

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Ústav pro klasickou archeologii

Historické vědy – klasická archeologie

Jan Kostěnek

Pozdně antické paláce římského a post-římského světa (3. - 8. století)

Late Antique Palaces of Roman and post-Roman World (3rd – 8th century)

Svazek I

Disertační práce

Vedoucí práce – Prof. PhDr. Jan Bouzek, DrSc.

2007

Prohlašuji, že jsem tuto disertační práci vypracoval zcela samostatně a že jsem použil pouze literaturu uvedenou v seznamu.

Strakonice, 30.3.2007

.....

Předmluva

Původním zadáním této disertační práce bylo téma byzantská palácová architektura. V tomto smyslu jsem na ní započal práci, jejíž prvním výsledkem byla studie o Velkém císařském paláci v Konstantinopoli, jejíž hlavní teze jsem prezentoval na symposiu *Reconstructing Byzantine Constantinople* konaném v říjnu r. 2002 na Univerzitě v Readingu a následně publikoval v knize *Secular Buildings and the Archaeology of Everyday Life in the Byzantine Empire* editované Kenem Darkem (Oxbow Books 2004). Některé závěry z této studie jsem pak přehodnotil a rozvinul v článku, který se v r. 2005 objevil v *Reading Medieval Studies*.

Nicméně v průběhu dalšího zpracování materiálu pro disertační práci jsem si mnohem více začal uvědomovat souvislosti rezidenční architektury rané Byzance s jejími předchůdci z římské doby a také její místo v kontextu palácových staveb v post-římském světě. Proto jsem se rozhodl rozšířit téma práce na paláce pozdní antiky, chápanou jako periodu od 3. do 8.století. Do určité míry bylo mým cílem vytvořit studii, která by mohla být brána jako doplněk k významné recentní publikaci *Late Antiquity. A Guide to the Postclassical World*, editované G.W. Bowersockem, P. Brownem a O. Grabarem (Cambridge Mass., London 1999). Pod termín „palác“ zahrnuji jak privátní rezidence, vyznačující se pro svou dobu a kulturní kontext nadprůměrnou mírou luxusu a náročností architektury, tak i rezidenční stavby, které plnily zároveň veřejnou funkci (např. praetoria nebo biskupské rezidence).

Předkládaná disertační práce je první syntézou palácové architektury pro pozdní antiku, jak je časově vymezena výše, na území Římského impéria a jeho následnických státních útvarů. Ze starších studií se věnoval palácové architektuře v podobném časovém a kulturním rozsahu pouze K.M. Swoboda ve svých *Römische und romanische Paläste*. První vydání jeho práce nicméně pochází z roku 1918, poslední doplněné vydání se objevilo v roce 1969. Tato studie je v dnešní době, a to už vzhledem k novým archeologickým nálezům po 2. světové válce, již značně zastaralá a ve svých ryze formalistických závěrech překonaná.

Na tomto místě bych rád také poděkoval v první řadě své rodině za podporu a pochopení, které mi projevovali při časově náročné práci na mé disertační práci. Dík za vstřícnost a rady patří také mému školiteli Prof. Janu Bouzkovi, Dr. Kenu Darkovi z Readingu a Prof. Albrechtu Bergerovi z Mnichova.

Jan Kostěnek
Strakonice, březen 2007

Abstrakt

Předkládaná disertační práce zpracovává palácovou architekturu pozdní antiky v její celé historické šíři (3.-8.st.), začínaje od paláců římské nobili a konče v rezidencích umajovských kalifů na jedné a palácích Karla Velkého na straně druhé. Pozornost je věnována především třem zásadním otázkám: 1) Zda nebo jak se projevovала funkce jednotlivých palácových staveb (privátní, císařské a královské, správní, biskupské) v jejich architektuře. 2) Inovace v pozdější římské a raně byzantské architektuře. 3) Kontinuita a změny v palácové architektuře v post-římské době.

Bod 1 ukazuje, že palácová architektura pozdní antiky není v této studii zkoumána jen z formalistického hlediska (zjednodušeně jako srovnávání půdorysných typů), ale v souvislosti s funkcí jednotlivých staveb a také v jejich kulturním, etnickém a politickém kontextu.

This dissertation deals with the palace architecture of Late antiquity, understand as the period between the third and eight century. The author examines palatial buildings and complexes from three points of view: 1) A possibility of interaction between the function and the form in different types of palace (imperial, aristocratic, governor's, episcopal). 2) Innovations in the later Roman and early Byzantine architecture. 3) Continuity and changes in the palatial architecture in the post-Roman period.

Point 1 suggests that the late antique palace architecture is surveyed in this study not only from the formal point of view (simple examination of groundplans) but also in connection with a function they served.

OBSAH

Svazek I

Seznam literatury.....	6
Definování pozdní antiky.....	42
A. Paláce římské a raně byzantské doby	
A1 Císařské paláce.....	45
Tetrarchie a 4. století.....	65
Císařské paláce Západořímské a Východořímské říše/Byzance.....	142
A2 Aristokratické paláce.....	176
Aristokratické městské domy – <i>domus</i>	178
<i>Villae a proasteia</i> – aristokratické paláce v mimo městském kontextu.....	226
A3 Praetoria.....	278
A4 Analýza a typologie.....	321

Svazek II

B. Biskupské paláce.....	367
C. Post-římská Itálie – od Ostrogótů do ca. r. 800.....	415
D. Paláce post-římské doby v bývalé galské pretoriánské prefektuře.....	447
E. Karolinské paláce.....	468
F. Paláce předislámských Arabů.....	501
G. Raně islámské paláce.....	511
Závěr.....	590

Seznam literatury

- Acta XIII congressus internationalis archaeologiae christianae, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, supl. Vol. 87-89, III, Vatican-Split 1998.
- Actes du XIe congrés international d'archéologie chrétienne, I, Rome 1989,
- Alföldi, A., 1970: Die monarchische Repräsentation im römischen Kaiserreiche, Darmstadt 1970.
- Allan, J.W., 1991: New Additions to the New Edition, Muqarnas 8 (1991), 12-22
- Allen, T., - web: A Lozenge in the Bath Pavement at Khirbat al-Mafjar – www.sonic.net/~tallen/palmtree/lozmaf.htm;
- Almagro, A. - Jiménez, P., - Navarro, J., 2000: El Palacio Omeya de 'Ammān, III, investigación arqueológica y restauración 1989-1997, Granada 2000
- Almagro, A., 1983: El Palacio Omeya de Amman, Madrid 1983
- Almagro, M. et al. 1975: Qusayr `Amra: Residencia y baños omeyas en el desierto de Jordania, Madrid 1975
- Amory, P. 1997: People and Identity in Ostrogothic Italy, 489-554, Cambridge 1997
- Arce J., 1994a: Constantinopla, Tarraco y Centcelles, Butlletí Arqueologic V, 16 (1994), 147-165
- Arce, J. (ed.), 2001: El monumento de Centcelles. Iconografía y Arquitectura, Biblioteca Italica- Monografías de la Escuela Española 25, L'Erma di Bretschneider, Roma 2001
- Arce, J. , 2000: La fundación de nuevas ciudades en el imperio romano tardío: de Diocleciano a Justiniano (s. IV-VI), in: G. Ripoll, J.M. Gurt (eds.), Sedes Regiae (ann. 400-800), Barcelona 2000, 31-62
- Arce, J.,- Caballero, L., - Elvira, M.A., 1997: El edificio octogonal de Valdetorres de Jarama (Madrid), in: Congreso Internacional La Hispania de Teodosio, vol. 2, (1997), 321-337
- Arce, J., 1994: El último siglo de la España romana (284-409), Madrid 1994
- Arce, J., 1997a: Emperadores, palacios y villae (A propósito de la villa romana de Cercadilla, Córdoba), Antiquité Tardive 5 (1997), 293-302.

- Arce, J., 1997b: *Otium et negotium: the great estates, 4th-7th century* in: L. Webster, M. Brown (eds.), *The Transformation of the Roman World AD 400-900*, London 1997, 19-32
- Atti del VI congresso internazionale di archeologia cristiana. Ravenna, Vatican 1965, 591ff., 607ff.
- Augenti, A., 1994: *Il Palatin nell'alto Medioevo* in: R. Franchovich, G. Noyé (eds.), *La storia dell'alto Medioevo italiano (VI-X secolo) alle luce dell'archeologia*, 1994, 659-691
- Augenti, A., 1999: in: Steinby 1999, 39-40.
- Avery, W., 1940: *The Adoratio Purpurae and the Importance of the Imperial Purple in the Fourth Century of the Christian Era*, *Memoirs of the American Academy in Rome* 17 (1940), 66-80.
- Avetta, L., Marcelli, M., d'Elia, L. Sasso, 1991: *Quote S. Francesco* in: *La Calabre entre Antiquité tardive et haut Moyen Âge, Mélanges de l'École française de Rome. Moyen Âge* 103-2, 1991, 599-609
- Avi-Yonah, M., 1974: in: *Paulys Realenzyklopädie der classischen Altertumswissenschaft*, supp. 13, 1974, 322-354.
- Baldini Lippolis, I, 1994: *Case e palazzi a Constantinopoli tra IV e VI secolo*, *Corsi di cultura sull' arte ravennate e bizantina* 41 (1994), 279-311:
- Baldini Lippolis, I., 2002: *La Domus Tardoantica*, Bologna, *Studi e Scavi* 17
- Ballu, A., 1897: *Le monastère byzantin de Tébessa*, Paris 1897
- Balmelle, C., 2001: *Les Demeures Aristocratiques d'Aquitaine*, Bordeaux-Paris 2001
- Balty, J. 1977: *Mosaïques antiques de Syrie*, Brussels 1977
- Balty, J. Ch. , 1968: *L'édifice dit „au triclinos“* in: J. Balty (ed.), *Colloque Apamée de Syrie, Bilan des Recherches Archéologiques 1965-68*, Bruxelles 1968, 105-115
- Balty, J.-Ch., 1981: *Guide d'Apamée*, Bruxelles 1981, 105ff.
- Bandmann, G., 1965: *Die Vorbilder der Aachener Pfazkapelle* in: W. Braunfels, H. Schnitzler (eds.), *Karl der Grosse. Lebenswerk und Nachleben 3: Karolingische Kunst*, Düsseldorf 1965, 424-462
- Bardill, J. – Greatrex, G., 1996: *Antiochus the Praepositus: A Persian Eunuch at the Court of Theodisius II*, *Dumbarton Oaks Papers* 50 (1996), (171-197), 180-197.
- Bardill, J. 1997: *The Palace of Lausus and Nearby Monuments in Constantinople: A Topographical Study*, *American Journal of Archaeology* 101 (1997), 67-95.
- Bardill, J., 1999: *The Great Palace of the Byzantine Emperors, and the Walker Trust excavations*, *Journal of Roman Archaeology* 12 (1999), 216-230.

- Bardill, J., 2000: The Church of Sts. Sergius and Bacchus in Constantinople and the Monophysite Refugees, *Dumbarton Oaks Papers* 54 (2000), 1-11.
- Bardill, J., 2004: *Brickstamps of Constantinople*, 2 vols. , I, Oxford 2004
- Barsanti, C. et al. (eds.), 1996: *Bisanzio e l'Occidente: arte, archeologia, storia. Studi in onore di Fernanda de' Maffei*, Roma 1996
- Basler, D.1993: in: R. Pillinger, A. Pülz, H. Vettors, *Spätantike und frühchristliche Architektur in Bosnien und Herzegowina*, Wien 1993, 23-25;
- Basset, S. G., 2000: „Excellent Offerings“: The Lausus Collection in Constantinople, *Art Bulletin* 82 (2000), 6-25
- Bavat, B. - Kondić, V. - Spieser, J.-M., 1990: *Caričin Grad II: le quartier sud-ouest de la Ville Haute*, Belgrad-Rome 1990
- Bavat, B., 1989: *Cadre de vie et habitat urbain en Italie centrale byzantine VIe-VIIIe siècles*, *MEFRM* 101 (1989), 509-523;
- Bavat, B., 2004: *Caricin Grad et les changements de l'urbanisme dans le centre des Balkans au Vie siècle* (2004) - www.archeographe.net/article100.html;
- Becatti, G., 1969, *L'edificio necropolis fuori porta Marina*, *Scavi di Ostia* 6 (1969).
- Becatti, G., 1969a: *La basilica di Giunnie Basso sull'Esquilino* in: G. Becatti, 1969, 181-215.
- Behrens-Abouseif, D., 1997: *The Lion-Gazelle Mosaic at Khirbat al-Mafjar*, *Muqarnas* 17 (1997), 11-18
- Bek, L., 1983: *Questiones Convivales: The idea of the triclinium and the staging of convival ceremony from Rome to Byzantium*, *Analecta Romana Instituti Danici* 12 /1983/
- Belamarić, J., 1998: *The First Centuries of Christianity in Diocletian's Palace in Split*, *Acta XIII congressus internationalis archaeologiae christianae*, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, supl. Vol. 87-89, III, Vatican-Split 1998, 55-68.
- Bell, G., 1914: *Palace and Mosque at Ukhadir*, Oxford 1914
- Belting, H. 1962: *Studien zum beneventanischen Hof im 8.Jahrhundert*, *Dumbarton Oaks Papers* 16 (1962), 143-193;
- Belting, H., 1978: *Die beiden Palastaulen Leos III. im Lateran und die Entstehung einer päpstlichen Programmkunst*, *Frühmittelalterliche Studien* 12 (1978), 55-83;
- Ben Abed, A. - Duval, N., 2000: *Carthage et les villes de Tunisie*, in: G. Ripoll, J.M. Gurt (eds.), *Sedes regiae (ann. 400 – 800)*, Barcelona 2000, 189-190
- Ben-Dov, M., 1982: *In the Shadow of the Temple*, New York 1982
- Berger, A., 1988: *Untersuchungen zu den Patria Konstantinoupoleos*, *Poikila Byzantina* 8, Bonn 1988.

- Berger, A., 1996: Tauros e Sigma. Due piazze di Constantinopoli in: C. Barsanti et al. (eds.), 1996.
- Berger, A., 1997: Bemerkungen zum Hippodrom von Konstantinopel, *Boreas* 18 (1997), 131-142.
- Berger, A., 1997: Regionen und Strassen im frühen Konstantinopel, *Istanbuler Mitteilungen* 47 (1997), 349-414.
- Bertacchi, L., 1985: Contributo allo studio dei palazzi episcopali paleocristiani, *Aquileia Nostra* 56 (1985), 361-412;
- Bier, L., 1993: The Sasanian Palaces and Their Influence in Early Islam, *Ars Orientalis* 23 (1993), 57-66
- Binding, G., 1996: Deutsche Königspfalzen von Karl dem Grossen bis Friedrich II. (765-1240), Darmstadt 1996;
- Bisheh, G., 1985: Qasr al-Hallabat: An Umayyad Desert Retreat or Farm-Land, in: A. Haididi (ed.), *Studies in the History and Archaeology of Jordan II*, Amman 1985, 263-265
- Bisheh, G., 1987: Qasr al-Mshatta in the light of a recently found inscription, *Studies in the history and archaeology of Jordan* (ed. A.Hadidi), III, Amman, Jordan 1987, 193-197
- Bisheh, G., 1989: Qasr Mshash and Qasr 'Ayn al-Sil: Two Umayyad Sites in Jordan, in: M.A. al-Bakhit, R. Schick (eds.), *The Fourth International Conference on the History of Bilad al-Sham During the Umayyad Period*, Amman 1989, II, 81-103
- Bisheh, G., 1993: From Castellum to Palatium: Umayyad Mosaic Pavements from Qasr al-Hallabat in Jordan, *Muqarnas* X, Leiden 1993, 49-56
- Blanchard-Lemée, M., 1983: Mosaïques tardives et survie des villas en Gaule moyenne à l'époque mérovingienne, in: *Mosaïque. Recueil d'hommages à Henri Stern*, Paris 1983, 75-80
- Bloom, J.M., 1993: The Qubbat al-Khadra and the Iconography of Height in Early Islamic Architecture, *Ars Orientalis* 23 (1993), 135-141
- Bolognesi, E., 2000: Il Gran Palazzo, *Bizantinistica (Rivista di Studi Bizantini e Slavi)* 2 (2000), (197-242), 209ff..
- Bolognesi, E., 2000a: The Great Palace Survey: The First Season, XI. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* (1993), 19-34
- Bolognesi, E., 2003: Der kaiserliche Bezirk in Trier und die Vergleichende Aspekte mit dem Kaiserpalast in Konstantinopel, in: König, M. (ed.), 2003: *Palatia. Kaiserpaläste in Konstantinopel, Ravenna und Trier*, Trier 2003, 123-129

- Bolognesi, E., 2003: Ravenna und Byzanz. Parallelen in der Nomenklatur des Paläste in: M. König (ed.), *Palatia. Kaiserpaläste in Konstantinopel, Ravenna und Trier*, Trier 2003, 114-120.
- Bonnet, Ch. - Reynaud, J.F. 2000: in: G. Ripoll, J.M. Gurt (eds.), *Sedes Regiae* (ann. 400-800), Barcelona 2000, 244f.
- Bosi, M., 1961: *SS, Quirico e Giulitta*.
- Bosworth, C.E., 1982: *Iran and the Arabs before Islam*, Cambridge History of Iran, III, Cambridge Eng. 1982
- Bovini, G. 1988: *Edifici di culto di età teodoricana e giustiniana a Ravenna*, Bologna 1970; Johnson 1988, 80–92;
- Bowden, W. – Hodges, R. – Lako, K. (eds.), 2005: *Palace Butrint: the Triconch*.
- Bowersock, C. W., 1983: *Roman Arabia*, Cambridge Mass. 1983
- Brands, G., 1998: *Der sogenannte Audienzsaal des al-Mundir in Resafa*, Damaszener Mitteilungen 10 (1998), 211-235
- Brett, G. - Macaulay, W. J. - Stevenson, R. B. K., 1947: *The Great Palace of the Byzantine Emperors, First Report*, Oxford 1947.
- Brisch, K., 1963: *Das omayyadische Schloss in Usais*, Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo 19 (1963), 141-187
- Brisch, K., 1965: *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo* 20 (1965), 138-177
- Brogiolo, G. P. - Gauthier, N. – Christie, N. (eds.), 2000: *Towns and Their Territories Between Late Antiquity and Early Middle Ages*, Leiden-Boston-Köln 2000, 325-345
- Brogiolo, G. P. 2000: *Towns, Forts and the Countryside: Archaeological Models for Northern Italy in the Early Lombard Period (AD 568-650)* in: G.P. Brogiolo, N. Gauthier, N. Christie (eds.), *Towns and Their Territories Between Late Antiquity and Early Middle Ages*, Leiden-Boston-Köln 2000, 299-323
- Brogiolo, G.P. – Castelletti, L. (eds.) 1991: *Archeologia a Monte Barro, I, Il grande edificio e le tori*, Lecco 1991
- Brogiolo, G.P. (ed.), 1996: *La fine delle ville romane: trasformazioni nelle campagne tra tarda Antichità e alto Medioevo*, 1 Convegno Archeologico del Garda, Gardone Riviera (Brescia) 14 ottobre 1995, *Documenti Archeologia* 11, Mantua 1996
- Brogiolo, G.P. 1993: *Brescia altomedievale. Urbanistica ed edilizia dal IV al IX secolo*, Mantova 1993

- Brogiolo, G.P. 1994: Edilizia residenziale in Lombardia (V – IX secolo) in: G.P. Brogiolo (ed.), Edilizia residenziale tra V e VIII secolo, Mantova 1994;
- Brogiolo, G.P. 2000a: Capitali e residenze regie nell'Italia longobarda, in: G. Ripoll, J.M. Gurt (eds.), *Sedes regiae* (ann. 400 – 800), Barcelona 2000, 156ff.;
- Broise, H. - Dewailly, M. - Jolivet, V., 2000: La fouille du piazzale de la Villa Médicis à Rome, Académie des inscriptions & belles-lettres, comptes rendus des séances de l'année 2000 avril-juin, Paris 2000.
- Broise, H. - Dewailly, M. - Jolivet, V., 2000a: Jardins de Lucullus (Villa Médicis, Trinité-des-Monts), *Mélanges de l'École française de Rome* 112/1 (2000)
- Broise, H. – Jolivet, V., 1996: in : Steinby 1996, 67 – 70.
- Brown, P., 1992: *Power and Persuasion in Late Antiquity: Towards a Christian Empire*, Madison 1992;
- Brown, T.S. 1984: *Gentlemen and Officers: Imperial Administration and Aristocratic Power in Byzantine Italy, 554-800*, London 1984
- Brühl, C., 1975: *Palatium und Civitas, Studien zur Profantopographie spätantiker Civitates vom 3. bis zum 13. Jahrhundert*, 1: Gallien, Köln, Wien 1975
- Brünnow, R.E. - Domaszewski, A., 1905: *Die Provincia Arabia, II, Der äussere Limes und die Römerstrassen von El-Man´ bis Bosra*, Strassburg 1905
- Brünnow, R.E. a von Domaszewski, A., 1909: *Die Provincia Arabia III*, Strasbourg 1909
- Burns, T.S. 1984A *History of the Ostrogoths*, Bloomington Ind. 1984
- Burrell, B. - Gleason, K. - Netzer, E., 1993: *Uncovering Herod's Seaside Palace*, *Biblical Archaeology Review* 19/3 (1993), 50-57, 76
- Butler, H.-C., 1907: *Syria. Publications of the Princeton University Archaeological Expeditions to Syria, 1904-5, II, B*, Leyden 1907
- Cagiano de Azavede, M. 1986: *Casa, città e campagna nel Tardo Antico e nell' Alto Medioevo*, Galatina 1986;
- Cagiano de Azavede, M., 1972: *Le case descritte dal Codex Traditionum Ecclesiae Ravennatis*, in: *RendLinc XXVII* (1972), 159-81;
- Calderini, A., 1930: *Aquileia romana: Ricerche di storia e di epigrafia*, Milan 1930.
- Calderini, C. 1975: *Il palazzo di Luitprando a Corteolona* in: M. Cagiano de Azevedo (ed.), *Contributi dell'Istituto di archeologia*, Milano 1975, 174-203
- Calderone, S., 1984: *Contesto storico, committenza e cronologia* in: G. Rizza, *La villa romana del Casale di Piazza Armerina*, *CronA* 23 (1984), 13-57

- Callot, O., 1980: Présentation des décors en stuc du bâtiment dit de "L'Huilerie" a Salamine, in: Colloques Internationaux du C.N.R.S. No 578 – Salamine de Chypre. Histoire et archéologie, Paris 1980, 341-373.
- Cameron, A., 1987: The Construction of Court Ritual: the Byzantine Book of Ceremonies in: D. Cannadine, S. Price (eds.), *Rituals of Royalty: Power and Ceremonial in Traditional Societies*, London 1987, 106-136
- Cameron, A., 1993a: *The Later Roman Empire (AD 284-430)*, London 1993.
- Cameron, A., 1993b: *The Mediterranean World in Late Antiquity: AD 395-600*, London 1993;
- Cannadine, D. – Price, S. (eds.), 1987: *Rituals of Royalty: Power and Ceremonial in Traditional Societies*, London 1987.
- Carandini, A., - Ricci, A. - de Vos, M., 1982: *Filosofiana. La villa di Piazza Armerina*, Palermo 1982
- Carandini, A., 1989: *La villa romana e la plantagione schiavistica*, *Storia di Roma*, 4. Caratteri e morfologie, Turin 1989, 101-200
- Carettoni, G., 1961: *Il Palatino nel Medioevo*, *StRom* 9 (1961), 508-518.
- Carile, A., 2003: *Credunt aliud Romana palatia caelum. Die Ideologie des PALATIUM in Konstantinopel, dem Neuen Rom*, in: M. König (ed.), *Palatia. Kaiserpaläste in Konstantinopel, Ravenna und Trier*, Trier 2003, 27-32.
- Carlier P. – Morin, F., 1897: *Archaeological Researches at qastal, Second Mission*, 1985, *Annual of the Department of Antiquities of Jordan* 31 (1987), 221-246
- Bisheh_Umayyad.pdf: Bisheh, G., web: *Two Umayyad Mosaic Floors from Qastal* servus.christusrex.org/www1/ofm/sbf/Books/LA50/431
- Carranque, 2001: *Carranque Centro da Hispania Romana*, Alcalá de Henares 2001
- Caskel, W., 1964: *Al-Uhaidir*, *Der Islam* 39 (1964), 29-37
- Cazes, Q. - Arramond, J.-Ch., 2002: *Un autre grand édifice au nord de l'église Saint-Pierre-des-Cuisines*, in: J.-M. Pailler, *Tolosa. Nouvelles recherches sur Toulouse et son territoire dans l'Antiquité*, *Collection École Française de Rome* 281, Roma 2002, 451f.
- Cima Di Puolo, M., 1996: in: E. M. Steinby (ed.), *Lexicon Topographicum Urbis Romae*, III, Roma 1996, 61-64.
- Claude, D., 1997: *Haus und Hof im Merowingerreich nach den erzählenden und urkundlichen Quellen*, in: H.Beck, H. Stener (eds.), *Haus und Hof in ur- und frühgeschichtlicher Zeit*, Göttingen 1997, 321-334
- Coarelle, F., 1996: in: Steinby 1996, 85.

- Coarelli, F., 1986: L'urbs e il suburbio in: A. Giardina (ed.), *Società romana e impero tardoantico*. Roma: politica, economia, paesaggio urbano, Editori Laterza 1986, pp. 1-58.
- Colini, A. M., 1955: Horti Spei Veteris, Palatium Sessorianum, *MemPontAcc* 3.8. (1955), 137-177.
- Colli, D., 1996: Il palazzo sessoriano nell'area archeologica di S. Croce in Gerusalemme: ultima sede imperiale di Roma?, in: *MEFRA* 108 (1996), 771-815.
- Colloques Internationaux du C.N.R.S. No 578 – Salamine de Chypre. *Histoire et archéologie*, Paris 1980, 341-373.
- Cormack, R. - Hawkins, E. J. W., 1977: The mosaics of Saint Sophia at Istanbul: the rooms above the southwest vestibule and ramp, *Dumbarton Oaks Papers* 31 (1977), 175-251;
- Cormack, R., 1981: in: M. Mullet, R. Scott (eds.), *Byzantium and Classical Tradition*, Birmingham 1981, 103-118
- Costagliola, M. 2003: Nuovi dati sulla chiesa langobarda di S. Sofia a Benevento in: R. Fiorillo, P. Peduto (eds.), *III Congresso Nazionale di Archeologia Medieval*, Firenze 2003, 600-608
- Courtois C., 1955: *Les Vandales et l'Afrique*, Paris 1955
- Creswell, K.A.C., 1969: *A Short Account of Early Muslim Architecture*, 1969
- Croke, B., 1981: Thessalonika's Early Byzantine Palaces, *Byzantion* 51 (1981), 475-483.
- Crowfoot, J. W., : in: C.H. Kraeling (ed.), *Gerasa-City of the Decapolis*, New Heaven 1938, 201ff.
- Cüppers, H., 1975: *Römische Villa Otrang*, Mainz 1975,
- Ćurčić, S., 1993: Late-antique palaces: the meaning of urban context, *Ars Orientalis* 23 (1993), 67-90.
- Čanak-Medić, M., 1995: Spatial development of Romuliana within the Late Roman court architecture in: Srejović 1995, 51-63.
- Dagron, G., 1974: *Naissance d'une capitale. Constantinople et ses institutions de 330 à 451*, Paris 1974.
- Dark, K. R. - Kostěnc, J., v tisku: The Byzantine Patriarchate in Constantinople and the Baptistery of the Church of Hagia Sophia, *Architectura* 37 (2007)
- Dark, K. R. (ed.), 2004: *Secular Buildings and the Archaeology of Everyday Life in the Byzantine Empire*, Oxford 2004.

- De Alarcao, J.,- Étienne, R.,- Mayet, F. avec la collaboration de J.-P- Bost, G. Charpentier, V. Mantas, I. Pereira, P. Sillières, 1997: Les villas romaines de São Cucufate (Portugal), Paris 1990
- De Angelis Bartolotti, R. - Ioppolo, G. - Pisani Sartorio, G., 1988: La residenza imperiale di Massenzio sulla via Appia, Roma 1988.
- De Filippo, R., 2002: Le grand bâtiment de l'hôpital Larrey: la "question palatiale", in: J.-M. Paillet, Tolosa. Nouvelles recherches sur Toulouse et son territoire dans l'Antiquité, Collection École Française de Rome 281, Roma 2002, pp. 445-450
- De Francovich, G. 1970: Il Palatium di Teoderico a Ravenna e la cosiddetta „architettura“ di potenza, Quaderni di Commentari 1, Roma 1970;
- De Chaisemartin, N., Örgen, E., 1984: Les documents sculptés de Silahtaraga, Paris 1984
- De la Bédoyère, G., 1969: Roman Villas and the Countryside, London 1993; Rivet A.L.F. (ed.), The Roman Villa in Britain, London 1969;
- De Maria, S. (ed.), 2004: Nuove ricerche e scavi nell'area della villa di Teoderico a Galeata, Bologna 2004
- de Planhol, X., 1968: Les Fondements géographiques de l'histoire de l'Islam, Paris 1968
- De Spirito, G., 1999: in: E.M. Steinby (ed.), Lexicon Topographicum Urbis Romae, IV, Roma 1999.
- de Vries, B., 1992: Archaeology in Jordan, report in American Journal of Archaeology 96/3, 1992, 526-533
- de Vries, B., 1998: Umm El-Jimal: A Frontier Town and its Landscape in Northern Jordan, Volume 1 Fieldwork 1972-1981, Journal of Roman Archaeology Suppl. Series 26, Portsmouth 1998
- de' Maffei, F., 1995: Il palazzo di Qasr ibn-Wardan dopo gli scavi e i restauri, Arte profana e arte sacra a Bisanzio, Milion 3, Roma 1995, 105-187
- Deichmann, F. W., 1974: Ravenna, Hauptstadt des spätantiken Abendlandes, II, Kommentar 1, Wiesbaden 1974, 194-206;
- Delmaire, R., 1995: Les Institutions du Bas-Empire romain de Constantin à Justinien I. Les Institutions civiles palatines, Paris 1995.
- Demand, A., 1989: Die Spätantike: Römische Geschichte von Diocletian bis Justinian, 284-565 n.Ch., Munich 1989.
- Demangel, R. – Mamboury, E., 1939: Le Quartier des Manges et la première Région de Constantinople, Paris 1939.
- Demangel, R., 1945: Contribution a la topographie de l'Hebdomon, Paris 1945.

- Dentzer, J. M. – Orthmann, W. (eds.), 1989: *Archéologie et histoire de la Syrie*, Saarbück 1989, II, 97-116
- Dentzer, J.-M., 1989: *Fouilles Franco-Syriennes à l'est de l'Arc Nabatéen (1985-1987): une nouvelle Cathédrale à Bosra?*, *Corso di Cultura sull'Arte Ravennate e Bizantino* 35 (1989), 13-34;
- Di Brazzano, S., 1997: *Il palazzo episcopale di Parenzo: risultati di recente esplorazioni e restauri*, *Atti e Memoria della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria* 97 (1997), 647-651
- Di Vita, A. 1988-1989: *Atti della Scuola, Annuario della Scuola Archeologica di Atene N.S.* 50-51 (1988-1989), 444-471
- Díaz, P.C., 2000: *City and Territory in Hispania in Late Antiquity* in: G.P. Brogiolo, N. Gauthier, N. Christie (eds.), *Towns and Their Territories Between Late Antiquity and Early Middle Ages*, Leiden-Boston-Köln 2000, 3-35
- Dierkens, A. - Périn, P., 2000: *Les sedes regiae mérovingiennes entre Seine et Rhin* in: G. Ripoll, J.M. Gurt (eds.), *Sedes regiae (ann. 400 – 800)*, Barcelona 2000, 278-298
- Dirimtekin, F., 1959: *The Church of Beylerbey, Ayasofya Müzesi Yilligi* 1 (1959), 27-29.
- Djurić, S., 1994: *Mosaic of philosophers in an early Byzantine villa at Nerodimlje*, in: VI Coloquio Int. Sobre Mosaico Antiguo, Palencia-Mérida, Oct. 1990, Guadalajara 1994, 123-134
- Dölling, H., 1958: *Haus und Hof in westgermanischen Volksrechten*, Münster 1958
- Donner, F.M., 1981: *The Early Islamic Conquests*, Princeton 1981
- Donner, F.M., 1986: *The Formation of the Islamic State*, *Journal of American Oriental Society* 106 (1986), 283-296
- Donner, F.M., 2001: *The Umayyads*, ACOR Newsletter May 2001
- Doppelfeld, O., 1956: *Römische Großbauten unter dem Kölner Rathaus. Vorbericht über die Rathausgrabung des Jahres 1953*, *Germania* 34, 1956, 83-99.
- Downey, G., 1961: *A History of Antioch in Syria*, Princeton 1961.
- Downey, S.B., 1993: *The Palace of the Dux Ripae at Dura-Europos and "Palatial" Architecture of Late Antiquity*, in: *Eius Virtutis Studiosi. Classical and Postclassical Studies in Memory of Frank Brown*, *Studies in the History of Art* 43 (1993), 182-198
- Drinkwater, J., Elton, H. (eds.), 1992: *Fifth-century Gaul: A Crisis of Identity?*, Cambridge Engl. 1992
- Dunbabin, K.M.D. 1978: *The Mosaic of Roman North Africa*, Oxford 1978

- Durand, C., 1999: Herrschaftsarchitektur: Das römische Praetorium der Stadt Köln, in: Förderverein Geschichte in Köln (Hrsg.), Quellen zur Geschichte der Stadt Köln I (1999) 30-34.
- Duval N., 1989-1990: Mogorjelo. camp ou Palais?, Mélanges M. Garašanin, Starinar 40-41 (1989-1990), 253-259
- Duval, N. 1965: La représentation du Palais dans l'art du Bas Empire et Haut Moyen Age d'après le Psautier d'Utrecht, CahArch 15 (1965), 207-254;
- Duval, N., 1973: Les palais impériaux de Milan et d'Aquilée. Réalité et mythe, Aquileia e l'alto Adriatico 3, Aquileia e Milano, 1973, 151-158.
- Duval, N., 1978: Comment reconnaître un palais impérial ou royal? Ravenne et Piazza Armerina, FR 115 (1978), 27-62;
- Duval, N., 1987: Existe-t-il une "structure palatiale" propre à l'Antiquité tardive? in: E. Levy (ed.), Le système palatial en Orient, en Grèce et en Rome, Strasbourg 1987
- Duval, N., 1992: Le Palais de Milan parmi les résidences impériales du Bas-Empire, in: G. Sena Chiesa, E.A. Arslan (eds.), Felix Temporis Reparatio, Milano 1992, 137-146,
- Duval, N., 1996: L'urbanisme de Caričin Grad. Une ville artificielle et ses bâtiments d'apparat: une spécificité locale ou une étape décisive dans la typologie des principia militaires?, Antiquité Tardive 4 (1996), 325-339
- Duval, N., 1997: Les résidences impériales: leur rapport avec les problèmes de légitimité, les partages de l'empire et la chronologie des combinaisons dynastiques in: F. Pachoud, J. Szidat (eds.), Usurpationen in der Spätantike. Akten des Kolloquiums "Staatsstreich und Staatlichkeit", 6.-10. März 1996, Solothurn/Bern, Historia Einzelschriften 111, Stuttgart 1997, (127-153), 129
- Dyggve, E., 1941: Ravennatum Palatium Sacrum. La basilica ipetrale per cerimonie, Studi sull'Architettura dei palazzi della Tarda Antichità, Copenhagen 1941.
- Dyggve, E., 1942: Ravennatum Palatium Sacrum: La basilica ipetrale per cirimonie. Studii sull'architettura dei palazzi della tarda antichità, Copenhagen 1942;
- Ébersolt J., 1910: Le Grand Palais de Constantinople et le livre des Cérémonies, Paris 1910.
- Egger, R., 1966: Das Praetorium als Amtssitz und Quartier römischer Spitzfunktionäre, Sitzungberichte, Österreichische Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Kl. 250.4 (1966), 13-29
- Echt, R., 2003: Die römische Villa von Nenning. Neue Ausgrabungen, neue Einsichten. Ein Vorbericht, Saarbrücker Studien und Materialien zur Altertumskunde 9 (2003), 137-177

- Ellis, S. P., 1988: The End of the Roman House, *American Journal of Archaeology* 92 (1988), 565-579
- Ellis, S., 1985: The "Palace of the Dux" at Apollonia, and Related Houses, in: G. Barker, J. Lloyd, J. Reynolds (eds.), *Cyrenaica in Antiquity*, *British Archaeological Reports – International Series* 236, London 1985, 15-25;
- Ellis, S., 2004: Early Byzantine Housing in: K.R. Dark (ed.), *Secular Buildings and the Archaeology of Everyday Life in the Byzantine Empire*, Oxford 2004
- Enderlein, V.- Meinecke, M., 1992: Mshatta-Fassade, *Jahrbuch der Berliner Museen* 24 (1992)
- Enderlein, V., 1987: Die Erwerbung der Fassade von Mschatta, *Forschungen und Berichte* 26 (1987), 81-90
- Ensoli La Rocca, E., 2000: *Aurea Roma. Dalla città pagana alla città cristiana*, Roma 2000.
- Ensslin, W., 1954: Der Kaiser in der Spätantike, *HZ* 177 (1954), 449-468.
- Episcopo, S., 1993: in: E.M. Steinby (ed.), 1993, 155.
- Erim, K.T. , 1986: *Aphrodisias City of Venus Aphrodite*, London 1986,
- Etienne, R., 1960: *Le quartier nord-est de Volubilis*, Paris 1960
- Ettinghausen, R., 1972: *From Byzantium to Sasanian Iran and the Islamic World: Three Modes of Artistic Influence*, Leiden 1972
- Eyice, S., 1977-1978: Tarihde Küçük Çekmece, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 6-7 (1977-1978), 57-120
- Eyice, S., 1986: Akkale in der Nähe von Elaioussa-Sebaste (Ayaş) in: *Studien zur Spätantiken und Byzantinischen Kunst. Festschrift F.W. Deichmann* 1, Mainz 1986, 63-76
- Falkenstein, L., 1966. *Der "Lateran" der karolingischen Pfalz zu Aachen*, Köln 1966
- Falkenstein, L., 2002: Die Pfalz und vicus Aachen in: C. Ehlers (ed.), *Orte der Herrschaft. Mittelalterliche Königspfalzen*, Göttingen 2002, 131-181;
- Fasolo, F. 1962: L'Architettura Romana di Efeso in: *Bolletino del Centro di Studi per la Storia dell'Architettura* 18 (1962), 86-88;
- Fesla, F., 1989: Nuove acquisizioni sull'aula superiore degli Horti Sallustiani, *Bcom* 93 (1989), 95-98.
- Fisković, I., 1998: Late Antique Buildings in Polače on the Island of Mljet, in: *Acta XIII congressus internationalis archaeologiae christianae*, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, supl. vol. 87-89 (1998), 273-286
- Fitz, J., 1972: The Excavations at Gorsium, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 24 (1972), 16-21

- Fitz, J., 1983: L'administration des provinces pannoniennes sous le Bas-Empire romain, Bruxelles 1983
- Fleckstein, J., 1959 a 1966: Die Hofkapelle der deutschen Könige, 2 vols., Stuttgart 1959 a 1966
- Fleckstein, J., 1976: Die Struktur des Hofes Karls des Grossen im Spiegel von Hincmars *de ordine palatii*, Zeitschrift d. Aachener Gesch.-Vereins 83 (1976), 5-22.
- Fontaine, Th., 2001: in: Kuhnen 2001, 122 – 133.
- Foss 1997, 237-245
- Foss C, 1979: Ephesus after Antiquity. A Late Antique, Byzantine and Turkish City, Cambridge 1979, 51;
- Foss, C. - Magdalino, P., 1977: Rome and Byzantium, Oxford 1977.
- Foss, C., 1997: Syria in Transition (550-750), *Dumbarton Oaks Papers* 51(1997), (189 – 269), 190-197.
- Foss, C., 1997: Syria in Transition, A.D. 550-750: An Archaeological Approach, *Dumbarton Oaks Papers* 51 (1997),189-268
- Fouet, G., 1978: La villa gallo-romaine de Valentine (Haute-Garonne), *Revue de Comminges* XCI (1978), 145-157
- Fouet, G., 1983: La villa gallo-romaine de Montmourin (Haute-Garonne), Paris 1983;
- Franchovich, R. – Noyé, G. (eds.), 1994: La storia dell'alto Medioevo italiano (VI-X secolo) alle luce dell'archeologia, 1994, 659-691
- Frantz, A., 1988: The Athenian Agora XXIV. Late Antiquity A.D. 267-700, Princeton 1988
- Frazer, A., 1966: The iconography of the Emperor Maxentius' buildings in via Appia, *Art Bulletin* 48/III (1966), 385-392.
- Frey, M., Gilles, K.J., Thiel, M., 1995: Das römische Bitburg. Führer zu den archäologischen Denkmälern des antiken Beda, Trier 1995
- Frova, A., 1990: Appendice 1. Il circo di Milano e i circhi età tetrarchica, in: A. Salvioni (ed.), *Milano capitale dell'impero romano 286-402 d.c.*, Milano 1990, 423-431
- Gai, S. 1999: Die Pfalz Karls des Grossen in Paderborn. Ihre Entwicklung von 777 bis zum Ende des 10. Jahrhunderts in: Ch. Stiegemann, M. Wemhoff (eds.), 799. Kunst und Kultur der Karolingerzeit. Karl der Grosse und Papst Leo III. in Paderborn, *Ergänzungsband*, Paderborn 1999, 183-196;
- Galor, K. – Waliszewski, T. (eds.), 2003: From Antioch to Alexandria. Studies in Domestic Architecture during the Roman and Byzantine Periods, Providence RI: *Archaeologica Transatlantica* 22, 2003

- Gateau, A. (ed. a překl.), 1947: Ibn Abd Al-Hakam, Conquête de l'Afrique du Nord et de l'Espagne, Alžír 1947
- Gatti, G., 1902: La casa celimontana dei Valeri e il monasterio di S. Erasmo, *Bullettino Commissione Archeologica* 1902, 145-163
- Gaube, H., 1974: Ein arabischer Palast in Südsyrien. Hirbet el-Baida. Beirut 1974
- Gaube, H., 1977: Amman, Harane und Qastal. Vier frühislamische Bauwerke in Mitteljordanien, *Zeitschrift des Deutschen Palastina-Vereins* 93 (1977), 52-86
- Gaube, H., 1979: Die syrische Wüstenschlösser. Einige wirtschaftliche und politische Gesichtspunkte zu ihrer Entstehung, *Zeitschrift des Deutschen Palastina-Vereins* 95 (1979), 180 – 209
- Gauert, A., 1978: Königspfalzen, in: *Handwörterbuch z. dt. Rechtsgesch.* 2, 1978, 1049f.
- Gawlikowski, M., 1995: Tempel, Gräber und Kasernen, in: A. Schmidt-Colinet (ed.), *Palmyra. Kulturbegegnung im Grenzbereich*, Mainz 1995, 21-27:
- Geary, P.J., 1988: *Before France and Germany: The Creation of the Merovingian World*, New York 1988
- Geertman, H., 1975: More veterum. Il Liber Pontificalis e gli edifici ecclesiastici di Roma nella tarda antichità e nell'alto medioevo, *Archaeologica Traiectina* 10, Groningen 1975;
- Gelichi, S. 2000: Ravenna, ascesa e declino di una capitale, in: G. Ripoll, J.M. Gurt (eds.), *Sedes Regiae (ann. 400-800)*, Barcelona 2000, 109-134
- Genequand, D., 2001: *Projet "Implantations umayyades de Syrie et de Jordanie"*, Rapport sur une campagne de prospection et reconnaissance, *SLFA - Jahresbericht 2001*, Zürich 2002
- Genequand, D., 2002a: *Projet 'Implantation umayyades de Syrie et de Jordanie'*, Rapport de la mission de prospection (Juin/Juillet 2002) *SLFA - Jahresbericht 2002*, Zurich 2003
- Genequand, D., 2002b: *Rapport préliminaire de la campagne de fouille 2002 á Qasr al-Hayr al-Sharqi (Syrie)*, *SLFA – Jahresbericht 2002*, Zurich 2003
- Gerber, W., 1917: Die Bauten im nordwestlichen Teil der Neustadt von Salona, *Forschungen in Salona* 1, Wien 1917, 100ff.
- Gerberding, R.A., 1987: *The Rise of Carolingians and the Liber Historiae Francorum*, Oxford and New York 1987
- Geyer, B. (ed.), 2001: *Conquête de la steppe et appropriation des terres sur les marges arides du Croissant fertile. Travaux de la Maison de l'Orient Méditerranéen* 36, Lyon 2001
- Ghirardini, G. 1918: Gli scavi del palazzo di Teoderico a Ravenna, *MonAnt* 24 (1918), cols. 738-838;

- Giardina, A. (ed.), 1986: *Società romana e impero tardoantico*. Roma: politica, economia, paesaggio urbano, Editori Laterza 1986.
- Gilles, K.-J., 2001: in: Kuhnen 2001, 240-242.
- Glück, H., 1920: *Das Hebdomon und seine Reste in Makriköi, Untersuchungen zur Baukunst und Plastik von Konstantinopel*, Wien 1920.
- Goodburn, R., 1998: *Chedworth Roman Villa*, London 1998
- Goodchild, R., 1960: A Byzantine Palace at Apollonia, *Antiquity* 34 (1960), 246-258
- Gorges, J.-G., 1979: *Les villas hispano-romaines*, Bordeaux 1979, 437
- Grabar, O. - Holod, R. - Knudtsad, J. - Trousdale, W., 1978: *City in the Desert: Qasr al-Hayr East*, 2 vols, Cambridge (Mass.) 1978
- Grabar, O., 1897a: The Date and Meaning of Mshatta, *Dumbarton Oaks Papers* 41 (1987), 243-247
- Grabar, O., 1964: *Islamic Art and Byzantium*, *Dumbarton Oaks Papers* 18 (1964)
- Grabar, O., 1987: *The Formation of Islamic Art*, revised and enlarged edition, Yale University Press 1987
- Grabar, O., 1993: Umayyad Palaces Reconsidered, *Ars Orientalis* 23 (1993), 93-108
- Gregory, T.E., 1985: An Early Byzantine Complex at Akra Sophia near Korinth, *Hesperia* 54 (1985), 411-428
- Grenier, A., 1906: *Habitations Gauloises et villas latines de Médiomatrices*, Paris 1906, 159ff, 171f.
- Grewe, H., 1998: Der Neubeginn archäologischer Ausgrabungen in der Königspfalz Ingelheim in: *Karl der Grosse in Ingelheim. Bauer der Pfalz und europäischer Statsmann. Katalog zur Ausstellung in Alten Rathaus Nieder-Ingelheim. Beiträge zu Ingelheimer Geschichte* 43, Ingelheim 1998, 25-36
- Grewe, H., 1999: Die Königspfalz zu Ingelheim am Rhein in: Ch. Stiegemann, M. Wemhoff (eds.), 799. *Kunst und Kultur der Karolingerzeit. Karl der Grosse und Papst Leo III.* in Paderborn, *Ergänzungsband*, Paderborn 1999, 142-151;
- Guidobaldi, F. – Jolivet, F., 1995: in: Steinby 1995, 156 f.;
- Guidobaldi, F., 1986: L'edilizia abitativa unifamiliare nella Roma tardoantica in: A. Giardina (ed.), 1986, (165-237), 181-183
- Guidobaldi, F., 1995, in: E.M. Steinby (ed.) 1995, 69-70.
- Guilland, R., 1969: *Études de topographie de Constantinople byzantine*, 1, Berlin-Amsterdam 1969, 15ff.;

- Gušić, S., 1993: Mediana in: D. Srejšović (ed.), Rimski carski gradovi i palate u Srbiji, Beograd 1993, 170-183,
- Guyon, J., 2000: Toulouse, La première capitale du royaume wisigoth in: G. Ripoll, J.M. Gurt (eds.), Sedes regiae (ann. 400 – 800), Barcelona 2000, 236-238
- Haensch, R., 1997: Capita Provinciarum. Statthaltersitze und Provinzialverwaltung in der römischen Kaiserzeit (1997)
- Haldon, J. F., 1990: Byzantium in the Seventh Century, Cambridge 1990.
- Hamilton, R.W., 1959: Khirbat al Mafjar: An Arabian Mansion in the Jordan Valley, Oxford 1959
- Hamilton, R.W., 1969: Who Built Khirbat al Mafjar, Levant 1 (1969), 61-67
- Hamilton, R.W., 1978: Khirbat al Mafjar: The Bath Hall Reconsidered, Levant 10 (1978), 126-138
- Harris, E. C. , 1979: Principles of archaeological Stratigraphy, 1979
- Precht, G., 1973: Baugeschichtliche Untersuchung zum römischen Praetorium in Köln (1973).
- Wolff, G., 2000: Das Römisch-Germanische Köln (1981. 2000);
- Harrison, R. M., 1989: A Temple for Byzantium: The Discovery and Excavations of Anicia Juliana's Palace-Church in Istanbul, London 1989.
- Hartmann, M., 1900: Beiträge zur Kenntnis der Syrischen Steppe, IV, Zeitschrift des Deutschen Palästina Vereins 13 (1900), 1-77, 97-158
- Hawting, G.R., 1987: The First Dynasty of Islam, Carbondale Ill. 1987
- Heather, P. 1996: The Goths, Oxford 1996
- Hebrard, E. - J. Zeiler, Spalato: le Palais de Diocletien, Paris 1912.
- Heijmans, M., 1998: Le "Palais de la Trouille" á Arles: Palais Impérial ou Palais du Préfet? in: Antiquité Tardive 6 (1998), 209-231
- Heinzelmann, M., 1988: Bischof und Herrschaft von spätantiken Gallien bis zu den karolingischen Hausmeiern in: F. Prinz (ed.), Herrschaft und Kirche, Stuttgart 1988, 23-82;
- Heinzelmann, M., 1993: Villa d'après les oeuvres de Grégoire de Tours, in: E. Magnou-Nortier, Aux sources de la gestion publique, 1. Enquête lexicographique sur fundus, villa, domus, mansus, Lille 1993, 45-70
- Herather, P. (ed.), 1999: The Visigoths. From the Migration Period to the Seventh Century. An Ethnographic Perspective, Studies in Historical Archeoethnology, Woodbridge 1999

- Heres, T.L., 1982: A Proposal for a Dating System of Late-antique Masonry Structures in Rome and Ostia, Amsterdam 1982
- Herzfeld, E., 1921: Mshatta, Hira und Badiya. Die Mittelländer des Islam und ihre Baukunst, Jahrbuch der Preussischen Kunstsammlungen 42 (1921), 104-146, 122-123
- Hidalgo, R. - Ventura, A., 1994: Sobre la cronología e interpretación del Palacio de Cercadilla en Corduba" Chiron 24 (1994), 221-240.
- Hidalgo, R., 1992: P. Marfil, El yacimiento arqueológico de Cercadilla. Avance de resultados, AAC 3 (1992), 277-308.
- Hidalgo, R., 1996: Análisis arquitectónico del complejo monumental de Cercadilla (Córdoba) in: P. León (ed.), Colonia Patricia Corduba una reflexión arqueológica, Sevilla 1996, 235-248.
- Hidalgo, R., 1996: Espacio público y espacio privado en el conjunto palatino de Cercadilla (Córdoba): el aula central y las termas, Sevilla 1996.
- Hidalgo, R., 1996: Sobre la interpretación de las termas de Cercadilla (Córdoba), Habis 27 (1996), 189-203.
- Hidalgo, R., 1997: El Palacio de Córdoba in: Hispania Romana. Desde tierra de conquista a provincia del Imperio, Madrid 1997, 295-300.
- Hidalgo, R., 1998: El Triclinium triconque del Palatium de Córdoba, Anales de Arqueología Corodobesa 9 (1998), 273-300.
- Hidalgo, R., 1999: La incorporación del esquema palacio-circo a la imagen de Corduba bajoimperial, in: Ciudades privilegiadas ene el Occidente romano, Sevilla 1999, 379-96.
- Hillenbrand, R., 1981: Islamic Art at the Crossroads: East versus West at Mshatta, in: A. Daneshvari (ed.), Essays on Islamic Art and Architecture in Honor of Katharina Otto-Dorn, Malibu Calif. 1981, 63-86
- Hillendbrand, 1987: La Dolce Vita in Early Islamic Syria of Later Umayyad Palaces, Art History 5 (1987), 1-35
- Hirschfeld, Y., Habitat in: Late Antiquity, 258-272
- Hoddinott, R.F., 1975: Bulgaria in Antiquity, London 1975, 172-175
- Hodges, R. - Bowden, W. - Gilkes, O. – Lako, K., 2000: Late Roman Butrint, Albania: survey and excavations, 1994-98, Archeologia Medievale 27 (2000), 241-257.
- Hoffmann A., 1993: Eine römische Meervilla an der kleinasiatischen Westküste, Istanbuler Mitteilungen 43 (1993), 437-443

- Holum, K.G. - Raban, A. – Patrich, J. (eds.), 1999: Caesarea Papers 2: Herod's temple, the provincial governor's praetorium and granaries, the later harbour, a gold hoard and other studies, *Journal of Roman Archaeology Suppl.* 35 (1999), 71-107
- Holum, K.G. et al., 1988: *King Herod's Dream: Caesarea on the Sea*, New York 1988, 169-171
- Hugot, L., 1996: Der Königsthron im Aachener Dom in: *Koldewey-Ges. Bericht 29. Tagung Köln 1976* (1978), 36-42; také *Binding 1996*, 79
- Humphrey, J. H., 1986: *Roman Circuses. Arenas for Chariot Racing*, London 1986.
- Ch. Stiegemann, M. Wemhoff (eds.), 799
- Chadwick, H., 1980: The Role of the Christian Bishop in Ancient Society in: *Thirty-fifth Colloquy of the Center for Hermeneutical Studies*, Berkeley 1980, 1-14;
- Chavarria, A., 2001: T.H.A.T. /Transformaciones en Hispania durante la Antigüedad Tardía s. IV-X/. *Newsletter no. 4*, 2001
- Chehab, H.K., 1993: On the identification of Anjar (Ayn al-Jarr) as an Umayyad foundation, *Muqarnas X*, Leiden 1993, 42-48
- Christie, N. 1995: *The Lombards*, Oxford 1995;
- Christie, N., 2000: *Towns, Land and Power: German-Roman Survivals and Interactions in Fifth- and Sixth-century Pannonia* in: G.P. Brogiolo, N. Gauthier, N. Christie eds., *Towns and Their Territories Between Late Antiquity and Early Middle Ages*, Leiden-Boston-Köln 2000, 275-297;
- Christofle, M., 1930-31: *Rappor sur les travaux de fouilles exécutés en 1930-31-32, 1935.*
- Innocenti, P. - Leotta, M. C., 1986: Il cosiddetto Nimfeo degli Horti Sallustiani, *Bcom* 91.2 (1986), 356-358.
- Irwin, R., 1987: *Islamic Art in Context: Art, Architecture, and the Literary World*, New York 1997
- Islam 1986 = *Encyclopaedia of Islam*, 2nd ed. Leiden, 1964
- J.-M. Speiser, *Thessalonique et ses monuments du IVe au VIe siècle*, Paris 1984.
- Jacobsen, W., 1999: *Herrschaftliches Bauen in der Karolingerzeit. Karolingische Pfalzen zwischen germanischer Tradition und Antikenrezeption* in: Ch. Stiegemann, M. Wemhoff (eds.), 799. *Kunst und Kultur der Karolingerzeit. Karl der Grosse und Papst Leo III.* in Paderborn, *Ergänzungsband*, Paderborn 1999, 91-94;
- James, E., 1982. *The Origins of France: From Clovis to Capetians, 500-1000*, London 1982
- Janin, R., 1950: *Constantinople Byzantine*, Paris 1950
- Janin, R., 1962: Le Palais patriarcal de Constantinople byzantine, *Revue D'Études Byzantines* 20 (1962), 131-155;

- Jausсен, A. – Savignac, M.-R., 1922: Mission archéologique en Arabie, III, Les châteaux arabes de Qeseir'Amra, Haraneh et Tuba, Paris 1922
- Jeremić, M., 1993: Sirmium u periodu tetrarchije, in: D. Srežović (ed.), Rimski carski gradovi i palate u Srbiji, Beograd 1993, 91-103.
- Johnson, M.J. 1988: Toward a History of Theoderic's Building Program, *Dumbarton Oaks Papers* 42 (1988), 73-96
- Jones, A. H. M., 1964: *The Later Roman Empire 284-602: A Social, Economic, and Administrative Survey*, 3 vols. Oxford 1964.
- Juan, E. - Lerma, J.V. - Pastor, I., 1992: Pla de Nadal. Una villa nobiliaria de época visigoda, *revista de Arqueologia* 131 (1992), 22-32
- Juan, E. - Pastor, I., 1989: Los visigodos en Valencia, Pla de Nadal: una villa aulica?, *Boletín de Arqueología Medieval* 3, Madrid 1989
- Kathryn, L.-Gleason et al., 1998: The promontory palace at Caesarea Maritima: preliminary evidence for Herod's Praetorium, *Journal of Roman Archaeology* 11 (1998), 43f.;
- Kazanski, M., 1991: *Les Goths (Ier-VIIIe après J.-C.)*, Paris 1991
- Kennedy, H. 1981: *The Early Abbasid Caliphate: A Political History*, London a Totowa N.J. 1981
- Kennedy, H., 1985: From Polis to Madina: Urban Change in Late Antique and Early Islamic Syria, *Past and Present* (1985), 3-27
- Kennedy, H., 1992: Antioch: From Byzantine to Islam and Back Again in: J. Rich (ed.), *The City in Late Antiquity*, London, New York 1992, 181-197
- Khatchatrian, A., 1971: *L'architecture arménienne du Ier au VIe siècle*, Paris 1971, 62ff.
- King, G.R.D., 1992: Settlements Patterns in Islamic Jordan: the Umayyads and their Use of the Land, *Studies in the History and Archaeology of Jordan* 4 (1992), 369-375
- Kitzinger, E., 1946: A Survey of the Early Christian Town of Stobi, *Dumbarton Oaks Papers* 3 (1946), 81-163).
- Kleinbauer, W. E., 1972: Zvart'nots and the Origins of Christian Architecture in Armenia, *Art Bulletin* 54/3 (1972), 245-262;
- Kondić, V. - Popović, V., 1977: Caričin Grad. Site fortifié dans l'Illyricum Byzantin, *Beograd 1977*, 37-41, 316-318;
- König, M. (ed.), 2003: *Palatia. Kaiserpaläste in Konstantinopel, Ravenna und Trier*, Trier 2003.

- Kostěnek, J., 2004: *The Heart of the Empire: The Great Palace of the Byzantine Emperors Reconsidered* in: K.R. Dark (ed.), *Secular Buildings and the Archaeology of Everyday Life in the Byzantine Empire*, Oxford 2004, 5-36.
- Kostěnek, J., 2005: *Observations on the Great Palace at Constantinople: The Sanctuaries of the Archangel Michael, the Daphne Palace, and the Magnaura*, *Reading Medieval Studies* 31 (2005), 27-55.
- Kraeling, C. H. (ed.), 1938: *Gerasa-City of the Decapolis*, New Heaven 1938, 201ff.
- Krautheimer, R., 1937: *Corpus Basilicarum Christianarum Romae. Le basiliche cristiane antiche di Roma (Saec. IV-IX)*, I, 1937, 84-93.
- Krautheimer, R., 1966: *Die Decanneacubita in Konstantinopel. Ein kleiner Beitrag zur Frage Rom und Byzanz* in: W.N. Schumacher (ed.), *Tortulae. Studien zu altchristlichen und byzantinischen Monumenten (Römische Quartalschrift 30, Supplementheft)*, Rom, Freiburg, Wien 1966, 195-199.
- Krautheimer, R., 1980: *Rome: Profile of a City*, 312-1308, Princeton 1980.
- Krautheimer, R., 1987: *Rom. Schicksal einer Stadt 312-1308*, München 1987, 355ff.;
- Krischen, F. 1943: *Archäologischer Anzeiger* 1943, 459-472
- Kuhnen, H.-P. (ed.), 2001: *Das römische Trier*, Stuttgart 2001.
- Kunst des Islam = Sourdel-Thomine, J. – Spuler, B. 1984: *Die Kunst des Islam (Propyläen Kunstgeschichte)*, Berlin, 1984.
- La villa romana del Casale di Piazza Armerina, 1988: *La villa romana del Casale di Piazza Armerina. Atti della IV Riunione Scientifica della Scuola di Perfezionamento in Archeologia Classica dell'Università di Catania (Piazza Armerina, 1983)*, Catane 1988
- Laiou, A. E. (ed.), 2002: *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century*, *Dumbarton Oaks Studies* 39 (2002), 529-537.
- Laiou-Thomadakis, A. E. (ed.), 1980: *Charanis Studies: Essays in Honor of Peter Charanis*, New Brunswick, N.J. 1980.
- Lammens, H., 1910: *La Bâdiya et la Hîra sous Omayyades*, *MFOB* 4 (1910), 91-112
- Lamoreaux, J., 1995: *Episcopal Courts in Late Antiquity*, *Journal of Early Christian Studies* 3 (1995), 143-167;
- Landini, E. T., 1990: *Note sugli scavi a nord-ovest dell'Ippodromo di Istanbul (1939/1964) e loro identificazione*, *Storia dell'Arte* 68 (1990), 5-35.
- Lassus, J., 1965: *Les édifices du culte. Autour de la basilique*, *Atti del VI congresso internazionale di archeologia cristiana. Ravenna, Vatican 1965*, 591ff., 607ff.

- Lassus, J., 1971: La salle a sept absides de Djemila-Cuicul, *Antiquités africaines* 5 (1971), 193-207.
- Late Antiquity = Bowersock, G.W. - Brown, P. - Grabar, O. (eds.) 1999: *Late Antiquity. A Guide to the Postclassical World*, Cambridge Mass., London 1999
- Lauer, P., 1911: *Le palais de Latran, Étude historique et archéologique* 1-2, Paris 1911;
- Lavan, L., 1999: *The Residences of Late Antique Governors: A Gazeteer*, *Antiguité Tardive* 7 (1999), 135-164
- Lavan, L., 2001: *The praetoria of civil governors in late antiquity*, in: L. Lavan (ed.), *Recent Research in Late-Antique Urbanism*, *Journal of Roman Archaeology suppl.* 42 (2001), (39-56), 39-42
- Laviosa, C., 1978: in: *Proceedings 10. International Congress of Classical Archaeology*, II, Ankara 1978, 1093ff.;
- Le Strange, 1965: *Palestine under the Moslems*, 1965
- Leach, P., 1998: *Great Witcomb Villa, Gloucestershire*, Oxford 1998
- Lendon, J.E., 1977: *Empire of Honour. The Art of Government in the Roman World*, Oxford 1977, 227-235
- Lengyel, A., 1980: G.T.B. Radan (eds.), *The Archaeology of Roman Pannonia*, Budapest 1980
- Lenoir, M., 1999: *Dumayr, faux camp romain, vraie résidence palatiale*, *Syria* 76 (1999), 227-236
- León, P. (ed.), 1996: *Colonia Patricia Corduba una reflexión arqueológica*, Sevilla 1996, 235-248.
- Lessner, J., 1968: *Islamic Revolution and Historical Memory: Abbasid Apologetics and the Art of Historical Writing*, New Heaven 1968
- Levi, D. 1947: *Antioch Mosaic Pavements*, Princeton 1947
- Levy, E. (ed.), 1987: *Le système palatial en Orient, en Grèce et en Rome*, Strasbourg 1987
- Liebeschuetz, J.H.W.G. 2000: *Ravenna to Aachen*, in: G. Ripoll, J.M. Gurt (eds.), *Sedes regiae (ann. 400 – 800)*, Barcelona 2000, 9-30
- Liebeschuetz, J.H.W.G., 2000. *Ravenna to Aachen*, in: G. Ripoll, J.M. Gurt (eds.), *Sedes regiae (ann. 400 – 800)*, Barcelona 2000, 9-30
- Liverani, P., 1995: in: Steinby 1995, 97-99.
- Luchterhand, M., 1999: *Päpstlicher Palastbau und höfische Zeremoniell unter Leo III.* in: Ch. Stiegemann, M. Wemhoff (eds.), 799.

- Lusuardi Siena, S., 1986: Topografia della zona di via Torino fra tarda antichità e medioevo
in: R. Ouletta (ed.), *L'asse di via Torino*, Milano 1986, 144-154
- Maas, M., 1992: *John Lydus and the Roman Past. Antiquarism and Politics in the Age of Justinian*, London, New York 1992, 83-96.
- MacCormack, S., 1981: *Art and Ceremony in Late Antiquity*, Berkley 1981.
- MacDonald, W. L. - Pinto, J. A., 1995: *Hadrian's Villa and Its Legacy*, New Heaven 1995.
- MacDonald, W.L., 1986: *The Architecture of the Roman Empire, II An urban appraisal*, Yale University Press 1986
- Madelung, W., 1999: *The Succession of Muhammad: A Study of the Early Caliphate*, New York 1996
- Magdalino, P., 2000: *Maritime Neighbourhoods of Constantinople: Commercial and Residential Functions, Sixth to Twelfth Centuries*, *Dumbarton Oaks Papers* 54 (2000), 209-226.
- Magdalino, P., 2001: *Aristocratic Oikoi in the Tenth and Eleventh Regions of Constantinople*, in: N. Necipoğlu (ed.), *Byzantine Constantinople: Monuments, Topography and Everydaylife*, Brill 2001, pp. 53-69.
- Maioli, M.G. 1988: *Ravenna, il palazzetto teodoricano di Palazzolo*, in: L. Prati (ed.), *Flumen aquaeductus. Nuove scoperte archeologiche dagli scavi per l'acquedotto della Romagna*, Bologna 1988, 90 – 93
- Maioli, M.G. 1988: *Galeata, il palazzo di Teodorico*, in: L. Prati (ed.), *Flumen aquaeductus. Nuove scoperte archeologiche dagli scavi per l'acquedotto della Romagna*, Bologna 1988, 56-58:
- Makrides, Th. K., 1938: *To Byzantion Hebdomon, Thrakia* 10 (1938), 137-198.
- Malaspina, M., 1975: *Gli episkopia e le residenze ecclesiastiche nella 'pars orientalis' dell'imperio romano: Saggio di ricerca'* in: M.Cagiano de Azevedo (ed.) *Contributi dell'Istituto di archeologia, dell'Università cattolica del Sacro Cuore*, Vol.5 Milano 1975, (29-173), 95ff.
- Mamboury, E. - Wiegand, Th., 1934: *Die Kaiserpaläste von Konstantinopel zwischen dem Hippodrom und Marmara Meer*, Berlin 1934.
- Mango C., 1995: *Ancient Spolia in the Great palace of Constantinople* in: Moss Ch., Kiefer K. (ed.), *Byzantine East, Latin West. Art-historical studies in honor of Kurt Weitzmann*, Princeton 1995, 645-649
- Mango, C 1980: *Byzantium: The Empire of New Rome*, London 1980

- Mango, C., 1959: *Brazen House, A study of the vestibule of the imperial palace of Constantinople*, Copenhagen 1959.
- Mango, C., 1985: *Le développement urbain de Constantinople (IV-VII siècle)*, Paris 1985.
- Mango, C., 1986: *Byzanc*, Stuttgart 1986
- Mango, C., 1986a: *The Art of the Byzantine Empire 312-1453* Toronto 1986
- Mango, C., 1986b: *The Fourteenth Region of Constantinople in: Studien zur spätantiken und byzantinischen Kunst: F.W. Deichmann gewidmet*, Bonn 1986, 1-5.
- Mango, C., 1991: *The Palace of Marina, the Poet Palladas and the Bath of Leo VI in: Euphrosynon: Aphieroma ston Manole Chatzedake, I*, Athens 1991, 321-330
- Mango, C., 1993: *Studies on Constantinople*, Variorum 1993.
- Mango, C., 1993a: *The Columns of Justinian and His Successors*, in: C. Mango, *Studies on Constantinople*, Variorum 1993.
- Mango, C., 1997: *The Palace of the Boukoleon*, *Cahiers archéologiques* 45 (1997), 41-50.
- Mango, C., 1998: *The origins of the Blachernae shrine at Constantinople*, in: *Acta XIII congressus internationalis archaeologiae christianae, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku supl. Vol. 87-89*, Vatican-Split 1998, 61-76.
- Mango, C., 2002: *Medieval Constantinople: Built Environment and Urban Development in: A.E. Laiou (ed.), The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century*, *Dumbarton Oaks Studies* 39 (2002), 529-537.
- Mango, M. M., 2001: *The Porticoed Street at Constantinople in: G. Necipoğlu (ed.), Byzantine Constantinople: Topography and Everyday Life*, Brill 2001, 29-51.
- Mansel, A. M., 1963: *Die Ruinen von Side*, Berlin 1963, 16, 166ff.;
- Mansel, A., 1951: *Les fouilles de Rhegion près d'Istanbul in: Actes du Vie congrès internationa d'études Byzantines*. Paris 1948, Paris 1951, 255-260;
- Marasović, J. - Marasović, T., 1994: *Le ricerche nel palazzo di Diocletiano a Split negli ultimi 30 anni (1964-1994)*, *Antiquité Tardive* 2 (1994), 89-106.
- Marec, E., 1958: *Monuments chrétiens d'Hippone, ville épiscopale de saint Augustin*, Paris 1958, 23-181
- Marki, E., : in: *ArchErgMakThrak* 7 (1993), 223-234;
- Martin, J., 1984: *Zum Selbstverständnis, zur Repräsentation und Macht des Kaisers in der Spänantike*, *Saeculum* 35 (1984), 115-131.
- Massari C., - Roffia E., - Caporusso D., 1985: *La villa tardoromana di Palazzo Pignano (Cremona) in: Cremona Romana, Atti di Congr. Stor. Arch. 2200° anno di fondazione di Cremona* 1982, Cremona 1985, 185-223

- Mastruzo, N., 1990: Elementi di disegno urbano a Bosra. Rapporto preliminare nella zona nord-orientale in: *Corso di cultura sull'arte ravennate e bizantina*, 1990, 233-256
- Matejčić, L. - Chevalier, P., 1998: Nouvelle du complexe épiscopal 'pre-Euphrasien' de Porec, *Antiquité Tardive* 6 (1998), 355-65;
- Mateos, P., 2000: Emerita /Mérida/ in: G. Ripoll, J.M. Gurt (eds.), *Sedes Regiae* (ann. 400-800), Barcelona 2000, 493f.
- Mattingly, D. - Hayes, J., 1992: Nador and fortified farms in North Africa, *Journal of Roman Archaeology* 5 (1992), 408-418
- McKay, A.G., 1998: *Houses, Villas, and Palaces in the Roman World*, The John Hopkins University Press 1998
- McNally, S., 1994: Joint American-Croatian Excavations in Split (1965-1974), *Antiquité Tardive* 2 (1994), 107 – 121.
- Meckseper, C., 1994: Der Palast des Nicetius – oder: ganz jenseits von Bauforschung, *Architectura* 24 /1994/, 161-169
- Meckseper, C., 1998: Zur Doppelgeschossigkeit der beiden Triklinien Leos III. im Lateranpalast zu Rom, *Forschungen zu Burgen und Schlössern* 4 (1998), 119-128
- Méndez, M. - Rascón, M.S., 1989: La villa romana de El Val. Alcalá de Henares, *Revista de Arqueologia* 101 (1989), 51-58
- Miller, M. C., 2000: *The Bishop's Palace: Architecture and Authority in Medieval Italy*, Cornell University Press 2000;
- Mirković, M., 1982: in: D. Papenfuss, V. M. Strocka (eds.), *Palast und Hütte: Beiträge zum Bauen und Wohnen im Altertum*, Mainz 1982, 489
- Mitchel, J. 1999: Karl der Grosse, Rom und das Vermächtnis der Langobarden in: Ch. Stiegemann, M. Wemhoff (eds.), 799. *Kunst und Kultur der Karolingerzeit. Karl der Grosse und Papst Leo III.* in Paderborn, *Ergänzungsband*, Paderborn 1999, 96-108
- Mitchel, J. 2000: Artistic Patronage and Cultural Strategies in Lombard Italy in: G.P. Brogiolo, N. Gauthier, N. Christie eds., *Towns and Their Territories Between Late Antiquity and Early Middle Ages*, Leiden-Boston-Köln 2000, 347-370
- Móczy, A., 1976: Grossgrundbesitz und Kontinuität in Pannonia, *Godisnjak* 13 (1976), 321-326
- Mommsen T., 1900,: Praetorium, *Hermes* 35 (1900), 437-442
- Monceaux, P., 1911: *Timgad chrétien*, Paris 1911, 25-29
- Monturet, R., Rivière, H., 1986: *Les thermes sud de la villa gallo-romaine de Seviac*, Paris 1986

- Morfakidis, M. – Roldan, M. A. (eds.), 1997: *La religion én el mundo grieco*, 249-256, Granada 1997.
- Mouterde, R. - Poidebard, A., 1945: *Le limes de Chalcis. Organisation de la steppe en Haute Syrie romaine*, 2 vols., Paris 1945
- Müller-Wiener, W., 1989: *Bischofresidenzen des 4.-7. Jhs. im östlichen Mittelmeer-raum*, Actes du XIe congrés international d'archéologie chrétienne, I, Rome 1989, (651-709), 651-655;
- Mullet, M. – Scott, R. (eds.), 1989: *Byzantium and Classical Tradition*, Birmingham 1981, 103-118
- Mulvin, L., 1993: *Late Roman Villas in the Danube-Balkan Region*, BAR-IS 1064, Oxford 2002
- Musil, A. 1928: *The Northern Hegaz. A Topographical Itinerary*, New York 1928
- Musil, A., 1907: *Kusejr `Amra*, Wien 1907
- Musil, A., 1928: *Palmyrena. A Topographical Itinerary*, American Geographical Society, *Oriental Explorations and Studies* 4, New York 1928
- Nash, E., 1961-62: *Pictorial Dictionary of Ancient Rome I-II*, 1961-2.
- Naumann, R. - Belting, H., 1966: *Die Euphemia-Kirche am Hippodrom zu Istanbul*, *Istanbul Forschungen* 25 (1966).
- Naumann, R. 1984 in: *6. Kazi Sonuçlari Toplantisi*, Irmir 1984, 379-389
- Naumann, R., 1966a: *Der antike Rundbau beim Myrelaion und der Palast Romanos I. Lakapenos*, *Istanbul Mitteilungen* 16 (1966), 199-216.
- Navarro, E.J. - Pastor Cubillo, I. 1991: *Le site wisigothique de Pla de Nadal* in: P. Perin (ed.), *Gallo-romains, Wisigoths et Francs en Aquitaine, Septimanie et Espagne*, Rouen 1991, 83-95
- Juan, E. - Pastor, I., 1991: *Las excavaciones en el yacimiento de época visigoda de Pla de Nadal*, Toulouse 1991
- Necipoglu, G., 1993: *An outline of shifting paradigms in the palatial architecture of the pre-modern islamic world*, *Ars Orientalis* 23 (1993), 3-24
- Necipoglu, N. (ed.), 2001: *Byzantine Constantinople: Monuments, Topography and Everydaylife*, Brill 2001
- Neyses, S., 1987: *Die spätromische Kaiservilla zu Konz*, Trier 1987.
- Nibby, A., 1886: *Roma nell'anno 1838*, II, 1838.
- Nielsen, I. – Nielsen, H.S (eds.) 1998: *Meals in the Social Context*, Oxford 1998
- Nichols, M. F., 2003: *Spectacles of Unnatural Nature: The "Auditorium of Maecenas" and "Temple of Minerva Medica"*, *Logos Journal* 2003 (www.logosjournal.net).

- Northedge, A., 1994: Archaeology and New Urban Settlement in Early Islamic Syria and Iraq, in: G.R.D. King, A. Cameron (ed.), *The Byzantine and Early Islamic Near East, II, Land Use and Settlement Patterns*, Princeton 1994, 231-265
- Northedge, A., 2000: *Entre Amman et Samarra: l'archéologie et les élites au début de l'Islam (VIIe-IXe siècle)*, Mémoire d'habilitation, Université de Paris I, Paris 2000
- Northedge, A.E. , 1984: *Qalat Amman in the Early Islamic Period*, Ph.D. diss., University of London 1984
- Ogan, A., 1939: *Regium Hafriyati*, *Belleten III* (1939), 437-445
- Ogan, A., 1948: *Region - Küçük Çekmece hafriyati ve Region sarayı* in: *III. Türk Tarih Kongresi, Türk Tarih Kurumu yayınlarından, IX. Seri, no. 3, 1943, Ankara 1948, 537-543*;
- Ogan, A. - Mansel, A., 1942: *Fouilles de Rhegion - Küçük Çekmece. Rapport préliminaire sur les travaux de 1940-1941*, *Belleten VI* (1942), 19-36
- Oleson, J.-P. et al., 1999: *Preliminary Report of the al-Humayma Excavations Project*, 1995, 1996, 1998, *Annual of the Department of Antiquities of Jordan* 43, 1999, 411-450
- Olmo Enciso, L., 1991: *La ville de Recopolis et l'habitat dans la zone centrale de la péninsule ibérique pendant l'époque wisigothique* in: P. Perin (ed.), *Gallo-romains, Wisigoths et Francs en Aquitaine, Septimanie et Espagne*, Rouen 1991, 71-81
- Ortali, J., 1996: *La fine delle ville romane, esperienze locali e problemi generali* in: G.P. Brogiolo (ed.), *La fine delle ville romane: trasformazioni nelle campagne tra tarda Antichità e alto Medioevo, 1 Convegno Archeologico del Garda, Gardone Riviera (Brescia) 14 ottobre 1995*, *Documenti Archeologia* 11, Mantua 1996
- Ortali, J., 1991: *L'edilizia abitativa* in: *Storia di Ravenna, II, 1, Venice 1991, 167-192.*
- Otto-Dorn, K., 1964: *Islamische Kunst*, Baden-Baden 1964
- Otto-Dorn, K., 1987: *Grabung im umayyadischen Rusafa*, *Ars Orientalis* 2 (1957), 119-132
- Ouletta, R. (ed.), 1986: *L'asse di via Torino*, Milano 1986.
- Ousterhout, R. 1996: *An Apologia for Byzantine Architecture*, *Gesta* 35 (1996), 21-33
- Pachoud, F. – Szidat, J. (eds.), 1997: *Usurpationen in der Spätantike. Akten des Kolloquiums "Staatsstreich und Staatlichkeit"*, 6.-10. März 1996, Solothurn/Bern, *Historia Einzelschriften* 111, Stuttgart 1997, (127-153), 129
- Pailler, J.-M., 2001: *Montmaurin: A Garden Villa* in: E.B. Mac Dougall (ed.), *Ancient Roman Villa Gardens*, Washington 1987, 205-221; Balmelle 2001, 117ff.;
- Palladino, S., 1996: *Le terme Eleniane a Roma*, *MEFRA* 108 (1996), 855-871

- Pallas, D. I., 1968: Episkopion in: Reallexikon zur byzantinischen Kunst II, Stuttgart 1968, 335-371
- Pallas, D. I., 1977: Les monuments paléochrétiens en Grèce de 1959 à 1973, Roma 1977, 110-119
- Palmele, B., 1999: Die „Officia“ der Statthalter in der Spätantike. Forschung und Perspektiven, *Antiquite Tardive* 7 (1999), 85-133
- Panella, S. – Pavolini, C., 1993: in: Steinby 1993, 195-196.
- Papi, E., 1999: in: Steinby 1999, 28-38.
- Pargoire, G., 1904 Les Saint-Mamas de Constantinople, *Izvestija russkovo archeologičeskovo instituta v Konstantinopole* 9 (1904).
- Parker, S.T. 1986: *Romans and Saracens: A History of the Arabian Frontier*, Winona Lake 1986
- Pasadios, A., 1976: *O Patriarchikos Oikos tu Oikoumenikou Thronou*, Thessaloniki 1976;
- Paterna, C., 1996: Il circo Variano a Roma, *MEFRA* 108 (1996), 817-853
- Pavolini, C., 1986: L'edilizia commerciale e l'edilizia abitativa nel contesto di Ostia tardoantica in: A. Giardina (ed.), 1986, 239-283.
- Pavovic-Pesikan, M., 1971: *Sirmium: Archaeological Investigations in Sirmian Pannonia, I*, Beograd 1971, 44
- Percival, J. 1969: Seigneurial aspects of Late Roman State management, *The English Historical Review* 84 (1969), 449-473
- Percival, J., 1976: *The Roman Villa: An Historical Introduction*, London 1976
- Perez, T. Mañanes, 1992: *La villa romana de Almenara-Puras (Valladolid)*, Valladolid 1992
- Perring, D., 2003: Roman and Byzantine Houses in Beirut in: K. Galor, T. Waliszewski (eds.), *From Antioch to Alexandria. Studies in Domestic Architecture during the Roman and Byzantine Periods*, Providence RI: *Archaeologica Transatlantica* 22, 2003.
- Peschlow, U., 1986: Eine wiedergewonnene byzantinische Ehrensäule in Istanbul in: *Studien zur spätantiken und byzantinischen Kunst F.W. Deichmann gewidmet, I*, Mainz 1986, 21-33
- Pessoa, M., - Steiner, S., 2000: O balneário da villa do Rabaçal, Penela, Portugal – ensaio de interpretação e salvaguarda das primeiras descobertas in: *II Coloquio International de Arqueología en Gijón. Termas romanas en el Occidente del Imperio*. Gijón 1999, Gijón 2000, 365-371

- Pessoa, M., 1995: Villa romana do Rabaçal Penela (Coimbra-Portugal). Notas para o estudio da arquitectura e mosaicos, in: IV Reunió d' Arqueologia Cristiana Hispànica, Lisboa (1992), Barcelona 1995, 471-491
- Petitjean, M. (ed.), 1997: Fouilles de sauvetage sous la place du marché à Compiègne (oise). 1991-1993. L'évolution urbaine de l'aire palatiale du Haut Moyen Age aux marchés médiéval et moderne, Compiègne 1997
- Petrović, P., 1995: Villa and domus tribuni at Mediana, in: D. Srežović (ed.), The age of tetrarchs, Belgrade 1995, 231-243
- Piganiol, A., 1936: La loge impérial de l'Hippodrome de Byzance et le problème de l'Hippodrome Couvert, *Byzantion* 11 (1936), 383-390.
- Pisani Sartorio, G. - Calza, R., 1976: La Villa di Massenzio sulla via Appia. Il palazzo – le opere d'arte, Roma 1976.
- Pitcher, L.P. 1990: in: Salvioni 1990, 266-267
- Poccardi, G., 2001: L'île d'Antiochie a la fin de l'antiquité: histoire et problème de topographie urbaine, in: Lavan 2001, 155-171.
- Póczy, K., 1980: Pannonian Cities in: A. Lengyel, G.T.B. Radan (eds.), The Archaeology of Roman Pannonia, Budapest 1980, 239-274
- Pohl, W. (ed.) 1997: , Kingdoms of the Empire. The Integration of Barbarians in Late Antiquity, Leiden-Boston-Köln 1997
- Pope, A.U. (ed.), 1938: A Survey of Persian Art, London 1938
- Popović, V. - Ochsenschlager, E. L., 1976: Der spätkaiserzeitliche Hippodrom in Sirmium, *Germania* 54/1 (1976), 156-181.
- Porta, P., 1991: Il centro del potere: il problema del palazzo dell'esarco in: Storia di Ravenna, II, 1, Venice 1991, 269-283.
- Porta, P., 2003: Ravenna in des Spätantike, Geschichte und Stadtentwicklung, in: M. König (ed.), Palatia. Kaiserpaläste in Konstantinopel, Ravenna und Trier, Trier 2003, 99-107.
- Poulter, A. G. (with contributions by M. Beckmann and P. Strange), 1998: Field Survey at Louloudies: a new late Roman fortification in Pieria, *Annual of the British School at Athens* 93 (1998), 463-512;
- Premiers temps chrétiens en Gaule méridionale. Antiquité tardive et haut Moyen Age (IIIe-VIIIe s.), Lyon 1986, 158-160
- Prinz, F. (ed.), 1988: Herrschaft und Kirche, Stuttgart 1988, 23-82
- Puttrich-Reignard, O., 1939: Die Palastanlage von Ghirbet el-Minje, Palästina-Hefte des Deutschen Vereins vom Heilige Lande 17-20 (1939)

- Radošević, Z. – Wiseman, J. (ed.), 1973: *Studies in the antiquities of Stobi, I*, Beograd 1973, 233-268, hl. 255
- Ratté, Ch. 2004: *Archaeological Research at Aphrodisias in Caria, 1999-2001*, *American Journal of Archaeology* 108 (2), 2004, 145-186
- Rauch, Ch., Jacobi, H.J., 1976: *Die Ausgrabungen in der Königspfalz Ingelheim 1909-14*, Mainz 1976; *Binding* 1996, 99–113;
- Reallexikon zur Byzantinische Kunstgeschichte IV*
- Reallexikon zur byzantinischen Kunst III*, Stuttgart 1978
- Rebuffat, R., 1978: *De Sidoine Apollinaire à la Tombe François*, *Latomus* 37 (1978), 88-104
- Reddé, M., 1995: *Dioclétien et les fortifications militaires de l'antiquité tardive. Quelques considérations de méthode*, *Antiquité Tardive* 3 (1995), 91-124
- Renoux, A., 1999: *Karolingischen Pfalzen in Nordfrankreich (751-987)* in: Ch. Stiegemann, M. Wemhoff (eds.), 799. *Kunst und Kultur der Karolingerzeit. Karl der Grosse und Papst Leo III.* in Paderborn, *Ergänzungsband*, Paderborn 1999, 130-137
- Renoux, A., 1999a: *Palais et souveraineté en Francie occidentale (IXe-XIIIe s.)* in: *Aux sources de la gestion publique*, 3, Lille 1997; Renoux 1999
- Renoux, A., 2002: *Pfalzen und königliche Staatsbildung. 25 Jahre Pfalzenforschung in Frankreich*, 55-67 in: C. Ehlers (ed.), *Orte der Herrschaft. Mittelalterliche Königspfalzen*, Göttingen 2002
- Rhoen, C., 1889: *Die karolingische Pfalz zu Aachen*, Aachen 1889;
- Rich, J. (ed.), 1992: *The City in Late Antiquity*, London, New York 1992, 181-197
- Richardson Jr., L., 1992: *A New Topographical Dictionary of Ancient Rome*, Baltimore and London 1992.
- Rinaldi Tufi, S., 1992: *Esempi meno noti di grandi residenze tardoantiche nelle province Europee*, in: G. Sena Chiesa, E.A. Arslan (eds.), *Felix Temporis Reparatio*, Milano 1992, 147-156
- Ripoll, G. 2000: in: G. Ripoll, J.M. Gurt (eds.), *Sedes Regiae (ann. 400-800)*, Barcelona 2000, 392
- Ripoll, G. – Gurt, J. M. (eds.), 2000: *Sedes Regiae (ann. 400-800)*, Barcelona 2000, 63-81.
- Ripoll, G.; Arce J., 2000: *The Transformation and End of Roman Villae in the West (Fourth-Seventh Centuries): Problems and Perspectives*, in: G.P. Brogiolo, N. Gauthier, N. Christie eds., *Towns and Their Territories Between Late Antiquity and Early Middle Ages*, Leiden-Boston-Köln 2000, 63-114
- Rivora, G. T., 1921: *Architettura romana*, 1921.

- Roffia, E. 1990: in: A. Salvioni (ed.), *Milano capitale dell'impero romano 286-402 d.c.*, Milano 1990, 266
- Rogers, M., 1969: Samarra, in: A. Hourani, S.M. Stern (ed.), *The Islamic City*, Oxford 1969, 199-156
- Röntgen, M. 1953: Das gotische Rathaus zu Aachen in: A. Huyskens (ed.), *Das alte Aachen, seine Zerstörung und sein Wiederaufbau*, Aachen 1953, 106-155;
- Rossi, M., 1999: Rome: Pincio (Jardins de Lucullus). *Chronique de chantier 1998*, *Mélanges de l'École française de Rome* 111/1 (1999), bbb- -bbbb;
- Rossiter, J.J. – Dunbadin, K. 1991: in J. Slater (ed.), *Dining in a Classical Context*, *Ann Arbor* 1991
- Rossiter, J.J., 1989: Roman villas of the Greek east and the villa in Gregory of Nyssa *Ep.* 20, *Journal of Roman Archaeology* 2 (1989), (101-110), 104-110
- Rostovtzeff, M.I. et al., 1952: *The Excavations at Dura Europos: Preliminary Report of the Ninth Season 1935-1936*, 3, *The Palace of the Dux Ripae and the Dolicheneum*, London 1952
- Roueché, C., 1998: The functions of the governor in late antiquity: some observations, *Antiquite Tardive* 6 (1998), 31-36
- Ruggini, L.C., 1988: La Sicilia tra Roma e Bisanzio in: *Storia della Sicilia*, III, Napoli 1980, 1-96
- Runciman, S., 1980: The Country and Suburban Palaces of the Emperors, in: A.E. Laiou-Thomadakis (ed.), *Charanis Studies: Essays in Honor of Peter Charanis*, New Brunswick, N.J. 1980, pp. 219-228.
- Rusconi, A. 1971: Una nuova ipotesi sul cosiddetto 'Palazzo di Teoderico' in Ravenna, *CorsiRav* 18 (1971), 475-506
- Sack, D., - Becker, H., 1999: Zur städtebaulichen und baulichen Konzeption frühislamischer Residenzen in Nordmesopotamien mit ersten Ergebnissen einer Testmessung zur geophysikalischen Prospektion in Resafa-Rusáfat Hišám, in: E.-L. Schwandner, K. Rheidt (eds.), *Stadt und Umland, Diskussionen zur archäologischen Bauforschung* 7 (1999), 270-286, 272-282
- Sack, D., 1989: *Damaskus, Damaszener Forschungen* 1 (1989)
- Sage, W., 1964: Zur archäologischen und baugeschichtlichen Erforschung der Ingelheimer Pfalz in: J. Autenrieth (ed.), *Ingelheim am Rhein*, Stuttgart 1964, 65-86;
- Sage, W., 1976: Die Ausgrabungen in der Pfalz zu Ingelheim am Rhein 1960-1970, *Francia* 4 (1976), 141-160;

- Salvioni, A. (ed.), 1990: Milano capitale dell'impero romano 286-402 d.c., Milano 1990, 196f..
- Samson, R., 1987: The Merovingian nobleman's home: castle or villa?, *Journal of Medieval History* 13 (1987), 287-315
- Sanderson, A Note on Carolingian Architecture at Aachen: www.personal.psu.edu/faculty/s/a/saw23/AVISTA/PAPERS/aachen_sanderson.html;
- Santa Maria Scrinari, V., 1970: Area di S. Croce in Gerusalemme: palazzo sessoriano, *Enciclopedia dell'arte antica classica e orientale*, suppl. 1970
- Santa Maria Scrinari, V., 1991: Il Laterano imperiale I. Dalle 'aedes Laterani' alla 'Domus Faustae', 1991
- Santangeli Valenzani, R. 1999: Profanes Bauwesen in Rom um das Jahr 800, in: Ch. Stiegemann, M. Wemhoff (eds.) 1999: 799. Kunst und Kultur der Karolingerzeit. Karl der Grosse und Papst Leo III. in Paderborn, Ergänzungsband, Paderborn 1999, 550-557
- Sarre, F. - Herzfeld, E., 1920: Archäologische Reise im Euphrat- und Tigris-Gebiet, II, 1920
- Meinecke, M., 1991: in: S. Kerner (ed.), *The Near East in Antiquity*, II, 1991, 26ff.
- Sauvaget, J., 1939: Remarques sur les monuments omeyyades 1: Châteaux de Syrie, *Journé Asiatique* 231 (1939), 1-59
- Sauvaget, J., 1967: Châteaux umayyades de Syrie, *RÉI* 35 (1967), 1-52
- Scagliarini Corlaita, D. et al., 1992: Villa romana di Desenzano, Roma 1992
- Scellès, M., 1988: L'ancienne église Notre-Dame La Daurade, Palladia Tolosa, Toulouse romaine, Catalogue d'exposition, Musée Saint-Raymond, Toulouse 1988, 141-144
- Seigne, J., 1973: La villa gallo-romaine de Saint-Michel à Lescar (Beneharmum), *Revue de Pau* 1 (1973), 8-34;
- Seitz, G., 2001: Le praetorium d' Oedenburg-Westergass in: S. Plouin (ed.), *La frontière romaine sur le Rhin supérieur: À propos des fouilles récentes de Biesheim-Kunheim*, Exposition présentée au Musée gallo-romain de Biesheim du 31 août au 20 octobre 2001, Biesheim 2001, 50-54.
- Sena Chiesa, G. – Arslan, E. A. (eds.), 1992: *Felix Temporis Reparatio*, Milano 1992.
- Shahid, I., 1995: *Byzantium and the Arabs in the Sixth Century*, Washington D.C. 1995
- Shaw, B. D., 1995: *Environment and Society in Roman North Africa: Studies in History and Archaeology*, London 1995
- Schlumberger, D., 1986: *Qasr El-Heir El Gharbi*, Paris 1986
- Schlunk, H., 1988: *Die Mosaikkupel von Centcelles*, 2 vols., Mainz 1988;
- Schmidt-Colinet, A. (ed.), 1995: *Palmyra. Kulturbegegnung im Grenzereich*, Mainz 1995

- Schumacher, W. N. (ed.), 1966: *Tortulae. Studien zu altchristlichen un byzantinischen Monumenten* (Römische Quartalschrift 30, Supplementheft), Rom, Freiburg, Wien 1966, 195-199.
- Schütte, S. 2000a: *Der Aachener Thron*, in: *Katalog: Krönungen - Könige in Aachen.- Geschichte und Mythos*, Aachen 2000, 213-222
- Schütte, S. 2000b: *Überlegungen zu den architektonischen Vorbildern der Pfalzen Ingelheim und Aachen*, in: *Katalog Krönungen - Könige in Aachen.- Geschichte und Mythos*, Aachen 2000, 203-211
- Small, A., Freed, J., di Ruoti, S. Giovanni (Basilicata), 1986: *Il contesto della villa tardo-romana* in: A. Giardina (ed.), *Società romana e impero tardo-antico III, Le merci, gli insediamenti*, Roma-Bari 1986, 97-129
- Small, A.M., Buck, R.J., 1994: *The Excavations of San Giovanni di Ruoti, vol. I The Villas and Their Environment*, University of Toronto Press 1994
- Sodini, J.-P., 1995: *Habitat de l'antiquité tardive*, *Topoi (Orient-Occident)* 5/1 (1995) (151-217), 154.
- Sodini, J.-P., 1997: *Habitat de l'antiquité tardive 2*, *Topoi (Orient-Occident)* 7/2 (1997), 435-577:
- Soproni, S., 1985: *Die letzte Jahrzente des Pannonischen Limes*, München 1985;
- Spanner, H., Guyer S., 1926: *Rusafa, die Wallfahrtsstadt des heiligen Sergios*, Berlin 1926
- Speck, P. 1973: *Der Mauerbau in 60 Tagen*, in: H.G.Beck (ed.), *Studien zur Frühgeschichte Konstantinopels*, *Miscellanea byzantina Monacensia* 14, Munich 1973, 144-178
- Spieser, J.-M., 1976: *La Christianisation des sanctuaires païens en Grèce* in: *Neue Forschungen im griechischen Heiligtümern*, Tübingen 1976, 309-320;
- Srejović, D. - Tomović, M. - Vasić, Č., 1996: *Šarkamen, Tetrarchial Imperial Palace*, *Starinar* 47 (1996), 231-243.
- Srejović, D. - Vasić, Č., 1994: *Imperial mausolea and consecration memorials in Felix Romuliana, Gamzigrad, east Serbia*, Belgrade 1994.
- Srejović, D. (ed.), 1993: *Rimski carski gradovi i palate u Srbiji*, Beograd 1993.
- Srejović, D. (ed.), 1995: *The age of tetrarchs*, Belgrade 1995
- Srejović, D., 1995: *Diva Romula, Divus Galerius*, in: D. Srejović (ed.), *The age of tetrarchs*, Belgrade 1995, 297-310.
- Srejović, Tomovića Vasić 1996, 231ff.
- Stanceva, M. 1981: *Sv. Georgi, Sophia* 1981
- Stein, E., : *Histoire du Bas-Empire I: De l'Etat romain à l'Etat byzantin* (284-476).

- Stein, E., 1922: Untersuchungen über das Officium der Prätorianpräfektur seit Diokletian, Wien 1922
- Steinby, E. M. (ed.), 1993: *Lexicon Topographicum Urbis Romae*, I, Roma 1993, 155.
- Steinby, E. M. (ed.), 1996: *Lexicon Topographicum Urbis Romae*, III, Roma 1996.
- Steinby, E. M. (ed.), 1999: *Lexicon Topographicum Urbis Romae*, IV, Roma 1999.
- Steinby, E. M., (ed.), 1995: *Lexicon Topographicum Urbis Romae*, II, Roma 1995
- Steinwenter, A., 1956: Die Stellung der Bischöfe in der byzantinischen Verwaltung Ägyptens in: *Studi in Onore di Pietro de Francisci*, I, Milano 1956, 85ff.
- Stichel, R., 2000: Sechs kolossale Säulen nahe Hagia Sophia und die Curia Justinians am Augusteion in Konstantinopel' *Architectura* 30 (2000), 1-25;
- Stikas, E., 1951: L'église byzantine de Christianou en Triphylie, Paris 1951, 22-24
- Storia di Ravenna, II, 1, Venice 1991.
- Striker, C., 1981: The Myrelaion (Bodrum Camii) in Istanbul, Princeton 1981, 13-16 .
- Struck, A., 1910: Mistra. Eine mittelalterliche Ruinenstadt, Wien-Leipzig 1910, 70, 74, 83
- Studi in Onore di Pietro de Francisci*, I, Milano 1956, 85ff
- Stupperich, R., 1994: zur Beschreibung einer galatischen Villa in 20. Brief Gregors von Nyssa in: E. Schwertheim (ed.), *Forschungen in Galatien*, Asia Minor Studien 12, Bonn 1994, 157-170
- Swoboda, K. M., 1969: Römische und romanische Paläste, Graz 1969, 148-157.
- Szentleky, T., 1995: Il palazzo imperiale di Savaria in: G. Hajnoczi (ed.), *La Pannonia e l'Impero Romano*, Milano 1995, 243-249
- Talbot Rice, D. (ed.), 1958: *The Great Palace of the Byzantine Emperors*, Second Report, Edinburgh 1958.
- Talbot Rice, D., 1930: Excavations at Bodrum Camii 1930, *Byzantion* 8 (1930), 151-176.
- Taragan, H. – web: The Peopled Scrolls at the Umayyad Palace in Jericho – Some Observations, http://www.tau.ac.il/arts/projects/PUB/assaph-art/assaph3/articles_assaph3/05Taragan.pdf
- Tate, G., 1989: La Syrie à l'époque byzantine: Essai de synthèse in: J.M. Dentzer, W. Orthmann (ed.), *Archéologie et histoire de la Syrie*, Saarbück 1989, II, 97-116.
- The Book of Pontifs (Liber Pontificalis)*, trans. R. Davis, *Translated Texts for Historians* V, Liverpool 1989;
- Thomas, E.B., 1964: Römische Villen in Pannonien, Budapest 1964
- Thompson, E.A., 1969: *The Goths in Spain*, Oxford 1969
- Tommasi, F. M., 1999: in: Steinby 1999, 179-180

- Tomović, M. - Jovanović, D., 1997: Vrelo, Šarkamen. Kasnoantički carski kompleks, *Starinar* 48 (1997), 208-211.
- Tomović, M. - Jovanović, D., 2001: Vrelo, Šarkamen. Tetrarchijski carski kompleks, *Starinar* 50 (2001), 261-268
- Tóth, E., 1973: Late Antique Imperial Palace in Savaria (the question of the so-called Quirinus Basilica), *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 25 (1973), fasc.1, 117-137
- Trümpelmann, L., 1962: Mschatta, Tübingen 1962
- Ulbert, G., 1983: Th. Fischer, *Der Limes in Bayern*, Stuttgart 1983, 87
- Ulbert, T., 1993: *Damaszener Mitteilungen* 7 (1993), 213-231
- Ungaro, L., 1979: Note sulle strutture più tarde del palazzo imperiale sul Palatino, *RdA* 3 (1979), 106-113.
- Unruh, F., 2003: Unsichtbare Mauern der Kaiserpaläste. Hofzeremonien in Rom und Byzanz, in: M. König (ed.), *Palatia. Kaiserpaläste in Konstantinopel, Ravenna und Trier*, Trier 2003, 33-48.
- Untermann, M., 1999: "opere mirabili constructa". Die Aachener "Residenz" Karls des Grossen, in: Ch. Stiegemann, M. Wemhoff (eds.), 799. *Kunst und Kultur der Karolingerzeit. Karl der Grosse und Papst Leo III.* in Paderborn, *Ergänzungsband*, Paderborn 1999, 152-164
- Urice, S.K., 1987: *Qasr Kharana in the Transjordan*, Durham N.C. 1987
users.forthnet.gr/kat/dimal/englishversion.htm:
- Van Ossel, 1992: *Établissements ruraux de l'Antiquité tardive dans le Nord de la Gaule*, Gallia suppl. 51, Paris 1992
- Vasić, Č., 1993: Felix Romuliana, Galerijeva palate u Gamzigradu in: Srejić 1993, 118-147.
- Vasić, Č., 1995: Chronological relations of palace and fortification system of Gamzigrad in: Srejić 1995, 313-323.
- Velenis, G. - Adam Velenis, P., 1997: The Theatre-Stadium of Thessaloniki in: M. Morfakidis, M.A. Roldan (eds.), *La religion én el mundo grieco*, 249-256, Granada 1997.
- Véran, A., 1904: Le palais de Constantin, dit Palais de la Trouille, à Arles, *Bulletin de la Société des Amis du Vieil Arles*, 1, 3, janvier 1904, 97-107
- Vickers, M., 1973: Observations on the Octagon at Thessaloniki, *Journal of Roman Studies* 63 (1973), 111-120.

- Vogt, A., 1935: L'Hippodrome de Constantinople, *Byzantion* 10 (1935), 482-484.
- Vogt, A., 1935-40: Constantin VII Porphyrogenète, *Le Livre des Cérémonies* 1-2, Commentaire 1-2, Paris 1935-1940.
- Volpe, R., 2000: Le ville del suburbio di Roma in: Ensoli, E. La Rocca, Aurea Roma. Dalla città pagana alla città cristiana, Roma 2000, 161-167.
- Waheeb, M., 1993: The Second Season of Excavations at al-Muwaqqar, *Annual of the Department of Antiquities of Jordan* 37 (1993), 5-22
- Wamers, E., 1987: Pfalz Frankfurt am Main in: H. Roth, E. Wamers (eds.), *Hessen im Frühmittelalter. Archäologie und Kunst*, Sigmaringen 1987, 264-266
- Ward-Perkins, B., 1996: Urban Survival and Urban Transformation in the eastern Mediterranean in: G.P. Brogiolo (ed.), *Early Medieval Towns in Western Mediterranean*, Mantova 1996, 143-153
- Ward-Perkins, B., 2000: Constantinople, Imperial Capital of the Fifth and Sixth Centuries in: G. Ripoll, J.M. Gurt (eds.), *Sedes Regiae (ann. 400-800)*, Barcelona 2000, 63-81.
- Ward-Perkins, B., 2000: Constantinople: A City and Its Ideological Territory in: G.P. Brogiolo, N. Gauthier, N. Christie (eds.), *Towns and Their Territories Between Late Antiquity and Early Middle Ages*, Leiden-Boston-Köln 2000, 325-345;
- Ward-Perkins, B., 2000: Constantinople: A City and Its Ideological Territory in: G.P. Brogiolo, N. Gauthier, N. Christie eds., *Towns and Their Territories Between Late Antiquity and Early Middle Ages*, Leiden-Boston-Köln 2000, 325-345
- Ward-Perkins, J. B., 1981: *Roman Imperial Architecture*, Harmondsworth 1981, 446-448
- Wareth, U.A - Zignani, P., 1992: Nag al-Hagar. A Fortress with a Palace of the Late Roman Empire, Second Preliminary Report, *Bulletin de l'Institut français d'archéologie orientale* 92 (1992), 185-211
- Weise, G. 1923: *Zwei fränkische Königspfalzen. Bericht über die an den Pfalzen zu Quierzy und Samoussy vorgenommenen Grabungen*, Tübingen 1923
- Weitzel, W., 1905: *Die deutschen Kaiserpfalzen und Königshöfe von 8.bis zum 16.Jahrhundert*, Halle 1905
- Whitcomb, D., 1994: *Ayla: Art and Industry in the Islamic Port of Aqaba*, Chicago 1994
- Whithcomb, D., 1998: *The Aqaba Project, 1997-98 annual report*, www-oi.uchicago.edu/OI/AR/97-98/97-98_Aqaba.html
- Whittow, M., 1996: *The Making of Orthodox Byzantium 600-1025*, Macmillan Press 1996
- Wickham, C. 1984: The other transition: from ancient world to feudalism, *Past and Present* 102 (1984), 3-36

- Wickham, C., 1981: *Early Medieval Italy: Central Power and Local Society 400-1000*, London 1981
- Wiegand, Th. - Schrader, H., 1904: *Priene. Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen 1895-1898*, Berlin 1904, 475-486
- Wilmowsky, 1865: *Die römische Villa zu Nenning und ihr Mosaik*, I, 1864, II, 1865
- Winbolt, S.E.; Herbert, G., 1934: *The Roman Villa at Bignor*, Chichester 1934
- Winkelmann, W., 1972: *Est locus insignis, quo Patra et Lippa fluentant*. Über die Ausgrabungen in den karolingischen und ottonischen Königspfalzen in Paderborn, *Chateau Gaillard* 5 (1972), 203-225
- Wiseman, J. - Mano-Zissi, D., 1971: in: *American Journal of Archaeology* 75 (1971), 402-411.
- Wiseman, J. - Mano-Zissi, D., 1972: *American Journal of Archaeology* 76, (1972), 408.
- Wood, I.N., 1994: *The Merovingian Kingdom 450-751*, London 1994
- www.armeniapedia.org
- www.nottingham.ac.uk/archaeology/research/balkans/greece/gcount.html;
- Wyss, M., 1996: *Atlas historique de Saint-Denis*, Paris 1996
- Z'ubi, I. - Gatier, P. L. - Piccirillo, M. - Seigne, J., 1994: *Note sur une mosaïque à scène bachique dans un palais d' époque byzantine à Jérash*, *LA* 44 (1994), 539-546, obr. 27-30
- Zabehlicky, H., 1998: *Die römische Palastvilla von Bruckneudorf. Die neuesten Grabungen von 1994 bis 1998*, *Forum Archaeologiae – Zeitschrift für klassische Archäologie* 9/XII/1998 (web: farch.net);
- Zellinger, J., 1928: *Bad und Bäder in der altchristlichen Kirche*, München 1928

Definování pozdní antiky

Ke konci 2.st. začala do té doby prosperující a expandující Římská říše slábnout. Snad k tomu přispěly i změny v ekologii, protože v některých dlouhou dobu obývaných částech Středomoří se zmenšil počet zemědělsky aktivních sídel – pravděpodobně byla půda obdělávána příliš intenzivně a stávala se tak méně výnosnou; snad svou roli sehrála morová epidemie za vlády M. Aurelia. Hlavní příčiny oslabení říše byly ale politické: upadaly klasické ctnosti republiky (mimo jiné i patriotismus) a římstí občané už netvořili jasně identifikovatelnou skupinu se společným zájmem v *res publica*.

Tato změna se začala poměrně nenápadně formovat už dlouho před rokem 200: V důsledku expanzivních válek bohatly jen určité vrstvy společnosti a porušoval se sociální konsensu. Řízení státu na občanském principu byla nahrazeno monarchií. Jen menšina měla účast na politice a římské občanství, které odlišovalo Římany v provinciích od jejich sousedů a bylo prestižní záležitostí, do doby okolo poloviny 2. st. ztratilo mnoho ze své exkluzivity a s tím spojených privilegií (římskými občany se stávalo čím dál tím více obyvatel říše). Příležitosti pro dobývání nových území či vnitřní kolonizace se zmenšily a ambiciózní část obyvatelstva musela o vyšší sociální status soutěžit hlavně mezi sebou. Tato rivalita společně s rostoucí chudobou ústřední státní správy vedly k porušení stabilní římské vlády po r. 196, kdy vojenští diktátoři bojovali mezi sebou o moc. Mezi r. 235 – 297 byly občanské války na denním pořádku, hranice byla narušena a perské a barbarské armády přispěly značně k prohloubení problémů slabé říše.

Jednota se podařila ustavit nejprve částečně za Aureliana a pak za Diocletiana a jeho kolegů. Nicméně taková prosperita, jaká byla ve 2. st. se nevrátila a zvláště na západě byl městský život značně narušen. Po celkovém oživení říše ve 4. st. se objevily značné problémy v podobě masového příchodu barbarského obyvatelstva na území impéria, což vedlo k definitivnímu rozkladu a posléze zániku jeho západní části v 5. st. Východ se s touto novou situací vyrovnal lépe, i když i Byzanc (obecně pod tímto termínem označována východní část Římské říše od theodosiánské dynastie) měla stále mocného nepřítele ze strany Persie a

následně arabského kalifátu a její územní ztráty a z toho plynoucí ekonomické problémy byly značné.

Dokonce ještě v 8. st. žila Evropa stále ve stínu římského impéria - fenomén Římské říše stále žil i když v jiných formách: Především to byla Byzanc, jejíž území se rozprostíralo od Kalábrie na jihu Itálie přes jižní Balkán až do Anatólie v Malé Asii a v jejímž čele stál basileus jako kontinuální nástupce římských augustů. V samotném Římě v té době každá papežská listina byla datována podle císaře vládnoucího v Konstantinopoli a také podle systému *indictio* (daňový patnáctiletý cyklus začínající za Konstantina Velikého v r. 312) (Late Antiquity, vii). Např. velká část Galie zůstávala kulturně římská až do 7. či 8. st.: Latina byla v užívání jako komunikační jazyk snad dokonce až do doby okolo r. 800, římské právo silně ovlivnilo barbarské zákoníky, romanizovaná civilní správa a byrokracie stejně jako fiskální praxe pokračovaly i po konci římské vlády, panovníci byli schopni udržovat na menších rozměrech státy modelované podle vzoru římské správy. V post-římské Evropě impérium mělo stále svou váhu, jak je vidět na korunovaci Karla Velikého římským císařem v r. 800.

Byzanc v 8. st. nebyla schopna efektivně intervenovat v Itálii a když i Řím byl ohrožován Langobardy, rozhodl se papež Štěpán II. hledat pomoc za Alpami. Frankové v té době byli rozhodující politickou silou v západní Evropě a s jejich pomocí se podařilo papežská území ubránit proti langobardskému nebezpečí a dokonce je značně rozšířit. Korunovace Karla Velikého papežem Lvem III. o Vánocích roku 800 byla symbolickou událostí – do té doby papežem a byzantským exarchátem ovládaná část Itálie stále považovala za svého panovníka císaře v Konstantinopoli. Akt korunovace Karla, barbarského krále, císařem byla posledním krokem, který vzdálil od sebe Byzanc, přímého následníka Říma, a Evropu a nahradila politickou osu Řím-Konstantinopol novou osou Řím-západní Evropa.

Byzanc od 7.st. si sice stále nárokovala svrchovanost nad Itálií, jádrem starého Říma, ale v praktické politice se jí nemohla příliš věnovat, protože hlavní oblastí, která byla klíčovou pro její existenci v pohnuté době byla Malá Asie a částečně i Řecko. Umístění zbytků armád z východu a z Balkánu v Malé Asii (tzv. *themata*) za Herakleia v raném 7.st. se nicméně později změnilo v nové správní celky nahrazující staré provincie a ovládané strategý mající jak vojenskou tak civilní pravomoc (themata takto od 9.st.). Nicméně z počátku to bylo jen považováno za dočasné řešení a Byzanc doufala, že arabská dominance na Blízkém východě bude zlomena a obnoví se hranice říše v době před nástupem islámu. Tato očekávání na rekonkvistu říšských provincií východu byla živá jak v Syrii tak i v Konstantinopoli po celé 7.st. a ještě také ve století následujícím (Whittow 1996, 298-304).

Na východě Umajovci vystřídali Byzanc (nástupce Říma) a sasanovskou Persii jako noví vládci v oblasti tzv. Úrodného půlměsíce. I zde lze hovořit při všech rozdílnostech v politických a kulturních otázkách, které nástup islámského státu s sebou přinesl, o pokračování starších tradic. Například daňový systém pokračoval bez násilného přerušení v tradici římské a sasanovské či předávání zpráv pomocí jezdecké pošty bylo převzat od Římanů/Byzantinců. Navíc jejich systém vlády byl plně založen na principu, jakým kontrolovali hraniční území Byzance Ghassanidovci, aliance polokočovných arabských kmenů v čele s ghassanidovským fylarchem (Gaube 1979). Oproti tomu dynastie Abbasidovců, která Umajovce svrhla, vytvořila již plně centralizovaný stát, více inspirovaný Persií než Byzancí. V r. 762 bylo založeno hlavní město abbasidovského kalifátu na území se značnou imperiální tradicí – v jeho blízkosti byl Ktesifon hlavní město Sasanovců. V r. 800 byl islámský abbasidovský kalifát již konsolidován jako hlavní mocnost od střední Asie až po Španělsko.

Bibliografie:

Jones 1964; Mango 1980; Pohl 1997; Hawting 1987; Kennedy 1981

A Císařské paláce

1. Císařské rezidence

Císařský palác byl elementem přirozeně charakterizujícím hlavní město. Nejčastěji užívaným termínem k jeho označení bylo *palatium*, slovo odvozené od místního názvu Palatinum – římského pahorku na němž stála císařská sídla. Nejreprezentativnější a nejdéle fungující z nich byl Domitianův palác). Důležitým prvkem palatinského komplexu bylo funkční spojení s blízkým cirkem (Circus Maximus), kde se císař objevoval před nejširšími vrstvami svých poddaných, což bylo jako pravidlo převzato pozdějšími hlavními rezidencemi doby tetrarchie a 4. st. Raný římský císařský palác neměl tolik budov administrativních – byrokracie narostla až později (do 3. st. značně).

Podle svědectví Aurelia Victora a Eutropia byl Diocletian prvním císařem vyžadujícím *adoratio* jako bůh nebo perský vládce namísto tradičního *salutatio*; žil izolovaně a zřídka se objevoval na veřejnosti, což mu dávalo záměrné rysy zbožštění (Frova 1990, 199f.). Později termín *palatium* (mn. č. *palatia*) byl užíván i pro luxusní soukromé stavby a na druhou stranu císařský palác dostával někdy nové označení *ta basileia* (Marcus Aurelius v Sirmiu) či *regalia*. Od 4. st. už podle samotného názvu *palatium* nebylo tak možné poznat typ císařského sídla permanentního nebo jen dočasného.

2. Císařský palác: ideologie a ceremonie

Císařský palác se od 1. st. postupně vyvíjel k uzavřenému posvátnému okrsku, nepřístupnému obyčejným smrtelníkům (tzv. *indigni*), i když nikdy nepřestal obsahovat určité části sloužící jako sídla úřadů, do kterých nebyl přístup veřejnosti tak striktně omezen.

Do jisté míry palácová brána byla brána jako symbol celého vládního komplexu. Např. do císařského paláce v Konstantinopoli se vstupovalo bronzovou branou - Chalke (pojmenovanou zřejmě podle materiálu dveří), která byla metaforou vševládného Slunce - brána se ráno s úsvitem otvírá pro ty, které k sobě císař pozval, a se západem slunce se opět uzavírá. Nadto panovník sám byl paralelou slunce, které je středem vesmíru – jeho trůn byl umístěn pod ciboriem, které bylo na čtyři světové strany možno zakrýt závěsy. Zatímco

pohanští císařové byli považováni za bohy – alespoň po své smrti – nebo *heroi*, křesťanští panovníci byli pouze takřka rovni Bohu: *Imitatio* Boha bylo v politické teorii živou myšlenkou od 6. st. do konce existence Byzantské říše a palác byl tak přirovnáván k Ráji a byl také obrazem nebeského příbytku Boha (Carile 2003, 28).

Prameny nás mnohem lépe než o ceremoniích v Římě informují o dvorských praktikách byzantské Konstantinopole, a to díky jedinečné kompilaci z 10. st. (zahrnující protokoly ale již od 5. st.) známé v literatuře pod názvem *De Cerimoniis*. Konstantinopolské ceremonie měly ale nicméně jistě kořeny v praktikách mnohem starší doby, kdy Římská říše nebyla ještě rozdělena.

Princip oddělení a vyvýšení osoby císaře jak v jeho statutu tak i fyzicky se formovalo už od Augusta, který byl titulován *princeps* a jako takový stál nad svými kolegy v senátu. Byl také nazýván "synem boha" a jeho svátek byl slaven jako svátek státní. U Augusta tato praxe vycházela z jeho přirozené autority, ale u pozdějších císařů toto dostávalo stále více náboženský podtext a osoba císaře dostala sakrální podstatu (Unruh 2003, 33).

Římský císař se v pozdní antice stal osobou odloučenou od svých poddaných a přístup k němu byl postupně značně formalizován, k čemuž sloužily audience (přímý přístup k němu mělo jen několik přátel a rádců). Císař byl považován za rovného bohům a jeho portréty byly umístovány do svatyně. Alföldi (1970) říká: "der Kaiser ist göttlich, also ist sein Haus ein Tempel" – sakralizace císařského paláce probíhala tedy jak v rovině ceremonií, tak i v rovině architektonické. Pro tu druhou je nutné poznamenat, že již Caesarův dům měl štít ve tvaru chrámového štítu a Augustus před ním pak nechal vysadit symbolicky dva vavříny. Palác se tak dostal do sféry sakrální. Už Domitian se nechal titulovat *dominus et deus*, titul *dominus* užíval i Commodus a další císařové 3. st. (Aurelian, Probus, Carus). Oslovení *dominus noster* je doloženo pro Konstantina a Licinia. Kdy titul *dominus* zaveden jako obligatorní není ale přesně známo.

Vztah mezi císařem a božstvy doznal výrazné reformy během tetrarchie: Zatímco 3. st. dávalo důraz na ochranu císaře jedním specifickým bohem, zavedením systému spoluvládců tvořeného dvěma staršími a dvěma mladšími císaři se toto změnilo – starší císař (augustus) byl zván Jovius (od Jupiter) a mladší (caesar) zase Herculius (od Hercules). Absolutní moc, zbožštění a odloučení císaře od ostatních občanů říše bylo trendem započatým už za Severovců na zač. 3. st. a nabyl jasnějších obrysů za tetrarchie ve vyjádření v dvorských ceremoniích.

S uznáním křesťanství jedním ze státních náboženství za Konstantina se tato situace nezměnila ze dne na den - císařské chrámy a kněží jejich kultu směly zůstat i přes jeho příklon

ke křesťanství a zemřelí císařové byli nadále zvaní *divus* přinejmenším do Anastasia I. na zač. 6. st. Dvorské ceremonie se neměnily rapidně s příchodem křesťanských císařů – vzdávání úcty panovníkovi i jeho obrazu zůstávaly stále nezměněny, ale vymanily se ze spojení s jakýmkoli pohanským božstvem. Císař nebyl bohem, ale zástupcem jediného Boha na zemi (tuto úlohu hrál dokonce i při liturgii v chrámu – v Byzanci se aktivně účastnil v průvodu nesení obětí pro proměňování eucharistie v chrámu během bohoslužby a zastupoval tak Boha při jeho adventu jako jeho pozemský náměstek doprovázený svou gardou symbolizující zástupy nebeských andělů s kopími – tzv. Cherubínský hymnus kodifikovaný v liturgii za Justina II. v 2. pol. 6. st.). Posvátným či svatým se pak stávalo vše co s císařem souviselo (dokonce i listina jím zasláná byla označována jako ”nebeská”). Císařský palác lze do jisté míry považovat za svatyni a audienci sál v něm za kultovní místo (další rozměr toto dostalo v Byzanci, kde konkrétně Chrysotriklinos /”zlaté triclinium”/, sál postavený v 6. st., se ve středně byzantských pramenech objevuje i jako Christotriklinos jako aluze na vyobrazení Spasitele v konše nad trůnem).

Při audiencích a ostatních příležitostech, kdy se císař objevoval, platilo mnoho zásad závazných jak pro ty, kteří se do blízkosti císaře dostávali, tak i pro jednání samotného panovníka. F. Unruh podává přehled těch nejdůležitějších (Unruh 2003, 36-46):

”Mluvení a mlčení”

Ausonius přirovnává audienci u císaře k zážitku přítomnosti zjeveného boha – člověk stojí v bázni a ztišen. Při ceremoniích byl udržováním ticha při pověření *silentiarius*. *Silentarii* jsou poprvé zaznamenáni v hadriánské době, závaznost udržování ticha v přítomnosti císaře se ale pravděpodobně formalizovala až za Diocletiana (Unruh 2003, 36).

Ve 4. st. je na císařském dvoře zaznamenáno již třicet *silentiariů*. De Cerimoniis je běžně jmenuje ve svých protokolech. Na byzantském dvoře nejbližší okruh rádců císaře nesl název *silention* a jeho členové byli také vázáni povinností mlčet, když k nim císař promlouval. Mlčení zachovával na druhou stranu také ve většině případů i císař – při přijímání vyslanců císař seděl na trůně a mluvil za něho *logothet*. Spíše než aby císař příliš mluvil, tak používal gesta.

Závěsy a ”nebeská bář”

Akustická prostupnost závěsů umožňovala neviditelnou přítomnost císaře např. při soudních slyšeních. Závěsy byly v paláci všudypřítomné – byly za nimi skryty varhany a zpěváci doprovázející ceremonie a hostiny; čekali za nimi vyslanci před audiencí, stejně jako strážé a

při snímání koruny nebo při převlékání pláště zajišťovali, aby císař při těchto úkonech nebyl spatřen (V 10. st. v konstantinopolském paláci, a to v jeho staré konstantinovské části, nicméně závěsy, jak se zdá, zajišťovaly i ryze utilitární funkci – měly nejspíše skrýt před zraky cizích vyslanců části budov, které byly již působením času a neúdržbou polorozpadlé). Baldachýn nad císařem byl užíván jako symbolika nebe. Měl původ ve stříškách nad kultovními sochami císařů a pak přeneseně byl umisťován jako obraz nebeské klenby nad živým císařem. Podobnou funkci měla i polokupole apsidy v sále pro audience, pod níž císař trůnil, nebo přímo kupole jak snad tomu bylo v Konstantinopoli v sále zv. Magnaura ve středně byzantské době (Berger 1995, 131-142).

Sezení a stání

Stát v přítomnosti předních úředníků městské samosprávy bylo tradičním římským zvykem. Sedět byli oprávněni senátoři – ještě Hadrián vstával, když vítal senátory a konzuly. Všeobecná povinnost stát v přítomnosti císaře existovala s velkou pravděpodobností již ale před Diocletianem. Při některých příležitostech bylo nicméně dovoleno sedět: Například při poradě císaře s jeho konzistory; někdy to bylo umožněno významným hostům nebo patriarchovi - vždy ale císař byl na vyvýšeném místě. Jednou z výjimek byl také Nikajský koncil, kdy Konstantin nechal zúčastněné biskupy ve své přítomnosti sedět. Císař většinou při ceremoniích a dalších příležitostech, kdy se veřejně objevoval, seděl – výjimku tvořila náboženská procesí, aklamace v cirku, promluvy k senátu či armádě apod.

Pokryté ruce

Pokrytí rukou pruhem látky mělo také religiózní původ: k císaři jeho poddaní mohli vztáhnout pouze zakryté ruce, odhalené byly brány jako nečisté (výmluvné je vyobrazení válečných zajatců předávajících triumfujícímu císaři dary zahalenýma rukama). Podobně sakrálních předmětů se bylo možné dotýkat jen nepřímo, aby nebyly znesvěceny. Zda taková zvyklost byla kodifikována na císařském dvoře za Diocletiana v souvislosti s jinými ceremoniálními praktikami majícími původ na východě není známo. Je však zřejmé, že v době Juliana to bylo pevně zažitě (Unruh 2003, 38) a na byzantské dvoře, jak ukazuje De Cerimoniis, se tato praxe objevovala hojně. Ceremoniář takto vedl císaře po schodištích, vyslanci přijímali dary do rozloženého pláště (chlamys), úředníci přijímali insignie do zakrytých rukou...

Formy vzdávání úcty císaři

”Padnout” na zem před císařem bylo integrální součástí ceremonií na byzantském dvoře jak nás informuje De Cerimoniis. Řecký termín *proskynesis* pro tento projev poddanosti a úcty je ekvivalentní latinskému termínu *adoratio*. Uvedení *adoratio* do dvorských ceremonií je obecně spojováno opět s Diokleciánem v souvislosti s oslavou císaře jako absolutního vládcemina, i když toto není úplně průkazné a mohlo to mít starší předchůdce. *Adoratio* známo už za Septima Severa, ale spíše jako jen individuální rituál při určité příležitosti (ještě za Caracally se objevuje klasické *salutatio* s polibkem na tvář). Zdá se, že Diocletian *adoratio* formalizoval a spojil s aktem líbání pláště císaře, o němž nás informuje Ammianus Marcellinus – *adoratio purpurae* (Unruh 2003, 41; Avery 1940). Za první tetrarchie při jedné audienci v milánském císařském paláci je zmiňována *proskynesis* a líbání pláště císaře jako propracovaný dvorský rituál.

Významným prvkem politického, religiózního (tzv. *convivia publica*, např. při takových svátcích jako byla saturnalia; nebo po přijetí křesťanství velké hostiny v paláci v Konstantinopoli o významných církevních svátcích) i soukromého života římské elity byly hostiny). Organizace zasedacího pořádku v hodovním sále byla přísně hierarchická (vedle aristokratů byli zváni i prostí lidé) a jen málokdo měl příležitost být blízko císaře. Ležení při hostině na leháčcích bylo v římské společnosti obecným zvykem, a to hlavně ve vyšších společenských kruzích. Se změnou sociálního složení a proměně celé pozdně antické společnosti během a po stěhování národů se zvyk ležet při jídle vytratil a zachovával se jen symbolicky při velkých církevních svátcích na dvoře v Konstantinopoli (a snad pod jeho vlivem obnoveno v Římě v lateránském papežském paláci). Byzantské hostiny v tyto významné dny v církevním kalendáři měly náboženský charakterem např. už tím, že u jednoho stolu v upomínku na poslední večeři Ježíše s jeho učedníky lehávalo po 12 hodovnicích. Císař mohl v době vánočních svátků projevovat veřejně svou filantropii, *civilitas* (blízkost lidu) a to, že je ”dobrým vládcem” (v protikladu k tyranům): na hostinu v paláci byli přizváni chudáci, sirotkové a dokonce i vězni. Jindy byla veřejně rozdávána polévka po určitý počet dní po narození panovníkova syna, a to jak v paláci císařským úředníkům, tak i prostému konstantinopolskému obyvatelstvu na hlavní třídě města (Mese).

Bibliografie:

Carile 2003, 27-32; Unruh 2003, 33-48; Alföldi 1970; Ensslin 1954, 449-468; MacCormack 1981; Martin 1984, 115-131; Avery 1940, 66-80; Cameron 1987, 106-136

3. Palác jako sídlo císařské administrativy

Císařské paláce v hlavních rezidenčních městech (viz níže) nebyly jen místy, kde císař žil, odehrávaly se ceremonie a audience – tedy činnosti, v nichž byl císař osobně zainteresován – ale byl také sídlem císařova administrativního aparátu (*comitatus*). V císařských palácích v hlavních rezidencích od doby tetrarchie známých z archeologických vykopávek (Soluň, Trevír, Milán, Istanbul) či dokonce částečně zachovaných (trevírská aula) jsme schopni identifikovat funkci bezpečněji pouze u velké reprezentační prostory (apsidové sály pro audience a hostiny) či stavby jejichž funkce vyplývá z některých specifík (např. lázně na základě hypocaustového vytápění a přítomnosti bazénů). Identifikace prostor, kde sídlil aparát dvora, mezi odkrytými zbytky palácových budov nespĺňujících výše uvedená kritéria se můžeme pouze dohadovat. Na základě analogie s aristokratickými domy a praetorii (viz oddíl aristokratické domy a oddíl praetoria) se jeví jako odůvodněné předpokládat, že sídla císařské správy byly umístěny blíže k hlavnímu vchodu do rezidence a tak přístupny návštěvníkům zvenčí a zároveň aniž by tito byli mohli spatřit jak reprezentační část paláce tak soukromé císařské apartmány.

Pro takovou interpretaci svědčí dosavadní stav bádání o císařském paláci v Konstantinopoli, v němž, i když z něho není takřka nic vykopáno, je možné alespoň zhruba umístit jednotlivé části komplexu s ohledem na stávající urbanistickou konfiguraci na základě písemných pramenů (De Cerimoniis, byzantské kroniky, zachované stavby byzantské doby v blízkém okolí bývalého palácového areálu – jako H. Sofia, zbytky hippodromu). V čele comitatu v raně byzantském císařském paláci v Konstantinopoli stál magister officorum do 7.st., který zde zastával i funkci velitele palácových gard. Z pramenů, především z dvorských protokolů Petra Patricie (6.st.), jejichž fragmenty byly zahrnuty v 10.st. do kompilace ceremonií známé v sekundární literatuře pod zjednodušeným latinským názvem *De Cerimoniis*, je zřejmé, že sídlo palácového správního aparátu bylo umístěno poblíž hlavní brány Chalke a snad mohlo být přístupné i přímo z ulice vedlejším vchodem (viz také oddíl praetoria: Konstantinopol, praetorium magistra officorum). Vzhledem k rozsáhlé administrativě se dá předpokládat, že muselo být poměrně velké a zahrnovalo vedle jednotlivých kanceláří a archivu nejspíše také recepční sál magistra officorum, kde ti, jimž císař poskytl audienci, setkali s magistrem officorum, který je pak vedl do tohoto kterého sálu dále v jádru paláce určenému pro setkání

s císařem. V Konstantinopoli sousedila s císařským praetoriem sídla palácových gard, umístěných také logicky poblíž vstupu do palácového komplexu.

V této vstupní oblasti císařské rezidence se nacházely další administrativní prostory: byla zde budova sloužící jako pokladnice (*sakelle*) a také kupolová stavba nazývaná ve středně byzantských pramenech *Palatia Charage*. Pokud by se pro druhou uvedenou stavbu použilo latinské pojmenování obvyklé pro dobu jejího možného vzniku (4.-5.st.), mohli bychom ji nazývat *Moneta Vetus*, což ji spojuje s ražbou mincí. V Konstantinopoli byla *Moneta Vetus* sídlem císařské mincovny od reformy Valenta (364-78), kdy ražba zlatých mincí přešla pod císařský *comitatus*. Podle Bolognesi kupolový oktogon v Konstantinopoli nebyl přímo vlastní mincovnou, ale spíše *Scriniem Aurae Massae*, kde bylo zlato pro mince registrováno a uskladněno pod dohledem *Sacrae largitiones* (Bolognesi 2003, 115). Budova s velkou pravděpodobností s analogickou funkcí je zmiňována i v pramenech pro Ravenu, a to také blízko vchodu do paláce (jako *Moneta Aurea* – viz oddíl post-římská Itálie-Ostrogóti-Ravenna).

V tomto ohledu by bylo zajímavé zkoumat částečně odkryté stavby poblíž vstupu do soluňského paláce, v jeho severní části nedaleko *via Egnatia*, zda by se nedaly identifikovat také jako části *comitatu*, protože ony jsou jedinými alespoň zčásti zachovanými stavbami 4.st. v umístění analogickém pro Konstantinopol (kde tato oblast byla nicméně značně přestavěna v 6.st. a pak ve středně byzantské době, jak svědčí odkryté substrukce na místě zbořeného justičního paláce nedaleko Hagia Sofia).

Bibliografie:

Delmaire 1995; pro úřad *magistra officiorum* viz Maas 1992, 83-96; Bolognesi 2003, 114ff.; Bolognesi 2000, 209ff.; Kostělec 2005, 42-46

4. Dočasná sídla mimo hlavní města

Až do 3. st. byl římský Palatin jediným oficiálním sídlem římských císařů a termín *palatium* do 30. let 3. st. rezervován pouze pro tento komplex (s výjimkou marginálních zmínek o několika sekundárních rezidencích v pozdějších pramenech).

Ve 3. st. dochází nicméně k multiplikaci dočasných císařských sídel. Od M. Aurelia císařové pobývali dočasně mimo svůj římský palác při obraně hranic na Rýnu, Dunaji a v Syrii: pro Rýnskou oblast byl důležitý Trevír, pro Illyricum Aquileia (ta byla významným místem při cestě na Balkán a pro obranu Alp), zmiňovány jsou dále Siscia, Sirmium (od 4.st. pro delší

pobyty voleno), Naissus a Serdica; Antiochie hrála důležitou roli pro Orient. Z pozdější doby jsou to Londýn (stálá rezidence císaře-usurpátora Carausia), Lutecie (dvakrát zde přezimoval Julian), Carnuntum, Eburacum, Savaria, Caesarea, Heraklea, Nikaia, možná i Cordoba a Bruckneudorf v Rakousku. Mnoho z těchto měst také občas sídly uzurpátorů.

Nesídlila v nich ale stálá centrální císařská administrativa, takže nemohou být považována za plnohodnotné rezidence. Názvosloví pro dočasné rezidence nebylo jednotné: *praetorium*, *palatium* nebo i jak uvedeno výše *basileia* a *regalia* (viz níže v jednotlivých vstupech k palácům v uvedených městech). Důležité bylo také umístění rezidence na hlavních cestách říše, jak ukazují zmínky o pobytech jednotlivých císařů, kteří i po ustavení regionálních hlavních měst za tetrarchie byli i nadále nuceni cestovat tam, kde si politická a vojenská situace vyžadovala jejich osobní přítomnost (např. Valentinian během své vlády pobýval v Mesia, v Marcianopoli či v Durostorum a poslední roky v Antiochii). Praxe pobytů na různých místech pokračovala přes celé 4.st. a až po dělení říše na konci století se na východě Konstantinopol stala jediným místem, kde se císař a vládní aparát sídlili, a na západě to byl poměrně krátce Milán, než dvůr se přesunul do bezpečnější Ravenny.

Bibliografie:

Duval 1992, 137-146, Duval 1997, 129

5. Rezidence v regionálních hlavních městech a paláce pro delší pobyty

Situace se radikálně mění v době, kdy jsou zakládány tetrarchovské paláce pro dlouhodobé pobyty i mimo Řím. Ten jako takový přestává na konci tetrarchie plnit funkci permanentního sídla vlády, i když si udržuje své výsadní postavení jako symbol římského imperia. Mezi nové rezidence patří především Trevír (Constantius Chlorus s vládou nad Galií a Británií; Konstantin; Gratian v 2. pol. 4. st.), Milán (Maximian - vládl Itálii, Africe a Španělsku; Constans II.; Gratian; Valentinian II.; Theodosius). Tyto dvě města jsou podle Duvala neoddiskutovatelná nová hlavní města říše na západě (Duval 1992, 138). Na východě jsou v pozdním 3. a ran. 4. st. doložena tři místa s trvalejšími pobyty císařů: Nikomedia, Antiochie a Soluň. Nikomedia byla rezidencí pro Diocletiana; toto město v Bithinii bylo přibližně stejně vzdáleno jak od dunajské hranice tak i od Eufratu a císař odtud spravoval východní část říše (pobýval také v Nikai). Galerius během válek s Persií sídlil v Antiochii, kde císařský palác doložen už od konce 3. st. (asi zbudován Diocletianem). Tradičně a opodstatněně se pro císaře Galeria uvádí Soluň, ačkoli jak Duval zdůrazňuje neexistuje žádný dobový text to potvrzující;

nicméně vykopávky existenci velkého reprezentačně správního paláce z této doby jasně potvrdily.

Významným činem pro další osud říše bylo založení Konstantinopole, vzniklé radikální přestavbou a rozšířením starého města Byzantion Konstantinem Velikým, která se pro něho po r. 330 stala jedinou hlavní rezidencí. Nicméně rozvoj města nebyl tak rychlý, jak svědčí písemné prameny i archeologie (císařové ještě ve 4. st. poměrně hodně času trávili na cestách po říši): Na úroveň Říma byla Konstantinopol pozdvižena až za Constantia II zřízením opravdového senátu vybaveného značnými pravomocemi; masivní stavební činnost nastupuje ještě později – až za theodosiánské dynastie, kdy se město stalo permanentním sídlem východních císařů po r. 395 (Bardill 2004, 28-33). V západní polovině říše více sužované nápirem barbarů stejně jako vnitřními konflikty byl na zač. 5. st. Milán nahrazen Ravennou a Trevír zase Arles (Arles jedno z míst dočasných pobytů Konstantina a pak hlavní město pro Avita a Majoriana na konci 4. a v 1. pol. 5. st.). Ravennský palác znám částečně z vykopávek a částečně také z písemných pramenů, zatímco v Arles nebyl doposud císařský palác lokalizován (viz oddíl praetoria).

Bibliografie:

Frova 1990, 196f.; Duval 1992, 138; Duval 1997, 136

6. Paláce usurpátorů a dynastické císařské paláce

Mezi císařské rezidence je nutno započíst i sídla uzurpátorů, která nemusela být nutně v hlavních městech, ale byla určena územími pod jejich nadvládou. Druhou skupinou jsou pak paláce spojené přímo s osobou císaře, které byly jeho soukromým majetkem a glorifikovaly jeho rodinu.

6a. Paláce uzurpátorů 3. století

V Trevíru sídlili uzurpátoři vládnoucí tzv. Galskému císařství, Londýn byl hlavní rezidencí pro proticísaře Carausia a Allectas a Palmyra zase pro královnu Zenobii. V posledním případě se dá jistě hovořit o dynastické rezidenci, nicméně se nedá zatím identifikovat archeologicky v městském kontextu Palmyry. Schlumberger Zenobiin palác lokalizoval do Diocletianova tábora, což je nepravděpodobné, jelikož tento tábor vnikl adaptací staršího chrámového komplexu, podobně jako v Luxoru v Egyptě (cf. Reddé 1995, 117-19). Jako možný

ideologický vzor pro dynastické paláce tetrarchie a také i pro uzurpátorské paláce mohl na východě sloužit palác postavený ve 3. st. Filipem Arabem ve Filippopoli, v místě svého rodiště (Duval 1997, 135).

6b. Paláce abdikujících císařů a dynastické paláce za tetrarchie

Tetrarchovský systém vlády počítal po určité době s abdikací císařů-seniorů (augustů), na základě čehož se předpokládá vznik nového typu paláce pro abdikujícího císaře. Materiálně je tento typ paláce doložen na dvou místech – ve Splitu a v Gamzigradu (Romulianě). Splitský palác, či spíše město s palácem, byl určen pro Diocletiana, který ho vystavěl v čest své matky (Diocleia) po své abdikaci v r. 305. Galerius se nejspíše plánoval usadit v Romulianě, která byla prokazatelně zřízena jako monument jednoho z tetrarchů poblíž jeho rodiště a připomínající zároveň jeho matku i místo odkud pocházel. I Maximian měl mít obdobnou rezidenci, o ní ale nevíme prakticky nic. Maximian odešel ze svého hlavního města, Milána, do reprezentačního komplexu buď někde v Lukánii (Zosimus) nebo Kampánii (Lactancius), jeho panegyrik říká pouze "in otio suburbano"); v pramenech zmiňován dokonce i jeho palác v okolí Sirmia (pocházel z Illyrica) (M. Mirković in: Papenfuss a Strocka 1982, 489). Pro Maxentia byla navržena hypoteticky jeho vila na via Appia jako místo, kam se hodlal snad uchýlit po abdikaci (v tomto případě je zřejmé, že se jednalo o dynastický palác, na základě čehož se dá usuzovat, že by se sem mohl uchýlit poté, co by se mohl vzdát císařského trůnu). Někdy jako palác tohoto typu označována i vila Piazza Armerina, což je ale nejspíše nesprávné (viz oddíl aristokratické vily). Snad také rezidence ve Vrelu/Šarkamenu (Srbsko) může být teoreticky započítána mezi paláce abdikujících císařů - jde o stejný případ opevněného paláce jako v nepříliš vzdáleném Gamzigradu, s nedalekým mauzoleem, u něhož stála monumentální socha císaře (uvažuje se o sídle Maximina Dai, ale zatím archeologický průzkum nepostoupil tak daleko, aby toto bylo možné brát jako určující identifikaci).

Dva paláce, ve Splitu a Gamzigradu, ukazují jasně na sepjetí s místem původu jejich zakladatelů – takový případ už ve Filippopoli v Syrii (Filip Arab – viz výše) a pak v Justiniana Prima/Caričin Grad (Justinian I.). Jako tvůrce ideologického konceptu paláce abdikujícího císaře pro tetrarchii je tedy nutné považovat samotného Diocletiana.

Neznáme jaké oficiální aktivity měl augustus senior zastávat po abdikaci, jaké ceremonie ho obklopovaly a do jaké míry si jeho rezidence zachovávala charakter oficiálního císařského paláce (audience, císařská garda, jeho objevování se na tribuně pro veřejnost, úřady). Nicméně jejich osoby měly jistě značný vliv a váhu i po té, co již oni nebyli císaři, a tak se dá

předpokládat jistý stupeň formalizace jejich soukromého života, podobně jako tomu bylo u bohatých aristokratů-lokálních patronů, kteří přijímali své klienty a významné hosty v náležitě diferenciovaných prostorech svých paláců a vil podle jejich významnosti (navíc samotná architektura Splitu a Romuliany pro to jasně hovoří).

Dynastické paláce abdikujících císařů byly nejen bezpečnými (mohutné opevnění v případě obou mimo uvedených městských rezidencí) a reprezentativními rezidencemi pro bývalé císaře, ale místy jejich posledního odpočinku, čímž dostávaly (nebo měly dostat) sakrální charakter (deifikace císaře po jeho smrti) - mauzolea u Romuliany, v Šarkamenu a ve vile na via Appia (ve splitském paláci ani v jeho okolí nebylo mauzoleum zatím bezpečně identifikováno).

Bibliografie:

Duval 1997, 134-5; Duval 1992,138; Srejšović, Tomovića Vasić 1996, 231ff.

7. Sekundární paláce v hlavních městech a jejich okolí - multiplikace císařských rezidencí

Už od Augusta měli římscí císařové venkovské vily, kde mohli utíkat od svých oficiálních státnických povinností (Tiberius ve svých vilách na Kapri trávil dokonce značnou část své vlády). Ale ani v samotném Římě nemuseli pobývat jen v palatinském sídle (který v době od Domitiana byl tradiční vládní rezidencí a sídlem císařského aparátu). Luxusní bydlení jim poskytovaly palácové komplexy v rozsáhlých zahradách (horti), budovaných na římských pahorcích. Jejich podrobný přehled je uveden v katalogu.

Nejinak tomu bylo i v Konstantinopoli. To, že východořímscí/byzantští císařové po Theodosiovi (pokud nebyli na vojenské výpravě) neopouštěli město na Bosporu neznamenal, že trávili všechny dny ve Velkém paláci – ten byl sice sídlem jejich administrativy a místem náročných ceremonií, ale ty (jak popsány v *De Cerimoniis*) nezabíraly více než 70 dní v roce. Císařové tedy jistě užívali mnoha chvil relaxace ve svých předměstských a venkovských palácích, které ale nebyly příliš vzdáleny od hlavního města (Runciman 1980, 219).

Panovníci trávili horké letní měsíce mimo město a v zimě to zase bývaly lovecké výpravy, kterých se s oblibou účastnili – pro tyto účely si budovali paláce/vily v okolí města. Mnoho císařů mělo svá oblíbená místa, která preferovali před jinými paláci: Arkadios (který jinak neopouštěl Konstantinopol) podle latinského básníka Claudiana jezdil do Ankyry – je ale nepravděpodobné, že by opravdu pobýval v tomto vyprahlém místě anatolské plošiny;

Claudian pravděpodobně zaměnil jméno místa s Ankyro (či Ankyrona) poblíž Nikomedie, kde byla císařská vila u moře (Runciman 1980, 220). Theodosios II. zůstával blíže hlavnímu městu – měl letní vilu v Chalkedonu (Kadiköy) a v době svého mládí navštěvoval svou sestru v bývalém paláci ministra Rufina (konfiskován Arkadiem), nacházejícím se na asijském pobřeží Marmarského moře u Chalkedonu (tento palác později přešel do vlastnictví Justiniánova generála Belisara a jeho ženy Antoniny).

Justinian I. rád navštěvoval palác v Hebdomu, ale jeho manželka Theodora trvala na trávení letních měsíců v jejich rezidenci v Hiereia. Justin II. vystavěl palác na asijské straně Bosporu a nazval ho podle své ženy Sofie; další jeho rezidencí byla vila na ostrově Prinkipo (Büyükdere), který je největším v souostroví Princových ostrovů. Pozdní tradice připisuje jeho nástupci Tiberiovi palác v Bryas, ale jeho nejoblíbenější rezidencí byl palác Damatry na asijské straně, v krajině vhodná pro lov. V 7. a 8. st. byly nejoblíbenějšími paláci Hagios Mamas a Hiereia. Císařové, jak je vidět, měli mnoho venkovských paláců a mohli si vybírat, který zvolí pro své pobyty. Není divu, že až do vlády Theofila (9. st.) neslyšíme o žádné nové stavbě s výjimkou paláce v Chalkedonu vystavěném Konstantinem III. okolo r. 680 – uchýlil se sem v očekávání, že čerstvý vzduch pomůže jemu podlomenému zdraví (Runciman 1980, 221).

Někteří císařové si během denních povinností zpestřovali také výlety do lázní v Bithynii: Konstantin Veliký do lázní v Pythia (nynější Yalova), které si oblíbila také císařovna Theodora (Justinian jí zde nechal údajně zbudovat palác a vylepšit i samotné lázně; další lázeňské budovy byly přidány Justinem II. a Sofií); císařovna Irena preferovala lázně v Bruse, ale není doloženo, že by na tomto místě stála palácová stavba speciálně určená pro císařské pobyty.

Bibliografie:

Runciman 1980, 219-228; Janin 1950, 137-153

8. Otázka jednotného modelu císařské rezidence

Názory historiků architektury se v tomto ohledu dají rozdělit na dvě skupiny: Ta první je reprezentantem starších tendencí (zastoupena v první řadě E. Dyggvem a jeho studií z 1941 = Dyggve 1941) hledajících jeden prototyp, podle něhož byly v základních rysech císařské tetrarchie a 4. st. stavěny. Druhá skupina, zastupující novější poválečné tendence v historii architektury, naproti tomu pochybuje, že nějaký jednotný model existoval.

Badatelé staré generace jako Dyggve, Strzygowski a Swoboda předpokládali, že za tetrarchie vznikl jak po ideologické tak i po architektonické stránce jeden typ císařského paláce na základě paláce císaře Filipa Araba v Shahba/Philippopolis a v Antiochii, jehož dochovaným reprezentantem byl Diocletianův palác ve Splitu s architekturou ovlivněnou vojenským prostředím (dokonce jedna z hypotetických rekonstrukcí císařského paláce v Konstantinopoli, a to ta navržené J. Ébersoltem, byla založena pro jeho ranou část na tomto principu – Ebersolt 1910). Pro tento typ byly hledány východní inspirace, konkrétně v paláci postaveném Filipem Arabem, císařem vládnoucím ve 3. st., v jeho rodné Filippopoli v Syrii, který se nicméně nezachoval – předpokládá se pouze jeho poloha a byly také učiněny snahy o identifikace některých ruin s ním (palác stál na konci kolonádové ulice vedoucí od tetrapylonu a v jeho blízkosti byl dynastický chrám). Konfrontace fyzicky zachovaného paláce ve Splitu a popisů paláce v Antiochii jistě ukazuje výrazné paralely, nicméně na druhou stranu ostatní paláce tetrarchie a konstantinovské doby (včetně těch pozdějších z ran. 5. st.), jak úkazy výzkumy na poli archeologie i interpretace písemných pramenů, nebyly stavěny dle vzoru splitské rezidence.

Proti tomuto jednotnému modelu vystoupili mladší badatelé poválečné generace, jako např. Boëthius a Frazer, i když i oni stále hledali nějaký výchozí palác, který by sloužil pozdějším císařům jako hlavní vzor. Tito pak navrhli v tomto ohledu palatinský císařský komplex jako podle nich důvěryhodný prototyp pro pozdější císařské paláce, a to hlavně ve smyslu blízkosti rezidence s cirkem, který hrál v císařské ideologii významnou roli (C. Maximus v Římě). Frazer vedle jasně určujícího spojení palác–cirk zastával myšlenku, že k společným rysům všech sídel patřilo ještě dynastické mauzoleum, což založil na svém studiu Maxentiovy vily na via Appia. Nicméně Romulovo mauzoleum v Maxentiově vile je jak se ukazuje nejspíše jediným zástupce typu palác-cirk-mauzoleum, a to v první řadě díky své poloze za hradbami města, kde bylo pohřbívání podle římských zvyků tradiční (i jiné aristokratické a privátní císařské rezidence na předměstí Říma mají mauzolea, aniž by však měly cirk) – centrály u paláců v Soluni a ve Splitu nejsou prokazatelně mauzolei. Zastáncem neexistence jednoho modelu paláců pro tetrarchii je především v současné době Duval (Duval 1987, 1990, 1997). Duvala správně upozornil na nutnost rozlišení mezi paláci pro dočasné pobyty, paláci v hlavních městech a rezidencemi pro abdikující císaře – taková kategorizace vede k tomu, že se ukazuje odlišnost jejich architektury korespondující s jejich určením. Podle něho se paláce lišily jeden od druhého a byly vždy reakcí na místní situaci a potřeby a Duval se staví také proti hypotéze o universálním typu císařského paláce pozdní říše jako modelu palác-hippodrom-mauzoleum s jasně rozeznatelnou strukturou a unifikovaným plánem (Duval

1990). Takto rozčleněné rezidence nicméně samy ukazují prostřednictvím svých zástupců jisté společné znaky pro tu kterou kategorii.

V první řadě i přes oprávněně skeptický pohled Duvala lze vysledovat některé obecné rysy charakterizující nově vznikající pozdně antické císařské paláce více méně permanentního charakteru (tj. paláce v nových hlavních městech). Na tomto místě se jeví užitečné uvést charakteristiky, které formuloval Frova (Frova 1990, 199), i když s některými je možné polemizovat (viz níže): 1. umístění na okraji města; 2. umístění paláce na konci hlavní kolonádové ulice za tetrapylem; 3. monumentální průčelí se sloupy; 4. jedna část hleděla buď na moře nebo řeku; 5. blízkost cirků – zde kontakt mezi císařem a lidem a symbolika vítězství imperia v souvislosti se závody nebo s triumfy po bitvách; 6. dynastické mauzoleum v blízkosti rezidence.

Pokud analyzuje všechny dostupné archeologické materiály a informace podané v dobových písemných pramenech, jsou to nicméně pouze body č. 1 a 5, které se jeví jako platné pro všechny (alespoň částečně známé) paláce v nových hlavních městech. Bod 1 – umístění na okraji města – byl jasně dán místní situací, kdy bylo jednodušší rozšířit stávající město pro zbudování rozsáhlého palácového komplexu, než volit rozsáhlou demolici ve stávajícím urbanistickém celku. Bod 5 – blízkost cirků a paláce (i když někdy jen relativní – viz Trevír) má ideologický podtext - cirk jako místo, kde se císař objevoval jako božský vládce, vítěz ve válce a ten, kdo poskytuje mír, hojnost a hry pro lid - a je doložitelná ve všech hlavních rezidencích a to včetně té poslední, v Ravenně (výjimkou je Serdica, která byla také dočasným sídlem pro některé císaře - Galerius mezi 303-308 a Konstantin často po r. 316 - ale nicméně v ní nebyl zatím nalezen hippodrom a ani není zmíněn v pramenech). Také ryze praktická otázka v této souvislosti byla příčinou pro charakteristiku danou takto v bodě 1: cirkly byly v dřívější době budovány mimo vlastní město, takže kde starší cirk existoval (Antiochie, Cordoba, Trevír, Konstantinopol), tam byl palác umístěn vedle něho a komplex pak ve většině případů zahrnut do městského opevnění; kde se jednalo o novostavbu, byl cirk pro důvody uvedené v bodě 1 stavěn na okraji města nebo jako jeho rozšíření (Soluň). Bod 2 - umístění paláce na konci hlavní kolonádové ulice za tetrapylem – platí pro Antiochii, Konstantinopol a Soluň (v kategorii paláců pro abdikující císaře je to Split). Bod 3 - monumentální průčelí se sloupy – není možné doložit archeologicky pro žádný palác, zdá se ale, že to byla charakteristika paláce v Konstantinopoli, kde se průčelí nejstarší části Dafne obracelo do velkého dvora (Tribunal) velkými sloupy. Bod 4 - jedna část hleděla buď na moře nebo řeku – je zřejmý mezi rezidencemi v hlavních městech jen v Antiochii, jak vyplývá z popisu Libania, (opět to ale platí pro Split) a do jisté míry se o této charakteristice dá

uvažovat v případě Soluně a Konstantinopole (původní palác zde na moře hleděl z určité vzdálenosti a z výšky horní palácové terasy vedle hippodromu. Bod 6 - dynastické mauzoleum v blízkosti rezidence – není platný s největší pravděpodobností pro žádnou z hlavních rezidencí (rotunda v Soluni, která na toto aspirovala, byla poměrně zbavena této charakteristiky s nálezy v Romulianě – viz katalog).

Frazer, který správně rozpoznal důležitost vztahu cirk-palác, založil svou teorii, že ke společným prvkům charakterizujícím císařské paláce patří také dynastické mauzoleum, na nedostatečně prokazatelných výchozích premisách, konkrétně na tom, že stavby centrálních půdorysů v Soluni a ve Splitu byly funerálními stavbami. Dále v tomto ohledu nesprávně metodicky spojoval paláce ve městech s rezidencemi mimo ně (Split, via Appia) ve snaze odůvodnit model palác-cirk-mauzoleum. Archeologicky i na základě dobových textových dokumentů není průkazné, že centrály v Soluni a ve Splitu sloužily jako mauzolea a navíc komplex na via Appia se nacházel mimo město a tedy vytvořením mauzolea u něho nebylo v rozporu s tradicí zákazů pohřbů uvnitř města (případ Konstantinova mauzolea v Konstantinopoli je v tomto ohledu výjimečný, protože bylo zbudováno uvnitř městských hradeb – nicméně bylo na okraji města a značně vzdáleno od paláce a jeho povaha byla původně vedle funerální stavby také chrámem samotného Konstantina ve smyslu Iso-Krista (Mango 1993, study V). Snad by se teoreticky dalo uvažovat o tom, že k platnému spojení palác-cirk by mohla být přidána ještě další charakteristika – stavba centrálního půdorysu sloužící jako kultovní stavba k oslavě císaře: V Soluni je centrála na kolonádové ulici v linii vstupu do Galeriova paláce a taková situace se hypoteticky nabízí také pro Konstantinopol, kde tzv. Sinaton přimykající se ke kruhovému fóru Konstantina byl na konci kolonády běžící od palácové brány. Sinaton nebyl podle všeho vůbec sídlem senátu (ten vznikl až za Konstantinova syna a sídlil u náměstí Augustaion), ale, jak podotýká Berger (Berger 1995, 131-142), chrámem sloužícím kultu Konstantina (i když tuto funkci přestal zřejmě plnit již záhy po smrti císaře).

Z tohoto rozboru vyplývá, že nelze tedy v žádném případě mluvit o jednom modelu pro císařské rezidence, a už vůbec ne v otázce půdorysných řešení. Společnými charakteristikami pro hlavní rezidence se jeví hlavně spojení palác-cirk z potřeb ideologicko-ceremoniálních a také umístění na okraji měst (vyvolané ale místní situací a ne záměrně). Cirký jsou pravidlem pro nová hlavní města, v nichž sídlily i císařské úřady, a také pro některé v místech s dlouhodobějšími pobyty (např. Sirmium). Zajímavým případem je Cordoba, kde se zdá, že palác za hradbami města byl také spojen s pulvinarem cirku – Cordoba nebyla hlavní

rezidencí Maximiana, ale pokud je on jeho stavitelem, ukazuje to, že i v rezidenci pro občasné pobyty mohl být palác napojen na cirk, pokud nějaký starší byl k dispozici.

Vedle těchto obecných charakteristik pojících jednotlivé paláce jsou zde nicméně i na poli architektury výsledovatelné shody a obdobné tendence. Jakkoli se tetrarchovské i pozdější římské paláce se lišily v půdorysných rozvrženích jeden od druhého i od svého hlavního předchůdce na Palatinu, obsahovaly všechny ale hlavní charakteristické prvky jako apsidové sály či úřední místnosti a vedle toho je spojovaly také elementy vypůjčené z městské architektury: citace prvků původně uplatňovaných v kontextu měst, jako byly triumfální oblouky, tetrapylony, kolonádové ulice či dokonce cirký v miniaturizované formě zahrad. Zajímavé je, jak s úpadkem antického města v pozdní římské době přecházely tyto prvky původně patřící k hlavním urbanistickým charakteristikám z městského kontextu do palácové architektury (a to obecně v rovině aristokratických rezidencí i v případě venkovských paláců, jak ilustruje vila Piazza Armerina), i když i zde máme z klasické doby významného předchůdce takových tendencí v Hadriánově vile v Tivoli.

Pokud se ještě vrátíme ke spojení palác-cirk, můžeme ho považovat za nejmarkantnějším a ve své době také nejcharakterističtější vyjádřením přítomnosti osoby císaře v rezidenci. První příklad vybudování císařské rezidence spojené funkčně s cirkem mimo Řím v době tetrarchie byl pravděpodobně palác v Nikomedii v Bythinii, kde bylo hlavní sídlo Diocletiana. Maximian zbudoval komplex v Miláně následující tak příklad Diocletiana a dále také v Aquilei. Druhá perioda těchto stavebních podniků následovala v Soluni, Trevíru, Sirmiu a v Římě na via Appia. Cirk byl místem symbolizujícím císařská vítězství a také místem kde se poddaní setkávali s císařem a bylo už z funkčního hlediska žádoucí, aby obě stavby tvořily úzce spojenými komplex umožňující, aby císař se nemusel vzdalovat ze svého paláce příliš daleko pro ceremonie a slavnostní objevování se před lidem (v pulvinaru či kathismě – císařské lóži v cirku). Někde k sobě palác a cirk těsně přiléhaly (Milán, Soluň, via Appia, Konstantinopol) jinde, kde již existoval starší cirk, mohla být vzdálenost mezi nimi i větší (např. v Trevíru nebo v Cordobě). Nebyly to ale jen oficiální sídla císařů a jejich administrativy, ale i některé jejich soukromé paláce (dynastického charakteru), které měly vedle sebe cirk: takto lze chápat již severovskou rezidenci v hori Spei Veteris (pozdější Sessorium) v Římě, kde privátní palác byl vybaven opravdovým funkčním cirkem (C. Varianus); následován byl Maxentiovou vilou na via Appia a dále pak v Konstantinopoli palácem a hippodromem na místě zv. Hagios Mamas (snad již od 4. st.) a posledním v řadě byl nejspíše palác Deuteron s privátním hippodromem zbudovaný císařem Justinem II. v 2.pol. 6.st. (znám pouze z pramenů).

Bibliografie:

Dyggve 1941; Duval 1987 (s přehledem starších teorií k tématu); Duval 1997, 136f.; Swoboda 1969, 148-157; Frazer 1966; Duval 1992; Hidalgo 1999

9. Círky a palácové stavby inspirované jejich tvarem

Nejvýznamnější érou pro budování cirků bylo ran. 4. st., kdy v souvislosti se zřizováním paláců v nových hlavních nebo významných městech tetrarchie byly círky jednak nově stavěny nebo staší byly rekonstruovány a zvětšovány (včetně Konstantinopole jako rezidence Konstantina Velikého. Pouze v Serdice, kde několik císařů dočasně pobývalo po delší časové úseky, není hippodrom nalezen ani zmíněn v zachovaných pramenech, což ale absolutně nevylučuje jeho existenci). Výstavba cirků byla v těchto případech politicko-ideologickou záležitostí – souviselo to se způsobem, jakým se císař ukazoval lidu. Círky byly velkými stavbami a jako takové prostorově determinovaly umístění nových císařských paláců ve městech. Pro umístění pulvinaru-císařské lóže neexistovalo pravidlo mezi pozdně antickými cirkami; nebylo tedy jednoznačné, aby pro volbu umístění lóže byla preferována cílová linie na pravé straně cirku. a to ani v otázce volby strany cirku ani v pozici vzhledem k cílové linii. Jasně je to demonstrováno ve vile na via Appia a v Konstantinopoli, kde byly pulvinar/kathisma na opačné straně cirku a v prvním případě dokonce blíže carceres než byla cílová linie; v Miláně objevená apsidová stavba byla na straně vzdálené od paláce, takže přímý přístup z něho do ní s velkou pravděpodobností neexistoval – na císařskou lóži spíše aspirují ruiny stavba na opačné straně blíže carceres. Na druhou stranu, na pravé straně byl ale pulvinar jasně doložitelný v Soluni a také zřejmě v Cordobě (snad tam císař měl lóži v horním podlaží stavby a soudci závodů seděli na nižší úrovni). Méně jasná situace je v Sirmiu, kde apsidová stavba na pravé straně poblíž cílové linie může být jak tribunou soudců závodů tak i císařskou lóží. Linie cílu byla nejspíše závazná jen pro umístění tribuny soudců, kteří museli mít dobrý přehled nad vozy projíždějícími cílem; císařský pulvinar byl tedy umístěn variabilně, nicméně tak, aby z něho byl dobrý výhled na cíl a také aby byl pohodlně a privátně přístupný z paláce. Vysledovatelnými společnými znaky pozdně antických cirků byly: jejich dlouhé strany nebyly přímé, dvě věže flankovaly carceres, někdy vynechání horní kolonády (takové např. v C. Maximu, a v novějších přítomny na základě svědectví písemných pramenů i např. v Konstantinopoli), orientace cirku zhruba S-J se severní stranou pro carceres (ale i zde výjimky – Maxentiův: V-Z či např. v Trevíru a Antiochii, kde byl snad cirk staršího založení).

Římské cirkvy byly nejdříve budovány za městem, ale v době tetrarchie (s výjimkou Maxentiova) se dostaly dovnitř města nebo byly k hradbám vázány (z důvodu funkčního propojení s palácem). (Humphrey 1986, 536, 637)

Model spojení cirk-palác byl obligatorní v nových tetrarchovských rezidencích a jasným předchůdcem mu byl palác v horti Spei veteris (Sessorium) spojený s C. Varianem: Císař Elagabalus zde prý pořádal regulérní závody vozů sledované diváky. Jeho privátní rezidence tedy nastavuje oproti situaci starého císařského sídla na Palatinu, kde císařský palác nebyl fyzicky spojen s cirkem, nový model v němž palác a cirk (tedy císařská lože) jsou propojeny architektonicky (v C. Varianu na právě straně na místě linie cíle a odtud dlouhý koridor do paláce). Historie privátně založených cirků je ale starší než 3.st., jak dokládá vatikánský cirk, jehož stavba byla započata Caligulou. Tento cirk byl plánován jako privátní, kde se císař mohl cvičit v jízdě na voze za přítomnosti svých oblíbených vozatajů. Pak využíván Nerem k závodům císaře před zraky vybraných diváků. V tomto případě ale nebyl cirk spojen s palácem, ale byl jen prostorem pro sport a ne ideologicky spjatý s osobou císaře a jeho majestátu (k tomu sloužil C. Maximus) (Humphrey 1986, 545ff.).

Arény pro závody vozatajů byly inspirací i pro architekturu paláců. Tvar cirků, hippodromů a stadií byl adaptován pro propracované zahrady a to už dlouho před pozdní antikou (Humphrey 1986, 568ff.) V pozdní republikánské době a na začátku císařství se stalo mezi římskou aristokracií módou zřizovat si ve svých rozsáhlých vilách takové stavby, které s větší či menší věrohodností napodobovaly vzhled takových veřejných staveb. Architektonicky utvářené zahrady se lišily případ od případu a je těžké je při vykopávkách správně identifikovat. Primární funkcí těchto staveb bylo poskytnout příjemné místo pro hostiny, procházky či projížďky na koních v zahradně upravených prostorech (zeleň, fontány). Není ale známo, že by byly určeny pro jízdu na vozech (snad jen privátní vatikánský cirk byl příkladem změny zahrady v cirk). Plinius mladší nám zanechal ve svých dopisech podrobné popisy takových zahrad: v jeho vile Tusci popisuje zahradu termínem *gestatio in modum circi*, byla tedy vystavěna ve tvaru cirku. Oba konce měla zaoblené, její prostor byl obehnan zdí; keře byly vysázeny tak, aby napodobovaly řady sedadel, další upravené keře reprezentovaly euripus a monumenty na něm. Jiným příkladem zahrady inspirované cirkem je ta nalezená ve vile maritimě v Siliu u Lepcis Magna – zde byla vedle vily terasa délky 85 m a šířky 16,5 m, v jejímž středu běžela nízká bariera modelovaná podle euripu v cirk v Lepcis Magna, s oběma konci zaoblenými na způsob metae obsahujícími bazény. Další bazén dělil barieru a její zbývající část byla původně osázena zelení.

Druhou ze zahradních staveb tohoto typu, o nichž se zmiňuje Plinius, byl tzv. *hippodromus*, jehož vzhled byl odlišný od dříve popsané zahrady v jeho druhé vile. Zde byl, jak se zdá, jen jeden z konců zahrady zaoblen a reflektoval také skutečnost, že řecké hippodromy neměly souvislou barieru ve svém středu. Zakřivená strana zahrady skrývala různé uličky na způsob labyrintu, zatímco na druhé straně byla lavice do půlkruhu pod pergolou s fontánou. Plinius užíval tuto zahradu k procházkám, i zde byly keře stříhané do tvaru *metae*. Další architektonicky utvářená zahrada typu *hippodromus* je na Palatinu v Domitianově paláci (Domus Augustana) – zahradní hippodrom má rozměry 160 x 50 m, tvoří ho dvojpodlažní portik, jedna strana je utvářena na způsob *carceres*, druhá (také zaoblená) měla v horním podlaží lóži hledící směrem k C. Maximu. Domitian nechal další takovou zahradu zřídit na první terase svého paláce Albano – je tvořena dvěma dlouhými zdmi na jedné straně spojenými oblou zdí (druhá strana nezachována). V paláci Albano existovaly také i jiné stavby pro oblíbené římské kratochvíle – plně funkční malý amfiteatr a divadlo. Naproti tomu specifický tvar tzv. zahradního stadia v Hadrianově vile (tj. jiný než *Poikile*) není takřka postřehnutelný pro toho, kdo v něm stojí (na leteckých snímcích dobře vidět), protože stavba je roztržena do mnoha částí zahrnující *oecus*, portiky, bazény, záhony, *triclinium* a *nymfeum*.

Termín *hippodromus* v římské vilové architektuře byl pravděpodobně zaměnitelný s označením *hypodromum* a tak aplikovatelný také na kryté portiky-koridory poskytující výhled minimálně na jednu stranu: zmínky o projíždkách na koních v takových stavbách jsou u Sidonia Apollinaria či Martiala, stejný účel měl i koridor spojující palác v *horti Spei Veteris* s C. Varianem, jak uvedeno výše. Podle Humphreyho je možné takovou funkci připsat i některým dlouhým koridorům, které mají okrouhlé pavilony na koncích – ty mohly sloužit pro obracení koní či dokonce vozů. Byly objeveny ve stavbách datovaných do 2. st., jako např. ve vile Sette Bassi u Říma (koridor 320 x 8,25 m) a v Hadrianově vile v Tivoli. V druhé jmenované luxusní rezidenci to byl koridor flankující tzv. *Poikile*, který by se podle těchto kritérií také hodil pro jízdu na voze jelikož také jeho dva konce mají okrouhlé rozšíření vhodné k otáčení vozů (samotná plocha *Poikile* pak jako zahrada ve tvaru hippodromu s bazénem ve středu na způsob euripu cirku). Další podobné stavby byly objeveny také ve vile Quintilii na *via Appia* – obě měly jeden konec zaoblený a jejich rozměry byly 300 x 108 m a 400 x 95-115 m (nedokonale prozkoumáno, datace asi do 1. pol. 2. st.) (Humphrey 1986, 569-70).

V tomto ohledu je nutné zmínit stavbu v císařském paláci v Konstantinopoli, která je nicméně známá pouze z písemných pramenů a to ještě značně pozdních (prvně zmíněn v ran. 9. st.).

Byzantské kroniky a De Cerimoniis mluví o hippodromu či dokonce "krytém hippodromu", který podle všeho byl na nižší ze dvou horních palácových teras, jižně od nejstarší části paláce zbudované nejspíše v hlavních částech Konstantinem. Podle tohoto umístění lze předpokládat také podobně ranou dataci pro tento *hippodromos* (termínem pro velký hippodrom vedle paláce byl v řeckých pramenech *hippodromion*). V De Cerimoniis ani v jiných pramenech není specifikován jeho tvar a v době, ke které se itineráře palácových ceremonií vztahují (obecně od 9. do 10.st.) sloužil jako místo, kde čekali dvorští hodnostáři na otevření paláce přijetí císařem - tedy nic, co by napovídalo určení, jaké měly stavby obdobného charakteru v římské době, není naznačeno. Obecně bývá tato stavba interpretována jako palácová zahrada na způsob hippodromu palatii v Domitianově paláci v Římě (Vogt 1935, Piganiol 1936). Nicméně je možné uvažovat i o kryptoportiku (vzhledem k terasování palácového areálu), jak míní např. Bolognesi (2000, 205f.), který by ve shodě s Humphreym mohl být využíván jako privátní krytá jízdárna (příčemž mohl, podobně jako v Tivoli, flankovat zahradu ve tvaru hippodromu).

Bibliografie:

Humphrey 1986; Vogt 1935; Piganiol 1936; MacDonald a Pinto 1995

A1 Tetrarchie a 4. století

Tento úvodní oddíl k císařským rezidencím pokrývá hlavně období zhruba jedno století, kdy se římská moc konsolidovala po problémech, do kterých se dostala po vládě Severovců, a končí Theodisiem I., který sjednotil vládu nad celou říší do svých rukou a následně administrativně rozdělil mezi své syny – nástupce na západní část a východní. Zatímco západní část se postupně zhroutila hlavně v důsledku tlaků zvenčí, východní část, kterou od 5.st. můžeme oprávněně nazývat Byzanci, přežila a, i když ve značně modifikované podobě, přetrvala až do poloviny 15.st. Architektura císařských paláců, které za tetrarchie a dalších panovníků 4.st. vyrostly mimo staré hlavní město Řím, byla v mnoha aspektech předznamenána rezidencemi panovníků 3.st., a to zejména Severovců, ke kterým se v tomto oddíle, kde se to jeví opodstatněné, odkazuje a objevují se také v katalogu.

1. Historický přehled

1a. Krize 3. století

Okolo r. 200 byla Římská říše prosperující mocností s řadou měst, které tvořily spolu se svými teritorii ekonomické zázemí státu. Předchozí dvě století míru se pozitivně projevila na bohatství a výstavnosti měst a zvýšení standardů života jejich obyvatel. Politicky byl, a to alespoň teoreticky, udržován balanc mezi císařem, senátem a vojskem. Tento stav byl ale povážlivě ohrožen reformami Septima Severa (193-211), který zvýšil platy vojsku a dal mu i další privilegia. Odrazem toho bylo i nepopulární zvýšení daní a oslabení měny. Nicméně po dobu vlády severovské dynastie byla obrana hranic a loyality armády zajištěna. Významným a do jisté míry symbolickým krokem bylo udělení římského občanství všem svobodným obyvatelům Caracallou r. 211. Vysoké výdaje vlády ale přišly v době, kdy se zvýšilo vnější ohrožení říše. V Persii byla parthská dynastie nahrazena mnohem více dynamickými a nacionalistickými Sasanovci a na druhé straně římského impéria se dali do pohybu Góti. Říše nebyla na takovou situaci připravena a boj na dvou frontách nebyla schopná efektivně zvládat. Během následujících let se císařové, rekrutující se z vojska, střídali ve velmi krátkých intervalech a boje s vnějším nepřítelem byly prokládány občanskými válkami. Císařové dokonce umírali na bitevním poli: Roku 251 byl císař Decius zabit Góty, kteří pak pustošili Balkán, Malou Asii a Galii. Na východě zase jiný císař, Valerian, padl do perského zajetí a

sasanovské vojsko plenilo východní provincie. Pomalý obrat začal za císaře Galliena, který značně reorganizoval armádu, do které byli přijímáni ve značné míře barbaři (hlavně Gótové). Claudius následně porazil Góty a Aurelián sjednotil říši zničením uzurpátorské vlády v Galii a podrobením si Zenobie, která po povstání ovládala z Palmyry velkou část východu. Významným činem posledního ze jmenovaných byla výstavba masivního opevnění Říma.

1.b Diocletian a jeho obnova říše

Při svém nástupu na trůn v r. 284 našel Diocletian, bývalý voják, říši zmítanou vnitřním chaosem a vnějším ohrožením. Obyvatelstvo bylo decimováno vleklými válkami i morem; mnoho zemědělské půdy bylo opuštěno, města byla na pokraji bankrotu. Císař svými významnými ekonomickými a politickými reformami a úspěšným bojem s vnějšími nepřáteli dosáhl míru a začátku nové prosperity trvajícím po celé 4. st. Zavedl vládu dvou císařů a jim podřízených mladších císařů. Ti ovládali jednotlivá území efektivně z nových hlavních měst. Provincie byly děleny na menší celky, aby bylo zabráněno koncentraci moci a tím i uzurpacím; k tomu směřovalo jasné oddělení civilní moci provinčních guvernérů od vojenské moci velitelů (*duces*). Na druhou stranu takové změny ale vedly k nárůstu byrokracie ale také k potřebě schopných a vzdělaných státních úředníků. Bezpečnost říše byla zajišťována značným posílením armády a budováním pevností. Také daně, základ stability a moci vlády, byly vybírány efektivně s roční frekvencí. Stinnou stránkou jeho jinak úspěšné vlády bylo masivní pronásledování křesťanů v závěru jeho panování.

Nový řád a přísnost v politické sféře měl i svůj odraz v umění a architektuře: elegance klasického umění předchozích period mizela a v umění nastupuje přísná hierarchizace ve figurálním umění, přísný styl a abstraktní personifikace osob jako typů vyjadřujících jejich funkci a postavení. V architektuře je pocíťován vliv armády – přímé linie staveb oproti takřka barokním motivům 2. st., pravidelnost půdorysů, masivní zdi. Na druhou stranu interiéry zářily světlem mozaik a bohatými mramory v souhře s přirozeným světlem pronikajícím velkými okny.

1.c Konstantin a jeho nástupci ve 4. st.

Konstantin se stal císařem vlastně mimo pravidla nástupnictví tetrarchie, jak byla určena jejím zakladatelem Diocletianem: Po smrti Augusta Constantia v r. 306 prohlásilo vojsko novým císařem jeho syna Konstantina a obešlo tak legitimního císaře. Konstantin, jakkoli byl

schopným politikem a vojákem, se zapsal do dějin nejvíce uznáním křesťanství za jedno z povolených náboženství říše, a jeho veřejnou podporou a také založením Konstantinopole, která se pak stala sídlem římských císařů a jejich byzantských nástupců až do 15. st.

Není třeba opakovat všeobecně známou historii Konstantinova vidění a jeho vítězné bitvy proti Maxentiovi ve znamení kříže. Ať byly Konstantinovy důvody pro podporu křesťanství jakékoli, císařova osobní podpora tohoto dříve perzekuovaného náboženství podnítila růst církve, která se na druhou stranu stávala i císařovým mocným nástrojem v interní politice s tím, jak se zapojovala do hierarchie moci ve státě. Konstantin soustředil po periodě více spoluvládů (jediným císařem se stal po té, co porazil Licinia v r. 324) císařskou moc do jedné ruky a jako hlavní město si zvolil poměrně málo významné Byzantion na hranici Evropy a Asie, nacházející se prakticky ve středu Římské říše a chráněné jak hradbami, tak ze tří stran vodou. Masivní rozšíření a přejmenování města na Konstantinopolis založilo novou éru v historii říše.

Za jeho vlády narůstala dále již tak velká státní byrokracie a i když pokladna byla obohacena konfiskací chrámových pokladů, náklady byly vyšší a inflace rostla. Na druhou stranu jím zavedená měna ve zlatě byla trvanlivá a tento typ se udržel až do středověku. I přes určité ekonomické potíže ale hospodářský růst a prosperita venkova měst pokračovala, nastartována Diocletianovými reformami.

Po bratrovražedných bojích mezi Konstantinovými syny se situace stabilizovala za Constantia II., který z nich vyšel vítězně. Germánské nebezpečí, které se opět objevilo v Galii, úspěšně potlačil Constantiův bratranec Julian, který byl jmenován spolucísařem. Po smrti Constantia jako jediný vládce učinil pozitivní kroky k ozdravení společnosti: snažil se vymístit korupci, umírnit extravaganci vládnoucích vrstev a dokonce snížil daně. Jako poslední z římských císařů se otevřeně hlásil ke starým bohům, nicméně jeho návrat k pohanství byl jen krátkou epizodou v dějinách pozdějšího impéria. Následně se vláda opět rozdvojila – Valentinian vládl západním provinciím a Valens byl na východě v Konstantinopoli. Po smrti Valentiniana r. 375 musela říše začít čelit sérii ohrožení, které předznamenaly její konec na západě. Visigoti tlačeni Huny přešli Dunaj a začali se usazovat na území Říma. Císař Valens při snaze potlačit gótské nepokoje zahynul i s prakticky celou svou armádou v bitvě u Adrianopole r. 378. Začalo velké stěhování národů, které přivedlo západní provincie ve svém důsledku pod nadvládu barbarů.

Nový císař Theodosius s vypětím sil dokázal nebezpečnou situaci zvládnout a to i tím, že nechal Visigoty se usadit na území Říma výměnou za poskytnutí vojenské pomoci. Až v samém závěru své vlády dostal pod kontrolu celou říši, které vládl z Konstantinopole. I

přes potíže jakými císařství procházelo, bylo 4. st. jako celek poměrně klidnou a prosperující periodou. Markantně rostla moc a vliv církve, zatímco pohanství bylo vlivem státní moci potlačováno (Theodosius prohlásil křesťanství jediným státním náboženstvím a nechal uzavřít pohanské chrámy). Theodosiovo rozdělení říše na dvě poloviny mezi jeho syny a nástupníky (Honorius jako císař západu a Arkadius jako panovník východu) mělo do budoucna symbolický význam – obě části se od sebe v průběhu dalších dvou století začaly politicky i kulturně vzdalovat; západní část pak přestala de facto existovat už v průběhu 5. st., zatímco východní, ovládaná napříště pouze z jednoho místa (Konstantinopole), přetrvala (i když ve značně modifikované podobě) až do poloviny 15. st. a nesla dále dědictví imperiální myšlenky. Počátek 5. st. tak bývá považován za zrod Byzantské říše.

Bibliografie:

Jones 1964; Demand 1989; Stein; Cameron 1993; Foss a Magdalino 1977, 22-27

Katalog

Katalog je uspořádán podle charakterů jednotlivých rezidencí, jak byly diskutovány výše, tj. rezidence v nových hlavních městech a paláce pro dlouhodobější pobyty, sekundární rezidence pro občasné pobyty a nakonec dynastické paláce/paláce pro abdikující císaře. Uvnitř těchto skupin jsou paláce řazeny abecedně.

I. Rezidence v (regionálních) hlavních městech a paláce pro delší pobyty

I.1 Antiochie

Moderní název Antiochie je Antakya a nachází se ca. 25 km od Středoziemního moře na území Turecka. Při různých příležitostech během 4. st. byla Antiochie hlavním městem, obzvláště během prodloužených pobytů císařů Constantia II. (337-350) a Valenta (371-378) při operacích proti Sassanovcům. Město bylo také sídlem vysokých úředníků: sídlil zde comes Orientis, magister militum per Orientem a civilní místodržící provincie Syria Coele a pak Syria Prima; stejně tak zde měl rezidenci antiošský patriarcha. Nicméně tyto civilní funkcionáři postupně město opustili a také po 4. st. návštěvy císařů byly jen výjimečné.

V době prosperity ve 4. a 5.st. je odhadován počet obyvatel na 150 000 až 300 000. Město bylo vystavěno na východním břehu řeky Orontes, na svahu Mt. Silpius, ostrov uprostřed řeky

se stal vládním a správním okrskem. V pozdní antice bylo město obeháno hradbou vybudovanou či přestavěnou Theodosiem II. a Justiniánem. Hlavní třída Antiochie byla výstavní tepnou metropole, širokou 36 m a lemovanou kolonádami. Její význam pro město byl značný, pro což svědčí i fakt, že po sérii přírodních katastrof (zemětřesení) a perské okupaci byla v 6.st. nákladně obnovena (i když v redukováném měřítku) Justiniánem.

Raná historie císařského paláce na ostrově uprostřed Oronta je nejasná. Malalas (6. st.) říká, že Q. Marcius rex, prokonsul římské Kilikie, navštívil Antiochii a zbudoval zde palác a cirk v r. 67 př. n.l. V 1. pol. 3. st. Dio Cassius zmiňuje, že při zemětřesení v r. 115 císař Traján opustil ve spěchu palác, kde byl ubytován, a utekl do hippodromu. Oba autoři tedy ukazují, že nějaký palác, kde mohl císař pobývat, byl pravděpodobně blízko cirk; nicméně ale nezmiňují jeho přesnější lokaci. Archeologicky je cirk datován až na zač. 2. st. Na druhou stranu je známo, že v 1. st. př. n.l. guvernér římské Syrie sídlil v paláci Seleuka I. Nicatora.

V pol. 3. st. byla Antiochie vypleněna za dvou perských vpádů. Diocletian při stavbě paláce využil prý částečně starší stavbu, snad palácového charakteru, která podle Malaly byla vystavěna Gallienem (260-268) (nebo spíše jeho otcem Valerianem /253-60/, protože v době Galliena byla Antiochie pod dominací Palmyry – Downey 1961). Na konci 3.st. je doložena výrazná urbanizace ostrova spojená s pobyty Diocletiana a také císaře Gallia (při perských válkách v l. 296-8). V té době vzniklo mnoho nových staveb ve městě i na předměstí Dafne (zejména veřejné lázně u hippodromu). Ve 4. st. jsou rovněž doloženy časté pobyty císařů: Constanta II., císaře Gallia, Juliana, Valenta (dle Malaly postavil veřejné lázně u hippodromu). Pak návštěvy císařů ustávají. Evagrius zmiňuje destrukci staveb na ostrově při zemětřesení v r. 458: část paláce, portiky ulic, věže hippodromu. Pak snad následovala restaurace některých staveb: jeden z pramenů naznačuje, že palác byl stále udržován pro případný příjezd císaře i na zač. 6. st. (Poccardi 2001, 156).

Nicméně od čtvrtiny 6.st. bylo město zasaženo několika přírodními katastrofami (požár, mor, zemětřesení) a r. 540 bylo dobyt Peršany. Říše měla ale ještě dost prostředků, aby začala rekonstrukci za Justiniana I.: mimo jiné byly postaveny i nové hradby, které zredukovaly opevněnou část města a vyloučily z ní ostrov v řece Orontes, kde byl tetrarchovský palácový komplex (Prokopios, *De aedificiis*). Při příchodu Arabů bylo město už v ruinách, s nefunkčními veřejnými stavbami, a pak dostalo značně provinční charakter pro svou polohu v nárazníkovém pásmu na hranici s Byzancí (Foss 1997).

Proslulý pozdně antický palác na ostrově byl pravděpodobně postaven Diocletianem v posledních letech 3. st. Z paláce se nic nezachovalo a dosavadní archeologické práce v této oblasti nepřinesly žádný pozitivní nález. Nápomocný je Libaniův text (*Oratio XI*) psaný okolo

r. 360. Libanius podává obraz palácového komplexu zhruba následovně: palác byl zbudován uvnitř "Nového města" na ostrově uprostřed řeky; toto "Nové město" bylo obeháno opevněním; palác sám zabíral zhruba čtvrtinu jeho plochy. V této části Antiochie byly vedle paláce další prestižní stavby jako např. cirk. Před palácem se protínaly dvě hlavní kolonádové ulice a toto místo bylo akcentováno quadrifontem (omphalos; také nazýván Tetrapylon slonů). Tři úseky ulic běžely od tohoto monumentu k branám v opevnění a čtvrtá, kratší a více zdobená, vedla k paláci. (Urbanistickou paralelou umístění paláce a ztvárnění uličního interiéru v jeho těsné blízkosti je pro antiošský paláce Diocletianův tábor v Palmyře a jeho palác ve Splitu - Frova 1990, 201). Jedna strana paláce se opírala o hradbu a měla sloupovou galerii umožňující panoramatický výhled na okolí. Oblast před palácem byla přístupna veřejnosti a nacházel se zde od ran. 4.st. Konstantinův oktogonální chrám, který byl nejspíše městskou katedrálou - Libanius ho jako pohan nezmiňuje. Podle Malaly byl Konstantinův chrám zbudován na místě zbořených veřejných lázní původně postavených Filipem Arabem. Jestli ale Konstantin tuto stavbu započal r. 327 jako křesťanský svatostánek není jisté, protože byl vysvěcen až r. 341 jeho synem (původní určení mohlo být jiné, snad sloužící kultu císaře, jako tomu bylo v případě Konstantinova mauzolea v Konstantinopoli či pravděpodobně také u kruhové stavby při Konstantinově foru nebo dokonce první stavbě Hagia Sofia). Chrám byl zničen zemětřesením v letech 526-8 a pak obnoven, aby se zanedlouho opět se zřítíl.

Proslulá mozaika zv. Megalopsyche, odkrytá ve 30. letech ve ville Yakto (Dafne) a datovaná do 2. pol. 5. st., ukazuje topografickou borduru umožňující snad identifikaci některých staveb na ostrově a také některých jejich výrazných architektonických rysů (Poccardi 2001, p. 158): Jako palác se jeví stavba s velkou branou a sloupovou galerií na úrovni patra; vedle je asi křižovatka s monumentálním sloupem patrně představujícím tetrapylon nacházející se ve středu ostrova; nalevo od paláce je dráha pro jízdu na koních (Poccardi ji interpretuje spíše jako byzantský stadion než velký cirk). Fragmentární nápis "...PIANA" je možné interpretovat jako porta Tauriana, což ukazuje, že od ní běžel most na ostrov. Napravo od křižovatky je kupolově zastřešená oktogonální stavba s orantem, evidentně Konstantinův chrám.

G. Poccardi nedávno modifikoval a opravil starší, často publikovaný plán monumentální císařské výstavby na ostrově jak vyhotoven D.N. Wilbergem (publ. 1936). Základem pro nový plán byla reinterpretace amerických vykopávek ze 30.let 20.st. a to zvláště s přihlédnutím k významu leteckých snímků (Poccardi 2001, 161-7). Výkopy Princetonské university odkryly část cirk, pět lázní, byzantský stadion (2. pol. 5. st.), obytný komplex a

templ východně od cirku, ale nepřinesly žádné poznatky o paláci a katedrále. p. 163 - Značný počet lázní na ostrově potvrzují také zmínky u Evagria. Lázně A a E jsou datovány do 1. pol. 4. st., lázně B do zač. 3. st., lázně D do 1. čtvrt. 4. st. a lázně C do 2. pol. 4. st. Lázně C jsou největší – na mozaice by byly blízko byzantského stadionu. Malalas říká, že Diocletianovy lázně byly blízko "starého hippodromu" (podle něho byl cirk vystavěn v 1. st. př. n.l.). Wilberg na svém plánu na základě textových zpráv a vykopávek ukazuje ostrov jako půlměsíc spojený se starým městem pěti mosty a s palácem děleným na čtyři části, podobně jako palác ve Splitu, a zabírajícím čtvrtinu ostrova. Na jih od něho umísťuje velkou křižovatku s tetrapylem, severní ulice od něho vede k bráně paláce; k hippodromu (k jeho bráně) předpokládal přístup kolonádou. Wilbergův plán ale neodpovídá plánu zakreslení umístění amerických výkopů, jak si povšiml Poccardi: hippodrom má jiné rozměry a částečně i umístění a přístupová cesta k němu by šla přes odkrytý římský dům; cesta od mostu by pak ve skutečnosti podél východní strany hippodromu (Poccardi 2001, 163).

Na Wilbergově plánu by hlavní třída běžící k paláci přetínala ve skutečnosti "byzantský" stadion, což je těžko představitelné, i když to byla stavba pozdější (nicméně nebyly nalezeny stopy po této ulici při průzkumu stadia). Poccardi ukazuje, že místní sever (dle antických autorů) byl ca. 45 stupňů odkloněn na západ od opravdového geografického severu – vchod do paláce by byl ve skutečnosti západně od tetrapylu. Poccardiho modifikovaný plán pak má portikovou ulici v antických textech orientovanou V-Z umístěnou S-J a vedoucí od mostu u jedné z bran (Poccardi 2001, 164f.).

Bibliografie:

Downey 1961; Late Antiquity, 303f.; G. Poccardi 2001, 155-171; Foss 1997, 190-197; Čurčić 1993, 68; Kennedy 1992, 181-197

I.2 Konstantinopol

Viz Císařské paláce Západořímské a Východořímské říše/Byzance, katalog č. II.1

I.3 Milán

Město nabízelo ve 4. st. císařům dobrou pozici pro kontrolu míst v provinciích, jako byla oblast Dunaje (Gratian), Galie (Valentinian II.) či dokonce Konstantinopol (Maximus, Eugenius). Milán byl také vhodným místem, odkud byla konsolidována moc nad západem (Constantius II., Valentinian I., Theodosius I.). Konec významu Milána jako císařského

hlavního města znamenala až gótská invaze a ztráta rýnské oblasti, což bylo impulsem pro stěhování císařského dvora do bezpečnější Ravenny na zač. 5.st. Slavná císařská minulost Milána pak ale byla stále přitažlivá: Attila obýval palác v r. 452 (a údajně ho nechal i znovu vyzdobit), město chtěl získat i Justinianův vojevůdce Belisar v 6.st., Ostrogóti udržovali cirk a starou císařskou symboliku města také při životě a dokonce ještě langobardský král Agilulf nechal svého syna Adaloalda korunovat v cirku v r. 604. (Late Antiquity, 577f.)

Jako i v jiných nových pozdně antických císařským hlavních městech i v Miláně bylo město vybaveno velkými veřejnými thermami. Stavby tohoto typu jsou archeologicky doloženy a také známy z písemných pramenů v dalších hlavních městech, jako např. v Římě, Trevíru či Konstantinopoli. V oblasti mezi corso Vittorio Emanuele a corso Europa se nacházejí zbytky císařských lázní podle Ausoniových veršů nazývané "Terme Erculee" a jsou tradičně atribuovány Maximianovi (identifikace podpořena i nálezem fragmentu sochy Herakla v 19.st.). Na jihu lázní je obdélníkové caldarium, z něhož zůstávají zachovány dvě apsidy na kratších stranách a v analogii s Trevírem se předpokládá ještě třetí apside na jihu. Koridor vede odtud do tepidaria, které je na rozdíl od Trevíru pravoúhlé. Dále je vstup do obdélného frigidaria, které má na severu velkou exedru uplatňující se pohledově z palestry (po stranách frigidaria jsou velká apodyteria). Palestra měla na užších stranách do exteriéru pronikající dvě apsidové místnosti bez zřejmé funkce (zajímavé jsou i půlkruhové věžové rizality na severní straně v rozích, vytvářející pevnostní dojem). (Cerese Mori in: Salvioni 1990, 100f.)

Poukazy topografické, archeologické a toponomastické umisťují císařský palác mezi Porta Vercellina a Porta Ticinese, do rozsáhlé oblasti vymezené cirkem a hlavními osami ulic decumanus (S.Maria alla Porta a S. Maria Fulcorina) a cardo (via Torino) (Lusuardi Siena in: Salvioni 1990, 99). Palác byl jako jiné tetrarchovské paláce umístěn v okrajové zóně města u cirku a poprvé zaznamenán v r. 291 Maximianovým panegyrikem. Ve 4. st. byl několikrát vzpomínán Ausoniem, Ammianem Marcellinem či Ambrožem. Ambrož v dopise své sestře říká, že při cestě na hřbitov ad Martyres (oblast Ambrožovy basiliky) se prochází "před palácem". Palác v římské době citován jako *palatinae arces*, *palatium* či *regia* a pak sporadicky zmiňován i v dalších staletích: langobardský král Agilulfo podepsal v milánském palatiu jednu listinu (Paulus Diaconus) a zmínky jdou až k Adalbertovi v 10. st. Určitým poukazem na to, kde se rozkládala císařská rezidence, je objev stavby interpretované jako lázně u via S. Maria in Valle poblíž S. Giorgio al Palazzo, kde ve středověku Landolfo Seniore (10. st.) naznačuje existenci antických lázní. Napovídá tomu i toponym "baniaria" vztahující se ke kostelu S. Giorgio v pramenu z r. 1025 a konzervovaný v dalším názvu via

Bagnera (od "balnearia") nalézající se nedaleko od via S. Maria in Valle (Lusuardi Siena 1986, 145).

Poměrně dobře zachovaná a zdokumentovaná je stavba na via Brisa: Původně se mělo za to, že to je část lázní, ale později interpretována jako reprezentační část paláce. Bohužel není známa její funkce ani případné napojení na další možné stavby v okolí. Vykopána byla je část portiku, který v nynějším stavu je půlkruhový (je možné uvažovat i o části kruhového prostoru – spíše dvora než zastřešené místnosti) a dále vestibul a apsidový sál (o rozměrech 8,1 x 10,5 m) s přilehlými menšími místnostmi. Tento nález je ale jen marginální v kontextu celého palácového komplexu.

Pokud středověká akta umučení sv. Viktora (Acta S. Victoris z 8.st.) mluví o císařském paláci a ne o nějaké předměstské vile, pak zde máme další detaily o císařské rezidenci. V tomto paláci se mělo podle tohoto pramenu mělo udát zavraždění sv. Viktora a uvádí se o něm: "domum palatinam magnam, cum curte admirabilique viridario et delectabili que ante ecclesiam Sancti Victoris XL Martyrum morabatur...criminoze invasit". Palác tak měl velký dvůr s viridariem a jeho výrazným znakem byly i dvě velké věže ("palatium duabus turribus sublime"). Dvě věže se vzpomínají v listině Karla Velikého z r. 808, což je ale falsum ze 12.st. vytvořené mnichy kláštera sv. Ambrože jako starobylost jejich nároku na tuto oblast – ještě v té době obě věže byly výrazným znakem stavby zvané "palatium quod dicitur Maximiani". Tyto věže jsou snad totožné s oběma věžemi cirku, flankujícími carceres, které byly následně zakomponovány do kláštera Maggiore (v blízkou basiliky Ambrosiany). (Lusuardi Siena 1986, 145; Frova 1990, 201)

Na pravé straně cirku blízko jeho zakřivené strany byla vykopána část stavby pravděpodobně obdélného půdorysu, paralelní s cirkem a dlouhá nejméně 66 m – objevena byla pouze řada pilířů s návaznou apsidou a zbytky podlahy (opus signimum/mozaika) - ale dá se předpokládat její funkční spojení s ním. Podobná stavba byla u cirku v Sirmiu a stejně jako tam, i v Miláně je blízko předpokládané cílové linie a tedy lóže soudců (Humphrey 1986, 620). Stavba s paralelními zdmi kolnými k cirku objevená na straně cirku přiléhající k městu a blíže k carceres by na druhou stranu mohla být zbytkem tribuny císaře, protože byla přístupno přímo z paláce na rozdíl od apsidové stavba na druhé straně.

Extramurální stavbou s císařskými konotacemi, která je dobře známa, je oktogonální mauzoleum umístěné uvnitř polygonálního ohrazení, odkryté u S. Vittore al corpo. Podle některých vědců bylo určeno pro Maximiána, podle jiných pro Valentiniána II. (Lusuardi Siena in: Salvioni 1990, 114f.) Mauzoleum má stranu o délce oktogonu o 7,5m; na exteriéru bylo členěno lisénami, uvnitř artikulace nikami ve střídání pravoúhlých a půlkruhových (mezi

jednotlivými nikami snad vždy po jednom sloupu). Objeveny byly rovněž zbytky opus sectile z mramoru v motivech geometrických.

Bibliografie:

Baldini Lippolis 2002, 222-224; Duval 1973, 151-158; Duval 1992; Lusuardi Siena 1986, 144-154; Lusuardi Siena in: Salvioni 1990, 99; Frova 1990, 201

I.4 Nikomedia

Palác ani cirk, u kterého se podle všeho nacházel, nebyly zatím v kontextu města lokalizovány (viz appendix ke katalogu a Frova 1990, 202).

I.5 Řím

Císařská rezidence na Palatinu byla až do tetrarchie jediným oficiálním sídlem císařů, kde byla koncentrována i rozsáhlá administrativa. Na druhou stranu sekundární soukromé císařské rezidence, které byly rozmístěny na různých místech v Římě, byly ve skutečnosti císařovi 3. st. využívány daleko častěji než palatinský palácový komplex. I když Řím byl opuštěn prvními tetrarchy, Palatin byl stále neoddiskutovatelným symbolem impéria a za Maxentia se město stalo opět hlavním sídlem císaře a jeho administrativy, i když byl vnímán částečně jako uzurpátor. Palatin ačkoli nebyl od konce 3.st. permanentním sídlem, je zahrnut kvůli svému významu mezi paláce v hlavních městech. Nejprve však začneme stručným pohledem na Věčné město v pozdní antice.

Radikálním krokem měnícím charakter města a dotýkajícím se přímo i některých císařských paláců byla výstavba městského opevnění po pol. 3. st. za císaře Aureliána. Tento náročný projekt byl začat v r. 270 n.l. a byl iniciován vnějším ohrožením, jako byla např. okupace Antiochie Parthy v r. 253, vyplněním Atén Heruly r. 267 a kontinuální tlak Gótů na Dunaji a výpady Germánů do údolí řeky Pád. Hradby měly délku ca. 19 km a byly vybaveny ochozem a čtvercovými věžemi v intervalu 30 m. Osmnáct hlavních bran s dvěma oblouky průchodů byly flankované půlkruhovými věžemi o dvou podlažích a završeny galerií oken. Další práce na hradbách proběhly za Maxentia, Arcadia a Honoria (týkaly se hlavně jejich zvýšení).

Po občanských válkách po smrti Aureliána byla to až tetrarchie, která provedla nutnou reformu správy říše a obnovila stavební aktivitu ve městě ve větším měřítku. Řím už pak nebyl sídlem císaře, ale zůstal hlavním ceremoniálním městem. Diocletian restauroval

mnoho starších veřejných staveb a nové dodal: výstavba Curie na Foru podle vitruviánských pravidel, výstavba obrovských veřejných lázní (dedikační nápis jmenuje dva caesary a dva augusty; snad je nechal postavit Maximian a byly nazvány Diocletianovým jménem), přes via Lata nechal při svých decennalia postavit oblouk, při vicennialích nechal postavit monument r. 303 na Foru Romanu sestávající se z pěti sloupů nesoucích sochy tetrarchů a soch Iova (zbývá jedna báze); další monumentální sloupy byly vztyčeny i na jiných místech imperia (v Luxoru na křížení cest, v Efesu /sochy pak nahrazeny Evangelisty/). Maxentius sídlil ve městě mezi r. 306 a 312 a pokračoval v rekonstrukci starších a výstavbě nových veřejných staveb - byl nazýván *conservator Urbis suae*: rekonstrukce chrámu Venuše a Romy (apsidy, klenba), stavba Basilica Nova – inspirace architekturou lázní (snad část praetoria městských prefektů), vila na via Appia jako dynastický komplex s cirkem a mauzoleem Romula, práce v Domus Augustana, snad palác v Lateránu pro svoji sestru Faustu jako nevěstu pro Konstantina. Tento palác (domus Faustae) byl pak konfiskován Konstantinem, který zde bydlel mezi svým vítězstvím v Saxa Rubra a r. 313 a pak se stal údajně jádrem nejranějšího papežského sídla. Konstantin se vrátil do Říma ještě v r. 315 a 326 pro slavení svých decennialí a vicennialí (které ale ve skutečnosti proběhly v Nikomedii r. 325). Konstantinův chrám, základ římského biskupství a papežství, S. Giovanni in Laterano byl stavbou založenou na soukromém císařském teritoriu a nebyl považován za veřejný monument. Jeho veřejné lázně jsou známy z renesančních kreseb Palladia. Císař provedl dostavbu basiliky Nova, rekonstruoval cirkus Maximus (dal pro něj přivést obelisk – pak v Lateránu) a zbudoval tetrapylon na Foru Boariu. Vítězný oblouk k jeho oslavě odhalený r. 315 byl spíše přestavbou již staršího monumentu (hadriánská doba), než novostavbou. Na Foru Romanu stála až do karolinské doby jeho jezdecká socha.

Okraj města okolo aureliánských hradeb v pozdní antice zaujímaly v mnoha případech zahrady a obytné, vojenské, komerční a rekreační budovy. Vně hradeb, podél cest vedoucích k jejich devatenácti branám byly předměstské vily a také monumentální mauzolea (významná z nich patří ženám z císařské rodiny: Heleny /+327/ na via Labicana ve stavbě snad původně navržené pro Konstantina, Constantie /+354/ v nynějším chrámu Sta. Constanza, Honoriovy ženy Marie /+404/7/ v rotundě přistavěné k sv. Petru) a různé typy podzemních pohřebišť. Opravy a rekonstrukce starších staveb, které v masovějším měřítku charakterizovaly dobu okolo r. 300, nestačily ale tempu jejich úpadku. Tento proces byl také akcelerován novou praktikou "olupování" starších budov o jejich architektonickou výzdobu (tzv. spolia) využívanou pak pro nové stavby (např. tetrarchovský Arcus Novus, je velmi raným příkladem tohoto v pozdějších staletích rozšířeného fenomenu).

Páté století nezačalo pro Věčné město právě nejšťastněji: třídní plenění města Góty v r. 410 bylo šokem pro celý římský svět. Ten byl ale brzy překonán - veřejné stavby, které byly značně poškozeny, byly zakrátko znovu opravovány a nové byly stavěny (např. kostel S. Maria Maggiore). Dobyť města Vandaly v r. 455 bylo ještě ničivější – plenění trvalo dva týdny a postihlo i císařské paláce. I přes tuto událost město brzy obnovilo svoji roli místa pro císařské ceremonie a papež doplnil chrámové pokladnice novým stříbrným liturgickým nádobím. Nástup gótských králů po r. 476 znamenal paradoxně revival města – z ideologických důvodů se Theoderic snažil navázat ve své vládě na římskou vládu a udržovat obraz města jako *invicta Roma* i přes jeho zblázněnost: císařské lázně, Circus Maximus a akvadukty byly v provozu, opravovány byly hradby, veřejné stavby i sochy. Theodericovo snahy o zvelebení města byly anulovány vleklou válkou vedenou Justinianem pro získání kontroly nad srdcem staré Římské říše – tato válka zničila sociální a politickou strukturu města, která udržovala veřejnou stránku antického města a jeho života. Senátorská aristokracie byla finančně zruinovaná či vyhnána do exilu nebo zmasakrována a s ní zmizela třída patronů veřejných staveb (akvadukty a lázně byly nefunkční, poslední hry v cirku byly pořádány Totilou v r. 549), zmizelo sekulární vzdělávání a občanská správa byla nahrazena militarizovanou byzantskou na jedné straně a papežskou na straně druhé. Po konci byzantské nadvlády v Itálii (vyjma jihu) se v Římě od 8. st. stal právě papež nejmocnější osobou spojující ve svém úřadu jak civilní tak i vojenskou moc (Lateránský palác jako jeho rezidence pojednán separátně v oddíle o biskupských palácích).

Mezi 3. a 4. st. vypsela římská architektura charakteristicky užívající opus caementitium a různé typy kleneb; exteriér byl tvořen převážně plnými zdmi a řády užívány převážně jen dekorativně, v oblibě byla velká okna pro množství světla (kupole bez tradičního oculusu); nastupují často centrální půdorysy s množstvím apsid a nik (Romulovo mauzoleum, mauzoleum Tor de' Schiavi, Helenino mauzoleum /Tor Pignattara/ s připojenou pohřební basilikou ve tvaru cirku - symbolika *aeternitas*. V kontrastu s touto pokročilou klenební architekturou se stále drží basilica jednoduchého obdélného půdorysu s apsidou jak v civilní tak i církevní architektuře.

Bibliografie:

Krautheimer 1980; Frova 1990, 193-195; Richardson 1992; Steinby 1993; Steinby 1995; Steinby 1996; Steinby 1999; Late Antiquity, 673f.

I.5.a Palatin za pozdní antiky

Po požáru r. 191/2 proběhly za Septima Severa významné opravy a dokonce rozšíření císařského komplexu přístavbou lázní, pohledově se uplatňující svými vysokými podpůrnými klenbami z C. Maximu. Palatinský palác byl pak také nazýván Palatium Severi či Palatium maius. Roku 221 císař Elagabalus postavil svůj chrám Sol Invictus Elagabalus poblíž císařských paláců Palatinu, na dnešní Vigna Barberini; do té doby spadají i menší úpravy uvnitř paláce. Alexandr Severus zbudoval na Palatinu apartmány nazvané na počest své matky, kterou velmi ctil, diaetae Mamaeae (lidově pak ad Mammam) Snad v tom můžeme vidět předobraz trendu pojmenování měst/palácových komplexů podle matek císařů za tetrarchie a Konstantina. Aurelián nevěnoval Palatinu příliš pozornosti a preferoval jako rezidenci palác v horti Sallustiani. Za císařů 3. st. Cara, Carina a Numeriana v pramenech zaznamenány na Palatinu nové stáje s připojenými portiky. Maxentius po sobě zanechal úpravy v palácovém hippodromu, z nichž nejvýraznější je snad zachovaná eliptická stavba na ploše zahrady (někteří autoři nicméně s větší opatrností datují úpravy v palácovém hippodromu obecněji do 4.-5. st.), a severovských lázních (pak známy jako thermae Maxentii).

Za Konstantina po založení nového sídelního města byl Palatin i nadále ztělesněním centrální římské moci. Ve 4. – 5. st. úpravy a opravy byly spíše udržovacího charakteru (např. nová opus sectile v tricliniu). V pramenech jsou doloženy návštěvy paláce Constantiem II. v r. 357 a Gratianem v r. 376; byl zde i Theodosius se svou rodinou v r. 389. Archeologie svědčí ale spíše o jeho úpadku v 5. st. Roku 455 vyplnili Vandalové Řím a s ním i palatinský komplex, který si do té doby, zdá se, zachoval charakter v podstatě z doby založení císařem Domitianem v 1. st.

Poslední větší opravy proběhly nejspíše za krále Theoderica. V paláci snad sídlila i byzantská administrativa spravující město. Byzantští císařové navštěvovali staré hlavní město sporadicky až do 7.st., ale není známo, že by v něm byli ubytováni. Nicméně ještě na konci 7. st. je jmenován byzantský úředník jménem Plato jako kurátor paláce. Definitivní rozklad paláce, zdá se, nastal až po pádu byzantského exarchátu v Itálii.

Bibliografie:

Papi in: Steinby 1999, 28-38; Augenti in: Steinby 1999, 39-40; Carettoni 1961, 508-518; Ungaro 1979, 106-113; Augenti 1994, 659-691

I.6 Sirmium (Sremska Mitrovica)

Sirmium bylo pro svoji strategickou polohu nad řekou Sávou od 1. st. římskou vojenskou základnou (dočasné sídlo M. Aurelia při Markomanských válkách) a od pol. 3. st se zde císařové stále častěji zdržovali při vojenských taženích v Pannonii a při cestách na východ). Čtyři císařové 3. st. se zde nebo v okolí pravděpodobně narodili: Decius, Aurelián, Probus a Maximián. Ve městě byly prohlášeni císaři různí usurpátoři (např. ve 3. st. sídlem uzurpátorů Ingenua a Regaliana /ca. 259-60/). Sirmium nebylo hlavním městem provincie až do konce 3. st. a nemělo ani stálý vojenský oddíl sídlící v něm. Zato za Diocletiana ustaveno hlavním městem provincie Pannonia Secunda a pannonské diocéze (Diocletian zde také krátce pobýval v r. 293 a 294 a vydal zde různé edikty) a bylo pak sídlem preafecta preatoria Illyrica. Ve 4. st. zde byla aktivní mincovna a město mělo prestiž i jako místo konání církevních koncílů. První z císařů, který se zde zdržoval více než jeden rok, byl Licinius (308-14) – jemu se připisují jedny lázně ve městě. Konstantin zde také občas pobýval (mezi r. 316-21) a také jeho syn Constantius II..

Pozdně antické město bylo dílem ustaveno už ve 3. st. (jeho severní část zůstala v té době neměněna), forum zůstalo také přibližně na stejném místě jako v době kolonie. Císařská rezidence zatím nebyla naprosto spolehlivě lokalizována, i když se s ohledem na společné charakteristické znaky císařských paláců tetrarchie zdá reálné, že byla v těsném sousedství cirku (v současné době probíhají obnovené vykopávky srbsko-francouzského týmu v oblasti u hippodromu, jejichž výsledky zatím nebyly publikovány).

Ze staveb, které je hypoteticky možné ztotožnit s palácem, bylo odkryto jen velmi málo. Tyto se nacházejí v blízkosti cirku, který byl více méně ve svých základních částech archeologicky prozkoumán. Zbytky navíc prezentují více stavebních fází, což jejich interpretaci ztěžuje: Fáze od 2. do 4. st. jsou dobře zachyceny na plánu publikovaném M. Jeremičem (Jeremić 1993, obr. 31 a 33): V místnosti č. 16 jsou tři mozaikové podlahy nad sebou. Nejdůležitější fáze jsou II (b-na obrázku) a III (c), během nichž se komplex rozšířil na jih. Sem spadá i tetrapylon (13,5 x 13,5 m) postavený na volné ploše. O něco pozdější než tetrapylon je fáze III (c), kdy na západě přibyl apsidový sál s vytápěním a k němu přiléhající koridor s mozaikami, který snad byl součástí dvora.

Palácové lázně (C na obr. 33, Jeremić 1993) mají zachovány prostor obdélného půdorysu s vnitřním pravidelným rozvrhem, opírající se o původní předtetrarchovskou městskou hradbu. Potřeba větších skladovacích prostor pro předpokládaný palác vedla k výstavbě nové sýpky (horreum; stavba B na Jeremićově plánu) na konci 3. či zač. 4. st. (půdorys ca. 85 x 33

m). Tato novostavba pak posunula hranice městské hradby v této oblasti na jih; zeď horreum tak zároveň byla součástí rozšířeného opevnění (zachována kruhová věž). Nové opevnění, podobně jako i v jiných tetrachovských rezidenčních městech (Soluň, Milán) bylo evidentně stavěno proto, aby obsáhlo palác a cirk.

Cirk, jako v ostatních tetrarchovských rezidencích permanentního charakteru, hrál i v Sirmiu důležitou roli jako prostředek politického vyjádření moci císaře. Celková rekonstrukce cirku zůstává pro nedostatečné možnosti archeologických vykopávek v hustě zastavěném moderním městě částečně hypotetická: Vzdálenost od vnitř strany ke spině je 32 m, spina je široká 6 m, mezi jižní a severní vnější stranou je 90-100 m. Spina byla asi 260 m dlouhá a při normálním proporčním dělení pozdních cirků vychází délka celé stavby 450 m (vnější rozměr). Sondážní výkopy prováděné kolmo k tribuně cirku ukázaly její konstrukci jako řady malých pravoúhlých místností. Na jižní straně za vnější zdí cirku byl odkryt kryptoportik: nalezeny fragmenty sloupů – snad měl v patře sloupovou galerii otevřenou do arény) a za jeho vnější zdí běžel úzký koridor, na nějž navazovala na jihu stavba s apsidou orientovanou shodně jako sfendone (Popović a Ochsenschlager 1976, 167f.). Tato jižní apsidová stavba má vnější šířku 24 m, v apsidě se dochoval zbytek okna. Interiér byl jen částečně prozkoumán – nad maltovou podlahou se nacházela jen dlažba z cihel, ukazující na to, že přízemí neobsahovalo žádný důležitý prostor. Velmi podobné stavby byly vykopány u císařských rezidencí v Miláně a Soluni a půdorysně připomínají malý stadion či cirk. Její umístění v těsné blízkosti cílové linie ukazuje, že se mohlo jednat o místo, odkud soudci sledovali průběh závodů vozatajů.

Podle zmínky Ammiana Marcelina (opakováno později také Zosimou) bylo forum, palác i curia blízko sebe, ale toto není jisté (viz níže). Marcellinus vzpomíná palác a cirk v souvislosti s pobytem Juliana (palác jako *regia*) a smrtí Valentiniana (palác jako *palatium*). Pokud tedy bylo forum uprostřed města, je toto místo dost vzdáleno od vykopávek jižně od cirku spojovaných s palácem. Hlavním argumentem pro umístění paláce vedle sirmijského hippodromu je Frazerova hypotéza o modelu palác-cirk ustaveném v době tetrarchie v nových provinčních hlavních městech. Duval je k takové identifikaci skeptický a dodává, že odkrytý komplex není homogenní a část z něho jsou lázně a dále, že stavba pravidelného půdorysu na okraji oblasti vykopávek, zpočátku interpretovaná jako kasárna císařské gardy, se ukázala být sýpkou. Termín *palatium* mohl podle názoru Duvala označovat nejen sídlo císaře, ale také jen bohatý dům-vilu bez bezprostředního vztahu k císaři (Duval 1997, 129-130).

Nicméně Popović a Ochsenschlager se staví proti názoru, že císař mohl bydlet v nějakém adaptovaném domě ve městě, když tam pobývali často i dlouhou dobu. Navíc v tetrarchii bylo sejetí palác-cirk ideologicky podloženo a známé z jiných měst. Kryptoportik a jižní apsidová

stavba, které byly odkryty v návaznosti na cirk, podle nich ukazují na fyzické i funkční spojení s palácem – apsidová stavba je blízko předpokládané meta secunda a tedy cílové linie a mohla být císařskou lóží či tribunalem iudicum určeným pro soudce dohlížející nad závody v cirku. Nález části reprezentativního komplexu na jih od cirku je tak sice v kontrastu s umístěním paláce u fora podle A. Marcellina, nicméně apsidová hala flankující cirk je typická pro tetrarchovské palácové komplexy (Soluň, Milán). Navíc Popović a Ochsenschlager pochybují, že uváděná pasáž z A. Marcellina popisující požár paláce, curie a fora jako zlé znamení předcházející smrt císaře Valentiniana, má vůbec vztah k Sirmiu - císař podle jejich názoru byl spíše v Savarii než zde. (Popović a Ochsenschlager 1976, 172 a 174).

Bibliografie:

Frova 1990, 204; Jeremić 1993, 91-103; Popović a Ochsenschlager 1976, 156-181; Srejić 1995

I.7 Soluň

Soluň bylo v antice významné přístaviště a zastávka na Via Egnatia mezi Dyrrhachium (Apollonia) a Konstantinopolí. V římské době se město stalo administrativním centrem provincie Macedonia.

Palácový komplex je díky své výrazné architektuře a umístění vedle hippodromu obecně připisován císaři Galeriovi, i když, jak Duval poukázal, jsou to až byzantská *Miracula Demetrii*, která o něm jasně hovoří jako o císařském paláci (Duval 1997, 139). Galerius měl na starost v tetrarchii Illyricum (doménu analogickou po rozloze i jurisdikci jako Constantius Chlorus na západě. V Soluni pobýval v r. 299, 305 a pak mezi r. 309-311; další rezidence, které využíval, byly v Sirmiu a Naissu (nakonec se plánoval po abdikaci usadit ve venkovském paláci Romuliana). V Soluni byla také císařská mincovna, což je faktor ukazující její důležitost. Palác byl postaven pravděpodobně současně s hippodromem jako komplex rozšiřující staré město v době, když se Soluň stala jedním z hlavních rezidencí císařství. Soudilo se, že hippodrom byl v úpadku už od pol. 5. st. a že stejný osud postihl i Galeriovův palác, který byl pak ve své funkci nahrazen "byzantským palácem", zbudovaným ovšem již na jiném místě.

Poblíž kostela Prophitis Elias je čtvrť Balat, jejíž jméno je odvozeno od slova *palation*. Právě zde stál palác, vzpomínaný v byzantské době a který byl v majetku císařů v době jeho zničení zeloty v r. 1342. Prophitis Elias, katholikon Nea Moni, byl postaven okolo r. 1360 na místě

nebo poblíž zničeného paláce, ze kterého s velkou pravděpodobností pocházejí v něm užití cihly s kolky. Tyto jsou stejné jako v přestavbě Rotundy či v hradbách, a proto se předpokládalo, že nový palác byl postaven v pol. 5. st. a že starý Galeriovův palác do té doby vyšel z užívání. Ukazuje se ale, že hippodrom byl funkční i v době po 40. letech 5. st. (Croke 1981, 477) – byl tedy obýván i starý palác v 5. st.? Jako permanentní sídlo císařů a jejich administrativy byla Soluň opuštěna s koncem tetrarchie. Nepřítomnost císaře ve městě ale neznamenal, jak upozorňuje Croke, nutně úpadek paláce – byli zde úředníci pověřeni k tomu, aby o něj pečovali, a navíc byl palác na strategickém místě na via Egnatia na cestě z Konstantinopole do západní části říše.

Je nutné si uvědomit, že i dále přes 4. st. byl dvůr často na cestách, a bývalá permanentní sídla jednotlivých císařů a augustů jako Nikomedia či Soluň byla stále navštěvována císaři: Například Arkadius pobýval v Nikomedii v Diokleciánově paláci a stejně tak byla navštěvována i Soluň: Theodosios I. zde byl první dva roky své vlády a pak se ještě vrátil dvakrát při tažení na Západ. Syn Gally Placidie Valentinian III. měl být v Soluni povznesen do hodnosti caesara – tj. byl k tomu podle dvorského protokolu potřeba palác (stejně tak Valentinian II. v Sirmiu r. 375). Roku 437 si bral Valentinian III. Eudokii a oba (západní a východní) císařské dvory měly být opět sjednoceny – svatba se konala v Soluni. Císařský pár se do Soluně vrátil ještě na zimu r. 437/8 – palác byl zjevně v pořádku. Croke dodává, že je tedy nepravděpodobné, aby během 3-4 let byl v ruinách, tedy v době, kdy začala stavba komplexu "byzantského" paláce (datovaného dle cihlových kolků). Stavba nového paláce by se spíše měla logicky měla vztahovat k přesídlení obrovského úředního aparátu prefecta praetoria Illyrica ze Sirmia do Soluně v r. 441, než ke zřízení nové císařské rezidence. (Croke 1981, 478-480)

Galerius výstavbou paláce a hippodromu vlastně rozšířil město v tomto směru, což byl i případ v některých jiných městech, která se stala novými rezidencemi císařů v době tetrarchie a jejichž původní konfigurace nepřipouštěla výstavbu takových rozsáhlých komplexů ve staré zástavbě. Palác je součástí monumentálního císařského komplexu, kolmého k via Egnatia. Na sever od Galeriova oblouku (ve skutečnosti to je quadrifons, dekorovaný reliéfy vítězství nad Peršany) umístěného na via Egnatia jde krátká kolonádová ulice k Rotundě (nynější kostel Hag. Georgios), zatímco na jih od něj byl odkryt palácový vestibul se zbytky mozaik a schodištěm pro vyrovnání terénu (vestibul vykopán E. Dyggvem na konci 30. let, což byl první krok ke komplexnímu průzkumu paláce). Přístup po krátké ulici od "oblouku" či tetrapylu přetínajícího hlavní třídu připomíná situaci v císařských komplexech v Antiochii, Konstantinopoli nebo Splitu. Galeriova rotunda byla v původním stavu centrálnou

s okrouhlým exteriérem a polygonálním interiérem se sedmi pravoúhlými nikami; obehnána byla velkým oktagonálním nebo čtyřúhelným ohraničením s dvěma půlkruhovými nikami (nezachováno). Bylo navrženo, že byla určena jako císařské mauzoleum, ale nikdy takto zjevně nevyužita (pohřeb císaře v mauzoleu v Romulianě/Gamzigradu) nebo také jako chrám císařského kultu spojující pohřební a kultovní funkci. K. Theocharidou (1991-2) demonstrovala na základě studia struktury stavby a mramorových obkladů, že Rotunda nebyla za Galeria dokončena a že kupole a mramorové obklady (a část původních mozaik) byly vytvořeny až v době přeměny budovy na kostel (konec 4. nebo pol. 5. st.; pro bibliografii v řečtině viz Sodini 1997, 457, pozn. 97).

Jádro paláce tvoří dvě skupiny budov: První je reprezentována oktogon s vchodem orientovaným k moři (navrženy pro něj různé funkce – např. trůní sál, stavba s finální funkcí kostela, či Theodosiovo mauzoleum) a druhá zahrnuje peristyl s místnostmi (sekundární cubicula, hospitalia nebo sídlo palácové gardy?) a obkružující mozaikovou galerií a flankující sál s apsidou (flankován opět malými místnostmi – pro strážce?). Stejně jako v Aquilei, Miláně a Sirmiu je tato apsidová hala podél strany cirků – snad císařská lóže nebo tribunál pro soudce závodů vozatajů, či kombinace obou funkcí. Tyto dvě skupiny mají opačnou orientaci; jsou sice propojeny, ale komunikace mezi nimi není snadná.

Palác se nejspíše rozkládal od moře až k Galeriovu oblouku (Vickers spekuluje o možnosti, že dosahoval až k Rotundě) a byl tak značně dlouhý – max. okolo 800 m. V délce by to bylo srovnatelné s Trevírem, kde vzdálenost mezi cirkem a dvojitou katedrálou (vystavěnou na zbořených císařských apartmánech) je to opět ca. 800 m (Vickers 1973, 114). Mezi vestibulem na severu a jádrem paláce byla oblast jen velmi málo archeologicky prozkoumána – objeven jen jeden zajímavější sál větších rozměrů, který snad patřil do více veřejnosti přístupné části paláce (snad zde sídlila císařská administrativa, nebo se konaly audience více veřejného charakteru, než např. v oktogonu).

Jak ukázaly nedávné vykopávky, palác musel být poměrně úzký, což bylo vyvoláno místní situací – starší zástavba. Jedna ze starších staveb v těsném sousedství paláce stojí za obšírnější zmínku, a to stavba s dvojitou funkcí divadla a stadionu (Velenis a Velenis 1997). Záchranný archeologický průzkum při stavbě obytných domů v ulici Apellou poblíž nám. Navarino objevil okrouhlou část divadla s průměrem 100 m (vnější pilíře a zeď podpírající horní řadu sedadel), která byla velmi blízko paláci (nejblíže oktogon). Za půlkruhovou zdí divadla byla objevena přímá zeď podpírající valenou klenbu vymezující dvůr paláce, který obsahoval kruhovou stavbu neznámého účelu. Objevená zakřivená zeď byla jen malou částí velké stavby, starší přinejmenším o dvě staletí než palác. Existence divadla v Soluni známa

z pramenů od 2.st.; existuje i epigrafický materiál - nápis z r.141 mluví o gladiátorských hrách a zápasech s dravou zvěří, jiný o závodech v běhu a dalších atletických a sportovních disciplínách. Pokud se všechny aktivity konaly v jedné stavbě, ukazují objevené zbytky na kombinaci divadla a stadia (řecká a římská tradice) – podobné stavby i jinde v řeckém světě, ačkoliv jen dvě jsou známy pod dvojitým jménem theatrum-stadium (jedna z nich je v Delfách). Tato stavba byla v užívání po tři staletí – od 1. st. do pozdního 4. st. a během své existence byla modifikována dodáním cihlových pilířů a sloupů na zakřivené straně směrem k paláci (asi pro spojení s ním). Divadlo-stadion přestal svému původnímu účelu sloužit nejspíše za Theodosia na konci 4. st. v souvislosti se zákazem pohanských představení a gladiátorských her.

Oktagon, jako nejvýraznější stavba v paláci, byl v r.1950 vykopán na místě zbořené Akçe Camii Ch. Makaronasem. Tento sál centrálního půdorysu nahradil starší velký pravoúhlý prostor otevírající se na velký peristyl nacházející se jižně od odkrytého dvora s mozaikami. Proslulý malý mramorový oblouk, nalezený r 1957 asi 40 m jižně od oktagonu a nesoucí vyobrazení Tyche Soluně a portrét císaře (Galerius?), byl původně pravděpodobně v severozápadním rohu uvedeného velkého peristylu na jižní straně paláce a ne v interiéru oktagonu jak se dříve mělo zato (Sodini 1997, 458). Zde asi tvořil rámování exedry pro sochu (Galeria či Tyche?). Hlavní vchod do oktagonu směřoval na jih k moři. Uvnitř je oktogonální půdorys také patrný, i když je méně zřetelný kvůli nikám na jeho sedmi stranách (nika naproti vchodu je větší a byla zřejmě nejvýznamnější). Vzdálenost mezi protějšími rohy v interiéru je ca. 25m. Zdivo ukazuje alternující pásy zelené břidlice a cihel; na exteriéru hlavní niky je ve výšce 3,5m z cihel provedený rovnoramenný kříž v kruhu a doprovázený stylizovanými vegetativními motivy (klasy?). Stěny byly omítnuty a obloženy mramorem a zelenými a červenými porfyry a artikulované pilastry – nalezeny jejich hlavice mimo jiné s vyobrazením Jupitera a Dioskura, a fragmenty Tyche města. Při výkopech se objevily dvě vrstvy podlah s 30cm odstupem: první s polychromní mozaikou, ta novější byla pak z mramorových desek a desek z verde antico; v mladší podlaze byla u vchodu vsazena čtyři emblemata z opus sectile. Strany oktagonu sousedící s hlavní nikou mají připojeny obdélné prostory uvnitř s půdorysem do kříže, které byly spojené průchodem s vlastním sálem a měly také i vchody z exteriéru. Hlavní vchod na jihozápadě stavby byl později zúžen. Vně dveří pak byly nalezeny fragmenty mozaiky, které jak se ukázalo patřily vestibulu zakončenému apsidami. Na několika místech byly severní zdi omítnuty a zdobeny freskami, které měly imitovat mramorové obklady, nicméně na jižní fasádě se dochovaly stopy po opravdovém mramorovém obložení, což vyvolává dojem, že hlavní vizuální efekt byl kalkulován na návštěvníka vstupujícího od moře,

tedy od jihu. Pokud by se toto prokázalo závazné pro všechny velké stavby v paláci, ukazovalo by to na hlavní ceremoniální vstup od jihu a ne od via Egnatia na severu komplexu (Vickers 1973, 113).

Velmi zajímavým detailem je vzpomínaný cihlový kříž v kruhu doprovázený palmami, který podle interpretace výkopce sálu Makaronase se zdá být současný s první fází stavby (ihned pak byl motiv zakryt mramorovým obkladem). Podle Vickerse je kříž možné vidět v souvislosti s tolerančním ediktem Galeriana z konce dubna r. 311, tedy krátce před jeho smrtí v Serdici (Vickers 1973, 115). Motivy na hlavicích pilastrů v oktogonu mají na druhou stranu jasný vztah k císaři Galeriovi. Jeden s vyobrazením Jupitera zřetelně odkazuje k tetrarchovské ideologii: r. 286 měl Diocletian titul Iovius a Maximian Herculius, Galerius byl členem Jovianského domu a pak tedy figura Jupitera je případná (je na i mincích ze Soluně).

Druhá fáze v existenci oktogonu je reprezentována novou dlažbou vytvořenou na mezivrstvě široké 30 cm (materiál z této výplně nebyl bohužel datován). Nová podlaha byla položena z malých mramorových desek, z nichž některé kusy byly použity ze starších budov. Předpokládá se, že tato mramorová podlaha není příliš časově vzdálena od první fáze oktogonu, a to z důvodu charakteru emblematických v ní umístěných, která jsou typově zařaditelná mezi 3. a 4. st. (Vickers 1973, 118).

Protože je zatím poměrně málo vykopáno z celého komplexu paláce, lze funkci oktogonálního sálu vymezit spíše jen negativně: nebyl mauzoleem (pravoúhlé niky byly pro sarkofágy více vhodnější a byly i v prominentnějších pozicích – Romulovo mauzoleum na via Appia, tzv. mauzoleum císařovny Heleny, Sta. Constanza) a ani chrámem (není zde jako v Rotundě vidět přestavba na kostel přidáním na východ orientované apsidy; kdyby byl adaptován na křesťanskou svatyni, byly by odstraněny pohanské motivy z pilastrů hlavic, ale nebylo tomu tak – byly tam až do destrukce stavby, protože byly nalezeny ve vyšších vrstvách). Oktogon byl evidentně významnou stavbou paláce: K.M. Swoboda v něm viděl trůnní sál (Swoboda 1969, 303, pozn. 86), Baldini Lippolis poukazuje na typologickou podobnost s architekturou horního podlaží triclinia ve Splitu, které bylo utvářeno jako centrála s apsidami (Baldini Lippolis 2002, 35). Datace oktogonu na základě přesné stratigrafie nebyla provedena, a tak vedle možnosti, že se jedná o Galeriovu stavbu nelze vyloučit ani pozdější dataci do doby dokončení Rotundy, tedy pozdní 4. - pol. 5.st. (kříže a palmety ve zdivu se objevují také např. v sv. Janu Studijském v Konstantinopoli) (Sodini 1997, 458). Snad byl oktogon hodovním sálem (tricliniem), pak by měl paralelu v hexagonu v paláci praeposita Antiocha v Konstantinopoli z 1. čtvrtiny 5.st., nebo prostor pro privátní audience (velké trůnní-audienční sály pozdní antiky s více veřejným charakterem byly podle dochovaných příkladů

jednoduchými longitudinálami s apsidou). Navíc pokud oktogon byl opravdu pozdější stavbou (zhruba z konce 4. či z 1. pol. 5.st.) než jádro tetrarchovského paláce, mohl být dílem Theodosia I. z době jeho dvouletého pobytu v Soluni a druhá, novější podlaha mohla být teoreticky položena ku příležitosti obnovy paláce pro jmenování Valentiniana III. caesarem v r. 437 a jeho svatbu.

Bibliografie:

Speiser 1984; Baldini Lippolis 2002, 34; Croke 1981, 475-483; Frova 1990, 204-206; Velenis a Velenis 1997, 249-256; Vickers 1973, 111-120; Sodini 1997, 435-577, 457-8; Duval 1997

I.8 Trevír

Od 2.st. byl Trevír hlavním městem provincie Belgica a následně Belgica Prima. Město bylo významným ekonomickým centrem s výrazným trhem s vínem a sídlily v něm také císařské manufaktury na výrobu oděvů a zbroje. Od doby tzv. galských císařů (uzurpátorů) je zaznamenána mincovna.

Trevír si za své sídlo zvolili ponejprv někteří císařové-uzurpátoři třetího století – Postumus (259/60-268/9), Victorinus (268/9-270/1) a Tetricus (271/2-274/5). Město bylo vypleněno při nájezdech Alamanů v r. 275 a při Diocletianových reformách říše se pak Trevír stal poprvé opravdovým císařským sídlem. Diocletián prohlásil Trevír hlavním městem provincie Gallia Belgica Prima, mezi l. 286-293 zde sídlil Maximián a mezi l. 293-306 Constantius Chlorus nejprve jako caesar a pak i jako augustus. Od r. 293/4 zde byla doložena také císařská mincovna. Mezi l. 306-315 sloužil Trevír jako hlavní rezidence Konstantinovi, v té době se stává metropolí: ve výstavbě je nový palác, tzv. aula regia a k tomu se přimykající dvory a další menší stavby (zbytky zničeny při výstavbě podzemních garáží po 2. sv. válce) a velké císařské lázně.

Trevírský dóm a Liebfrauenkirche pod sebou ukrývají zbytky císařského paláce, jediné lokalizované a částečně prozkoumané (kromě proslulé a stále stojící auly). Po r. 1943 v důsledku bombardování města spojeneckými vojsky začaly být aktuální vykopávky pod katedrálou a pokračovaly prakticky kontinuálně až do r. 1981 pod vedením Th.K. Kempfse. Práce byly sice publikovány, ale bez přesné charakterizace výkopů (co bylo nalezeno v jaké datovatelné vrstvě, kde se přesně kopalo, co je rekonstrukce a co opravdový nález...). Fáze pod dómem byly vyhodnoceny následovně: 1) obytná zástavba 2.- 3. st., 2) luxusní rezidenční

stavba 4. st. (snad císařské apartmány raného paláce) (Kuhnen 2001, 116). Na jiném místě pod středověkými zdi katedrály a Liebfrauen byly nalezeny jiné základové zdi a řady sloupů, které patřily dvojitému chrámu z doby Konstantina. V r. 1944 bomby poškodily značně křížení středověkého dómu a byl odkryt pozdně antický závěr severní basiliky provedený jako čtvercová stavba o délce strany 41,5 m. Tato stavba byla datována do doby Valentiniana či Gratiana (364 – 383 n.l.) a uprostřed ní bylo zvýšené čtvercové pódium. Nad pódium byly čtyři sloupy s korintskými hlavicemi (spolia) a na severní straně stávajícího chrámu jsou zdi tohoto čtvercového závěru dochovány až do výšky 30 m. Ve starší dvojité basilice i jejím mladším severním závěru byly objeveny zbytky po požáru – spojováno se stěhováním národů (Frankové). K tomuto chrámu-basilice byla dodána později také oktogonální stavba – podle některých historiků sloužící jako pohřební kaple. Východně od paláce se nacházel cirk, jehož délka byla asi 520 m. Cirk nebyl vykopán, byly provedeny pouze sondy v něm. Také zástavba mezi cirkem a lokalizovanými zbytky paláce a aulou nebyla prozkoumána.

Pozdní císařský Trevír figuruje v řadě písemných pramenů: panegyria, Ammianus Marcellinus, Ambrosius. Ty nás informují o bojích mezi Constantiem II. a usurpátorem Magnentiem, nájezdech Germánů a protiofensivě Juliánově v r. 356. Roku 364/5 bylo město zasaženo dalším vpádem Alemannů. Císař Valentinian I. pobýval v Trevíru značně dlouho, a to mezi r. 375-83 a jeho syn Gratian zde byl zavražděn. Město se stalo rezidencí uzurpátora Maxima od r. 383 do 387. Permanentní císařskou rezidencí přestal být Trevír na konci 4. st., kdy r. 392 Valentinian II. jako vládce západní Římské říše přenesl své sídlo do Milána. Následně někdy mezi r. 394-407 bylo sídlo praefecta praetoria přeneseno do Arles. Oběma politickými změnami význam města a jeho teritoria značně utrpěl.

Po odchodu císařské administrativy nastaly neklidné časy pro město a jeho okolí: Frankové ho vydrancovali čtyřikrát mezi r. 410-55), nicméně bylo opět dobyt Římany. V 60.-70. letech 5. st. proběhla poslední restaurace římské moci za správy jistého Arbogarta, nesoucího titul comes. Toto byla ale jen krátká a poslední epizoda římského Trevíru. V r. 485/6 se Trevír dostal pod franckou vládu a proběhla změna charakteru osídlení, nastartovaná nicméně již dříve v 5. st. Z archeologického hlediska lze těžko odlišit nálezy z konce 4. st. a zač. 5. st. – císařské thermy přestavěné na reprezentační budovu přetrvaly 4. st. o roky či desetiletí, oproti tomu aula regia přetrvala v poměrně dobrém stavu až do novověků (i když částečně přestavěná); z datovatelných úlomků keramiky lze usuzovat, že veřejné lázně byly během 1. pol. 5. st. opuštěny (Barbařiny lázně), po té co byl rozvod vody narušen. Opevnění v té době nebylo zcela funkční – jako útočiště sloužily velké veřejné stavby jako např. opevněný

amfiteátr a snad sem spadá i dodatečné opevnění dvojité katedrály. Trevír v 6. a 7.st.: Z doby dvou staletí po pádu římské vlády jsou archeologické nálezy nečetné, ale zdá se, že centrum města bylo obýváno kontinuálně – restaurování komplexu dvojité katedrály za biskupa Nicetia (525/6-66), práce na kostele v Sankt Maxim, hroby s nápisy v okolí města, nálezy z oblasti uvnitř římského města jsou z merovejské doby ale jsou sporé (z areálu Barbařiných lázní, z císařských lázní až z 8. st.). Více nálezů je až z mladší merovejské doby a karolinské (hl. spony a mince).

Bibliografie:

Kuhnen 2001, 39 – 57 (úvod H.-P. Kuhnen) a 79 – 86 (L. Clemens)

I.8.a Císařský palác

V r. 287 začal v Trevíru Maximian svůj konzulát jako augustus a od r. 289 se zde konaly každoroční oslavy založení Říma. Plán na vybudování paláce pro císaře tedy mohl vzniknout mezi r. 287-290. Oblast v severozápadním sektoru města nabízela přímý přístup z cardo i decumanus a byly zde již postaveny správní budovy, areál také hraničil s cirkem a v jeho blízkosti také končil akvadukt. Nedaleko od cirku a akvaduktu byly také stavěny velké císařské lázně, které tvořily jižní hranici palácového areálu. V této části města stál již palác ztotožňovaný se sídlem praefecta praetoria (či finančního procuratora Gallia Belgica a obou Germanií), který byl pak zkonfiskován a na jeho místě vyrostl císařský palác (Bolognesi 2003, 123). Po bombardování za 2.světové války byly provedeny vykopávky pod aulou a další poznatky o historii místa předcházející postavení auly vzešly z vykopávek Rheinische Landesmuseum na zač. 20.st. na nádvoří před aulou (byly objeveny i mozaiky – dnes v museu). Vykopávky určily také etapy výstavby před 4.st. (Kuhnen 2001, 141): 1) 1. st. - zbytky dvou insul na obou stranách ulice se severojižní orientací; 2) 2.st. - palácová stavba s apsidovým sálem, který byl umístěn na ulici z 1.st. a přesně v ose pozdější auly. Apsidový sál s apsidou vepsanou do pláště stavby měl vnitřní předsíň, byl opatřen vstupním portikem a v jeho interiéru byly při zdech přistaveny sloupy. Sál zdá se být zničen ve 3.st., snad při vpádu Franků okolo r. 275.

Podle teorie H. Cüpperse byly části tohoto paláce dále užívány po dobu, kdy ještě nebyla dokončena aula (310/11), zatímco jiné části byly již zbourány, aby uvolnily místo pro velké nádvoří, předsíň auly, boční dvory a portiky. Starší kryptoportik (předtetrarchovský) kolmý k předsíni nové auly byl touto přetřat; kryptoportik běžel dále na jih ve směru k císařským

lázním a bylo navrženo, že snad tedy ohraničoval v západním směru velké prostranství před aulou (na jihu sousedil s lázněmi a na východě s cirkem). Velký dvůr pro shromáždění byl jádrem i ostatních paláců císařství jako v Římě na Palatinu a v Konstantinopoli. V Římě k němu přiléhala aula, basilika a lararium a v Konstantinopoli hranice dvora na severu byla tvořena lázněmi Zeuxippos - situace v Trevíru tedy připomíná řešení jaké se objevilo později v Konstantinopoli.

Palácová aula přiléhající k velkému dvoru v Trevíru je běžně označována jako basilika. Je to nejvyšší stavba římského Trevíru hleděla svým trojúhelníkovým štítem na jih na dnešní palácové zahrady a také ve směru císařských therm. Je umístěna zhruba na polovině cesty mezi lázněmi a dómem a snad právě ona byla audienčním sálem a centrem veřejné části paláce. p. 136 – S délkou 71 m, šířkou 32,6 a výškou ca. 36 m to bylo impozantní místo pro audience a další dvorské ceremonie, které od doby Diocletiana hrály čím dál tím větší roli. Na jihu byla přístupná přes nádvoří a vestibul (ten měl 67 m šířku a hloubku 11 m), do interiéru vedly tři portály. Půlkruhová apsida pro trůn měla pod úrovní řady oken dolní ještě pět nik pro sochy. Sál měl systém vytápění pod podlahou (vybaven hypocaustem). Podlaha haly byla vykládána mramorovými deskami (opus insectum) v černo-bílém vzoru, vnitřní povrchy stěn až k horní řadě oken měly mramorové obklady, nad tím byly štuky a pak navazoval kazetový strop. Sál byl velmi dobře osvětlen: boční strany měly každá po dvou řadách půlkruhově zakončených oken (každá řada 9 oken) a dvě úrovně oken (řada po čtyřech oknech) byly i v apsidě.

Zdivo auly bylo čistě cihlové (ne tedy po tradičním římském-italském zvyku pouze čela zdi obložené cihlami a uvnitř opus caementicium; partie z pískovce jsou novodobou rekonstrukcí) a na exteriéru bylo omítnuto – podle zachovaných fragmentů byla omítka jednak šedivobílá a v oblasti oken v kombinaci okr a červeň. Zdi vystavěné pouze z cihel ve své celé šířce bývají vykládány jako východní vliv (M. Asie) (vliv východních provincií ukazuje také kolonádová třída vedoucí od Porta Nigra směrem k císařským lázním a paláci –na západě se jedná o nejstarší známý příklad takového užití kolonádové ulice v městském kontextu). Boční fasády sálu byly rytmizovány arkádami, z nichž každá měla v každé úrovni jedno okno. Pod každou řadou oken byly vnější dřevěné galerie se štukovým dekorem – tyto galerie sloužily jako servisní přístup k oknům a byly přístupné schodišťovými věžemi na konci haly při přechodu k apsidě. Na východě a západě se k bočním stranám auly přimykaly dvory obkroužené na třech stranách sloupovými halami. Vestibul, nejvíce pohledově exponovaný pro návštěvníky, byl obložen mramorem. Dva vchody do něho byly umístěny na stranách průčelí, měl také okna a ve jeho středu byl rizalit s trojúhelníkovým štítem a polosloupů či pilastry. Mezi

nálezy z vestibulu dominuje busta císaře – snad Gratiana I. (375-383). K jednomu z bočních dvorů auly přiléhal ještě další sál. Ten byl značně menších rozměrů a i když byl vystavěn paralelně s aulou, tak byl svou apsidou opačně orientován než ona (nebyl tedy přístupný z exteriéru paláce jako aula). Účel této stavby není znám – snad se mohlo jednat o recepční sál privátnějšího charakteru nebo triclinium.

Aula je datována podle nálezů mince z r. 305 v maltě vestibulu a důležité jsou v tomto ohledu také cihlové kolky mající paralelu v castellu Köln-Deutz. V post-římské době se aula dostala do vlastnictví frankých králů a od středověku se stala jako "palatium" součástí paláce arcibiskupa a kurfiřta.

E. Bolognesi načrtla některé možné paralely mezi paláci v Trevíru a Konstantinopoli (Bolognesi 2003, 126-9): V novém hlavním městě na Bosporu byla aula nazývána Konsistorion – i zde se asi jednalo o velký basilikální sál, do kterého se vstupovalo vestibulem. V Konstantinopoli byl vestibul auly také znám jako "malá Konzistoř", "zimní Konzistoř" nebo "vnitřní Konzistoř" (Indoi), oproti tomu samotná aula někdy nazývána "velká Konzistoř" či "letní Konzistoř". Konzistoř byla spojena s velkým dvorem koridorem (makron), který tvořil podle Bolognesi jižní část dvora, který byl obehnan portiky (dvůr Scholae či "císařského" praetoria). Bolognesi zastává názor, že "císařské praetorium" (tj. jak ona nazývá praetorium magistra officiorum) v Trevíru bylo na západ od auly ve směru k hlavní ulici (cardo). Podle ní je možné předpokládat v oblasti, kde stojí aula se sloupovým vestibulem, také existenci tzv. velkého triclinia v analogii s takto nazývaným hodovním a audienčním sálem v Konstantinopoli (později zvané Triklinos 19 akkoubiton). Takové triclinium by bylo pak možné spojovat se sloupovými koridory a kanály, které byly odkryty v blízkosti trevírské auly při stavbě podzemních garáží. Triclinium by se mělo svým vchodem otvírat na oblast směřující k velkým císařským lázním, podobně jako v Konstantinopoli Triklinos 19 akkoubiton směrem k lázním Zeuxippos. Pro Trevír se privátní císařská apartmá předpokládají v severní části paláce (na sever od auly) směrem k Porta Nigra. V této oblasti pod dvojítm kostelem, postaveným podle vůle císařovny Heleny na místě apartmánů Konstantinovy ženy Fausty a jejího syna Crispa po r. 326, byly r. 1950 nalezeny malované desky (kazety) kryjící strop v privátní budově (dat. okolo 320 n.l.), spojené odůvodněně právě se soukromou rezidenční částí paláce (Kuhnen 2001, 116). Desky ukazují ve své výzdobě eróty a portréty dam a filosofů a patřily k výzdobě slavnostního sálu (snad privátní triclinium) o rozměrech 9,7 x 6,8/7,0 m. V Konstantinopoli byla také v paláci privátní obytná část vzdálena od té části paláce s veřejnou funkcí, asi okolo dvora Dafne, přístupného jak od

hlavních reprezentačních sálů tak i z hippodromu pod kathismou (oddělení privátní a veřejné části paláce pozorováno také u velkých vil a domus či v praetoriích).

Bibliografie:

Frova 1990, 202-203; Kuhnen 2001, 135-142; Bolognesi 2003, 123-129

I.8.b Císařské lázně

Do širšího komplexu veřejných staveb v okolí paláce spadají také tzv. císařské lázně, jejichž vývoj sám o sobě je zajímavým příkladem adaptace lázeňské architektury pro jiné účely (v tomto případě snad v určitém vztahu k císařské rezidenci). Jejich východní fasáda je ještě nyní zachovaná do výšky ca. 20 m. Byly plánovány jako veřejné lázně a takto postaveny do úrovně první řady oken. Nikdy nicméně nesloužily tomuto účelu, ale ve zmenšené formě se staly státní reprezentační stavbou.

Lázně leží na mírně se svažujícím terénu směrem k Mosele a jejich orientace je v souladu s pravoúhlým uličním systémem 1. st. Pod lázněmi se nacházejí zbytky bohatých domů datujících se ve poslední fázi až do 2. poloviny 3. st. – plán lázní musel tedy vzniknout až po pádu tzv. Galského císařství, ale jisté, zda projekt spojit jen s Constantiem Chlorem či i s jeho synem Konstantinem Velikým. Jasně ale patří do doby stavebního rozmachu po r. 294, když se město stalo císařskou rezidencí. Konstantin po r. 324 přesunul své sídlo do Konstantinopole a tím asi skončila i výstavba lázní. Až teprve po r. 364, když si Valentinian I. zvolil Trevír za hlavní město, začala opět jejich dostavba, nicméně s jiným finálním určením. Původní projekt počítal s výstavbou jedněch z největších veřejných lázní v říši; představovaly typ tzv. "malých císařských lázní", jak reprezentovány např. trevírskými Barbařinými lázněmi.

Hlavní osa stavby byla orientována V-Z a východní strana obsahovala hlavní lázeňskou budovu. Přes monumentální hlavní vchod v západním průčelí se vstupovalo do pravoúhlého sálu s apsidou – snad velké nymfeum, ale také to mohl být slavnostní prostor pro kult císařské rodiny. Přes průchody se šlo do dlouhých koridorů okolo sloupového dvora – palaistry. Na východní straně dvora se nacházelo frigidarium s dvěma protilehlými apsidami. Boční dlouhé koridory podél dvora vedly také do dalších prostorů vedle frigidaria, pak do místností určených mimo jiné jako masážní prostory a rozmístěných okolo hlavní osy. Ve středu východní budovy bylo kruhové tepidarium (asi osvětleno oculum) a následováno bylo caldarium s dvěma menšími apsidami na užších stranách a jednou velikou na dlouhé straně

(mělo 22 velkých oken) - v těchto apsidách byly projektovány půlkruhové bazény do nichž měla ohřátá voda padat z výšky podokenního parapetu. Největším sálem v lázních mělo být frigidarium (22 x 57 m, takřka jako aula regia). Frigidarium mělo být zakryto trojitou křížovou klenbou podobně jako v Diocletianovo lázních v Římě. Tento sál byl přístupný z tepidaria apsidou (ta měla protipól v exedře otvírající se směrem na dvůr). Technické vybavení plánovaných lázní ukazuje velmi pokročilý rozvrh zajišťující co nejkratší cestu mezi jednotlivými místnostmi a bazény a zařízením, které umožnilo přímé vyhřívání van prostřednictvím polocylnrického kovového prvku.

Jak zmíněno výše, nastala nicméně zásadní změna projektu ve 2. pol. 4. st.: Na východní straně komplexu se zdá, že se původní stavební projekt dostal v 1. etapě až do výšky první řady oken (ve zdivu jsou stopy po místech, odkud bylo plánováno vyústění vody padající do bazénů, v suterénu jsou dokončeny kanály vodovodní), po zastavení stavební činnosti na lázních se nános zeminy navršil až na 1 cm. Při obnově stavební činnosti byly napůl dokončené lázně radikálně přestavěny. Západní část – tj. frigidarium – byla zbourána, vstupovalo se až do bývalého kruhového tepidaria, které se stalo vestibulem nové budovy; odtud se šlo do dobře prosvětleného sálu se třemi konchami (bývalé caldarium). Na západě byla plocha sloupového dvora zvětšena a kolonáda byla představena i kruhovému vstupnímu sálu-vestibulu; plocha dvora byla dlážděna pískovcem a byla jednou z největších otevřených ploch říše. Že nově dokončený komplex nebyl lázněmi je jasné již z toho, že byly odstraněny bazény a také bouraný materiál byl zavezen do kanálů suterénu a v severovýchodním rohu byl dokonce připojen nový malý lázeňský komplex.

O nové funkci takto dostavěného monumentálního komplexu se mnoho spekulovalo: Hypotéza o paláci se vzhledem k omezenému počtu místností a k chybějícímu vyhřívání zdá nepravděpodobná. Proti funkci jako císařského fora s přestavěným caldariem jako soudní basilikou (pro tuto hypotézu viz Frova 1990, 202f.) hovoří chybějící důkazy na využití bočních místností u sloupových hal jako obchody ani nejsou stopy po obchodní činnosti na ploše dvora. Fontaine se přiklání k využití budovy jako kasárna pro císařskou gardu s trikonchální halou jako "praetorium publicum" (Th. Fontaine in: Kuhnen 2001, 133). V tomto případě by bylo nové využití bývalých lázní úzce funkčně spjato s komplexem císařského paláce.

Bibliografie:

Fontaine in: Kuhnen 2001, 122 – 133; Ward-Perkins 1981, 446-448

II. Dočasná sídla

II.1 Aquileia

Aquileia nebyla jedním z hlavních měst říše, ale jen místem, i když se značným strategickým významem, kde se císařové zastavovali na svých cestách po imperiu (jak po souši tak i moři). Byla také místem odkud, se organizovala vojenská tažení a v tomto ohledu plnila stejnou funkci jako v ranějších dobách Trevír, který se posléze stal plnohodnotným hlavním městem Římské říše, a Sirmium na dunajské hranici. Významnou funkci přístavu 4.st., který spojoval Itálii s východem ztratilo město v průběhu 5.st., kdy ji přebrala Ravenna.

Ve městě sídlil *corrector Venetiae et Histriae*, který zde jistě měl sídlo odpovídající jeho postavení; zda ale v Aquilei byl vlastní císařský palác je sporné. Duval je skeptický v otázce, zda ve městě existoval speciálně vystavěný a udržovaný palác pro pobyty císaře a jeho dvora, i když některé prameny mluví o stavbě nazývané "palatium". Duval v této souvislosti poukazuje na příklad Paříže: Ammianus Marcellinus mluví o paláci (palatium) v Lutecii v souvislosti s proklamací Juliána císařem jeho vojáky – ale v té době není žádný císařský palác v Paříži znám (Duval 1973, 155).

Místní tradice hovoří o tom, že původním císařským sídlem byl palác, který pak připadl patriarchovi. A. Gnirs a G. Brusin na základě toho takový palác spojovali s vykopávkami stavby poblíž středověkého patriarchálního paláce a basiliky, jejíž půdorysný plán ale prozrazuje, že se jednalo o horreum, podobnou budovám s tímto účelem vykopaným např. v Trevíru či Miláně. Jiná hypotéza předpokládá, že jednou z částí paláce byla dvojitá basilika – myšlenka, která je založena na paralele s Trevírem, kde byly nalezeny zbytky palácové stavby pod konstantinovským chrámem podle středověké tradice spojované s císařským paláce. Tento návrh se jeví jako neodůvodněný: v Trevíru byl chrám od počátku křesťanskou kultovní stavbou a shodou okolností byl vztyčen na zbořených císařských apartmánech.

Nicméně poukazem na existenci určité stavby (nebo komplexu) sloužící jako dočasná císařská rezidence je text anonymního panegyrika Maximiana a Konstantina, který zmiňuje, že malba nebo mozaika zdobila jídelní sál paláce (*palatium aquileiense*). Pokud nějaký císařský palác v Aquilei existoval, tak je ho třeba nejspíše hledat na jiném místě ve městě. Humphrey se domnívá, že lze důvodně předpokládat, že cirk byl postaven v době tetrarchie a nové městské opevnění pak buď v raném 4. st. nebo v pol. 4. st.. Podle něho by císařský palác mohl být na levé dlouhé straně cirku, mezi ním a republikánským opevněním a jeho pulvinar buď u bližší mety (naproti bráně ve středově městské hradbě) nebo na linii cíle (Humphrey, 625).

Bibliografie:

Calderini 1930; Duval 1997, 131; Duval 1973, 151-158

II.2. Cordoba

Nezvykle rozlehlá a luxusní pozdně antická předměstská rezidence byla v 90. letech odkryta v lokalitě, která se v antice nacházela vně opevněného města Cercadilla (dnešní Cordoba) - ca. 600m od severozápadního rohu městských hradeb a 650m od nejbližší brány v nich. Nález paláce datovaného na samý počátek 4. st. je novým svědectvím pro prosperitu města, které Diocletian povýšil na hlavní město provincie Baetica (pak ji v této funkci vystřídal Hispalis za Constantia II.) (Arce 1997, 293).

Palác byl organizován okolo široké půlkruhové exedry definované kryptoportikem o průměru 109m; nad ním byl koridor s portikem, z něhož bylo možné vstupovat do jednotlivých staveb komplexu. Originalita tohoto designu spočívá v koncepci exedry jako centralizačního prvku staveb, které ji obkružují. Exedra tvořila volný prostor, který každý, komu bylo dovoleno do paláce vstoupit, musel projít. Na ose paláce se nachází největší audienční prostor – jednolodní sál s apsidou, zakrytý pravděpodobně trémovou střechou. Takovému typu audienčního sálu se v tetrarchii dostalo velkého impulsu stavbou nových císařských sídel v provinciích. Sál byl po stranách flankován pravidelně rozmístěnými opěrnými pilíři, což ukazuje na velmi podobný vzhled exteriéru jako aula v Trevíru. Sál v Cordobě je menší než ten v Trevíru, ale zase větší než Maxentiův na via Appia a také než sály ve Splitu a v Gamzigradě. Severně od sálu a v jeho těsné blízkosti byly palácové lázně, které snad byly i se sálem spojeny. V jižní polovině půlkruhového portiku je připojen další jednoapsidový sál a polyapsidální prostory jsou také na vrcholech vstupního portiku. Privátní apartmá bylo vzdáleno od exedry evidentně pro zajištění soukromí a bylo s ním spojeno dlouhým koridorem (73 m). Tato obytná část ukazuje několik pravouhlých místností, z nichž některé mají i více než jednu apsidu. Ve středu je kruhová místnost umožňující komunikaci mezi jejími jednotlivými částmi.

Datace paláce vyplývá ze stratigrafie vykopávek, architektonické analýzy a nálezů epigrafické povahy. Ty poslední jsou z důvodu pozdějšího systematického rozebírání stavby na stavební materiál zastoupeny jen dvěma relevantními nálezy: Prvním jsou *litterae aureae*, které jsou zajímavé pro interpretaci stavby jako paláce, ale neříkají mnoho o době výstavby. Druhým je nález fragmentu mramorové desky z frigidaria lázní, na kterém jsou zmíněni císařové Constantius Chlorus a Galerius. Tento nápis je datovatelný mezi r. 293, kdy již oba byli

césary, a 1. duben 305, kdy nastoupili na místa starších augustů Diocletiana a Maximiana. Hispánie, Itálie a Afrika v systému první tetrarchie patřily pod správu Maximiana; ten mezi r. 296 a 297 vedl vojsko do Afriky na výpravu proti maurským kmenům a stejně tak trávil určitý čas v Hispánii, kde zakročil proti franckým pirátům ohrožujícím atlantické pobřeží. Podle Hidalgo, který je hlavním výkopcem paláce, byl Maximian jedinou osobou, která mohla tento palác postavit a dává pro svoji hypotézu následující argumenty:

Monumentální palác v Cordobě byl zbudován na místě starší předměstské vily. Archeologové se nejprve domnívali, že hlavním důvodem pro umístění paláce vně hradeb byla jeho velikost (více než 400 x 200 m), která by ztěžila jeho stavbu ve městě. Nicméně průzkum ukázal i další faktor toto osvětlující: Při posuzování této stavby z pohledu našich znalostí o palácové architektuře tetrarchie se ukazuje, že umístění paláce na předměstí by mohlo být motivováno také snahou umístit ho v blízkosti cirku, který byl staršího data a stál mimo město. Nejstarší epigrafické reference k cirku jsou z konce 2./zač. 3. st. a archeologické nálezy svědčí o jeho existenci ve 3. st. Ve 30. letech 20. st. byly nalezeny části jeho základů, které byly v té době ale interpretovány jako stadium, což až Humphrey opravil na pravděpodobnější určení stavby jako cirk (viz appendix ke katalogu). Pro lokalizaci a určení rozměrů cirku byla využita i mapa Cordoby z 80. let 19. st., která přesně zachycuje kontury reliéfu terénu v té době a naznačuje tak umístění cirku. Carceres – vstupní část - byly obráceny směrem k městu. Na sever od paláce byl při stavbě autobusového nádraží objeven římský akvadukt (datovaný do 2. pol. 2. st.) – stavba mající také vztah k umístění paláce. Hidalgo předložil hypotézu, že cirk byl stavěn ve stejné době jako akvadukt. Cirk a palác nejsou od sebe vzdáleny více než 200 m a jsou paralelní. Toto se může jevit jako značná vzdálenost, ale v komplexu na via Appia palác/villa a cirk nejsou také v těsném sousedství a podobně tomu bylo i v Trevíru. Na jižním konci fasády paláce zdi pokračují dále na jih za místo, kde by se dle symetrie provedení průčelí dalo očekávat její ukončení. Takto byl vytvořen koridor, který je možné sledovat ca. 25 m bez zaznamenání jeho konce. Jako důležité se zde ukazuje, že je tak narušena symetrie utváření půdorysu paláce, která je v jiných jeho částech určující. Jediným vysvětlením pro tuto anomálii je podle Hidalgo spojení paláce s cirkem pomocí koridoru (z bezpečnostních i ceremoniálních důvodů spíše než otevřenou cestou ozvláštněnou např. viridariem) přímo k pulvinaru v cirku (Hidalgo 1999). Palác měl vztah nejen k cirku, ale zdá se že byl svým vchodem na ose k městské bráně a tedy v přímém vztahu k městu. Palác nebyl podle Hidalgo využíván pouze císařem, ale pak následně snad i guvernéry či vikáři.

J. Arce v reakci na Hidalgoovu hypotézu vyslovenou v době prvních publikací výsledků vykopávek, tedy ještě před jeho článkem argumentujícím možným spojením paláce koridorem

s cirkem, vznesl pochybnosti o atribuci stavby Maximianovi a to zvláště na základě analýzy historických pramenů (Arce 1997): Arce nesouhlasí s Hidalgovou interpretací stavby jako paláce císaře Maximiána během jeho operací v Hispánii a později v Africe. Upozorňuje na to, že luxusní aristokratické vily na západě nebyly v některých případech architektonicky o nic skromnější než císařské paláce a okolnosti a účel Maximianovy cesty Španělskem vylučují Cordobu jako místo jeho operační základny. Vzhledem k blízkosti k městu se Arce přiklání k možnosti zahrnout stavbu mezi sídla guvernérů (praetoria). Ti jsou v Cordobě zaznamenáni epigraficky do doby Constantia II. (Arce 1997, 294): Arce upozorňuje na příkladu výpravy Juliana do Mesopotamie, že císařské rezidence během válečných kampaní nebyly nijak luxusní a že byly k pobytu často využívány domy/vily jeho přátel či vyšších provinčních úředníků (Arce 1997, 300). Na druhou stranu je nutné zmínit, že i kratší návštěva císaře ve městě mohla snad z určitého důvodu způsobit stavbu velkolepého paláce – např. Honorius v Římě na kopci Pincio byl pravděpodobným stavitelem pozdně antického paláce, který byl jím určen pro návštěvy císařů v Římě, když město už nebylo jejich permanentní rezidencí (nicméně je pravda, že Řím měl specifické postavení v říši).

Pokud opravdu koridor rekonstruovaný jako pokračování fasády paláce spojoval rezidenci s cirkem, bylo by při současném stavu poznání palácové architektury tetrarchie logické předpokládat, že tento palác byl postaven pro císaře, i když přesný důvod jeho výstavby není jistý, jak vyplývá z Arceho analýzy historických faktů. Sekundární využití jako sídla guvernéra není vyloučeno, jak oba uvedení autoři připouštějí.

Bibliografie:

Hidalgo 1999a, 379-96; Hidalgo 1996a; Hidalgo 1996b, 235-248.; Hidalgo 1996c, 189-203; Hidalgo 1997, 295-300; Hidalgo 1998, 273-300; Hidalgo a Marfil 1992, 277-308; Hidalgo 1994, 221-240; Arce 1997a, 293-302; viz také webovou stránku věnovanou archeologickému parku v Cordobě: www.geocities.com/Athens/Academy/5936/docs/conspalin.html:

II.3 Contionacum (Konz) a císařská država v okolí Trevíru

II.3.1 Konz

Další císařskou vilou v dané oblasti byla ta v odkrytá Konz. Codex Theodosianus a Codex Justinianus uvádějí jako místo pobytu císaře Valentiniana I. v r. 371 Contionacum (Corionaci, Contionaci), které bylo od Trevíru vzdáleno maximálně jeden den cesty. Dalším důležitým

pramenem je Ausoniova báseň *Mosella*, v níž tento autor dává aluzi na císařskou vilu na soutoku Saaru a Moselly. Z těchto indicií vyvozena identifikace rezidence v Contionacum s vykopávkami vily v nynějším Konz na soutoku Saaru a Moselly, ca. 8 km od Trevíru (Neyses 1987, 4–6). Už místní název Konz sám o sobě napovídá o pravděpodobnosti takového ztotožnění.

Na začátku 17. st. byly ruiny vily ještě zachovány do značné výšky a jsou zachyceny na dobových vyobrazeních (např. apsidový sál a frigidarium). Vykopávky proběhly pod vedením muzea v Trevíru na konci 50. let, když byl budován nový kostel na místě, kde stála vila. Průzkum pokračoval ještě na začátku 70. let a pak ještě v r. 1973 a 1984.

Vila se nacházela na kopci svažujícím se k Saaru a zabírala plochu o celkovém půdorysu ca. 100 x 34 m a byl od ní dobrý výhled na soutok obou jmenovaných řek. Orientace vily na severozápad ukazuje na její možné určení jako letního sídla (Neyses 1987, 36). Typologicky se jednalo o portikovou vilu s bočními křídly: Přístup do palácové budovy byl od jihu. Vstupovalo se branou v portále v portiku na fasádě (délka 42 m), za níž (na střední ose vily) se nacházel velký apsidový sál. Apsida sálu byla ale orientována inverzně ve vztahu ke vstupu do paláce z exteriéru, tj. od brány paláce bylo nutné projít jedním ze dvou koridorů, které flankovaly boční strany sálu, aby člověk dosáhl hlavního vstupu do sálu, a to evidentně z důvodu preference výhledu na řeku. Před dveřmi sálu běžel podél severní fasády další portik (délky 55 m), před jehož středem byl malý rizalit na způsob belvederu hledícího ze svahu dolů k řece. Severní průčelí vily mělo na obou koncích portiku symetricky utvářené velké místnosti navzájem svírající pravý úhel; jejich funkce je nejasná. Střední část vily obsahovala vedle sálu na jeho ose také dva vnitřní dvory symetricky vybudované po stranách sálu, okolo nichž byly rozmístěny menší místnosti (některé z nich vytápěné hypocaustem). Hlavní sál měl zdi široké více než 1 m a muselo se jednat o vysoký prostor, který snad dominoval i nad bočními křídly vily. Pravoúhlá část sálu měla délku 10,7 a šířku ca. 9,6 m; v interiéru půlkruhová apsida měla šířku 6,2 m a její exteriér (sousedící se vstupním portikem) byl pravoúhlý. Boční strany sálu byly opatřeny průchody do flankujících koridorů a také dvěma okny ve středu stran. Pod podlahou sály se nacházel systém horkovzdušného vytápění. V apsidě byly původně také dvě půlkruhové niky, které byly ale následně zazděny; podlaha apsidy byla provedena z černobílého opus sectile.

Západní křídlo obsahovalo privátní lázně: jejich frigidarium (v jižním rohu křídla) bylo vybaveno apsidami obsahujícími bazény; s ním sousedilo caldarium a tepidarium. Východní průčelí, relativně chráněné proti vlivům počasí, si zachovalo fragmenty venkovních omítek s fasádními nátěry: podkladová barva byla bílá a na ní byly provedeny červeně rámovaná

pole, uvnitř nichž byla naopak použita barva žlutá či zelená. Interiérová výmalba je zjistitelná v jižním portiku: byla zde požitá červená barva. Podlahy byly v reprezentačních částech mramorové, jak lze usuzovat z nalezených fragmentů.

Jeden z malých vnitřních dvorů si uchoval nenarušenou stratigrafii vrstev, takže objekty v nich nalezené dávají přibližnou dataci výstavby a délky užívání vily: dle nálezů mincí byla vila asi postavena okolo poloviny 4. st. a zanikla při požáru na začátku 5. st. (Neyses 1987, 22).

Bibliografie:

Neyses 1987; Rinaldi Tufi 1992, 147-156

II.3.2 Císařská država v okolí Trevíru

Severně od Trevíru se nacházelo rozlehlé, s velkou pravděpodobností císařské panství, chráněné tzv. Dlouhou hradbou zajišťující až do zač. 5. st. ochranu před barbary. Jednalo se o zemědělskou oblast o rozloze zhruba 220 km²; produkce z této oblasti určena pravděpodobně pro stát. Středem císařské državy byla nejspíše luxusní vila ve Welschbillig a další stavbou patřící se byla vila ve Fliessem-Otrang. V zatím jen částečně odkryté vile ve **Welschbillig** je především pozoruhodný sál křížového půdorysu. Vykopávky vydaly také množství sochařské výzdoby, např. balustráda s hermovkami, množství byst s císařskými konotacemi. Před vilou se nacházel velký bazén s náročně utvářeným půdorysem. Další ochranu takto vymezené oblasti tvořily v její blízkosti pevnost Bitburg (v severozápadním směru na silnici Trevír-Kolín) a nejspíše i komplex zvaný **Palatiolum**.

Opevněná budova v Trier-Pfalzel byla postavena okolo pol. 4. st. na terase vysoko nad Moselou a byla identifikována jako Palatiolum známé z pozdně římských pramenů – měla i strategický význam svou polohou u dálkových cest na obou březích řeky. Půdorys budovy je přísně symetrický: okolo vnitřního dvora o rozměrech 26,53 x 18,3 m s 3,18 m širokým koridorem byly dvě kratší a dvě delší křídla o šířce 10,5 m, takže celkové rozměry stavby byly 65 x 56 m. Každá strana byla opatřena vždy třemi věžovitými rizality, z nichž ten střední byl trochu užší. Střední věž jižní strany sloužila jako vstupní brána (nad to zde ještě byly dvě malé branky). Přízemí bylo bez oken, evidentně z bezpečnostních důvodů. Části stěn stavby jsou do značné výšky zachovány a včleněny do farního kostela a i jiných staveb v sousedství – z těchto fragmentů stavby je patrné, že 1. patro bylo mírně odsazené vzhledem k přízemí a opatřené galeriemi oken s půlkruhovým zakončením; ve 2. patře byly ve věžích pravoúhlá

okna a ve vnějších zdech hlavního bloku byly pilíře s lisenami završenými oblouky. Jednotlivá podlaží byla spojena mezi sebou schodišti v ochozech a u věží ve středech stran stavby. Při symetričnosti budovy se dá i přes nekompletní zachování uvažovat o 28 místnostech na přízemí (některé zdobené mozaikami na podlahách).

Stavba byla interpretována nejprve jako palác. Nicméně H. Cüppers a P. Van Ossel přišli s jinou, pravděpodobnější hypotézou – podle nich se mohlo jednat o sídlo důstojníků císařské gardy (Sodini 1995, 154). Po polovině 4. st. byly v interiéru provedeny úpravy, při nichž byly mozaikové podlahy nahrazeny mramorovými v černobílém vzoru. Současně s výše uvedenými stavebními pracemi bylo začato před jihozápadní přístupovou stranou s výstavbou obdélníkové stavby (70 x 50 m) s vnitřním členěním ve stylu cel – snad to byla kasárna gardy (stavba byla pak ve středověku rozebrána při stavbě biskupského hradu). Po době stěhování národů patřilo Palatiolum do vlastnictví franckých králů; okolo r. 700 připadl pozemek (a s tím tedy i to, co zbylo z budov) do vlastnictví vznešené matrony jménem Adula z rodu Arnulfinger, která zde zřídila ženský klášter.

Bibliografie:

Van Ossel 1992; Gilles in: Kuhnen 2001, 240-242; Sodini 1995, 154; Rinaldi Tufi 1992, 148f.

II.4 Naissus (Niš) - Mediana

V polovině 1. st. byl Naissus používán jako vojenská základna, bylo zde velitelské sídlo a zároveň administrativní a ekonomické centrum regionu. Naissus nicméně nebyl hlavním městem provincie a rozlohou byl i dost malý (ca. 20 ha). Město bylo situováno na průsečíku hlavních trans-balkánských cest spojujících západ a východ a není divu, že v pozdější římské době bylo častým místem pobytu či zastávkou na cestách císařů (od doby Claudia II., který poblíž porazil Góty v r. 269). Ve městě byla po celé 4. st. zaznamenána stálá přítomnost vysokých vládních úředníků, podle *Notitia dignitarum* zde byla manufaktura pro výrobu vojenské výzbroje a výstroje a také officina zabývající se výrobou předmětů z drahých kovů (např. r. 317 zde byly zhotoveny stříbrné talíře pro Liciniovy decennalia) a také zlatých prutů (poslední datovaný do r. 379). Obecně drahé nádoby a zlaté ingoty byly hlavně produkovány ve městech, kde císař sídlil a měl tam své úředníky (Nikomedia, Antiochie, Sirmium, atd.), což samo o sobě ukazuje na význam města Naissus (Petrović 1995, 233).

Naissus je také uváděn jako údajné místo narození Konstantina Velikého a byl zde prý po určitou dobu i vychováván. Císař pak měl město i "magnifice ornavit" (*Anon. Vales.*).

Konstantin už jako císař navíc často pobýval v Naissus, jak potvrzeno edikty, které zde podepsal, stejně jako jeho synové Constantius a Constans (*Codex Theodosianus*). V říjnu až prosinci r. 361 zde byl Julian a následně pak v r. 364 Valens a Valentinian. Valentinian podle Ammiana Marcellina bydlel v té době v Medianě (předměstí Naissu) a zde bylo dohodnuto i rozdělení vlády nad říší mezi oběma bratry. Ve městě se narodil i Constantius III. v r. 425, pozdější manžel Gally Placidie a otec Valentiniana III.

Rozloha Naissu nebyla větší než 20 ha a zbytky staveb, které by se daly identifikovat s císařským palácem nebyly zatím objeveny. Navíc při takto malé rozloze a faktu, že už před tetrarchií bylo město hustě obydleno, by pro konstrukci takového reprezentativního sídla bylo třeba přepracovat značnou část plochy opevněného města a tak se jeví jako možné, že palác-vila byl v Medianě (viz níže) nebo jako dočasné sídlo sloužil nějaký aristokratický domus ve městě. Ze staveb uvnitř Naissu je v tomto ohledu nicméně třeba zmínit budovu objevenou v r. 1984 asi 100 m severně od fora (Petrović 1995, 233 ff.). Odkryta z ní byla jen část, která zahrnuje především oktogonální sál s dvěma připojenými místnostmi (luxusní dekorace mozaikami) a navazující prostor přes 30 m dlouhý a dělený sloupy na tři lodě. Východní část budovy s centrálou byla izolovaná a vstupovalo se do ní po monumentálním schodišti dekorovaném na každé straně hlubokou nikou. Stavební technika a výzdoba dovolují datovat budovu do doby tetrarchie – vlastník stavby ale zůstává neznámý. Oktogon by mohl být užíván jako recepční sál a flankující místnosti snad byly součástí úřední části stavby či privátní apartmány. Je nutné podotknout, že před r. 250 je jen málo měst v říši, kde stály budovy striktně vyhrazeny pro použití císařem – místodržitelské budovy v těchto dobách sloužily pro významné hosty a mnoho praetorií ve městech a v jejich blízkosti tak bylo používáno jako letní či zimní císařské rezidence.

Druhou z možností je situování rezidence na předměstí Naissu, do Mediany, kde bylo objeveno několik velkých vil. Navíc Ammianus Marcellinus při své zmínce o pobytu Valentiniana a Valenta mluví o Medianě, která byla vzdálena od města asi 3 míle. Navíc dva Valentinianovy edikty signované v r. 364/5 obsahují zkratku "MED...", což spíše než Mediolanum je Mediana (Duval 1997, 131f.). Z budov prozkoumaných v Medianě, je zde jedna výjimečná vila, kterou je snad možné považovat za dočasné císařské sídlo. Od začátku archeologického průzkumů v r. 1932 v Medianě bylo zaznamenáno okolo čtyřiceti staveb, které ve většině případů byly vilami, ale také horreum (což snad potvrzuje teorii o veřejné funkci sousední vily – viz níže), lázně, vodní věž, pevnost atd.

Centrální pozici zaujímal velká peristylová vila (ca. 6000 m², 98,6 x 63 m), která zahrnovala také lázně na západě a nymfeum ve východní části. V jižní části je pravoúhlá vstupní hala a

půlkruhová brána z masivních kamenných bloků. Na severu vily byl velký sál (18,6 x 11m) s apsidou podpíranou na exteriéru pilíři, který byl vyhříván hypocaustem. U vstupu do sálu bylo pódium zvýšené nad okolím o tři stupně a obsahující dva nebo čtyři sloupy nesoucími asi trojúhelníkový štít zdůrazňující význam prostoru. Na východ od velkého sálu bylo nymfeum sestávající se ze tří místností a na západ pak byla řada malých i větších místností, které poskytovaly přístup do lázní. Severní trakt byl užíván i v zimě a měl rezidenční charakter a měl asi i patro, pro což svědčí zejména schodiště v severozápadním rohu. Tento trakt je nejluxusněji vyzdoben mramorem, sloupy, pilastry s reliéfními hlavicemi, mozaikami a freskami. U vchodu do sálu byly objeveny i jediné dvě figurální mozaikové scény v Medianě (Medusa a mořské božstvo). Střední trakt vily se sestává z mnoha místností stejné velikosti umístěných okolo peristylu – jejich účel je neznámý.

Kdo postavil tuto vilu není jasné, ale podle toho, jaká byla její velikost, půdorysné rozvržení a luxusní dekorace a dále také podle toho, že v Medianě je historicky doložitelná přítomnost císařů, je možné předpokládat že patřila do jejich vlastnictví. Majitelem nebo spíše uživatelem a správcem byl jednu dobu jistý Roimetalkes označovaný jako "vir perfectissimus". Jistě to byl významný úředník, který společně se svou ženou Filippou zanechal dvě porfyrové sochy Aesculapia a Hygieii. Jeho jméno i titul byly později na jedné z nich vymazány, nejspíše v důsledku *damnatio memoriae*, což by mohlo značit, že byl místodržitel provincie (Dacia Mediterranea?), jelikož podobný osud stihl i monumenty místodržitelů v sousedních provinciích. Je známo, že místodržitelé byly pověřeni správou císařských paláců a vil a také péčí o státní sýpky a stáje (*Codex Theodosianus*). Na druhou stranu jim takové paláce sloužily jako rezidence a měly je v případě potřeby poskytovat císaři a jeho doprovodu. I když zde chybí epigrafické důkazy, užívání této vily císaři není vyloučeno, bereme-li jako potvrzenou identifikaci vily v Konz u Trevíru s místem, kde pobývali císaři a kde např. byly vydány i některé edikty Valentiniana (Petrović 1995, 237, 240).

Bibliografie:

Petrović 1995, 231-243; Duval 1997; Gušić 1993, 170-183, Sodini 1997, 448

II.5 Řím

V hlavním městě Římě to nebyl jen palatinský komplex, který by sloužil jako rezidence císařů. Naopak zde bylo mnoho paláců, nacházejících se v rozlehlých zahradách (*horti*), které

mnoho panovníků preferovalo jako místa svých pobytů. Archeologie i písemné prameny podávají svědectví o jejich významu pro vývoj palácové architektury, a to zvláště v ran. 3.st., kdy vznikl sessoriánský komplex v mnohém přímo předznamenávající paláce tetrarchů v nových hlavních městech. Druhým velkým obdobím ve vývoji pozdně antických římských *horti* byla pak vláda Konstantina, kdy došlo ke spojení několika palácových komplexů do jednoho celku (i když ne architektonicky ohraničeného).

II.5.a Sekundární rezidence ve městě

II.5.a.1 horti Lamiani

Původně se jednalo o vilu urbanu Aelia Lamii (L. Aelius Lamia, senátor, konsul a přítel císaře Tiberia) ležící v zahradách u Esquilinu. Horti Lamiani byly snad sevřeny trojúhelníkem ulic via Merulana, Labicana a Praenestina. Zahrady se staly císařským vlastnictvím už za Caliguly a pak asi zahrnuty do rozšířeného Nerova paláce Domus Aurea. Stavební aktivita v oblasti zaznamenána také za císaře Alexandra Severa - vila byla císařovým osobním vlastnictvím v této době a ne majetkem státu. Čtvrté století znamenalo snad postupný úpadek nebo minimálně demolice starších budov (dekorativní plastiky ze zahrad sloužily jako stavební materiál při zřízení malých lázní datovaných do doby Maxentia).

Rezidence nebyla zjevně tvořena jen jednou palácovou stavbou, ale představovala komplex postupně vznikající po staletí (nestejná orientace zbytků staveb, které respektovaly spíše povahu terénu). Obytné části (výzdoba místností zahradními motivy) byly lokalizovány mezi Piazza Vittoria a Piazza Dante s hlavním pojícím prvkem v podobě portiku. Objeven byl také kryptoportik s půlkruhovými zakončeními a výzdobou v opus sectile (dle stylu patřící do 1. st.), k němuž se připojovaly malé lázně na jihu datované do doby Alexandra Severa (asi v souvislosti s restaurováním rezidence). Kryptoportik měl vedle funkce krytého průchodu i roli při zřízení série umělých teras ve svažujícím se terénu. Na sever od něho bylo nalezeno množství zachovaných kvalitních soch (např. busta Comoda). Další nukleus staveb tvoří půlkruhová stavba takřka souběžná s via Merulana antica – průměr 95 m, struktura upomíná na caveu divadla – snad to bylo nymfeum (nalezeny cisterny a přívod vody).

Bibliografie:

Cima Di Puolo in: Steinby 1996, 61-64; Nibby, 1838, 320-327; Guidobaldi 1986,165-237.

II.5.a.2 horti Liciniani/palatium Liciniani/Licinianum

Podle obecného názoru byly horti sídlem a majetkem císaře Licinia Egnatia Galliena (253-68). Jejich poloha se předpokládá jihovýchodně od Stazione Termini a rozprostíraly se až k Porta Maggiore a Esquilinu (Rizzo in: Steinby 1996, 64). V době renesance, za papeže Julia III. zde bylo nalezeno množství antických soch a vykopávky na konci 19. st. přinesly objev dvou pozdně antických soch magistrů (scéna zahajování her v cirku). Podle martyria Fausta a Pimenia bylo tělo sv. Bibiany pohřbeno poblíž paláce – Palatium Licinianum, jehož poloha je dána stávajícím kostelem S. Bibiana. Nicméně fragmentární nálezy v bývalých zahradách neumožňují rekonstruovat celek komplexu.

Grandiózní stavba tradičně (a nesprávně) nazývaná Tempio di Minerva Medica je jediným monumentem, který zde v poměrně dobrém stavu přetrval až do dnešní doby. Jedna z navržených identifikací této monumentální stavby je jako nymfeum horti Liciniani. Jedná se o dekaagonální centrálu o průměru 24 m; výška ke kupoli je 33 m. Na stranách se otvírají půlkruhové niky, mimo strany obsahující vstupy. Nahoře byla velká okna v tamburu kupole. Cihlové zdivo bylo původně obloženo mramorem a výzdoba provedena v hlavní části mozaikami. Vykopávky v době renesance odhalily různé sochy asi původně umístěné v nikách. Ve druhé fázi stavby byly na jihu přidány dva mohutné pilíře, na východě a západě velké půlkruhové zdi s pravoúhlými nikami, vždy dvěma sloupy v rozích a před severním vstupem vestibul s apsidami a čtyřmi sloupy v interiéru (Gatti in: Steinby 1996).

Nicholson navrhuje další alternativní identifikaci dekaagonu, a to jako triclinium (Nicholson 2003). Jeho polygonální půdorys je příbuzný známému oktogonálnímu tricliniu v Domus Aurea; pod podlahou centrály a také pod vestibulem byly nalezeny stopy po systému vytápění, ačkoli otevřené apsidy ukazují na to, že byla určena pro letní období. Centrála by mohla poskytovat pět stibadií pro hosty s tím, že lehátko císaře by bylo umístěno v centrální apsidě naproti vchodu. Podle tohoto autora by stavba mohla být tedy i zahradním tricliniem. Přidané půlkruhové exedry tvořící pak půlměsíkové prostory, mohly být nymfei.

Guidobaldi se vyslovuje proti ztotožnění horti Liciniani s palácem císaře Galiena (palatium Licinianum poblíž S. Bibiana) zahrnujícím i tzv. Tempio di Minerva Medica. Podle něho je tuto stavbu možné datovat do konstantinovské doby, a ne do tetrarchie či do doby Galiena, jak se dříve předpokládalo (což ale nemusí být pádným a relevantním argumentem – tato stavba mohla být pozdějším dodatkem k palácovému komplexu) (Guidobaldi in: Steinby 1999, 306). Jméno palatium Licinianum se snad nakonec mohlo vázat k augustě Licinii Eudoxii, manželce Valentiniana III., která v Římě také sídlila (De Spirito in: Steinby 1999).

Tato stavba v horti Liciniani byla možná v jisté době součástí rozlehlé konstantinovské rezidence Sessorium (viz níže horti Spei Veteris/Sessorium).

Bibliografie:

Rizzo in: Steinby 1996, 64-66; Gatti in: Steinby 1996, 67-68; De Spirito in: Steinby 1999; Nichols 2003 (www.logosjournal.net); Guidobaldi, 306; Nash 1961-2, II, 127-129; Rivora 1921, 224-228

II.5.a.3 horti Sallustiani

Horti Sallustiani se rozkládaly v oblasti mezi Quirinalem a Pincio v 6. augustovském regionu; založeny byly C. Sallustiem Crispem a do císařského vlastnictví se dostaly asi za Tiberia. Bydleli tu císařové jako Nero, Vespasian či Nerva a archeologické nálezy svědčí pro stavební aktivitu za Hadriána a Alexandra Severa. Pak se zde zdržovali Aurelián, Diocletian a Konstantin. Písemné prameny zaznamenávají uvnitř h. Sallustiani mimo jiné věž, "tribunal" (passio S. Crescentii), palatium Sallustii, forum Sallustii a lázně. Úpadek palácového komplexu nastal po vyplenění města Góty r. 410 n.l. (Prokopios). Ve středověku měla oblast různé vlastníky a z novověku je nejvýznamnější stavbou Villa Ludovisi. Na konci 19. st. proběhla radikální úprava terénu mající za následek zničení archeologických památek a je tak těžké rekonstruovat bývalý palácový komplex mezi via Piave, via XX Settembre a aureliánskými hradbami (na západě hraničily h.Sallustiani s h. Lucullani). Význam rezidence byl potvrzen i nálezy kvalitních sochařských děl: Trono Ludovisi, Arcolito Ludovisi, umírající Gal, Gal zabíjející svou ženu...

Horti Sallustiani byly tvořeny různými centry obytně reprezentační zástavby a zelení mezi nimi. Hlavní část byla u via Sicilia nad Pincio v pozici dominující údolí. Poblíž Porta Salaria, mezi ulicemi via Lucania a via Piave, byly objeveny lázně s kruhovým caldarium, pravoúhlým sálem a mozaikovou podlahou, datované do 3. st. Pod domem č. 215 na via Sicilia byla nalezena cisterna, nymfeum a různé místnosti (také datované do 3. st.). Mezi via Puglia a via Romagna zase stavba s mnoha místnostmi (a snad se dvorem a koridorem) umístěná na terase; další zbytky zdí ze 3.st. objeveny i jinde v této oblasti. Paralelně s via Toscana se nacházela stavba z hadriánské doby s obrazovou výzdobou z doby severovské. Byl zde i obelisk, dnes umístěný na Trinita dei Monti. Na Piazza Sallustio archeologové vykopali stavbu z doby Hadriána, se zásahy ze 3. st. Měla dvě úrovně: Na té dolní byl kruhový sál (nymfeum?) s několika malými nikami a otvírající se do proti sobě umístěných pravoúhlých

místností, vedle je půlkruhová stavba s vnitřním dělením na místnosti a také schodištěm do horního podlaží. V horní úrovni byl pravouhlý sál. Obě úrovně uspořádání vyrovnávají svažitosť terénu. Zatím chybí ale důkazy o existenci velkých reprezentačních sálů s apsidami. Dalšími důležitými stavbami byl chrám Venuše a porticus Miliarensis; stavby pro personál a provoz byly v horti Saluustiani umístěny na jejich okraji. Porticus Miliarensis byl určen pro projížďky na koních a měřil v interiéru jednu míli, soudě podle jeho názvu. Podobná stavba je poměrně dobře zachována např. v Hadrianově vile v Tivoli. Tato jízďárna zmiňovaná v pramenech je hypoteticky spojována s koridorem s pravouhlou kolonádou objevenými mezi r. 1886-9 mezi via Campania a via dell'Aurora a pokračujícími v severojižním směru asi dalších 200 m.

Bibliografie:

Innocenti a. Leotta in: Steinby 1996, 79-82; Innocenti a Leotta 1986, 356-358; Fesla 1989, 95-98

II.5.a.4 horti Spei Veteris/palatium Sessorianum (Sessorium)

Jádro tohoto pozdně antického palácového komplexu v oblasti S. Croce se v značně přestavěné formě (a částečně jen jako archeologická lokalita) zachovalo až dodneška. Na původ názvu Sessorium existují dvě teorie: buď je odvozen od toponymu Sesterion vztahujícího se k zóně okolo pozdějšího S. Croce, nebo od slova *sedes* (což se jeví více pravděpodobné; Guidobaldi in: Steinby 1999, 304). Zmínku o paláci v souvislosti se založení konstantinovského kostela S. Croce (basilica Hierusalem; kdy palác byl sídlem císařovny Heleny) nalézáme také v Liber Pontificalis (v době pontifikátu papeže Felixe IV. /526-30/). Palác zmiňován i za Theoderica v Anon. Valesianu a jako *palatium iuxta Hierusalem* je Sessorium pravděpodobně zaznamenáno v jednom písemném pramenu z konce 8. – zač. 9. st., kde je jeho poloha specifikována jako "percorso a porta Asinaria usque ad portam Praenestinam".

Komplex staveb u S. Croce nicméně podle provedených vykopávek a pramenných zpráv pochází z předkonstantinovské doby, kdy byl součástí rozsáhlých zahrad horti Spei Veteris (původní název odvozen od starého chrámu Spes /bohyně Naděje/, v oblasti okolo Porta Maggiore). Nacházel se zde mimo jiné velký sál, ve které byl pak zřízen kostel S. Croce, amphitheatrum Castrense, termy Helenae, circus Varianus a templum Heliogabali (zasvěcený Slunci). Colini (1955) míní, že palác byl založen Septimem Severem a dokončen Caracallou a

Heliogabalem. Pramen ze 4. st., *Historia Augusta*, hovoří o severovském komplexu v horti Spei Veteris, který byl asi poblíž a zařazení do Severovy doby je podpořeno také nálezem vodovodní trubky s datem k r. 202. Vykopávky vynesly na světlo také privátní lázně a cirk s obeliskem, který po r. 270 n.l. byl odříznut od komplexu vybudováním aureliánských hradeb. Starší než pozdně antické opevnění města je i další stavba určená k tradičním zábavám Římanů, a to privátní amfiteatr (ten zůstal součástí palácového komplexu i po vybudování hradby). Z pramenů je znám jako Amphitheatrum castrense; má eliptický tvar, delší osa má 88m, kratší 75,8m; exteriér charakterizují tři řády na jeho fasádě: 1. pilíře v přízemí dekorovány polosloupky s korintskými hlavicemi, 2. podobný prvnímu, ale namísto polosloupů jsou pilastry – vidět dnes pouze v místě napojení na hradbu, 3. nejvýše okna rámovaná pilastry s korintskými hlavicemi – této prvek znám jen z historických rytiny (R. Volpe in: Steinby 1993, 35f.).

Za Heliogabalova nástupce Alexandra Severa je známa stavební činnost v této části města a snad tedy v horti Spei Veteris (nymfeum a další stavby v oblasti blízké v horti Lamiani). Důkladné studie na horti Maecenatiani a horti Lamiani ukazují, že jihovýchodní část města tak byla v prvních desetiletích 3. st. lokalitou v majetku císařů a místem několika rezidencí. Zdá se ale, že horti Spei Veteris byly po určité dobu opuštěny: amphitheatrum Castrense, soudě podle jeho názvu, bylo dočasně odloučeno od císařské domény a spojen s castra Equitum Singularium, sídlem elitního jezdeckého oddílu (vojenské pohřebiště se nacházelo v oblasti, kde se ležely pozemky spojené s císařskou vilou ad Duas Lauros; bylo zničeno Konstantinem stejně tak jako jejich castrum a nad scholou byla postavena basilika sv. Jana v Lateránu).

Palác a zahrady Spei Veteris zdá se prodělaly další změnu právě za Konstantina, kdy jejich spojením s dalšími privátními rezidencemi vznikl možná značně rozsáhlý komplex. Do té doby se datuje změna severovského sálu přístavbou apsidy na kostel. S. Croce in Gerusalemme /basilica Hierusalem. Podle životopisu papeže Silvestra (314-35) Konstantin zřídil chrám v Sessoriu pro relikvii sv. Kříže (Lib. Pont. I,179). Dnešní příčné trojlodí je ale výsledkem úpravy z 12.st.. Přestavba paláce v ran. 4.st. zahrnovala i další reprezentační prostory jako velký apsidový sál (nesprávně zv. Tempio di Venere e Cupido) s portikem a vedle něho další menší sál s hypocaustem (Baldini Lippolis 2002, 37) – první snad pro oficiální audience a druhý jako triclinium. V té době vznikly i tzv. Heleniny lázně.

Konstantinovská rezidence pak sousedila s fundem Laurentus, který se táhl přes několik mil mezi via Prenestina a via Latina a patřil také Heleně. Je možné, že jméno Sessorium se vztahuje až k tomuto obnovenému konstantinovskému komplexu. Nový palácový komplex

snad pohltit i další už dříve existující císařské rezidence (např. horti Tauriani) se zahrnutím důležitých cest jako via Labicana včetně Porta Maior zv. také porta Sessoriana (Liber Pontificalis). Není ale jasné, zda celé horti Lamiani byly zahrnuty do takové obrovské privátní císařské državy (část horti Lamiani poničena požárem - nalezeny zbytky soch znovu použité jako stavební materiál privát staveb ze 4. st.). Sessorium se rozkládalo podél Via Labicana a Tiburtina až ke starému Esquilinu, který pohltilo jak ukazují prameny 5. a 6. st. Snad i kupolová centrála zv. Minerva Medica sem následně patřila (Baldini Lippolis 2002, 37).

Taková značně rozsáhlá rezidence (tj. to co bylo v době největšího rozsahu nazýváno Sessoriem) snese srovnání s Hadriánovou vilou: Ad Spem Veterem jako část více přístupná veřejnosti (kostel, sál pro audience) a zóna více privátní na sever od Porta Maggiore (stavby s dekorací pozdně antického císařského vkusu) v horti Lamiani (část byla ale zastavěna privátními stavbami).

Tento rozsáhlý císařský komplex se pravděpodobně začal pomalu rozpadat již od 2. pol. 5. st. s tím, jak moc císařství nad Itálií zmenšovala: zaznamenaný na jeho území stavby kostelů, jejichž stavitelé nepatřili do císařské rodiny (Guidobaldi in: Steinby 1999, 308).

Bibliografie:

Guidobaldi in: Steinby 1999, 304-308; De Spirito in: Steinby 1999, 308; Colini 1955, 137-177; Coarelle in: Steinby 1996, 85; Episcopo in: Steinby 1995, 27f.; Baldini Lippolis 2002, 37; Santa Maria Scrinari 1970, 662; Colli 1996, 771-815; Paterna 1996, 817-853; Palladino 1996, 855-871

II.5.b Sekundární rezidence na předměstí Říma - vila ad Duas Lauros/fundus Laurentus

Liber Pontificalis říká, že Konstantin daroval církvi předměstskou oblast v té době náležející císařovně Heleně. Ta byla označována jako fundus Laurentus a Liber Pontificalis její rozsah vymezuje silnicemi via Prenestina (od brány Sessoria – tj. nynější Porta Maggiore) a via Latina až ”ad montem Gabum” (tj. asi Monte Albano). Vykopávky pod kostelem S. Stefano na via Latina, vystavěném jistou Demetrií z rodiny Aniciů žijící na přelomu 4. a 5. st., ukázaly, že na tomto místě před tím stála vila která podle nálezů epigrafické povahy patřila rodině Aniciů už na poč. 4. st., za císaře Konstantina a byla tedy s pozemky, na kterých se nacházela, v soukromých rukou v době, kdy by se podle Liber Pontificalis zdálo, že celá oblast byla v císařský majetkem. Východní předměstí tedy nebylo celé v raném 4. st. součástí císařského fundu Laurentu a jeví se tedy jako pravděpodobnější, že hranice pro císařské

državy předané církvi jak specifikovány v Liber Potificalis jsou pouze vnějším vymezením oblasti, uvnitř níž byly císařské vily, které byly od sebe nicméně izolovány jinými předměstskými aristokratickými državami. Správním centrem, který dal celému předměstskému komplexu císařských vil název, byla vila ad Duas Lauros. (Coarelli 1986, 35 - 39)

Vila ad Duas Lauros byla objevena r. 1923 při pracích na stavbě letiště v Centocelle, v r. 1930 byly provedeny vykopávky a r. 1953 pořízeny letecké fotografie. Důležitost místa dokazuje množství luxusních předmětů objevených zde v 18. st. a následně zmizelých v soukromých sbírkách. Fundus Laurentus, nazývaný také Heleniným městem – *Helena civitas augusta*, tak těsně navazoval na rozsáhlou císařskou rezidenci Sessorium uvnitř aureliánských hradeb. Vývoj komplexu vily ad Duas Lauros probíhal od republikánské doby do pozdní antiky (5. – 6. st.). Maxentius byl prý prohlášen císařem "v císařské vile 6 mil od Říma na via Labicana", což by mohlo být právě zde. Starší atrium v centru vily bylo upravováno ve 3. st. (např. nová opus sectile podlaha) a ve 3. st. byla také zřízena na severu vily funerální stavba s pohřebištěm ve tvaru chrámku, s pohřební komorou částečně zapuštěnou pod úroveň terénu. Za konstantinovské doby byla tato stavba obehnána zdí s nikami a byla k ní připojena velká hala (snad reprezentativní funkce – opus sectile podlaha obkružující mozaiku). Ve 4. st. se starší vila rozrostla o peristylovou rezidenční část s připojenou půlkruhovou stavbou – asi sigma portik se zahradou a bazénem. Poblíž pohřebního okrsku byly zbudovány dvě mauzolea kruhového půdorysu (jedno zachováno do značné výšky). Na jih od vily běžel koridor oválně rozšířený na koncích. Tato stavba interpretována jako část palestry pro sportovní a hygienické účely se zahradou a dekorovaná sochami (vykopány jejich fragmenty), nicméně je možné uvažovat i kryté jízdárně (podobně jako u jiných aristokratických sídel u nichž takto obdobné stavby interpretuje Humphrey – viz výše: cirky a palácové stavby inspirované jejich tvarem). Na konci koridoru vzdálenějším od vily se nacházely lázně a vyhlídková terasa.

Ve vzdálenosti 1,5 km jižně od vily ad Duas Lauros byla vykopána vila rustica a lázeňský komplex, které patřily také asi císařské rodině, stejně jako západně od hlavní vily další nalezená velká vila s peristylem. V souvislosti se značným rozsahem fondu a variabilitou staveb v něm se nacházejících je na místě odkázat na Olympiodora, který na začátku 5. st. hovoří o aristokratických rezidencích v Římě jako o malých městech s cirky, fory a chrámy – Coarelli tuto často citovanou pasáž interpretuje tak, že se vztahuje k předměstským vilám a ne k palácům ve městě: *Villae suburbanae* byly vybaveny, jak je známo, zahradami ve tvaru hippodromů nebo dokonce i opravdovými cirky (či dokonce amfiteátry) a stály zde i pohanské chrámy (např. ve vile Sette Bassi) (Coarelli 1986, 40). A tak není překvapující, že vedle

rezidenčních staveb se na území fundu Lautentu, alternativně na pozemcích s ním bezprostředně sousedících, nacházely také např. vojenský tábor, mauzolea či kostel SS. Pietro e Marcellino (v 5. století oblast známa jako diecéze pod názvem Subaugusta).

Už od 2. st. (tedy v době kdy ještě Řím nebyl sevřen opevněním) v této oblasti existovala tréninkové místo pro vojsko (Equites singulares) a také jeho pohřebiště. I když Konstantin po bitvě u Milvijského mostu rozpustil praetoriány, vojenské cvičiště bylo zachováno: mj. zde byl zavražděn Valentinian III. r. 455 (na Martově poli). V těchto místech se také nacházely katakomby u kostela SS. Pietro e Marcellino, který byl stavbou ve tvaru cirku, pohřební basilikou s hrobem mučedníků (podobná basilikám S. Agnese, S. Lorenzo, S. Sebastiano, lodě jsou prodlouženy, aby obíhaly půlkruhové zakončení kostela); chrám měl poměrně krátkou životnost – po transferu ostatků do města r. 827 se začal rozpadat.

Mauzoleum Heleny bylo připojeno k narthexu basiliky SS. Pietro e Marcellino a představuje jednu z nejimpozantnějších funerálních staveb pozdně antického Říma. Pravoúhlý vestibul se přimyká ke kruhovému exteriéru mauzolea; vnější průměr je 27,74 m a vnitřní 20,18 m; původní výška 25,42 m. Interiér byl artikulován osmi střídavě půlkruhovými a pravoúhlými nikami. V horní úrovni v korespondenci s nikami byla velká okna; kupole byla pro odlehčení zbudována z amfor. Sarkofág, který se zde nacházel, byl převezen již v 11. st. do Lateránu – je zdoben bitevním výjevem, což se hodí spíše pro císaře než pro císařovnu. Dalším, ještě monumentálnějším, mauzoleem je to připisované Alexandru Severovi (tzv. Monte del Grano), které je dobře zachyceno na jedné z Piranesiho grafik. Toto mauzoleum je třetí největší v Římě po Hadriánově a Augustově. Tvořil ho tumulus o průměru ca. 45 m, uvnitř se nacházela zděná rotunda. Travertinový obklad exteriéru byl za středověku odstraněn. Chodba dlouhá 21,5 m vede od jeho vchodu do kruhového prostoru v interiéru. Typ zdíva ukazuje na dobu Severů; z císařů pozdních Antoninovců a Severovců připadá jako stavitel mauzolea (podle svědectví o místech pohřbení císařů, jak zmiňovány v písemných pramenech) pouze Alexander Severus. Na místě byl také nalezen sarkofág (nyní v Kapitolském muzeu) s postavou císaře a jeho matky.

Zóna mezi via Prenestina a via Appia byla již dlouho před vznikem fundu Laurentu prestižní rezidenční a hospodářskou oblastí na předměstí Říma (pro zemědělskou činnost výborně vybavena vodou z několika akvaduktů). Předchůdci konstantinovského fundu Laurentu byly spojeni s císaři již ve 3. st. Centrální osou oblasti byla via Latina; nalevo od ní (tedy ve směru od města) se rozkládaly tři velké vily: vila pod pozdějším kostelem S. Stefano, vila Vignacce a vila Sette Bassi. Tyto vily byly od sebe navzájem vzdáleny ca. 1,5-2 km a bylo v nich

objeveno od raného novověku mnoho antických soch zdobících muzea v Římě i jinde na světě.

Tzv. Vila San Stefano byla v pol. 5. st. ve vlastnictví Demetrie z rodu Aniciů a ta ji darovala církvi v době vlády císaře Lva I. (440-460). Podle nálezů epigrafické povahy je zřejmé, že vila patřila této rodině už na zač. 4. st. a snad ji Aniciové získali už v průběhu 3. st. Fundus této vily přešel v předchozích dobách ze soukromých rukou do vlastnictví císařů pravděpodobně za Severovců. Identifikace vily Vignacce s předměstskými vilami známými z písemných pramenů je nejistá. Při vykopávkách na tomto místě byla nalezena velká socha představující Tyche Antiochie – podle názoru Coarelliho výběr takového motivu a i měřítko sochy snad může napovídat mnohé o vlastníkově vily, konkrétně že je možné uvažovat o některém ze severovských císařů syrského původu – Alexander Severus nebo Elagabalus (Coarelli 1986, 50). Nález sochy císařovny pozdně severovské doby v nedaleké Casale del Quadraro ukazuje, že v císařském vlastnictví bylo v té době pravděpodobně mnoho vil s pozemky na předměstí. Elagabalus sám preferoval za místo svého pobytu Sessorium sousedící s tímto komplexem předměstských vil. Za Alexandra Severa došlo i k výstavbě dalšího akvaduktu v této oblasti – ten šel napříč fundem Laurentem.

Nejvýznamnější z vil u via Latina byla vila Sette Bassi. Komplex vedle rezidenční části obsahoval zahradu ve tvaru hippodromu s krytou jízdárnou a templ. Pro zásobování vodou byla provedena odbočka z Aqua Claudia. Vila byla vystavěna v periodě mezi 30. lety a pol. 2. st. Na základě toponymu Sette Bassi bylo navrženo, že rezidence patřila Septimiovi Bassovi, ale je také možné uvažovat o Caracallově, jehož pravé jméno bylo Septimus Bassianus (Coarelli 1986, 52). Stavitelem a prvním vlastníkem byl snad bohatý senátor 2. st. C. Bellicus Calpurnius; do vlastnictví císařů přešla tato vila pravděpodobně za císaře Commoda.

Vily na tomto předměstí Říma patřily původně provinčním senátorům, kteří dostali půdu od císaře v těsné blízkosti města. Coarelli se domnívá, že tyto vily, i když umístěny mimo město, nesloužily svým vlastníkům jako *otium*, tedy místa odpočinku, ale jako permanentní sídla nahrazující městský *domus*. Situace v okolí Říma podle Coarelliho interpretace Olympiodorova textu (viz výše) byla v tomto ohledu velmi podobná i v 5. st. (Coarelli 1986, 54).

S císařem Commodem je často spojován přechod některých vil na předměstí Říma ze soukromého vlastnictví bohatých aristokratů do rukou císaře (z archeologického hlediska je v tomto ohledu možné uvést např. nález vodovodního potrubí nesoucího jméno Alexandra Severa ve vile Quintilii). Velkou důležitost získaly za Severovců sousední horti Spei Veteris (Sessorium), které byly asi i centrem pro správu předměstských vil císařů mezi via Prenestina

a via Latina – situace se zdá být stejná i za Konstantina, kdy Sessorium bylo darováno jeho matce, císařovně Heleně, a s tím i vily na předměstí tvořící fundus Laurentus. Důležitost předměstí s jeho vilami indikována také zřízením nového akvaduktu v této době (akvadukt Alexandra Severa) a několika velkolepých mauzoleí. V pozdní antice existovala ještě jedna komunikace, která běžela zhruba kolmo k hlavním silnicím této oblasti a přetínala je – ta měla za úkol spojit císařské statky od vily Quintilii až k vile Gordiani, podél této silnice se nacházely také tři císařská mauzolea: tzv. Monte del Grano, mauzoleum u SS. Pietro e Marcellino (viz výše) a mauzoleum u vily Gordiani.

Bibliografie:

www.amicidelparco.it/Parchi/mausoleo.htm, www.comune.roma.it/scaviso;

www.romacivica.net; Coarelli 1986, 1-58; Volpe 2000, 161-167

III. Dynastické císařské paláce

III.1 via Appia, Maxentiova vila

Rezidenčně-reprezentační komplex leží na via Appia v údolí ad Catacumbas a zahrnuje kruhové mauzoleum obehnané pravoúhlým ohrazením, cirk a palácovou vilu na kopci. Vila vykazuje několik stavebních fází, z nichž ta poslední je současná s výstavbou mauzolea a cirku. Komplex byl na základě pramenů a nalezeného nápisu spolehlivě atribuován Maxentiovi. Cirk byl zjevně dokončen, ale podle Frazera to není tak jisté u mauzolea, které už v 16.st. bylo zachováno jen ve své suterénní pohřební komoře (Frazer 1966, 385), a ani u paláce (poslední zatím nepublikované průzkumy italsko-amerického týmu ukázaly, že velký apsidový sál nebyl nikdy dokončen).

V Diocletianově pojetí tetrarchie neměl dynastický princip nástupnictví místo (byly upřednostňovány schopnosti). Při vytvoření druhé tetrarchie v r. 305 po abdikaci Diocletiana a Maximiana byli ale jako císaři jmenováni Maxentius (syn Maximiana) a Konstantin (syn nového augusta Constantia Chlora). Následující rok byl Konstantin prohlášen augustem a ve stejném roce také Maxentius; na rozdíl od Konstantina se nedostalo Maxentiovi oficiálního uznání uzurpované vlády ze strany tetrachů. Jeho otec ho po nějaký čas podporoval ale nakonec se oba rozešli. Maxentiova vláda byla naplněna neúspěšnou snahou o legitimaci vlády nad Itálií a Afrikou. Císař byl zabit Konstantinem v památné bitvě ad Saxa rubra v r. 312. Jakkoli Maxentius bývá označován za nepřítel schopného velitel, byl ale na druhou

stranu významným strůjcem stavebních projektů v Římě. Jako uzurpátor, který chtěl svou vládu legitimovat, nemohl sídlit na Palatinu – oficiální rezidenci císařů – a tak si vytvořil dle tohoto vzoru svůj vlastní palác za hradbami města (podobnou v základních rysech své koncepce tetrarchovským palácovým komplexům v provinciích) (Pisani Sartorio a Calza 1976, 153). Mauzoleum pravděpodobně nemělo sloužit jen pro jeho syna Romula, ale jako místo posledního spočinutí celé nové dynastie, kterou plánoval založit, a také jako chrám zbožštělého císaře (Frazer 1966).

Vila-palác ukazuje čtyři stavební fáze, z nichž ty dvě poslední patří mezi nejreprezentativnější stavby na předměstí Říma. Třetí fáze vily je datována do 2. st. (Pisani Sartorio a Calza 1976, 117-122): Kryptoportik v průčelí starší vily byl zachován, nad ním zřízená sloupová galerie poskytovala výhled na via Appia s hrobkou Cecilie Metelly. Za galerií byly místnosti (s tablinem?), z nichž ty na stranách pozdějšího apsidového sálu jsou archeologicky doloženy. Portiková galerie fasády byla sevřena dvěma půlkruhovými věžovitými rizality (dietae?), zatímco místnosti v úrovni kryptoportiku byly výhodné pro svou chladnost v letních měsících. Nástěnné malby v této části vily patří do této doby. V pozdní době 3. fáze vily byly také zbudovány malé lázně u pozdějšího mauzolea.

Čtvrtá fáze vily je reprezentována císařskou (Maxentiovou) přestavbou. V této fázi proběhla velkolepá úprava na sídlo vykazující rysy společné luxusním pozdně antickým rezidencím: velké apsidové sály, podlahy s opus sectile, vyhřívané místnosti, zdivo typu opus listatum a vittatum typické pro tuto dobu v Itálii. Na druhou stranu bylo nalezeno jen málo fragmentů výzdoby (v nymfeu nástěnné malby, části mramorového vykládání podlahy, kazetování apsidy auly), už snad poukazuje na nedokončenost stavby, nebo na to, že k výzdobě císařské vily byla použita architektonická dekorace ze starších fází vily (spolia) (Pisani Sartorio a Calza 1976, 128).

Následující popis cesty od via Appia přes spodní úroveň komplexu zahrnující mauzoleum a cirk nahoru k obytně reprezentativním prostorům na kopci je koncipován tak, aby po sobě následovaly stavby jak byly umístěny na jednotlivých terasách svažitého terénu (označení jednotlivých prostor je dle plánů v Pisani Sartorio a Calza 1976):

Lázně se nacházejí se na nejspodnější úrovni (společně s mauzoleem a cirkem) a byla z nich odkryta jen malá část. Zachovalo se několik pravoúhlých místností, z nichž dvě mají apsidy – ta větší z nich je spojena s praefurnií a byla tedy horkou částí lázní (caldarium). Orientace lázní je odlišná od orientace sousedního ohrazení mauzolea a také od samotné vily.

Velké nymfeum (B1) je tvořeno místností s klenbou a nikou; nachází se na nižší úrovni než vila (ca. o 11,3 m níže) a je v jedné řadě s menším nymfeem a je s ním spojeno zdí, která běží

před uvedenými stavbami. Obě patřily do oblasti, kudy se vstupovalo od jihu (tedy od mauzolea) do vily. Podlaha nymfea je zdobena mozaikami. Menší nymfeum (E1) se nachází se mezi cirkem a terasovou zdí vily, poblíž klenutého vstupu do rezidence v pokračování kryptoportiku ve směru k cirku. Je ze stejné doby jako velké nymfeum.

Místnosti Q1 (před) a Q2 (nad) velkým nymfeem B: Nymfeum stálo v údolí na úrovni mauzolea a cirku a tvořilo část nejnižší terasy před průčelím vily, směrem k mauzoleu se Q1 otvíralo půlkruhovým portikem (poloměr ca. 15,6 m). Q2 je prostor nad samotným nymfeem B, ale jeho půdorys s ním není shodný. Funkcí nymfea a nad ním se nacházející místnosti bylo patrně také pohledově rozbít monotónní běh terasové zdi (Pisani Sartorio a Calza 1976, 109).

Terasová zeď (P1) tvoří průčelí vily a běží od mauzolea až k cirku s celkovou délkou ca. 200 m. Zeď je zhruba 2,3 m před kryptoportikem, na západní straně navazuje na apsidu sálu L1 a jde přes starší věžovitý rizalit C 4 (v těsné blízkosti bývalé C4 je také jeden z průchodů do vily z exteriéru pro přístup do kryptoportiku – další podobný průchod je dále na východě při místnostech D). Terasová zeď Maxentiovy vily zrušila také druhý věžovitý rizalit C5. Za starší zdi C6 se terén směrem k cirku rapidně svažuje a tak tomu bylo i v antice – zde zeď pokračovala ve směru k cirku, v tomto svém posledním úseku je ve zdi velká brána s klenbou (P2) – zde se předpokládá hlavní vstup do vily od jihu.

Portik/koridor na fasádě (P1,3) o délce ca. 190 m spojoval sál L1 s pulvinarem cirku. Bylo navrženo, že vzhled fasády koridoru/portiku mohl být podobný mořské fasádě paláce ve Splitu se sloupy a okny v horní úrovni a otvory pro lodžie poskytující výhled na krajinu. Vstup P2 je klenutý prostup terasovou zdí pod předpokládaným portikem v úrovni piano nobile vily. Brána poskytovala přístup do části vily na sever od koridoru vedoucího k pulvinaru v cirku. Od nymfea E vedla v antice cesta vzhůru do vily právě přes bránu P2 a průchod v terasové zdi tak umožňoval komunikaci mezi různými částmi císařského komplexu (vila-cirk-mauzoleum). Střecha portiku byla asi sedlová a na jeho východním konci byla apside ústící do spojovacího prostoru nepravidelného půdorysu (P5) před kruhovou místností za pulvinarem. Z P3 do P4 by se šlo přes P5 a P6 předpokládaným schodištěm. Kruhová místnost P4 (průměr 7,8 m) měla dvě úrovně – spodní byla asi servisním prostorem a byla dveřmi spojena s P5; horní úroveň P4 byla na úrovni pulvinaru a portiku.

Kryptoportik a boční věže (starší) vily (C): Kryptoportik je na nižší úrovni než piano nobile vily a tvoří základ terasové zdi. Uvnitř je dělen pilíři na dvě galerie, původní délka mezi věžemi byla ca. 115 m. Interiér byl zdoben nástěnnými malbami s rostlinnými motivy. Na západním konci kryptoportiku, kde byla původně věž C4 pak při maxentiovské fázi zrušená,

byl vystavěn velký sál L1. Sál L1 má apsidu, jeho podlaha byla vyhřívána horkým vzduchem (apsida nahradila dřívější věžovitý rizalit kryptoportiku. Místnosti nalevo od auly vily jsou, jak uvedeno výše, ze starší fáze. Sál L1 možná fungoval jako audienční sál a velká aula jako triclinium; prostor L2 přitom byl nejspíše dvorem (dláždění).

Ve středu vily se nacházel největší a nejreprezentativnější prostor – apsidový sál-aula: Vestibul auly (A) má pravoúhlý půdorys o rozměrech 28,9 x 9,65 m a svou šířkou přesahuje aulu. Je spojen dveřmi nejen s ní, ale také s jí flankujícími prostory G a L2. Jižní zeď vestibulu nad kryptoportikem není zachována, ale dá se v ní předpokládat průchod do portiku nad kryptoportikem a terasovou zdí.

Basilikální aula-apsidový sál (M; Pisani Sartorio a Calza 1976, 91-96) je jádrem Maxentiovy vily a ve své severní části (apsida) je zachována poměrně do značné výšky nad úrovní podlahy. Pravoúhlá část sálu má rozměry 33,1 x 19,45 m a v její podlaze jsou stopy po systému vytápění. Vstupy do sálu byly na třech stranách – na jihu dva z vestibulu a pak na obou bočních stranách poblíž apsidy. Vstup na východní straně byl pro komunikaci s prostory G ze starší vily. Na západní straně jsou vstupy dva – jeden blíže apsidy a druhý ve středu strany (ten je větší) pro komunikaci s prostorem L2. Vnitřní průměr apsidy je ca. 11 m, v jejím vrcholu je pravoúhlá nika uplatňující se pohledově také z exteriéru. Tato nika má podlahu v úrovni vyšší o 0,5-0,6 m než podlaha apsidy, na obou stranách (v rovné zdi) vedle apsidy jsou dvě niky půlkruhové. Apsida vykazuje zbytky štukové výzdoby, dlažba byla z mramoru a byly také objeveny fragmenty černo-bílé mozaiky (jen volné tesserae) a malované omítky. Je patrné, že apsida byla klenutá a na vnitřní straně byla klenba opatřena kazetováním. Tento hlavní apsidový sál (M) byl po obou stranách flankován dvory a před ní bylo atrium-vestibul) – v tomto řešení se podobal např. se aule v Trevíru s jejími bočními dvory, či obdobně koncipované císařské vile v Konz v Německu.

Zbytky místnosti (O) na severovýchod od auly se zdá na první pohled ukazují na její půlkruhový půdorys. Mohlo by se tedy zdát, že se jedná o pozůstatek sálu s apsidou. Nicméně průchod ve vrcholu oblouku půdorysu by pro takovou stavbu byl netypický a lze snad uvažovat o tom, že původní půdorys prostoru byl kruhový. Tato místnost by pak mohla být kruhovým vestibulem s nikami a průchody pro příchod z via Asinaria (Pisani Sartorio a Calza 1976, 99).

Maxentiův předměstský palác tedy vykazuje půdorysné řešení upomínající na kompaktní portikové vily s bočními rizality, v jejímž středu se nacházel hlavní reprezentační prostor – triclinium. Vedle toho zde byl ještě jeden recepční prostor velkých rozměrů, a to sál s apsidou odsunutý mimo hlavní osu vily. Portik na průčelí poskytoval, díky umístění rezidence na

terase svažitého terénu, dobrý výhled na okolí. Umístěním apsidového sálu flankovaného dvory na jeho delších stranách ve středu stavby se podobá vile v Konz ze 4.st.

Bibliografie:

Alfred Frazer 1966, 385-392; Pisani Sartorio a Calza 1976; pro cirk a mauzoleum viz také de Angelis Bartolotti, Ioppolo a Pisani Sartorio 1988.

III.2 Romuliana (Gamzigrad)

Gamzigrad, kde byl vykopán monumentální opevněný rezidenční komplex, se nachází poblíž Zaječaru ve východním Srbsku. Do říše se tato oblast dostala nejdříve jako část provincie Moesia Superior v 1. st. n.l. a pak byla součástí Dacia Ripensis od 3. st. Palácový komplex patří k nejlépe zachovaným mezi rezidencemi tetrarchie a je velmi výrazný svou fortifikací a architekturou staveb uvnitř ní a také v blízkém okolí, a tak si zaslouží důkladnější popis a rozbor.

Archeologické průzkumy zde probíhaly od začátku 50. let 20. st. Nejprve byl komplex hypoteticky identifikován jako castellum, pak jako rezidence vojenského velitele s titulem dux limitis či jako sídlo procuratora metallorum (správce císařských dolů). Nicméně objevy mnoha mozaik, obytného souboru s peristylem a apsidovým sálem vedly společně se studiem písemných pramenů a epigrafických nálezů na místě k nové interpretaci ruin v Gamzigradu jako císařského paláce. (Duval 1997,149) Druhý (tedy ve smyslu chronologie) z archeologů, kteří vedly vykopávky v Gamzigradu, D. Srejović, správně navrhl identifikaci s Romulianou podle zmínky u pseudo-Aureliana Victora o místě pohřbení císaře Galeria v Romulianě pojmenované po jeho matce. Důležitá zmínka o Romulianě nacházíme ve dvou pramenech: V Epitomes pseudo-Aureliana Victora (ca. 360) se říká, že Galerius se zde narodil a zemřel; u Prokopia (De Aedificiis - 30.-50. léta 6. st.) figuruje Romuliana mezi místy, která nechal Justinian I. restaurovat. Srejović pak palác označil jako rezidenci abdikujícího císaře Galeria. Lactanciova neurčitá zmínka o vztyčení opevnění při císařových vicennialích byla pak vykládána jako ad quem datace pro dvojité opevnění paláce.

V r. 1984 byl odkryt nápis *Felix Romuliana* na malém oblouku ve stavbě s mozaikami a freskami v jihozápadní části paláce, která bývá identifikována jako jídelní sál. Nápis na archivoltě je aluzí na posvátné místo, které nový Romulus založil na památku sebe a své matky – to bylo potvrzením správnosti identifikace (Srejović 1993, 38). Nalezeny byly také medailony z porfyru s korunovaným císařem a císařovnou. Jeden ze dvou chrámů uvnitř

opevnění byl původně interpretován jako dynastický chrám-mauzoleum císaře, ale mezi 1. 1988-91 byly na nedalekém kopci Magura nalezeny zbytky dvou mauzoleí a nedaleko dva tumuly se zbytky hranice určené pro císařské pohřby. To je jasným poukazatelem na to, že centrální chrám v paláci by neměl být považován za císařské mauzoleum. Identifikaci Gamzigradu jako Galeriovo díla a snad i jako rezidence jeho matky je možné s velkou jistotou akceptovat, stejně jako to, že samotný Galerius plánoval, že se zde usadí po své abdikaci (inspirován příkladem Diocletiana, který si také zřídil opevněnou rezidenci ve svém rodném kraji).

Rok narození Galeria není znám, místo však ano - nedaleko města Serdica v Dacii Ripensis. Jeho původní jméno bylo Maximinus, otec byl rolník. Galerius měl sestru, která pak byla matkou císaře Maximina Daii. Neví se přesně, kdy začala jeho vojenská kariéra – za Diocletiana byl jmenován praetoriánským praefectem, r. 293 byl prohlášen caesarem jako C. Galerius Valerius Maximianus. Jeho první žena mu porodila dceru, která pak byla manželkou císaře Maxentia. Jeho druhou ženou byla Diocletianova dcera Valeria. Roku 305, kdy byl prohlášen augustem v Nikomedii (ve stejný den se stal augustem i Constantius Chlorus, zatímco Severus a Galeriusův synovec Maximinus caesary), se rozhodl abdikovat až dosáhne vicennialí a dosadil jako spoluvládce Licinia a jeho syna Candidiana. Po smrti Constantia v červenci r. 306 byl ve formálním smyslu prvním augustem, ale pak přišly události, které mu zjevně nevyhovovaly: Konstantin byl prohlášen císařem po smrti svého otce a Galeriusův zeť a Maximianův syn Maxentius císařem v Římě (ne dlouho po té jmenoval Maxentius svého otce po druhé augustem) – Galerius akceptoval Konstantina ale vydal se proti Maxentiovi (neúspěšně, přenechal mu Itálii). Roku 308 Galeriova pozice se posílila, protože za podpory Diocletiana byl v Carnuntum prohlášen Licinius augustem a Galeriova žena Valerie byla při té příležitosti povýšena na augustu. Nicméně r. 310 vážně onemocněl, v dubnu r. 311 uveřejnil edikt tolerance ke křesťanům a zemřel zanedlouho poté. O dva roky později byly Liciniem popraveny manželky Diocletiana i Galeria – toto je jasný termín, po němž všechny práce v Romulianě musely být skončeny (Srejović 1995, 299).

Opevnění

Romuliana je vystavěna na zvlněném terénu mezi dvěma říčkami. Její lichoběžníkové opevnění vymezuje prostor o ploše ca. 6 ha; hlavní vchod je na východní straně – fasády všech staveb hledí k této bráně. Opevnění palácového komplexu je dvojité: Vnější (mladší) je z opus mixtum (šířka 3,65 m) s velkými polygonálními věžemi - věže v rozích jsou šestnáctihranné s nitřním průměrem 19,1 m, věže flankující brány jsou dvanáctiúhelné a

stejně tak i vždy dvě střední věže na jižní a severní straně, ostatní věže jsou desetiúhelné. Vnější hradba má dvě monumentální brány (s dekorací pilastry s reliéfy tetrarchů v medailonech) vedoucí do vnitřního opevnění z cihel. Vnitřní, starší opevnění má menší pravoúhlé věže (podobné těm ve Splitu) z opus mixtum či testaceum z celých cihel normální velikosti a brány v něm jsou jen zhruba naproti těm ve vnějším (ze staršího opevnění odkryta na západní straně brána, části hradby, pravoúhlé věže a portik).

Chronologie obou opevnění: Srejšović datuje jedno do doby, kdy byl Galerius caesar, a do další do konce jeho vlády. Podle jiných je to vnější spojeno s obnovou komplexu za Justiniána, protože jeden ze sálů byl nahrazen chrámem považovaným za charakteristický pro 6. st. a také Prokopios podává svědectví, že Justinian nechal některé pevnosti v této oblasti obnovit (Duval 1997, 149). Vnitřní hradba byla postavena minimálně do značné výšky, pokud kompletně nedokončena. Toto starší opevnění bylo na začátcích průzkumů v r. 1864 vysoké ještě 16 m (Čanak-Medić 1995, 53). Východní a západní strany mají 180 m, severní 198 m a jižní 213 m. Pozdější opevnění: Starší věže do něho byly zakomponovány, jak to dokládají pilíře pozdějšího kryptoportiku, které se o ně opírají. Zeď mezi staršími věžemi byla ale zbourána a starší kryptoportiky také (ve stavbách vztyčených v době stavby nového opevnění nebo po tom jsou cihly ze staršího opevnění a další jiné a tlustší) (Vasić 1993, 119).

Stavby uvnitř opevnění

Komplex není homogenní co se týče orientace jeho jednotlivých budov. Jsou tu vlastně dvě reprezentativní palácové stavby s apsidovými sály a peristyly a dále snad horreum, dva pohanské chrámy (z nichž ten hlavní je předcházen velkou veřejnou esplanádou), lázně a další menší budovy. Mezi oběma branami běžela jediná hlavní komunikace orientovaná V-Z (decumanus). Stavby na sever od decumanu měly více privátní charakter (obytná funkce), zatímco ty na jihu plnily veřejnou funkci. Datace s tím spojených architektonických článků, soch, skulptury a fresek se pohybuje od konce 3.st. do pol. 4.st. Nejvýznamnější oblast uvnitř hradeb byla vyhrazena pro oba chrámy: Chrám v severním sektoru byl vztyčen na pódiu (tetrastylon prostylos 16,5 x 10,5 m) s křížovou kryptou pod celou – snad zasvěcen Kybelé či Liberiovi a Libertě. Další chrám byl v centru jižního sektoru a zbyla z něj část pódia 4 m vysokého s dvojitou kryptou – v tomto chrámu byly nalezeny zbytky soch císaře z porfyru a Jupitera či Hercula. Starším názorem bylo, že se jedná o císařské mauzoleum se sarkofágem v kryptě na základě analogie s domnělým mauzoleem uvnitř paláce ve Splitu.

Rezidenčně-reprezentační stavby v severní části opevněného komplexu

Palác v severovýchodním sektoru (označován D3 na plánu Vasiće – Vasić 1993; označení dalších částí komplexu níže také podle tohoto plánu) je ten menší z obou (ca. 3000 m²; má peristyl (32 x 18 m), okolo něhož jsou seskupeny místnosti různých velikostí a tvarů s dominantním apsidovým sálem (11 x 20 m). Skupina místností D4 je ověřena pouze sondami a má celkové rozměry 80 x 18 m; po celé její jižní straně běžel koridor široký 4 m. D4 komunikuje s větším palácem (D1) pomocí atria skupiny D5. Menší palác ukazuje tradiční schéma peristyl + apsidové triclinium; na jihu před touto hlavní částí paláce je skupina sálů, před nimiž běží dlouhý koridor. Okolo tří stran peristylu obíhají malé místnosti; ty na jihu ale nemají vstup do peristylu, ale otvírají se na jih do exteriéru. Apsidový sál na západní straně peristylu má apsidový sál velmi silné zdi, takže se dá předpokládat jeho zaklenutí nebo dokonce existence horního podlaží (nicméně zatím nenalezeny podpory podlahy). Ve dvoře mezi oběma paláci je malý templ.

Palác v severozápadním sektoru (D1) je propracovanější a rozlehlejší (4000 m²). Obsahuje čtyři velké sály, oktogonální prostor, dva peristyly a malé lázně. Jeho podlahy jsou mozaikové, stěny byly obloženy kamennými deskami a zdobeny štukem a freskami. D1 je nejreprezentativnější částí komplexu; jeho hlavní fasáda byla obrácena k jihu a hlavní portál na východní straně se pohledově uplatňoval od východní brány opevnění. Hlavní vchod je na východní straně, je flankován dvěma sloupy a vede do dlouhé haly (7,5 x 42,7 m) s mozaikami. Tato hala tvoří část vstupního traktu složeného ze dvou paralelních hal s orientací V-Z, mezi nimiž je úzký obdélný dvůr. Severní hala má niku, vedle níž se nachází ve dvoře oktagon. Obě haly jsou na západě spojeny koridorem-krčkem. Oktagon u dlouhého koridoru mohl snad být knihovnou, či místem pro uskladnění císařských insignií. Baldini Lippolis ale nevyklučuje, že by oktagon mohl pocházet až z pozdější stavební fáze, kdy na tomto místě byl zřízen kostel, a že by se tedy mohlo jednat o baptisterium (Baldini Lippolis 2002).

Peristyl (D1/6) má rozměry 23,3 x 15,25 m a přimyká se k němu apsidový sál 11,12 x 18,5 m; na ose sálu je v peristylu fontána. Na východní straně sálu navazoval dvůr s třemi stranami jako kolonádami (podobně ve vile Löffelbach či také v paláci v Rhegiu poblíž Konstantinopole). Z tohoto dvora na boku triclinia vedl vstup do kruhové místnosti dále se otvírající do trikonchu a tetrakonchu (snad lázně). Na západ od hlavního peristylu byly obytné místnosti rozmístěné okolo menšího peristylu, přístupného přímo ze severu – tato část snad jako obytná, umístěná v klidnější části paláce dále od vchodu a triclinia. Na jih od skupiny místností centrálního půdorysu u hlavního peristylu paláce je skupina spojující tento palác

s částí D3. Ta zahrnovala malý peristyl, několik místností malých rozměrů a vedle peristylu přes otevřený prostor nacházející se malou apsidovou místností.

Stavby v jižním sektoru opevnění

Tyto byly od rezidenční části odděleny hlavní komunikací běžící mezi oběma branami v opevnění. Jižní části komplexu dominoval velký chrám, který byl již zmíněn výše. Budova, označena Vasičem jako G, je velkým sálem a má na severní straně portik (ten je vlastně ohraničením temenu velkého templu na sever od této stavby) a na východní vstup s předsíní. Její celkové rozměry jsou 51,2 x 19,4 m. Sál nemohl být završen jednotnou krovovou konstrukcí, protože zdi nejsou dostatečně na to dimenzované, a tak asi byl ještě vnitřně dělen (Vasić 1993, 144f.). Charakteristickým rysem stavby je její vytápění pod podlahou.

Stavba F je složena ze dvou částí – místnost na severní straně sloužila jako předsíň, za ní byl pak velký obdélný sál (30 x 45,1 m), který byl ve směru orientace stavby (S-J) dělen na pět lodí stejné šířky tvořených pilíři. Snad stavba sloužila jako horreum.

Stavba E, v jihozápadní části areálu, stojí uprostřed čtvercového ohrazení o rozměrech strany 31,5 m. Vchod je orientován na sever a vedl do předsíně sestávající se ze tří vzájemně široce spojených místností (výzdoba mozaikami), odtud pak průchod do střední čtvercové místnosti (6,45 m) na třech stranách se otvírající do dalších místností, z nichž ta na jihu je větší. Snad se mohlo jednat o triclinium, předchůdce pozdějších trikonchů.

Funkce těchto tří staveb nebyly spolehlivě určeny. Na rozdíl od staveb v severní části, které svou architekturou ukazují na rezidenční funkci (peristyly s apsidovými sály, menší místnosti v řadách u dvorů – podobné aristokratickým domus a jiným císařským palácům a praetoriím), asi měly více veřejný charakter: byla zde kultovní stavba a snad také velký hodovní sál pro slavnostní příležitosti (stavba se třemi místnostmi otvírajícími se na střední čtvercovou místnost) nebo i horreum (? , stavba s pilíři).

Chronologie staveb v opevnění

Ukazuje se, že r. 298/299 byl pro Galeria klíčový: vítězství nad Peršany, oslava quinquennialí, stavba oblouk v Soluni Romula byla v té době spojována s Martem (od r. 299 bylo tedy Romule vzdávat speciální úctu jako matce Martova syna). Za této situace bylo zřejmě rozhodnuto oslavit místo jeho početí stavbou Romuliany. Po příjezdu z východu do své části říše začal Galerius pravděpodobně uskutečňovat svůj politický program dokumentovaný archeologicky stavbami v Soluni a Romulianě. Galeriov oblouk byl hotov před r. 303 kdy byla oslava velkého jubilea tetrarchů (decennalia cesarů a vicennalia

augustů) v Římě. Romuliana byla, jak ukazují vykopávky, v jedné fázi zastavena a původní design byl opuštěn a následně nahrazen novým: pokud byly práce začaty v r. 299, změna projektu mohla následovat v r. 303 po smrti Romuly. Do r. 306 bylo podle názoru Srejoviće dokončeno vnější opevnění. (Srejović 1995, 299f.)

K takto nastíněnému chronologickému vývoji opevněného komplexu poukazují i mauzolea nacházející se nedaleko od paláce. První mauzoleum je postaveno ve stylu staršího opevnění, na druhou stranu dva reliéfy (jeden z nich s nápisem Felix Romuliana) jasně poukazující na apotheosu matky císaře byly nalezeny poblíž brány novějšího opevnění a s jeho fází Romuliany jsou spojeny i další prvky architektonické dekorace symbolizující nesmrtelnost (kantharos, sběr hroznů vína apod.), což ukazuje na změnu původního plánu komplexu z důvodu smrti jednoho z členů císařské rodiny (tedy evidentně Romuly). p. 301 – Není jasné, kdy a kde přesně Romula zemřela. Galerius jí byl velmi oddán a je možné předpokládat, že s ním i bydlela. Okolo r. 303 byla jeho hlavní rezidencí Serdica nebo Soluň, nicméně Lactantius popisující Romulinu rituální oběť bohům v r. 303 zmiňuje přítomnost venkovanů – asi tedy bydlela na venkově. V té době nebyla ale Romuliana hotová a ona snad mohla bydlet v nějaké vile poblíž. (Srejović 1995, 301)

Nebylo neobvyklé pro císaře, aby svým matkám vzdávali největší pocty při pohřbech a aby je povýšili mezi bohy – stavba mauzolea pak určila celý další charakter Romuliany: Srejović zastává názor, že Galerius sem chtěl přesídlit po své plánované abdikaci a rozhodl se zde být i pohřben (druhé mauzoleum). Vše, co zde bylo pak postaveno, bylo asociováno s Galeriovým politickým programem a Romuliana se měla stát místem pro jeho apotheosu a následně kultu (jako divus Galerius) (Srejović 1995, 302). Ve velkém chrámu v jižní části byly nalezeny fragmenty soch Jova a Hercula - božstev spojených ideologicky s tetrarchií; reliéfy a mozaiky s motivy Dionýsa a Aisklepie zase v jiných částech komplexu – Galerius srovnáván hlavně s Dionýsem (jeho triumf nad Peršany jako triumf Dionýsa v Indii) a Dionýsos také po svém triumfu zbožštil svou matku (podobně Galerius). Císař zemřel rok před tím, než měla být Romuliana hotova – tedy k datu jeho plánované abdikace (možná, že zde byla plánována střední monumentální kolonádová ulice, jaká je např. v podobně koncipovaném komplexu v Justiniana Prima/Caričin Gradu, ale jeho smrt překazila její realizaci).

Architektonická skulptura, mozaiky, fresky apod. jsou v nálezech stylově jednotné, což hovoří pro krátký časový úsek výstavby celého komplexu. Nejprve bylo plánováno a započato staré opevnění a do něj snad palác D3, pak nové opevnění a pak ostatní části. Starší opevnění je stylově blízké tomu ze Splitu, které vzniklo v posledních letech 3. st., a reliéfní vyobrazení na východní bráně opevnění je datovatelné do let 305-6 (Srejović 1993, 43). Čanak-Medić

poznává, že palác menší palác (D3) musí být starší než templ mezi ním a větším palácem – během konstrukce temenu templu palác D3 ztratil důsledkem stavby vnitřní zdi temenu svou apsidu a ta byla nahrazena novou pravoúhlou místností spojenou dveřmi se sálem. Zde i v západní zdi templu jsou fragmentární cihly z demolovaných staveb – dokončení části templu a jeho temenos patří podle Čanak-Mediće do stejné doby a také do doby stavby druhého opevnění. Malý templ byl funkčně spojen s menším palácem a podle názoru Srejšoviće byl privátní. Horní část templu a jeho temenos byly stavěny v době, kdy východní část většího paláce (D1) již existovala – temenos se o tuto část paláce opírá. Čanak-Medić se shoduje v chronologii hlavních palácových staveb se Srejšovićem: Nejranější stavbou byl menší palác a pokud existoval v době plánování opevnění, je to možná důvodem jeho nepravidelnosti - ostatní stavby jsou jednotně orientovány. Severní, rezidenční část většího paláce asi konstruována při stavbě druhého opevnění. (Čanak-Medić 1995, 53-55)

Vasić odlišný názor na chronologii stavební činnosti v Romulianě než výše uvedení autoři (Vasić 1995) Tento autor má zato, že výstavba začala větším palácem D1 a současně s tím se začalo pracovat na skupině D2, pak byl stavěn menší palác D3 a následovala skupina D4 s tím, že jako poslední byla stavěna D5. S Vasićem lze souhlasit v tom, že trakt D4 je pravděpodobně mladší než D3, protože přísun stavebního materiálu do D3 by v takovém případě byl prakticky nemožný. Co se týče celkové chronologie jeví se pravděpodobnější interpretace Srejšoviće a také Čanak-Mediće, podle nichž D3 je starší než D1 a 2. Vasić nevzal v úvahu, že apside triclinia menšího paláce (D3) byla zničena během výstavby templu.

Prostorové a časové vztahy mezi palácem D a opevněními: Průzkumy odhalily řadu pilířů patřících k portiku vnitřního staršího opevnění na východní a západní straně areálu a další práce takový portik našly i v severozápadní části mezi věžemi X a XII staršího opevnění – to potvrzuje, že portiky vnitřní šly okolo celého opevnění. V plánu areálu s doplněnými portiky na vnitřní straně staršího opevnění jsou vidět jasně tři body, které vylučují, aby současně existoval palácový komplex D jako celek a starší opevnění: Mezi polygonální věží východní brány a první pravoúhlou věží na sever od ní (IV) je úsek zdi, který načrtává dvůr mezi trakty D3 a 4 a jelikož tato zeď zasahuje do linie portiku opevnění, je nemožné, aby trakty D3,4 a 5 existovaly současně s prvním opevněním (Vasić 1995, 317). Toto Vasićovo tvrzení je ale možné modifikovat tak, že existence staršího opevnění pouze vylučuje, aby skupiny D4 a 5 stály současně s ním; palác D3 nezasahuje do portiku a mohl tedy v té době být na svém místě. Severozápadní roh D2 také zasahuje do portiku mezi věžemi X a XII – D2 tedy mohl být postaven až po destrukci části portiku. Také apside triclinia ve větším paláci takto zasahuje do linie portiku opevnění a musel tedy tento palác budován až po jeho

zbourání. Podle Vasiće je tedy existence paláce D či jeho částí souběžně s existencí plně stojícího raného opevnění vyloučená a rané opevnění tedy nebylo stavěno pro fortifikaci paláce D (Vasić 1995, 317). Nicméně, jak je vidět z výše uvedeného srovnání všech známých skutečností, nemůžeme vyloučit, že D3 existoval současně se starším opevněním. Další dvě stavby ranější než první opevnění jsou zaznamenány: Stavba V1 je situována jihozápadně od věže I a byla následně protnutá konstrukcí prvního opevnění; stavba V2 je jižně od velkého templu a byla zbourána pro umístění budovy G.

Mauzolea

Otázkou, která byla dlouho sporná, bylo místo Galeriova pohřbení. Svědectví Aureliana Victora, který říká, že císař byl pohřben v místě svého rodiště v Romulianě, bylo dlouho vědci přehlíženo, a tak jeho mauzoleum bylo spatřováno v rotundě poblíž císařského paláce v Soluni (Srejšović a Vasić 1994, 25). Romuliana jako místo vybrané pro poslední odpočinek vládce, který byl adoptivním synem Diocletiana a tím pádem člena Jovovy rodiny, musela mít speciální architektonický charakter. Galerius byl oslavován jako nový Alexander skrze svůj triumf nad Persií a také nový Romulus – proto ideologický program musel být hodný takového proto-heroa (Romuliana je ve skutečnosti spíše městem než palácem – Galerius jako nový Romulus zakládající nové město jako Romulus Řím?). Romuliana patří do speciální kategorie římské palácové architektury svým posvátným a memoriálním charakterem: Oba tetrarchovské chrámy mají prominentní pozici v Romulianě a ostatní stavby a komunikace jsou jim podřízeny; přítomnost dvou chrámů a dvou samostatných peristylových komplexů s apsidovými sály bývá interpretována jako poukaz na záměrně dvojitý charakter Romuliany ukazují na glorifikaci dvou osob – Romuly a jejího syna (Srejšović a Vasić 1994, 26).

Původně byl vyjádřen názor, že větší chrám uvnitř Romuliany v sobě skrýval kryptu pro uložení císařova sarkofágu. Nicméně místo jeho posledního spočinutí se ukázalo být mimo palác, avšak nedaleko od něj: Mezi lety 1989-1993 proběhly vykopávky asi 1km východně od hlavní brány Romuliany na kopci nazývaném Magura, který jak se ukázalo byl jakýmsi *mons sacer* – zde byl Galerius a jeho matka pohřbeni a měli vstoupit mezi bohy. Hlavní cesta do Romuliany vedla v severní části kopců a monumentální tetrapylon byl objeven na vrcholu tohoto výstupu - odtud byl nejlepší výhled na celou Romulianu (tetrapylon jako prvek urbanismu zde byl záměrně použit mimo město). Na tomto místě se cesta rozdvjovala – jedna větev (V-Z) sestupovala k hlavní bráně, ta druhá vedla na jih mírně do kopce na vrchol Magury, kde byly objeveny dvě mauzolea a dva památníky ve tvaru mohyly. Plocha vrcholu

kopce s monumenty leží takřka na ose hlavní brány Romuliany – obě oblasti lokality byly zastavěny monumentální architekturou, a to ve stejné době, jak potvrdily výzkumy.

Obě císařská mauzolea jsou zachována pouze fragmentárně – byla rozebírána na stavební materiál už v 5. st. (domy v Romulianě). Z mauzolea I zůstává zbytek čtvercového pódia (strana o 9,79 m) a krypty. Pódium podpíralo oktogonální stavbu, o jehož vzhledu vypovídají pouze rekonstrukce založené na zbytcích architektonické výzdoby (centrální mauzolea byla obvykle v interiéru kruhová). Mauzoleum II mělo vysoké pódium, z něhož se zachoval jen zlomek se schodištěm, a pak také krypta s poničenou hrobkou. Pódium bylo dvanáctiúhelné na vnějšku a kruhové uvnitř. Otevřenou otázkou je, zda cela mauzolea byla obkroužena portikem, pro něž je dostatek místa mezi ní a okrajem pódia (fragmenty ionských hlavic pro to hovoří).

Pozice kruhových mohylových monumentů jasně hovoří pro to, že byla spojena ideologicky i funkčně s mauzolei. Monument na jižní straně mauzolea I má v průměru 30 m, ve středu kruhové stavby je oblast poznamenaná silným ohněm, jsou zde i otvory po kůlech či pilířích. Obsahuje zbytky kovových předmětů, např. nádobí, ale také i mince (Maximian, Probus, Diocletian). Z nalezených zbytků lze rekonstruovat vzhled pyre ve středu kruhové stavby, na jejímž místě bylo po jejím spálení navršeno množství hlíny jako mohyla. Kruhový monument u mauzolea II má průměr 40 m a obsahoval také pyre (rogus). Byly osoby pohřbené v mauzoleích spáleny *in corpore* či jen *in effigiis*? Vzhled a velikost obou hrobek v mauzoleích napovídá tomu, že zde byly pohřbeni lidé a ne jen zpopelněné ostatky uloženy a tedy že byly spáleny jen jejich *effigies*, jak běžné od 2. st. u členů císařských rodin (Srejiović a Vasić 1994, 34).

Stavební materiál a architektonické prvky pojí mauzoleum I s prvním opevněním Romuliany a malým chrámem (mince v pyre je z r. 294 – pohřeb tedy asi krátce nato). Mauzoleum II je stavební technikou podobné mladšímu opevnění a velkému templu v Romulianě (toto opevnění podle reliéfu nad východní branou je mezi r. 305-6 a tedy i pohřeb v mauzoleu v následujících letech). Pohřbeni zde mohly být jasně jen dvě osoby: Galerius a jeho matka. Romula je zmiňována v pramenech před velkým pronásledováním křesťanů v r. 303. Podle nápisu pravděpodobně se vztahující k jejímu zbožštění (Felix Romuliana) umístěnému nad branou mladšího opevnění a datovatelného do r. 305-6 lze její smrt předpokládat krátce před tímto datem. Galerius zemřel v r. 311. Jak byl areál vyčleněn od krajiny není známo. – snad byl obehnan zdí a možná že zde byl i sloup, jako u pomníků M. Aurelia a Antonia Pia v Římě. Tetrapiylon jaký je přítomný v Romulianě je znám z tetrarchovské architektury a v tomto případě byl na cestě vedoucí cestu přímo k paláci a také k mauzoleím.

Urbanismus Romuliany

Plánovaná římská města měla pravouhlý systém ulic a byla dělena do insul, později tyto aglomerace rostly organicky bez zachování výše uvedených charakteristik. Nicméně se předpokládalo, že Romuliana byla plánována a její vnitřní systém se podobal tomu ve Splitu (vnitřní dělení křížícími se ulicemi a následně dělení do pravidelných bloků – první plán Romuliany byl i takto hypoteticky vytvořen (Čanak-Medić 1966). Pro kosodélný plán osídlení byl hledán důvod v tom, že hypoteticky palác s orientací SV-JZ byl plánován dříve než opevnění – menší palác (Srejić 1993 a Čanak-Medić 1995).

Pro Split bylo zdůrazňováno osově uspořádání jako důležitý prvek ceremoniální (ulice vedoucí přímo k hlavnímu vstupu do paláce) – to ale chybí v Romulianě. Zde je jediná osa V-Z a ta sloužila svým prostorem pro komunikaci a nebyla uměleckým prvkem: chybí dlouhé enfilády akcentované osově uspořádanými stavbami a bohatou výzdobou uličního interiéru (kolonáda). Aspekt jediné hlavní komunikace uvnitř opevněného paláce běžící mezi dvěma branami a lemované obytnými a reprezentativními stavbami můžeme následně nalézt v o něco pozdějším nedostavěném paláci v Šarkamen-Vrelo (viz níže) či v Justiniana Prima a Louloudies (6. st.; viz oddíl biskupské paláce). Jestli byla ulice lemovaná sloupořadím plánována v Romulianě není možné říci – palácový komplex možná nebyl zcela dokončen, protože Galerius zemřel rok před svou plánovanou abdikací, takže finální úpravy, které mohly zahrnovat kolonádu podél hlavní komunikace, nemusely být provedeny.

Byla Romuliana určena jako palác pro abdikujícího císaře? I když pro to neexistuje žádný písemný důkaz, jako máme k dispozici pro Split, je možné to prakticky s velkou pravděpodobností na základě charakteru celého komplexu předpokládat (opevněný palác spojený epigraficky s osobou Galeria a nedaleká císařská mauzolea). Absence symetričnosti v utváření opevnění a uspořádání staveb uvnitř něho by mohla být vysvětlena tím, pokud by bylo prokázáno, že Romuliana dosahovala svého tvaru postupně (co se týče jak programové náplně – ideologie – i formy). Takto by to korespondovalo s historickými daty v tom, že místo bylo rodištěm Galeria, a existencí rezidence jeho matky předtím, než se zde rozhodl vystavět císařský palác – jinými slovy komplex snad začal s jinou původní myšlenkou, než do jaké se časem dostal (Čanak-Medić 1995, 58). Když místo dostalo císařský statut, nutně potřebovalo mnoho charakteristických prvků pro *sacrum palatium*, což bylo mimo jiné zdůrazněno opevněním které svou mohutností i architektonickou výzdobou bylo výjimečné.

Romuliana měla za své existence různé statuty: 1) císařské rezidence (konec 3. st. – první dvě dekady 4. st.), 2) církevní statek a pevnost (2. pol. 4. st. – 1. pol. 5. st.), 3) raně byzantské

osídlení (pol. 5. st. – rané 7. st.), 4) středověké město. Po r. 324 centrální sál v severozápadní části byl přeměněn na křesťanský chrám (trojlodní basilika), palác v severovýchodní části také přepracován, ale i tak si Romuliana podržela v té době reprezentativní charakter – pravděpodobně pak darována církvi. Asi po pol. 5. st. byly budovy zničeny požárem, pravděpodobně při drancování Huny. Pak přišla rekonstrukce, ale charakter osídlení se změnil: Budovy po pol. 5. st. byly skromných rozměrů a z horšího materiálu. Z té doby pocházejí dva jednolodní chrámy z použitých cihel a lomového zdiva bez architektonické dekorace. Třetí chrám, velká trojlodní basilika z konce 6. st., zůstal nedokončen. Během 6. st. byla Romuliana usedlostí řemeslníků a rolníků bez opravdového městského charakteru; na zač. 7. st. při migraci Slovanů a Avarů byla Romuliana opuštěna a čekala na znovu osídlení až do 11. st. do příchodu Srbů.

Bibliografie:

Srejović 1993; Srejović 1995, 297-310; Vasić 1993, 118-147; Vasić 1995, 313-323; Srejović a Vasić 1994; Čanak-Medić 1995, 51-63; Duval 1997, 148-151; Sodini 1997, 446-448

III.3 Spalato/Aspalato (Split)

Podle svědectví antických autorů si císař Diocletian před svou plánovanou abdikací nechal vybudovat rezidenci poblíž svého rodiště, která sloužila jako jeho palác po té, co se vzdal vlády. Palác nebyl postaven ve volné krajině, ale vedle osídlení zvaném Aspalathos či Spalathos, které bylo zmiňováno už před výstavbou paláce. Pozdně antická mapa *Tabula Peutingeriana* ukazuje Split před výstavbou paláce jako osídlení na místě průsečíku dvou cest – jedna vedoucí do Salony a druhá do Epetion (nyní Stobreč) (Belamarić 1998, 61). Diocletianovi architekti začali stavět palác v r. 298. Ještě v 10.st. byly ruiny paláce imponantní, jak nám o tom napovídá císař Konstantin Porfyrogenetos ve svém *De administratio imperio*, kap. 29. Je nutné úvodem poznamenat, že stavební činnost v paláci se neomezovala striktně jen na dobu Diocletiana, jak se původně mělo za to, ale pokračovala v omezené míře i později. Dále je dnes zřejmé, že rekonstrukce a plány paláce podané Niemannem a Hébrardem na poč. 20. st., které vstoupily do literatury jako by byly fakty, musejí být přehodnoceny ve světle nových vykopávek (McNally 1994, 108).

Palácový komplex, umístěný v zálivu, je takřka čtvercového půdorysu, s mohutným opevněním vybaveným věžemi, které jsou jednak v rozích a jednak lemují jednotlivé brány. Hlavní, jižní fasáda hledí svou arkádou na moře. Od tří bran v opevnění běžely kolonádové

ulice, na jejichž průsečíku byl tetrapylon; čtvrté rameno kolonádové ulice (ve starší literatuře se pro ni vžil nepřesný termín peristyl) je kratší, má pochozí plochu na nižší úrovni než ty ostatní (o tři schody níže) a vede k monumentálnímu protyru do samotného reprezentativně obytného jádra komplexu představujícího vlastní palác. Použití oblouků nad sloupy v tzv. peristylu je jedním z nejranějších případů této inovace, a to přinejmenším na západě – pak se tento prvek objevuje s oblibou v křesťanských chrámech (Duval 1997, 144).

Jižní reprezentativní část komplexu zabírala přibližně 1/4 celé rozlohy opevnění, před vlastním palácem byla oblast rozdělená na dvě části v nestejných úrovních – ta blíže paláci byla na nižší úrovni a vztahovala se funkčně k jeho suterénu, druhá část – nacházející se výše - byla tvořena dvěma dvory obehnanými zdmi a flankujícími kratší kolonádovou ulicí. Změny úrovní mezi decumanem, tzv. peristylem, oběma temenoi a vestibulem jsou jen malé a pečlivě konstruované zatímco za těmito stavebními bloky před severní fasádou paláce náhlé změny mezi úrovněmi převažují. Západní dvůr obsahuje tři malé chrámky: Na základě zprávy z 18.st. zmiňující zničení sochy bohyně Kybele je možné předpokládat zasvěcení jižního chrámku u peristylu této bohyni; malý chrám hledící na tzv. mauzoleum byl podle informace arcidiákona Tomáše zasvěcen asi Asklepiovi; další chrámek patřil Jupiterovi. Východní dvůr obsahuje oktogonální stavbu tradičně (i když neprokazatelně) identifikovanou jako mauzoleum Diocletiana. Tato oblast před vlastním palácem byla nejspíše přístupná veřejnosti, podobně jako podle Libaniova popisu v paláci v Antiochii. Jakou funkci měla část paláce na sever od decumanu, která měla evidentně jednodušší architektonické pojetí, lze hypoteticky odvodit opět na základě analogie s císařským komplexem na ostrově v řece Orontu v Antiochii, kde odpovídající oblast byla podle Libania vystavěna jako funkční "nové město". Ve Splitu je z této veřejné části komplexu zachováno jen velmi málo – všeobecně se zde předpokládají stáje, prostory pro gardu, dílny a další stavby pro provoz rezidence. Čurčić nicméně navrhl, že severní část komplexu mohla být opravdovým městem s funkcí rezidenční a komerční a Diocletianův palác byl de facto jen jasně architektonicky vymezená část na jihu hledící na moře (Čurčić 1993).

Hlavní reprezentativní blok ve Splitu byl přístupný od kratší kolonády kruhovým vestibulem ve středu fasády, který měl na průčelí sloupový portik nesoucí štít a v interiéru niky. Výrazně ceremoniální charakter vstupní části do vlastního paláce je zřejmý: kratší rameno kolonády má sníženou úroveň a tak jsou vytvořeny po stranách stupně, kde mohli stát ti, kteří vzdávali hold Diocletianovi objevujícímu se před kruhovým vestibulem, jehož důležitost byla akcentována portikem nesoucím štít, na místě vymezeném zábradlím (bývalý císař se tak objevoval v podobném architektonickém rámci jako i později v Konstantinově paláci zvaném

Dafne – viz Konstantinopol). Za vestibulem navazoval sál-koridor ústící kolmo do koridoru běžícího podél mořské fasády. Unifikované řady malých místností flankujících sál-koridor za kruhovým vestibulem rezidenční části paláce jsou interpretovány jako místnosti určené pro palácové gardy (Baldini Lippolis 2002, 34). Koridor podél mořské fasády zajišťoval komunikaci mezi sály (trůnní s apsidu, více apsidové triclinium) a dalšími menšími místnostmi.

Swoboda viděl v mořské fasádě paláce typ portikové (koridorové) vily s bočními rizality (v tomto případě reprezentovanými nárožními věžemi) a celý komplex pak interpretoval jako fúzi vojenského tábora a luxusní vily (Swoboda 1969, 149-159, viz také 289-305). Adaptace vojenského opevněného castelli na rezidenční komplex se zdá být přirozené při vojenské povaze Diocletiana a dalších císařů 3.st. (podobný případ snad v nedaleko ležícím Mogorjelu).

Rezidenčně reprezentační část komplexu, která kvůli svažujícímu se terénu k moři měla dvě úrovně (spodní vlastně jen jako nesoucí hlavní podlaží), obsahovala několik velkých sálů a také obytné místnosti. Ve východní části dominovalo velké triclinium. Identifikace tohoto sálu, který má ve své spodní úrovni křížový půdorys, jako triclinium bylo potvrzeno nálezem části hodovního stolu z mramoru, který se sem zřítíl z horního piana nobile (Duval 1997, 146). Suterén rezidenční části paláce, který se zachoval v poměrně dobrém stavu, sloužil primárně jako podpora hlavních prostor v patře, takže průběh zdí suterénu někdy ukazuje na tvar místností v patře, jak je tomu v případě hlavního apsidového recepčního sálu (McNally 1994, 111). Nicméně velké triclinium bylo v horní úrovni utvářeno, jak ukázal archeologický průzkum, jako centrála s vepsanými velkými nikami ve čtyřech rozích čtverce, které obsahovaly pravděpodobně stibadia.

Velký apsidový sál, evidentně hlavní audienční prostor, se nacházel v západní části hlavního traktu. Spodní úroveň sálu ukazuje obdélný půdorys s apsidou orientovanou na sever, nicméně nebyl jednotným prostorem ale na jeho ose byla řada pilířů sloužících jako podpory pro podlahu hlavního podlaží. Na rozdíl od suterénu z piana nobile sálu nezbyvá mnoho: byl odkryt průběh jeho boční stěny v délce 14,1 m a nad úroveň podlahy sálu je délka této zdi zaznamenána v úseku 7,8m - v této zdi byly nalezeny stopy po dveřích a i po dvou oknech. Hlavní vstup do sálu byl od jihu ze spojovacího koridoru běžícího podél mořské fasády paláce. (Marasović a Marasović 1994, 95)

Je tedy zřejmé, že ani jeden ze dvou hlavních sálů nebylo dáno výsadní postavení na střední ose paláce, tj. za vstupem z kruhového vestibulu. Tato prestižní pozice byla obsazena spíše z funkčního důvodu širokou chodbou spojující vestibul s hlavním komunikačním koridorem

na mořské fasádě. Triclinium centrálního půdorysu ve východní části paláce by mohlo "velkým hodovním sálem" - "grand dining hall" v terminologii S. Ellise (Ellis 2004, 39f.), tedy prostorem pro hostiny pro velký počet lidí. Jelikož nevíme, jaké ceremonie obklopovaly císaře, který již abdikoval, je nemožné určit přesně funkci druhého z obou reprezentačních sálů: jeho půdorys (longitudinála s apsidou) ukazuje nejspíše na hlavní audienční sál, který mohl mít nicméně i funkci triclinia, i když pro omezený počet hostů (v apsidě jen jedno stibadium). Další místnosti více soukromého charakteru, byly na západ od apsidového sálu a jsou charakterizovány užitím nik a tendencí k centralizovaným půdorysům.

Vedle hlavní přístupové cesty do vlastního paláce přes kratší kolonádu zde bylo ještě další, méně nápadné spojení s oblastí na sever od něho. V jedné z místností v suterénu severozápadního sektoru hlavního palácového bloku bylo nalezeno schodiště vedoucí z komunikačnímu prostoru před hlavní vnitřní (severní) fasádou, tedy z nejnižší úrovně, do interiéru reprezentativní části v patře (piano nobile) (Marasović a Marasović 1994, 93). Dále pravoúhlá stavba opírající se o fasádu rezidenční části u východních lázní (dolní úroveň), interpretovaná jako schodiště, ukazuje na existenci spojení mezi hlavním podlažím jižní části paláce a těmito lázněmi - což umožňovalo dostat se z triclinia do prostor lázní bez okliky (McNally 1994, 115). Dalším příkladem servisní komunikace je jihovýchodní věž (tedy věž, která limitovala mořskou fasádu) – poskytovala spojení mezi exteriérem paláce a jeho suterénem.

Výše zmiňované východní lázně byly tak funkčně spojeny s tricliniem a určeny pro návštěvníky. Zachovala se z nich půlkruhová piscina a na východ od ní malá část caldaria. Ve vzdálenosti 20m na sever od lázní, tedy na cestě podél západní hradby komplexu, byly odkryty podlahové mozaiky a báze sloupů, které asi patřily portikovému dvoru. Další lázně stály v západní části prostoru před severní fasádou vlastního paláce, mezi ní a chrámovým temenem: podle jejich blízkosti k císařským apartmá (jak interpretovány menší místnosti na západě jižního palácového bloku) se jeví jejich charakter jako privátní, na rozdíl od těch na východě (Marasović a Marasović 1994, 95f.). V západních lázních bylo lokalizováno celkem pět vytápěných místností a s nimi spojené zdi. Místnosti jsou zde menší, než ta zachovaná ve východních lázních, ale jsou zajímavých půdorysů – např. kruh vepsaný ve čtverci a rozšířený o čtyři niky (podobá se to půdorysu vestibulu paláce). Exteriérová architektonická výzdoba nebyla nalezena, ale interiér měl jistě bohatou dekoraci. Tyto lázně také přestaly být užívány asi ve století následujícím po Diocletianovi, jak ukazuje analýza střepů. Nedávné objevy na nižší úrovni před severní fasádou hlavní části paláce tak ukázaly nesprávnost starších rekonstrukcí, které ukazovaly tento prostor jako volnou plochu umožňující

bezbariérovou komunikaci podél fasády a následně hradeb ve směru na sever, podobně jak se to předpokládalo v severní části opevněného komplexu. Oboje lázně a portikový dvůr v jižní oblasti paláce tak zjevně přerušily otevřený komunikační systém navržený Adamem, Hébrardem a Niemannem, a dřívější předpoklád, že paláci dominovala uniformita a řád v plánování komunikací, byla vyvrácena (McNally 1994, 112).

Ze staveb umístěných před severní fasádou paláce na horní úrovni si zvláštní zmínku zaslouží velká centrála ve starší literatuře identifikovaná jako mauzoleum Diocletiana. Taková funkce nicméně není potvrzena, naopak spíše odůvodněně zpochybněna. Duval upozorňuje na to, že není důvod tuto stavbu nazývat mauzoleem z několika důvodů: není zde místo pro sarkofág, užitá výzdoba není pro tento typ budovy příliš vhodná a dále negativní příklady ze Soluně (Galeriova rotunda) a Romuliany/Gamzigradu (chrám s kryptou vnitř opevnění), u nichž se nepotvrdilo, že byly vystavěny jako místa posledního spočinutí císaře, svědčí proti umístění mauzolea v samotném paláci či městě. Pochybnosti vyjádřila nedávno také v souvislosti s tím, že se zdá, že prostor pod centrálou, který vypadá jako krypta, byl vždy přístupný a nebyl zde proto umístěn sarkofág. Navíc tento prostor má jen zhruba hotové stěny a strop, nebyly zde nalezeny stopy po upevnění dveří a ani nejsou stopy po schodišti (McNally 1994, 109).

Severní oblast opevněného komplexu má na rozdíl od vlastního paláce na jihu mnohem jednodušší typy staveb a větší uniformnost v plánování. Severní oblast byla na starších plánech rekonstruována jako zastavěná budovami s velkými dvory, o nichž se předpokládalo, že byly sídly a servisními prostory pro vlastní palác na jihu. V severozápadním kvadrantu byl nedávnými americko-jugoslávskými výzkumy potvrzen půdorys stavby s obdélným dvorem lemovaným na východě a západě portiky a na severu a jihu vždy třemi místnostmi reflektujícími ve svém dělení průběh zdí dvora a portiků. Brána je zde doložena na severu stejně jako dvě ve středech východní a západní strany. Další prostory šly okolo hradby a tvořily je menší místnosti umístěné podél komunikace. Některé z těchto místností byly evidentně sklady, podle nálezů množství fragmentů amfor, jiná místnost sloužila pouze jako přístup k věži opevnění.

Stavební činnost ve Splitu se nezastavila ani po Diocletianově smrti, ale došlo ještě k několika menším změnám, které byly zaznamenány na základě archeologický průzkumů a o dalších mluví historické prameny. V podloží západních mozaik východního dvora (vedle temenu "mauzolea") byly nalezeny střepy z "African red slip ware", což ukazuje na dobu konstrukce v 1. pol. 4. st. Mělo se zato, že palác po císařově smrti byl příliš nevýznamný, aby vyžadoval novou stavební aktivitu, ale mozaikový dvůr ukazuje opak a stejně tak i prameny. Nemale množství členů pozdějších císařských rodin projíždělo Salonou a v paláci se zastavilo, nebo

v něm dokonce i nějaký čas pobývali, a ten byl udržován pro účely takových návštěv. Význam výše uvedeného dvora byl spojen s komunikací mezi východní branou a prostorem, který se nacházel jižně od ní. Tato cesta, jak se zdá, získala na důležitosti po smrti Diocletiana. V místnosti východně od tohoto dvora bylo nalezeno mnoho fragmentů různobarevných kamenů pro výzdobu paláce, což se dá vykládat jako místo, kde byly nahromaděny přebytky z výzdoby a také by to ukazovalo na to, že tato oblast byla při stavbě paláce nechána jako skladiště materiálu přiváženého asi východní branou komplexu. Sekundární materiál se v této místnosti začal hromadit už v 6. st., a proto lze předpokládat změny v užívání paláce (squateři) už před pádem Salony v pol. 7.st. Nálezy keramiky ve východních lázních ukazují na jejich opuštění ve století následujícím po Diocletianovi, tedy ještě dlouho před pádem Salony. (McNally 1994, 113-115)

Svědectví pramenů: Ammianus Marcellinus popisuje, jak v r. 356 za vlády Constantia II. byl ukraden purpurový závěs z císařova sarkofágu v jeho mauzoleu. Tento čin byl potrestán a byl chápán jako urážka majestátu – tato pasáž bývá někdy brána jako jasný poukaz na to, že oktogonální stavba (chrám?) v paláci byl určen jako Diocletianovo mauzoleum. Důvod ukradení závěsu? Podle Belamariće to bylo gesto křesťanské odplaty císaři-pronásledovateli křesťanství. Zničení památky na císaře v jeho vlastním paláci byla pravděpodobně cílená – nenalezneme zde žádné vzpomínkové nápisy na něho (medailon v mauzoleu nebyl asi spojován po staletí s jeho osobou, jinak by nepřežil transformaci stavby v katedrálu) (Belamarić 1998, 55f.). *Damnatio memoriae* začalo postihovat Diocletiana už za jeho života: jeho žena Prisca a dcera Valeria byly poslány do exilu z jeho paláce v Nikomediii v r. 311 a Konstantin nařídil zničení mnoho jeho soch. Diocletianův zeť Galerius, který byl navržen jako jeho nástupce, zemřel r. 311, Maximian byl přinucen spáchat sebevraždu v Marseilles už v r. 310 – tyto ponižující události snad dávají za pravdu Lactanciovi, který říká, že Diocletian spáchal sebevraždu v listopadu r. 311.

Vývoj křesťanského kultu v paláci a také postupný růst města v jeho zdech až do středověku ještě výrazněji změnil původní charakter císařova sídla. Materiální svědectví zahrnuje např. sloup s hlavicí datovanou do 7. či 8. st. před malým (původně pohanským) chrámem. Dále jsou to kostely sv. Theodora a sv. Martina u Zlaté a Železné brány, které byly postaveny snad již v 6. st. První je spojen s byzantskou gardou, která hlídala Železnou bránu, druhý byl zasvěcen sv. Martinu, patronu vojáků, krejčích a soukeníků a může být spojen s existencí vojenské tkalcovské manufaktury, která je zmiňována v *Notitia Dignitarum* (II, 148) – *gynaecarii* jako textilní dělníci měli většinou statut otroků a bylo mezi nimi mnoho křesťanů. Chrám sv. Martina vstupuje v této bráně do komunikačního koridoru brány, takže ta nemohla

být pak účinně bráněna – asi přesunuta (samy hradby paláce byly tedy porušovány už od pozdní antiky), nebo prostě přestala být využívána. U Stříbrné brány byl také kostel, snad opět datovatelný do 6.st. Křesťanství tedy využívalo ve Splitu existující stavby a přepracovávalo je pro své potřeby.

Palác zůstával ve vlastnictví státu po smrti Diocletiana a stal se místem, kam byli posíláni příslušníci římské nobility, kteří odpadli od přízně císaře, jako např. r. 424/25 Galla Placidia, dcera Theodosia, která byla do paláce poslána spolu se svým synem Valentiniánem III. Marcellinus, který se prohlásil císařem Dalmácie, zde pobýval v r. 461. Glycerius, který dostal na chvíli pod kontrolu Dalmacii, byl zavražděn v paláci ve Splitu. Julius Nepus, který byl zbaven nároku na západní trůn Odoacerem, zde byl r. 480 otráven (byl vlastně posledním západním císařem) (Belamarić 1998, 60).

Nedaleká Salona padla pod nájezdem Avarů a Slovanů asi krátce po r. 630 a podle lidové tradice její obyvatelé se pak se svolením byzantského císaře začali stěhovat do paláce. Utečenci ze Salony se nastěhovali do jižního rezidenčního sektoru a také do prostoru v suterénu. Následně pozdně antické a raně středověké město rostlo nejen uvnitř paláce, ale rozrůstalo se i v západním směru na svah kopce Marjan (už v 6.st. existovalo osídlení na západ od paláce). Split se stal opravdovým městem až poté, co se do něho přestěhovalo arcibiskupství salonské – podle arcidiákona Tomáše arcibiskup Jan z Ravenny nechal vyčistit tzv. mauzoleum od pohanských symbolů a změnil ho okolo r. 650 na katedrálu zasvěcenou Nanebevzetí Panny Marie. Asi ve stejné době byl malý chrám Asklepiea umístěný podél osy západně od mauzolea přepracován na baptisterium a namísto kruhového chrámku byl vystavěn křížový kostel.

Bibliografie:

Hebrard a. Zeiler 1912; Swoboda 1969, 148-159; Čurčić 1993, 67-90; Belamarić 1998, 55-68; McNally 1994, 107 – 121; Marasović a Marasović 1994, 89-106; Duval 1997, 144-147

III.4 Vrelo–Šarkamen

Archeologická lokalita zahrnující opevněnou rezidenci, mauzoleum a další stavby se nalézá 42 km severovýchodně od Gamzigradu (Romuliany) a asi 5 km stejnojmenné vesnice Šarkamen v údolí řeky Vrelska která dala jméno celému údolí (Vrelo). První průzkum místa byl proveden už na konci 19. st., kdy ruiny byly poměrně dobře viditelné a již tehdy byly

interpretovány jako opevnění. V r. 1972 byly nalezeny fragmenty porfyrové sochy a pak v r. 1975 odkryty části opevnění.

Celý komplex Šarkamen má rozlohu takřka 10 ha; primární roly hrají tři stavby: 1) Mohutné opevnění s věžemi navržené jako ochrana pro palác (podobně jako v Gamzigradu nebo ve Splitu). 2) Mauzoleum a s ním spojené stavby a objekty – z nich zatím odkryta monumentální báze, která snad nesla porfyrovou sochu trůnícího císaře, jejíž fragmenty byly objeveny v této oblasti. 3) Stavba severně od severozápadní nárožní věže opevnění – ta se zdá být dokončena a užívána. K těmto stavbám se připojují ještě další, které jsou postupně odkrývány na různých místech (také na druhém břehu říčky Vrelska) (Srejović, Tomović a Vasić 1996, 231). Na západní obvodu memoriálního komplexu byl v r. 1999 dokončen průzkum stavby označené jako F a v její blízkosti byly nalezeny další fragmenty císařské sochy. Na opačné břehu říčky pokračovalo v 90. letech 20.st. odkrývání další stavby (H): Zatím vykopány dvě pravý úhel svírající obvodové zdi. Na jižní straně jsou dva vchody a v interiéru byly objeveny nepravidelně rozmístěné pilastry. Půdorys stavby dává prozatímní identifikaci jako horreum. (www.ai.sanu.yu; Tomović a Jovanović 2000, 263 a 265ff.)

Monumentální opevnění rezidence má lichoběžníkový tvar vymežující plochu ca. 90 x 90 m; zdi o délkách mezi 91 až 98 m. Věže hradby jsou tvarově odvozeny od věží mladšího opevnění Romuliany a všechny mají stejné rozměr, i když ne zcela shodný tvar stran (vnější průměr věží byl okolo 15 m a vnitřní 9 m). Rekonstruovaný půdorys opevnění s deseti věžemi má na západě bránu o šířce 4,2 m, která není zcela ve středu strany a byla flankován dvěma oktogonálními věžemi. Stejně věže se předpokládají na východní straně, snad také svírající bránu. Na rozích byly zjištěny kruhové věže a ty se předpokládají i ve středech zbývajících. Sondážní výkopy neukázaly vně ani uvnitř opevnění žádné stavby. Průzkum okolo hradeb určil pod povrchovou zeminou vrstvu suti tvořenou fragmenty cihel, kameny a maltou, ale nebyly zde žádné tašky (tegulae) či hřebíky, které by indikovaly stavební aktivitu reprezentovanou vztyčením budov uvnitř opevnění. Sondáže uprostřed opevnění našly pouze neporušená zem. Navíc severní část opevnění nebyla (kromě severovýchodní věže) podle všeho zbudována výrazně nad linii základů, zatímco v jižní části stavba pokročila dále (Srejović, Tomović a Vasić 1996, 237f.).

Zhruba 200 m západně od opevněného areálu je stavba C čtvercového půdorysu (strana 10 m), která tvořila pódium, uvnitř kterého byl kupolově zaklenutý prostor – pravděpodobně se jednalo o mauzoleum. Tvar pódia a jeho rozměry jsou podobné mauzoleu Romuly v Gamzigradu a stejně jako tam tvaru celly vychází z polygonální věže opevnění. Byly objeveny zbytky popela a spálených kostí v centru mauzolea, což ukazuje na to, že se zde

opravdu konal pohřeb (Srejović, Tomović a Vasić 1996, 239f.). Vedle mauzolea se nachází pódium z kamenného zdiva (2,78 x 3,56m), které neslo ještě další stavbu o něco menších půdorysných rozměrů. Na jedné straně mauzolea je také viditelné umělé navršení hlíny ukazující na existenci tumulu (pro něj podrobněji viz Tomović a Jovanović 1997). V mauzoleu (i když bylo vyloupeno) byly objeveny kvalitní zlaté šperky a votivní talíře. Zhruba 30m od mauzolea je další stavba o půdoryse 4 x 4 m. Právě v této oblasti byly nalezeny zmiňované fragmenty porfyrové císařské sochy. Nicméně samotná existence císařské sochy v rezidenci není ale automatickým poukazem na identifikaci komplexu jako državy císaře – např. v aristokratické vile v Chiragan ve Francii byly nalezeny portrétní busty několika císařů ale nejsou žádné pozitivní důkazy (epigrafie, písemné prameny), které by naznačovaly že vila byla císařským sídlem nebo majetkem.

Další část komplexu Šarkamenu se nachází ca. 150 m severně od opevnění: Zde zkušební výkopy vynesly na světlo zeď o šířce 1m a ani v hloubce okolo 2 m se nenarazilo na nedotčenou zem. Fragmenty tegulae a popela se ukázaly při zemních pracích ve velkém množství, z čehož je usuzováno, že stavba byla dokončena a užívána jako předchozí dům vlastníka komplexu. Další budova je ca. 300 m na jih od opevnění a má půdorys 40 x 60 m. Poslední zaznamenanou skupinou staveb je ta na druhé straně řeky.

Komplex zdá se být vytvořen jako evokace malého města a na první pohled je zde zřejmá spojitost s architekturou komplexu fortifikace Gamzigradu. Je zde vidět snaha připomenout toto anonymní místo v Dacii Ripensis, které bylo snad rodištěm některého z císařů, monumentálním opevněným palácem s mauzoleem a dalšími stavbami tvořícími symbolické město jako permanentní připomínku slávy jeho i tetrarchie. Jasný důkaz o tom, který z císařů nechal Šarkamen postavit, zatím ale stále chybí – nebyly publikovány výsledky restaurování čtyř zlatých talířů, které by v tomto ohledu mohly přinést cenné informace (jeden z nich ukazuje portrét císaře a konec nápisu ...NUS PF AVG). Pokud je komplex dílem některého z císařů tetrarchie, tak v úvahu připadají buď Licinius nebo Maximinus Daia. Constantius Chlorus vypadává asi ze hry, protože ačkoli obdržel titul augustus spolu s Galeriem v r. 305, zemřel již následujícího roku v Británii. (Srejović, Tomović a Vasić 1996, 231)

Architektonicky je komplex, jak uvedeno výše, vázán na ten v Gamzigradu – opevnění podobné mladšímu opevnění Galeriova paláce a mauzoleum kombinuje prvky obou mauzoleí v Gamzigradu. Jako terminus post quem pro Šarkamen je tedy s určitou opatrností brát zbudování paláce v Gamzigradu. Pak by bylo logické předpokládat, že osoba zodpovědná za stavbu komplexu v Šarkamenu, byla blízce spojena s Galeriem – volba Srejoviće, Tomoviće a Vasiće padá na Daiu, který byl synem Galeriovy sestry, zatímco Licinius byl jen Galeriovým

spolubojovníkem a přítelem (je možné že Galeriova sestra žila nedaleko místa, kde se narodil – jako jeho rodiště tradičně uváděno okolí města Serdica v Dacii). Galerius adoptoval Daiu v r. 305 a ten se pak stal augustem někdy mezi r. 309 a 310 – stavba v Šarkamenu by tedy musela spadat do doby l. 305-313. Galerius ale určil jako budoucího augusta Licinia, ačkoli Daia očekával původně sebe; a mezi ním a Liciniem bylo nepřátelství. Daia se nechal svým vojskem na východě prohlásit augustem v r. 308. Po smrti Galeriana v r. 311 se nepřátelství mezi oběma císaři stalo otázkou otevřených válečných konfliktů. Daiovo území bylo na východě, s hranicí na Bosporu (Daia byl po smrti Galeriana byl vládcem v Egyptě, Syrii a Malé Asii a byl zavražděn v r. 313; do té doby byly všichni příslušníci Galeriovy a Maximinovi rodiny poraveni). Šarkamen tedy ležel mimo jeho teritorium a je tedy možné, že Daia mohl nechat stavět opevněnou rezidenci pro svoji matku po vzoru Galeriana, ale to muselo být před smrtí Galeriana – pak vztah s Liciniem vyostřený, možná to ukazuje na nedokončenost komplexu (pouze opevnění bez obytně reprezentativních staveb uvnitř). Nicméně v mauzoleu byly nalezeny zlaté šperky, což ukazuje na to, že císařova matka zde mohla být pohřbena (její jméno ani místo pohřbení však nejsou zaznamenány v pramenech) (Srejović, Tomović a Vasić 1996, 234).

Bibliografie:

Č. Vasić 1993, 189; Srejović, Tomović a Vasić 1996, 231-243; zpráva o průzkumu na: [www.ai.sanu.yu/inst: Vrelo, Šarkamen. Tetrarhijski carski kompleks: izveštaj o istraživanjima u 1998-1999 godini](http://www.ai.sanu.yu/inst:Vrelo,%20Šarkamen.Tetrarhijski%20carski%20kompleks:izveštaj%20o%20istraživanjima%20u%201998-1999%20godini); Tomović a Jovanović 1997, 208-211; Tomović a Jovanović 2001, 261-268

Appendix ke katalogu - cirkvy

Antiochie

Hippodrom stál na ostrově uprostřed řeky Orontes a bývá datován ve svém základu do 2. st. Za tetrarchie s vybudováním nové císařské rezidence dostal jeho význam novou dimenzi. Antiochie byla Diocletianovou rezidencí mezi r. 299-302 a ještě dříve caesara Galeriana. Pak jmenován jako dočasné sídlo Maximiana či Constance (335–50). Tzv. byzantský stadion na stejném ostrově bývá někdy interpretován jako palácová zahrada, což je ale nepodložená spekulace. Podle Malaly Diocletian ještě zbudoval jiný palác na předměstí Dafne a nechal tam opravit i stadion – Humphrey poukazuje na to že v obou případech císař dbal na to, aby jeho palác byl blízko stavbě, kde byly pořádány hry dle římských zvyklostí (Humphrey, 632).

Bibliografie:

Humphrey 1986, 631ff.; Downey 1961; Poccardi 2001

Aquileia

Cirk se nachází v severozápadním rohu antického města, vně republikánských hradeb, ale uvnitř pozdně antického městského opevnění. Délka areny byla ca. 450 m. Aquileia byla jednou z rezidencí Maximiana spolu s Milánem snad již od r. 293 a jistě mezi r. 299-305. Město hrálo stále větší roli jako vojenská základna při cestách po moři a bylo často císaři navštěvováno až do raného 5. st. Cirk je v pramenech poprvé zmíněn k r. 425. Humphrey se domnívá, že lze důvodně předpokládat, že cirk byl postaven v době tetrarchie a nové městské opevnění pak buď v raném 4. st. nebo v pol. 4. st. Podle něho by císařský palác mohl být na levé straně cirků, mezi ním a republikánským opevněním a jeho pulvinar buď u bližší mety (naproti bráně ve středově městské hradbě), nebo na linii cíle (Humphrey, 625).

Bibliografie:

Humphrey 1986, 621-625;

Konstantinopol

Podle pramenů 6.st. byl hippodrom v Byzantiu započat císařem Septimem Severem na konci 2.st., ale po jeho smrti zůstal nedokončen. Dokončen měl být až za Konstantina v souvislosti se založením jeho nového hlavního města mezi r. 324-8. Průzkumy stavby nicméně nezaznamenaly žádné stavební části, které by se mohly datovat do doby Severa, takže je možné, že hippodrom byl plně projektem Konstantina, nebo, jak navrhl Berger, mohl být započat již Liciniem v době, kdy město patřilo do území jím ovládaným (Berger 1997, 142). Z hippodromu stále zbývá ještě podstatná část sfendone, tyčící se nad svahem padajícím směrem k Marmarskému moři a limitované vykopávky určily zhruba jeho rozměry - 420-440 m délka a 117-125 m šířka; dále byly odkryty i části mramorových sedadel. Kapacita se odhaduje na 30 000 diváků. Pravá strana se jako u jiných pozdně antických cirků zalamovala. Písemné prameny byzantské doby a několik renesančních a raně ottomanských vyobrazení nám dávají i představu o jeho vzhledu. Kvůli svažitému terénu jižně od sfendone chybí v ní triumfální brána, jaká je známa jak z C. Maximu tak i např. z Maxentiova cirků na via Appia. Na severu končil hippodrom carceres (vyobrazeny ještě na pohledu na město od O. Panvinia z 16.st.) flankovanými věžemi. Nad tribunami běžela kolonáda a střední bariéra (spina) byla

bohatě zdobena antickými plastikami svezenými sem z celé říše. Většina z nich se ztratila v průběhu staletí nebo byly ukradeny křížáky stejně jako quadriga nad carceres, která nyní zdobí chrám sv. Marka v Benátkách. Pouze tři prvky výzdoby cirků se dochovaly: dva obelisky (jeden egyptský monolit a druhý - snad vztyčený dříve než ten předchozí – vystavěný kamenných kvádrů a původně obložený bronzovými deskami) a tzv. Hadí sloup (ve formě tří hadů nesoucích trojnožku – původně z Apollonova chrámu v Delfách). Na levé straně byla císařská lóže – kathisma spojená točitým schodištěm s palácem. Pod kathismou byl pak průjezd přímo do paláce. Pozice kathismy nebyla archeologicky spolehlivě určena a názory na to se značně liší: mohla být na linii cíle, tedy zhruba v místech, odkud začíná terén prudce klesat k moři, nebo také více na sever (snad naproti Hadímu sloupu) bereme-li v úvahu variabilitu umístění pulvinarů demonstrovanou v případě cirků na via Appia či snad i v Miláně. Cirk byl funkční po většinu byzantské periody a v pozdní antice (ca. do r. 800) se v něm stále konaly závody vozatajů, i když jejich počet se po 6.st. drasticky zmenšil a staly se spíše součástí ceremonií než opravdovými sportovními soupeřeními.

Bibliografie:

Müller-Wiener 1977, 64-71; Berger 1997, 131-142; www.byzantium1200.com (3D rekonstrukce Tayfunem Önerem na základě Bergera 1997, rekonstrukce Kathismy podle návrhu J. Kostěnce)

Milán

Místo, kde se cirk nacházel, bylo v novověku dlouho známo pouze na základě starých místních názvů reflektujících jeho existenci v dané oblasti. V r. 1930 byla na základě odkrytí jedné jeho zdi určena i jeho orientace a následně byly objeveny i další fragmentární pozůstatky této stavby. Mimo jiné se ukázala část sfendone a bylo zjištěno, že pravoúhlá věž na jeho opačném konci (zakomponovaná jako zvonice do kostela kláštera Maggiore na via Luini) má nejen římské základy, ale i velká část stavby je římského původu. Cirk byl orientován S-J se startovacími bránami na severu. Nacházel se na západním okraji opevněného antického města a městské hradby v této oblasti byly při jeho stavbě posunuty tak, aby cirk byl zahrnut do opevnění (tato situace způsobila, že bylo upuštěno od realizace triumfální brány ve sfendone). Arena měla délku ca. 460 m a šířku 67 – 68 m; delší strany cirků nejsou přímé, ale lehce zalomené podobně jako v Maxentiově cirků (toto ale nezachyceno na publikovaných plánech, pouze zřetelné z leteckých fotografií – Humphrey 1986, 614). Nebyly objeveny stopy po tom, že by zde existovala horní kolonádová galerie

v cirku, takže ta asi nebyla obecným rysem tetrarchovských cirků. Zachovaná čtvercová věž je vysunuta mimo linii boční strany cirku, což připomíná také situaci na via Appia.

Neexistují důkazy, že by ve městě existoval nějaký starší cirk než tento. Maximianovy záměry na přestavbu města snad plánovány už v r. 286 a cirk musel být hotov do r. 305, kdy císař abdikoval. Cirk v Miláně byl důležitým ceremoniálním místem jako i v jiných císařských rezidencích té doby a tuto důležitou funkci plnil až do přestěhování dvora do Ravenny na zač. 5. st. První písemná zmínka o cirku v Miláně je nicméně až z doby okolo r. 380 (Humphrey 1986, 619). Cassiodorus mluví o milánských vozatajích ještě na zač. 6. st. a stavba ještě jistě stála na zač. 7. st., kdy zde byl prohlášen Adaloald langobardským králem.

Na pravé straně cirku blízko jeho zakřivené strany byla vykopána část stavby pravděpodobně obdélného půdorysu, paralelní s cirkem a dlouhá nejméně 66 m – objevena byla pouze řada pilířů s návaznou apsidou a zbytky podlahy (opus signimum/mozaika). Není zcela jisté, zda se stavba přímo dotýkala cirku; stavební technika je shodná s tou v cirku a dá se předpokládat její funkční spojení s ním. Podobná stavba byla u cirku v Sirmiu a stejně jako tam, i v Miláně je blízko předpokládané cílové linie a tedy lóže soudců. Důležitost této stavby je podtržena tím, že městská hradba v těchto místech běží paralelně s ní a v určité vzdálenosti od cirku, takže budova se dostala do opevnění města, i když by bylo jednodušší napojit městskou hradbu na cirk, jehož zeď by tak byla shodná se zdí opevnění. Stavba s apsidou na delší straně cirku je výrazným rysem také v Soluni, kde je ale přímo součástí paláce.

Stavba s paralelními zdmi kolnými k cirku objevená na jeho straně přiléhající k městu a blíže k carceres by na druhou stranu mohla být zbytkem tribuny císaře, protože byla přístupno přímo z paláce na rozdíl od apsidové stavby na druhé straně.

Bibliografie:

Humphrey 1986, 613-620; Frova 1990a, 423-431

Nikomedia

Cirk postaven Diocletianem, pro kterého byla Nikomedia jednou z oblíbených rezidencí, a vysvěcen byl r. 304 (rok po jeho vicennaliích). Diocletian byl ve městě prohlášen císařem r. 284; jeho dalšími preferovanými sídelními městy byla Antiochie a Sirmium. Lactantius píše o stavebních aktivitách Diocletiana ve městě jako velkých akcích, které si vyžádaly mnoho demolic starších budov a dodává, že císař se snažil, aby Nikomedia se vyrovnala Římu (sic! Malalas to stejně tvrdí o Konstantinovi a jeho Konstantinopoli). Cirk nebyl zatím lokalizován. Stavba byla značně poničena při zemětřesení v r. 358, ale byla následně opravena (snad

Juliánem) a je známo, že císařové sporadicky navštěvovali palác i cirk i později. Například proslulý vozataj přelomu 5. a 6. st. Porfyrius zde také závodil.

Bibliografie:

Humphrey 1986, 581f.

Ravenna

Cirk v Ravenně zatím nebyl vykopán ani přesněji lokalizován, jen místní název ulice via Cerchio ukazuje snad místo, kde se nacházel. Pro výstavbu cirku existuje ante quem datace daná r.450, kdy v něm byly podle svědectví Sidonia Apollinaria pořádány hry. funkční byl přinejmenším do pol. 6. st. V raném 5. st. si Ravenna jako císařská rezidence určitě nemohla dovolit být bez takové veřejné stavby jako je cirk, uvážíme-li modely tetrarchie a Konstantinopole a v neposlední řadě také samotného Říma. Proto je možné jeho výstavbu předpokládat nejpozději za Honoria či jeho nástupců v ran. 5.st.

Bibliografie:

Humphrey 1986, 632f.

Řím

Circus Varianus

Na základě objevených cihlových kolků je stavba cirku a paláce prokazatelně datována do severovské doby a spojována na základě písemných pramenů s dalšími pracemi za Elagabala. Tento cirk se svými rozměry blížil C. Maximu, ale měl redukovaný počet sedadel. Byl zde jako i v jeho modelu C. Maximu obelisk na spině. V 70. letech 3. st. byl ale přetřat novou hradbou města a ačkoli i potom z něho zbývala vně hradeb velmi podstatná část (ca. 450 m), nebyl už k závodům používán. Je možné že sousední amfiteatr (A. Castrense) byl postaven Caracallou, jelikož je známa jeho vášeň pro zápasy se zvířaty a je také možné, že tento císař plánoval i cirk. Prameny mluví o závodech vozatajů pořádaných Elagabalem v jeho privátní rezidenci h. Spei Veteris a císař také sám v cirku závodil. Na rozdíl od privátního cirku ve Vatikánu (Caligula, Nero) byl C. Varianus nejen sportovištěm, ale i místem kultovním: Císař podporoval kult slunečního boha a socha božstva byla tažena do cirku při oslavách a pak do jeho chrámu (také dílo Elagabala) poblíž.

C. Varianus byl výrazně spojen s osobou císaře Elagabala) a jeho vládou a byl určen byl pravděpodobně pro římskou horní vrstvu obyvatelstva (podobně jako později cirk u vily Maxentia). Lóže na cílové linii cirku byla spojena s palácem pomocí koridoru o délce přes 300 m a šířce 16 m. Podle Humphreyho koridor nebyl pouze utilitárním spojovacím prvkem, ale asi také sloužil jako "krytý hippodrom", protože v Hist. Augusta se píše, že Elagabalus a jeho hosté jezdili na koních "v porticích paláce" (Humphrey 1986, 557) – připomíná tak některé dlouhé koridory v předměstských vilách, zvláště ty které flankují zahrady ve tvaru hippodromu (výrazný koridor tohoto typu např. již v Tivoli a pak také v konstantinovské rezidenci ad Duas Lauros).

Bibliografie:

Humphrey, 552ff.; Paterna 1996, 817-853

Cirk na via Appia

Tato stavba u předměstského paláce císaře Maxentia byla plnohodnotným cirkem a snad dokonce překonávala svými dimensemi některé cirky v nových hlavních městech tetrarchie, vybudovaných legitimními císaři. Délka arény je 503 m a šířka se pohybuje mezi 75-79 m. Podle Humphreyho stojí Maxentiův cirk na vrcholu vývoje římských cirků (Humphrey 1986, 586): Žádná z delších stran stavby není přímá – ta obsahující lóže na úrovni cíle má zalomení značně markantní; toto zalomení reflektuje ideální dráhu pro závodící vozy, zatímco rozšíření dráhy u vzdálenější mety od startu bylo důležité pro to, aby se předešlo haváriím při otáčení (a to hlavně v prvním kole než se síly jednotlivých týmů rozložily). Šířka jedné dráhy byla stanovena na minimální možnou hodnotu (ca. 30 m) aby diváci byli co nejbližší závodům. Startovní brány (carceres) jsou flankovány věžemi, které asi poskytovaly přístup do horního podlaží stavby nad carceres a pravděpodobně obsahovaly i mechanismus k otvírání startovních bran.

Střední bariéra (spina) byla vybavena bazénem a osazena monumenty (obelisk odtud byl odvezen papežem Innocentem X. v pol. 17. st.). Na pravé straně cirku na linii cíle byla lože primárně určená pro soudce závodů (částečně zachována) a dle Humphreyho zde mohl závody pozorovat i císař, pokud toto místo zvolil pro jeho vhodnou polohu namísto císařského pulvinaru na opačné straně cirku blíže carceres a paláci (Humphrey 1986, 596f.). Umístění pulvinaru bylo v tomto případě determinováno palácem a ukazuje se, že jeho místo v circích tedy nebylo fixní. Z císařské lóže byl i tak dobrý výhled na všechna důležitá místa

v cirku včetně cílové linie, i když od ní byla značně vzdálena na rozdíl od lóže soudců závodů.

Cirk na via Appia nebyl stavěn jako funkční rival C. Maximu, kde i nadále pokračovaly oslavy důležitých svátků, ale byl určen pro oslavu událostí spojených přímo s osobou císaře. Jeho kapacita byla menší než u ostatních cirků té doby (jen asi ca. 10 000 lidí) a tak se zdá, že byl hlavně určen pro císařský dvůr a nobilitu, jejíž přítomnost zde byla výrazem loyality vůči císaři (Humphrey 1986, 601). Maxentius chtěl, stejně jako ostatní vládci tetrarchie, vlastní cirk a C. Maximus byl příliš svázán s dřívějšími císaři a navíc Maxentius byl brán jako usurpátor. Nedostatek místa ve městě společně s touhou postavit vedle cirku a paláce ještě dynastické mauzoleum ho nutily hledat pro svůj velkolepý podnik místo za hradbami Říma (Humphrey 1986, 602).

Bibliografie:

Humphrey 1986, 586-602; Frazer 1966, de Angelis Bartolotti, Ioppolo a Pisani Sartorio, La residenza imperiale di Massenzio sulla via Appia, Roma 1988

Sirmium (Sremska Mitrovica)

Město bylo založeno Augustem, kolonií se stalo za Flaviovců, ale význam si získalo až v pol. 3. st. pro svou strategickou polohu za Dunajem a v blízkosti hlavních cest do Itálie. Cirk v Sirmiu není starší než z poč. 4. st. a je tedy možné uvažovat o Diocletianovi, Liciniovi či Konstantinovi jako jeho zakladatelích. Snad byl začat Liciniem a dokončen Konstantinem. V oblasti na jih od cirku jsou zaznamenány pouze pozdně antické stavby, což je poukazem na to, že tato oblast byla zahrnuta do městského opevnění v té době a že u cirku bylo centrum administrativy s císařským palácem.

Délka cirku je neznámá – archeologové odhadují na 430 m (ale možná byl i delší). V zakřivené části stavby (sfendone) byla triumfální brána. Na jižní straně cirku blízko sfendone se nacházela stavba paralelní s cirkem a opatřená apsidou (70 x 24 m), měla kompaktní maltovou podlahu a nejspíše byla zastřešena. Tato stavba je blízko cílové linie cirku a podobná byla objevena také v Miláně. Apsidová stavba na boku cirku byla spojena jak s ním tak snad i s palácem a francouzští archeologové pracující v 70. letech 20. st. na vykopávkách v Sremske Mitrovici navrhli, že by se mohlo jednat o zahradu ve tvaru cirku či stadia. Nicméně dle Humphreyho to může být interpretováno spíše jako císařská lože pro sledování závodů v cirk, ideálně umístěna poblíž cílové linie (Humphrey 1986, 613).

Podobně situován tzv. *tribunal iudicum* na Via Appia, kde ale samotný císařský pulvinar byl na druhé straně blíže k paláci – proto i stavba v Sirmiu mohla mít obě funkce.

Bibliografie:

Humphrey 1986, 606-613; Popović a Ochsenschlager 1976

Soluň

Hippodrom leží pod úrovní stávajícího terénu ca. 3,5-4 m a jeho plocha je zastavěna domy. Záchraný archeologický výzkum v 50. letech umožnil určit jeho přibližné dimenze. Nachází se na jihozápadním okraji antického města, jeho orientace je zhruba SV-JZ, délka areny ca. 400 m a šířka 73-74 m; carceres nenalezeny. Palác a hippodrom se navzájem přímo nedotýkaly, ale byly umístěny těsně vedle sebe – na opačné straně tvořila hranici stavby hippodromu hradba města. Skromné vykopávky zatím neurčily přesnější dataci jeho výstavby, ale zdá se že byl součástí rozsáhlého stavebního programu tetrarchie. Dyggve odůvodněně navrhl, že město bylo v této lokalitě v té době rozšířeno tak, aby pojalo hippodrom a novou císařskou rezidenci Galeria. Palác stál v r. 308/9, ale plán na jeho výstavbu snad vznikl již v r. 299, kdy Galerius byl caesarem. Práce na rozsáhlém komplexu jistě trvaly několik let a je možné, že byly dokončeny až za Konstantina, kterému jsou připisovány některé budovy ve městě a také přístav. Městské opevnění v této oblasti je buď současné s hippodromem, nebo o něco pozdější (dle Vickerse je starší fáze hradby z tetrarchie a mladší z doby okolo r. 442/3, kdy Sirmium bylo dobyté Huny).

Hippodrom byl podle svědectví písemných pramenů funkční nejen v theodosiánské době, ale dokonce ještě v pol. 5. st (Prokopios). Apsidová stavba v paláci přimykající se k hippodromu vypadá podobně jako stavby s odpovídajícím půdorysem a umístěním v Miláně a v Sirmiu (nachází se také poblíž cílové linie) a snad poskytovala přístup k císařské loži v hippodromu a zároveň mohla sloužit (její nižší podlaží) jako místo, odkud soudci sledovali průběh závodů.

Bibliografie:

Humphrey 1986, 625-631;

Trevír

Trevírský cirk byl identifikován na základě několika fragmentárních nálezů zdí (von Masow, 1949) a nacházel se na východní straně města, mimo pravidelný systém ulic, ale ještě uvnitř hradeb. Prvně je zmiňován panegyrikem císaře Konstantina v r. 310. Tento monumentální

kamenný cirk byl začat snad už Maximianem, který v Trevíru zpočátku sídlil, nebo také až Constantiem Chlorem (césar od r. 293 a císař mezi r. 305-6). V době Konstantina Velikého již určitě dokončen. V Trevíru možná byl i starší cirk (na stejném místě?), ale nemusel být nutně celý z kamene (podobně jako ostatní cirkly v Galii bylo užíváno i dřevo jako stavební materiál) (Humphrey, 606).

Bibliografie:

Humphrey 1986, 602-606

A.2 Císařské paláce Západořímské a Východořímské říše/Byzance

(od dělení imperia Theodosiem I. až do zániku západní části říše v 5. století a na východě do konce 8. století)

1. Historický přehled

1.a Západořímská říše (395-476)

Na přání Theodosia I. Byla vláda nad imperiem, i když to bylo teoreticky stále jednotné, rozdělena mezi jeho dva syny, z nich každý ovládal jednu polovinu: Honorius jako císař západu se usadil v Miláně, které bylo císařskou rezidencí už od doby tetrarchie. Ve skutečnosti byl klíčovou postavou na politické scéně Vandal Stilicho, poradce Theodosia. Západní část říše se v této době začala potýkat s problémem rozsáhlé migrace barbarských národů na její území. Také vztahy s východním dvorem v Konstantinopoli byly nepřátelské - východ se západem se přely o nadvládu nad Balkánem. Špatná bezpečnostní situace byla podnětem k tomu, aby Honorius v r. 402 přestěhoval dvůr z Milána do Ravenny, která obklopena močály byla mnohem bezpečnějším místem. V r. 405 Ostrogoti ukončili římskou nadvládu na sever od Alp a začali také postupovat směrem na Itálii. O pět let později se stalo něco, co do té doby nikdo nepředpokládal – Visigoti vydrancovali r. 410 Řím. Toto etniku bylo nakonec posláno do Galie jako spojenci říše. Galie byla pak pacifikována a nabyla na velké důležitosti pro západní říši po tom, co Afrika, její do té doby nejbohatší provincie, byla ztracena ve prospěch Vandalů. Galie zůstávala součástí říše a její ekonomickou základnou až do r. 454. Pak následovala série občanských válek a barbarských invazí, které přivedly už tak slabou západní Římskou říši k zániku: Řím byl vypleněn Vandaly r. 455 a Vandalové následně obsadili i zemědělsky velmi důležitou Sicílii; pod kontrolou Římanů zůstalo vedle Itálie už jen velmi málo území v Galii a Španělsku. Na trůn usedali císařové, kteří byli spíše jen loutkami v rukou svých generálů, z nichž jeden, Odoaker, nakonec sesadil posledního císaře jménem Romulus a stal se králem, nominálně uznávajícím suverenitu východního císaře v Konstantinopoli.

Příčiny pádu západní části říše se jeví jako kombinace několika faktorů: oproti východu se západní města nikdy zcela nevzpamatovala z krize 3. st. a valná většina jejich obyvatel žila na venkově pod silným vlivem velkých pozemkových vlastníků, jejichž rozsáhlá panství byla

značně nezávislá a stát tak do jisté míry decentralizován, což se odrazilo i na méně efektivním výběru daní pro státní pokladnu – velcí vlastníci půdy svým vlivem v senátu se snažili (a to často úspěšně) vyhnout jejich řádnému placení. Hlavní příčinou pádu byl ale náhlý pohyb barbarských kmenů přes *limes* na Dunaji a Rýnu. Ztráta mnoha území, z nichž Afrika byla největším zdrojem příjmů státu, oslabila západní říši do té míry, že nebyla schopna se efektivně bránit a navíc byla sužována i občanskými válkami. Pozemkoví magnáti navíc nebyli ochotni uvolňovat své poddané (*coloni*) do regulární císařské armády a to i v případech krajního ohrožení. Nedostatek finančních i lidských zdrojů měl za následek konec římského panství na západě a je až s podivem, že Řím při všech těchto potížích dokázal vzdorovat po poměrně dlouhou dobu.

1.b Východořímská říše/Byzanc do zač. 6. st.

Theodosiovým nástupcem v Konstantinopoli byl Arkadius, který vládl východní polovině říše, a theodosiánská dynastie pokračovala ve vládě po celou první polovinu 5. st. (Theodosius II.). Ačkoli Balkán byl vystaven ničivým nájezdům Alaricha a Attily, jako celek východní imperium v 5. st. prosperovalo (Malá Asie, Syrie a Egypt). Na východě existovala velká města s dlouhou tradicí, která s přilehlými oblastmi venkova tvořila velké ekonomicko-správní celky; výjimečné postavení v tomto ohledu měl Egypt, kde většina obyvatel žila na venkově (jediným opravdu velkým městem byla Alexandrie). Císařové už necestovali jako jejich předchůdci ve 4. st., ale vládli říši z jednoho místa, z Konstantinopole, a je na místě v té době hovořit o zrodu Byzance (v umělecké sféře krystalizoval jasný konstantinopolský styl, který např. v architektonické plastice a architektuře obecně měl vliv na jiné oblasti Středomoří). Války s Peršany byly sporadické a nevedly k jednoznačným vítězstvím ani jedné ze stran. Výhodou byla i přirozená obrana východní hranice v podobě pouště, což bylo ještě doplněno řadou pevností. Také samotné hlavní město bylo prakticky nedobytné: nový systém opevnění byl započat za Arkadia a dokončen jeho následníkem Theodosiem II. Později byla snaha bránit už velkou část Thrakie, ale dlouhá pevnostní hradba doplněná systémem pevností (tzv. Anastasiova hradba) se v následujících stoletích prokázala jako málo efektivní. Administrativa fungovala bez větších potíží, daně byly vybírány jako dříve městskou samosprávou, armáda byla loajální. I přesto však je zaznamenán jistý úpadek v theodosiánské době: jen málo velkých stavebních podniků je datovatelných do 1. pol. 5. st. a např. bronzové mince degenerovaly do míry, jakou nebylo dosaženo ani v kritickém 3. st. Pozdější léta 5. st. přinesla zlepšení, snad s výjimkou vlády Zena, kdy došlo k občanské válce. Za jeho vlády

padla západní část Římské říše a bylo to také on, kdo poslal do Itálie Ostrogoty, aby jeho jménem znovu dobyli toto císařské teritorium. Ekonomicky úspěšná vláda Anastasia naplnila státní pokladnu, což pak bylo hlavním zdrojem financí na náročné stavební a vojenské podniky Justiniana.

1.c Vláda císaře Justiniana I.

Justinian, který nastoupil na trůn po svém strýci Justinovi, byl nízkého původu a vypracoval se přes kariéru v armádě. Jako císař byl posedlý obnovou říše v rozsahu, jaký měla v dobách svého největšího rozkvětu. V jeho vládě mu byli velkými oporami nejen jeho ministři (zejména praetoriánský prefekt Jan z Kappadokie) a generálové, ale také jeho žena, ambiciózní císařovna Theodora. Byzanc za jeho vedení využila úpadek barbarských království ve Středomoří a jeho generálovi Belisariovi se rychle podařilo získat zpět značnou část říšského území v Africe, Itálii a Sicílii a částečně i ve Španělsku. První rychlé úspěchy byly nicméně následovány revoltami a novými lokálními konflikty. Zvláště v Itálii byly územní zisky vykoupeny velkými náklady finančními a také ekonomickými a města i venkov byly zpustošeny vleklými válkami do té míry, že se z nich v době byzantské nadvlády nikdy nevzpamatovaly. Druhou, neméně náročnou frontou byly války se sasanovskou Persií, která r. 540 zasadila Byzanci velkou ránu symbolického významu, když bylo vypleněno druhé největší město východu, Antiochie.

Justiniánovým významným počinem v administrativní oblasti byla kodifikace římského práva r. 529. Nicméně ostatní reformy, které měly směřovat ke zvýšení účinnosti administrativy a zmenšení korupce byly málo úspěšné: Městská samospráva byla v úpadku a lokální senáty byly nahrazeny správou vykonávanou nejčastěji biskupy za dohledu guvernérů (církve nabyly velké moci, zatímco poslední zbytky pohanství byly potírány, jak bylo manifestováno uzavřením neoplatonské školy v Aténách). Městský život byl podle měřítek klasické antiky v úpadku a města byla na západě redukována na pevnosti a jen s přičiněním ústřední vlády byla, zdá se, udržována na východě (např. v Antiochii po perských vpádech nebo po ničivých zemětřeseních). Nicméně venkov řeckého východu v některých oblastech (např. Syrie) dosáhl v té době největší prosperity, vyjádřené ve stavbě kvalitních domů a kostelů. Vedle velkých vojenských výprav vyčerpávaly státní pokladnu především Justinianovy stavební projekty, jimž historik Prokopios věnoval jedno ze svých děl.

1.d Byzanc v pozdějším 6. st. a na začátku 7. st.

Výdobytky nákladné reconquisty vedené Justinianem vzaly za své již zanedlouho po jeho smrti: Roku 568 obsadily Langobardi bez velkých problémů sever Itálie, kmenové revolty v Africe redukovaly byzantské území na sérii města pevností, Avari začali pustošit Balkán a Řecko a začala také nová dlouhá válka s Persií. Maurikios se dokázal alespoň částečně vyrovnat s některými z těchto těžkostí. Severní Afrika byla pacifikována, stejně jako perské nebezpečí (po bojích byl nakonec shodou okolností dosazen na perský trůn spojenec Byzance); nový a účinnější systém provinční správy byl zaveden v nepokojné Itálii, když civilní a vojenská moc byla koncentrována do rukou exarchy sídlícího v Ravenně. Avarské nebezpečí na Balkáně bylo pro císaře jedním z prvořadých úkolů už proto, že se mohlo dotknout přímo hlavního města. Úspěchy v zahraniční politice byly ale přerušeny uzurpací Foky, který nechal Maurikia popravit r. 602. Fokova krátká vláda (602-610) byla poznamenána ztrátou většiny Balkánu ve prospěch Avarů a především novým úderem Persie, jejíž král Chosro si vzal vraždu Maurikia jako záminku k výpravě, jejímž důsledkem byla okupace Syrie a Egypta a rozsáhlá devastace Malé Asie. Positivní obrat, který byl ale brzy vystřídán dalším neštěstím, nastal za Heraklia, který Fokovu tyranii svrhl.

1.e Herakleiova dynastie

Herakleios po počátečních neúspěších, které se jevily jako takřka fatální pro říši, dokázal odvrátit avarskou hrozbu a nakonec i úspěšně zakročit proti sasanovské Persii, od níž získal nazpět území, která byla okupována po celých patnáct let. Symbolickým triumfem císaře a orthodoxie bylo r. 630 navrácení relikvie Svatého kříže do Jeruzaléma, odkud byl odvezen perskými vojsky. Obnovené imperium ale netrvalo dlouho a Heraklius byl osobně svědkem další katastrofy – arabské konquisty – která nadobro odebrala Byzanci jeho obilnici Egypt a velkou část východních provincií (Syrie a severní Afrika). Muslimská vojska začala v dobývání byzantského území r. 634, což se ale zpočátku nejevilo jako nějaká velká hrozba. Nicméně po té, co byla byzantská armáda rozdracena r. 636 v bitvě u Yarmuku, bylo jasné, že říši vyvstal nový mocný nepřítel, který nahradil sasanovskou Persii.

Doba mezi r. 641 až 842 bývá v literatuře obecně označována jako 'Dark Ages'. Říše byla pod konstantním tlakem Arabů, kteří vytvořili z Malé Asie takřka permanentní bitevní pole a ve dvou případech ohrožovali přímo hlavní město. Městský život takřka přestal existovat, kromě Konstantinopole a Soluně a i v nich byl citelný úpadek. Vláda herakleiovské dynastie ale svými reformami dokázala alespoň zabránit tomu, aby Arabové získali permanentně

Malou Asii a nadvládu nad mořem. To, co zbylo z území Byzance, bylo nově rozděleno na řadu vojenských zón zvaných *themata*, v nichž byly usazeny jednotlivé armády ztažené z území pro říši ztracených. Nicméně i nadále po celé 7.st. (a snad i po část 8.st.) byly zachovány provincie spravované guvernéry (nahrazení civilní provinční správy *themata* vedenými stratégy je až pozdější vývoj). Život se značně zmilitarizoval a také religiozita vzrostla. Navíc Herakleios učinil symbolických krok v odklonu od staré římské tradice: přestal užívat titul *augustus* a namísto něho byl titulován řecky *basileios* (řečtina následně vytlačila latinu i z užívání ve státní správě a vojsku).

1.f Byzanc v 8. st. - doba ikonoklasmu

Nová dynastie u moci byla založena Lvem III., který se stal císařem r. 717, několik měsíců před arabským obléháním Konstantinopole. Hlavní město bylo zachráněno a to především využitím tzv. Řeckého ohně, mocné zbraně Byzantinců, která jim několikrát výrazně pomohla v námořních bitvách s Araby. Doba isaurijské dynastie je poznamenána hlavně ikonoklastickou politikou jejich císařů, která říši oddělila od papežství. Historické prameny, které tuto dobu zachycují a dochovaly se, byly psány odpůrci ikonoklasmu a jsou k isaurským císařům neobjektivní. Jejich vláda měla i svá positiva, jako např. vydání zákoníku zv. Ekloga, který reagoval na změněné ekonomické, sociální i bezpečnostní podmínky v říši po velkých územních ztrátách 7. st. Lev a Konstantin dokázali získat pro Byzanc rozhodující vítězství r. 739, které zastavilo muslimskou expanzi a snahu svrhnou byzantského císaře o podrobit si Evropu (umajovský kalifát, pevně zakořeněný v bývalé římské Syrii, zanedlouho symbolicky padl a byl nahrazen Abbasidovci, kteří přenesli hlavní město dále na východ do Iráku a opustili myšlenku dobytí Byzance). Říšská území na západě byla relativně na okraji zájmu Konstantinopole a Byzanc ztratila valnou většinu italského panství s pádem exarchátu (Ravenna byla dobyta Langobardy r. 751). Krátce na to byla převedena církevní jurisdikce Sicílie, Kalabrie a Illyrika na Balkáně z papežství na patriarchát v Konstantinopoli. Itálie zanedlouho začala kráčet vlastní politickou cestou – Frankové zničily království Langobardů a papežství se s jejich pomocí stalo určující silou na poloostrově. Korunovace Karla Velikého císařem r. 800 v Římě dokonce atakovala nároky byzantského císaře na universální nástupnictví římského impéria.

Za císařovny Ireny, vdovy po Lvu IV., byla na určitou dobu obnovena orthodoxie, ale ikonoklasmus jako státní doktrína byl uplatňován s větší či menší intenzitou až do r. 843. Za Nikefora byl učiněn pokus o získání kontroly na Balkáně, kde Byzanc po několik století

ovládala jen několik opevněných měst na pobřeží. Tento pokus byla ale zmařen nástupem mocného bulharského chána Kruma, který vyplenil dokonce předměstí Konstantinopole. V závěru periody ikonoklastických panovníků ztratila Byzance Sicílii, která pro ni měla nejen strategický ale i ekonomický význam jako zemědělsky bohatá provincie. Ikonoklasmus byl definitivně prohlášen za herezi až r. 843 po smrti císaře Theofila. Tento panovník vynikal svou vzdělaností a zálibou v umění a architektuře. Rozsáhlá stavební aktivita v císařském paláci předznamenala obrodu architektury a umění v následujících dobách, počínaje Makedonskou dynastií. Střední byzantská doba, jak bývá perioda od konce ikonoklasmu až do pádu Konstantinopole do rukou křižáků r. 1204 nazývána, znamenala také vzestup Byzance na poli politickém a vojenském, kdy získala zpět rozsáhlá území v Malé Asii a na Balkáně a stala se tak opět středomořskou mocností.

Bibliografie:

Jones 1964; Demand 1989; Stein; Cameron 1993a; Cameron 1993b; Mango 1980; Haldon 1990; Foss a Magdalino 1977, 27-82; Whittow 1996

Katalog

Katalog je dělen na západní a východní části říše a dále abecedně s rozlišením na hlavní rezidence ve městech a sekundární na předměstích a venkově.

I. Západořímská říše

I.1 Ravenna

Roku 402 přemístil císař Honorius hlavní město západní části imperia z Milána do Ravenny, která byla chráněna močály, poskytovala spojení po vodě se zázemím řeky Pád a z přístavu pak po moři s orientem. Město bylo rezidencí valentiniánsko-theodosiánské dynastie až do r. 455 (načež přišlo krátké období rychlého střídání císařů) a následně pak sídlem gótských králů. Po justiniánské rekonquistě nejprve byla Ravenna místem, kde se usadila nová prefektura Itálie, následně vystřídaná byzantským exarchátem, který podlehl r. 751 Langobardům. Ti se ve městě udrželi jen krátce, protože Ravenna a s ní většina langobardského území v Itálii byly dobyty zanedlouho Franky. Nicméně prominentní postavení si ponechala i v karolinské době a za saské dynastie.

Po ustavení Ravenny novým císařským hlavním městem došlo v 5. st. k rozšíření opevnění na východ a starý Claudiův oblouk se stal novou hlavní městskou branou; ta byla pak nazvána Porta Aurea stejně jako v Konstantinopoli. Urbanistická struktura ovlivněna třemi vodními toky – Flumen Padennae a menšími rameny Flumisellum Padennae a Fossa Lamises. Staré město s pravoúhlou uliční sítí leželo na jihu (nazýváno oppidum), na severu a východě už pak růst původního města probíhal bez zřetele k rigidní uliční síti (region II či domus Augustae a region III neboli Caesareum – s výrazným urbanistickým rozvojem ve 3. st.). Nedaleký přístav Classe byl významnou vojenskou námořní základnou a také obchodním centrem.

Na výrazný vliv Konstantinopole při formování tváře pozdně císařské Ravenny ukazuje nejen toponomastika, ale i styl architektury té doby - v chrámových stavbách se mísí východní konstantinopolské vlivy se západní tradicí (Porta 2003, 100): Kostely stavěny jako basiliky s polygonálními apsidami a řadami oken podél bočních lodí (vliv východu); jejich exteriér ukazuje cihlové zdivo s artikulací lisenami a slepými arkádami (tradice Milána nebo Trevíru). Konstantinopol hrála velkou roli na poli architektury Ravenny za vlády Gally Placidie, vliv spirituality východu se projevil i v pronikání kultů východních světců a růstem Mariánské zbožnosti.

Obecně se má zato, že přenesení dvora do Ravenny Honoriem vyvolalo celkový rozvoj stavební činnosti a zvýšení urbanistické úrovně města. Ortalli (Ortalli 1991, 171) s opatrností podotýká, že spíše se stavební aktivita ze strany císařství omezila jen na stavby související s císařským dvorem, což ale nijak výrazně neovlivnilo urbanismus města. Plateia Maior (dnešní via Roma) byla hlavní třídou mladší části města. Na východ od ní bylo snad praetorium (Ortalli 1991, 170), které bylo snad potenciálním východiskem pro umístění nového paláce západních císařů (a později rezidence gótských králů). Jako protipól císařské rezidence bylo sídlo církevní hierarchie ve staré části města reprezentované biskupským komplexem (paláce a katedrály). Během 5. st. bylo nejvýraznějším stavebním podnikem vztyčení nových městských hradeb v délce 4,5 km, které byly započaty Honoriem a dokončeny Valentinianem III.

Nejlepším příkladem pro luxusní římský peristylový domus v Ravenně je uvedená palácová stavba odkrytá Ghirardinim na poč. 20. st. u S. Apollinare Nuovo, jehož raná fáze bývá někdy hypoteticky interpretována jako praetorium či sídlo praefecta classis ravennatis. Místo, kde se tento domus nacházel, leželo vně starého města z 1. st. a snad podle stylu mozaik je původní stavba datovatelná do 2. st. (poslední přestavba bývá spojována s rezidence Theoderica).

I.1.a Císařský palác

I přes mlčení pramenů se zdá jasné, že Honorius si musel po svém přesídlení do města opatřit náležitou rezidenci – snad k tomu využil už stojící budovy ve vlastnictví státu. V domu u S. Apollinare Nuovo je zaznamenána konstrukční fáze možná ze zač. 5. st.: velký vnitřní peristyl je společný většině palácových staveb pozdní antiky, stejně jako apsidový sál doprovázený někdy dalším tricliniem (zde jako trikonch). Datace těchto prvků komplexu do doby Honoria je ale zatím neprokazatelná, i když ne vyloučená, jelikož Agnellus (9. st.) říká, že první císařský palác ve městě byl postaven už za jeho vlády na předměstí zv. Caesarea (mezi starým městem a přístavem Classe) (Ortalli 1991, 172). Podobná situace o století dříve nejspíše v Trevíru, kde tetrarchovský a konstantinovský císařský palác zřízen možná na místě starší rezidence prokurátora belgických a germánských provincií (Bolognesi 2003, 114).

Masivnější stavební aktivita v císařské rezidenci zaznamenána až za Valentiniana, který v jižní zóně komplexu vztyčil budovy souhrnně zvané palác ad Lauretum ("regalem/.../aulam struere iussit in loco qui dicitur ad Laureta" - Agnellus). Název paláce ad Laureta je evidentně aluzí na palác v Konstantinopoli (Porta 1991, 269), jehož konstantinovské jádro neslo ještě i 10. st., kdy byla kompilována kniha ceremonií (De Cerimoniis), jméno Dafne. V Agnellovo Liber Pontificalis je naznačeno, že Valentiniánův palác byl mezi pozdějším palácem Theoderica u S. Apollinare Nuovo a Porta Vandalaria v městských hradbách na jihu. v Regio Caesareum, v jihovýchodním sektoru města. Palácovou oblast je dále možné podrobněji vymezit na severu kostelem S. Giovanni Evangelista (palácový chrám Gally Placidie – viz níže). Byl to pravděpodobně komplex rostlý a přestavovaný v průběhu několika generací. V této oblasti se nacházel kostel Santo Stefano in fundamento, který je v pramenu z r. 819 charakterizován jako nacházející se "iuxta Palatium" (Porta 1991, 272).

Bibliografie:

Porta 2003, 99-107; Porta 1991, 269-283; Ortalli 1991, 167-192; Bolognesi 2003, 114-120

I.1.b Sekundární císařské rezidence

Vedle oficiální císařské rezidence se hypoteticky předpokládá existence privátního paláce augusty Gally Placidie v severozápadním sektoru města poblíž kostela S. Croce, u něhož se nachází stavba křížového půdorysu interpretovaná jako její mauzoleum. Palác G. Placidie u S. Croce je pravděpodobně pouze výplodem středověké legendy: Agnellus ve své kronice pouze

konstatuje, že císařovna zde vystavěla kostel a trávila tam i noci v modlitbách. Pak v pozdějších pramenech se tato informace postupně proměnila v tvrzení, že zde bydlela a následně je jmenovitě zmiňován její palác. Archeologicky je doložen pod apsidou S. Croce nalezen zbytek antického domus (vykopávky z r. 1926), který byl ale spíše rezidencí ze 2. st. (Porta 1991, 271).

Možným kandidátem na císařovninu rezidenci jsou zbytky stavby pod kostelem S. Maria Maggiore (nedaleko S. Vitale i S. Croce, postaven za Theodericovy vlády). Na přítomnost paláce Gally Placidie v těchto místech poukazují toponymy jako porta Augusta a pons Augusti přes Flumisselum Padanae, který spolu s Flumen Padanae vymezuje v této části města oblast ohraničenou ze dvou stran vodními toky a ze zbývajících hradbami (Porta 1991, 272).

Bibliografie:

Ortalli 1991, 167-192; Porta 1991, 271f.

I.2 Řím

I.2.a Palatin (viz oddíl Císařské paláce tetrarchie a 4. st.)

I.2.b Horti Lucullani/Domus Pinciana/Palatium Pincianum/Palatium Pincis

Z pramenů není známa přesná doba vzniku Horti Lucullani - vzpomínány poprvé v souvislosti s triumfem L. Licinia Luculla r 65 př.n.l. Už za ranného císařství se zahrady s palácovými stavbami poprvé přešly do vlastnictví státu. Horti Lucullani se nacházely v blízkosti akvaduktu Aqua Virgo ústícího na Campus Martius pod nimi. Palácový komplex se rozkládal západně od dnešní via di Porta Pinciana a via Francesco Crispi a východně od Horti Sallustiani a dále podél via Salaria vetus (Basilica di S. Felice in Pincis) až na Trinita dei Monti, zahrnujíc tak místo dnešní Vily Medici (rozloha odhadována na 20 ha). Totožnost horti (či jejich části) s Domus Pinciana známým z pozdně antických pramenů je pravděpodobná. Domus Pinciana byl ve 4. st. rezidencí rodiny Aniciů, pak pravděpodobně císaře Honoria a v 6. st. dočasně i Justinianova generála Belisara (Prokopios zmiňuje rampu u aqua Virgo stoupající do paláce /*palation*/, která existuje v severovýchodním rohu Vily Medici – viz níže). (Broise a Jolivet in : Steinby 1996, 67-8)

Na místě byly nalezeny vedle velké pozdně antické budovy i zbytky staveb datovaných před i do doby L. Licinia Luculla a dále z dob Augusta a julio-klaudiánské dynastie, kdy byla postavena půlkruhová stavba zabírající celý prostor mezi Trinita dei Monti a Vilou Medici (nymfeum Iovis?). Ve 4. st., kdy byl vlastníkem rod Aniciů, byly pravděpodobně provedeny změny ve zmíněné půlkruhové stavbě: na severu byla objevena mozaiková podlaha ve stylu podobném podlaze v domě Amora a Psyche v Ostii (okolo r. 300), na jihu zase exedra z opus vittatum mixtum.

Archeologický průzkum na piazzale Vily Medici, vedoucí k objevu pozdně římského paláce, začal v roce 1986. Nicméně plán vykopávek nebyl, pokud je mi známo, zatím publikován, takže je problematické si udělat přesnější představu o půdorysném řešení pozdně antické stavby pouze na základě popisů a fotografií. Celý sektor piazzaly na západ od antické koridorové cisterny (plocha ca. 750 m²) zabírá pozdně římská stavba, jejíž konstrukce vedla k nutnosti přepracování julio-klaudiovské terasy. Zdivo této budovy je (až na jednu výjimku z opus latericium) vykazuje alternující pásy cihel a tufových kvádrů (opus vittatum mixtum) a je konzervováno do max. výšky 1,8 m. Cihly jsou typu bipedales a jsou větší než běžná norma; nesou charakteristické oválné kolky s nápisem REI/PVBL(IACAE) – tyto kolky jsou zaznamenány jen z jedné fáze oprav v palácovém hippodromu na Palatinu a z chrámu sv. Pavlu za hradbami.

Jižní strana pozdně římské budovy byla zničena při výstavbě Vily Medici a bylo ji možné zkoumat během sanačních prací podél severní strany vily. Budova se původně otvírala na jih, směrem do města, půlkruhovým portikem, před nímž byl prostor dlážděn mramorovými deskami. Portik byl 2,9 m široký a jeho sloupy asi 6 m vysoké (údaje odvozeny od fragmentu sloupu nalezeného v přiléhajícím sále), podlaha portiku byla typu opus sectile z barevných mramorů (spolie), vnitřní stěny portiku vykazují pozůstatky po mramorových obkladech. Dveře ve středu portiku vedly do sálu ve tvaru velké apsidy či exedry (průměr 14 m) – jeho dimenze a poloha jsou podle archeologů známkou toho, že to byl hlavní reprezentativní sál. Jeho dlažba není zachována (nejspíš bylo odstraněno po opuštění paláce), pouze v závěru sálu nalezen fragment opus sectile s meandry a klikatky. Sál byl vytápěn, jak prozrazuje potrubí vedoucí z praefurnia situovaného v sousedním servisním dvoře. Ve stěnách sálu jsou zbytky afrických amfor jako příprava k instalaci obkladů stěn mramory.

Za sálem v severní části budovy byl servisní dvůr ve tvaru lichoběžníku se schodištěm vedoucím dolů do praefurnia. Na východ běžela zakřivená galerie, osvětlovaná dalším půlkruhovým portikem, který byl připojen k sálu. Ta spojovala dříve zmíněný sál s orientací S-J s dalšími sály s orientací V-Z. Prvním z nich byl pravoúhlého půdorysu, měl rozměry 7,2

x 10 m který a byl na východě zakončen pravoúhlu exedrou. Na jihozápadě tohoto sálu byl průchod do dalšího apsidového sálu o rozměrech 7,8 x 14,2 m, jehož apsida byla částečně oddělena od sálu dvěma pilíři při stěnách. Zdi dvou posledně jmenovaných sálů se opíraly o pilíře cisterny. Budova měla celkem čtyři servisní prostory – dva na jihozápadě, z nichž jeden by mohl být vestibul, a další dva na severovýchodě. Fragменты spadlých kleneb vykazují přípravu k tomu, aby nesly podlahu, což indikuje existenci dalšího podlaží. Možná že toto první patro se otvíralo na cisternu, která pak mohla sloužit jako promenáda.

Date: *Terminus post quem* představují mince Valentiniana I. nalezené v základech, s tím, že stavba nevznikla dříve než v poslední čtvrtině 4. st. Charakteristické kolkované cihly bipedales REI/PVBL užívané v celé stavbě jsou ještě přesnějším vodítkem: stejné se vyskytují také v S. Pauli fuori le mura dokončeném za Honoria a v opravách zahrady-cirku na Palatinu. Stavební materiál tedy nejspíše vyroben krátce po vyplenění města Alarichem v r. 410. Vznik budovy teoreticky by mohl spadat také do o něco mladší doby - např. do vlády Valentiniana III., protože práce na nymfeu-divadle na Trinite del Monti a na Aqua Pinciana jsou spojeny s pol. 5. st. a jménem tohoto císaře. Nalezená "fistula dell' aqua Pinciana" zmiňující Valentiniana III. může být brána jako svědectví o tom, že tato pozdně římská budova byla císařským majetkem i v této době (navíc také konstrukce cisterny s amforami v klenbě je datována do pol. 5. st.) (Broise, Dewailly a Jolivet 2000, 744).

Interpretace účelu budovy: Alarich dvakrát obléhal město (r. 408 a 409) a r. 410 ho nakonec vyplenil. Po té bylo věci prestiže císaře, aby byly veřejné stavby rekonstruovány. V první řadě to byla císařská sídla: Palatin byl poškozen a Horti Sallustiani, které řada císařů preferovala za svou rezidenci, byly kompletně zničeny (Prokopios, Válka s Góty). Bylo tedy nutné najít nové sídlo pro pobyt císaře v Římě: Honorius navštívil město při svých vicennialích r. 413 a zdá se, že opuštěný palác v Horti Lucullani, výhodnou svou polohu nad centrem Říma a v sousedství bývalé císařské rezidence v Horti Sallustiani, mohl být císařem vybrán jako nové místo pro nové palatium pro občasné pobyty v Římě. Majetek Anicie byl buď zkonfiskován – jednala s Góty, snad jim nechala i otevřít některé brány a její rezidence přežila asi bez úhony, nebo alternativně při tlaku barbarů na město Probus dům prodal a tak se asi dostal do císařského vlastnictví. Snad oba uvedené palácové komplex v zahradách byly v té době spojeny v jeden celek. Pro Honoria tato nová patřičná císařská rezidence (postavená ale zjevně na jiném místě než starší palácové stavby v horti) byla snad hotova už k oslavě triumfu nad uzurpátorem Attalem r. 416. (Broise, Dewailly a Jolivet 2000, 745-746).

Poloha Horti Lucullani na kopci nad městem zajišťovala dominantní postavení nového (a zároveň posledního) císařského paláce a také jeho vizuální kontrolu nad částí aureliánských

hradeb: otvíral se svým půlkruhovým portikem na město pod ním a zároveň hleděl symbolicky na starou císařskou rezidenci na Palatinu, Capitol i Forum Romanum a také ve směru k chrámu S. Paolo fuori le mura. Orientace hlavního apsidového sálu tvořila jednu linii s Capitolem a basilikou sv. Pavla, která byla právě za Honoria dokončena (na obou stavbách použity cihly se shodnými kolký). Sigma vstupní portik není doložen v jiných palácích Říma, ale tento prvek je charakteristickým pro takřka současné paláce odkryté v Istanbulu (Antiochův palác, rotunda u Myrelaia, hexagon v Gülhane). Palác byl snad zničen zemětřesení zhruba o sto let později. Toto zemětřesení je nejspíše totožné s tím, které je epigraficky doloženo v opravách Colosea (...abominandi terrae motus...) datovaných do konce 5. st. nebo do prvních let století následujícího.

Následné využití architektonické skulptury paláce jako spolia v jiných stavbách začalo cíleně za krále Theodorica. Cassiodorus (Variae) zmiňuje, že Theoderic mezi r. 507-11 odvezl do Ravenny mramory z paláce Pinciana ("marmora, que de domo Pinciana constat esse deposita"), který je se nejspíše totožný s palácem uváděným v Liber Pontificalis jako "palatium Pincianum" a "palatium Pincis", sloužící jako rezidence generála Belisara během gótských válek (Guidobaldi a Jolivet in: Steinby 1995, 156 f.). Za nějakou dobu po Theodoricevě transportu mramorů do Ravenny byl palác v horti darován církvi (prvně zmínka v 8. st.; zbytky mramorů se nachází např. ve dvoře kostela Trinita dei Monti - Broise a Jolivet in: Steinby 1996, 70).

Pravoúhlá cisterna cisternou o kapacitě 1000 m³ v paláci představuje post-honoriovskou fázi lodžie a de facto odřízla pohledově průčelí obrácené do města. Cisterna může být datována do doby byzantsko-gótských válek. V zimě 536/37, kdy palác byl sídlem Belisara, byly akvadukty zablokovány aby se do města nedostali Gótové. Podle techniky klenby cisterny (bednění nad třtinou?), která je extrémně vzácná v pozdně antickém Římě ale je častá v severní Africe v 6. st., je možné soudit, že její stavitel přišel odtud s Belisarem po dobytí Kartága (Broise a Jolivet in: Steinby 1996, 70).

Bibliografie:

Broise a Jolivet in: Steinby 1996, 67 – 70; Guidobaldi a Jolivet in: Steinby 1995, 156 f.; Broise, Dewailly a Jolivet 2000a, 729-750; Rossi 1999; Broise, Dewailly a Jolivet 2000; www.ecole-francaise.it/chroniques/pincio98.htm; www.ecole-francaise.it/chroniques/pincio992000.htm

II. Východořímská říše/Byzanc

Konstantinopol a okolí

I když staré město Byzantion bylo Konstantinem Velikým „znovuzaloženo“ jako hlavní sídelní rezidence císaře, byla to až privilegia Constantia II., která ho pozvedla na úroveň paralelní Římu: byl zde zřízen plně funkční senát vybavený značnými pravomocemi, ustaven úřad praefecta urbi a pak od r. 379 byl konstantinopolský biskup nazýván patriarchou. Nicméně Konstantinopol se stala permanentní rezidencí východních císařů až od 5. st. (od vlády Arkadia a Theodosia II.). Theodosius I. byl poslední z císařů který často cestoval po celé své říši (pak až opět paleologovští císařové – ti dokonce i do západní Evropy, když hledali pomoc proti tureckému nebezpečí). Jedinými rozsáhlejšími mírovými cestami pak až do konce středně byzantského období (do 1204) byly cesty císaře Constanta II. do Itálie roku 663 a cesta císařovny Ireny (797-802), která jako regentka projela s pompou podél bulharské hranice až do Makedonie.

Mezi Arkadiem a Herakleiem císařové takřka neopouštěli Konstantinopol. Až Herakleios opět osobně se účastnil vojenských výprav. Nicméně vojenská tažení byla pro císaře bezpečnější v tom ohledu, že sice opustil palác a hlavní město, ale učinil tak společně s armádou a nehrozil tak převrat. I když se pozdější císařové vrátili k takové praxi, tak Konstantinopol byla stále jediným jejich sídelním hlavním městem, narozdíl od situace ve 4. st.. Není tedy divu, že město v 5. a 6. st. bylo budováno jak s nádherou a nákladností tak i s ohledem na účinnou obranu. Tato doba byla dobou prosperity i v jiných oblastech východu, ze kterých plynulo bohatství právě do hlavního města a zajišťovalo nákladné stavební podniky císařství. Od zač. 5. st., kdy se Konstantinopol stala stálým sídlem východních císařů, je možné její architekturu a umění právem opatřovat přívlastkem „byzantský“ (Ward-Perkins 2000, 64).

Konstantinopol imitovala Řím v některých typech veřejných staveb a monumentů, které ale byly v urbanistickém kontextu města daleko více pohledově akcentované než v Římě: v Konstantinopoli byly veřejné monumenty aranžovány v lineárním pořádku podél triumfální cesty (Mese) od Zlaté brány v hradbách k bráně císařského paláce v sousedství katedrály Hagia Sofia, navíc byly také vertikálně výrazně akcentovány (např. sloup císaře Arkadia měl mezi 42,5 – 50m, zatímco sloupy Trajana i M. Aurelia v Římě byly nižší) (Ward-Perkins 2000, 70).

Konstantinopol byla také od 5. st. stylovým lídrem v umění – architektonická plastika z prokonnenského mramoru byla módní a importována po Středomoří až po Ravennu a Řím

či severní Afriku. Nebylo to jen umění a architektura, které ovlivňovaly zbytek římského a post-římského světa. Konstantinopol měla obrovský ideologický vliv na barbarská království – bylo to město které chtěly imitovat: nedaleko Paříže se nechal Clovis pohřbít v novém kostele zasvěceném sv. Apoštolům (tak jako byly pohřbíváni císařové v mauzoleu u chrámu stejného zasvěcení), Chilperic nechal zbudovat dva cirkvy v Paříži a Soissons. M. McCormick ukázal, že barbarští vládcové své ceremoniální zvyklosti zakládali více na ceremoniích, které v jejich době byly praktikovány na byzantském císařském dvoře než na těch západního císařství známých jen z mlhavých vzpomínek. Stejně tak když post-římští králové pojmenovávali nebo přejmenovávali města po sobě tak užívali koncovku *-polis* (Ward-Perkins 2000, 78).

Urbanistický vývoj města zahrnuje tři hlavní periody: První byla realizována Konstantinem Velikým a jeho nástupci ve 4. st. na jejím počátku stojí znovuzaložení města jako Konstantinovy hlavní rezidence v letech 324-330 – město značně narostlo ve své rozloze a byly mu dodány charakteristické prvky antického urbanismu, jako nové hradby, veřejné budovy (včetně městské prefektury a císařské rezidence), uliční síť s náměstími a byla posílena jeho infrastruktura (akvadukt, přístavy, státní sýpky apod.). Vznikají i první monumentální křesťanské stavby: Hagia Eirene, Hagia Sofia a chrám sv. Apoštolů s císařským mauzoleem. Druhá fáze, ca. od r. 405, byla, jak podotýká Magdalino, charakterizována jako reakce na rostoucí nestabilitu co se týče bezpečnosti evropského okolí města. V té době bylo vybudováno nové masivní opevnění (hradby Theodosia II.) a pozornost byla věnována také zabezpečení zásobování vodou pro případ, že by zranitelný akvadukt byl ohrožen - cisterny se začaly objevovat pod nově budovanými stavbami a velké otevřené rezervoáry byly zbudovány na kopcích západně od konstantinovských hradeb. Právě tato životně důležitá zařízení byla chráněna novými hradbami a nacházela se v zóně, která nebyla nikdy opravdu městem, ale na druhou stranu ani doslova předměstím (Mango 1985, 125). V třetí fázi urbanistického vývoje, ca. od r. 450, se Konstantinopol stala opravdu křesťanskou metropolí: Tradičních veřejné stavby (jako jsou lázně) byly i nadále budovány, ale v množství byly zastíněny markantním rozvojem výstavby kostelů, z nichž značná část byla spojena s nemocnicemi, domy pro přestárlé a chudáky apod., a tak se stávaly novými sociálními a společenskými centry. V této době postihla město řada katastrof, ať už to byly požáry, zemětřesení či morové epidemie, což snad podnítilo zbožnost a výstavbu křesťanských staveb. Mor, který výrazně zasáhl do života Konstantinopole ve 40. letech 6. st., ale nezastavil stavební aktivity, které byly na výši po celé toto století. (Magdalino 2002, 529 – 30)

Na konci 6. st. a v průběhu 7. st. utrpěla Byzance velké územní ztráty – jak Konstantinopol sílila s prosperitou východních provincií v 5. a 6. st., tak slábla s jejich ztrátou. V první polovině 7. st. byl Egypt, hlavní obilnice Říma a Byzance, nejdříve dočasně obsazen Peršany a pak nadobro Araby; r. 626 Avarové vyřadili z provozu akvadukt. Islámský kalifát značně zmenšil území Byzance, která pak zažívala těžké chvíle a bojovala doslova o přežití. Řím v dobách své slávy měl takřka 1 000 000 obyvatel; redukce jistě nastala ve 3. a 4. st.; okolo r. 600 je odhadován počet jeho obyvatel na méně než 100 000. Konstantinopol v době svého největšího rozkvětu okolo r. 500 mohla mít zhruba 500 000 obyvatel. Mango odhaduje že v 7. a raném 8. st. nepřesahoval počet obyvatel Konstantinopole 40 000 (!), zatímco např. Magdalino je méně pesimistický (zhruba 70 000) (Magdalino 2002, 531). Situace v Římě byla v té době, co se počtu obyvatel týká, podobná. Ale i tak byla Konstantinopol stále velkoměstem v porovnání se současnými městy západu (s výjimkou Říma), i když veřejné monumenty a infrastruktura chátraly a dokonce původní funkce a jména veřejných staveb byly zapomenuty a staly se předmětem legend s takřka magickým podtextem.

Ve městě od raného 7. st. až do 60. let 8. st. nejsou známy takřka žádné větší stavební projekty; staré veřejné budovy (vyjma zdá se hlavních kostelů) a síť monumentálních veřejných prostor chátraly z důvodu nedostatku financí a v této době je zaznamenáno nové využití noha antických náměstí jako tržišť, kde se obchodovalo s domácím zvířectvem, a také popravišť. Větší stavební aktivita je zaznamenána v pramenech jen pro komplex císařského paláce, který byl rozšířen císařem Justinianem II. (685-95 a 705-717) a snad obehnan masivní obrannou zdí. Magdalino podotýká, že císařská administrativa byla na vzestupu a palácová administrativa přejímala funkci některých zanikajících veřejných institucí. Palác se za Justiniana II. stává spíše městem ve městě (Magdalino 2002, 531). Ačkoli Konstantinopol upadala jako městský celek, prosperovala jako síť poloměstských jednotek, rozmístěných po celém území města (a od sebe oddělných částmi, které nebyly obývány) a i na jeho předměstí a okolním teritoriu. Tyto jednotky byly do značné míry ekonomicky soběstačné a navíc produkovaly dostatek potravin a dalších produktů, aby nahradily ztrátu Egypta jako obilnice říše, bereme-li v úvahu, že množství obyvatel města bylo v té době značně nízké.

Úpadek Konstantinopole dosáhl podle všeho nejhorší fáze po devastujícím moru r. 746. Konstantin V. byl pak nucen dokonce zalidnit město obyvateli svezеныmi sem z Řecka a Egejských ostrovů. Důležitým počinem pro život obyvatel Konstantinopole v této nelehké době bylo obnovení akvaduktu za tohoto panovníka, který nefungoval již 140 let (od doby avarského obléhání). Stavební aktivity a růst ekonomiky hlavního města jsou opět

zaznamenány za panovníků od pozdního 8. st. dále (rekonstrukce kostelů, nové dodatky k císařskému paláci...).

Bibliografie:

Dagron 1974; Mango 1985; Magdalino 2002, 529-537; Ward-Perkins 2000, 63-81; Runciman 1980, 219; M.M. Mango 2001, 29-51

II.1 Císařský palác u městského hippodromu

Vítězství Konstantina nad Liciniem, který vládl ve východní části impéria, v r. 323 znamenalo konec dyarchie a sjednocení vlády do jedné ruky. Císař Konstantin nesídlil stejně jako jeho předchůdci z doby tetrarchie v Římě, ale v době, kdy se stal autokratem, realizoval myšlenku vybudování nové rezidence, dokud by vládl na rozsáhlou říši. Byzantští historici nám zachovali zprávy o tom, že nejprve přemýšlel o výstavbě nového hlavního města u Tróji (dokonce prý již byl navržen průběh městských hradeb a některé brány vztyčeny), nicméně se nakonec rozhodl pro málo významné město Byzantion, vhodné ale svou polohou.

Nové hlavní město (vysvěceno r. 330) si vyžadovalo i důstojné sídlo pro císaře a jeho dvůr s rozsáhlou administrativou. Stejně jako tetrarchové počínaje Diocletianem v Nikomedii umístil Konstantin císařský palác do těsného sousedství hippodromu (církve), se který byl i fyzicky spojen pomocí točitého schodiště vedoucího do císařské lože (kathisma). Hippodrom byl legendicky začat již císařem Septimem Severem, ale nikdy nedokončen před 4. st. Konstantin ho měl dostavět a vyzdobit uměleckými díly antiky, přivezenými do Konstantinopole s různých míst říše. A. Berger nicméně hypoteticky navrhl, že by spíše než Severus mohl být císař Licinius tím, kdo byl zodpovědný za plán či počátek výstavby hippodromu (v té době ještě na okraji, či spíše za hradbami Byzantia), a to v době, kdy vládl východním provinciím (zatímco Konstantin spravoval západní část říše) (Berger, 142). Zachovaná část zakřivené strany hippodromu (sfendone) a další zbytky na úrovni substrukcí svoji stavební technikou a použitými cihlami ukazují pouze na ran. 4.st., stejně jako objevený archeologický materiál – nic co by svědčilo o severovské aktivitě nebylo zatím objeveno (Bardill 2004, 128).

Oblast, kde palác stál, je ve svých základních obrysech dobře známa na základě dobových pramenů a také staveb s ním sousedících, které se dochovaly. Nicméně takřka žádné zbytky patřící významným budovám v paláci z raně byzantské doby známým z pramenů v oblasti paláce nestojí (částečně zachována pouze mořská fasáda Boukoleontu patří snad do první

třetiny 9.st., s úpravami z 2. pol. 10.st. – viz níže) a ani půdorys komplexu není jasný, protože nebyly provedeny žádné systematické vykopávky (výjimkou je apsidový sál s připojeným peristylem, o jehož funkci se ale vedou spory – viz níže). Všechny plány císařské rezidence zůstávají pouze hypotetické, i když více či méně pravděpodobné s ohledem na poměrně obsažné informace v pramenech a analogie s jinými římskými paláci.

Bývalý palácový areál je charakterizována výrazně svažitém terénem, klesajícím k Marmarskému moři. E. Bolognesi nedávno rozlišila celkem šest úrovní teras v intervalu ca. 5m, na kterých stály jednotlivé části paláce (Bolognesi 1993). Rezidence se vyvíjela postupně od konstantinovské doby až do 10.st., kdy dosáhl největší rozlohy (od 12.st. byl nicméně využíván spíše sporadicky a definitivně přestal sloužit dvoru až v pozdně byzantské době). Nejstarší část paláce ze 4.-ran. 5.st. okupovala dvě nejvýše položené palácové terasy, na 31 a 26 m n.m., v sousedství hippodromu a chrámu Hagia Sofia. Později, od 6.st. či spíše až od konce 7.st., se komplex budov rozšířil až k moři a byly zbudovány terasy na odpovídajících úrovních (viz níže).

Jak bylo uvedeno výše, nemáme prakticky žádné archeologické informace o nejstarších budovách v paláci a protože i písemné prameny jsou v tomto ohledu nedostačující (nejvýznamnější zdroj, kompilace dvorských ceremonií z 10.st. obecně známá jako *De Cerimoniis*, začíná svými protokoly až od 5.st., a to ještě ve velmi zkrácené formě) je obtížné a prakticky nemožné určit, které z budov, o nichž je z pramenů známo, že tvořily ranou část paláce na horní terase, byly vystavěny Konstantinem či jeho nejbližšími nástupci a které patří až do 5.st., kdy se Konstantinopol za theodosiánské dynastie stala permanentním sídlem císařů, což jistě zvýšilo nárok na reprezentaci a administrativu paláce. Také proto je císařský palác podán v tomto oddíle a ne v oddíle pojednávajícím o palácích tetrarchie a 4.st.

II.1.a Palácové stavby na dvou horních terasách (32 a 26 m n.m.)

Nejstarší část paláce, vystavěná pravděpodobně z velké části již Konstantinem Velikým, zabírala velkou terasu na východ od hippodromu. Palác byl přístupný velkým vestibulem zvaným Chalke (podle materiálu jeho dveří či střešní krytiny) na konci hlavní kolonádové ulice Mesé, jejíž poslední nejvýstavnější část od Milia běžela mezi náměstím Augusteon, k němuž přiléhal senát, a veřejnými císařskými lázněmi Zeuxippos. Chalke je doložena až od zač. 6.st. za císaře Anastasia a po požáru při pouličních nepokojích v r. 532 (povstání Nika) byla velkolepě obnovena Justiniánem (pro situaci, architekturu a dekoraci Chalke viz Mango 1959). Prokopios nás informuje, že vestibul byl obdélného půdorysu a zaklenut

pravděpodobně kupolí, jejíž plocha byla v interiéru vyzdobena mozaikami ukazujícími úspěchy justiniánské rekonquisty říšských území. Průčelí Chalke bylo dekorováno koláží sochařské výzdoby, z níž některé kusy byly spolia a jiné současné portréty císařské rodiny. Brána v Chalce vedla do vstupní oblasti paláce, v níž se nacházely stavby patřící palácové administrativě (hl. praetorium magistra officorum a pokladnice) a gardám (jejich kaplí byl kostel Krista, v němž ještě ve středně byzantské době byly uchovávány císařské standarty) – tato část paláce flankovala výše zmíněné lázně na východě.

Z této více veřejnosti přístupné části palácového komplexu se postupovalo na jih k reprezentačním stavbám, které byly místem císařských ceremonií a audiencí. Z nich jsou známy hlavně z De Cerimoniis Konzistoř, Sál 19 Akkoubita a Augusteus. Konzistoř fungovala v rané byzantské době jako místo, kde se scházel stejnojmenný poradní orgán císaře a byly přijímány také cizí vyslanci, ale když byla kniha dvorských ceremonií kompilována v 10.st., byla snad už jen místem, kde se odehrávaly jmenování některých dvorských hodnostářů a i její jméno bylo pozapomenuto. Ostatně v této pozdější době se již každodenní život v paláci přemístil dále na jih do novějších částí komplexu při přístavu Boukoleon a stará konstantinovsko-theodosiánská část paláce na horní terase se stala jakýmsi muzeem a byla využívána jen příležitostně k ceremoniím a udržována jako poukaz na starobylost a legitimitu byzantského císařství ve středověku.

Sál 19 Akkoubita (v nejstarších pramenech, z ran. 5.st., nazývaný také Velký triklinos) měl primárně funkci, jak jeho název naznačuje, velkého hodovního sálu. Jak prvně správně rozpoznal R. Krautheimer (Krautheimer 1966) byla 19 Akkoubita sálem s hlavní apsidou na ose stavby, kde bylo umístěno císařské stibadium, a oběma dlouhými stranami lemovanými po devíti apsidách pro další lehátka a stoly (o něco menší, konstantinopolských sálem zřejmě inspirovaným, příkladem dochovaným až do novověku byla lateránská koncilní aula Lva III. v Římě a podobné stavby byly objeveny i v aristokratickém prostředí – v Istanbulu v paláci praeposita Antiocha a v severoafrické Djemile v Domě Bakcha a z písemných pramenů jsou dokonce známy další příklady). Ačkoli snad římský zvyk vyšších společenských kruhů ležet při hostině na boku na lehátku byl i na východě opuštěn záhy po 6.st., v císařském paláci z tradicionalismu se taková praxe uplatňovala v době velkých církevních svátků ještě minimálně v 10.st., jak to dosvědčuje notoricky známé líčení biskupa Luitprand z Kremony, který vedl diplomatické poselstvo císaře Otty ke dvoru Konstantina VII. a později Nikefora Foky.

Sál nazývaný Augusteus v pramenech od 5.st. snad dříve nesl název Stepsimon a sloužil tedy jako korunovační - ke korunovacím císařoven byl běžně sloužil od ran. 7.st. De Cerimoniis

naznačuje, že to byl prostor basilikálního půdorysu s jednou apsidou a snad byl menších dimenzí. Sál byl předcházen dvorem zvaným Onopous či Onopodion – snad tedy měl půlkruhový či podkovovitý půdorys (Kostěnc 2004, 6). Jelikož byl takto dvorem sál odsunut více směrem k privátnímu sektoru císařské rezidence (nedaleko se podle De Cerimoniis nalézala jedna z ložnic paláce - koiton), je možné, že v původním konstantinovském paláci sloužil jako recepční sál více soukromého charakteru či(a) jako privátní triclinium.

Z ceremonálních protokolů, které sice podrobně specifikují sled prostor, kterými se procházelo, kde byly prováděny aklamace a proskynese a dokonce kde byly jaká schodiště (praktické upozornění císaře, aby nezakopl), se ale nedovídáme takřka nic o tvaru sálů a místností (pokud to nenapovídá přímo jejich jméno) a ještě méně o půdorysném řešení paláce. Všechny recentní studie na císařský palác se shodují zhruba v rozmístění jednotlivých hlavních staveb na dvou horních terasách (Bardil 1999, Bolognesi 2000, Kostěnc 2004 a 2005), ale liší se v detailech. Jako pravděpodobné na základě studia De Cerimoniis se jeví následující schema: jádro raného paláce bylo na severu tvořeno velkým dvorem zvaným Tribunalion, který byl využíván k ceremonálním účelům (např. aklamace nově korunovaného císaře a císařovny). Na jih od dvora byly monumentální sály 19 Akkoubita a Augusteus s Onopem; na východ od dvora Konzistoř (Konsistorion) a Oktogon, který byl na hranici mezi oficiální částí paláce a tou privátní, v níž byly císařské apartmány snad okolo peristylu a také kaple sv. Štěpána (místo císařských svateb). J. Bardill (1999) preferuje orientaci staveb kolmo k hippodromu (zjevně s důvodu orientace proslulého mozaikového peristylu s připojeným apsidovým sálem, který hypoteticky identifikuje jako Augusteus). Autor této disertační práce se přiklání k tomu, že vchody do sálů byly obráceny na sever, ve směru příchodu do paláce a ve svém posledním modifikovaném plánu navrhl půdorysné schema, které není v rozporu jak s detailními itineráři v De Cerimoniis tak i s tím, co známe z archeologicky prozkoumaných paláců pozdně římských (Kostěnc 2005, 35-42 obr. 4 a 5):

Jižní strana dvora Tribunalion je tvořena dlouhým koridorem či portikem (portik 19 akkoubiton), za nímž v západní části (blíže hippodromu) se kolmo připojuje sál s devatenácti apsidami; koridor spojuje tento sál s menším sigma dvorem (Onopous), který je k němu připojen v jeho východní části; na ose půlkruhového (či podkovovitého) dvora pak navazuje menší apsidový sál Augusteus. Takové půdorysné řešení připomíná jednu sekci z vily Piazza Armerina na Sicílii, konkrétně koridor flankující jednu stranu hlavního peristylu na nějž je kolmé velké triclinium a vedle něho půlkruhový portikový dvůr na nějž navazuje malý apsidový sál (privátní jídelna vlastníka vily) a na bocích menší místnosti (cubicula).

Jižní část konstantinovsko-theodosiánské rezidence byla snad, jak uvedeno výše, tvořena peristylovým dvorem, do něhož na západní straně vedla brána z hippodromu pod kathismou. Ještě dále na jih přechází terén na nižší úroveň, v byzantské době tvořený menší spodní terasou starého jádra paláce na úrovni 26 m n.m. V těchto místech prameny indikují existenci tzv. krytého hippodromu – *hippodromos skepastos* či jen *hippodromos*. V této souvislosti je nutné podotknout, že v byzantských pramenech je k velkému městskému hippodromu odkazováno termínem *hippodromion*. Tato stavba je problematičtější, a to už z důvodu, že jako „krytý hippodrom“ je zmiňována jen dvakrát a to až v 1.pol. 9.st., jinak je pro ni používán termín *hippodromos*. V té době sloužil jak uvádí protokoly v *De Cerimoniis* jako místo, kde císařští úředníci a hodnostáři, kteří byli pozváni k císaři na audienci (do Chrysotriklinu poblíž moře) čekali na otevření paláce. Původní funkce palácového hippodromu není ale přesně známa. Pokud se jednalo o stavbu ze 4.st. nabízí se dvě varianty účelu: 1) zahrada ve tvaru hippodromu (či stadia) jak ji známe např. z palatinského paláce (Vogt 1935, Piganiol 1936); 2) koridor charakteru kryptoportiku (vzhledem k terasovitému terénu) uvnitř dělený zdí, která vymezovala dráhu, kde mohly jezdit buď jezdci na koních nebo i vozy, a rozšířenými zaoblenými konci pro jejich obracení – příkladem je koridor vedle Poikile v Hadrianově vile (Humphrey 1986, Bolognesi 2000, 205f.).

V jihovýchodním rohu této spodní terasy původního paláce byl před a po 2.sv. válce odkryt velký peristyl s připojeným apsidovým sálem (Brett, Macaulay a Stevenson 1947; Rice 1958). Podlaha portiků dvora byla v první periodě kryta velmi jemnými mozaikami v jejichž zachované části jsou jak náměty bukolické tak i zápasy dravé zvěře, lov a scény z hippodromu a navíc řada dionýsovských motivů. Ve druhé periodě, po zřícení střechy portiků dvora, nebyla mozaika opravena, ale překryta mramorovými deskami a zároveň byly zazděny interkolumnia kolonád a ty změněny na koridory. Od doby objevení této kvalitní palácové stavby panovala neshoda mezi vědci jak co se týče její datace (nabízeny datace od 4. do 9.st.), tak i identifikace s budovami známými z pramenů. Nyní se zdá, že mozaikový peristyl a apsidový sál patří do pozdního 6. nebo dokonce do ran. 7.st. (Bardill 2004, 134-147; Kostěnek 2004, 15-18). J. Bardill stavbu označuje jako Augusteus – tento sál je ale znám již od 5.st. a také umístění apsidového sálu a mozaikového peristylu na spodní terase namísto na té horní (společně s 19 Akkoubita) není to, co by se očekávalo od jednoho z hlavních sálů paláce. Zmínka v *Parastaseis* (8.st.) o tom, že recepce církevních stran se konaly až do vlády Herakleia by spolu s charakterem mozaik (boje šelem, chytání zvěře pro cirk, členové církevních stran označení ve výjevech svými barvami, dionýsovské motivy korespondujícími s dionýsovským charakterem ceremonií církevních stran v paláci při setkání s císařem v sigmě

u trikonchu od doby Theofila v 1. třetině 9.st.) mohlo napovídat, že právě Herakleios tuto stavbu nechal vztyčit jako nové místo pro audience cirkových stran v císařském paláci (od pozdějšího 6.st. se závody v hippodromu značně omezily ve svém počtu a doprovázely spíše císařské ceremonie či významné události a v té době se také strany v cirku stávají ze soupeřících sportovních fandů spíše organizovanou stafáží ceremonií dvora) (Kostěnc 2004,15-18 a 2005, 47 pozn. 4). Takto peristyl se sálem mohly fungovat až do pozdního 7.st., kdy Justinian II. nechal postavit nové dvory (fiály – uprostřed stála fontána) pro každou stranu zvlášť (před r. 700 také proběhlo zakrytí poničených mozaik peristylu mramorovými deskami a zazdění kolonády dvora a tím změně charakteru stavby).

II.1.b Palácové stavby na spodních terasách (21 až 11 m n.m.)

Císařský palác se udržel ve svých původních dimenzích, omezený na dvě nejvyšší terasy zhruba na úrovni sousedního městského hippodromu pravděpodobně až do pozdního 7.st. Tedy až do vlády Justiniana II., o kterém je známo, že přispěl významně k rozšíření komplexu směrem na jih až k Marmarskému moři. Jsou mu připisovány dva ceremoniální dvory pro audience cirkových stran a jeden recepční sál, který nesl jeho jméno (Justinianos), a dále stavba zvaná Lausiakos spojující Justinianos s Chrysotriklinem (viz níže). Justinianos, snad půdorysu kombinujícím trikonch a longitudinálu, stál buď ještě na spodní terase starého paláce jižně od tzv. krytého hippodromu (Mango 1997, Bolognesi 2000, Kostěnc 2004 a 2005), nebo byl již na nižší úrovni (Bardill 1999, 226f.). O obou dvorech (fiálách) pro cirkové strany je možné se domnívat, že byly již součástí rozšíření paláce na jih k moři (Mango 1997). Justinian II. také tuto nově anektovanou oblast nechal obehnat hradbou.

Blízko mořské hradby města se nacházel proslulý oktogonální sál Chrysotriklinos, který se stal jádrem paláce ve středně byzantské době, kdy konstantinovsko-theodosiánský palác vedle hippodromu byl využíván spíše jen sporadicky pro ceremoniální účely. Chrysotriklinos je obecně považován za stavbu císaře Justina II., ale některé prameny ho připisují i jeho předchůdci Justinianovi. V této souvislosti E. Bolognesi navrhl, že Chrysotriklinos by mohl být identický se sedmiapsidovým sálem (tj. oktogon s apsidami na svých stranách vyjma té vchodové) v Justinianově privátní rezidenci (před tím než se stal císařem) známé jako Hormisdas, jejíž poloha je zhruba dána dochovaným kostelem sv. Sergia a Bakcha (Küçük Ayasofya Camii), který byl původně jeho součástí (Bolognesi 2000, 236f.). Podle ní se palác Hormisdas mohl rozkládat od uvedeného chrámu až do značné vzdálenosti na východ, kde se nacházel Chrysotriklinos (pro jeho polohu viz Mango 1997). Není proto vůbec vyloučené, že

oba reprezentační sály byly totožné (nicméně se v případě triclinia v Hormisdu mohlo jednat o longitudinálu s apsidaou v čele sálu a dalšími šesti na bočních stranách, jako v případě sálu v Antiochově paláci, který je snad dodatkem z 6.st.) .

Na základě zmínky u Prokopia (De Aedificiis), že Justinian po svém nástupu na trůn připojil Hormisdas k císařskému paláci se předpokládá, že celá jižní oblast pozdějšího středně byzantského paláce okolo Chrysotriklinu byla součástí oficiální císařské rezidence již od Justiniana (což by odůvodňovalo vybudování tak velkého sálu jako byl Chrysotriklinos Justinem II. tak daleko na jih od původního jádra rezidence ze 4.-5.st.). Proti tomuto ale mluví poměrně velké množství textů (a Prokopiem uváděné spojení mohlo mít ráz např. koridoru či kolonády): Předně je známo, že ještě za Tiberia, nástupce Justina II., nebyl Hormisdas považován za součást císařského paláce (Sofie, vdova po Justinovi, nedovolila Tiberiovi, aby se jeho žena nastěhovala do ženské části císařských apartmánů, které odmítala opustit, a tak Tiberiova manželka s dětmi byla nucena se usadit v Hormisdu a s ní i nový císař, který ale denně za svými povinnostmi docházel do stále funkčního konstantinovského paláce u hippodromu). Dále je to doložená existence dvou domů patřících původně oběma Placidiím (z theodsiánské dynastie), které byly v těsné blízkosti císařského paláce a nejspíše právě někde mezi Hormisdem a tzv. krytým hippodromem, protože od 6.st. v nich sídlili papežští legáti v Konstantinopoli, kteří mohli pro své potřeby využívat právě nedaleko se nacházející kostel sv. Sergia a Bakcha. Bylo by možné, aby část paláce císařů nesla stále své staré jméno Ta Plakidias, měla vlastního kurátora a byla doménou v užívání papežových vyslanců? V neposlední řadě jsou to záznamy o kurátorech paláce Hormisdas, doložených až do 80.let 7.st. – pokud by Hormisdas byl již od ran. 6.st součástí císařského Velkého paláce, proč by tato jižní část měla ještě v 7.st. svého správce (kurátora)? Ukazuje se tedy, že palác Hormisdas a celá oblast na jih od tzv. krytého hippodromu byla pravděpodobně absorbována do Velkého paláce až za Justiniana II., tedy nedlouho poté, co je doložen poslední kurátor Hormisdu a také po té, co mizí zmínky o dvojpaláci Ta Plakidias (poslední kurátor znám z ran. 7.st.), tedy právě v době, kdy je doložena stavební činnost v paláci za Justiniana II.. Není tak ani příliš udivující, že sál Chrysotriklinos je v pramenech poprvé zmiňován v kontextu určité události až v ran. 9.st. a že přístav na jih od hippodromu původně známý jako přístav paláce Hormisdas se objevuje jako součást Velkého paláce pod novým názvem Boukoleon až v 8.st. (pro detailní argumentaci této teorie viz Kostěnc 2004, 25-27 a Kostěnc 2005, 47 pozn. 4).

Stavební činnost a rozšíření oficiální rezidence za Justiniana II. na konci 7.st. je zajímavá také z toho důvodu, že se odehrála v době, kdy říše prožívala svou krizi v důsledku velkých

územních ztrát. Pak více než jedno století neslyšíme o stavebních projektech v paláci byzantských císařů; nová epocha nastává až v 30. letech 9. st. s posledním ikonoklastickým císařem Theofilem a vrcholí za makedonské dynastie (tato doba již nicméně nespadá do zvolené časové periody této studie).

Bibliografie:

Vogt 1935-1940; Ébersolt 1910; Mamboury a Wiegand 1934; Brett, Macaulay a Stevenson 1947; Rice 1958; Mango 1959; Mango 1997, 41-50; Krautheimer 1966, 195-199; Bardill 1999, 216-230; Bardill 2004, 134-147; Bolognesi 1993, 19-34; Bolognesi 2000; Kostěnc 2004; Kostěnc 2005

II.2.a Sekundární rezidence ve městě

II.2.a.1 Blacherny

Blacherny bylo původně předměstí Konstantinopole na břehu Zlatého rohu, zahrnující relativně plochý pás pobřeží na úpatí strmého kopce. Podle jedné (obecně přijímané) teorie jsou Blacherny totožné se 14. regionem města, který je ale uváděn pouze v *Notitia Urbis Constantinopolitanae* (20. léta 5. st.). 14. region v tomto dokumentu je charakterizován jako předměstí s vlastní fortifikací, nacházející se v určité vzdálenosti od theodosiánských hradeb a opatřený veřejnými stavbami, kostely, paláci a domy aristokracie. Městská hradba v oblasti Blachern ukazuje, na rozdíl od zbytku theodosiánského opevnění, značně komplikovaný stavební vývoj a Mango důvodně pochybuje o ztotožnění Blachern se 14. regionem (domnívá se, že 14. region ležel dále na západ: Mango 1986).

Raná historie Blachern tedy zůstává značně nejasná, nicméně od pol. 5. st. začíná místo získávat svůj prestižní religiózní význam a s tím spojený zájem císařského dvora. Proslulý chrámový komplex Bohorodičky v základech pocházel už z doby těsně po pol. 5. st.. Dílčí rekonstrukce v komplexu proběhla za Justina I. a velká přestavba pak za Justina II., zahrnující zřízení velkého chrámu. Chrám se nacházel původně před hradbami Konstantinopole – v r. 617 byl obsazen Avary a Herakleios ho následně před r. 626 nechal dodatečně včlenit do opevněné oblasti města. Svatyně zahrnovala tři hlavní elementy: basiliku („velký chrám“) s délkou okolo 50 m, kruhové či možná oktogonální martyrium (hagia Soros) sloužící jako relikviář a lázně (lousma). Podle Manga (Mango 1998, 65) svatyně figurující v pramenných zprávách předjustinské doby ale nemohla být onou basilikou, spíše jí byl Soros,

v němž byla uloženo maforion P. Marie (část oděvu pokrývající hlavu a ramena žen v orientě), dovezené do Konstantinopole okolo r. 460 či o něco dříve z Jeruzaléma.

De Cerimoniis a další prameny dávají určitou představu o celém komplexu: chrám měl narthex, galerii přístupnou po schodišti, ambo a solea; na galerii byla speciální kaple a apartmá (koiton). Soros byl z chrámu přístupný přes sakristii (skeuofylakion) a byl na jihovýchodní straně kostela. Soros nebyl jen obyčejnou kaplí, ale měl značné rozměry a dokonce svůj vlastní narthex (samotná místnost obsahující relikviář byla na jižní straně). Jídelní sál (triklinos) Sorou byl také součástí komplexu, stejně jako lázně (pravděpodobně na jižní straně kostela). V pramenech je zmiňováno několik staveb, které sloužily císařům při návštěvách blachernského chrámového komplexu: poblíž Sorou bylo točité schodiště vedoucí nahoru do paláce situovaném na svahu (terasy). V 10. st. palác zahrnoval tři hlavní sály: Danubios, Anastasiakos a Okeanos. Anastasiakos byl na nejvyšší úrovni, zatímco Danubios zdá se o něco níže (Mango 1998, 63). Jméno prvního z nich indikuje jako jeho stavitele císaře Anastasia I. (491-518).

Roku 1069 (1070?) byl chrám poškozen požárem a snad při tom poničeny i palácové stavby v jeho sousedství – zanedlouho poté začala komnenovská přestavba blachernského paláce, který se postupně stal hlavní rezidencí byzantských císařů a v pozdně byzantské době plně nahradil rozpadající se Velký palác u hippodromu. Z paláce a chrámového komplexu se toho mnoho nezachovalo: ze staveb předcházejících komnenovské době (které spadají časově mimo rámec této studie) jsou to snad jen zbytky teras paláce.

Z církevního komplexu zůstal do dneška jen posvátný pramen (hagiasma) v post-byzantském chrámu P. Marie. Blachernský palác ve své pozdně antické/raně byzantské podobě byl spíše ceremoniálním místem a obytná funkce, pokud vůbec existovala, byla marginální – císařové sem sice poměrně často vedli procesí, ale není známo, že by v něm pobývali delší dobu (to se změnilo až v 11. st.).

Bibliografie:

Mango 1998, 61-76; Mango 1986; Berger 1988, 536-40; Müller-Wiener 1977, 223f.

II.2.a.2 Deuteron

Soukromý palác císaře Justina II. se nacházel na místě zv. Deuteron, těsně za konstantinovskými hradbami severozápadně od sv. Apoštolů. Název odvozen od jeho polohy – byl vzdálen dvě míle od Milia u náměstí Augusteon (Berger, 521). Oblast mezi

konstantinovskými a theodosiánskými hradbami byla sice uvnitř opevnění města, ale byla i v pozdním 6. st. považována za předměstí (Církevní dějiny Jana z Efesu). Theofanova kronika říká, že Justin II. vybuodoval svůj palác na místě, kde bývalo jeho *proasteion*, tedy předměstská vila. Podle církevních dějin Jana z Efesu palác obsahoval soukromý cirk a rozlehlé zahrady. Mango dává nejbližší možnou paralelu s Maxentiovo vilou na via Appia za hradbami Říma, když nejsou k dispozici pozdější paralely (Mango 1993, 9). Palác ze 4. či 5. st. na evropské straně Bosporu v Hagias Mamas (Beşiktaş) byl také spojen s poloveřejným cirkem, ale o jeho architektuře nevíme nic bližšího.

Jan z Efesu mluví také o dvou sochách (Justina a jeho ženy), které zde byly vztyčeny. Obě sochy panovnického páru se zřítily při jedné bouři a ležely zaraženy v zemi – podle Manga to ukazuje, že musely být umístěny značně vysoko, tedy na sloupu(ech) (Mango 1993, 9). Z jiných pramenů se dovídáme, že sloup, který původně snad nesl tyto sochy, se nacházel poblíž kostela sv. Anny na cestě k Adriánopolské bráně, nejspíše před palácem. Pokud palác byl obrácen svým vchodem k hlavní třídě, tak se terén pozemku, na němž byl vystavěn, svažoval buď směrem ke Zlatému Rohu, nebo naopak na jih k údolí řeky Lykos. Na Vavassoreho renesančním pohledu na město z ptačí perspektivy se nachází nedaleko od hradeb u Zlatého rohu ruiny stavby, které vypadají jako zakřivená část cirk a jsou označeny jako "Teatro". "Teatro" je umístěno před Fethiye Camii/Pamakaristos (v té době sídlo patriarchát) a dvojitou zdí Fanaru, takže teoreticky v linii možné pozici vchodu do paláce Deuteron. Mango hypoteticky ztotožňuje tuto stavbu se zbytky cirk Justinova paláce (Mango 1993, 9f.). Proti této identifikace jsou jak Berger tak i J. Bardill (Bardill 2004, 38); druhý z jmenovaných autorů se přiklání k tomu, že „Teatro“ je fasádou velké cisterny z 11.st. s nikami, která je stále vidět na Atatürkově bulváru.

Naposledy palác zmiňován ještě na konci 7. st. v Zázracích sv. Artemia a pak se ztrácí z pramenů. V r. 865 údajně opět spadla Justinova socha ze sloupu a zlomila se. Mango Justinův sloup ztotožňuje s tím, který viděl ještě P. Gyllius v 16. st. stát ca. 700 m severozápadně od sv. Apoštolů – pokud Konstantinovy hradby stoupaly na nejvyšší bod terénu kopce v této oblasti, tak běžely asi 500 m západně od tohoto chrámu. Nicméně není jisté, zda tento sloup je stejný jako ten, který je zmiňován v této lokalitě Buondelmontim (15. st.) a vyobrazen na Vavassoreho pohledu na město či také shodný se sloupem, na nějž císař Michael VIII. ve 13. st. nechal postavit sochu archanděla Michaela.

Bibliografie:

Mango 1993, Study X; Berger 1988, 519.

II.2.a.3 ta Eleutheriou

Patria (10. st.) referují o tom, že palác byl postaven císařovnou Irenou (797-802) a jejím synem Konstantinem a dodávají, že od tohoto místa až k ta Amastrianou se původně rozkládal hippodrom postavený císařem Theodosiem I. a zbořený Irenou. I ostatní prameny potvrzují velkou roli paláce za vlády Ireny (např. Theophanes). Palác Eleutheriou se nacházel jižně od kostela Myrelaion (Bodrum Camii) u pobřeží, poblíž Theodosiova přístavu a brány sv. Štěpána v mořských hradbách, kterou Mango identifikuje s Yenikapi.

Berger odůvodněně považuje existenci hippodromu v tomto místě za fikci – *Notitia urbis Constantinopolitanae* (ran. 5. st.) ani jiné prameny o něm nemluví (nicméně není možné tuto alternativu zcela vyloučit vzhledem k tomu, kolik písemných pramenů je ztraceno – např. Marcianovo forum, v jehož středu stál dodnes zachovaný sloup, také není uváděno v byzantských kronikách ani jiných písemných dokumentech). Jinou možností je, že se nejednalo přímo o hippodrom určený k závodům vozatajů, ale o palácovou zahradu ve tvaru cirků či stadia (taková zahrada byla nejspíše součástí Velkého paláce a nesla označení hippodromos, zatímco opravdový cirk byl znám jako hippodromion).

P. Magdalino spekuluje, jestli palác Ireny nebyl totožný s palácem Arkadie z theodosiánské dynastie, který se nacházel v 9. regionu města (Magdalino 2000, 216). Přesnější hranice regionů jak jmenovány v *Notitia Urbis Constantinopolitanae* nejsou ale známy. V Bergerově hypotetickém rozdělení města na jednotlivé regiony by oblast jižně od kostela Myrelaion spadala do 8. Regionu.

Bibliografie:

Berger 1988, 588ff.; Magdalino 2000, 209-226.

II.2.b Sekundární rezidence na předměstí a v okolí Konstantinopole

II.2.b.1 Damatry

Místo zvané Damatry bylo vzdálená asi 20 km severovýchodně od Küçükyali (Maltepe) na asijské straně, u Auxentiovy hory v údolí řeky Palamud. Pokud je Auxentiova hora totožná s tureckým Kayisdağ, lze hypoteticky identifikovat ruiny byzantského komplexu ležící uprostřed Samandiry (bývalá vesnice, dnes součást velkého Istanbulu) právě s tímto palácem.

Je s podivem, že zbytky staveb z byzantské doby v Samandiře zatím nebyly podrobně archeologicky prozkoumány – v současné době započal průzkum vedený italskou archeoložkou A. Ricci, který snad brzy přinese první výsledky.

Za zmínku také stojí, že na Auxentiově hoře sídlilo významné mnišské společenství a také zde stála věž, která byla poslední v řadě staveb, které sloužily v 9. st. jako signalizační zařízení předávající pomocí světelných signálů zprávy o nebezpečí arabských vpádů na území říše. Z hraničního území v Asii se tak taková zpráva dostala až do císařského paláce velmi rychle: v paláci Boukoleon, který byl nejjihnější součástí Velkého paláce na břehu Marmary, světelné byly signály pozorovány z věže majáku, která je dodnes zachovaná takřka ve své původní výšce).

Patria (10. st.) palác připisují Tiberiovi a Maurikiovi (ten druhý ho nejspíše dokončoval). Justinian II. zde byl zajat vzbouřeným vojskem a odsouzen k smrti v r. 711. Palác jinak sloužil jako místo kde císařové pobývali během honů pořádaných v jeho okolí: Leo VI. ho navštívil přinejmenším jedenkrát, Manuel I. Komnenos sem jezdil pravidelně v zimních měsících. V r. 1296 když byla Konstantinopol poničena zemětřesením se sem uchýlil Andronikos II. Paleologos na několik týdnů – nepobýval ale už v paláci, nýbrž ve stanu, což naznačuje, že palác byl nejspíše v ruinách.

Bibliografie:

Berger 1988, 715ff.; Runciman 1980, 221-222:

II.2.b.2 Hebdomon

Hebdomon (nynější Bakirköy) bylo nazýváno předměstí Konstantinopole vzdálené 7 mil od Konstantinova fóra. Od 4. st. zde bylo důležité stanoviště vojsk v Thracii s velkým vojenským cvičišťem (tzv. Kampos tou tribounaliou). Významným byl i chrám Jana Křtitele, do něhož směřovala církevní procesí z města (prvně vystavěn Theodosiem a později nahrazen oktagonálním chrámem za Justiniana I.).

Sloup císaře Theodosia II. nalezený na poč. 20. st. poblíž moře snad ukazuje přibližnou pozici císařského paláce v Hebdomu. Existence paláce na tomto místě již ve 4. st. je možná vzhledem k tomu, že od doby Valenta (r. 364) byli někteří budoucí panovníci povoláni císaři právě v Hebdomu (posledním z nich byl Nikeforos II. Foka v r. 963). Z písemných pramenů se dozvídáme, že Justinian I. nechal v Hebdomu vybudovat novou rezidenci zvanou Jukundianai, která zahrnovala i (nejspíše) rozměrný audienční sál (tzv. Nová konzistoř či

Magnaúra). V r. 582 se sem uchýlil Tiberios II., když onemocněl, a jmenoval zde svým nástupcem Maurikia. Palác byl nejspíše zničen bulharským chánem Krumem v r. 813.

Předměstský palác v Hebdomu byl svou povahou, zdá se, odlišný od ostatních paláců vybudovaných císaři v okolí Konstantinopole, které plnily většinou pouze rekreační funkci. Hebdomon byl vedle toho i místem ceremonií: provolávání císařů armádou, začátek ceremoniální cesty do Konstantinopole při vojenských triumfech (v tomto měl na asijské straně protějšek v paláci Hierieia).

Bibliografie:

Demangel 1945; Berger 1988, 681f.; Makrides 1938; Glück 1920

II.2.b.3 Hierieia

Palác nechal vybudovat Justinian I. (Prokopios, Stavby; Anthologia Palatina) na místě, kde dříve stával pohanský chrám, jak prozrazuje jeho název odvozený od slova „hieron“. Palác se pravděpodobně nacházel na poloostrově Fenerbahçe vystupující do Marmary nedaleko od Kadiköy (Chalkedon). Císař vedle paláce s lázněmi nechal zřídit i malý přístav a přidal veřejný park a chrám zasvěcený P. Marii. Palác si udržel svůj význam i v době po Justinianovi: jako letní rezidenci ho využívali např. Theodora, Maurikios, Herakleios, Irena a Basileios I. Palác byl místem, odkud startovalo každoroční procesí při vinobraní, jehož se účastnil císařský dvůr (De Cerimoniis).

Z Hierieia se císařové vydávali na vojenská tažení na východě a zde se také při návratu z nich zastavovali před vstupem do Konstantinopole. Herakleios strávil v paláci převážnou část prvního roku své vlády. Bylo to také zde, kde se císař setkal se senátem a vysokými úředníky při návratu z vítězného perského tažení s relikvií sv. Křížem (Herakleios v tomto paláci trávil i poslední roky života). V r. 838 také císař Theofil zde přijal členy senátu na stejném místě před začátkem triumfálního vstupu do Konstantinopole po tažení v Asii; Basil I. udělal to samé v r. 875. Palác byl využíván také isaurskými císaři: Konstantin V. sem svolal ikonoklastický koncil v r. 753, Irena Athénská v něm byla ubytována několik měsíců po příjezdu do Konstantinopole před svatbou se Lvem IV. v r. 768 a pak už jako císařovna se sem občas vracívala. Basil I. si tento venkovský palác velmi oblíbil, nechal ho opravit a přidal kapli sv. Eliáše. Nikeforos Fokas v paláci pobýval před svou korunovací v r. 963 a Roman IV. se zde připojil ke své armádě na cestě k pro Byzantince fatální bitvě u Mantzikertu. I přes

nesporný význam této rezidence pro císařský dvůr v raně a středně byzantské době byl pak za Komnenovců opuštěn a chátral - naposledy zmíněn v 11. st.

Bibliografie:

Runciman 1980, 221f.; Berger 1988, 712f.

II.2.b.4 Hagios Mamas

Podle Patrií císař Lev I. (457-74) zbudoval na místě zvaném Hagios Mamas palác, hippodrom, chrám a portik v době, kdy Konstantinopol byla stižena velkým požárem a šest měsíců v něm pobýval. Malalas (6. st.), který je více důvěryhodným zdrojem, pouze říká, že císař po té, co se na město snesl popel z rozsáhlého požáru, odjel ke chrámu Hagios Mamas, kde během svého půlročního pobytu vybudoval portik (neos embolos) a přístav. Palác a chrám stály nejspíše už před vládou Lva I. a jeho dílem byl jen portik a přístav. G. Pargoire identifikoval Hagios Mamas s dnešním Beşiktaş na evropské straně Bosporu.

Podle konstantinopolských synaxarií byl chrám světce blízko sigma portiku a také stavby označované jako ocheias, kterou Berger interpretuje jako hippodrom (Berger 1988, 696). Prameny dávají poměrně velké množství informací vážících se k událostem, které se odehrály v paláci či v hippodromu Hagios Mamas, ale neříkají nic bližšího o jeho vzhledu. Cirk měl zdá se spíše poloveřejný charakter, nejspíše podobně jako se to předpokládá u Maxentiova cirku spojeného s jeho vilou na via Appia za branami Říma. Vedle Maxentiovy vily a Justinova paláce Deuteron dalším relativně pozdním palácem, který byl spojen s hippodromem a nesloužil jako oficiální císařská rezidence zahrnující vedle vlastních císařských apartmá a audienčních sálů také budovy sloužící státní administrativě (na rozdíl od Palatinu či tetrarchovských paláců v nových provinčních hlavních městech).

V 8. a 9. st. palác využíván hojně jako letní rezidence a sloužil např. i jako základna pro Konstantina V. při jeho výpravě proti Artabasdovi. V r. 761 byl hippodrom svědkem exekuce příznivců uctívání svatých obrazů. V paláci se konala svatba Konstantina VI. (780-97) a tento císař zde v r. 790 zadržoval svou matku (císařovnu regentku) Irenu. V r. 792 zde byli oslepeni synové ikonoklastického císaře Konstantina V. Palác byl vydrancován bulharským chánem Krumem a vypálen; následně byl obnoven a císař Michael III. (842-67) zde pořádal často závody quadrig v hippodromu. Michael zde byl nakonec zavražděn budoucím císařem Basilem I., zakladatelem Makedonské dynastie. Spojení paláce v Hagios Mamas se způsobem, jakým se k moci tato dynastie dostala, bylo nejspíše důvodem k jeho zanedbávání

v pozdějším 9. a v 10. st. Palác pak sloužil jako vězení pro nepřátele císařů a od 1. pol. 10. st. byl jako letní císařská rezidence nadobro opuštěn.

Monumentální sloupy (snad sigma portiku v přístavu) byly pak v pozdější době užívány jako navigační body pro lodě. Nejprve tyto sloupy známy jako zeukta kionia a později jako diplokionion (např. na Buondelmontiho mapě ze zač. 15. st.; Berger 1988, 700). Patria mluví jako jediný pramen o tom, že jistý Basiliskos z družiny císaře Numeraria (3.st.) si zde postavil dům a také Diův chrám, který byzantský císař Zeno zničil. Berger (Berger 1988, 698f.) toto historicky málo pravděpodobné a zmatené tvrzení interpretuje jako poukaz na to, že chrám Hagios Mamas snad nahradil starší pohanský templ, nejspíše zasvěcený Apollonovi. Numerarius byl synem císaře Cara a sám byl císařem v letech 283-4 – jmenování v souvislosti s ním Basiliska, který byl uzurpátorem za vlády Zena je nesmyslné.

Bibliografie:

Pargoire 1904, 261-316; Berger 1988, 695-701

II.2.b.5 Rhegion (Küçük Çekmece)

Rhegion, jehož poloha je indikována u Prokopia, bylo byzantské osídlení městského typu u via Egnatia vzdálené ca. 18 km od západně od Konstantinopole (dnešní Küçük Çekmece). Archeologický průzkum realizovaný v letech 1938 – 1948 na ploše ca. 5000 m² přinesl objev rozsáhlého rezidenčního komplexu (nekompletně odkryt), situovaného na kopci s dobrým výhledem jak na jezero Küçük Çekmece i Marmarské moře (jezero je spojeno s mořem úzkým kanálem v byzantské době zvaným Myrmex).

Palác zabíral nejspíše agoru Rhegia a byl (alespoň částečně) opevněný (označení jednotlivých částí paláce je zde v textu podle plánu v Mansel 1951, obr. 1): Zbytky zdi nalezeny na západní straně v délce 150 m (A1; šířka okolo 3m) a byla asi opěrnou terasovou zdí. Zeď pokračovala na jih ještě v délce 50 m (A2; pilíře zdá se nesly hradební ochoz) a končila věží na západním konci; na východním konci tohoto úseku byla čtvercová místnost se značně širokými zdi – snad strážní věž o několika podlažích (A3). Dále na východ od věže pokračovala už jednoduchá ohradní zeď, která se po 48 m stáčí na sever a jde ke vstupu do lázní.

V komplexu je situováno několik staveb s různými orientacemi: První skupina (C) je organizována okolo pravoúhlého dvora (C1); úhlopříčně na tento dvůr se na východě napojují lázně (C3) s místnostmi v jedné řadě za sebou. Lázně zahrnovaly apodyterium s půlkruhovou

piscinou, za ním následují v řadě frigidarium se dvěma vanami z mramoru, tepidarium a malé caldarium. Podobné lázně byly nalezeny v areálu paláce Topkapi, poblíž archeologického muzea (Müller-Wiener 1977, 50, obr. 27). Budova lázní má délku 48 m a šířku 11 m, vstup do nich byl na východě, kde byly objeveny tři sloupy, které snad tvořily vstupní portik. Za vstupem byla místnost o velikosti 12 x 8,5 m s mozaikovou podlahou (mozaiky při přestavbě překryty vrstvou malty a nepravidelnými mramorovými deskami) – pravděpodobně apodyterium; pod podlahou objeven systém kanálů, k místnosti přiléhal půlkruhový bazén (v pozdější době do něj vestavěny zdi). V této druhé periodě existence lázní byly v místnosti nainstalovány čtvercové báze, které podpíraly uprostřed místnosti sloupy či pilíře (4 kusy), které snad pomáhaly nést zastřešení stavby. Z apodyteria se přes průchod flankovaný sloupy vstupovalo do další místnosti (4 x 5 m) s vanami po obou stranách (v pozdější době podlaha zničena a instalováno zde podium). V místnosti nalezeny zbytky mozaik (tesserae) na podlaze – snad patřily k výzdobě stěn. Za touto místností následovala menší místnost s vanou. Ani v jedné z těchto místností nebylo vytápění, takže obě byla frigidarii. Následovala vyhřívaná část lázní s hypocaustem, obsahující tepidarium a nejintenzivněji vytápěné caldarium (v něm desky které asi nesly bazén), u něhož bylo praefurnium (pro lázně viz Ogan a Mansel 1942, 26-30).

Ve východním traktu dvora C1 (17 x 10 m) je zhruba ve středu sál s polygonální apsidou interpretovaný na pouze na základě jeho orientace jako kaple. Malý dvůr C4 je sevřen lázněmi, místnostmi u dvora C1 a ohradní zdi; v jeho jižní části jsou zbytky místností. K severní straně dvora C1 se přimyká apsidový sál C6 o rozměrech 9,6 x 18,8 m s průměrem apsidy 6,8 m. Ten byl flankovaný na obou stranách trojicí místností: střední jsou obdélné, krajní s pilíři v rozích tvořily tak prostory křížového půdorysu. Podlaha sálu byla původně z opus sectile a v pozdější fázi byla pokryta keramickou dlažbou; stěny byly omítnuty a vyzdobeny malbami s geometrickými motivy a imitací struktury mramoru – jednodušší a lacinější výzdoba než ostatní sály a koridory v komplexu s mozaikami a opus sectile. Podlahy bočních místností měly opus sectile. Sál byl pravděpodobně zastřešen trémovou střechou, zatímco postranní místnosti měly klenby. Zdivo skupiny C6 bylo z kamenných kvádrů do výšky 1 – 1,4 m, pak následovaly řady cihel (zachovány maximálně 4 řady; cihly o tloušťce 4 cm, malta mezi 5-6cm) - konstrukce datovaná archeology, kteří palác odkryli, do 6. st. (Ogan a Mansel 1942, 31). Před sálem běžel podél dvora koridor (C5; 5,2 x 31 m), jehož jižní část v úseku dvora C1 byla utvářena jako portik se čtyřmi sloupy (korintské hlavice nesoucí imposty s kříži jako báze pro oblouky stylově zařaditelné do 6. st.). Podlaha koridoru byla původně mozaiková (geometrické motivy); během své existence byly mozaiky opravovány

maltou, ale havarijní stav si pak vyžádal jejich pokrytí různě velikými mramorovými deskami (mozaiky na některých místech vmáčklé – asi svědectví zřícení sloupů). Datace mozaik podle jejich stylu je nejistá – motivy se držely po dlouhou dobu bez větších změn (uvádí se, že mozaiky v koridoru jsou podobné mozaikám z 2. periody kostela v Meriamlik dat. do 6. st.). Na západním konci koridoru byl průchod na terasu – nalezena zde mozaika s geometrickými motivy obsahující mj. i kanthary z nichž vyrůstá listoví.

Podél terasy hledící na jezero a moře, na níž vedl výše popsaný koridor, stála další skupina staveb označovaná jako skupina D, zahrnující opět velké reprezentační prostory: Sál D1 (12 x 21 m) byl orientován na východ a jeho apsida ukazuje dvě stavební fáze - původně byla na exteriéru půlkruhová, později obezděna polygonálně. Sál byl na svém jižním boku opatřen trojicí místností: Ta střední s ním spojena dveřmi a v interiéru měla oktogonální půdorys s nikami v rozích, ostatní dvě místnosti čtvercové s pilíři v rozích činící v interiéru výsledný dojem křížového půdorysu. Severní, boční stěna sálu byla tvořena pilíři, mezi nimiž byly průchody do bočního dvora opatřeného na této straně portikem. Dále na sever, přes uvedený malý dvůr, byla skupina místností s takřka stejným půdorysem a vnitřní členěním jako v řadě místností přímo flankující sál D1. Na jihu malá apsidová místnost, která se zdá být kaplí. Mansel považoval sál D1, který měl pravděpodobně dřevěnou střechu, za kostel a z něho přístupný nikový oktagon za baptisterium. Nicméně půdorysné řešení odpovídá spíše typologii římských palácových staveb: apsidový sál flankovaný servisními prostory; jedna strana s připojeným dvorem se vyskytuje např. v palácovém komplexu v Romulianě/Gamzigradu či ve vile v Löffelbach v Rakousku.

Na skupinu navazuje na severu skupina staveb D, která také běží podél terasy s výhledem na jezero a moře: Ta nebyla kompletně odkryta a skládá se z několika místností, koridorů, cisteren a také velkých prostor (sálů?), z nichž ten označený jako E1. Tento prostor měl rozměry 25 x 9 m. a na jeho západní straně byla asi kolonáda podél terasy. Vstup do něho byl situován na severní straně a nacházel se mezi dvěma sloupy tvořícími pravděpodobně trivelon (západní vchod později zazděn). Podlaha byla vytvořena technikou opus sectile s geometrickým různými designy, kdy jednotlivé motivy byly od sebe odděleny většími deskami (podobně např. kostelu v Korykos z 5. st.). Podlaha byla v pozdější době opravována většími mramorovými deskami, které nepadnou přesně do původního rozvrhu; u vstupu byly v pozdější periodě umístěny keramické desky (cihly) – poukaz na delší dobu užívání a nekvalitní opravy. Tlustá vrstva popela v severní části E1 ukazuje, že zde nastala destrukce požárem a zároveň, že zastřešení bylo dřevěné. Na jih od sálu byl dvůr dlážděný mramorovými deskami, z nichž některé mají na sobě značky X; na východ od dvora na něj

navazuje místnost (6,9 x 4,5 m) s podlahou z cihel – ta se nachází na vyšší úrovni než podlaha sálu (asi byla postavena později). Sedm metrů jižně od této místnosti a na ještě vyšší úrovni terénu byla objevena pravoúhlá místnost, jejíž obvodové zdi protínají podlahou mramorového dvora. Podlaha místnosti byla opatřena velkými kamennými deskami a v rozích byly rozpoznány zbytky omítnutí narůžovělou omítkou, takže se dá usuzovat, že místnost sloužila jako cisterna.

Více na sever je další skupina staveb označená jako F: Ta obsahuje mj. zbytky lázní (hexagonální bazén asi patřil k frigidariu). Několik místností navazuje na lázně v severním směru – ty byly užívány jako cisterny (omítka růžové barvy).

Na západ od výše uvedených skupin budov je terasa B2 o šířce 6 m, poskytující výhled na Marmarské moře. Terasa byla jistě částečně krytá, protože před vchodem do koridoru C5 se našla mozaiková podlaha. Další terasa (B1) byla vystavěna na nižší úrovni, před terasou B2 (spojovací schodiště nezachováno).

Podlahy sálů a místností C6, sálu D1 a některých místností ve skupině E vykazují výzdobu geometrickými motivy v opus sectile provedení, separovanými pásy větších bílých mramorových desek. Mansel viděl podobnost těchto podlah zejména s výzdobou staveb v jižní Anatolii či Syrii (Mansel 1951, 259). Podlahy některých sálů a místností navíc vykazují mozaikovou výzdobu s geometrickými a florálními prvky (apodyterium, koridor C5, před branou z C5 koridoru na terasovou galerii/portik, oktagon D4). Stratigrafické vykopávky komplexu nicméně stále chybí; zachované zdivo terasové opěrné zdi je dle techniky datovatelné do 5. st. (střídání pásů cihle a kvádrů) a samotné budovy komplexu pak patří do 5. – 6. st .

Byzantské prameny naznačují, že v Rhegiu a jeho okolí existovaly předměstské vily konstantinopolských boháčů; Rhegion byl vybaven také přístavem a existovalo zde několik kostelů (známy chrámy zasvěcené sv. Stratoonikovi a Kallinikovi). Od Theofana se dozvídáme některé informace, které mohou snad osvětlit určení funkce paláce. Dvě události z přelomu 6. a 7.st. se jeví jako obzvláště zajímavé (Theoph., Boor, 289.8-10 a 268.8-9): Členové církevní strany Zelených zde vítali budoucího císaře Foku a ještě před tím zde císař Maurikios rozdával peníze chudým. Snad tedy toto ukazuje na možnou, že nalezený palác patřil císařům, kteří ho mohli využívat jako sekundární rezidenci umístěnou na významné cestě z Balkánu (via Egnatia). Rhegion byl zpusťošen chánem Krumem v r. 813, což mohlo vést i k zániku palácového komplexu na akropoli.

Bibliografie:

Ogan 1939; Ogan a Mansel 1942; Ogan 1948; Mansel 1951; Eyice 1977-1978

II.2.b.6 Sophianai/Sophianae

Palác nechal vystavět císař Justin II. a stejně jako u jeho další rezidence v blízkosti Velkého paláce ho pojmenoval po své manželce Sofii. Je pravděpodobné, že se tato rezidence nacházela na asijské straně Bosporu, zhruba naproti paláci Hagias Mamas. Mango (Mango a Scott 1997, 602, pozn. 13) nedávno hypoteticky ztotožnil tento předměstský palác s ruinami stavby ze 6. st., které se nacházely ještě v 50. letech 20. st. v Beylerbey a byly zničeny při stavbě silnice podél pobřeží. Dirimtekin (Dirimtekin 1959) publikoval popis, fotografie a jednoduchý plán této stavby (ve svém článku ji interpretuje jako kostel).

Zachovaná část stavby byla podle publikovaného plánu součástí větší budovy či komplexu. Stavba prezentuje čistě cihlové zdivo a několik cihlových kolků a styl hlavic ukazují na 6. st. jako dobu výstavby. Ve středu kompozice byl apsidový sál dlouhý zhruba 11 m (orientace apsidy k východu); hloubka apsidy se zhruba rovnala délce obdélné části sálu. Apsida měla stejnou šířku jako vlastní sál a byla od něho oddělena dvěma sloupy, tvořícími trojarkádu (střední oblouk nejširší). Před sálem se nacházel vestibul, do něhož se vstupovalo arkádou nesenou dvěma sloupy. Na bocích sálu byly menší pravoúhlé místnosti. Stavba evidentně pokračovala ve východním směru za apsidu, jak naznačují fragmenty zdí, a pravděpodobně i na západ od vestibulu.

Bibliografie:

Berger 1988, 701f.; Dirimtekin 1959

A2 Aristokratické rezidence

Aristokracie a patronát v pozdní antice

Oproti 3. st. narostla ve 4. st. značně císařská administrativa, a to nejen ta centrální, ale i v provinciích. V nich tradiční římská samospráva přecházela k stále více státem regulovanému systému, který nabízel více úřednických postů s dobrým finančním ohodnocením. Během 4. st. se délka státní služby zmenšovala a vyvinul se nový cyklický systém úřednické kariéry – císařští úředníci zastávali místa v centrální byrokracii, ale pak se vraceli do provincií a stávala se z nich nová lokální elita (*honorati*), která měla i veřejné funkce a pravomoci.

Pozdně antická společnost byla protkána komplexní sítí personálních vztahů mezi patrony (ochránci) a jejich klienty. Tyto vztahy byly budovány často mezi jedinci z velmi rozdílných sociálních vrstev a byly důležité pro získání ochrany mocnými. V rozsáhlé říši, jakou pozdně antický Řím byl, byl císař pro mnohé nedostupnou a velmi vzdálenou osobou, a proto lokální mocní patroni byli pro své klienty jasně viditelnou autoritou, která jim potřebnou ochranu mohla poskytnout. Na nejvyšší úrovni takové vztahy byly vidět na příkladech vysokých úředníků pocházejících ze stejných končin jako císařové, kteří je do těchto úřadů dosadili (Valentinian I. a Pannonie, Theodosius I. a Španělsko). Patroni nebyli důležití jen pro klienty, ale systém fungoval oboustranně – loajální podpora klientů byla potřeba pro udržení pozice patronů.

V 5. st. se v mnoha velkých zemědělských državách situace změnila a původně dobrovolně se ke svým patronům z řad velkých pozemkových vlastníků přimknuvší klienti stávali jimi ovládaní – magnáti si činili nárok na vlastnictví půdy klientů dříve, než jim poskytl ochranu (vztah zvaný *patrocinium*). Někde se bohatství a moc koncentrovaly v rukou malé skupiny aristokratů (*potentissimi*), kteří měli značný vliv na lokální curie (dosazovat místní úředníky a dohlížet nad výběrem daní). Zvláště na západě v době, kdy centrální vláda slábla s náporem barbarů ohrožujících její územní jednotu, nahradili lokální patroni takřka zcela stát v otázce ochrany obyvatel měst a venkova; s uzurpací výkonu práva na tom kterém zemi velkými pozemkovými vlastníky šla ruku v ruce také nahrazení státu jako příjemce daní právě

lokálními mocnými patrony – platba klientů jejich patronům za ochranu (prefigurace feudálního systému).

Bibliografie:

Ripoll a Arce 2000, 112f.; Percival 1969, 449-473; Wickham 1984, 3-36

Aristokratické městské domy - *domus*

1. *Domus* pozdní antiky - úvod

Velké domy aristokracie byly objeveny ve městech po celém území Římské říše. Aristokratické rezidence byly budovány buď ve středech měst podle starší římské tradice nebo na jejich okraji, kde byl dostatek prostoru k novostavbám. Městské domy římské aristokracie v pozdní antice se lišily v rozvržení či detailech, ale dva elementy jsou pro ně společné – (většinou) apsidový recepční sál (oikos, triclinium, oecus) a (ve velké většině) centrální dvůr s portiky (peristyl). Vstup z ulice vedl do dvora odkud se pak vstupovalo do jednotlivých místností a sálů – v tom je možné pozorovat odklon od raně římského domu (pompejský typ), kde peristyl byl v zadní části domu. Peristyl jako ústřední motiv luxusních domů se objevuje také na západě v zaalpí (tj. mimo středomořskou oblast) mezi pozd. 2. až 4. st.: např. v Kolíně to byl dům blízko katedrály, s peristylem a fontánou a tricliniem s dionýsovskými motivy na mozaikách.

Zvětšení a nárůst luxusu domů v pozdní antice souvisí těsně i se systémem patronátu, který se stal velmi rozšířeným a klienti byli závislí různou formou na aristokracii, čemuž odpovídalo v architektuře propracování systému recepčních prostor (i více velkých sálů v jedné rezidenci). Výrazné rozšíření privátních lázní v luxusních městských domech odlišovalo tyto pozdně antické rezidence od římských domů klasické doby, kdy spíše byly využívány veřejné lázně. Lázně byly i dostavovány k už existujícím domům ve městech. Tento fenomén ukazuje na snahu nejvyšších tříd separovat se od mas navštěvujících veřejné lázně (např. v Ostii nalezeny dobře zachované privátní lázně domů i s toaletami).

Na západě peristylový dvůr mizí během 5. a 6. st., ale na východě se drží v užívání až do 8. st. (domy v Pelle či Gerase). Zmizení klasického antického (zpravidla peristylového) aristokratického domu na západě je spojováno s pohromami ničícími říši v 5. a 6. st.: archeologie 70. a 80. let 20. st. ukázala spojitost se socio-ekonomickými otázkami jako depopulace, "zvenkovštění" měst a postupné zchudnutí římské elity. Archeologové a historici nejsou jednotní v periodizaci tohoto procesu: jedni zdůrazňují 6. st. jako přelom, jiní mluví o kontinuitě až do 8. a 9. st., pravděpodobně se to lišilo místně.

Bibliografie:

Hirschfeld, Habitat in: Late Antiquity, 258-272; Miller 2000, 72f.

Katalog

Katalog je členěn do dvou základních skupin – na západní a východní část říše (jak k r. 395), a to vzhledem k značně nepravidelnému územnímu rozložení archeologických nálezů kvalitních městských domus, které mohou být charakterizovány jako paláce, a také z důvodu značného časového rozpětí, které studie zabírá (dělení na jednotlivé diecéze a provincie by bylo místy irelevantní, vzhledem k politickým změnám vedoucím k zániku západořímské říše v 5.st. a také k územní proměnlivosti Byzance mezi 6.-8.st.). Uvnitř každé z obou základních skupin jsou jednotlivé palácové stavby řazeny abecedně, s ohledem na jejich regionální polohu.

I. Západní část římského impéria

Základem západní části byly dvě pretoriánské prefektury: Galská prefektura a prefektura Illyrie, Itálie a Afrika. Galská prefektura zahrnovala čtyři diecéze (Britania, Gallia, Sedm provincií a Hispania), dělené dále na jednotlivé provincie. Územně pokrývala zhruba část dnešního Německa na východ od Rýna, Británie, Francii, Španělsko a Portugalsko a malou část zasahovala i do Afriky, jižně od Gibraltar. Prefektura Illyrie, Itálie a Afrika měla podle *Notitia Dignitarum* (konec 4.-ran.5.st.) následující diecéze: Italia Annonaria, Italia Suburbiana a Illyria; část této prefektury připadla nicméně do východní části říše (diecéze Dacia a Macedonia). Toto teritorium zahrnuje zhruba Itálii, Maďarsko, Rakousko, Chorvatsko a v Africe Libyi, Alžír, Tunis a Maroko.

I.1 Itálie

I.1.a Ostia

V Ostii, přístavním městě důležitém pro komerční aktivity hlavního města Říma, dlouhotrvající archeologické výzkumy odhalily významné příklady pozdně antických domů. Ty byly ve svém půdorysném rozsahu a rozvrhu do značné míry determinovány staršími insulami. Mimořádná bohatost nálezů obytných staveb v tomto městě umožňuje pozorovat jak se architektura ostijských domů začala pronikavě měnit od 2. pol. 3. st. Heres (Heres 1982) ve své studii ukázal, že první *domus*, které by se daly svou architekturou charakterizovat jako

pozdně antické, se v Ostii objevují mezi r. 230-250, v době úpadku města a insul jako tradičního typu obydlí.

C. Pavolini (1986) rozlišuje domy mezi 2. pol. 3. – poč. 5. st. do tří skupin. Největší a nejbohatší domy tvoří první skupinu: Dům prothyru, Dům sloupů, Dům ryb, Dům kruhového chrámu, Dům Fortuny Annonarie, Dům Amora a Psyche, Dům nymfea a Dům Dioskuridů; Tyto palácové rezidence jsou vybaveny fontánami či nymfei, vytápěnými sály (což je novinka oproti dřívějším stavbám), podlahami z opus sectile a figurálními mozaikami (ty také chybí ve starších domech). Hlavní sál se většinou otvírá přes sloupy do dalších prostor domu, někdy je vchod vybaven portikem; některé domy mají i horní obytné podlaží. Nejstarší domy z této skupiny mají dvůr s pilířovým peristylem; po ca. r. 325 je zaznamenán trend k tomu, aby centrální dvůr byl nahrazen koridorem, který se otvírá přes kolonádu na nymfeum či viridarium hledící na hlavní recepční prostor. Skupina luxusních staveb se tak dále dělí na dvě podskupiny. První podskupina domů s pravoúhlým portikovým dvorem s pilastry ve svém středu zahrnuje např. následující stavby: D. prothyru, D. sloupů, D. ryb, D. kruhového chrámu a D. Fortuny Annonarie. Domus kruhového chrámku, jako reprezentativní příklad podskupiny, zahrnoval vstupní místnost, dvůr a reprezentační pravoúhlá místnost na jedné ose; dvůr na dvou stranách flankován místnostmi a měl pilíře a fontánu, reprezentační sál se na dvůr otvíral přes dva sloupy mezi antae. Heres domy této podskupiny datuje mezi severovskou a konstantinovskou dobu.

Druhá podskupina, snad vývojově po čtvrtině 4. st., zahrnuje D. Amora a Psyche a D. nymfea. Oproti první podskupině je v nich dvůr, jak uvedeno výše, nahrazen dlouhým koridorem: V případě domu Amora a Psyche se koridor otvírá přes arkádu na viridarium a nymfeum (koridor končil v reprezentační místnosti komunikující schodištěm s místnostmi v patře), zatímco ve druhém případě zahrnuje nymfeum a na druhé straně arkádu z pilířů hledící na řadu místností, z nichž ta střední je utvářena jako velká exedra. Z pozdějších domů je jako atypický označován D. Dioskuridů – jeho vlastníkem byl Volusian městský praefect v r. 365. Další dvě skupiny domů, jak určeny Pavolinim, zahrnují menší stavby.

Některé velké domy jistě patřily úředníkům annony a D. Fortuny Annonarie snad byl dokonce přímo sídlem procuratora annonae.

I.1.a.1 Domus Fortuny Annonarie

Pozdně antický domus předcházela insula z 2. st., která měla vnitřní peristylový dvůr a taberny. Přestavbami ve 3. a 4. st. vznikl dům palácového typu s místnostmi okolo třech stran dvora: Vstup z ulice byl situován na delší boční straně domu a byl zvýrazněn portálem

neseným dvěma sloupy. Z vestibulu se široký dveřní otvor otevíral na vnitřní dvůr s portikem na třech stranách (na ploše dvora byl i otvor studně). čtvrtá strana tvořená obvodovou zdí domu měla ve středu předstupující půlkruhovou niku pro sochu. Reprezentační sál nebyl umístěn na ose hlavního vstupu do domu, ale na boční, užší straně dvora, z které byl přístupný třemi průchody tvořenými dvěma pilíři. Recepční sál byl vybaven apsidou, na ose ještě rozšířenou o niku k umístění sochy (další socha, a to Annoniy, byla před vchodem v portiku). Jedna z delších bočních stran sálu byla otevřena s průhledem na nymfeum artikulované nikami. Apsidový sál byl vestavěn do staršího obchodu při jedné z uličních front domu. Na druhé straně dvora, naproti hlavnímu sálu, byly umístěny dvě pravoúhlé místnosti, z nichž jedna byla rozměrově blízka apsidovému recepčnímu sálu. Druhá z dvou místností byla identifikována jako cubiculum s mozaikovou výzdobou podlahy (mytologické motivy).

Bibliografie:

Sodini 1995, 172f.; Pavolini 1986, 239-283; Baldini-Lippolis 2002, 242

I.1.b Řím

I.1.b.1 domus Albina

Albinus byl konzulem v r. 493 a praefectem praetorii mezi r. 500-503. Domus je zmiňován v dekretu krále Theoderica (Cassiodorus, *Variae*) v souvislosti s Albinovou snahou rozšířit svoji rezidenci za zakřivený portik (*curvae porticus*), který je identifikován s tzv. *porticus Apsidata* na konci Nervova fora (za chrámem Minervy) ve směru na Suburu. Identifikace se jeví jako opodstatněná vzhledem ke zmínce o "forum in modum areae", poukazující na jeho tvar podobný cirku či stadiu. Archeologicky jsou doloženy zbytky staveb (či stavby), které v pozdní antice překrývaly tento portik fora v části navazující na Augustovo forum. Domus byl asi dědictvím a Albinus ho po svolení krále rozšiřoval. Guidobaldi míní, že k Albinově paláci patřil i velký sál, který byl později přeměněn na kostel SS. Quirici et Iulittae a který je datován do 4. – 5. st. Přeměna tohoto původně recepčního sálu v chrám proběhla snad v pol. 6. st. Jednalo se o stavbu obdélného půdorysu o rozměrech 22 x 12,5m s hlavní apsidou na ose a bočními stěnami v interiéru artikulovanými střídajícími se půlkruhovými a pravoúhlými nikami (půlkruhové niky se svými menšími rozměry jeví jako nevhodné pro umístění stibadií, spíše jsou provedeny z dekorativních účelů).

Bibliografie:

F. Guidobaldi in: Steinby 1995, 28-29; pro SS. Quirinus et Iulicta viz F.M. Tommasi in: Steinby 1999, 179-180 a Bosi 1961

I.1.b.2 domus na místě S. Balbina

Kostel S. Balbina nacházející se na tzv. Malém Aventinu nedaleko Caracallových lázní je doložen prvně v pramenech k r. 595 (synod), kdy je zmiňován jako "titulus sanctae Balbinae". Po restaurování stavby r. 1928 se ukázalo, že se původně jednalo o sál profánního charakteru. Sál o rozměrech 14 x 30 m je vybaven širokou apsidou na jeho hlavní ose a bočními strany jsou artikulovány alternujícími půlkruhovými a pravoúhlými nikami, nad nimiž jsou půlkruhově zakončená okna. Podle typu zdiva (opus mixtum) je sál datován do poloviny 4. st. Vstupní portik pochází ze 16. st., ale obsahuje původní části antické stavby. Guidobaldi a Lanciani sál spojují s pozdně antickou fází domu Fabia Ciloni (domus Cilonis). Domus se nacházel podle písemných pramenů v této lokalitě a byl věnován Septimem Severem F. Cilonovi na zač. 3. st. Rezidence, či přinejmenším dochovaný sálu změněný na kostel, přešla do vlastnictví církve snad v průběhu 5. st. donací.

Bibliografie:

S. Episcopo in: Steinby 1993, 155; Krautheimer 1937, 84-93; Guidobaldi 1986, , 181-183

I.1.b.3 domus Iunia Bassa

Také tento apsidový sál původně tvořící součást aristokratické rezidence byl přeměněn už v pozdní antice na kostel, v tomto případě nesoucí název S. Andrea. I po změně využití budovy zůstala pak i nadále zachována původní podlaha z opus sectile s pohanskými i privátními motivy, charakteristickými pro repertoár tehdejších aristokratických sídel (až do 17. st. byly viditelné v ambitu kostela S. Antonio sull' Esquilino poblíž S. Maria Maggiore). Kostel nebyl užíván už v 15. st. a postupně zmizel zcela. Roku 1930 byly opět objeveny fragmenty stavby ukazující, že rezidence měla více stavebních fází – podlaha má opus sectile ve dvou úrovních. Sál byl součástí aristokratické rezidence založené Iuniem Bassem v době jeho konzulátu (r. 331), po pol. 5. st. patřil domus patriciovi jménem Valila (romanizovaný Gót, comes et magister utriusque militiae). Valila ho pak daroval papeži Simpliciovi (468-83),

kteřý v sál nechal přeměnit na kostel, jak to zaznamenává Liber Pontificalis. Jednalo se o jednolodní stavbu basilikálního typu s apsidou o půdorysných rozměrech 12,5 x 21 m. Vestibul měla na obou koncích apsidy a vedly do něho z exteriéru dva portály.

Bibliografie:

Guidobaldi in: Steinby 1995, 69-70; Guidobaldi 1986, 184-186; Becatti in: Becatti 1969, 181-215

I.1.b.4 domus na místě Diribitoria

V 80. letech 19. st. byly provedeny bohužel jen nedostatečně dokumentované vykopávky, které vynesly na světlo zbytky pozdně atického aristokratického palácového domu, jehož jádrem byl velký apsidový sál. Ten se rozkládal v oblasti dřívější chrámové *area sacra* (Largo Argentina) a volební budovy, tzv. Diribitoria. Je známo, že Diribitorium vyhořelo r. 80 n.l., ale ještě ve 3. st. o něm Dio Cassius mluvil jako o neopravené stavbě bez střechy. Podle Guidobaldiho tento fakt a také popis zdiva sálu v publikované dokumentaci vykopávek svědčí o tom, že domus byl vystavěn v pozdní antice, snad na začátku 4. st. (Guidobaldi 1986, 177). Ze sálu byly odkryty základy apsidy a také bočních stěn, jejichž délka ale není zjistitelná. Šířka sálu byla 16 m a zachovaná délka je 27 m. K apsidě se přimykala stavba sestávající se z menších místností, které byly vybaveny jednou či více apsidami (některé z nich snad jako trikonchy). Domus snad využil jak zbytky Diribitoria, tak i starší stavby zvané Porticus Minucia. Jako důležité se jeví nálezy epigrafické povahy na tomto místě datované do 4.-5. st. n.l., které zmiňují osoby vysokého postavení, patrně senátorské třídy.

Nález apsidového sálu a dalších menších místností ukazuje na to, že na místě, které bývalo ve starších dobách veřejným (chrámová oblast a volební budova), bylo v pozdní antice (zač. 4. st.?) povoleno vystavět aristokratickou rezidenci.

Bibliografie:

Guidobaldi 1986, 175-181

I.1.b.5 domus Fausty

Tento aristokratický palác je tradičně spojován s císařovnou Flavií Maximou Faustou, ženou císaře Konstantina. Část paláce byla darována papeži už snad za koncilu r. 313 (koncil zasedal

”in domum Faustae in Laterano”), či pak při vztyčení Lateránské basiliky. Vykopávky v 60. letech 20. st. při stavbě Istituto Nazionale di Previdenza Sociale mezi ulicemi Via dei Laterani a Via Amba Aradam odhalily komplex se stavební historií od 1. do 4. st. Na základě jeho polohy poblíž lateránského episcopia byla navržena identifikaci odkrytých zbytků s výše uvedeným palácem. Charakteristickým rysem domu ve v jeho fázi datované do 4. st. byl velký koridor (část vykopána) a návaznou exedrou: Na jižní straně koridoru byla velká okna, na severní zbytky fresek s figurálními motivy (navržené identifikace oscilují mezi božskými postavami a členy Konstantinovy rodiny). Liverani vyjadřuje opatrnost nad tradiční identifikací vykopávek jako paláce Konstantinovy ženy: Závažným argumentem při tom je, že Fausta opustila Řím už jako dítě a těžko by palác nesl její jméno; navíc donace Lateránského paláce papeži se opírá o známé falsum z 8. st. Datace fresek je navržena do druhé čtvrtiny 4. st., a to pouze na základě jejich stylu, což není přesným vodítkem (tj. mohou být starší nebo i mladší). Navíc zbytky domu jsou vzdáleny od lateránské basiliky vzdušnou čarou až 250 m (!). Snad máme před sebou spíše nějakou jinou privátní rezidenci; těch v této oblasti Caelia bylo více. Jak podotýká Liverani, název paláce (Domus Faustae) může být nakonec také odvozen od jiného rodinného jména jako např. Anicii Fausti.

Bibliografie:

Liverani in: Steinby 1995, 97-99; Santa Maria Scrinari 1991

I.1.b.6 domus na via Giovanni Lanza

Zbytky velkého obytného komplexu byly objeveny v 80. letech 19. st. a v té době byly datovány do konstantinovské doby. Jednalo se o apsidu o průměru ca. 5m, která sousedila s dalšími menšími místnostmi, v nichž byly nalezeny zbytky štukové výzdoby. Na apsidu přiléhala půlkruhová zeď velkého nymfea artikulovaná půlkruhovými nikami. Voda do nymfea proudila z protom ve tvaru zvířecích hlav; samotné nymfeum se svými bazény bylo pravděpodobně trikonchálního půdorysu. Na druhé straně ulice bylo objeveno lararium se sochou Isis-Fortuny a bystami. Nejistý zůstává vztah uvedených staveb k portiku či portikovému dvoru objevenému nedaleko u kostela SS. Silvestro e Martino.

Bibliografie:

Guidobaldi 1986, 194-198

I.1.b.7 domus na místě S. Lucia in Selci

Jedna z bočních fasád kostela založeného papežem Honoriem I. (625-38) uchovává stále viditelné prvky, které svědčí o tom, že stavba byla původně rozměrným sekulárním sálem, nejspíše hlavním reprezentačním prostorem aristokratické rezidence. Fasáda v nejspodnější části pouze vyrovnává značnou svažitost terénu a je zde komponovaná jako arkáda o pěti obloucích na travertinových pilířích. Nad tím byla teprve úroveň vlastního sálu – stěna v této části se jeví, že byla bez okenních otvorů; ty jsou ale přítomny v nejvyšších partiích fasády (řada velkých půlkruhově zakončených zazděných oken). R. Krautheimer první rozpoznal, že stavba je starší než založení kostela a považoval ji za občanskou basiliku nebo jinou veřejnou nebo poloveřejnou stavbu z konce 3. nebo ze 4. st. Guidobaldi se kloní spíše k možnosti, že sál (původně pravděpodobně s apsidou) byl součástí paláce – ještě v 16. st. totiž ještě byla viditelná podlaha z opus sectile s motivy podobnými těm z audienčního sálu Iunia Bassa.

Bibliografie:

Guidobaldi 1986, 188-192

I.1.b.8 domus pod S. Pietro in Vincoli

Nejvýznamnější část pozdně antické rezidence objevené pod stávajícím kostelem sv. Petra při vykopávkách mezi r. 1956-59 představuje velký apsidový sál: V původním řešení to byl pravoúhlý sál, před nímž byl dvůr obsahující velký bazén. Později (snad 3. st.) byl sál rozšířen takřka čtvercovou přístavbou na místě původního dvora a nakonec (ve 4. st.) byla k této přístavbě dodána ještě apsida (o šířce rovnající se šířce původního sálu a čtvercové přístavby). Takto vzniklý reprezentační prostor zvětšil plochu původního sálu takřka dvojnásobně. Čtvercová přístavba se na boku otevírala třemi průchody do exteriéru (snad jako arkáda nesená dvěma pilíři) a možná byla otevřená podobně i na protější straně. Celkové rozměry recepčního sálu v pozdní fázi byly 10,5 x 34,2 m. Domus se jeví jako rezidence nějakého senátora na severovýchodním konci Esquilinu, ne příliš vzdálená od prefektury, která byla nejspíše odkázána církvi na konci 4. nebo na začátku 5. st.

Bibliografie:

Guidobaldi 1986, 171-175

I.1.b.9 domus na místě SS. Quattro Coronati

Další římskou církevní stavbou, u které se dá odůvodněně předpokládat původně sekulární funkci, je kostel SS. Quattro Coronati (al Celio). Jedná se o velký apsidový sálem o rozměrech 14 x 42 m; podle zdiva je možné stavbu datovat do 4. st. Jiné zbytky pozdně římských staveb nejsou v nejbližším okolí kostela na povrchu viditelné a ani nebyly vykopány. Pouze zmínky z doby renesance o stavbě kruhového půdorysu se sloupy a nikami poblíž SS. Quattro Coronati dávají tušit, že sál nebyl jen osamoceně stojící stavbou, ale spíše součástí velkého obytně reprezentativního komplexu, o jehož vlastnících nemáme žádné zprávy.

Bibliografie:

Guidobaldi 1986, 192

I.1.b.10 domus Řehoře Velikého – tzv. Bibliotheca Agapiti

V těsném sousedství Clivu Scauri, poblíž basiliky SS. Giovanni e Paulo na římském pahorku Celio se nachází velká, okny opatřená apsida o šířce ca. 15 m, která je zbytkem velkého sálu širokého okolo 20 m. Podle typu zdiva je možné stavbu zařadit do 1. pol. 4. st. Když byl sál systematicky bourán v 16. st. a v 17. st., byla v této oblasti nalezena podzemní místnost s výzdobou malbami s rostlinnými motivy a portrétními tondy, což ukazuje na to, že sál by mohl být součástí velkého aristokratického domu. Obecně přijímaná hypotéza identifikuje sál s knihovnou založenou papežem Agapitem (535-6), která se později stala součástí kláštera papeže Řehoře Velikého. Podle Guidobaldiho je možné, že rodina Řehoře darovala církvi sál patřící jejich privátní rezidenci, která se pak za Řehoře stala celá klášterem (v 9. st. jsou v něm zmiňovány atrium a nymfeum, které podle Guidobaldiho možná byly pozůstatky pozdně antického domu).

Bibliografie:

Guidobaldi 1986, 198-202; Panella a Pavolini in: Steinby 1993, 195-196; Heres 1982, 144

I.1.b.11 domus pod S. Saba

Na začátku 20. st. byl objeven starší kostel kláštera S. Saba pod hlavní lodí stávajícího chrámu. Jednalo se o jednolodní stavbu s apsidou a vchodem komponovaným jako trojitá arkáda se dvěma sloupy. Jako kostel tento sál začal fungovat od doby papeže Řehoře Velikého na konci 6. st., ale původně se jednalo o reprezentační prostor luxusního domu z konce 4. nebo začátku 5. st., jak rozpoznáno prvně R. Krautheimerem. Sál má zachovanou část průčelí v dnešní stavbě kostela a při odstranění omítek se ukázala jak arkáda vstupu, tak i tři zazděná okna nad ní. Zbytky apsidy vedle fasády sálu naznačují, že jeho vestibul byl půlkruhově zakončen (podobně jako u jiných pozdně antických civilních staveb). Guidobaldi na základě textového svědectví připisuje vlastnictví domu rodině Aniciů, jejímž členem byla i sv. Silvia - matka Řehoře Velikého, která podle tradice na tomto místě žila.

Bibliografie:

Guidobaldi 1986, 203-205

I.1.b.12 domus nad cisternou Sette Sale

Rozlehlý palácový dům se nacházel nad cisternou z Trajánovy doby zv. Sette Sale. Vykopávky rezidence probíhaly mezi r. 1966-7 a pak v r. 1975. Mezi odkrytými základy dominuje velký apsidový sál (orientovaný na západ) a na jeho severní straně hexagonální centrála otevírající se svými stranami do menších místností (některé pravoúhlé jiné takřka čtvercové), mezi nimiž byly umístěny malé kruhové místnosti (dvě z nich zachovány). Ve stavbě centrálního půdorysu byly nalezeny fragmenty podlah provedených technikou opus sectile. Apsidový sál má rozměry ca. 14,5 x 22 m, také zde byla podlaha stejného typu. Není možné určit celkový rozsah rezidence, i když se zdá, že odkrytá část tvořila její hlavní reprezentační část. Rovněž tak není zřejmé, zda sál měl portikové atrium před vstupem nebo jen jediný vstupní portik či vestibul. Na opačné dlouhé straně sálu, než se nacházel hexagon, bylo nymfeum půlkruhového půdorysu, před nímž byl obdélný dvůr (18,5 x 4,5 m), na nějž se otevíraly tři místnosti. Z nich ta prostřední byla největší a představovala tradiční typ obdélného tablina či triclinia. Vedle předpokládaného vchodu u vstupní části velkého apsidového sálu se boční vchody dají očekávat na jihu nebo na severu, ale s velkou pravděpodobností ne na západě kde dům stál na zvýšené terase nad okolím tvořené fasádou cisterny (v antice ca. 10 m). Guidobaldi nspecifikuje jakou funkci měl hexagon – půdorysná

konfigurace ukazuje podobnosti s lázněmi pozdně antických vil (např. Piazza Armerina), nebo by se mohlo snad také jednat o obytnou část (obytné místnosti centrálních půdorysů např. v tzv. Paláci Lausa v Istanbulu). Reprezentační část (velký sál, tablinum a snad i hexagon) byla od menších, pravděpodobně provozních místností s jednoduchými mozaikami oddělena koridorem s orientací S-J.

Datace: Terminus post quem pro rezidenci představuje výstavba velké cisterny funkčně spojené s blízkými Trajánovými lázněmi. Podle typologie zdiva Guidobaldi navrhuje 4. st. jako dobu výstavby této rezidence (Guidobaldi 1986, 171). Pravděpodobně se jednalo o jeden z aristokratických domů Esquilinské oblasti; bližší identifikace není zatím ale možná.

Bibliografie:

Guidobaldi 1986, 167-171

I.1.b.13 domus Valeriů

Během výstavby Ospedale dell'Addolorata poblíž S.Stefano Rotondo byly na zač. 20. st. odkryty zbytky palácového domu připsaného na základě epigrafického nálezu rodině Valeriů. Výkopy na poč. 20. st. byly nedokonale dokumentovány (Gatti v r. 1904, archivní dokumenty pak znovu prozkoumávány Colinim), nicméně je možné závěrečnou fázi domu datovat do 4. st. Odkrytá část domu ukazuje následující části (Guidobaldi 1986, obr. 21): portik s osmi sloupy (A); fontána (C); velký pravoúhlý prostor 8 x 18 m (E; délka celková neznámá) - měl bílou mozaikovou podlahu a podle názoru Gattiho, který vedl vykopávky, nebyl prostor zastřešený; další dlouhá pravoúhlá stavba (F) s vnitřním členěním na pravoúhlé místnosti a jednu exedru. Hlavní budova paláce byla pravděpodobně tvořena velkým půlkruhovým portikem, na jehož ose byl sál (G) o šířce 10 m a neznámé délce, do něhož se vstupovalo arkádou tvořenou dvěma pilíři či sloupy. Sál byl vybaven podlahou z opus sectile. Na boku sálu se k půlkruhovému portiku přimykala lichoběžníkový prostor (I) s hypocaustem, následovaný menší pravděpodobně půlkruhovou exedrou tvořenou dvěma soustřednými zdmi (H, koridor?) – oba prostory na boku velkého sálu možná součástí lázní této rezidence.

Coliniho plán vzniklý na základě přehodnocení archivních materiálů ukazuje hypotetické pokračování zdí palácových staveb a přidává některé fragmenty zdí, které se na starším plánu neobjevují – např. jen z velmi malé části zachovaný velký půlkruhový portik se podle toho dotýkal nezachovaných linií stavby F a byl tak hlavním kompozičním elementem reprezentativní části domu. Jak upozorňuje Guidobaldi, původní plán nerozlišuje stavební

fáze rezidence a tak se všechny její části zdají být ze stejné doby. Nicméně rozdílná orientace jednotlivých částí mající za následek nepravidelnosti rozvrhu asi ukazuje, že komplex byl stavěn postupně (Guidobaldi 1986, 188). Nálezy epigrafické povahy jsou překvapivě bohaté a ukazují spolehlivě na vlastníky domu – rodinu Valeriů. Zmiňováni dva synové Q. Aradia Rufina, prefekta Říma v 304 a 312-313, kteří zastávali významné posty v římské správě mezi 20. a 50. lety 4. st. – jeden z nich byl praeses Bizaceny, druhý zase městský prefekt. Snad právě oni byly zodpovědní za pozdně antickou fázi přestavby domu. Rezidence byla zničena požárem za Alarichova plenění Říma v r. 410. V 6. st. byl dům adaptován na xenodochium a od 7. st. zde byl benediktinský klášter.

Bibliografie:

Guidobaldi 1986, 186-188, 451; Guidobaldi in: Steinby 1995, 207; Gatti 1902, 145-163

I.2 Severní Afrika

Pozdně římská severní Afrika byla stabilnější než další západní provincie. Po době stagnace za tetrarchie bylo zbudováno či opraveno mnoho veřejných staveb za Constantia II. a zvláště za Valentiniana. Reformy 4. st. zvýšili počet provincií v severní Africe ze tří na sedm (pak šest) a ekonomika prosperovala – významný byl export amfor a tzv. red-slip keramiky, města bohatla z obchodu a také z výnosů zemědělské produkce velkých venkovských vil. Jediným opravdovým velkoměstem v severní Africe bylo Kartágo, vedle něho existovala řada dalších menších měst jako Djemila/Cuicul, Hippo či Lepcis Magna, které v pozdější římské době prosperovala. Severoafrické latinsky mluvící provincie představovaly bohatou oblast říše, která pak zvláště pro Západořímskou říši představovaly potravinovou základnu. Nejbohatší byla oblast dnešního Tuniska a Alžíru. Široký pás úrodné země podél pobřeží byl zdrojem pšenice, vína a také dobytka, zatímco vnitrozemí bylo producentem oliv. Nebylo to ale jen zemědělství a řemesla, ale také umění, které bylo „exportováno“ po celé říši - např. africké mozaiky svým stylem i náměty měly největší vliv na evropské provincie. Afrika se ale potýkala i s problémy – revolta Maximina v r. 238, kmenové nepokoje a náboženské hereze (krvavé spory mezi katolíky a donatisty) a banditismus (ten ohrožoval vily, které se v této oblasti staly opevněnými stavbami, jak dokládají známá vyobrazení na mozaikách i nečetné archeologické nálezy potvrzující jejich charakteristický vzhled podaný v dílech výtvarného umění). Na počátku 5. st. byla již císařská správa slabá a provincie byly po r. 429 odtrženy od

Říma, kdy se do Afriky přepravili Vandalové po té, co pustošili Galii a Španělsko. Severní Afrika zůstala pod jejich nadvládou až do byzantské rekonquisty r. 533.

Bibliografie:

Foss a Magdalino 1977, 54-55; Late Antiquity, 609ff.; Shaw 1995

I.2.a Djemila (Alžír)

I.2.a.1 Dům Bakcha

Dům Bakcha, který si zaslouží být nazýván palácem podle své rozlohy (c. 7000 m²) i náročné architektury, byl odkryt v r. 1930 a publikován prvně v r. 1935 (Christofle 1935). Nachází se na cardo maximus města vedle velkých lázní a je od nich oddělen uličkou. Palác je pozdější než uvedené lázně, které snad byly postaveny v době vlády císaře Commoda. Domus měl několik stavebních fází, z jejichž sekvence vyplývá, že původně se jednalo o dva samostatné domy později spojené v jeden celek. Ve starší části byly nalezeny mozaiky s Dionýsovskou tematikou, které mu daly i moderní název (Dům Bakcha).

Největším a nejreprezentativnějším prostorem paláce byl sál se sedmi apsidami situovaný v severozápadním rohu paláce vedle zmiňované úzké ulice. Před sálem byla zahrada, lemovaná na východě a jihu místnostmi, asi bez přímého vstupu z ulice (na druhou stranu Ellis 1991, 123-124 uvádí, že sál měl vstup z ulice). Sál byl opatřen vestibulem se dvěma dvojicemi sloupů v linii bočních stran sálu dělícími prostor vestibul na tři části. Přes koridor, který byl před sedmiapsidovým sálem, se bylo možné dostat do další části paláce, která zahrnovala vstupní vestibul u ulice, dva peristyly (z nichž jeden byl snad zahradou) a za nimi připojený apsidový prostor, který je variantně interpretován jako bazén (Lassus 1971, 198) nebo jako sál (Ellis 1991, 123-124). Vnitřní rozměry sálu jsou 21,20 x 8,90m (nezahrnujíc v to apsidy; celkové rozměry sálu i s apsidami a vestibulem jsou 33m x 17,10m), boční apsidy mají šířku 4,50m a hloubku 4,10m, pro apsidu v čele sálu pak tyto parametry udávané jako 5,90m a 4,90m. Vedle hlavní apsidy jsou v síle zdiva dva půlkruhové bazénky; apsidy jsou na své vnitřní straně vždy flankovány po dvou sloupech. Apsida v čele sálu je svým okrouhlým tvarem uplatněná i na exteriéru, zatímco ty boční jsou v půdoryse vepsány do pravoúhlého bloku zdiva. Sál sloužil k pořádání recepcí spojených s hostinami, pro což hovoří jednak přítomnost půlkruhových apsid, v nichž bývala umístována stibadia, a také tuto interpretaci podporují malé bazénky sloužící evidentně k omývání rukou při hostinách.

Pro sál bylo navrženo, že boční zdi šly do výše vrcholku apsid a nesly pultové střechy. Nad úrovní apsid pak ve stěně hlavního prostoru byla pravděpodobně okna a sál pak završen sedlovou střechou. Nezdá se, že by byl klenutý – nebyly zde nalezeny žádné zbytky v sutinách, které by na to ukazovaly, a mozaiky na podlaze byly zachovány ve velmi dobrém stavu, což by nebylo patrně v případě zřízení zdíva kleneb na podlahu. Lassus míní, že strop mohl být podobně jako v tricliniu 19 lehátek v Konstantinopoli kazetový, zhotovený pravděpodobně podle staršího modelu v 10. st. za vlády císaře Konstantina VII. Porfyrogenneta (Lassus 1971, 200).

Podlaha sálu byla provedena technikou mozaiky. Většina mozaik je geometrických, ale před hlavní apsidou se nachází panel s figurální mozaikou. Panel má rozměry 2 x 3m, na vrcholu je portik (znázorňuje amfiteátr?) a nad ním malé budovy reprezentující město. Výjev obsahuje čtyři hlavní postavy – dole jsou dva muži držící kopí a úplně nahoře je jezdec na koni – doplněné o další postavu ve středním plánu a dále o divoké šelmy, kance a gazelu (?). Mozaika ukazující chytání divé zvěře pro hry v cirku je také např. na mozaice v Piazza Armerina; další analogie pro zápasy je možné nalézt na konsulárních diptychách – motiv ukazuje důležitost sponzorování her pro veřejnou zábavu obyvatel měst. Mozaika z Djemily má stejnou funkci jako tyto diptychy – glorifikuje vlastníka jako sponzora veřejných her (Lassus 1971, 206). Zároveň se jeho patronát projevoval pořádáním hostin v jeho sídle pro městskou radu. Je třeba ale podotknout, že v Djemile nebyl amfiteátr zatím nalezen, ale je možné, že byl zde pouze jako prozatímní stavba z netrvanlivých materiálů. Nebo je také možné předpokládat, že vlastník paláce dosáhl úspěšné úřednické kariéry v Kartágu a že mozaika k tomuto městu odkazuje. Starší práce mozaiku kladou do 4. st., Lassus se spíše přiklání k přelomu 4. a 5. st. (Lassus 1971, 207).

Bibliografie:

Lassus 1971, 193-207; Christofle 1935; Ellis 1991, 123ff.

I.2.a.2 Dům Evropy

Vedle proslulého Domu Bakcha reprezentuje aristokratické rezidence v Djemile také Dům Evropy. Jedná se o nárožní dům sevřený mezi cardo maximus a paralelní ulici a limitovaný na jedné straně decumanem. Dům se skládá ze tří částí, které nejsou na stejné úrovni (spojeny schodišti). V základu pochází ze severovské doby, ale byl přestavěn ve 4. st. Hlavní fasáda byla z části opatřena vstupním portikem, z něhož vedly dva vstupy komunikující s dvěma

pomyslnými polovinami domu. Vstup vzdálenější od decumanu vedl do velkého dvora (1 – pozn. číslování místností podle plánu v Baldini-Lippolis 2002), na jehož boku se nacházely dva bazény (nymfeum?). Dále se vstupovalo přes schodiště do prostoru, z něhož byl přístup jednak do lázní (9-10, 12-13 a dvorek 11) a jednak i koridorem do druhé části domu organizované okolo peristylu. Druhý vstup z uličního portiku vedl do menšího dvora (17), z něhož se cesty v interiéru domu větvily dvěma směry. Buď se dalo projít dvěma menšími místnostmi (18,19) do velkého apsidového sálu (který ale nebyl, zdá se, propojen s peristylovou částí domu), nebo druhým průchodem do peristylu, v jehož středu byl bazén s exedrami. Na třech stranách peristylu byly osově rozmístěny velké pravoúhlé místnosti, do nichž se vstupovalo mezi dvěma sloupy. Do peristylové části domu byly tedy dvě cesty, jedna oklikou přes lázně a druhá přímo do portiku peristylu. Tři velké místnosti na osách peristylu měly snad funkci triclinií nebo možná triclinia v principu ne nepodobném pozdně antickým trikonchálním tricliniím s tím rozdílem, že zde se nejednalo o jeden sál s na sebe kolnými apsidami, ale o centrální prostor s bazénem na jehož třech stranách byly místnosti (exedry otevírající se přes dvojici sloupů) obsahující snad hodovní lehátka. Velký apsidový sál nejspíše nekomunikoval s peristylem a mohl by tedy být považován za audienční prostor pro přijímání klientů – ti by vlastně ani nespátřily interiér domu s jeho privátní částí reprezentovanou peristylem.

Bibliografie:

Baldini Lippolis 2002, 190

I.2.b Kartágo (Tunis)

V Kartágu je každý archeologický průzkum komplikován tím, že antické město se nacházelo pod současným moderním osídlením. Informace o rezidencích jsou tedy jen skromné, jako ve většině kontinuálně obydlených městech na území bývalé Římské říše. Starší rezidence nazývaná archeology **Dům kiosku** dostala ve 4. st. trikonchální triclinium, které nahradilo starší pravoúhlé. Název **Domu mozaik "řeckých vozatajů"** je odvozeno od vyobrazení vozatajů, jejichž jména jsou napsána v řečtině. V 6. st. byly tyto mozaiky v tricliniu zničeny a pak nahrazeny podlahou z opus sectile. Tzv. "**Schola de Collège**" odkrytá vedle antoninských lázní byla bohatým domem 4. st. s trikonchem, který nahradil starší pravoúhlé triclinium. Tento dům se nacházel v blízkosti ostatních aristokratických rezidencí města jako např. Domu Dionýsa. **Vandalský královský palác** zmiňovaný Prokopiem měl sál se třemi stibadii, což

ukazuje na možnost, že to bylo trikonchální triclinium, snad součást nějakého staršího domu palácového typu (viz post-římská severní Afrika, Vandalové).

Bibliografie:

Sodini 1995, 179-181

I.2.c Thuburbo Maius (Tunis)

I.2.c.1 Maison du Char de Vénus

Dům se nachází zhruba 75 m od Domu protom a také prezentuje více stavebních fází. Nejstarší jsou pravděpodobně pravoúhlé místnosti 33 a 34 vystavěné ve 3. st. Na zač. 4. st. dostal dům palácový charakter a byly realizovány místnosti tvořící velký sál (30 a 31). V 2. pol. 4. st. proběhly ještě další úpravy spojené s položením nových mozaik - např. ve vestibulu (2 – číslování místností podle Baldini Lippolis 2002) a části recepčního sálu (30). Peristyl domu je kryt na podlahách mozaikami a ve střední části dvora mramorem, v jednom rohu byla umístěna krytá studně. Hlavním recepčním prostorem byl uvedený velký sál, který se skládal ze čtvercové místnosti, na níž se na celou šířku otvíral v zadní části trikonch. Konchy sálu nesvírají obvyklý pravý úhel, ale vybíhají vlastně z půdorysu tvořeného polovinou hexagonu (tato část sálu zdobena mozaikami s mořskými výjevy). Naproti tomuto sálu se na druhé straně peristylu nachází další velká místnost pravoúhlého půdorysu. Přesná funkce menších místností nebyla určena, jen pro místnost 22 navrženo, že snad byla cubiculem.

Bibliografie:

Baldini Lippolis 2002, 313

I.2.c.2 Dům protom

Tento palácový dům se skládá ze dvou v půdoryse jasně odlišitelných částí. Jihovýchodní část: Mozaiková výzdoba v ní pochází jak z 1. čtvrtiny tak i z poloviny 4. st. Od severozápadní části domu je přístup vestibulem-koridorem spojujícím peristyl severozápadní části s atriem dotčené části domu se čtyřmi sloupy. K atriu přiléhá reprezentativní sál (8 – číslování místností podle Baldini Lippolis 2002), zatímco na ose vestibul-atrium se nachází další pravoúhlý sál identifikovaný jako oecus (9), v němž jsou mozaiky se zoomorfními

protomami. V zadní části oecu se přes dva sloupy či pilíře vstupovalo do stejně široké místnosti (10). Severozápadní část: Tato část vykazuje propracovanější architekturu a monumentálnost v pojetí recepčních a jídelních prostor. Centrem byl peristyl (vybaven dvěma půlkruhovými a jedním obdélným bazénem), který společně s pravoúhlým sálem (11) patří do starší fáze výstavby rezidence (2./3. st.). Během přestavby domu ve 4. st. (nebo ran. 5. st.) se starší sál 11 stal vestibulem pro nový apsidový sál (5,1 x 10 m), do kterého se z něho vstupovalo z boku. Na sousední straně peristylu, kolmo ke skupině tvořené uvedeným pravoúhlým a apsidovým sálem, byl vybudován trikonch (triclinium) s mozaikovou výzdobou. Později zřízené sály (sál s apsidou a trikonch) byly tedy umístěny v rohu peristylu a ne na jeho ose, kterou již zabíral starší pravoúhlý sál.

Bibliografie:

Baldini Lippolis 2002, 313

I.2.c.3 Dům ročních období

Dům ze 4. st. má, pokud se dá soudit z rozsahu provedených vykopávek, značně pravidelné půdorysné rozvržení s peristylem ve středu. Naproti vstupu do peristylu (mírně mimo jeho osu) se nacházel velký apsidový sál s nikami v apsidě (apsida vizuálně oddělena od zbytku sálu dvěma sloupy). Sál-triclinium je na obou stranách opatřen úzkými a dlouhými místnostmi zakončenými vepsanými apsidami, které byly později přeměněny na nymfea. Jihovýchodní křídlo domu obsahuje vedle malých pravoúhlých místností také dva dlouhé sály opatřené na obou koncích apsidami – sál blíže tricliniu spojoval peristyl přes jedno z nymfeí s uvedenými malými místnostmi; druhý dvojsapsidový sál měl dva vstupy ve středech delších stran a komunikoval jednak s úzkým koridorem (a dále pak s exteriérem domu?) a také s peristylem.

Bibliografie:

Baldini Lippolis 2002, 290f.

II. Východní část impéria

Východní část říše, tak jak definována při dělení v r. 395, byla z velké části pod správou prefektury Východu, nicméně spadal pod ni i Balkán, jehož dvě diecéze, Dacia a Macedonia (k níž patřila také Kréta), byly původně součástí západní prefektury Illyria, Italia a Afrika.

Východní území byla proktána poměrně hustou sítí vysoce urbanisticky rozvinutých měst s bohatou a dlouhou historií, které se svými teritorii byla rovněž centry odkud byl ovládán i venkov (na rozdíl od západu, kde středisky zemědělství byly vily, v nichž mnohdy i vlastníci sídlili, bylo zemědělství východní části založeno na vesnicích a velcí pozemkoví magnáti sídlili ve městech). Balkán, jak uvedeno výše, byl dělen podle *Notitia Dignitarum* na dvě diecéze. Na východ od něho začínala prefektura Orientu diecézí Thrakie, na jejímž východním konci ležela Konstantinopol. Nejvýznamnější města Malé Asie se nacházela při pobřeží Středomořího moře a Marmary a náležela většinou do diecéze Asia, severní a východní část Malé Asie patřily do diecéze Pontus, zatímco další významná městská centra Blízkého východu byla v diecézi Oriens (dnešní jihovýchodní Turecko, Syrie, Libanon, Izrael, Jordánsko, včetně Kypru), v úrodné oblasti západně od syrské pouště (či stepi). Na jihu zahrnovala prefektura východu Egypt, který nicméně měl pouze jedno velké městské středisko, a to Alexandrii.

II.1 Balkán a Řecko

II.1.a Athény

V základu pozdní římské athénské domy byly shodné s těmi, jaké byly stavěny ve městě už v klasické periodě: Ve své nejjednodušší formě byl takový dům tvořen peristylem, okolo něhož se seskupovaly jednotlivé místnosti. Pozdější vývoj byl spíše propracování stávajícího typu než změnou od základu – někdy byl přidán další dvůr a od 1 st. se objevuje apsidový sál (Frantz 1988, 34).

Hlavní rezidenční zónou post-herulovských Athén bylo severozápadní úpatí Areopagu. Domy na Areopagu jsou značně větší než domy v ostatních částech města a svědčí o bohatství jejich majitelů. Athény té doby nebyly ani obchodním ani politickým centrem regionu a zdá se, že horní vrstva obyvatel byla z velké části tvořena intelektuály, členy Novoplatonské školy (Frantz 1988, 37). Typickým znakem pozdně antických athénských domů římské a byzantské periody je peristyl, z něhož přes předsíň byl přístupný apsidový sál. Vedle hlavního peristylu byly domy vybaveny ještě dalším dvorem(dvory) nebo menším peristylem. V tomto byly v principu shodné s domy v jiných městech antického Řecka a Balkánu, jako jsou Soluň či Stobi.

Nejreprezentativnějšími stavbami byly tzv. Dům B a Dům C, oba byly trochu netypické svým umístěním a provedením hlavních sálů rezidence. **Dům B** (půdorys ca. 30 x 60m) měl dva

peristyly a apsidový sál se z prostorových důvodů (dříve existující cesta na svahu) přesunul mimo osu peristyly. Apsida sálu (tak jako v Domě A) byla opatřena v interiéru půlkruhovými nikami po svém obvodě. **Dům C** vznikl na konci 4. st. a je z nich nejsložitější: Obsahoval dva hlavní peristyly a k tomu ještě jeden malý, nahrazující standardní jednoduchý servisní dvůr. Apsidy v hlavních místnostech v domě chybí z důvodu prostorového omezení skálou Aeropagu.

Další z výstavních rezidencí byl tzv. **Dům Procla** ležící na jižní straně Akropole mezi Odeiem Heroda Attiky a Dionýsovým divadlem; objeven byl v r. 1955, ale byl odkryt jen z malé části. Velikost apsidy hlavního sálu, artikulované interiérovými nikami, je nad standardem ostatních domů. Dolní část stěn sálu měla mramorový obklad a podlaha byla zdobena mozaikami. Vedle apsidy sálu byla malá svatyně zasvěcená bohyni Kybele. Na základě písemných pramenů byla navržena identifikace s domem zakladatele neoplatonské školy Plutarcha, v němž pak sídlili představení této vzdělávací instituce až do jejího uzavření v r. 529. Byly zde nalezeny také fragmenty sochy filosofa a filosofický nápis. Svatyně Kybele v domě snad hovoří pro vztah k Proklovi, jelikož je známo, že ji uctíval. Není ale pravděpodobné, že by dům v podobě, jaké byl odkryt, byl vybudován Plutarchem po založení školy, ale spíše byl do této podoby přestavěn Proklem v době, kdy škola měla už značnou prestiž.

Domy na Areopagu byly snad z byly snad z převážné většiny sídly filosofů neoplatonské školy, v nichž také podle písemných svědectví vyučovali. Na druhou stranu Domy athénských boháčů byly spíše u Akropole než zde. Výše uvedené rezidence je možné všechny datovat do takřka stejné doby, do 2. pol. 4. st., a s výjimkou Domu C asi byly opuštěny původními vlastníky už před pol. 6. století

Bibliografie:

Frantz 1988, 34-47

II.1.b Butrint

Řecko-římský přístav Butrint (antické Buthrotum) leží na území dnešní Albánie, poblíž ústí antického kanálu Vivari 3 km od korfské úžiny. Rezidence známá jako **Trikonchální palác** byla poprvé zkoumána na konci 20. let 20. st. italskými archeology, kteří se domnívali, že se jedná o zbytky raně křesťanského martyria. Správná identifikace stavby jako luxusní rezidence byla navržena teprve nedávno v r. 1994, když se Butrint stal místem rozsáhlého

průzkumu a vykopávek společného britsko-albánského projektu. Stavební historie místa je značně dlouhá: První domus, na místě starších staveb zatím nejasného účelu, byl vystavěn ve 2. st. n.l. a mezi 3. a 4. st. to byla elegantní rezidence s místnostmi seskupenými okolo dvora. Okolo r. 400 vlastník zahájil rozsáhlou přestavbu domu, která mu dala jasně palácový charakter, nicméně se zdá, že palác nebyl nikdy zcela dokončen (příčinou snad byla zvyšující se úroveň hladiny spodní vody).

Palác ve své finální podobě z první čtvrtině 5. st. byl komponován okolo velkého peristylu. Řada místností na jižní straně peristylu pochází ještě z předchozí fáze domu a byla zachována při přestavbě, a to včetně apsidového sálu otevírajícího se do exteriéru svým vchodem (snad pak fungoval jako recepční sál pro klienty). Nový, propracovaný vstup do paláce (od moře a přístavu) obsahoval i dvojapsidový vestibul. Nejvýznamnějším počinem přestavby bylo přidání velkého trikonchu-triclinia na východní straně. Pozoruhodné je, že při výstavbě nového městského opevnění (krátce po přestavbě domu na palác) byla linie hradby odkloněna tak, aby palác byl plně zahrnut do nové fortifikace, což svědčí o vlivu jeho vlastníka na veřejné záležitosti města. Palác byl opuštěn vlastníky poměrně brzy: Již pro dobu 5. či 6. st. v něm archeologové zaznamenali změnu účelu v souvislosti s vestavbami pauperitních dřevěných konstrukcí a rozdělení místností na menší.

Bibliografie:

Hodges, Bowden, Gilkes a Lako 2000, 241-257; The Butrin Foundation, report 2003; Bowden, Hodges a Lako 2005

II.1.c Stobi

Město bylo sídlem biskupa od 4. st. a mezi 4. a 6. st. bylo také hlavním městem provincie Macedonia Salutaris/Macedonia Secunda. Ve Stobi pobýval císař Theodosius v r. 388 a v té době zaznamenána i velká stavební aktivita a monumentalizace budov, včetně paláců. Dva palácové domy, které jsou zatím největšími rezidencemi objevenými ve středu antického městě, se nacházejí vedle sebe, odděleny pouze ulicí. Stobi bylo vypleněno Theodericem v r. 479 a pak definitivně opuštěno v 6. st.

II.1c.1 Dům Peristeria

Luxusní domus nazývaný Dům Peristeria hleděl na největší stobský palác, tzv. Theodosiánský palác, přes ulici. I on byl ve své reprezentativní části organizován okolo velkého peristylu, na jehož jedné straně byly vedle sebe dva takřka totožné apsidové sály (jižní sál snad starší než ten severní). Za jejich apsidami byl pozemek rezidence obehnaný jednoduchou zdí. Palác na straně reprezentativní části s peristylem obsahuje řady menších místností, na protilehlé straně (západní část paláce) byly za peristylem malé místnosti (někdy méně pravidelných půdorysů) a koridory vyplňující půdorys insuly. Tato část byla z peristylu přístupná přes apsidovou místnost. Datace palácového domu navržena na základě stylu mozaik do 2. pol. 4. st – zač. 5. st.

Bibliografie:

Wiseman a Mano-Zissi 1971,402-411; Wiseman a Mano-Zissi 1972, 408; Baldini Lippolis 2002, 302

II.1.c.2 tzv. Theodosiánský palác

Rezidenční komplex odkrytý mezi r. 1927-30 zabírá takřka celou insulu o půdoryse 57 x 42 m. V rohu insuly je samostatný malý dům, který zhruba v půdorysném rozvržení opakuje vlastní palác, ale nekomunikuje s ním (alespoň ne na úrovni přízemí). V tomto menším domě byla nalezena pečeť patřící jistému Partheniovi, po kterém dům dostal i novodobý název. Palác datován do 1. pol. 4. st., zničen snad již v 5. st. Palác i dům jsou komponovány do L a jejich spojením vzniká obdélník insuly.

Ve středu paláce je peristyl se dvěma stranami kolonádovými (sloupy jsou spolia) a dvěma tvořenými plnými zdmi. Ve středu dvora je bazén a zeď nad ním je artikulována nikami vytvářejícími nymfeum. Niky byly flankovány sloupky ze zeleného mramoru a zdobeny skleněnou mozaikou. Bazén má rozměry 9,40 x 4,10 m a na jeho kratší strany navazují dva menší a mělké bazény, před nimi podél stran dvora jsou dvě platformy interpretované jako základy pro záhony. Na dvě strany peristylu se otvírají elegantní místnosti a velký sál s apsidou, které měly mozaiky a opus sectile na podlahách. Čtyři místnosti na severní straně peristylu byly nejspíše určeny pro společenské účely – jeden má lavici zalomenou podél stěn zadní části místnosti, jiný zase propracovaný vstup tvořený dvěma půlkruhovými schody a u zadní stěny měl platformu čtyřmi sloupy (možná knihovna). Na západní straně peristylu,

mimo jeho osu, je velký sál s apsidou a mramorovou podlahu; měl mramorové obklady dolních částí stěn a nad tím fresky.

Bibliografie:

Kitzinger 1946, 118-120 Kitzinger 1946, 81-163; Baldini Lippolis 2002, 298

II.1.d Thasos

Dům konvenčně označovaný Tocatlis-Divanakis nebyl kompletně odkryt, ale i tak představuje zajímavý příklad luxusní rezidence, zejména co se týče jeho pozdního vývoje v byzantské periodě. Ve svém jádru byl postaven ve 3. st. a v 2. pol. 5. nebo na zač. 6. st. byl reorganizován: Bylo přidáno patro na místnosti u peristylu, horní kolonáda peristylu měla pak kamenné sochařsky zdobené desky v interkolumniích. Jedna strana peristylu v této stavební fázi byla blokována monumentálním nymfeem podobným např. těm ze Stobi.

Bibliografie:

Sodini 1997, 461f.

II.2 Konstantinopol

II.2.a Aristokratické rezidence ve východní části města

Byzantské prameny často zdůrazňují rekreační aspekty výhledu na moře a císařská legislativa 5. a 6. st. zahrnuje regulace stavební činnosti v tomto ohledu, stejně jako prioritu výhledu na moře obsahuje i pojednání o stavitelství Juliana z Askalonu (6.st.). Nicméně pravidla nebyla zřejmě příliš dodržována, jak dokládají jiné dobové zprávy, a pravděpodobně taková direktiva nebyla aplikována jinde než v hlavním městě (Magdalino 2000, 210). Aristokratické domy v Konstantinopoli, jak je známe z míce či méně obsažných popisů pramenných a skromných vykopávek, tento aspekt zřejmě uplatňovala.

Jižní pobřeží Konstantinopole bylo vlastně z pohledu rezidenčního (a to hlavně pro aristokracii) žádoucí již od prvních století existence hlavního města. Oblast pobřeží na západ od Juliánova přístavu byla od čtvrtiny 5. st. známa jako Kainoupolis a C. Mango ji identifikoval s částí města, která podle Zosima byla uměle získána na úkor moře. Už v rané době se okolo Velkého císařského paláce kupily rezidence aristokracie a příslušníků císařské

rodiny, zejména z theodosiánské dynastie. V 1. a 2. regionu měly svá sídla obě Placidie a Marina, ve 3. regionu to byl palác císařovny Pulcherie, snad někde poblíž Hippodromu. Berger navrhl, že palác Pulcherie byl totožný s konfiskovaným palácem praeposita Antiocha (Berger 1997, 361), který byl jako jediný z raně byzantských rezidencí v této části města lokalizován a archeologicky prozkoumán. Magdalino se k tomuto názoru Bergera staví skepticky a argumentuje tím, že tento palác byl i nadále a to až do středověku nazývá palácem Antiocha, což by podle něho nebylo pravděpodobné, kdyby přešel do vlastnictví Pulcherie (tedy si udržel svůj původní název, což by se v případě, že by patřil císařovně, pravděpodobně nestalo, jak míní Magdalino) (Magdalino 2000, 216). Tento Magdalinův argument je sice lákavý, ale Bergeru hypotézu nelze kompletně vyloučit, protože např. palác Justiniana I. nazývaný Hormisdas, patrně po perském princí žijícím u císařského dvora, také nenesl jméno Justiniana a jako Hormisdas (i když asociován s klášterem na tomto místě) byl znám ještě na konci byzantské doby.

V 9. regionu na jižním pobřeží byl zase palác Arkadie (také z Theodosiovy rodiny). Co se stalo s těmito dvěma posledně zmiňovanými rezidencemi (tj. domy Pulcherie a Arkadie) po 5. st. není známo, ale jako jiné stavby té doby byly patrně solidní konstrukce a bylo je snadnější znovu využít než zbořit. Magdalino demonstroval, že poměrně značné procento významných lidí mezi 8. – 11. st. bydlelo na jižním pobřeží a že zde tedy byla významná luxusní rezidenční oblast u bývalého Theodosiova přístavu a u přístavu Sofie (dříve Juliánův přístav, pak přejmenován po manželce Justina II., který přístav nechal stavebně upravit). Magdalino vznáší otázku, zda je to jen shoda náhod, že zmínky o velkých rezidencích v různých dobách po 5. st. tyto budovy lokalizují zhruba do míst, kde stály zmiňované theodosiánské paláce: Oblíbený palác císařovny Ireny (konec 8. st.) v ta Eleutheriou byl zhruba v místech, kde se mohl nacházet palác Arkadie z 5. st. – mohly být obě stavby totožné? Palác Sofie, manželky císaře Justina II., hleděl jednak na Juliánův/Sofiin přístav a jednak na druhé straně na moře a byl tedy asi na východní straně přístavu mezi hippodromem a mořem. Podle Magdalina tedy na místě, kde se dá předpokládat, že stál palác císařovny Pulcherie umístěný ve 3. regionu města. V 9. st. je popisován palác Nikefóra Foky st. jako "obrovský dům u kostela sv. Tekly", na ulici klesající k přístavu Sofie (kostel byl postaven Justinem II. společně se sofiánským palácem a byl blízko něho). Ještě později jeden z příslušníků komnenovské dynastie měl dům ve zhruba stejné poloze jako ten, co vlastnil starší Fokas. Je tedy možné, i když ne prokazatelné, že všechny zmínky se vztahují k jedné velké rezidenci (tedy asi k původnímu paláci Pulcherie) měnící během staletí vlastníky, kteří ale všichni měli blízké vztahy k vládnoucím císařům (Magdalino 216f.).

Bibliografie:

Magdalino 2000, Berger 1997, 349-414; Berger 1988; Janin 1950

II.2.a.1 Antiochův palác

Antioch byl eunuch perského původu a do Konstantinopole přišel v době, kdy vztahy mezi Byzancí a Persií byly relativně dobré. Zde se pravděpodobně na dvoře Arkadia stal učitelem mladého Theodosia (II.), kterému měl pomáhat v nástupnictví na trůn. Zastával úřad cubicularia a následně se stal praepositum; ze služby v císařském paláci byl propuštěn v r. 413 nebo 414, ale nepřestával jako praepositus mít vliv na politický život na dvoře až do r. 439, kdy byl přinucen vstoupit do kláštera a jeho majetek byl zkonfiskován.

V r. 1939 byly objeveny fresky zobrazující život a umučení sv. Eufemie severozápadně od hippodromu a následně v r. 1942 byl odkryt hexagonální sál, v němž se výjevy nalézaly. Podle pramenů byl kostel sv. Eufemie zřízen v paláci Antiocha a identifikace budovy byla dále potvrzena nálezy bází sloupů nesoucích jeho jméno a titul (praepositus). Začátkem 50. let byl plán paláce s centrálním sálem a jemu představeným půlkruhovým portikem zřejmý. Antiochos svůj monumentální palác podle Bardilla postavil pravděpodobně krátce po r. 429 (cihlové kolky svým systémem datování v cyklu indikcí nabízejí různé roky, ale dle Bardilla stylové jejich rysy poukazují spíše k době okolo r. 429; Bardill a Greatrex 1996, 197).

Hlavní sál jižní části identifikované spolehlivě s palácem Antiocha byl hexagonálního půdorysu s délkou strany 10,4 m a diagonálou 20,8 m; na pěti stranách byl hexagon rozšířen o apsidy (7,65 m šířka, 4,65 m hloubka). Hexagonální sál měl ve středu v podlaze bazén – podle Baldini Lippolis byl nymfeem (autorka dává analogii se stavbou v Gülhane, která podle ní také nymfeem). Nicméně vzhledem k monumentálním rozměrům se zdá, že to bylo spíše velké triclinium s pěti stibadii. Apsidy hexagonu byly polygonální na exteriéru a půlkruhové v interiéru; mezi sousedními apsidami byly ještě vloženy kruhové místnosti, propojené s některými apsidami. Tento sál byl na ose půlkruhového portiku, na který se vedle hlavního sálu připojovaly ještě symetricky rozmístěné skupiny místností; jejich základem většinou kruhová místnost flankovaná menšími pravoúhlými místnostmi někdy vybavenými apsidami – snad to byly malé apartmány s vestibulem a jídelnou. Interiéry paláce byly původně vybaveny podlahami z mozaik a opus sectile.

Průměr půlkruhového portiku vstupního dvora byl úctyhodných 60 m; plocha dvora byla dlážděna mramorovými deskami. Dvůr byl na jihu uzavřen přímým traktem, z něhož byly

odkryty nicméně jen malé části: vstupovalo se do něho propracovaným vestibulem, sestávajícím se z několika za sebou jdoucích místností (jedna z nich kruhového půdorysu).

Na severovýchod od hexagonu byla objevena další palácová stavba, nacházející se v bezprostřední blízkosti bývalé hlavní tepny města – Mese. Ta byla dlouho interpretována jako palác preapospita Lausa, nicméně s velkou pravděpodobností byla Lausova rezidence jinde, jak demonstroval J. Bardill (viz níže).

Také tato druhá palácová stavba má vstupní sigma portik, a to z ulice běžící paralelně se západní stranou hippodromu. Na jižní straně vedle portiku byly malé lázně, k jejichž polyapsidální místnosti vedlo schodiště z ulice; další podobné schodiště na druhé straně lázní vedlo do vlastního vstupního sigma portiku. Za půlkruhovým portikem vymežující dvůr skromných rozměrů byla velká rotunda (vnitřní průměr 20 m). Naproti vchodu do rotundy se nacházel průchod do dvojapsidového vestibulu (apsidy polygonální na exteriéru), za nímž se nacházel sál rozměrný sál (52,5 x 12,4 m), ve finální podobě zaklenutý a opatřený sedmi apsidami (jedna v čele sálu a po třech na stranách). Podle stavebních technik užitých v rotundě a hexagonu jsou obě stavby datovatelné do 5. st. Osa velkého sálu není totožná s osou rotundy, což indikuje, že sál byl vestavěn do parcely, která pro jeho navrženou délku byla příliš malá. Kdyby obě stavby měly jednu osu, zasahoval by apsidový sál až do Mese. Naumann a po něm i Torelli Landini na základě neosovosti a absence kamenného zdiva spojeného kramlemi (jaké je v hexagonu a v rotundě) předpokládají, že sál je pozdější než rotunda (Naumann 1966; Torelli Landini 1990, 13). Raná fáze sálu (bez bočních apsid) má zdivo ze střídajících se pásů cihel (5 řad) a kamenných kvádrů (6 řad), zatímco v hexagonu (mimo zdivo z velkých kvádrů) je to v poměru 4:9-10 – obě stavby asi ne současné (Bardill 1997, 86-89). Hlavní apside sálu a apsidy vestibulu jsou vně polygonální na rozdíl od apsid na bočních sálu, které jsou půlkruhové a mají také jinou techniku zdiva: Půlkruhové apsidy vykazují konstrukci z cihel s občasnými vyrovnávacími řadami z „greenstone“ ukazující na pozdní 5. st. nebo na 6. st. Ještě o něco později (konec 6. st.?) byly v interiéru při stěnách přistavěny pilíře umožňující dodatečné zaklenutí sálu.

Na základě toho, že spodní část rotundy a hexagonu je vyžděna z velkých kvádrů spojených kramlemi se Torelli Landini domnívá, že obě tyto budovy byly vystavěny zhruba ve stejnou dobu a patřily obě do Antiochovy rezidence; longitudinální sál s apsidou byl podle ní dodán až po té, co byl palác byl zkonfiskován. Torelli Landini tak vážně zpochybnila dříve hojně akceptované identifikaci rotundy se sálem jako paláce Lausa, a to také na základě toho, že tyto stavby nejsou přístupné z Mese, jak naznačují písemné prameny pro Lausovu rezidenci, ale mají hlavní vstup z boční ulice vedle hippodromu. Torelli Landini dále upozornila na to,

že mezi stavbou s hexagonálním sálem a rotundou s longitudinálou chybí podle vykopávek jakékoli architektonické oddělení, což svědčí spíše pro jeden celek (komplex budov), než pro dva paláce různých vlastníků (Torelli Landini 1990, 25, 28). Tento názor dále akceptován také např. Baldini Lippolis (Baldini Lippolis 1994, 299f.).

A. Berger (Berger 1997, 361) navrhl, že Antiochův palác mohl být po konfiskaci dán k dispozici císařovně Pulcherii. Je možné, že dlouhý sál byl přistavěn k rotundě v době po získání stavby do císařského vlastnictví. Jak svědčí stavební technika užitá v apsidách rozšiřujících dlouhý sál při Mese, palác byl fungující rezidencí v 6. st. (v té době doložení jeho kurátoři). Rotunda byla nicméně v ruinách již v raně byzantské době, protože jedno z mauzoleí připojených k hexagonu po té, co se ten stal kostelem sv. Eufemie bylo částečně postaveno na ruinách rotundy (Bardill 1997, 92). Transport relikvií světice do Konstantinopole z Chalkedonu byl uskutečněn v r. 680, což dává terminus post quem pro zbudování mauzoleí. Ještě později byla rotunda přeměněna na cisternu. Zřízení chrámu sv. Eufemie v hexagonálním sálu a výstavba připojených mauzolejí v 7. st. indikuje, že stavba již v té době nesloužila k rezidenčním účelům.

Antiochův palác tedy představuje velmi rozlehlou a luxusní rezidenci svou náročnou architekturou akcentující křivky směle konkurující nedalekému císařskému paláci. Dvě části paláce se dají interpretovat jako více veřejná část na severu a privátnější na jihu: na severu byl menší vstupní portik s lázněmi u vchodu a za ním velká rotunda snad sloužící jako audienční sál pro klienty. Zatímco jižní část se vstupem z boční uličky měla v analogii s jinými velkými rezidencemi privátnější charakter s cubiculy okolo portikového dvora a velkým hexagonálním tricliniem pro nejvýznamnější hosty. Takové funkční rozdělení by bylo ve shodě s rozvržením takových paláců jako praetoria v Apollonii, Dura Europos nebo v Athénách (palác gigantů). Dodáním dlouhého sálu ve veřejnější severní části byly v době po konfiskaci paláce splněny další reprezentační nároky rezidence v císařském vlastnictví – tento ve finální podobě sedmiapsidový sál byl určen pro nejvýznačnější hosty a podobně jako jeho protějšek v africké Djemile, Dům Bakcha, byl sál přístupný aniž by bylo nutné procházet nejsoukromější částí s hexagonální tricliniem a cubiculy – typ velkého hodovního sálu jak definován Ellisem (Ellis 2004, 39f.).

Bibliografie:

Naumann a Belting 1966; Bardill a Greatrex 1996, 180-197; Bardill 1997, 67-95; Torelli Landini 1990, 5-35; Müller-Wiener 1977, 122 – 125

II.2.a.2 Palác na ulici Cemal Nadir Sok.

Na stavební parcele mezi ulicemi Aşir Efendi Cad. a Cemal Nadir Sok. byl v r. 1911 objeven rozsáhlý systém klenutých místností tvořící substrukce palácového domu. Terén se v této oblasti svažuje přirozeně na sever ke Zlatému rohu a pro výstavbu paláce byly zřízeny terasy, uvnitř nichž byly objeveny zmiňované prostory. Na ulici Cemal Nadir Sok. je dodnes zachována terasová zeď, která tvoří pohledově fasádu tvořenou čistě cihlovým zdivem, které jen v nejvyšších partiích přechází ve střídání pásů kvádrů a cihel. Ve středu stavby (tedy na úrovni substrukcí) je velký sál s apsidou na jihu. Před ním je obdélný prostor (širší než sál za ním) dělený dvěma řadami sloupů nesoucích klenby; na bocích tohoto prostoru se přimykají menší, vzájemně propojené místnosti. V interiéru je vidět opět cihlové zdivo s občasnými řadami vyrovnávacích vápencových kvádrů.

Dále na sever, přes uvedenou ulici, existovaly ještě další klenuté podzemní prostory – ty byly ale demolovány již v r. 1929, nicméně se zachoval jejich popis a náčrtek. Největším prostorem této části paláce byla dlouhá místnost využívaná snad jako cisterna; ještě více na sever se nacházely menší místnosti uprostřed nichž byly čtyři masivní pilíře. Nalezené kolkované cihly, hlavice sloupů i typ zdiva ukazují na ran. 6. st. jako dobu výstavby rezidence (Bardill 2003, 74). Substrukce jižní části paláce svým plánem prozrazují alespoň z části jak mohl být palác koncipován ve svém hlavním podlaží: ve středu stavby byl apsidový sál (triclinium) před nímž se nacházel buď široký vestibul nebo otevřený dvůr, poskytující výhled směrem ke Zlatému rohu, kde byly další části paláce na nižší úrovni (snad zahrada s menšími místnostmi či stavbami).

Bibliografie:

Bardill 2004, 72-74; Müller-Wiener 1977, 41

II.2.a.3 Palác v Gülhane

V roce 1923 byl odkryt hexagon, do něhož se vstupovalo půlkruhovým portikem, který je ale dodatkem k původní stavbě (podle typu zdiva ale časově ne příliš vzdáleným). Sigma portik na západní straně sálu byl uzavřen přímou zdí, vymežující tak vstupní dvůr. Sál byl v interiéru hexagonálního půdorysu, rozšířeného o niky. Hexagon byl vepsán do méně pravidelného polygonu masivního zdiva uplatňujícího se na exteriéru. Vedle sálu byly ještě menší místnosti s kruhovými a hexagonálními půdorysy, s ním propojené a na jihu a severu ústící do dalších

prostor, které však nebyly vykopány. Také z portiku byly průchody do neznámých k němu připojených prostor. V linii západní příčné zdi portiku je na severu zachován fragment zdi a paralelně s ním další (koridor?) s návaznou klenutou místností.

V centru hexagonálního sálu byla objevena piscina se dvěma nad sebou ležícími bazény - staší osmiboký a mladší šestiboký. Demangel a Mamboury, kteří prováděli vykopávky a nález publikovali, stavbu ztotožňovali s posvátným pramenem kláštera Hodegon. Na druhou stranu Berger na základě studia pramenů míní, že tento klášter byl ale situován více na jihovýchodě (nedaleko mořských hradeb) (Berger 1988, 378) – pravděpodobně pod obchodem s kobercí na ulici Mimar Ağa Cad., kde byly objeveny v 90. letech 20. st. substrukce z 11.-12. st. s hagiasmou vyzdobenou freskou Hodegetrie.

Müller-Wiener hexagon interpretoval jako palácovou stavbu. O jakou se ale mohlo jednat nelze spolehlivě z pramenů určit. Berger ve svém hypotetickém vytýčení hranic regionů Konstantinopole stavbu situuje do regionu II, ve kterém ale *Notitia Urbis Constantinopolitanae* (okolo r. 425) žádný palác nejmenej. Nicméně palác mohl být pozdější. Schneider v hexagonu zase viděl některé z privátních lázní 5. st., jejichž výčet poskytuje výše uvedený dokument. Baldini Lippolis (Baldini Lippolis 1994, 298) oktagon v Gülhane typologicky přiřazuje k tzv. Tempio di Minerva Medica v Římě a přítomnost bazénů ji vedlo k návrhu, že byl nymfeem některého z aristokratických paláců 5. st. Další možností je, že se jednalo o recepční sál aristokratické rezidence (v nichž nezřídka bývaly bazény či fontánky umístěny). Nelze vyloučit, že budova byla snad později užívána jako baptisterium po té, co byl instalován mladšího mramorový bazén krytý baldachýnem (Dark a Kostěnek 2007).

Bibliografie:

Demangel a Mamboury 1939; Müller-Wiener 1977, 42f.

II.2.a.4 Hormisdas

Původ označení lokality jihozápadně od hippodromu jako Ta Hormisdou je snad možné hledat až v době císaře Konstantina Velikého a nejspíše se vztahuje k perskému princovi Hormisdovi, který uprchl z Persie k římskému císařskému dvoru (a je možné, i když ne potvrzené dochovanými písemnými prameny, že na tomto místě stál jeho dům). Historie místa se stává jasnější až z počátkem 6. st., kdy Palác Hormisdas byl soukromou rezidencí

Justiniana I. ještě před jeho nástupem na trůn, v době kdy byl magister militum praesentalis za vlády svého strýce Justina I.

Vedle obligátních obytných a reprezentačních budov byl v paláci ještě kostel sv. Petra a Pavla, podle popisu Prokopia pravděpodobně plochostropá basilika. Pro tento chrám si Justinian vyžádal od papeže relikvie obou apoštolů a také sv. Vavřince. Dopis papeži je datován r. 519. Po té, co se stal císařem a přestěhoval se s manželkou Theodorou do Velkého paláce, byl palác Hormisdas spojen s císařským palácem pravděpodobně dlouhým koridorem (tzv. Marciánovy galerie). Volný palác po nějakou dobu hostil i komunitu monofyzitů, které sem nastěhovala Theodora. Pro ně byl vystavěn i velkolepý oktogonální chrám sv. Sergia a Bakcha (dnes Küçük Ayasofya Camii).

Po smrti Theodory byli monofyzité přestěhováni na jiné místo a část paláce okolo sv. Sergia a Bakcha se stala ortodoxním klášteřem, zatímco druhá část (blíže Velkému paláci) fungovala jako sekulární rezidence pod správou císařského kurátora (bydlela zde např. manželka císaře Tiberia, než vdova po Justinovi II. uvolnila reprezentativní apartmány ve Velkém paláci). Palác Hormisdas byl začleněn do komplexu Velkého paláce nejspíše v době Justiniana II. na konci 7. st. Justinian II. rozšířil Velký palác až k moři a obehnal jej novou hradbou (v té době naposledy zmíněn kurátor paláce Hormisdas – Kostěnc 2004, 27). E. Bolognesi (Bolognesi 2000, 236f.) navrhla, že proslulý oktogonální Chrysotriklinos, hlavní audienční a hodovní sál Velkého paláce ve středně byzantské době, v kronikách vesměs spojovaný s Justinem II., byl totožný se sedmiapsidovým sálem paláce Hormisdas, zmiňovaným při jednáních mezi ortodoxními a monofyzitskými biskupy za vlády Justiniana I. Taková identifikace se zdá být jak z topografického tak i historického hlediska možná. Nicméně samotná specifikace, že sál v Hormisdu měl sedm apsid nám neříká, jestli byl oktogonálního půdorysu (jako tomu bylo v případě Chrysotriklinu), nebo jestli to byla longitudinála s šesti apsidami na bocích a jednou v čele sálu (podobně jako v severní části Antiochovy rezidence). (viz také Velký palác)

Bibliografie:

Bardill 2004, 34; Bardill 2000, 1-11; Berger 1988, 266ff.; Bolognesi 2000, 229-232, 236-237; Kostěnc 2004, 26-27

II.2.a.5 Lausův palác

Literární prameny ukazují, že palác praeposita sacri cubiculi Lause (nevyšší komoří císařského paláce – jistě v r. 420; nejdéle v r. 422 byl v této funkci nahrazen, ale pak ji

zastával ještě snad v r. 431 a 436) nebyl daleko od paláce Antiocha, jeho předchůdce v této vysoké dvorní funkci. Zprávy o paláci mluví jako o velké a bohatě vyzdobené stavbě obsahující také exklusivní sbírku antické plastiky, která byla instalována v portiku paláce otevírajícím se na Mese. Sběrka údajně zahrnovala např. Athenu z Lindu, Praxitelovu Afroditu z Knidu, Feidiova Olympského Dia a další skvosty např. od Boupala či Lysippa. Zeus Olympský byl velmi vysokou sochou (okolo 12,5m) a je dost možné, že byl umístěn v zastřešeném prostoru, takže palác musel mít velké rozměry.

Od doby objevu staveb mezi Antiochovým palácem a Mese panoval mezi archeology a historiky konsensus, že vykopaná rotunda s připojeným apsidovým sálem poblíž západní strany hippodromu byly pravděpodobně součástí Lausova monumentálního paláce. Torelli Landini zpochybnila tuto hypotézu poukazem na to, že rotunda se sálem nebyla přístupná z Mese, jak tomu bylo v případě Lausova paláce (viz II.2.a.1 Antiochův palác). Klíč k nové lokalizaci této aristokratické rezidence tkví podle Bardilla ve vyřešení problému kde byla Philoxenova cisterna, která se podle pramenů nacházela v těsné blízkosti paláce (v ta Lausou). Tato cisterna byla všeobecně identifikována podle návrhu P. Gillia (16. st.) s cisternou Birbindirek na jižní straně Mese, západně od Antiochova paláce. Bardill navrhl pravděpodobnější identifikaci Philoxenovy cisterny s cisternou jejíž zdivo je stále viditelné na severní straně Mese v ulici Babiali Caddesi. Dalším vodítkem pro určení místa, kde se praepositův palác pravděpodobně nacházel, je kompilace dvorských ceremonií (De Cerimoniis) 10. st. Z itinerářů v ní obsažených vyplývá, že palác byl na severní straně Mese, východně od Konstantinova Fora (čehož si všiml již Beljajev na konci 19. st.). Popis velkého požáru v r. 475, při němž byla zničena proslulá sbírka plastik, ukazuje, že palác byl na západ od místa, kde z Mese odbočovala ulice v severním směru ke kostelu P. Marie v Chalkopratei. Průběh této ulice je snad stále zachováván v moderních na sebe navazujících ulicích, které jsou také kolmé k cisterně Yerebatan, nad níž byla umístěna velká civilní basilika. V souvislosti s relokací Lausova paláce Bardill také navrhuje umístit praetorium prefekta města na jižní stranu Mese, naproti paláci Lausa. Podle něho Lausův palác byl pak v 6. st. snad znám jako Symmachův dům, zničený při povstání Nika v r. 532.

Bibliografie:

Naumann a Belting 1966; Bardill 1997, 67-101; Guberti Basset 2000, 6-25

II.2.a.6 Palác Mariny

p. 321 – Palác Mariny (Domus nobilissimae Marinae), dcery císaře Arkadia (403-449), byl podle Notitia Urbis Constantinopolitanae v 1. regionu města (společně s dvěma dalšími paláci princezen theodosiánské dynasti – Palatium Placidianum a Domus Placidiae Augustae), tedy mezi Velkým císařským palácem a starou akropolí. Rezidence Mariny byla vybudována takřka ve stejné době jako odkrytý palácový komplex u hippodromu, který (jistě alespoň jedna z jeho částí) patřil Antiochovi (praepositus sacri cubiculi).

Po smrti Mariny se dostal do vlastnictví státu (stal se tzv. domus divina) a byl spravován kurátory, z nichž poslední je zmiňován jako anonymní osoba na nápisu v městských hradbách (datovaný do pol. 7. st. nebo do 80. let 7. st.) (Mango 1991, 321). V r. 553 sloužil pro ubytování biskupů účastnících se koncilu a roku 605 se v něm konala svatba dcery císaře Foky. Další informace o paláci se objevují až v 9. st. – procházel jím budoucí císař Basil I. na své cestě do císařského paláce po té, co nechal zavraždit císaře Michaela III. v paláci Hagios Mamas.

C. Mango na základě líčení těchto událostí spojených s nástupem makedonské dynastie vyvodil přibližnou pozici paláce: byl v blízkosti Velkého císařského paláce a zároveň také hradeb města na pobřeží. Konstantin VII. (10. st.) nechal opravit lázně nesoucí jméno jeho otce Lva VI., které se nacházely v paláci Mariny (snad totožné s lázněmi zmiňovanými jako lázně u Oikonomeia chrámu Nea Ekklesia v pozdním 10. st.). Nejspíše to byly původní lázně paláce z 5. st., soudě podle popisu jejich výzdoby evokující vzhled pozdně antických privátních lázní (Mango 1991, 323, 326f.). Císařský palác byl za Basila I. rozšiřován směrem na východ přičemž byly vykoupeny a zbourány četné privátní domy pro konstrukci nových palácových staveb. V této souvislosti Mango hypoteticky ztotožňuje tzv. Neos Oikos Basila I. právě s palácem Mariny, který se v pozdním 9. st. stal tak součástí Velkého paláce. Řadu oken v mořské hradbě poblíž Ahirkapi pak hypoteticky spojuje se středně byzantskou fází domu Mariny (Neos Oikos), který se mohl někde v těchto místech nacházet.

Bibliografie:

Mango 1991, 321-330

II.2.a.7 Paláce u kostela Myrelaion

U chrámu Myrelaion (ran. 10.st; nyní Bodrum Camii), jižně od mešity Laleli a Mese, byly archeology objeveny pozůstatky dvou paláců z různých dob - mladší palác byl vystavěn přímo nad ruinami toho staršího.

II.2.a.7.1 Kupolová rotunda

Rotunda impozantních rozměrů, datovaná do ran. 5.st., byla poprvé v hrubých rysech známa z průzkumu D. Talbota Rice provedeného ještě před 2. světovou válkou. Intenzivní vykopávky palácových staveb proběhly ale až v pol. 60. let 20. st. pod vedením R. Naumanna. Centrála má vnější průměr 41,8 m, což ji řadí hned za Pantheon v Římě (je to tedy druhá největší kruhová stavba římské architektury – Striker 1981, 13); vnitřní průměr je 29,6 m. Zdi s maximální šířkou 6,1 m (zachované do výšky 3,4 m) nesly rozměrnou kupoli. Zachovaná spodní část rotundy je vystavěna z velkých vápencových kvádrů někdy spojených kramlemi. V interiéru je osm nik – čtyři pravoúhlé na hlavních osách a čtyři půlkruhové na diagonálních osách. Tento prostor byl typologicky podobný rotundě-vestibulu v severní části Antiochova paláce (nesprávně tzv. Lausův palác). Vchody se nacházely na severu a jihu v pravoúhlých nikách na hlavní osách. Severní i jižní části fasád obsahující vstupy jsou ploché; ta severní je více propracovaná, což ukazuje na to, že zde byl hlavní vstup do budovy. Stylobat se dvěma sloupy in situ před severním vchodem byl částí nezachovaného portiku, snad půlkruhového tvaru (s rekonstruovaným průměrem ca. 55 m). Jižní vchod má před sebou osm půlkruhových schodů (kvůli svažitosti terénu). Kolmo na západní plochou část jižní fasády se připojuje zeď a v prodloužení její linie byla nalezena báze sloupu, což se dá interpretovat jako část kolonády – na protější straně byla pravděpodobně stejná kolonáda (nezachována ale žádná báze sloupu).

Ještě dále na jih, dolů po svahu (níže o ca. 2 m než byla úroveň podlahy rotundy) byla objevena menší stavba modifikovaného kruhového půdorysu (kruhu rozšířeným ve stejných intervalech o trojúhelníkové niky) s opus sectile na podlaze.

Naumann navrhl, že pravděpodobně půlkruhový portik na severní straně rotundy je totožný s půlkruhovým náměstím ta Amastrianou středověkých pramenů. Toto akceptováno Bergerem; jiné umístění ta Amastrianou navrženo v pracích Manga či Bardilla. Z písemných pramenů je známo, že na ta Amastrianou se nacházel půlkruhový portik uzavřený přímou zdí, ve které byla brána s obloukem: Parastaseis (8.st.) zmiňuje sloupy a oblouk před domem patřícím jistému muži jménem Krateros (nad obloukem byly vyobrazeny dvě ruce). Kedrenos k těmto informacím o půlkruhovém dvoru dodává, že sloupy byly údajně i na přímé (severní) straně. Patria (10. st.) jako v mnoha případech podávají zkreslené informace – zmiňují zde také horologion (hodiny), což vzniklo z nepochopení slova horeion (lat. horreum), označující sýpku; dále se zde měl nacházet reliéf zobrazující váhy (Berger 1988). V půlkruhovém dvoře byly sochy a reliéfy - snad původně součást privátní sbírky nebo výzdoby veřejného

urbanistického prvku (Zeus na voze, ležící Herakles, želvy společně s personifikací řeky Lykos, reliéf urozeného muže z Paflagonie a dalšího muže z Amastris i s jeho sluhou). Patria upřesňují, že plastiky se nacházely mezi výkaly – tento detail se jeví pochopitelný, protože náměstí ta Amastrianou fungovalo jako popraviště a dobytčí trh od 9. st. Tyto pramenné informace patrně ukazují na to, že v 10. st byl původní raně byzantský palác v ruinách a jeho portik se stal samostatným náměstím (pokud akceptujeme identifikaci stavby u Myrelaia jako Ta Amastrianou).

Původní identita rotundy s portiky je ale neznámá: Notitia Urbis Constantinopolitanae v regionu VIII nejmenují žádný palác, ale doplněk k tomuto dokumentu (Collectio civitatis) naproti tomu v této oblasti má jeden domus a dvě palatia. Je třeba brát v úvahu i jinou možnost, konkrétně že se nemuselo nutně jednat o palácovou stavbu: Mango uvažoval o tom, že by to mohla být veřejná stavba nazývaná Museion, zbudovaná jistým Museliem. Berger Museion nicméně ztotožňuje spíše s renovovaným Kapítolem. Naumann dále navrhl, že rotunda by mohla být buď palácem Arkadie nebo součástí Kapitolu a navíc ji hypoteticky identifikoval se stavbou kruhového půdorysu opatřenou oculi ve stěnách (a s připojenou stavbou s trojúhelníkovým štítem) nacházejících se přibližně v odpovídajících místech na tzv. Vavassoreho panoramatu Konstantinopole (30. léta 16. st.? na základě starší předlohy) a označenou *Coliseo de spiriti*. Pozice Colisea je také na pohledu na město z Galaty od Melchiora Lorichse z r. 1559 (označena jen názvem v oblacích jelikož jeho panorama zobrazuje severní část starého města a ne jižní kde byla stavba Colisea situována). Striker zpochybňuje takovou identifikaci hlavně z důvodu, že pokud by rotunda byla stále viditelná v 16. st. a její zdi se zdvíhaly do značné výše, jak ukazují vyobrazení, tak by ji jistě popsal P. Gilles ve své topografii ze 40. let 16. st. Ten se sice obšírně rozepisuje o kostelu Myrelaion i o cisterně, ale mlčí o tom že by zde byla dobře viditelná rotunda (Striker 1981, 15). Naumann svůj návrh navíc sám zpochybnil zjištěním, že minimálně východní část rotundy nestála v době, kdy byl stavěn nový palác a kostel. Nový palác stál z části na rotundě a bylo by divné, kdyby západní část rotundy stála v té době do úrovně, v níž by tvořila pohledovou bariéru pro tuto novou rezidenci. R. Stichel nedávno odůvodněně navrhl, že stavba označená jako Coliseo na uvedené mapě je pouze okopírované vyobrazení ruin hippodromu (konkrétně jeho sfendone), v důsledku chyby kopisty přenesené do pozice, v níž se ve městě přibližně nachází kostel Myrelaion a stála monumentální rotunda.

Bibliografie:

Talbot Rice 1930, 151-176; Naumann 1966, 199-216; Striker 1981, 13-16; Baldini Lippolis 1994, 303f.; Müller-Wiener 1977, 240f; Reallexikon zur Byzantinische Kunstgeschichte IV, 418; Berger 1988, 337-346

II.2.a.7.2 Palác vystavěný na ruinách rotundy

V 10. st, kdy byl postaven chrám Myrelaion, byla rotunda už ruinou. Před stavbou pozdějšího paláce byla podlaha rotundy vyjmuta a zkonsolidována. Severní a jižní dveře byly zazděny, interiér byl vybaven vodou nepropouštějící omítkou pro zřízení cisterny v tomto prostoru a byly v něm osazeny sloupy podpírající klenby cisterny. Západní část bývalé rotundy pak pravděpodobně nesla jen terasu před novým palácem, který byl vztyčen v její východní části – tam je systém kleneb složitější a je navržen k tomu, aby nesl samotnou stavbu paláce nad ním tím. Nosné zdi v suterénu paláce ukazují jeho půdorys v úrovni nad rotundou a Naumannovy vykopávky ukázaly i zbytky samotných zdí přízemí paláce: Ten obsahoval obdélnou halu s orientací S-J o rozměrech 21,75 x 7,8 m, před ní na západě byly na rozích haly připojeny dvě předstupující křídla ve formě předstupujících věží, mezi nimiž běžel portik.

Podle typu zdiva v mladším paláci a v chrámu (datovaném pevně do vlády Romana Lakapena na zač. 10. st.) by mohly být obě budovy současné. Zdivo pozdějšího paláce zachováno jen do úrovně o něco výše než jsou základy. Zdá se ale jisté, že zde byly použity střídající se pásy kvádrů a cihel jako v cisterně vybudované v rotundě a současné s palácem. To by ukazovalo na dobu po 6. st., ale pravděpodobně před 11. st. (v té době charakterizovány stavby v Konstantinopoli tzv. “concealed course technique” cihlového zdiva). Severozápadní roh kostela ve své horní úrovni stojí na zdivu rotundy a v tomto místě bylo možné s velkou pravděpodobností procházet mezi oběma stavbami. Podle Strikerovy interpretace nálezů a situace byla rotunda pravděpodobně celá ukryta pod úrovní terénu, když byl zbudován palác a kostel, a terén byl asi pak terasovitě uspořádán (Striker 1981, 16).

V souladu s Bergerem hypotetická identifikace pozdějšího paláce stojí a padá s identifikací půlkruhového portiku rotundy jako náměstí Ta Amastrianou (Berger 1988, 345). Pozdější palác u Myrelaion byl snad domem jistého Kratera, který podle výše uvedených pramenů (viz Rotunda) stál v těsném sousedství půlkruhového náměstí Ta Amastrianou (pokud vytvořeného v půlkruhovém vstupním portiku rotundy). V takovém případě by jako vlastníci a stavitelé mohli připadat v úvahu dva muži tohoto jména: generál Theodoros Krateros

sloužící za císaře Theofila (1. pol. 9. st.) či domestikos Andreas Krateros za Basila I. a Lva VI. (po pol. 9.st.). Palácový dům byl pak pravděpodobně v majetku císaře Romana I. Lakapena (10. st.), za něhož se pravděpodobně stal částí kláštera Myrelaion.

Bibliografie:

Naumann 1966; Müller-Wiener 1977, 240f.; Striker 1981, 13-16, Berger 1988, 337-346

II.2.a.8 Paláce Ta Plakidias

V bezprostředním okolí Velkého paláce existovaly ve 4. a 5. století privátní rezidence konstantinopolské aristokracie, a to nejen paláce theodosiánských princezen a císařoven, ale i jiných vlivných osob: Kromě paláce Antiocha na západní straně hippodromu to byl z písemných pramenů známý palác Flavia Ablabia, praetoriánského prefekta východu za Konstantina. Ten nebyl zřejmě jediný soudě podle nařízení v Theodosiově zákoníku, které zakazovalo stavět privátní rezidence v bezprostřední blízkosti Velkého paláce. Ablabiův domus, nacházející se v regionu I, byl darován na začátku 5. st. augustě Galle Placidii a je známo, že tento palác byl jednak v blízkosti Velkého paláce byzantských císařů a také naproti paláci Gally Placidie st., matky augusty Gally Placidie a druhé ženy Theodosia I. V Notitia urbis constantinopolitanae je palác starší Placidie označován jako Palatium Placidianum na rozdíl od paláce mladší Placidie, který je v tomto dokumentu uváděn jako Domus Placidiae Augustae. P. Speck tento rozdíl v terminologii vykládá v tom smyslu, že *palatium* se vztahovalo k nemovitostem, které byly císařským majetkem (buď jejich původní vlastník zemřel a majetek přešel na stát nebo byly zkonfiskovány), a termín *domus* vyjadřoval, že jejich vlastník je stále naživu (Speck 1973).

Oba paláce byly v majetku císaře jistě v 6. st. a byly spravovány jedním kurátorem. Navíc byly známy pod společným názvem Ta Plakidias a plnily různé funkce. V pozdním 6. st. byl v jednom ze sálů komplexu placidiánských paláců zřízen soudní dvůr (není známo, zda permanentní, nebo jen pro jednorázovou potřebu), jak nás o tom informuje Jan z Efesu ve své Církevní historii (kniha 3.). Palác starší Placidie fungoval jako hostel pro oficiální návštěvy u dvora již v 5. st. a jeden z paláců (možná že i oba) v 6. st. složily jako rezidence papežských legátů v Konstantinopoli, kterým bylo povoleno využívat chrám sv. Sergia a Bakcha v ta Hormisdou. Z toho se dá odůvodněně předpokládat, že oba paláce nebyly od tohoto chrámu příliš vzdáleny a byly možná situovány na svahu mezi Palácem Hormisdas a Velkým paláce, východně od sfendone hippodromu. Tato oblast v době od konce 7. st. byla součástí Velkého

paláce (přesněji jeho části zvané v De Cerimoniis Posvátný palác, jejímž centrem byl Chrysotriklinos). Ta Plakidias byly tedy absorbovány do komplexu Velkého paláce v 7. st., nejspíše za vlády císaře Justiniana II. (685-695, 705-711), který palác rozšířil až k moři a nechal ho obehnat novou hradbou (poslední kurátor Ta Plakidias je doložen v pramenech na zač. 7. st.) (Kostěnek 2004, 27).

V oblasti, kde paláce Ta Plakidias hypoteticky stály, je od doby Theofila (829-842) doložen trikonchální sál s půlkruhovým portikem zvaným Sigma. Je zajímavé, že jedna ze staveb Velkého paláce nesoucí název Sigma je ale v pramenech zmíněna už dříve, a to za vlády Ireny (798-802). Typologicky centrála (v tomto případě trikonch) s připojeným půlkruhovým portikem je charakteristickým rysem skupiny paláců a vil 4.-5. st. a není archeologicky doložen pro sekulární stavby raného středověku v Byzanci, pokud by opravdu měl být dílem Theofila. Dá se odůvodněně předpokládat, že Theofilos spíše restauroval a přestavěl starší budovu pro účely ceremoniálních audiencí církových stran. Bereme-li v úvahu, že v uvedené oblasti se dají situovat oba paláce Ta Plakidias, mohl by trikonch se sigma portikem být původně jejich součástí (Kostěnek 2004, 26).

Bibliografie:

Speck 1973, 144-178 (hl. 144-147); Kostěnek 2004, 25ff., Kostěnek 2005, 47 poz. 4

II.2.a.9 Ta Sophias/Sophiai/Sophiae

Tento palác nesl jméno císařovny Sofie, manželky Justina II. (565-78), a byl umístěn na břehu Marmary nedaleko od Velkého císařského paláce a v těsném sousedství s paláce Hormisdas. Rezidence hleděla na vody Marmarského moře a na Juliánův přístav, který nechal Justin II., už jako císař, upravit a pojmenovat podle své manželky. Palác byl zbudován jako soukromá rezidence Justina II. nejspíše ještě v době, kdy nebyl císařem. Nejstarší zmínka o paláci Ta Sophiais/Sophiai je nejspíše u Corripa v jeho oslavné básni na Justina II.; nicméně v ní tato stavba nenesé žádné konkrétní jméno a ani o její architektuře se nedozvídáme nic (palác snad mohl být podobný ve ztvárnění své mořské fasády sousednímu paláci Boukoleon, jehož zbytky se stále impozantně tyčí na pobřeží). Palác sloužil jako základna přívrženců Herakleia při svržení Foky v r. 610. Theofanes ho nesprávně připisuje Tiberiovi II., nástupci Justina II., ale ten ho (pokud vůbec) mohl pouze renovovat či dostavovat (podle Theofana pro svoji tchýni Anastasii; pro další hypotetické vlastníky rezidence v pozdějších stoletích viz úvod k palácům ve východní části Konstantinopole).

Bibliografie:

Berger 1988, 436ff.; Bardill 2004, 39

II.2.b Aristokratické rezidence v západní části města

II.2.b.1 Paláce v regionech X a XI

Podle zpráv v písemných pramenech by se mohlo zdát, že většina velkých jak veřejných tak i privátních staveb byla soustředěna v raně byzantské době pouze na východě městského trojúhelníku, nicméně P. Magdalino ukazuje, že císařské rodiny od Konstantina do Theodosia II. se snažily využít celé území sevřené Konstantinovými hradbami. Dokládají to již dva konstantinovské monumenty: Poblíž hradeb postavil císař své mauzoleum a Kapitol byl založen na místě takřka stejně vzdáleném od císařského mauzolea jako od Konstantinova fora ve východní části města.

Největší hustota běžných obytných staveb byla mimo oblast starého Byzantia, regionech VI, VII a X - severozápadní čtvrtina města tak byla nejvíce obydlena. Velká část regionu X byla okupována stavbami nerezidenčního charakteru (lázněmi Constantia a monumentálním nymfeem) a oblastí s malou hustotou osídlení tvořenou paláci (oikoi) příslušníků císařské rodiny: augusty Placidie (dcera Theodosia I.), augusty Eudokie (žena Theodosia II.) a nobilissime Arkadie (sestra Theodosia II.).p. Tyto rezidence spolu s paláci augusty Pulcherie (sestra Theodosia II.) a Flaccilly (druhá žena Theodosia I.) v regionu XI tvořily protipól císařských privátních domén na východě města v blízkosti Velkého paláce (paláce obou Placidii, Mariny a Pulcherie) s tím, že paláce v západní části Konstantinopole byly sekundárními rezidencemi těchto vznešených dam z císařské rodiny.

Jak bylo uvedeno výše, ve východní části se paláce soustřeďovaly okolo Velkého paláce; podobný důležitý bod, který přitahoval aristokracii, existoval i na západním okraji Konstantinopole - byl jím chrám sv. Apoštolů s císařským mauzoleem (a důležitou roli hrál také Valntův akvadukt, který poblíž vstupoval do Konstantinova města). V regionu X se dá předpokládat, že tyto aristokratické rezidence byly v té části, která nebyla zastavěna oněmi 636 domy střední třídy zmiňovanými v Notitia Urbis Constantinopolitanae, (ty je možné podle Magdalina lokalizovat zhruba do oblasti podél Zlatého rohu). Zmiňované paláce císařské rodiny byly dále na jihu, v oblasti, kde se nacházely veřejné lázně Constantia, které daly název pak celé této luxusní čtvrti - Constantianae). Nestály zde ale jen paláce členů

vládoucí dynastie, ale i dalších aristokratů. Olympias, oddaná stoupenkyně biskupa sv. Jana Chrysostoma, měla tři domy – nejvíce preferovala právě ten u lázní Constantia. Jiný dům v této luxusní rezidenční oblasti patřil v 6. st. senátorské dámě jménem Hilara. Snad nacházel na místě, kde byl v 11. st. zbudován klášter Pantokratora (Zeyrek Camii), který je prakticky celý postaven z cihel s kolky datovatelnými do 5.-6. st. (Magdalino 2001, 57). Někde poblíž Constantianae byl dům gótského generála Flavia Areobinda (či jeho vnuka stejného jména) – ta Aerobindou. Tchán Areobinda mladšího, římský patricius a pozdější západní císař Olymbrius vlastnil domus (ta Olymbriou) nacházející se jihovýchodně od Constantianae. Na druhé straně čtvrti Constantianae byl palác Olymbriovi dcery Anicie Juliany (v jeho sousedství nechala v ran. 6. st. vybudovat proslulý chrám sv. Polyeukta). Domy Olybria, Anicie Juliany a Promota (magister militum Theodosia I.) ležely podél severní větve Mese v regionu X.

Anicia Juliana pocházela z Theodosiánské dynastie – z matčiny strany byly jejími prababičkami augusta Eudokia a augusta Placidia. Magdalino (Magdalino 2001, 60) se domnívá, že ta Olymbriou byly možná totožné s jedním z theodosiánských domus v této oblasti, a to s palácem Gally Placidie. Pokud dům Placidie v regionu X nebyl tedy nazýván svým původním jménem od 6. st. dále, pak by se všechny zmínky o kurátorech 6. a 7. st. majících na starost palác(e) Placidie jednoznačně vztahovaly jen na paláce v regionu I (viz také Paláce ve východní části Konstantinopole). Od své babičky Gally Placidie získala Olymbriova žena jméno Placidia a Galla Placidia jako dcera Theodosia I. a matka Valentiniana III. poskytla Olymbriovi právo nárokovat si titul západního císaře, který získal sňatkem a uplatnil v r. 472. Dům Placidie by tedy byl velmi příhodnou rezidencí muže čekajícího v Konstantinopoli na trůn západního císaře. Před r. 518 se kostel sv. Eufemie v ta Olymbriou stal sídlem klášterního společenství – po smrti svých rodičů (Olymbria a Placidie) se Juliana odstěhovala z paláce ta Olymbriou do paláce připojeného k jejímu chrámu sv. Polyeukta, zděděného od své prababičky Eudokie. Oba domy nebyly nejspíše od sebe příliš vzdáleny. Magdalino dokonce předpokládá, že všechny theodosiánské paláce tvořily jeden blok podél severovýchodní strany severní větve Mese.

Domus Pulcheriae a palatium Flaccillianum (jak nazývány v *Notitia Urbis Constantinopolitanae*) představovaly theodosiánské rezidence v regionu XI. Markiánův sloup tyčící se mezi sv. Apoštoly (Fatih Camii) a sv. Polyeuktem označuje místo (nikde v pramenech nezmiňovaného) císařského fora a zároveň snad i místo, kde mohl být palác Marianovy ženy Pulcherie (Magdalino 2001, 67). Palác Flaccilly, druhé manželky Theodosia I., po její smrti přešel do majetku říše a stojí za povšimnutí, že zůstával až do 6. st. funkční

císařskou rezidencí, kde byly uskladněny i císařské insignie – oděvy. Asi proto byl také místem, kde byl vzbouřenci za povstání Nika v r. 532 prohlášen proti-císařem Hypatius. Magdalino (Magdalino 2001, 67) si klade otázku, zda tento palác nemůže být totožný s anonymní stavbou zmiňovanou v pozdějších středověkých pramenech (hlavně např. v De Cerimoniis) připojenou ke sv. Apoštolům (region XI): Císař se po bohoslužbě v chrámu na velikonoční pondělí odebral do paláce (*palation*), kde si odpočinul v ložnici (*koiton*) a obědval v tricliniu; na svátek sv. Konstantina a Heleny bohoslužba končila hostinou v ”palatii” vedle chrámu. Dozvídáme se také, že tento anonymní palác měl i svůj vlastní dvůr. Císař měnil roucho při příchodu i odchodu z paláce, což naznačuje, že ceremoniální roucha zde byla trvale uskladněna společně s jídelními servisy. Tyto skutečnosti hovoří ve prospěch Magdalinova ztotožnění stavby u chrámu sv. Apoštolů s palácem Flaccilly.

Pokud by všech pět výše uvedených theodosiánských paláců bylo na severní větvi Mese mezi sv. Apoštolů a Philadelphiem, měly by výhodnou polohu v tom, že by měly přístup z hlavní třídy a snadné a přímé zásobení vodou z Valentova akvaduktu. Konstantin a jeho syn Constantius II. rozpoznali výhodnost místa hned v začátcích: První zde umístil mauzoleum a ten druhý veřejné lázně využívající příležitosti napojit se na akvadukt, hned jak vstoupí do města. Život Olympiady (vnučky Ablabia, praetoriánského prefekta východu za Konstantina) ukazuje, že aristokracie následovala císařský příklad zanedlouho po té – Olympias se sem stěhovala ještě před koncem 4. st. a je myslitelné že dům zdědila po svém otci. Dům pak mohl přejít do vlastnictví theodosiánské rodiny a snad byl dán Galle Placidii, jelikož jiný Ablabiův dům blízko Velkého paláce měl stejný osud (Magdalino 2001, 69).

Bibliografie:

Magdalino 2001, 53-69; Harrison 1989; Berger 1997a; Baldini Lippolis 1994

II.2.b.2 palác Helenianai

Ve čtvrti Psamathia na jihozápadní straně města, vně Konstantinových hradeb, se nacházel jediný palác připisovaný v Konstantinopoli císařovně Heleně (Prokopios o něm výslovně mluví jako o paláci, který je nazýván podle Heleny). Rezidence je několikrát v raně byzantské době zmiňována v pramenech – poprvé při korunovaci Lva I. v r. 457 jako jedna ze zastávek na ceremoniální cestě z Hebdomu do centra města; v r. 498 jsou zase vzpomínány lázně. Poblíž paláce se nacházelo martyrium sv. Karpa a Papyla, které je dodnes zachováno v úrovni substrukcí (pod novodobým kostelem) a umožňuje tak přibližné určení polohy tohoto paláce.

Místo zv. Helenianai (označení vztahující se nejen na palác samotný, ale i na jeho blízké okolí) bylo podle pramenů "pod kostelem sv. Štěpána u Sigmy". Termín sigma v tomto případě indikuje půlkruhový portik, který byl buď jako exedra rozšiřující ulici jdoucí v těchto místech, nebo přímo jako vstupní portik paláce, jak míní Berger.

Bibliografie:

Berger 1988, 605f.; Berger 1996

II.3 Malá Asie (včetně ostrovů)

Pobřežní pás Malé Asie byl v antice jednou z nejbohatších a nejhustěji obydlených oblastí říše s prosperujícími městy. V pozdější římské a raně byzantské době se ale vzhled měst změnil i zde: byly budovány opevnění či citadely a křesťanské chrámy, zatímco veřejné stavby a pohanské chrámy byly nečasto opuštěny nebo adaptovány k novým účelům. Velká centra byla reprezentována např. městy Efes, Sardis, Milet, Afrodisias, Side či Nikaia. Perioda mezi tetrarchií a 6. st. byla obecně klidná a prosperující, o čemž svědčí rozmach stavebních aktivit. Prvním signálem pozdější neklidné doby byl perský vpád na začátku 7. st., který byl pak vystřídán četnými výboji islámského kalifátu. Během *Dark Ages* se původně výstavná města malé Asie měnila v mnoha případech na pouhé pevnosti se sídlem biskupa či vojenského velitele jako reprezentantů císařské moci. V byzantské době se stala Malá Asie mimo jiné také centrem klášterního života a kláštery byly stavěny jak vedle měst tak i na odlehlých místech, často v horách. (Foss a Magdalino 1977, 65-66)

II.3.a Afrodisias

Žádný z pozdně antických římských a byzantských domů v Afrodisias nebyl zcela odkryt a ani nebyl předmětem podrobné studie. Domy jsou zde typologicky shodné s těmi objevenými ve Stobi, Athénách či Sardis: místnosti okolo peristylu, hlavní prostor jako apsidový sál.

II.3.a.1 North Temenos Complex

Palácový dům nazývaný North Temenos Complex byl zbudován u severní zdi temenu chrámu Afrodity, na jehož místě později vyrostla katedrála. Vstup do domu přes portik do atria či vestibulu s mozaikovou podlahou (čtyři roční období, geometrické motivy) a bazénem. Tento prostor se otvíral přes trojarkádu do přilehlé místnosti (či exedry) na jihu, která byla zdobena mozaikou s loveckými motivy a vybavena na zadní straně nikami – odpovídající místnost na

severu byla v další fázi oddělena zdí (zazděny sloupy trojarkády). Z atria/vestibulu byl vstup dveřmi do velkého apsidového sálu (20 x 10 m). Sál byl na severu flankován malými místnostmi a na jihu k němu přiléhala část domu s místnostmi organizovanými okolo dvora - obytná část domu. Nejstarší fáze domu je datována do přelomu 2. a 3. st., monumentální přestavba ve 4.-5. st. (dle stylu mozaik). Návrh, že se jednalo buď o palác guvernéra Karie a Frigie nebo o biskupský palác, se ukázaly jako neodůvodněné.

Bibliografie:

Sodini 1997, 474; Baldini Lippolis 2002, 119-120:

II.3.a.2 Dům severně od Sebasteia

Dům severně od Sebasteia ukazuje juxtapozici dvou odlišných částí (E na obr. 55 a obr. 56 in: Sodini 1997): Na severu je to římský soukromý dům s malým otevřeným dvorem se čtyřmi sloupy v rozích (atrium), na jehož severní straně se přes trojarkádu vstupovalo do recepčního sálu (neodkryt kompletně). Na západní straně atria se po schodišti vystupovalo do patra; dále se přes impluvium šlo do prostor, které nebyly odkryty. Z atria byl také vstup přes úzký koridor nepravidelného půdorysu do dalších prostor s evidentně více veřejným charakterem – byl zde portikový dvůr, který měl na severní straně apsidový sál, naproti němuž na straně dvora byla exedra artikulovaná střídavě půlkruhovým a pravoúhlým nikami (nymfeum?). Na jižním konci jihozápadního portiku tohoto dvora byla apsidová místnost. Stavba je datována do 5. st. a byly v ní nalezeny vedle mytologických soch také medailony jmenující filosofy se vztahem k neoplatonské škole.

Bibliografie:

Sodini 1997, 476; Baldini Lippolis 2002, 119-120:

II.3.b Salamina (Kypr)

Velké římské rezidence datované mezi 2. – 3. st. známe z měst jako Nea Pafos, Kourion či Salamina. Velkolepý palác v Nea Paphos nazývaný Dům Thesea snad sloužil jako rezidence provinčního guvernéra (viz Praetoria). Významný aristokratický dům palácového typu byl objeven na přelomu 60. a 70. let 20. st. v jihovýchodní části města Salamina ca. 150m severně od raně křesťanské basiliky („Campanopetra“). Salamina byla zničena těžkými

zemětřeseními r. 332 a 342 a po určité době opuštění byla obnovena císařem Constantem II. (337-61) a dostalo po něm nové jméno – Constantia. Název „Olejárna“ byl paláci dán archeology podle toho, že v apsidovém sále byl nalezen list na olej – ten instalován v pozdější době, kdy dům již nesloužil svému původnímu účelu. Palác byl postaven na zbytcích staveb z helenistické doby, ale nebyly na tomto místě zjištěny žádné pozůstatky starších římských budov. Stavba byla zničena Araby v 7. st. a pak následně během 8. – 12. st. byly v jejích ruinách zpracovávány zemědělské produkty (např. nález lisu).

Půdorys domu je relativně ortogonální a ukazuje centrální dvůr s portikem a dva koridory, které obsahovaly každý jeden vchod do budovy – hlavní vstup do ní byl asi tím na západě a ten na jihu sloužil jako služební. V severovýchodní části domu se nacházel velký apsidový sál. Dvě schodiště (to na jihovýchodě bylo točité a je to dle O. Callota jedním z nejstarších příkladů tohoto typu) ukazují jasně na existenci horního podlaží, kde byly obytné a také další reprezentační prostory vlastníka paláce.

Dvě části paláce vykazují luxusní výzdobu: Apsidový sál a jihozápadní část domu, kde fragmenty výzdoby pocházejí z prostor v 1. patře. Apsidový sál měl rozměry 13,40 x 8,30m a na východě byl zakončen širokou apsidou osvětlenou třemi okny. Na západě byl široký vchod do sálu v interiéru flankovaný dvěma nikami, stejné niky byly i na bočních stěnách. Podlaha sálu byla kryta sádrou nazývanou „kyperský mramor“; úroveň apsidy je ca. o 18cm výše než sálu a podlaha zde byla zdobena mozaikou. Stěny sálu byly v interiéru rytmizovány pilastry. Výzdoba stěn sálu byla ve dvou horizontálních pásech: V prvním pilastry s korintskými hlavicemi nesoucími římsu; niky ve stěnách byly završeny oblouky s plastickou výzdobou. Ve druhém pásu byla půlkruhová okna, okolo nichž běžel vlys kopírující jejich tvar. Výzdobu na nejvyšší úrovni zakončovala další profilovaná římsa. Jaká byla výzdoba ploch v polích ohraničených pilastry nelze bohužel určit. V apsidě sálu chybí jakékoli známky po výzdobě stěn, což podle Callota může znamenat, že kamenné zdivo se zde pohledově uplatňovalo (Callot 1980, 343).

Výzdoba sálu v 1. patře svou bohatostí předčila výzdobu apsidového sálu v přízemí. Sál na horním podlaží se nacházel nad dvěma místnostmi v přízemí, na jih od západního vstupního koridoru. Rozměry tohoto reprezentačního prostoru byly 9,20 x 6,40m. Rekonstrukcí bohatých nálezů fragmentů spadlé štukové výzdoby bylo možné dokonce určit i jaká byla v horním podlaží okna a dveře. Stejně jako v apsidovém sále tak i zde byla výzdoba organizována ve dvou nad sebou umístěných pásech – spodní pás vykazoval rytmické dělení pilastry s kanelurami a hlavicemi s figurální výzdobou. Mezi pilastry byla okna a dveře orámovaná vlysem ve své horní půlkruhově zakončené části. Pilastry byly korunovány bohatě

utvářeným nadsloupím skládajícím se z architrávu, vlysu a římsy, přičemž římsa byla členěna na desky s reliéfními výjevy z lovu. Nad tímto nadsloupím byl druhý pás štukové výzdoby členěný polosloupky, mezi nimiž byla okna.

Štuk jako prostředek dekorace byl nalezen v mnoha stavbách Itálii a v provinciích (hl. Galie), ale v nich byl spíše prostředkem doplňující ostatní prvky výzdoby či jako podkladový materiál pro fresky. V Salamině je to ale jiné, zde je hlavním prostředkem pro vybudování architektonické kompozice na stěnách. Výzdoba je pouze štukem nejspíše i z čistě praktického důvodu: V ostatních částech řeckého světa obvyklé mramory nebyly na Kypru těženy a byly pouze importovány pro velké veřejné stavby. Výzdoba vlysu v horním sále motivy z lovu je obvyklá v umění 4. a 5. st. a ukazuje člověka vítězího nad divokou zvěří - motiv je znám z mozaik v římských vilách a domech v Antiochii, Apamei, Piazza Armerina či v různých rezidencích v severní Africe. Nacházíme zde ale i momenty důležité pro další umělecký vývoj, jako je např. systematické opakování motivů z předchozích uměleckých period jako dekorativních prvků ve výzdobě je pak charakteristické pro byzantské umění (např. postava č. 19 s vlysu má svůj protějšek v pokladu v Kaiseraugst datovaném do 4. st.).

Rezidenční funkce budovy je zjevná již z půdorysného uspořádání: Dvůr s portiky a koridory a s připojeným apsidovým sálem je častý v aristokratických domech a vilách pozdější Římské říše – na Kypru je to např. dům zv. ”annexe d’Eustolios” v Kourion, který vykazuje podobný půdorys. Poměrně skromné rozměry stavby (celkový půdorys 37 x 25m) ukazují, že to byl spíše soukromý dům (pravděpodobně aristokrata či kupce) s hlavním účelem pro bydlení a ne palác s veřejnou funkcí.

Bibliografie:

Callot 1980, 341-373; Sodini 1997, 492

II.3.c Sardis

Nedávné vykopávky v těsné blízkosti a na jih od hlavní pozdně římské kolonádové ulice protínající město objevily řadu rezidencí budovaných ve 4. st. po jejích obou stranách: Plány vykopávek byly publikovány zatím jen sumárně, nicméně ukazují důležité prvky rezidenční architektury horních vrstev pozdně antické společnosti. Některé domy měly apsidová triclinia a zbytky schodišť ukazujících na existenci horního podlaží. V sektoru MMS/S (Sodini 1997, obr. 53) je vidět zbytek stavby, která má na své odkryté straně tři za sebou jdoucí apsidy –

mohlo by se jednat tedy o multiapsidální triclinium? Většina luxusním domů ve městě se na základě průzkumu jeví jako opuštěná už před ca. rokem 700.

Bibliografie:

Sodini 1997, 473

II.4 Syrie, Palestina a Arábie

Syrie

V širším smyslu byla v antice jako Syrie označována rozsáhlá oblast obývaná ve většině semitskými Syřany, tedy od Amanu až k Sinai, na východě limitovaná pouští a na západě Středozemním mořem, na severu hraničila s Mezopotámií. V politickém systému římského imperia to byla ale pouze oblast definovaná hranicemi provincií Syria Prima a Secunda. V době mezi 5. a 6.st. zažívala Syrie nebývalý ekonomický i populační rozkvět, stejně jako rychlou christianizaci. Města jako Antiochie či Apamea a také venkov byly velmi bohaté. Prosperita končila nicméně s obnovením bojů mezi Byzancí a sassanovskou Persií, která vedla ke zničení Antiochie na zač. 7.st. K tomu se připojily zemětřesení a mor. Po islámské konquistě se oblast stala méně významnou a Antiochie klesla na úroveň provinčního města v hraničním pásmu s Byzancí. Na druhou stranu Arábie a Palestina, které byly vzdálenější od válečných konfliktů prosperovaly přes 6.st. a venkov si zachovával místy značný ekonomický potenciál i dále do 7.st., už pod kalifátem.

Palestina

Provincie Palestina byla založena Hadriánem na místo bývalé provincie Judea po potlačení povstání Bar Kohby (r. 135), jako důsledek antižidovské politiky. Severní hranice provincie běžela nad hlavním městem Caesarea Maritima; na jihu po Diocletianových reformách bylo území zvětšeno o Transjordánsko, Negev a jižní Sinai. Někdy na konci 4. nebo na zač. 5.st. byla pak provincie v souladu s tehdejší politikou rozdělena na tři menší. Mezi nejvýznamnější města patřily Caesarea, Jeruzalém, SkythopolisSepphoris či Pella. Od Konstantinovy doby zažila Palestina významný rozvoj v souvislosti s oficiálním nástupem křesťanství jako země Ježíšiova působiště (stavební aktivita na významných poutních místech). Hlavním ekonomickým činitelem v Palestině bylo zemědělství, k němuž se výraznou měrou připojilo i poutnictví do Svaté země. Nicméně v 6.st. morová epidemie oslabila ekonomický potenciál země a následně pak perská okupace v ran. 7.st. Za umajovské dynastie došlo k jisté obnově,

ale přemístění hlavního města do Bagdádu za Abbasidovců podpořilo ekonomický i demografický úpadek.

Arabia

Reformy mezi 4. a 6.st. zvětšily území provincie v severním směru až takřka k Damašku. Středem provincie bylo město Bosra. Od konce 5.st. byla ochrana hranic a bezpečnosti provincie svěřena nomádkým kmenům vedeným Ghassanidovci, což vedlo k opuštění mnoha starších pevností. V pozdní antice zažívala Arabia značnou prosperitu danou dlouhodobým mírem na jejím území. Populace se zvýšila a začala významná kolonizace dříve neúrodných oblastí stepi, pokračující i v 7.st. a dále za Umajovců. Prosperita venkova v této pozdní době je ve srovnání s ostatními místy bývalého byzantského Blízkého východu zjevná také v budování četných kostelů a klášterů, v nichž archeologické průzkumy objevily řadu mozaik, z nich poslední jsou datovány až do 8.st.

Bibliografie:

Tate in: Dentzer a Orthmann (ed.) 1989, II, 97-116; Avi-Yonah 1974, 322-354; Bowersock 1983

II.4.a Antiochie/Dafne

Nejnámější a velmi luxusní rezidence antiošské nobility **vila Yaqto** se nacházela na předměstí Antiochie v Dafne, kde si místní aristokracie s oblibou zřizovala nákladné vily suburbany. Vykopávky odkryly pouze část rezidence značně komplikovaného půdorysu, který je zjevně výsledkem několika stavebních fází. Nejstarší části paláce byly postaveny ve 3. st. Velkolepá přestavba byla pak realizována v 5. st. a zahrnovala např. výstavbu malých lázní (30-32; pozn. číslování místností podle Baldini Lippolis 2002, obr. na str. 132 - „Antioch 7“), zřízení portikového dvora s exedrami (2,6,7) a také nové mozaiky v pravouhlém sále č. 38, mezi nimiž dominuje proslulá mozaika Megalopsychia. Tato fáze bývá spojována s magistrem militum per orientem jménem Ardabour (v této funkci mezi r. 450-457), ke kterému odkazuje nápis v sále (38). Poslední úpravy proběhly na konci 5. nebo na zač. 6. st., např. mozaiky v křížovém sále č. 10. Zda se v tomto případě jednalo o rezidenci s velkým peristylovým dvorem, nebo o otevřenější kompozici s portikem a dvěma či třemi křídly není možné kvůli nekompletnímu provedení vykopávek určit. Vykopaná část paláce ukazuje na jihu křídlo opatřené koridorem na fasádě, za nímž se nacházely dvě skupiny místností. Jedna z nich zahrnovala menší dvůr s portiky na třech stranách a dvěma exedrami. Za exedrou č. 6

byly menší místnosti a v rohu této části místnost v interiéru křížového půdorysu. Druhá jižní skupina má ve středu velký křížový sál (10) vepsaný do čtverce, v němž jsou rohy vyplněny malými místnostmi (stejně pak i podél jeho jižní strany). Takřka kolmo na výše uvedený koridor nacházející se před jižními místnostmi jde v severním směru portik, za nímž bylo odkryto několik místností, z nichž nejrepresentativnější byl zmiňovaný pravoúhlý sál č. 38 přístupný z portiku průchodem mezi dvěma sloupy. Původně volný prostor (dvůr?) vymezený těmito dvěma křídly byl částečně v 5. st. zastavěn jak servisními místnostmi, tak i malými lázněmi.

Bibliografie:

Baldini Lippolis 2002, 134-135; Sodini 1997, 484

II.4.b Apamea

Peristylový domus konvenčně nazývaný **Dům jelena** patřil některému příslušníku apameiské nobility a byl vystavěn v 5. st. a zničen na konci 6. nebo v 7. st. Výzkumy v této palácové rezidenci nebyly zatím kompletně publikovány. Na dvou stranách dvora domu je zachován portik (na dalších straně je z něho jeden sloup a na poslední nezachován vůbec), na nějž se otvírá na jihu přes trojarkádu velký pravoúhlý sál–triclinium o rozměrech 13,30 x 9, 85 m. V něm byly nalezeny zbytky půlkruhového hodovního stolu (sigma). Ze sálu vedlo na třech stranách několik dveří do dalších prostor domu, z nichž dva na jeho bocích byly nejspíše malé dvory a malá apsidová místnost s předsíní (na východ od triclinia) pravděpodobně privátní jídelna. Za jídelnou se nacházela kuchyně, která s ní komunikovala přes vlastní vestibul a dvůr na boku triclinia. Za tricliniem běžel koridor (podobně jako v Domě konzolových hlavic či v Domě kaskády v Utica nedaleko Kartága), za nímž na ose sálu se nacházela trojice místností (střední s apsidou) sloužící nejspíše jako cubacula, umístěná v klidnější části domu.

Bibliografie:

Sodini 1997, 484f.; Baldini Lippolis 2002, 141-142

II.4.c Bejrút

Dům fontán (finální podobu dostal snad na zač. 6. st., zničen zemětřesením v pol. 6. st.) patří společně s Domem žárlivosti a Domem s peristylovou zahradou k největším a nejluxusnějším

rezidencím pozdně antického Bejrútu, jejichž vlastníkům snad patřily i sousední obchody a dílny obklopující jednotlivé domy v bloku městských insul. Velké recepční prostory Domu fontán byly přístupné pouze pro průchodu systémem koridorů a dvorů – nejprve bylo nutné projít třemi mramorem dlážděnými dvory, kde fontány, osvěžující vzduch v parných letních dnech, malby a mozaiky společně se zajímavými průhledy byly znaky bohatství. Na konci takové cesty interiérem domu tu byl jeden apsidový a druhý pravoúhlý sál. Ten druhý dělen monumentálním obloukem na dvě nestejně velké části; tento sál byl do domu včleněn ze sousední stavby v insule. V apsidě triclinia ležel při hostinách pán domu s hosty na půlkruhovém lehátku, zatímco velký obdélný prostor před apsidou sloužil pro hudebníky, akrobaty a také pro servírování jídel. Oba sály se nacházely v zadní, více privátní části domu. Na druhou stranu audienčním prostorem, kde byla veřejná funkce převažující – místo schůzek rodinné rady či přijímání klientů (ranní salutatio) - by mohla být v tomto domě místnost v sousedství vchodu do domu a prvního dvora. V Domě fontán jako obytné jednotky by mohly být identifikovány místnosti na obou stranách chodby před pravoúhlým sálem v zadní části domu (tedy 10 a 11, 15-17; pozn. číslování místností podle www.acresearchaeology.org); některé obytné prostory mohly být i v patře, ale otevřené dvory a přítomnost velkých sálů osvětlovaných okny v horních částech stěn nedávalo mnoho možností pro budování horních pater. Snad by patro mohlo být nad místnostmi u ulice (20-21), přestavěných z původních obchodů. Servisní prostory v domě zahrnovaly mj. latriny a umývárny, identifikované v severní části vedle ložnic, zatímco kuchyně a skladovací prostory se nacházely ve východní části domu.

Bibliografie:

Perring 2003; www.acresearchaeology.org

II.4.d,e Gerasa a Madaba

Gerasa a Madaba poskytují zajímavé příklady opravdu pozdních byzantských domů, z přechodové doby mezi byzantskou a raně islámskou periodou. V r. 1993 byla v **Gerase** objevena část budovy označovaná jako byzantský palác datovaný do 6. st. a obývaný ještě v raně umajovské době. Vykopány byly jeho jižní fasáda a dva sály s mozaikovými podlahami, komunikující s koridorem (v úrovni suterénu koridoru zachován klenutý prostor), který se zdá být součástí portikového dvora (zahrady). Vykopávky měly bohužel charaktr záchranného výzkumu a byly značně limitovány stávající zástavbou. Hlavní sál byl zdoben

monumentální podlahovou mozaikou s dionýsiovským námětem a bordurou s kantů v nichž byly vyobrazení zajíci.

Madaba, „Spálený palác“: Velký mozaikový sál (č. 1 na obr. 85, Sodini 1997) byl znám od r. 1985; výkopy v 90. letech 20. st. pak přinesly plán celého domu. Ve středu budovy byl dlážděný dvůr s delší stranou o délce takřka 20 m. Na jeho východní straně běžel portik, k němuž se připojoval zmiňovaný pravoúhlý sál, zatímco naproti na západní straně dvora byl také portik (nebo hala) s mozaikami na podlaze (lovecké scény), který navíc nesl patro. Dále na západ byly různě velké místnosti. Dům byl přístupný jednak vstupem z římské ulice portikem s dveřmi otevírajícími se do dvora a jednak měl velký sál boční vchod z dlážděného dvorku. Typologicky dům tedy shodný se standardními doby známými z římské doby v této oblasti. Stavba je datována do pozdního 6. nebo raného 7. st. a tento luxusní dům zničen byl pravděpodobně až velkým zemětřesením v r. 749.

Bibliografie:

Sodini 1997, 498; Z'ubi, Gatier, Piccirillo a Seigne 1994, 539-546, obr. 27-30

***Villae a proasteia* – aristokratické paláce v mimo městském kontextu**

1. Charakter vil v pozdní antice

Vila byla jedním z charakteristických prvků Římské říše v oblasti sociální, ekonomické i kulturní. Vznik vil v Itálii byl důsledkem expanze říše a v provinciích to byl snad nejmarkantnější příklad romanizace. Největší rozkvět vily zažily do 3. st., kdy pak prošly stejně jako celá společnost krizí, po níž následovala perioda jejich transformace - někde velmi pozitivní a produktivní. Krize 3. st. (kontinentální Evropa): některé vily byly bezpochyby zničeny nájedníky, jiné nebyly zničeny, ale spíše jen opuštěny a pak později znovu osídleny. Revival ve 4. st.: některé oblasti Evropy prosperovaly lépe než jiné - od Diocletiana dále se v Británii objevují velké a výstavní vily, oblast okolo císařského města Trevír zažila podobný revival stejně jako jižní Galie, Pannonie či Dalmácie. Po krizi zůstávají v Evropě hlavně velké statky pozemkové aristokracie, která z tohoto přechodného období vyšla značně posílena – lokálně se stala bohatší a mocnější a na druhou stranu stále více nezávislá. Panství byla více do sebe uzavřená a soběstačná a ztrácela ekonomické a sociální vztahy s městy (dříve značně silné); ve vilách se koncentrovalo značné bohatství. Na evropském kontinentě vily prosperovaly na určitých místech do 5. a v omezené míře i 6. st. (jižní Galie, Sicilie), jak ukazují moderní archeologické vykopávky (např. bohatost mozaikových podlah) – tyto pozdní vily byly značně propracované po stránce architektonické a jejich nákladné mozaiky byly provedeny hlavně v koridorech a porticích, tedy ve veřejných prostorech, což naznačuje že samy vily se snad stávaly více veřejnými stavbami než dříve. Nebyla to už jednoduše jen obydlí vlastníků půdy, ale sídla sekulární lokální moci. Pozadím pro tento vývoj byla rostoucí nestabilita na kontinentu, zmenšování se římského území a objevování se barbarských enkláv na území říše.

Obecně měly luxusní vily dominantní postavení v krajině (terasy) a zohledňují dobrý výhled, stejně jako umístění u velkých řek či hlavních cest. Vily pozdní antiky byly často budovány na místě ranějších staveb, přičemž monumentální architektonické prvky jako sigma portiky dodávány až v pozdní době (např. Montmaurin). V pozdní antice při přestavbách vil byl kladen velký důraz na provedení vstupních prostor sloužících také jako přijímací místnosti – byly zřizovány vstupní dvory (poměrně často půlkruhové) a monumentální vestibuly, místnosti byly artikulovány množstvím apsid. Takové vstupní prostory vynikaly bohatostí

mozaikových podlah (ve vile Sorde-l'Abbay je v malém peristylu mozaika datovaná dokonce do merovejské doby, 6.-7. st.! Balmelle 2001, 113). Ausonius nazývá vilu "urbs in rure", snad jako narážka na to, že vila poskytovala všechny vymoženosti městského života: vedle řemeslné výroby také místo pro zábavu i přijímání přátel a dokonce i samotného císaře (pokud tudy cestoval) - to vše spojeno se schopností obrany proti vnějšímu nebezpečí (vila nazývána praetoriem).

Termín vila v sobě zahrnoval nejen hlavní rezidenční budovu, ale také další funkčně řešené stavby určené k hospodářským účelům. V takových případech, kdy obě hlavní části vily jako hospodářsko-rezidenčního celku byly jasně prostorově odděleny, lze hovořit o *pars urbana* a *pars rustica* v souladu s Columellovým pojednáním *De Re Rustica* (1.st.). V pozdní antice jen zřídka byla v luxusních vilách *pars rustica* těsně spojena s *pars urbana* (výjimkou např. vila v Sao Cucufate v Portugalsku, kde tento stav byl ale asi spíše dědictvím předcházejících staletí v životě vily). Nicméně v některých kompaktních vilách byly obě části sjednoceny (alespoň z části) v jedné budově (např. vila Oreiokastro/Soluň, kde jedno křídlo peristylu mělo i sklad a místnost obsahující vinný lis). Na druhou stranu některé vily měly takřka jen *pars urbana* a jejich hospodářská část byla omezena na minimum – takovými např. luxusní sídla jako Piazza Armerina (nicméně je nutné podotknout, že archeologické průzkumy *pars rustica* vil byly až do nedávné doby opomíjeny).

Ke konci 4. st. vytvořil Palladius Rutilius své dílo *Opus Agriculturae*, v němž najdeme i mnoho rad co se týče konstrukce hlavního objektu statku-vily, kterou nazývá *praetorium*. Spis vznikl v době, kdy tendence žít na venkově sílila a objevují se velké statky s luxusními vilami. Tento fenomén nebyl neznámým ani v dřívější době: už před tím se římscí aristokraté utíkali před starostmi a shonem města do svých vil – kontrast mezi *otium* (odpočinek) a *negotium* (obchod, práce). Velké vily jsou doloženy jak archeologickými nálezy tak i písemnými prameny jako např. korespondencí Q. Aurelia Symmacha či básníkem Ausoniem. Diocletian si po abdikaci vybral svoji vilu v Dalmatii, aby na jejím místě nechal postavit nový opevněný palác, v němž hodlal strávit zbytek života. Jeho příklad se zdá být následován mnoha senátory či dokonce císaři: Maxentius zbudoval svou vilu na via Appia za branami Říma, která zahrnovala vedle obytné části také cirk a mauzoleum; Galerius zase opevněnou venkovskou rezidenci v dnešním Srbsku (Gamzigrad). Ideál života ve vile byl také realisticky znázorňován v mozaikách (severní Afrika, Syrie, Španělsko), kde figurují vedle budov také *domina* a *dominus* dohlížející na chod vily (domácí práce, sklizeň atd.).

Růst významu vily v pozdní antice bývá často dáván do souvislosti s de-urbanizací a opouštěním měst, což ale není tak docela přesné – velcí pozemkoví magnáti nevlastnili jen

jednu vilu, ve které by žili, ale často několik a to značně od sebe vzdálených na území celé říše (Symmachus). To ale na druhou stranu neznamenal jednoznačné opuštění měst jako jejich sídel, jak je možné soudit z příkladu mnoha senátorů (Arce 1997, 22). Existence velkých vil tedy sama o sobě neznamenal de-urbanizaci měst, ale spíše způsob jak investovat své bohatství získané ekonomickým využitím půdy jejím prostřednictvím (to platilo na západě, na východě méně běžné – zde jako centra ekonomiky na venkově byly vesnice).

Středem všeho v životě vily byl její vlastník – dominus; ten, jak uvedeno výše, mohl i nemusel žít ve vile po celý rok, ale jeho jméno se ve formě nápisu na mozaice objevovalo hlavně v nejreprezentativnější místnosti vily (např. ve vile v Cuevas de Soria je jméno ve formě anagramu rodiny Faventiniů, sloužícího také mj. k označování jejího vlastnictví jako např. koní). Když se jméno vlastníka neobjevovalo na mozaice v domě, tak zde ale byl alespoň jeho portrét (ve vstupním portiku v Piazza Armerina je mozaika adventu domina vítaného jeho služebníky s palmovými ratolestmi, olivovými snítkami a pochodněmi). Pán byl oblečen při těchto ceremoniích do formálního oděvu ukazujícího jeho společenské postavení.

Vedle zemědělské činnosti byla na rozsáhlých panstvích také místa pro hony, tedy zábavu stavící pozemkového magnáta na císařskou úroveň. Dalším důležitým elementem pozdně antického hospodářství vily byl chov koní – zvířat nutně náležejících k aristokratickému životu (např. závody, lovy) a také důležitých pro armádu.

Ne ve všech provinciích patřily ty největší statky nutně senátorské aristokracii (jako v Galii, na Sicilii či v severní Africe), ale také boháčům nižšího společenského postavení ale s velkým vlivem na život provincie (jako tomu bylo ve Španělsku). Sám císař Theodosius I. měl prý statky ve svém rodném Španělsku, které spravoval a na jednom z nichž žil po smrti svého otce v době, než se stal císařem. Theodosiovi příbuzní pak jako pozemkoví magnáti profitovali ze spřízněnosti s císařským dvorem a dokonce byli schopni postavit soukromou armádu schopnou čelit profesionálnímu vojsku uzurpátora Konstantina III. Tato historická epizoda je důležitá pro ilustraci vztahu mezi velkým vlastníkem půdy a na něm závislých drobných zemědělci v pozdní Římské říši, kdy patron byl schopen poskytnout ochranu (budování privátní armády) za pro něho provedenou práci a podporu (Arce 1997, 27-28).

Koncept vily jako římského způsobu ekonomické exploatace venkova na západě byl na druhou stranu ve východní části impéria atypický, i když ne zcela neznámý (viz katalog). Tam to byla vesnice jako základní komponent hospodářské produkce východního Středomoří v pozdní antice. Vesnice se lišily značně ve své velikosti – od velmi malých až po rozsáhlé, obehnané zdí a obsahující i několik kostelů a lázně (např. v Syrii). Vesnické domy východu byly charakterizovány kompozicí okolo vnitřního dvora (někdy peristyl) s obytnou částí

v patře a přízemím určeným pro domácí zvířectvo a výrobu. Nicméně i největším a nejvýstavnějším vesnicím chybí charakteristiky města jako ulice a veřejné budovy (těch, pokud vůbec jsou, je velmi málo). Nezávislí zemědělci reprezentovali většinu v mnoha vesnicích; jinde zase velcí pozemkoví vlastníci, bydlící ale ve městech dominovali té které lokalitě.

Bibliografie:

Percival 1976; Carandini 1989, 101-200; Arce 1997, 19-32; Balmelle 2001, 94-113; Late Antiquity, 742f.

2. Vily a konec římského panství na západě

Faktory ovlivňující život a transformaci pozdně antických vil (a to hlavně v post-římském období) se lišily regionálně. Někteří vědci se domnívají, že ve 3. a 4. st. začala transformace vil jako důsledek krize v zemědělství, kdy dálkové trhy s určitými typy zboží byly snad přervány, zatímco byla vytvořena místní síť trhu (Ortalli 1996, 13). Idea samostatnosti v zásobování založená na ekonomické soběstačnosti velkých vil byla tak spojována s transformacemi vil a objevení se nových typů osídlení. Na druhé straně ale důkazy o pokračujícím dálkovém obchodu s keramikou na západě i východě přinejmenším do 7. st. ukazuje, že procesy vedoucí k zániku a transformaci fenoménu vily musí být přehodnoceny (Ripoll a Arce 2000, 101). Kromě toho jiní badatelé spojují transformaci vil s vlnou invazí barbarů, jejichž přítomnost byla vždy považována za katastrofickou – i tento názor je ale podrobován revizi (Ripoll a Arce 2000, 102): archeologie ukazuje, že ne vždy proces proměny vil musel být spojen s příchodem nového obyvatelstva, protože na některých místech je vidět jasná kontinuita při přechodu vlastnictví (podobně změna tváře měst – obnova či výstavba opevnění či opuštění určitých lokalit ve městě – bývala donedávna spojována s externím nebezpečím, ale ukazuje se, že jsou zde i jiná vysvětlení na základě proměn ve sférách historických, kulturních a sociálních). Dobové texty naznačují, že kontinuita byla jak ve městech tak i na venkově: r. 419 byla Aquitania Secunda předána Visigótům, kteří se usadili jak v některých městech tak i na venkově; podobně tomu bylo po r. 410 v Hispanii (Vandalové, Suebi a Alanové) – jejich příchod neznamenal všude náhlý zánik dosavadního způsobu života a starého řádu .

Kontinuita v osídlení venkovských vil v post-římské Galii je reprezentována např. vilou v Mienne-Marboué (Chateadun, Eure-et-Loire), která se na konci 5. st. stala majetkem Franka

jménem Steleco, jehož jméno se v latinizované podobě objevuje na mozaice v recepční místnosti vily (byly zde nalezeny i merovejské hlavice, které svědčí o pozdější přestavbě a obydlí až do 7. st.) (Blanchard-Lemée 1983, 75-80, 76-78). Jiný případem kontinuity vil je znám opět z Galie: Pro potomky gallo-římské aristokracie, která trčila své uplatnění ve státní správě se zánikem říše, bylo příznačné, že v nemálo případech shledávali lákavým biskupský post a jejich staré rodinné statky (s tradičními luxusními vilami?) jsou pak jsou zaznamenány v jejich majetku až do pol. 7. st. - např. biskup Desiderius z Cahors (580-655) (Balmelle 2001, 44ff.).

Významný byl velký nárůst pozemkového vlastnictví církve donacemi ze strany aristokracie a také hlavně císaře (Lepelley 1992, 99-108). Někdy pak lokální biskup byl, jako od 6. st. v severní Africe, osobou dohlížející na vybírání daní a plynul mu z toho značný zisk. Hypotéza, že v mnoha případech vila byla změněna nejprve na privátní kapli, která pak přešla s celou vilou do vlastnictví církve a pokračovala jako kostel, aby se nakonec (přidáním baptisteria) stala centrem farnosti, je velmi přitažlivá (termíny *villa* a *parrochia* byly, přinejmenším okolo r. 1000, synonymy - Ripoll a Arce 2000). Dary luxusních domus církvi ve 4. a hlavně 5. st. jsou dobře známy z Říma, hlavně díky svědectví *Liber Pontificalis*. Jejich velké recepční sály byly svou architekturou velice vhodné k užití jako kostely (např. S. Balbina) – viz také oddíl aristokratické městské domy, katalog.

Změna využití vily pro residenční účely na kostel či sídlo monastické komunity je ale jen jedním z typů transformací římských vil. Mezi další patří zřízení pohřebiště na místě opuštěné vily, využití vily pro zemědělsko-řemeslnou výrobu či vznik jiného typu osídlení na místě vily (vesnice) (Ripoll a Arce 2000). Římský svět při svém přechodu od antiky do středověku zaznamenal změnu v systému využívání půdy v tom směru, že nastoupily více dynamické venkovské komunity než tomu bylo u velkých latifundií. Termín *villa* s připojeným osobním jménem se pak nemusel vztahovat na vilu jako dům, ale na osídlení v mnohých případech tvořící základ pozdější vesnice (příkladem je vila Adacianicus ve Francii, popsána v listině z r. 788 jako místo s určitým zemědělským osídlením, v níž ale vykopávky neukázaly žádnou vilu v klasickém slova smyslu, ale osídlení vesnického typu) (Heinzelmann 1993, 45-70, 61). Na západě život klasických vil, zdá se, tedy pokračoval v omezené míře i po pádu římského impéria a zanikl na konci 7. st. (podle dostupných archeologických dat – např. importy keramiky - a písemných pramenů).

Bibliografie:

Ellis 1988, 565-579; Brogiolo 1996; Orтали 1996; Ripoll a Arce 2000, 63-114

Katalog

Katalog je konvenčně členěn do dvou základních skupin – na západní a východní část říše (jak k r. 395), a to vzhledem k značně nepravidelnému územnímu rozložení archeologických nálezů kvalitních a luxusních vil, a také z důvodu značného časového rozpětí, které studie zabírá. U vily v západní části impéria je dále uplatněno podrozdělení na jednotlivé prefektury a následně větší územní celky (které nemusí nutně korespondovat s administrativním dělením na diecéze a provincie, ale spíše s regionálně ovlivněnou typologií vil). Na východě vzhledem k omezenému archeologickému materiálu, který je nutné doplňovat v této oblasti z písemných pramenů, bylo zvoleno řazení pouze abecední s poznámkou o lokalizaci vily v textu (dělení na jednotlivé diecéze a provincie by bylo místy irelevantní, vzhledem k politickým změnám vedoucím k zániku západořímské říše v 5.st. a také k územní proměnlivosti Byzance mezi 6.-8.st.). Uvnitř každé jednotlivé skupiny jsou stavby (lokality) řazeny abecedně.

III. Západní část římského impéria

Základem západní části byly dvě pretoriánské prefektury: Galská prefektura a prefektura Illyrie, Itálie a Afrika. Galská prefektura zahrnovala čtyři diecéze (Britania, Gallia, Sedm provincií a Hispania), dělené dále na jednotlivé provincie. Územně pokrývala zhruba část dnešního Německa na východ od Rýna, Británii, Francii, Španělsko a Portugalsko a malou částí zasahovala i do Afriky, jižně od Gibraltarů. Prefektura Illyrie, Itálie a Afrika měla podle *Notitia Dignitarum* (konec 4.-ran.5.st.) následující diecéze: Italia Annonaria, Italia Suburbiana a Illyria; část této prefektury připadla nicméně do východní části říše (diecéze Dacia a Macedonia). Toto teritorium zahrnuje zhruba Itálii, Maďarsko, Rakousko, Chorvatsko a v Africe Libyi, Alžír, Tunis a Maroko.

I.1 Galská prefektura

I.1.a Oblast Rýna a Mosely a Británie

Administrativní hranice Galie byly tvořeny Alpami, Středozezemním mořem, Pyrenejemi, Atlantikem a Rýnem; základ provinčního dělení od Augusta se udržel až do pozdní antiky. Provincie: Narbonensis (Provence), Aquitania, Belgica, Lugdunensis, Alpes Maritimae a

římské provincie Germania Superior a Inferior. Vpády Franků, Alamannů a dalších germánských skupin v 60. a 70. letech 3. st. narušily (a v Belgica a Germania Superior i změnilly) římský systém osídlení a kontroly území ale neovlivnily permanentně zbytek Galie. Reorganizace státní správy následně rozdělila Galii na sedmnáct provincií seskupených do dvou diecézí (jižní a severní), jak je to zaznamenáno v *Notitia Galliarum* z 80. let 4. st. Poměrně značná prosperita a také integrita byla za pozdní římské říše a nájezdy barbarů drženy pod kontrolou Juliánem, Valentinianem I., Gratianem a usurpátorem jménem Magnus Maximus až do konce 4. st.

Británie byla ve srovnání s ostatními částmi Římské říše relativně málo rozvinutá, nicméně zažívala období prosperity ve 4. st., po té, co její severní hranice byla zajištěna výpravami Severa a Constantia a pobřeží pevnostmi zbudovanými za Carausia. Na konci 4. st. ale s tím, jak se císařská vojska stáhla na pevninu, kde měla čelit germánskému nebezpečí. Roku 410, když obyvatelé římské Británie žádali o pomoc, císař Honorius jim vzkázal, že v otázce obrany se budou muset spolehnout na vlastní síly. Římská nadvláda nad ostrovy tak skončila, i když romanizovaný život ještě pokračoval po několik dekad, než plně převládl anglo-saxonský prvek. Zemědělská výroba převažovala a během 4. st., jak dosvědčují četné vykopávky vil. Ty oproti předchozím dobám se rozšířily i na sever provincie. Mnoho z nich mělo starší předchůdce a svoji finální podobu získaly rozsáhlými přestavbami, při nichž byly místnosti vybavovány hypocaustovým vytápěním a mozaikovými podlahami. Oproti kontinentu zde přetrvávalo pohanství ve větší míře, a to hlavně na venkově. Dnešní termín pohan je vlastně odvozen od obecného názvu pro obyvatele venkova – *pagani*. O rozšiřování křesťanství svědčí nemnoho archeologických nálezů – mezi nimi je nejreprezentativnějším příkladem přestavba jedné z místností vily Lullingstone v Kentu na privátní kapli.

Vily po útlumu ve 3. st. se 4. st. opět začínaly vzkvétat v Galii Belgica a obou Germaniích, a to hlavně podél limes s řekami Rýn a Mosela a centry osídlení v městech jako Trevír či Kolín. p. 154 – Ausoniův básnický popis krajiny (okolo r. 370) dává tušit, že i zde byly portikové vily hlavním typem. Archeologicky velké vily doloženy v severní oblasti diecéze např. v **Echternachu**, **Nenning** (viz níže), **Otrand u Fliessem** (viz níže) či **Welschbillig**. V této poslední jmenované vile je pozoruhodný sál křížového půdorysu a množství sochařské výzdoby (balustráda s hermovkami). Welschbillig bylo jistě centrem rozlehlého (císařského?) panství (ca. 220 km²) obehnaného dlouhou zdí. Další císařskou rezidencí byla asi vila v **Konz** (pro Welschbillig a Konz viz oddíl císařské paláce II.3).

V severogalských provinciích a v obou Germániích vykazovala architektura většiny vil, a to jak menších tak i těch luxusních uvedených výše, ve srovnání s jižní Galii značnou

uniformitu a jednoduchost v řešeních – převládal zde typ koridorové (či portikové) vily (někdy s bočními křídly nebo rizality), který byl ostatně velmi populární i v Británii. Ale i zde najdeme výjimky: příkladem může být velká vila v **Tetingen** (Lucembursko), vybudovaná na konci 3. nebo na zač. 4.st. (často zmiňovaná v sekundární literatuře, ale špatně publikovaná – vykopávky proběhly ještě v 19.st.). V ní je hlavním kompozičním prvkem velký půlkruhový portik, na jehož ose se k němu připojuje apsidový sál. Na obou koncích portiku pak navazují dvě půdorysně ne příliš pravidelná křídla – sigma portik tak vlastně obě křídla obsahujícími vlastní rezidenční část vily spojuje. Také v Británii některé vily prezentují odlišnost od zavedeného stylu jednoduchých pravoúhlých místností podél koridoru – příkladem mohou být propracované centrály (připojené často na koncích křídel vily) většinou identifikované jako lázně: vily v **Holcombe** (oktogon s vnějšími opěráky), **Lufton** (oktogonální jádro rozšířené o niky), **Great Witcomb** (oktogonální recepční sál na ose hlavního koridoru), **Easton Maudit** (kruhové věže na koncích portiku vily).

Bibliografie:

Late Antiquity, 461-463; Foss a Magdalino 1977, 50-51; Van Ossel 1992; De la Bédoyère 1993; Rivet 1969; Sodini 1995, 151-154; pro vilu v Tetingen viz Grenier 1906, 159ff, 171f.

I.1.a.1 Bignor

Římská vila v Bignor byla objevena již v r. 1811 a antikvář S. Lysons ji odkryl takřka celou do r. 1819. První stavba z konce 2.st. byla z velké části dřevěná; v průběhu 3.st. byla nahrazena jednoduchou zděnou vilou s koridorem – toto se stalo základem západního křídla finální podoby vily. Tato byla výsledkem velké přestavby a dostavby ve 4.st., kdy byla dodána další dvě křídla a nakonec byla tato spojena, čímž vznikl uzavřený dvůr s portiky. Vila pak obsahovala okolo 65 místností. Stejně jako v případě Chedworthu bylo rozšíření vily a její „upgrade“ mezi luxusní rezidence učiněn prostou adicí většinou jednoduchých pravoúhlých místností (mezi nimi i dvě jídelny – zimní s hypocaustem), lázní (včleněných do půdorysu vily) a podlahových mozaik (mozaika v severním koridoru je zachována v úctyhodné délce 24 m).

Bibliografie:

Winbolt a Herbert 1934; Sodini 1995, 152

I.1.a.2 Great Witcomb

Vila je umístěna poblíž přírodního pramenu vody, asi 8 km od Gloucesteru. Velká část vily patří do doby okolo pol. 3.st. Jedná se o příklad koridorové vily s bočními křídly, která vybíhají před i za ústřední koridor a tvoří tak celkový půdorys do písmene H. V této fázi byl hlavním recepčním prostorem sál s mělkou apsidou, umístěný na ose koridoru. V další fázi vývoje byla obě boční křídla rozšířena přidáním místností a křídla vily tak nabyla poměrně nepravidelný půdorys. K dodatkům této stavební fáze jsou propracované lázně s apsidovými prostory na jihozápadním rohu vily (starší lázně zůstaly zachovány na opačném konci tohoto křídla). Starší triclinium bylo také nahrazeno oktogonálním sálem.

Bibliografie:

Leach 1998

I.1.a.3 Chedworth

Vila, nacházející se v blízkosti měst Gloucester a Cirencester, začínala v pol. 2.st. jako komplex sestávající se ze tří samostatných budov tvořících půdorys do U, bez známek luxusu (asi značné množství dřeva jako stavebního materiálu). Na zač. 4.st. proběhla přestavba, při které byly starší samostatné stavby nahrazeny kamennými a spojeny tvoříc tak tři křídla okolo dvora. Bylo vytvořeno i nové triclinium, které je orientováno podélně s půdorysem křídla a je jednoduchého obdélného půdorysu. Vylepšením standardu bydlení byla také stavba dvou malých lázní zahrnutých v půdorysu vily. Vila v Chedworthu se stala jako mnoho jiných v Británii luxusním sídlem přestavbou, jejíž principem bylo jednoduché zvětšení vily přidáním místností a mozaik. Výsledný celek z architektonického hlediska není nijak ohromující – luxus vyjadřující statt vlastníka je v počtu místností a mozaikové dekoraci, nikoli v avantgardní architektuře a přijímání vlivů císařské architektury Středomoří.

Bibliografie:

Goodburn 1998

I.1.a.4 Nenning

Tato luxusní portiková vila snad ilustruje typ rezidencí, které popisuje ve své básni Mosella Ausonius (okolo r. 370). Nachází se nedaleko od Trevíru, poblíž hranic s Lucemburskem, a byla zbudována na terase nad řekou. Hlavní budova představuje mohutný obdélný blok s hlavní fasádou s portikem seveřeným věžovitými rizality; portik obíhal i na vnějších fasádách a otvíral tak pohledově vilu do okolí. Přístup do hlavního portiku byl schodištěm ve středu fasády, za ním se nacházel hlavní sál rezidence s monumentální mozaikovou podlahou. Pro osvětlení a větrání místností byly zřízeny vnitřní dvory. Zbytky několika schodišť v interiéru vily naznačuje, že měla pravděpodobně dvě podlaží. Stavba vily se datuje do 3.st., čemuž odpovídá i absence (s jednou výjimkou – malá místnost v rizalitu) apsidových místností a sálů a složitějších půdorysů, charakteristických pro vývoj vil od 4.st. Portiky pokračovaly kolmo od hlavní fasády a spojovaly hlavní budovu s dalšími dvěma symetricky utvářenými menšími budovami a pak dále pomocí kryptoportiku s lázněmi s bazénem, situovanými v určité vzdálenosti od vily pro zajištění bezpečnosti před možným požárem.

Bibliografie:

Wilmowsky I, 1864, II, 1865; McKay 1998, 173f.; Echt 2003, 137-177

I.1.a.5 Otrang u Fliessem

Vila v Otrang u Fliessem a Bitburg (ant. Beda Vicus) se nachází na staré římské cestě z Trevíru (necelých 40 km od něho) do Kolína (dnes dálnice 51). Původně byla vybudována jako jednodušší koridorová vila s předstupujícími křídly na obou fasádách (východní a západní), patrně ve 2.st. Někdy před začátkem 4.st. došlo k monumentalizující přestavbě jejíž výsledkem bylo sídlo s ca. 70 místnostmi, které prosperovalo až do 5.st., kdy byla vila zničena a následně na jejím místě vzniklo francké osídlení či byla využívána jako pohřebiště (nález franckého kamenného sarkofágu).

Ve vrcholné fázi vily byla ke staršímu jádru přidána na jižní straně veranda se sloupy opatřená na krajích předstupujícími pavilony, které se na exteriéru uplatňují jako polokruhové rizality s opěrnými pilíři. V jejich interiéru jsou místnosti kruhové, půlkruhové či jen pravoúhlé. Pod verandou byl zřízen kryptoportik v souvislosti s terasováním terénu před tímto průčelím vily hledícím do údolí – při pohledu na vilu z této strany byl dosažen nejmonumentálnější vzhled. Lázně měla vila dvoje, oboje byly zahrnuty v hlavním objektu

(v severozápadním rohu): jedny byl starší, z původní vily a druhé velké byly přídatkem z doby přestavby. Součástí stavby byl i galo-římský templ zasvěcený Dianě a Minervě.

Vlastnictví vily není známo, byly předloženy teorie o císařském majetku (snad centrální budova panství, jehož hlavní náplní byl chov koní McKay 1998, 174f.).

Bibliografie:

Cüppers 1975, Frey, Gilles a Thiel 1995

I.1.b Jižní Francie

Čtvrté století znamenalo "nové století římského míru" (pax romana) zvláště co se týče jihozápadní Gallie, která nebyla sužována revoltami ani invazemi a byl v ní zaznamenán nový rozkvět aristokratických luxusních vil. Převzetí moci Visigoty v r. 418 neznamenovalo žádný velký průlom či přerušení stávajícího způsobu života na venkově či ve městě - např. z té doby pocházejí lázně v Bordeaux či (pravděpodobně) královský palác v Toulouse (viz oddíl Paláce post-římské doby v bývalé galské pretoriánské prefektuře). Některé římské vily v Galii zůstaly funkční i po pádu říše v 2. pol. 5. a 6.st.: úpravy v nich spočívaly hlavně v položení nových mozaik, které někdy dle stylu lze datovat i za pol. 5. st. Příkladem stavební aktivity ve starší vile i v době po pádu římské moci je vila nazývaná **Burgus**. Sidonius Apollinaris popisuje tuto vilu ve stavu jak vypadala okolo r. 462, kdy ji obýval Pontius Leontius, který ji však zdědil po předcích. Respektoval starší stavbu (zejména opevnění) a dodal některé nové části jako např. půlkruhový portik, u jehož vstupu snad byly malby oslavující jeho rodinu. (Balmelle 2001, 117). Závěrem stavební činnosti v římských vilách na západě byly přístavby kaplí a kostelů: Sidonius Apollinaris při popisu vily Burgus dává aluzi na křesťanská oratoria v komplexu jako "templa dei".

Bibliografie:

Balmelle 2001; Drinkwater a Elton 1992

I.1.b.1 Burgus Pontia Leontia (Sid. Apoll., Carm. 22)

Básnický popis vily, nazývané Burgus a nacházející se nedaleko Bordeaux, vznikl asi mezi lety 461-2. Plán vily není možné přesně rekonstruovat podle tohoto popisu, protože větší pozornost je věnována detailům a ne celku. Vila se nacházela na vyvýšeném místě nad řekou

Dordogne nedaleko jejího soutoku s Garonne. Burgus se vyznačoval vysokými zdmi (*altis moenibus*) a věžemi (*turres*). Stavba pocházela v základu od Paulina Leontia (doba tetrarchie) a Pontius ji nechal renovovat a přestavět. Báseň, jak uvedeno výše, dává důraz na detail, a to hlavně při zmínkách o výzdobě: Vstupní vestibul byl obložen až ke stropu mramorovými deskami a jeho strop byl zlatený; z vestibulu se vcházelo do sigma portiku s mozaikovou výzdobou.

Sidonius vzpomíná dvoje lázně: jedny u řeky jako předsunutý bastion a druhé na vyvýšeném místě, fungující jako zimní lázně. Báseň dává tušit, že vila měla mnoho obytných místností – zimní ložnice pána domu, jídelna - pro dobrý výhled umístěna v jedné z věží (zimní jídelna), další velký jídelní sál (*cenatio*) s dvoukřídlými dveřmi před nimiž se nacházel bazén. Dále zde byly různé portiky a peristyly, kultovní stavby (*templa dei*) a také sklady a sýpky. Přítomnost hradby s věžemi a mnoha na sobě nezávislých staveb uvnitř opevnění dává dojem miniaturního města – takové přímé srovnání paláce a města nacházíme u Olympiodora z Théb (435-40) při popisu aristokratických vil v Římě, paralela se dále nabízí s archeologicky prozkoumanými paláci ve Splitu, Gamzigradu a do jisté míry i v Vrelo-Šarkamen.

Stejně jako Plinius tak i Sidonius ve svých popisech mísí básnickou exhibici a realitu (styl Plinia ml. měl na Sidonia jasný vliv), nicméně, jak podotýká Balmelle (Balmelle 2001, 144), jednotlivé prvky architektury Burgu jsou známy z odkrytých vil v Galii: sigma portiky (např. Montmaurin), sál široce otevřený před nímž je fontána (např. vila v Palat á Saint-Émilion), lázně odloučené od vlastní vily (např. vila v Nérac). Vše v popisu upomíná na odkryté vily stejně jako volba místa (návrší nad řekou) a Balmelle se vyjadřuje skepticky k tomu, že by se mohlo jednat o plně fortifikovanou rezidenci; v Galii se zatím žádnou takovou nepodařilo objevit - vily jen opatřené jednoduchou ohradní zdí a branou (zeď ani ne okolo celé vily), věže bývaly standardními prvky pouze jako zakončení portiků. Na druhou stranu pouhý fakt, že opevněné vily nebyly objeveny v Galii nevylučuje, že se i zde mohly objevovat, a to jak ve formě s mohutnými hradbami (ve stylu Gamzigradu a Vrela) nebo s více sevřeným plánem sice bez samostatné hradby ale opatřené strážní věží (podobné snad vile S. Giovanni di Ruoti či některým z Iberského poloostrova – El Val, Rabaçal).

Bibliografie:

Balmelle 2001, 144f.; Rebuffat 1978, 88-104

I.1.b.2 Lalonquette

Také zde existovala zpočátku jen jednoduchá vila se dvorem, která byla ve vrcholném císařství přeměněna na peristylovou se vstupním dvorem, za nímž byl vchod do vlastní peristylové rezidence přes sigma (či podkovový) portik, následovaný místností s modifikovaným křížovým půdorysem a polygonální místností. Apsidový sál jako recepční prostor vily se nacházel u peristylu. Ve 4. st. s přestavbou zmizel sigma portik, přední dvůr byl rozšířen a vstup byl pak přes portik ústící do vestibulu ne nepodobného vestibulu Neronova Zlatého domu. Dále byla přidána portiková galerie otevřená na řeku Gabas.

Bibliografie:

Balmelle 2001, 106

I.1.b.3 Montmaurin

Vila začínala jako skromnější stavba v pol.1.st., 2. fáze nastoupila okolo pol 3.st.. G. Fouet datuje velkou přestavbu vily do pol. 4. st. (Fouet 1983), ale nedávný výzkum re-datoval keramiku z vykopávek a ukazuje spíše na pozdní 4. st. (tedy na stejnou dobu jako poslední fáze další luxusní rezidence, vily Valentine – Balmelle 2001, 117). Ve finální podobě měl tento venkovský palác okolo 100 místností.

K vile vedla dlouhá příjezdová cesta. Vstup do rezidence byl branou v přímém koridoreu. Následoval velký půlkruhový portik vymežující vstupní dvůr, v němž byl malý temp galského typu. Hlavní část vily utvářena okolo peristylu. Na západní straně pravoúhlého dvora se přimykaly lázně s půlkruhovým nymfeem či zahradou. Na obou stranách peristylu souběžných s hlavní osou vily byly pravoúhlé místnosti sloužící z části jako cubacula; mimo hlavní osu byly umístěny také dvě pravoúhlé jídelny (ta zimní s vyhřívanou podlahou). Na ose vily, na vzdálené straně peristylu je velká pravoúhlá místnost, za níž je dvůr sloužící jako vivarium. Tento dvůr flankován koridory s půlkruhovými portiky uzavírajícími v sobě zahrady a navazuje na něj skupina místností interpretovaných jako letní apartmán. Hlavní prostory jsou tedy ve vile za sebou na jedné ose (sigma – vestibul – hlavní peristyl – sál otvírající se na půlkruhové zahrady), což je výjimečný případ v prostředí jižní Francie.

Fouet mluví o zničení požárem na konci 4. či zač. 5. st., ale nové výzkumy svědčí o delším obývání vily (Balmelle 2001, 119).

Bibliografie:

Fouet 1983; Pailler 1987, 205-221; Balmelle 2001, 117ff.;

www.perso.wanadoo.fr/mairiedemontmaurin

I.1.b.4 Nérac

Vila nad řekou Baise, vykopaná již v 19. st., ukazuje na vyšší úrovni část obytnou a reprezentační, více dole u řeky jsou lázně a nymfeum a mezi nimi byla zahrada se schodištěm spojujícím obě části. Hlavní část (odkryto jen torzo traktu o půdoryse 77 x 22 m) možná komponováno do U (tj. tři pravoúhle na sebe navazující křídla) s tím, že délka hlavního křídla snad až 160m (!) (pro srovnání, vila v Nenning má 140m). Rozvrh půdorysu charakterizuje symetrie: dvě galerie, mezi nimi ve středu kruhový sál (průměr 10 m) s pravoúhlým vestibulem s trojitým vchodem předsazený před fasádu; od kruhového sálu jdou dva apsidové sály (30 x 8m) sevřené galeriemi na fasádách (mozaiky reprezentativního charakteru). Podle původních záznamů o vykopávkách se nezdá, že byl v galeriích byly přítomny sloupy a tak se předpokládá, že galerie i prostory upomínající v půdorysech na sály nebyly zastřešeny. Obytná část se nacházela v severním křídle s koridorem a místnostmi. Zde zaznamenány zbytky schodiště ukazující na existenci horního podlaží Část komplexu u řeky, na nižší úrovni zahrnovala lázně a nymfeum (malé niky ve zdi).

Vila v Nérac je luxusní, rozsáhlá a od ostatních vil v této oblasti Galie ji odlišuje přítomnost velkého symetricky organizovaného nymfea. Vila ve svém půdorysném plánu ukazuje nápadné shody s pozdější stavbou v Toulouse (pod Hopital Larrey), interpretovanou jako visigótský královský palác (viz oddíl Paláce post-římské doby v bývalé galské pretoriánské prefektuře).

Bibliografie:

Balmelle 2001, 142-143

I.1.b.5 Pont d'Oly

Pars urbana vily zahrnuje dvě stavby s portiky na fasádách umístěné na obou březích řeky Nééz (první vykopávky provedeny již v r.1838). Obě stavby mají společnou osu (fasády jsou paralelní). Stavba na levém západním břehu ukazuje portik o délce ca. 40 m, který je sevřen dvěma místnostmi. Ve středu je apsidový sál s bazénem s fontánou (fungující jako vestibul), na severu lázně a na jihu apsidový sál (umístěný podélně s portikem) a menší místnost

s vytápěním (cubiculum). Stavba na pravém břehu měla portik obrácený k řece a je zrcadlovým obrazem portiku na druhém břehu. Za portikem byl malý dvůr následovaný sigma portikem. Obytné místnosti v bočních křídlech měly různé tvary (kříž, trikonch) a byly vybaveny vyhříváním v podlaze. Celkově je nutno dodat, že se jedná o velmi originální komplex. Pravobřežní stavba má nejspíše paralelu v Rielvés ve Španělsku (provincie Toledo).

Bibliografie:

Balmelle 2001, 143f.

I.1.b.6 Saint-Michel u Lescar

Lokalita se nachází v okolí Bordeaux. Původně to byla vila poměrně jednoduchého půdorysu s dvorem uzavřeným na třech stranách zdí a na jedné (proti vchodu) portikem, za nímž byla hlavní rezidenční část s pravoúhlým sálem ve středu. Následovala přestavba, po níž se dvůr stal peristylem a před původní vchod byl přistavěn dvůr se sigma portikem. Hlavní sál (22 m délky) nebyl orientován kolmo ke dvoru, ale podélně s ním. Na jih od něj se nacházela místnost centrálního půdorysu – snad knihovna.

Bibliografie:

Seigne 1973, 8-34; Balmelle 2001, 105

I.1.b.7 Séviac u Montréal

Pars urbana vily v poslední fázi ukazuje pozdně antickou vilu s velkým peristylem a lázněmi, na jihu spojenými s obytnou částí přes menší dvůr se zakřivenými stranami. Finální podoba lázní z doby okolo r. 360 zahrnovala caldarium se třemi apsidami, velké frigidarium ve formě apsidového sálu a tepidarium s protilehlými apsidami (úpravy caldaria na poč. 5. st.). Rezidenční peristyl: při přestavbě přidán velký apsidový sál podélný s peristylem; dalšími reprezentačními prostory byly obdélné dvojapsidové sály na koncích zakřiveného dvora, které byly vytápěny. V 6.st. byl přidán k východnímu dvojapsidovému sálu malý kostel s apsidou – těžko říci zda v té době ještě byla vila aristokratickým sídlem (nicméně nalezeny zde amfory africké datované do 6.st.). Fungovala vila jako rezidence ještě až do příchodu Franků?

Bibliografie:

Monturet a Rivière 1986; Balmelle 2001, 106-109

I.1.b.8 Valentine

Peristylová palácová vila ve Valentine ze 4.st. je největší pozdně antickou venkovskou rezidencí ve Francii (84000 m²) - větší byl jen komplex vily v Chiragan, který se ale vyvinul již před pozdní antikou a není proto zahrnut do této studie; o něco menší pak byla vila Montmaurin - okolo 6000m²). Před vlastními obytně reprezentačními prostory vily se nacházel obrovský vstupní dvůr (*cour d'honneur*), na jehož konci byl vstupní portik zakončený na obou stranách apsidami. Za ním následoval půlkruhový portik uzavírající menší dvůr – do portiku se vstupovalo v jeho vrcholu a zakřivená (sigma) část dávala pak volbu dát se buď na jednu nebo druhou stranu, a tak postupovat do jádra paláce různými způsoby: byla tedy zrušena obvyklá enfiláda průchodů na jedné ose a byla nahrazena tímto více rafinovaným architektonickým ztvárněním vstupní část. Za sigma dvorem běželo křídlo přimykající se k ústřednímu peristylu – toto bylo jediné vykopáno (další části vily jsou nepřístupné pod současnou komunikací a vodním kanálem). Ve středu tohoto křídla, za půlkruhovým portikem je oktogonální recepční sál. Oktagon je na diagonálách rozšířen o niky a průchozí od sigma dvora ve směru do nezachovaného peristylu. Vzhledem k tomu, že další křídla okolo peristylu nejsou vykopána, nemáme informace o hlavním triclinium (tricliniích?).

Bibliografie:

Fouet 1978

I.1.c Španělsko a Portugalsko

Po Diocletianově reformě (mezi 284-288) začala být Hispánie nazývána Diocesis Hispaniarum a její území bylo rozděleno na šest provincií; později ve 4. st. byla dodána další provincie (Baleárské ostrovy). V čele diecéze stál Vicarius Hispaniarum, který reprezentoval Praefectura praetorium Gallie – jeho hl. město bylo v Emeritě (Merida v Lusitania) a předtím krátce v Cordobě (viz oddíl císařské paláce, katalog – Cordoba). Diecéze žila v míru až do 5. st. (významnější epizodou byl jen pobyt Maximiana při výpravě proti franckým pirátům), ve 4. st. zde byla značná prosperita jak ve městech tak hlavně na venkově, což je reprezentováno velkými vilami. Významnou událostí byl nástup Theodosia I.(379-395), který pocházel ze

Španělska, na císařský trůn – shromáždil kolem sebe na dvoře skupinu příbuzných a přátel, kteří pak zaujímali klíčové pozice ve státním aparátu (nález slavného missoria s Theodosiem a jeho syny v hl.m. diecéze v Emeritě). Za prosperitou některých vil pak stál právě nástup španělské elity do císařské administrativy za Theodosia I. a její následné obohacení projevující se v investicích do jejího vlastnictví na venkově (výborným příkladem je Maternus Cynegius, strýc Theodosia, který zastával post pretoriánského prefekta východu a ve Španělsku vlastnil exklusivní sídlo v Carranque). Centrální moc byla podkopána usurpací Konstantina III. v r. 407 a to bylo následováno dalším narušením říšské správy a kontroly ve Španělsku – vpád Suebů, Vandalů a Alanů v r. 409 (všechny provincie mimo Tarraconensis v jejich rukou). Theodosiovi příbuzní se snažili svá panství, v severní Lusitanii či v západní Tarraconensis, bránit soukromými vojenskými jednotkami (z kolonů a otroků). Tato snaha římské aristokracie o obranu vůči barbarům ale selhala a Španělsko bylo po celé 5. st. místem bojů a paktů až do konečného příchodu Visigotů.

Bibliografie:

Arce 1994; Late Antiquity, 504f.; Mateos 2000, 493f.; Díaz 2000, 3-35

I.1.c.1 Almenara-Puras (Valladolid)

Zbytky velké římské vily byly objeveny na místě nacházejícím se na půli cesty mezi španělskými městy Almenara a Puras, v oblasti, která byla poblíž držav rodiny císaře Theodosia II.

Vila ukazuje složitě a ne příliš pravidelně komponovaný půdorys, v němž se místnosti kupí hlavně okolo dvou dvorů. V severovýchodní části vily to byl menší dvůr o rozměrech 10 x 12m. Na severní straně ke dvoru přiléhal sál s polygonální apsidou opatřenou opěrnými pilíři (východně od něho byl velký pravoúhlý prostor v interiéru dělený na dvě lodě řadou pilířů – servisní prostor?) a na západní straně se nacházel druhý sál s půlkruhovou apsidou vepsanou do pravoúhlého exteriéru vymezeného zdmi sálu. Západně od apsidy druhého ze jmenovaných sálů byly lázně a severně pak velký trikonchální sál.

V jižní části vily byl větší ze dvorů (snad jako peristyl – nalezeny fragmenty sloupů) přiléhající k menšímu dvoru a oddělený od něho jen řadou místností. Uprostřed východní strany dvora se nacházela exedra-sál na půdoryse tří čtvrtiny kruhu, komunikující se dvorem přes dva sloupy, a v interiéru opatřený výběžky, které mu propůjčují částečně výraz trikonchu. Na již straně většího dvora vybíhá do exteriéru vily oktogonální místnost (mozaika

pegase a nymf), vedle níž snad byl vchod do rezidence. Pokud se tedy do vily vstupovalo od jihu, pak se nejprve procházelo větším dvorem, na jehož konci bylo možné dát se na dvě strany – buď přímo pokračovat do menšího dvora a jeho sálů nebo se dát koridorem na západ směrem k lázním a velkému trikonchu. Sál s polygonální apsidou je největší místností vily, což prozrazuje, že snad byl určen za hlavní recepční prostor, zatímco menší sál s půlkruhovou apsidou má na svých bocích průchody a byl možná tricliniem (na jeho severní straně místnosti, které by mohly být cubiculy). Velký trikonch na obvodu vily byl přístupný z většího dvora koridorem vedoucím okolo lázní – jeho funkce je nejasná (hypoteticky by se mohlo snad jednat o velký jídelní sál pro nejvýznamnější hosty, bereme-li v úvahu typologii Ellise /Ellis 2004/ či rozvrh vily Piazza Armerina).

Bibliografie:

Mañanes Perez 1992

I.1.c.2 Carranque

Archeologický park Carranque (provincie Toledo) zahrnující velkou aristokratickou vilu (objevena r. 1983) je výjimečný v několika ohledech – je zde poměrně jisté jméno vlastníka a stavitele vily a nachází se zde snad jedna z nejstarších basilik svědčících o christianizaci vil ve 4. st. Vila se rozkládala na obou březích řeky Guadarrama, nedaleko důležité římské cesty a poblíž dosud neobjeveného města Titulcia. Maternus Cynegius, který zdá se nechal celý komplex, zahrnující kromě jeho rezidence a pars rustica vily také křesťanskou svatyni s mauzoleem a nymfeum v podobě templu (ca. 70 m od samotné vily), postavit, byl strýcem císaře Theodosia I. (který ve své rodné Hispánii permanentně pobýval několik let před nástupem na východní trůn). Za jeho vlády také zastával vysoké funkce na císařském dvoře v Konstantinopoli (mj. byl prefekt praetoria východu mezi r. 384-8). Po smrti byl Maternus převezen svou manželkou k pohřbení do Španělska; byl uložen do mauzolea ve své vile. Sakrální komplex zahrnuje trojlodní sál s vestibulem a atriem a k němu na jedné straně přiléhající stavbou s pravoúhlými místnostmi, k níž je připojen tetrakonch (některé prvky architektonické skulptury obsahují monogram DNT – Domini Nostri Teodosii – naznačující jejich východní původ; materiály pocházely dokonce až z Egypta a M. Asie – lom v Afyon). Objeveny byly např. i části oltáře a křticí nádrže – baptisteria. Sakrální komplex byl v užívání zjevně i v post-římské době (stavební úpravy).

Vila je peristylového typu s portikem na hlavní fasádě, který je sevřen dvěma věžemi. Za portikem se nacházel vestibul kruhového půdorysu z něhož se otvíral přístup do kolonády obkružující dvůr na třech stranách. Levá strana dvora (při pohledu od vstupu) ukazuje dvě pravoúhlé a dvě apsidové místnosti. Pravá strana měla ve svém středu připojen velký sál s polygonální apsidou (pět stran oktogonu) interpretovaný jako oecus (hlavní recepční místnost rezidence). Místnost v rohu peristylu, poblíž vstupu bývá identifikována jako Maternova ložnice (nápis). Čtvrtá strana peristylového dvora obsahovala hlavní křídlo vily: Zde chyběla kolonáda, která byla nahrazena koridorem zakončeným apsidami. Ve středu koridoru byla exedra obsahující fontánu, která byla viditelná z triclinia na hlavní ose křídla. Triclinium je poměrně komplikovaného půdorysu – jedná se o čtverec, jehož strany jsou konkávně vyklenuty, zatímco rohy zůstávají z původního pomyslného čtverce půdorysu. Triclinium po obou stranách flankováno shodnými skupinami místností, z nichž každá se skládá z pravoúhlé místnosti (příčně dělené na dvě části dvojicí pilířů při stěnách a přístupné z úzkého koridoru běžícího mezi ní a oktogonem) na koních křídla (cubicula?) a modifikované oktogonální místnosti (stěny konvexně prohnuté). Nejméně jeden z oktogonů snad sloužil jako knihovna.

Bibliografie:

Carranque 2001; www.jccm.es/cultura/parques/carranque; www.turismocarranque.com

I.1.c.3 Centcelles

Vila je známa především díky zachovaným mozaikám v jednom sále centrálního půdorysu s náměty především ze starého zákona ale i sekulárními náměty. Pod tímto sálem byla objevena krypta, která svědčí o tom, že tato část vily byla přeměněna na mauzoleum. Tradičně se uvažovalo v této souvislosti s místem posledního spočinutí císaře Konstanta, který byl zavražděn v r. 350. V nedávné době se na základě nových průzkumů objevila teorie, že toto mauzoleum nesloužilo císaři, ale některému z biskupů (J. Arce 1994a a 2000). Vila v Centcelles vznikla ve svém základě pravděpodobně ve 2. st. a ve 4.st. byla modifikována, což mimo jiné zahrnovalo vybudování nového lázeňského traktu. Nejreprezentativnější částí se jeví být právě křídlo o délce ca. 90m, kde bylo následně zřízeno mauzoleum: zhruba v jeho středu se nacházel apsidový sál, jehož apsida (orientována SV) je svým tvarem příznána v exteriéru vily a před nímž se nacházela ještě jedna zhruba stejně veliká místnost. Ve východní polovině křídla byly tři čtyři různě veliké pravoúhlé místnosti, do nichž vedly ale

vchody z opačné strany než do sálu s apsidou ve středu vily. Západní část křídla byla zabráná dvěma sály centrálního půdorysu, vepsanými do hmoty pravoúhelného půdorysu křídla vily. Kruhová centrála s kupolí sousedící s apsidovým sálem má vchod ze stejné strany jako on. V interiéru je kruh na diagonálách rozšířen o půlkruhové niky. Tento prostor se stal mauzoleem a obsahuje kryptu, do níž se sestupuje po velmi úzkém schodišti (pochybnosti o tom, zda se tudy dal vůbec nést sarkofág). Tento sál je spojen průchodem s čtyřlístým sálem obdobných dimenzí. Dále na západ v linii tohoto křídla navazuje blok místností většinou pravoúhlých půdorysů seskupených tak, že na západní a jižní straně obvodová linie velmi nepravidelná a vystupuje jako kolmé křídlo na jih (na opačném, východním konci hlavního křídla tomu odpovídá fragmentárně zachovaná zeď běžící v neznámé délce na jih). Část tohoto bloku místností navazujících na hlavní křídlo byla snad obytnými prostory, další pak ukřývala lázně. Vyjma obou centrál neprezentuje architektura vily žádné luxusní a rozměrné prostory, jedná se spíše o skromnější rezidenci, jejíž dříve uvažované císařské konotace jsou neprokazatelné (viz výše).

Bibliografie:

Schlunk 1988; Arce 1994a, 147-165; Sodini 1995, 163; Arce 2001

I.1.c.4 Cuevas de Soria

V Cuevas de Soria byla ve 20. letech 20. st. objevena kvalitní aristokratická vila s neobvyklým počtem apsidově zakončených místností. Budova vykazuje kompaktní obdélníkový půdorys. Vstup na delší straně vily vedl do peristylového dvora okolo něhož byly seskupeny jednotlivé místnosti a sály. Naproti vchodu přes dvůr bylo situováno hlavní křídlo vily, v jehož středu se nacházelo apsidové triclinium. Na obě strany od triclinia byly umístěny menší rovněž apsidově zakončené místnosti, které byly od sebe navzájem odděleny úzkými koridory (většina z nich opět končících v půlkruhové zdi), z nichž byly i přístupné. Podle mínění Ellise přinejmenším některé z těchto místností byly cubiculy, i když netradičně opatřené apsidami, přístupnými pouze z úzkých koridorů a ne z kolonády peristylu. Podle Ellise taková cubacula mohla plnit i v určité míře funkci recepčního prostoru, jak nám to dosvědčují písemné prameny (Ellis 2004, 41). Místnosti na zbylých stranách peristylu byly naproti tomu pravoúhlé; největší z nich byl sál (oecus) uprostřed křídla na pravé straně od vchodu do vily. Podlahy místností byly zdobeny mozaikami s geometrickými motivy mezi nimiž se vyskytuje i výrazný monogram (patrně vlastníka rezidence) podobný značkám, jaké

byly používány k označování koní. Vila obsahovala také lázně, známku vyššího statutu rezidence.

Bibliografie:

Gorges 1979, 437; Ellis 2004, (37-52), 40-41;

www.dipsoria.com/yacimientos/ARQUEOLOGICOS/CUEVASSORIA/CUEVADESORIA.htm;

I.1.c.5 El Val (Alcalá de Henares)

Luxusní rezidence v El Val, jejíž zbytky se nacházejí v úseku v délce 500 m, se nacházela ca. 5 km od antického města Complutum (nynější Alcalá de Henares ve Španělsku), poblíž důležité cesty spojující města Augusta Emérita (Mérida) a Caesarugusta (Zaragoza) a řeky Henares. Vila byla značně narušena pozdějším využitím místa jako pohřebiště a také zemědělskou činností a erozí, a tak její datování je pouze orientační – snad byla postavena mezi koncem 3. st. a zač. 4. st. I když byla situována poblíž města a je ji možno považovat za vilu suburbanu, nesloužila ale jen jako místo odpočinku (*otium*) ale měla výraznou ekonomickou funkci – vedle pěstování zemědělských produktů jako víno a olivy se profilovala především svým chovem koní, které byly v antice velmi ceněným obchodním artiklem (pro tento účel svědčí nejen vlastní fyzické nálezy pozůstatků koní, ale i mozaiková a malířská výzdoba, v níž koně a jejich využití při hrách v cirku dominují; koně byly ze Španělska vyváženy dokonce až do Říma pro závody i v Cirku Maximu).

Pars urbana ukazuje zbytky vily palácového charakteru s velmi osobitou architekturou. Hlavní vstup do vily byl od severu přes portik sevřený na jedné straně apsidovým sálem (orientovaným stejně jako portik) a na straně druhé budovou obdélníkového půdorysu (její určení není známo). Na druhou ze jmenovaných budov se napojoval na východě půlkruhový portik, na jehož druhém konci byla řada místností, mezi nimiž dominoval sál křížového půdorysu, interpretovaný jako mauzoleum nebo kaple. Za sálem portikem, který obkružoval plochu tvořící zahradu, a na jeho ose se nacházel hlavní recepční prostor vily – oecus pravoúhlého půdorysu s rozměry 15 x 10m. Podlaha sálu byla zdobena mozaikou s emblematickým vítěznou quadrigou a odkazující tak nejspíše k chovu koní, který byl výnosným podnikem pro ekonomiku vily. Průčelí vily v západním směru bylo tvořeno ohradní zdí v níž byly vybudovány velké kruhové věže, inspirované vojenskou architekturou. Na jihu, v určité vzdálenosti od obytně reprezentační části vily, se nacházely lázně, dílny,

stáje, sklady a také trojlodní křesťanská basilika, přistavěná ke komplexu vily v 5. st. v době, kdy některé části vily byly nejspíše již opuštěny. V 6. a 7. st. byla vila využívána jako nekropole, s centrem v uvedené basilice.

Bibliografie:

Méndez a Marqués 1989, 51-58; www.complutum.com:

I.1.c.6 Mexilhoeira Grande

Vila se nachází na jižním pobřeží Portugalska. Ve středu stavebního bloku se za vstupním vestibulem nacházelo hexagonální atrium na jehož čtyřech stranách byly velké pravoúhlé místnosti. Hexagonální střed vily byl doprovázen na jedné straně křídlem obsahujícím pravoúhlé místnosti a na druhé straně křídlem, kde ve středu se nacházel nejspíše nezastřešený dvůr. Fasáda vily nebyla tvořena přímou zdí, ale zalamovala se v mírných úhlech, opakující v náznaku tvar hexagonálního atria (fasáda tak tvoří tři strany pomyslného hexagonu).

Bibliografie:

Sodini 1995, 164; www.monumentos.pt:

I.1.c.7 (La) Olmeda

Palácová vila z pol. 4. st., jejíž plocha zabírá je takřka 3000 m², se nachází poblíž města Pedrosa v provincii Palencia. V centru je peristyl – zahrada obehnaná čtyřmi galeriemi, z nichž vedou na východě a západě vchody flankované mramorovými sloupy, mezi těmito vchody šla přes plochu zahrady pergola. Některé místnosti byly vytápěny a vykazují kvalitní mozaikové podlahy a zbytky malířské výzdoby. Střed východní strany zabírá velký oecus a menší triclinium a naproti v západním křídle je hlavní triclinium. Hlavní fasáda má do exteriéru orientovaný portik na obou stranách sevřený oktogonálními věžemi, vchod je flankován místnostmi sloužícími k provozu vily – sklady a místnost pro zpracování vína, v severním a jižním křídle jsou pozůstatky schodišť dávajících přístup k druhému podlaží a také k věžím. Galerie v jedné linii s pergolou spojuje hlavní budovu villy dosud nevykopanými lázněmi.

Pouze mozaika hlavního sálu má figurální motiv (mytologická scéna s Odysseem, postavy jsou v nadživotní velikosti!) a v rozích medailony s pravděpodobnými portréty vlastníků vily. Palácové vile ze 4. st. předcházela jiná skromnější vila pravděpodobně z 1. st. Vila zažila období největší prosperity od 4. st., což se projevilo ve stavbě velké rezidenční budovy s věžemi na nárožích a centrálně umístěným peristylem obklopeným systémem místností. V oblasti, kde se vila nachází, (Meseta) bylo podle písemných pramenů (např. Zosimos) mnoho statků ve vlastnictví císařské rodiny, z čehož A. Chavarria hypoteticky vyvozuje, že by se v tomto případě mohlo jednat o senátorskou či dokonce císařskou vilu. Byla zde nalezena mince uzurpátora Konstantina III. – podle písemných pramenů po jeho porážce Honoriovy oddíly vydrancovaly vily v této oblasti. Tato mince je velmi vzácným nálezem a možná to ukazuje, že úpadek vily začal až s uvedeným interním sporem v říši (uzurpace a následné boje), ale na druhou stranu jsou ve vile doloženy africké amfory datované do průběhu 5. st. svědčících o obchodu a fungování vily v té době. Konec rezidence je spojován se zničujícím požárem.

Bibliografie:

Chavarria in: T.H.A.T. /Transformaciones en Hispania durante la Antigüedad Tardía s. IV-X/ Newsletter no. 4, 2001; www.villarromana.com;
www.palencia.com/cultura-turismo/monumentos_civiles

I.1.c.8 Rabaçal

Vila nezvyklého půdorysu a mimořádně kvalitními a zachovalými mozaikami byla vykopávána v několika etapách v 80. letech u Rabaçal, poblíž antického města Conímbriga a ca. 30 km od atlantického pobřeží Portugalska. Vila byla v blízkosti významné silnice (podobně jako mnoho jiných velkých vil) a je datována do 4. st. (opuštěna asi v 5. st.). Celková plocha, kterou jednotlivé budovy vily zabírají, je dána zhruba půdorysem obdélníku o stranách 40 x 250 m. Pars rustica a frumentaria se nacházela na sever od rezidenčního objektu.

Základním kompozičním prvkem pro pars urbana je oktogonální peristyl, z něhož radiálně vybíhaly jednotlivé místnosti a sály. Dvě paralelní strany oktogonu jsou od sebe vzdáleny 16 m a kolonáda dvora byla tvořena 24 sloupy. Vstup do vily byl od jihu přes vestibul, který byl tvořen koridorem (1,7 x 6,6m) sevřeným dvěma místnostmi (3,7 x 6,6m). Ke vstupní straně oktogonu, ale s orientací jeho sousední, jihozápadní strany, byly připojeny ještě dvě úzké

místnosti na jejichž konci se nacházela osmiúhelníková místnost, nejspíše plnící funkci strážní věže, chránící a kontrolující vstup do vily (paralelní strany oktagonu vzdáleny 9,6m). K jihovýchodní straně peristylu byla připojena jen jedna menší místnost (4 x 4m), jejich podlaha byla zdobena opus signinum. K východní a severovýchodní straně oktagonu nejspíše nebyly připojeny žádné prostory. Na severní straně byly dvě pravoúhlé místnosti středních rozměrů a k rohu mezi severní a severozápadní stranou peristylu byly vloženy dvě za sebou jdoucí úzké místnosti vedoucí do trikonchálního prostoru (ne zcela odkryt, jeho funkce neznámá – mohlo by se jednat o cubiculum?) – tato skupina místností s trikonchem utvářena symetricky ke podobné skupině u vestibulu zakončené oktagonální věží. Na západní straně osmiúhelného dvora se nacházel hlavní reprezentační prostor vily – triclinium. Na obě strany od triclinia se nacházely další dva velké sály s obdélníkovým půdorysem (9 x 6,9m). Každý z těchto sálů zabíral jednu stranu peristylu:

Sál na jihozápadní straně Pessoa nazývá oecus a byl blíže vchodu do vily. Tento prostor byl spolu s tricliniem a ambulatoriem peristylu nejnákladněji zdoben mozaikami. Prvořadý význam triclinia nacházejícího se na západní straně peristylu byl zdůrazněn již provedením mozaikové podlahy koridoru peristylu před vchodem do sálu: zatímco ostatní části ambulatoria zdobené panely s převážně geometrickými motivy, před vstupem do triclinia byl situován velký mozaikový výjev (fragment) ze závodů vozatajů v cirku (quadriga) doprovázený po stranách bustami personifikací ročních období. Triclinium na západní straně peristylu bylo největší místností vily – půdorys o rozměrech 10 x 9,2m. Podlaha byla dělena na pět mozaikových polí seskupených do kombinace písmen U/T. Střední panel má figurální výzdobu (fragmentárně zachována) – není jisté zda se ženské postavy vztahují k rodině vlastníka, nebo se jedná jen o mytologická vyobrazení. Stěny triclinia byly zdobeny mramorovými reliéfy, jak lze usuzovat z částí výzdoby nalezené na podlaze. Na bocích sálu se nacházely dvě exedry, oddělené od sálu, které podle archeologů sloužily jako prostory zajišťující osvětlení triclinia. V závěru sálu na hlavní ose byla malá apsida sloužící jako nymfeum.

Během výkopové sezóny 1998/1999 byly objeveny lázně vily, nacházející se severně od hlavní rezidenční budovy a v určité vzdálenosti. Lázně byly vloženy mezi pars urbana a pars rustica vily. Lázně zabíraly plochu ca. 10 x 20m a jejich caldarium bylo vybaveno dvěma apsidami, obsahujícími pravděpodobně bazény. Datovatelný materiál ukazuje na 2. pol. 4. st. jako na dobu výstavby lázní.

Bibliografie:

Pessoa 1995, 471-491; Pessoa a Steiner Santos 2000, 365-371

I.1.c.9 São Cucufate

Vila se nachází 23 km od Beja (ant. Pax Iulia) v okrese Beja (Portugalsko) a je výjimečně dobře zachovaná (některé části stojí až do úrovně 1. patra). Ve středověku v ní byl klášter, římský templ – ve tvaru apsidové haly a obehnaný portikem -situovaný jižně od vily byl asi už během fungování villy přeměněn na křesťanskou kapli a jako takový fungoval pak až do 18. st.. Na jednom místě zde postupně stály tři vily: 1) začátek 1. st.; 2) zde tři podfáze od ca. roku 130; 3) polovina 4. st. (opuštění v 5. st.). Pozdní (třetí) fáze villy: villa patřila jistě některé z aristokratických rodin vlastnících velké pozemky v okolí, ale jméno vlastníka není známo. Předchozí stavba byla prakticky celá zbourána byly z ní použity pouze části základů – byl opuštěn peristylový typ obytného komplexu 2. fáze; nová vila vybudována jako portiková s nárožními rizality, hlavní blok měl půdorys ca. 105 x 25 m a měl dvě podlaží.

Vila 2. poloviny 4.st.: Po pol. 4. st. proběhla velkolepá přestavba vily 2 na novou palácovou rezidenci – většina vily 2 byla zbourána, ale některé konstrukce byly využity při výstavbě nové vily jako např. severovýchodně od novostavby vily 3 se nacházející starší oecus a bazén, severovýchodní křídlo vily okolo peristylu, obě cisterny a některé zdi severozápadní části vily byly zakomponovány do novostavby. Takový postup při budování způsobil nepravidelnosti v rozvržení vily 3; tyto nepravidelnosti byly na hlavním (jiho)západním průčelí maskovány zřízením fasády s koridorem běžícím mezi dvěma nárožními rizality, tento koridor v přízemí měl vlastně charakter kryptoportiku s okny (osvětlení, ventilace) – hlavní prostory vily byly v patře.

Nová vila se otvírala do exteriéru a poskytovala vlastníkovi (dominus) z obytně reprezentativních místností horního podlaží dobrý výhled na okolní krajinu a pozemky přináležející k vile (zatímco starší vila 2 se obracela do interiéru svého peristylu). Přístup k terase (délka 41,3 m) před hlavní fasádou z oblasti před ní byl po třech symetricky rozmístěných schodištích, oba rizality fasády jsou komponovány jako fasáda tvořená mohutnými pilíři spojenými oblouky a tvořícími tak arkádu, rytmizování oblouky na pilířích bylo uplatněno také na severní a východní fasádě, před východní fasádou byl zachován bazén ze starší vily, na jižní části východní fasády běží portik pokračující k lázním (portik se otvíral do zahrady s půlkruhovým bazénem). Ve středu koridoru běžícího podél zadní strany terasy před západní fasádou byl hlavní vchod do vily, pro vstup do horního podlaží od tohoto

vchodu bylo nutné projít přízemí vily koridorem a pokračovat portikem na zadní fasádě budovy a opět se dostat do ní dveřmi vedoucími do malé místnosti (ta bez spojení s ostatními prostory přízemí) kde se nacházelo schodiště stoupající do 1. patra (schodiště spočívalo na dvou půlobloucích místností v přízemí). Koridor na šířku budovy, spojující obě delší fasády, měl funkci také jako prostor umožňující pohyb mezi východními a západními místnostmi přízemí (koridor tedy jako vestibul přízemí vily). Přízemní místnosti jsou klenuté a vzájemně propojené dveřmi – sloužily pravděpodobně jako skladovací prostory zemědělské produkce (víno, olej apod.), která tak byla pod přímou kontrolou pána domu bydlícího nad nimi. Na severní straně přízemí se nachází prostor půdorysně opakující velký apsidový sál 1. patra – v jeho středu je řada pilířů nesoucích podlahu sálu nad tím.

Horní podlaží vily 3: Jeho rozvržení je zachováno jen částečně a zbytky podlahových mozaik vypovídají o jeho luxusní výzdobě. Rekonstrukce vzhledu a členění patra je na základě průběhu nosných zdí a příček přízemí. Nahoru do patra vedlo již dříve zmíněné schodiště (č. 100 na plánu) o dvaceti třech schodech, které je vystavěno kolmo k obou delším fasádám vily a je přístupné z východní strany vily. Dlouhý obdélný prostor č. 101 byl mezaninem neseným klenbou schodiště; schodiště ústilo do portiku či koridoru na západní fasádě jdoucím mezi oběma rizality a umožňoval přístup do jednotlivých místností v patře nicméně ale ne přímo do oktogonálního sálu ve středu vily. Střední část vily v horním podlaží je rekonstruována následovně: Ve středu oktagon flankovaný na bocích pravoúhlými místnostmi analogicky odvozenými od korespondujících místností v přízemí, prostor č. 107 dle rekonstrukce možná nebyl dělen příčkou ale měl charakter jednotné velké místnosti – triclinia, přičemž č. 106 mohlo být vestibulem. Oktogonální sál je umístěn částečně asymetricky vzhledem ke středu vily (mírně na jih), tři místnosti na jihu možná byly určeny jako obytné (apartmá, č. 103 a 104). Oktagon je vepsán do čtverce o straně, vlastní zdi interiéru mají délku 3,2 m a čtyři z nich (ty směrem k rohům vnějšího čtverce) mají půlkruhové niky, vchody do oktagonu podle rekonstrukce na severu od místnosti č. 106 a na východě z galerie č. 110. Niky v oktagonu mají podlahu zvýšenou oproti úrovni vlastního oktogonálního sálu o ca. 0,5 m, funkce tohoto prostoru je autory navržena jako denní místnost (sál) pro domina s připojeným č. 106 fungujícím jako vestibul.

Aula (velký apsidový sál): V přízemí sálu děleného pilíři byl ve středověku zřízen kostel (z té doby nástěnné malby), délka sálu umístěného monumentálně na horním podlaží byla před 11 m s průměrem apsidy 8,5 m. Před západní stranou sálu (v patře) se nacházel portik s šesti pilíři, vchod do sálu byl z boku na jihozápadní straně, v apsidě se předpokládá umístění stibadia pro hostiny. Vzhled portiku s pilíři byl jako model aplikován teoreticky na celé

západní průčelí v 1. patře, v patře na jižním rizalitu který je protějškem severního apsidového sálu byla terasa jejíž využití není jasné (jako pozorovací věž?). Z auly-triclinia se přes portik otevíral výhled na krajinu.

Lázně: Vila ve své poslední fázi měla být vybavena monumentálními lázněmi, které však nebyly nikdy realizovány. Pouze stopy v úrovni základů ukazují na grandióznost původního projektu: dominantou měl být velký apsidový sál s délkou okolo 28 m, vedle něho jsou stopy po oktogonální místnosti (snad caldarium) a dále po místnosti méně pravidelného půdorysu (apodyterium). Možná funkce plánovaného velkého sálu není známa – snad by se mohlo jednat o náhradu palaestry starších typů lázní s funkcí recepčního prostoru. Když byl původní projekt lázní opuštěn, byly nakonec realizovány mnohem skromnější s využitím částí starších lázní z doby 2. vily.

Bibliografie:

Alarcao, Étienne, Mayet et al. 1990

I.1.c.10 Valdetorres de Jarama (Madrid)

Pozdně římská oktogonální budova ve městě Valdetorres de Jarama (ca. 40 km od Madridu) byla odkryta mezi r. 1978 – 1982. Typologie keramiky a další nalezené předměty opravňují ji interpretovat jako aristokratickou vilu. Prozkoumána byla jen rezidenční část palácové vily, která je situována na terase nad řekou Jarama. Půdorys vily ukazuje přísnou symetrii a jeví se jako výsledek jediné stavební fáze, datované do konce 4. st. (snad do vlády Theodosia I.; Arce, Caballero a Elvira 1997, 330-334).

Budova má ve svém středu oktogonální prístyl, který je obehnán řadou různě velikých místností různých půdorysů, z nichž některé byly podle archeologů dvory - osmiúhelníkový tvar zůstal ale v podstatě pohledově vnímatelný i z exteriéru. Do budovy se vstupovalo od západu přes předsazený obdélný prostor vedoucí do dalšího prostoru zhruba čtvercového půdorysu (č. 8) – vnější vstupní prostor snad nebyl zastřešen, zatímco u toho vnitřního (8) není jisté zda byl také malým dvorem, či spíše krytým vestibulem s terasou v horním podlaží (fragmenty opus signinum spadlé na podlahu; Arce, Caballero a Elvira 1997, 325). Východní strana oktogonu byla navržena symetricky se západní vstupní stranou s tím rozdílem, že na tuto stranu osmiúhelníku dvora nepřiléhá jedna ale dvě místnosti či dvory. Po dvou místnostech/dvorech je i na zbývajících dvou stranách na SJ ose. Na diagonálách byly zřízeny velké čtvercové místnosti (o šířce ca. 3 m) na něž navazují půlkruhové místnosti, jejichž tvar

se plně pohledově uplatňoval na exteriéru budovy. Podle interpretace archeologů byly zastřešeny jistě velké místnosti na diagonálách a pak prostory vyplňující nároží oktogonu; prostory na hlavních osách snad jako dvorky. Z důvodu značné destrukce stavby během stoletích po té, co byla opuštěna (v prvních dekádách 5. st.), se prakticky nezachovaly stopy po dveřních otvorech. Pouze v prostorech s půlkruhovým zakončením na severovýchodní straně se dají určit užší dveře z ambulatoria dvora a pak široký otvor spojující čtvercovou část s půlkruhovou.

V žádné z místností se nezachovala podlaha, takže není možné určit jestli zde byly mozaiky či mramor a nebo jen jednoduchá podlaha z levných materiálů. Nicméně bylo nalezeno velké množství mozaikových tesserae v místnosti č. 3, které snad pocházely z výzdoby stěn. Na jiných místech byly objeveny fragmenty malovaných omítek (geometrické motivy) a také štuků, z nichž jeden byl rekonstruován do pole bohatě architektonicky zámovaného a obsahujícího nejspíše postavu klasicky provedené nymfy. O luxusu rezidence svědčí i nálezy klasických mramorových soch datovaných vesměs mezi 2.-3. st. (např. Gigant, Aisklepios), tvořících nejspíše privátní kolekci.

Odrytá stavba tvořila evidentně pouze rezidenční část villy, protože zde chybí stopy po servisních prostorech jako sklady, kuchyně a přívody vody. Velké místnosti otevírající se prakticky celou svou šířkou do apsidového prostoru snad mohly být jídlami, zatímco nárožní místnosti zase mohly sloužit jako ložnice. Prostory na hlavních osách, dělené na dvě části (kromě vstupu - č. 8) byly pravděpodobně otevřené a tvořily malé dvorky, s výjimkou prostor 6b, který byl zastřešen střešou s taškovou krytinou (Arce, Caballero a Elvira 1997, 335). Nápadná je absence velkého sálu (sloužícího jako triclinium a recepční prostor pro významné hosty) a privátních lázní, obvyklých v luxusních pozdně antických rezidencích. Snad obě takové stavby stály samostatně, oddělené od objevené rezidenční budovy, která byla jediná vykopána.

Z hlediska typologie patří objevená vila do skupiny pozdně antických rezidencí, jejichž peristyl není jen prostým pravoúhlým dvorem. Nejstarším příkladem je snad nekompletně odkrytá část císařského paláce v Miláně z doby první tetrarchie, kde se setkáváme se stavbou organizovanou okolo kruhového peristylu. Polygonální peristyl byl na území Itálie nalezen ve vile Palazzo Pignano a na Iberském poloostrově jsou to vily Mexilhoeira Grande a Rabaçal (obě Portugalsko).

Bibliografie:

Arce, Caballero a. Elvira 1997, 321-337

I.2 Prefektura Illyrie, Itálie a Afrika

I.2.a Itálie

I.2.a.1 Desenzano

Vila di Desenzano se nachází poblíž jezera Garda a via Gallica spojující Bergomum, Brixia a Veronu. Zbytky komplexu jsou zaznamenány na ploše ca. 1 ha: Sektor A byl oddělen od sektorů B,C,D jakousi interní komunikací (do ní z hlavního rezidenčního komplexu byl vchod z místnosti č. 24). Vila vykazuje několik fází konstrukce, nejstarší z 1. st.: Sektor A byl rezidenční s lázněmi (č. 11-14) a sektor B fungoval jako vila rustica s velkou místností dlážděnou opus spicatum, následována menšími místnostmi (nejspíše obsahovaly olejný lis apod.). Další obytné místnosti pak v sektoru C. Sektor D byl určen pro provoz vily. Kompletní restrukturalizace vily proběhla v 1. desetiletích 4. st.: Vstupem do peristylu (17,2 x 18,6 m) byl oktogonální sál; na druhé straně peristylového dvora, na hlavní ose, byl dvojapsidový vestibul pro trikonchální triclinium. Za tricliniem byl ještě další dvůr (viridarium) zakončený stěnou s nikami a centrální exedrou – nymfeum. Ve středu dvora byl kanál – euripus – svádějící vodu pod trikonch. Trikonch byl evidentně vsazen do rozvrhu předcházející stavební fáze s pravoúhlými místnostmi. Z viridaria se na boku otvíral vchod do tří místností: střední jako apsidový oecus flankovaný oktogonem a hexagonem (dietae). Starší lázně na boku peristylu byly v této fázi přeměněny na obytné místnosti (křížové cubiculum) a jako náhrada byly přestavěny místnosti v sektoru C na nové lázně (dodatek apsid). V sektoru B byla velká místnost starší vily rustici přeměněna na apsidovou halu: apsida v průměru ca. 10 m byla vepsána do pravoúhlého půdorysu obvodových zdí; dláždění opus sectile a mozaiky. Tento velký sál byl vyvrcholením přestavby vily a představoval hlavní reprezentační prostor (dat. do 2. polovina 4. st.).

Bibliografie:

Scagliarini Corlaita et al. 1992; Scagliarini Corlaita in: Salvioni 1990, 260-262

I.2.a.2 Palazzo Pignano

Tato mimořádně pozoruhodná rezidence byla objevena v r. 1969. Následné vykopávky přinesly na světlo dva různé sektory jednoho velkého pozdně římského vilového komplexu. Provedené sondy ukázaly, že plocha, na níž se vila rozkládala, byla ca. 3 ha. Nicméně prozkoumaná oblast představuje pouze severní část komplexu s převážně rezidenční funkcí. Na západní straně byl hlavním prvkem oktogonální peristyl, k němuž přiléhaly místnosti různých velikostí a tvarů (zachované prostory na východní straně peristylu zahrnují místnosti půdorysů kruhu, půlkruh, apsidová místnost, pentagon – z jeho blízkosti směrem na jih běžel koridor). Peristyl měl zahradní úpravu a snad obsahoval i fontánu. Podlahy ukazují mozaikovou výzdobu z 5. st. a některé místnosti byly vyhřívány (zbytky hypocaustu pod podlahami). Ve východním sektoru se nacházel větší apsidový sál (9 x 5,6m; mozaiky) jako součást ne zcela odkrytého celku.

První vila na tomto místě stála již v 1. a 2. st. Monumentální vila pak vznikla ve 4. st. a další fáze je datována do 5. st., kdy vila dostala svou finální podobu. Vlastníkem vily snad byl Pinianus, který patřil do vznešené rodiny Valeriů (pro jejich palác v Římě viz aristokratické domy, katalog), která vlastnila mnoho půdy v oblasti Transpadanie. Jeho manželka Melania se vyznačovala velkou zbožností a byla ještě v 5. st. prohlášena za svatou. Podle jedné hypotézy přítomnost kultovní stavby, interpretované jako baptisterium a datovatelné zhruba do stejné doby jako závěrečná monumentální fáze vily, snad ukazuje na to, že jednu dobu mohla být venkovským palácem biskupa. Ačkoli se tato domněnka zdá atraktivní, chybí pro ni přesvědčivé důkazy. Baptisterium mohlo také sloužit pro okolní farnost v době, kdy se mohla vila dostat jako donace do vlastnictví církve – fenomén neznámý v pozdní říši (pro takovou transformaci vil viz Ripoll a Arce 2000, 108ff.- termín villa a parrochia byly na západě přinejmenším okolo r. 1000 synonymy).

Dotčená sakrální stavba se nachází pod jižní stranou románského kostela farního sv. Martina. Má kruhový půdorys, šest volně stojících pilířů v interiéru a mělkou půlkruhovou niku na východní straně. Na západě byl vchod tvořený úzkým vestibulem flankovaným po jedné místnosti. Na jihovýchodní straně vedle niky se otvírala stavba do přilehlého prostoru, který byl snad koridorem jdoucím šikmo ve směru na jihovýchod ve směru k jižní oblasti oktogonální budovy. V této jihovýchodní části centrály byl nalezen otvor pro přívod vody a vodovodní trubka. Hrob z post-římské doby uvnitř stavby ukazuje na určitou periodu opuštění.

Využití vily je doloženo až do post-římské doby. Bylo navrženo, že v langobardské době mělo místo mimořádně významnou funkci jako sídlo fiskální administrativy oblasti Insula

Fulcheria. Z té doby některé i značně hodnotné řemeslné prvky nalezeny ve vile (např. zlatý prsten se jménem Arichis).

Bibliografie:

Massari, Roffia a Caporusso 1985, 185-223; Roffia in: Salvioni 1990, 266-267; web.tiscali.it/lmuno

I.2.a.3 Piazza Armerina

V Itinerarium Antonini jsou zmiňována velká latifundia na Sicilii se jmény jako Philosophiana, Calvasiana apod.; důležitým pramenem pro vily a jejich umístění na sicilské půdě je i pozdně antická Tabula Peutingeriana. Carandini, Ricci a de Vos ukazují na možnou identifikaci oblasti na východ od řeky Geda s těmito jmenovanými latifundiemi. Filosofiana, s níž hypoteticky vilu v Piazza Armerina ztotožňují, podle nich měla teoreticky rozlohu ca. 15 000 ha. Bylo navrženo, že patřila např. císařům Maximianovi či Maxentiovi či také některému z vysokým úředníkům civilní či vojenské správy – ani jeden z návrhů nemá ale hlubší oporu v pramenech a na základě historických faktů se za vlastníka nehodí ani mocná senátorská rodina Nicomachů (Carandini, Ricci a de Vos 1982, 22-30). Možným vlastníkem dle teorie C. Rugginiho mohl být Proclus Populonium, pohanský aristokrat a senátor, jehož rodina měla vlastnické vztahy k africkému území (africké konexe hrají roli např. ve stylu mozaik) (Ruggini 1980). Mozaiková výzdoba reflektuje jak pohanství vlastníka tak i jeho vztah k Africe, stejně jako symboliku jeho pozice v politickém životě společnosti (byl na straně Konstantina proti Licinioví). Recentní hypotéza o možném vlastníku vily: rodina Caeionii Rufii (Calderone 1984).

Datace vily na základě nálezů keramiky je obecně dávana mezi roky 320-325/30. Mozaiková výzdoba byla provedena v několika ne dlouho po sobě jdoucích fázích – např. dívky v bikinách z lázní patří k 1. fázi (snad před zemětřesením v r. 365). Při srovnání s jinými venkovskými a městskými vilami (villy Tellara a Patti na Sicilii, Dům Bakcha v Djemila v Alžírě či komplex Sette Sale nebo basilika- původně sál městského domu - Junia Bassa) není nutné předpokládat, že taková velká a nákladně vystavěná vila musela být nutně císařskou. Dvojapsidový koridor před tricliniem (běžně v publikacích nazýváno aula) měl ceremoniální funkci jako vestibul sálu, ale i ryze praktickou jako stavba umožňující přístup do ostatních částí vily (menší sál mimo hl. osu peristylu, trikonch...); vložení koridoru mezi peristyl a vlastní aulu se zdá být inovací oproti starším vilám.

Na mozaikách jsou zachyceny všemožné výjevy her z cirku, ale chybí zde gladiátoři – jejich boje byly zakázány v r. 326. Nález porfyrového fragmentu, sna kruhovou desku z podlahy apsidy sálu, býval někdy brán jako svědectví pro císařské založení, nicméně porfyr nemusel také nutně být výsadním materiálem císařským, ale byl někdy užíván i v aristokratických rezidencích. Villa Piazza Armerina je v mnoha ohledech ilustrativním příkladem venkovského paláce vybaveného vším luxusem městských rezidencí a proto je dobré popis jejich jednotlivých částí zde uvést podrobněji (číslování místností vily odpovídá původnímu plánu publikovanému v Carandini, Ricci, de Vos 1982):

Vstup a polygonální portik: 10 – dlážděný vstupní dvůr, 12 – ohrazení komunikující se vstupním dvorem 10 (gestatio - ?), 13,14 – portiková latrina s mozaikovou podlahou; 11 – vstupní polygonální portikový dvůr, vstup do něho byl přes stavbu ve stylu triumfálního oblouku – na jeho pilířích niky s fontánkami, dvůr samotný byl dlážděn a v jeho středu byla fontána, koridor portiku měl geometrické mozaiky; 16 – servisní dvorek, 2 – latrina, 18 – vestibul – geometrická mozaika s figurálním emblematickým ve středu (interpretována jako adventus imperiale); 19a – chrámeček (svatyně) larů – lararium; 19b – fontána ve dvoře peristylové zahrady (mramor, mozaiky);

19 – peristyl: portikový koridor – mozaiky s geometrickými motivy a vyobrazeními zvířat, u schodiště dolů do zahrady (19d5) je v mozaice nápis BONUFATIUS mající asi vztah k obecné formě aklamací „venatores“ her v antice (objevuje se také na afrických mozaikách); 35 – malý apsidový sál: nachází se na jižní straně velkého peristylu, možná že se jedná o přijímací místnost nebo jídelnu či koncertní sálek (nalezena socha Apollona), možnou alternativou je také diaeta (je zde i mozaika Orfea se zvířaty); 33 a 34 – servisní místnosti – asi určeny pro cubicularie domina, který měl svou ložnici v 40-45, nalezeny zde fragmenty malované výzdoby stěn, v 34 je nad původní mozaikou geometrickou mladší mozaika s výjevy dívek v bikinách; 20 – předsíň latriny, 2 – latrina – privátní, mozaiky, mramor, nástěnné malby; 22 – 25 – servisní místnosti; 22 – první servisní místnost; 24 – kuchyně – má také vstup do exteriéru vily;

apartmá 26-28 – mozaiky s figurálními výjevy (např. eroti a vila maritima); 26 – první místnost apartmá – asi pro správce nebo pro návštěvy; 30 – sál privátního apartmá: bez apsidy, asi zimní diaeta, mozaika s loveckými výjevy, rozmístění scén na mozaice ve vztahu k rozvržení sálu ukazuje na funkci jako triclinium (triclinium hiemale), mezi výjevy je např. i hostina v přírodě (pět hodovníků u stibadia); 31 a 32 – servisní místnosti apartmá vlastníků domu, byly snad určeny pro ubytování cubulariae sloužících v ložnici paní domu;

36 – koridor před tricliniem a apartmány pána a paní domu: mozaika s velkou loveckou scénou (včetně chytání africké divoké zvěře – sloni, hroši); 58 – triclinium (velký apsidový sál): v apsidě nálezný v podlaze indikuje snad místo, kde by mohlo být umístěno ciborium pro trůn, ve středu apsidy je edikula s nikou snad pro sochu Herkula, která byla ve vile nalezena, podlaha – opus sectile, stěny – obklady mramorovými deskami; 37-39 – apartmá dominy: 37 – předsíň s mozaikou Polyfema, 38 – apsidová místnost s geometrickými motivy a motivy ovoce na podlahové mozaice (nalezeny také fragmenty spadlé freskové výzdoby), snad jako triclinium matronale; 39 – cubiculum (dormitorium cubiculum): v ložnici neobjeveny poukazy na to, že by zde byla okna; apartmá domina (40-45): 40 – půlkruhový dvůr s portikem obsahujícím malé nymfeum, sigma portik má mozaiku s eroty lovicími ryby a vilou maritimou, 41 – malý apsidový sál: hlavní reprezentativní prostor v apartmá, snad „diaeta sive cenatiuncula“, dominus zde mohl jíst se svoji rodinou, podlaha zdobena motivy mořských mytologických postav (triton, nereidy...), 42 – předsíň cubricula, 43 – cubiculum (mozaiky s loveckými výjevy, hrající si děti), 44 – předsíň apsidové místnosti (motivы čtyř ročních období), 45 – apsidová místnost – asi dormitorium cubiculum jako ložnice dětí nebo možná knihovna či malé soukromé odeum; 5a – polygonální latrina; β a γ – akvadukt; oválný peristyl a trikonchální triclinium (velký jídelní sál podle terminologie Ellise 2004): 17 – snad kuchyně pro triclinium, vstup k trikonchu od koridoru mezi hlavním peristylem a jednoapsidovým velkým tricliniem a následně přes dvůr nepravidelného půdorysu, kde u vchodu do oválného peristylu je na vnější straně prostoru 49 malé nymfeum; vstupy do oválného portikového dvora – z hlavního peristylu přes 53 (možná to byl krytý prostor – jsou zde mozaiky na podlaze) nebo od velkého koridoru před velkým tricliniem; 54 – asi dvůr pro osvětlení 53, 55 – vstupní spojovací dvůr – vstup pro domina, 60 – asi vstup do oválného dvora z kuchyně, 46a – nymfeum se třemi nikami-fontánami, 46b – dlážděný dvůr, 46b3,4 – dvě fontány u vstupu ze dvora oválného peristylu do trikonchu, 47-49 a 50-52 – čtvercové místnosti flankující oválný peristyl – snad i pro ubytování strážů a služebnictva vily; 57 – trikonch: v apsidách (konchách) jsou báze pro umístění soch, v centrální části podlahové je mozaika s Herkulovými činy, heraklovské motivy také v apsidě C, v apsidě E motiv dionýsovský, apsida G zase prezentuje giganty;

lázně: vstup do lázní je od polygonálního vstupního dvora přes místnosti č. 15 a 1 nebo také privátní pro vlastníky vily přes místnost 21 u hlavního peristylu (zde mozaika dominy se svými dětmi a služebníky před koupelí), 3 – dvojapsidový vestibul lázní: delší strany v interiéru flankovány sloupy přisazenými ke stěně, podobné prostory také v Africe (např. Sufeta), mozaika s výjevem závodu vozatajů v Cirku Maximu v Římě (nad carceres je

zobrazena lože pro editora lidí); 4 (a-i) – frigidarium – oktagon, a-b jsou vstupy, c-f apodyteria, h-g jsou pisciny, podobná frigidaria nalezena v Africe (např. severozápadně od divadla v Bulla Regia), 5 – místnost pro masáže (cella unguentaria), 6 - dvojapsidové tepidarium s praefurnií (A,B), 7 (a-b) – caldarium s půlkruhovou nádrží a praefurnií, 8 – laconicum (potní místnost) s praefurnií (D), 9 (a-b) – caldarium s praefurnií (E); do 44 jde přívod vody z akvaduktu zásobujícího vilu.

Bibliografie:

Calderone 1984, 13-57); Ruggini 1980, 1-96; La villa romana del Casale di Piazza Armerina 1988; Carandini, Ricci a Mariette de Vos 1982

I.2.a.4 Quote San Francesco

Tato pozdně římská vila byla odkryta (ačkoli zatím ne kompletně) mezi roky 1981-82 a nachází se v Kalábrii (jižní Itálie). Komplex datovaný do 4.-5.st. se skládá z obytně reprezentativní části a samostatných lázní, jejichž centrem byla kruhová místnost, kolem níž se kupily další místnosti vesměs nepravidelného půdorysu. V obytně reprezentativní části vily se setkáváme se dvěma apsidovými sály (apsidy na exteriéru polygonální a v interiéru půlkruhové), situovanými naproti sobě před dvůr. Vila nebyla dosud celá vykopána, takže definitivní plán není znám (zvláště u západní strany není jisté, jaké stavby zde byly). Severovýchodní sál je větší než jeho protějšek a v jeho interiéru jsou v pravidelných rozestupech při stěnách pilíře, které by snad mohly podpírat podlahu horního podlaží (na to, že stavba měla horní podlaží, poukazují také otvory na vnitřní straně apsidy, které se nezdají být pouze konstrukčními prvky po upevnění lešení, ale spíše pozůstatky trámů stropu piana nobile).

Bibliografie:

Avetta, Marcelli a d'Elia 1991, 599-609

I.2.a.5 San Giovanni di Ruoti

Tato vila v Lukánii byla situována na jižním svahu kopce s atraktivním výhledem do zemědělské krajiny. Na místě postupně existovaly tři vily: první vila z 1. st. a byla typická skromná vila té doby, pak po r. 220 n.l. byla v souvislosti s politickou a ekonomickou krizí

opuštěna. Druhá vila vznikla okolo pol. 4. st. a její stavba reflektovala ekonomický revival oblasti v době Diocletiana a Constantina, v této době ze staré opuštěné vily byly některé části zbourány a jiné přepracovány; celkový plán ale nebyl nijak uspořádaný. Lázně přidány v 70. letech 4. st. Okolo r. 400 začaly poslední fáze přestaveb. Perioda 3a: vznikl apsidový sál, na jih od něho budova s obytným patrem a přízemím pro stáje; lázně byly opět dodány až o něco později. Perioda 3b: okolo r. 460 se apsidový sál zřítíl (asi v důsledku zemětřesení) a také ostatní budovy byly poničeny, vlastník pak inicioval poslední přestavbu ve velkém stylu. Byla postavena nová apsidová dvojpodlažní aula s hlavním prostorem v patře a přízemím sloužícím jen jako sklad a také např. kupolový vestibul.

Mozaiky jsou zaznamenány v lázních a také v místnosti vedle apsidového sálu užívané jako jídelna. Lázně patří typově mezi klasické lázně římských vil ale komplex vily jako celek není klasický – je to shluk budov oddělených od sebe pouze úzkými pasážemi. Vila působí ve své poslední fázi jako novinka ve srovnání se staršími stavbami; faktorem, který mohl vést k takovému vývoji (těsné spojení jednotlivých částí, obranná věž) v poslední fázi mohla být politická nestabilita a snaha o obranu majetku – Itálie byla v 5. st. drancována barbary a barbarští veteráni se v ní také usazovali. Nebyla to plně fortifikovaná vila, ale tím, že měla i jako komplex budov malý celkový obvod, byla kompaktní a měla na každé straně jen malou branku. Mohla se tak ubránit malé skupině nájezdníků, přičemž věž poskytovala dobrý výhled. Podle archeologů snad v té době nebyli vlastníky ani Římané – usuzují tak dle jejich sociálního chování, např. nakládání s odpady – oproti starším fázím vily majitelé z posledních dvou period odpad zakopávali v prázdných místnostech nebo těsně vedle vily a nevyváželi ho dále, jak bylo dříve zvykem. Pokud úzká místnost navazující na apsidový sál a vyzdobená mozaikovou podlahou byla jídelnou, lze usuzovat, že i stolování bylo barbarské – není zde místo pro stibadium, jedlo se tedy asi v sedě; navíc zde bylo nalezeno také několik artefaktů germánského původu - změna vlastníků tedy asi už na poč. 5. st.

Výkopci interpretují dvojpodlažní sál jako předchůdce středověkých dvojpodlažních paláců (Small a Buck 1994). Sdružená okna sálu a lázně s klenbami a kupolemi mají obdobu ve vilách vyobrazených na severoafrických pozdně římských mozaikách. Takřka nic není známo o Lukánii v pozdním 4. st., asi to bylo poměrně klidné místo s relativní prosperitou a usazenými barbary. Od zač. 5. st. se situace rapidně zhoršovala – západní říše závislá v otázkách bezpečnosti na barbarských armádách nad kterými pak sama ztratila kontrolu, 410 útok Visigótů. Vandalové usazení v Africe podnikali nájezdy na pobřeží, ale vila byla dostatečně hluboko ve vnitrozemí a tak zůstala ušetřena a naopak byla nákladně přestavěna. V této době asi silnější styky byly s adriatickou oblastí a Ravennou než se slabým Římem.

Z provedených vykopávek lze usuzovat, že poslední dvě fáze vily byly velmi prosperující: hlavně produkce vepřů byla velká (zásobování Říma v této době z jižní Itálie; doprava po nové tetrarchovské silnici via Herculia). Ale nebyly zde nalezeny mince 5.-6. st., což ukazuje na místní směnný obchod. Nicméně úpadek vily začal pozvolna již krátce po velké přestavbě: některé budovy byly bez střech a sloužily k ukládání odpadu; definitivní konec znamenaly byzantsko-gótské války, kdy byla vila vypálena.

Perioda 3a (Small a Buck 1994, 75-89): Jednotlivé budovy vily byly takřka v jedné řadě za sebou a opuštějí tak dřívější rozvrh okolo dvora. Hlavním recepčním prostorem se stal apsidový sál o rozměrech 8 x 15 m s přístupem z boku; k němu přičleněny dvě místnosti z předchozí fáze vily. Apsida sálu zastřešena spíše krovem s taškami, než polokupolí (chybí opěrné pilíře). Na sál navazovala místnost s východem před branku v ohradní zdi, která byla asi místem pro stráž či portýra. V podlouhlé stavbě, separované od sálu uličkou a před níž se nacházela volná úzká plocha za vstupem v ohradní zdi, byly v přízemí čtyři stejně velké místnosti s dveřmi na jih – jejich využití nejisté (v následující periodě 3b fungovaly jako stáje). Tato budova byla ve svahu, do podlaží, které se projevovalo na jihu jako veranda, vedlo vnější schodiště (oboje ze dřeva) po užší straně stavby. Na tuto budovu přímo navazovaly dvě menší místnosti, do jejichž patra byl také přístup vnějším schodištěm (přinejmenším v poslední fázi vily bylo horní podlaží obytné) – v jižním štítu bylo trojitě okno na pilířcích (nalezeny zbytky). K této části vyly patřily ještě lázně s klenbami a apsidami (analogické k podobným stavbám jako Lovecké lázně v Lepcis Magna či lázně vily na mozaice s venkovskou rezidencí Domina Julia v Kartágu). Lineární kompoziční rozvržení budov a jejich dvojpodlažnost spojují archeologové se severoafrickými mozaikovými obrazy vil.

Perioda 3b (Small a Buck 1994, 91-118):

Někdy ve 3. čtvrtině 5. st. apsidový sál periody 3a spadl v důsledku sesuvu půdy způsobeném zemětřesením. V pozdním 5. st. byla předchozí vila prakticky zdvojnásobena ve své rozloze: Na nový apsidový sál navazovala řada místností, z nichž jedna byla věží. Tyto nové stavby vyrostly na severu komplexu a byly spojeny východním křídlem a západním vstupním traktem tím, co zbylo z periody 3a. Mnoho budov bylo nyní patrových s hlavním prostorem v horním podlaží. Hlavní recepční sál s vně polygonální apsidou měl rozměry 12,65 x 8,75 m a uvnitř něho nalezeny zbytky dvou pilířů – jeden je ve středu a druhý při východní příčné zdi. Polygonální apsida hlavního sálu měla asi dle dochovaných zbytků sdružená okna jaké v té době známy v Ravenně ale ne v Římě. Všechny čtyři stejně velké, ale ne navzájem kompletně spojené místnosti před sálem byly na úrovni přízemí pouze jakýmsi sklady pod

vestibulem hlavního prostoru sálu v patře. Pilíře v přízemí podpíraly podlahu sálu v patře. Pokud by hlavní prostor byl v přízemí, tak by pilíř ve středu bránil výhledu do apsidy; problém by byl také v přístupnosti: jediný vchod do sálu na úrovni přízemní byl přes apsidu a z ní pak eventuelně do sálu - průchod ale v příčné zdi nezachován; navíc podlaha v sále je v přízemí jen jednoduchá, charakterem nepatřičná pro hlavní recepční prostor vily.

Před sálem ještě na celou jeho šířku vystavěna obdélná místnost s mozaikovou podlahou přístupná z jihu z volného prostoru ohraničeného jen ohradní zdi celého areálu vily. Na sever od ní je připojena lichoběžníková místnost se silnými základy – byla to evidentně věž. Podél severní strany sálu šel portik. Na severovýchodním rohu sálu (tedy na místě severní vnější čtvercové místnosti) je vně masa zdíva, která se zdá být nejspíše základnou pro venkovní schodiště vedoucí nahoru do piana nobile sálu. Hosté v této části komplexu vily tedy nejprve vstupovali do portiku flankujícího severní stranu sálu a pak přes schodiště (vedle něho malá místnost pro portýra) se dostali nahoru do hlavního prostoru sálu. Na jižní straně sálu byl úzký dvorek, na nějž se přimykala přízemní stavba. Na východní straně oba tyto prostory přiléhaly na místnost s patrem (severojižní orientace), z jejíhož horního podlaží vybíhala spojnice s stavbami nacházejícími se více na jihu, přes další volný úzký prostor.

Na západ od apsidy sálu, přes jinou dlouhou nekrytou pasáž, leželo západní křídlo, jehož severní dvě místnosti byly jako stáje či skladiště. V jižní polovině vily byly přestavovány budovy z periody 3a: v západním křídle to byla ve středu ležící čtvercová místnost s uvnitř nepravidelným oválně kruhovým půdorysem rozšířeným o dvě niky – byl to jeden ze čtyř vstupů do vily a asi byl hlavním vestibulem. Jižní budova (orientovaná V-Z) měla čtyři stejné místnosti přízemí nyní využívané nejspíše jako stáje. Změny proběhly i v lázních.

Small a Buck interpretují vilu periody 3b jako byla komplex zastřešených a odkrytých prostorů, v určitém smyslu podobný ulicím a bloků budov ve městě (!). Do tohoto seskupení staveb byly vloženy i monumentální budovy jako vestibul a apsidový sál. Uvedení autoři dodávají: "All in all, the general layout, high density, and continuous enclosure brought to San Giovanni a distinctly urban character at this, the moment of its greatest extent" (Small a Buck 1994, 116).

Dobré osvětlení apsidy a také samotného sálu (nálezy sloupků sdružených oken a fragmenty okenních skel) ukazuje na možnou podobu s vyobrazeními afrických pozdně římských vil a také na to, že apsida nebyla nejspíše klenutá kvůli množství oken a tlaku na zdi. Dlouhá místnost na šířku sálu byla dle přítomnosti a provedení mozaikové podlahy asi jídelnou. Věž byla podle určení archeologů nejméně 12 m vysoká a byla dodatkem k plánu vily – původně se s ní nepočítalo.

Severojižní sled místností propojoval horní podlaží sálu s horním podlažím jižní budovy, čímž bylo vytvořeno souvislé horní průchozí patro jako piano nobile nad přízemím využívaným k hospodářským účelům. Svažité terén ale způsoboval, že i horní podlaží mělo na různých místech různé úrovně a ty byly překonávány krátkými vnitřními schodišti. Vestibul měl zdá se kupolí – o její existenci uvažováno nejen na základě půdorysu nepravidelné centrály, ale i podle nálezu velkého množství cihel běžně používaných na kupole.

Bibliografie:

Small a Buck 1994; Small a Freed 1986, 97-129

I.2.b Rakousko (vily v Noricu)

I.2.b.1 Bruckneudorf

Vila byla objevena v r. 1931, další průzkumy následovaly ještě mezi r. 1949-55; část mozaik pak vyjmuta a přenesena do muzea. Na lokální poměry výjimečná bohatost stavby vedla A. Mocsyho k návrhu, že vila, nacházející se nedaleko Carnunta, by mohla být místem pobytu císařské rodiny na podzim r. 375 (vila v pramenech nazývána *Murocincta*): Zde by podle něho měla přebývat císařovna Justina se svým čtyřletým synem v době jednání s Kvády a zde se měla také dozvědět o smrti Valentiniana I. a nástupu svého syna jako císaře Valentiniana II. (pro tuto hypotézu by mohly hovořit vedle datace výzdoby do doby po pol. 4. st. také stavební změny plánované jako rychlé provizorium). V r. 1987 byly provedeny další sondy uvnitř vily a odkryty byly znovu i lázně. Vedle těchto staveb patřících do rezidenční části ke komplexu patřily velké sýpky a hospodářský dvůr s kovárnou a stájemi.

Zabehlickym na internetu publikovaný plán ukazuje barevné rozlišení stavebních fází vily: 1. (červeně) konstrukce ze dřeva a cihel (datace do 1. st.), 2. (modře) snad 1. pol. 2. st., 3. (zeleně) vila s vnitřním dvorem a portikem s pravoúhlými bočními rizality na jihu, velká místnost ve východní části měla už v této době vytápění hypocaustem, ve středu dvora byl masivní pilíř jako podstavec pro monument (datace nejistá), 4. (oranžově) v této fázi vznikly mozaiky, na severní straně byl zřízen velký apsidový sál, nárožní rizality dostaly půlkruhové zakončení, dvůr ve středu vily byl zastavěn malými místnostmi a koridorem, úroveň podlah byla zvýšena ca. o 80 cm a množství místností dostalo vytápění kanálem pod podlahou (ve většině případů byly tyto topné kanály pouze připraveny, ale hypocaust chybí). Datace poslední fáze do doby po r. 350 na základě mincí v základech a také stylu mozaik. Poslední,

marginální úpravy na vile byly provedeny v 5. st. I když mohla tato vila teoreticky být místem krátkodobého pobytu císařské rodiny, nebyla nejspíše původně plánována jako císařská rezidence.

Bibliografie:

Zabehlicky 1998; Thomas 1964, 177-192

I.2.b.2 Löffelbach

Poslední fáze vily v Löffelbach (Rakousko) spadá do zač. 4. st. (celkové rozměry stavby ca. 50 x 60m). Pro Noricum a zaalpské provincie vykazuje neobvykle středomořský půdorysný rozvrh okolo peristylu. Na ose dvora se připojuje velký apsidovým sál – triclinium (s délkou přes 20m). Na boku triclinia je malý dvůr s portiky na třech stranách, z něhož se vstupovalo do skupiny místností s apsidami a centralizujícími půdorysy: první největší místnost je oktogonem a na jeho dvou stranách se připojují malé čtvercové místnosti, na ose oktogonu byl průchod do menší apsidové místnosti na jejíž bocích byly hexagonální místnosti. Tyto tři posledně jmenované místnosti mají pod podlahou kanály vytápění a nejspíše byly cubiculy a celý centralizující soubor místností apartmánem vlastníka vily. Na vzdálenější straně ústředního peristylu se přimyká další soubor místností s apsidami, který evidentně tvořil lázně. Velké vily jako tato byly v Noricu v užívání bez velkých změn až do 5. st.

Bibliografie:

Sodini 1997, 436f.

I.2.c Maďarsko (vily v Pannonii)

Pannonie byla klíčovou provincií kontrolující hlavní cesty na jih do Itálie; kvůli markomanskému a kvádské ohrožení od 2. st. zakládány legionářské základny a tábory pomocných sborů podél Dunaje posílené postupně o strážní věže. Zemědělské osídlení se opíralo o přítomnost pevností a plný rozvoj venkova byl zaznamenán až s rozšířením velkých vil od 3. st. Pannonie sílila v ran. 3. st. za Septima Severa, Caracally a Severa Alexandra, kdy je zaznamenána značná prosperita a také návštěvy císařů (Septimus Severus, Caracalla a Elagabalus) a dokonce pobytu vojenských císařů (Maximinus Thrax v Sirmiu od r. 236 do 238).

Diocletian učinil přítrž anarchii v provincii. Od r. 294 v provinciích Illyrica byl hlavní postavou Galerius, pod tímto novým systémem byla Pannonia, Dalmatia a Noricum spravovány jako jedna jednotka s hlavním městem v Sirmiu. Samotná Pannonie byla rozdělena na čtyři provincie – civilní moc byla v rukou praeses, zatímco vojenskou reprezentoval dux. Diocletianovy reformy byly pak základem k prosperitě za Konstantina. Na konferenci císařů r. 307 v Carnuntum nový augustus Licinius dostal Illyricum včetně Pannonie. V říjnu r. 314 porazila Konstantinova armáda Licinia u Vinkovci a Licinius uprchl do Sirmia, odkud byl ale záhy také vypuzen a tak na konci r. 314 byla Pannonie připojena k části říše spravované Konstantinem (ten v prvních letech své vlády nad ní pobýval každoročně v Sirmiu).

Čtvrté století přineslo rozvoj měst a s tím související jejich opevnování a výstavbu paláců (Gorsium, Savaria). V této době se také objevily skupiny velkých opevněných komplexů (mezi r. 325 a 375) na strategických cestách (Ságvár-Tricciana, Tokod, Alsóheténypuszta a Kezsthely-Fenekpuszta – v těchto detailnější průzkumy, ale i tak málo publikované). Móczy (1976) v nich viděl císařské statky (latifundia), Soproni (1985) je interpretoval zase spíše jako osídlení s vojenskou funkcí chránící významné komunikace (zdůrazňoval jejich velikost – Fenekpuszta 380 x 360 m – a výraznou architekturu – věže opevnění, vily palácového typu, kostely). Ve skutečnosti ale tato osídlení ukazují na více funkcí: skladiště obilí pro okolí, kostely jako církevní centra pro okolní obyvatelstvo. Snad L. Mulvin má pravdu v tom, že se mohlo jednat o místa, která měla shromažďovat a ochraňovat obilí (pod státní kontrolou) pro danou oblast a to hlavně pro zásobování vojenských oddílů na Dunaji (Mulvin 2002).

N. Christie upozorňuje, že se zde setkáváme s více urbanizovanou verzí tradičních osídlení na návrších s prominentní funkcí opevněného útočiště, jaké byly např. v Noricu a Julských Alpách. Tato opevněná osídlení nahradila ty starší, která byla v jejich blízkosti, a následně to byla právě ona, která přežila krizová období na konci římského panství: po bitvě u Adrianopole přišly Gótové, Hunové a Alamani, následovaní v r. 395 Huny a Góty společně s Markomany; na zač. 5. st. se objevují Vandalové a Visigóti, kteří Pannonii kontrolovali až do svého odchodu do Itálie v r. 408. V této době nestability existovaly ale i záblesky snahy po jejím ustálení, např. postoupení určitých oblastí Visigótům a zapojení barbarů do obranných římských vojenských oddílů na limes – v té době v Pannonii také nastává značný úpadek měst (např. Carnuntum bylo redukováno na pevnost). Později, i když už de facto římská moc v provincii nebyla aktivně praktikována byla ale stále formálně uznávána, a to i po smrti Attily, kdy císař Avitus navštívil provincii v r. 455. Kdy byla provincie nadobro opuštěna

římskou správou není přesně určitelné. Ještě v 6. st. byla ale nominálně částí Byzantské říše, která se jí snažila kontrolovat alespoň přes své foederaty.

Bibliografie:

Christie 2000, 275-297; Lengyel a Radan 1980; Móczy 1976, 321-326; Soproni 1985; Sodini 1997, 437-440; Mulvin 2002

I.2.c.1 Hosszúhetény-Somkerékdülő

Peristylová vila byla objevena poblíž města Pécs. Dvůr je obdélný, na jeho užší straně proti vchodu je apsidový sál flankovaný po své délce vždy dvěma místnostmi. Na delších stranách dvora jsou připojeny různě hluboké místnosti. Fasáda má na nárožích dvě šestiúhelné věže. Vila bývá datována do zač. 2. st., přičemž se má za to, že věže mohly být dodány možná až za tetrarchie.

Bibliografie:

Thomas 1964, 274-278

I.2.c.2 Keszthely-Fenekpuszta

Opevněné osídlení ze 4. st. leží na cestě Sophiane-Savaria, která jím prochází. Charakter staveb uvnitř hradeb se pohybuje od velkých vil až po jednoduché rustikální budovy o několika málo místnostech (je zde zastoupena i sakrální architektura: budova č. 4 je kostelem - jednodlná basilika s apsidou orientovanou na východ a vchodem flankovaným věžemi a připojeným atriem). Budovy nejsou rozloženy podle určitého systému jako u měst, ale volně rozmístěny uvnitř fortifikace, což podle Thomas (Thomas 1964) snad ukazuje na to, že opevnění bylo vybudováno asi až následovně. Na druhou stranu tento rys by mohl být považován za jednu z charakteristik opevněných osídlení ne-městského typu (tj. bez urbanistického plánování).

Vila A a B: Představuje největší z objevených vil na tomto místě; soubor má na délku ca. 102 m V rezidenci byly nalezeny fragmenty maleb imitujících mramorové obklady svědčící o jistém vyšším stupni luxusu. Hlavní vstup do budovy byl přes portik na fasádě a ústil do malého vestibulu vedoucího do peristylu, po jehož západní straně je několik menších místností a naproti nim velký pravoúhlý sál. Tento sál je orientovaný podélně vzhledem

k peristylu a plynule na jedné straně navazuje na koridor obíhající peristyl na zbylých třech stranách. Tato část (označovaná jako A) je nejstarší; k ní byla na jihu připojena později část B: zde se okolo dvora nacházejí místnosti, z nichž jich několik má apsidy. Mezi nimi je největší apsidový sál na východní straně dvora. Na západě běží portik k lázním.

Bibliografie:

Thomas 1964, 60-68; Sodini 1997, 440

I.2.c.3 Nemesvámos-Balácapuszta

Pars urbana vily je umístěna uprostřed rozsáhlého pozemku ohrazeném pravoúhlou zdí. Tato rezidence představuje typ peristylová vily s připojeným apsidovým sálem (vyhříváný; má jednu z největších podlahových mozaik v Pannonii), naproti němuž je vnější koridor sevřený rizalitou. Rhé (poč. 20. st.) se domníval, že vstup do vily byl z boku, ale podle Thomas mohl být i v koridoru na průčelí a tedy naproti apsidovému sálu. Vedle sálu je úzká místnost, která obsahovala nejspíše schodiště do patra. Vila je koridorem ve tvaru do písmene L spojena s lázněmi.

Bibliografie:

Thomas 1964, 73-107

I.2.d Chrovatsko (vily v Dalmacii)

I.2.d.1 Mogorjelo

Významným nálezem je opevněná stavba v Mogorjelu, která nahradila starší vilu zničenou ve 3. st.. Na jejím obvodu jsou na třech rozích čtvercové věže a jednom kruhová; věže také flankují vchody ve středech tří stran opevnění a jedna je ve středu západní rezidenční strany. Uvnitř opevnění obíhají malé unifikované místnosti okolo tří stran dvora (jako casemata vojenských táborů), Na čtvrté (západní) straně je hlavní budova komplexu připomínající portikovou vilu s nárožními pavilony, okolo jejichž stran je protažen portik fasády. Ve středu hlavní budovy je pravoúhlý sál a budova je rekonstruována jako dvojpodlažní. Byla navržena identifikace stavby jako opevněná vila na základě typologie hlavní budovy a také toho, že vedle brány naproti hlavní budově bylo hospodářské stavení (lis, dolia). N. Duval nicméně

upozorňuje, že základy hospodářské budovy jsou založeny na vyšší úrovni, což ukazuje, že je pozdější než opevněný komplex a že může být současná s dvěma kostely vybudovanými zde v 6. st. na místě hlavní budovy. Není tedy zcela zřejmé, zda před sebou máme fortifikovanou vilu, nebo malou pevnost.

Bibliografie:

Basler 1993, 23-25; Duval 1989-1990, 253-259

I.2.d.2 Polače

Ruiny stavby obecně interpretované jako pozdně antický palác a dva kostely se nacházejí v zálivu Polače na západním konci ostrova Mljet (Chorvatsko). Stavby bývají datovány mezi konec 5. a 6. st. Na kopci nad uvedenými stavbami se nachází ještě opevnění, které nebylo v rané době výzkumů povšimnuto. V blízkosti paláce byly také objeveny římské lázně. Ivanka Nikolajević se pokusila interpretovat stavbu palácového typu a jemu podřízené stavby jako velké latifundium (jedno v řadě takových na východním adriatickém pobřeží) a předpokládala, že bylo založeno v době Justiniana I. Průzkum mořského dna v těchto místech poukázal na důležitost místa jako přístaviště v pozdní antice.

Podmínky a okolnosti vzniku komplexu v Polače: Samotné jméno lokality naznačuje, že stavba byla v pozdní (post-římské době) považována za palác, není však jisté, zda jím byla v době svého vzniku. Palác je situován ve středu jižní strany zálivu a obklopen skalnatými kopci; pozici komplexu není možné zpozorovat z volného moře, takže navigace by nemohla být účelem osídlení stejně jako tak jím nebyla obrana cest na ostrově. Polače se na druhou stranu jeví jako ideální venkovské sídlo hledící na moře; je zde přinejmenším sedm relativně velkých staveb s různými funkcemi a vystavěnými v různých dobách. Hloubka moře a mírně stoupající břeh dovolovalo kotvení značného množství lodí – záliv je chráněn před větry a také jeho bezpečnost je zaručena tím, že ležel mimo hlavní námořní cesty a mohly sem být lodě dovedeny jen zkušenými námořníky (jelikož není žádný městský přístav mezi Dubrovníkem a Hvarem, lodě zde jistě často přistávaly).

Osídlení bylo velmi dobře ekonomicky vybaveno: byly zde stavby převážně s veřejnou funkcí a byla vhodnější pro ubytování velkého množství lidí na krátkou dobu než permanentní obyvatelé (nebyly nalezeny žádné zbytky domů ani žádné pohřebiště). To vše ukazuje na to, že Polače bylo dobrým kotvištěm pro projíždějící lodě případně jako zimoviště pro flotily. Nebyly zde rozvinuty žádné rysy urbanismu – budovy jsou volně distribuovány po dané

oblasti a jsou pouze aranžovány okolo palácové stavby, která patří mezi luxusní rezidence se symbolicky zdůrazněnými prvky fortifikace. Většina archeologů a historiků se shoduje na tom, že palác byl postaven z popudu nějaké prominentní osoby.

Budova se skládá s velkého apsidového sálu, před nímž je vestibul (vstup do něho třemi vchody) sevřený velkými polygonálními věžemi; na bocích sálu byly průchody do symetricky rozmístěných dvou dvojic menších a větších pravoúhlých místností. Palác je stavbou z kvalitně opracovaných kamenných kvádrů a jeho celkové symetrické a čisté provedení kontrastuje s plastickou strohostí. Fisković (p. 276) s odvoláním na písemné prameny ztotožňuje Polače s rezidencí danou novým vládcem Itálie Odoacerem, který sesadil posledního západního římského císaře, svému dvořanu Pieriovi a datuje ji před r. 486: toto panství bylo vlastněné králem a mělo vysoký roční příjem, který podle autora plynul z poplatků za kotvení (spíše než z jiné činnosti, protože ostrov není vhodný pro zemědělství) (Fisković 1998, 276). Přístav v Polače nicméně fungoval již od 2. st. a byl pod stálou správou císařskou či ve vlastnictví císaře. Stavba paláce tedy ale nemusela být Pieriovým dílem, ale mohla být dobře starší.

Severozápadně od paláce byla odkryta budova, z níž jsou zatím vykopány jen části dvou na sebe kolmých apsid naznačujících možná trikonchální kompozici. Pozůstatky hypocaustu a fragment mozaiky s mořským monstrem ukazují na to, že se jedná o lázně (stylově mozaika datována do 5. st.). Palác a lázně ležící u moře na stejné terase jsou jádrem komplexu; od něho několik set metrů na severozápad jsou zbytky staršího sídlení, které je snad možné interpretovat jako vila rustica. Ve stejném směru byla objevena další budova s dveřmi a okny a dvorem – možná skladiště pro zemědělské plodiny nebo pro zboží kupců. Jak zdůrazňuje Fisković (s. 278), dvě věže na fasádě paláce neměly žádnou obranou funkci, ale byly snad používány také jako skladiště pro zboží nakládaného na loď. V této souvislosti podotýká, že je možné, že celá budova by hypoteticky mohla být sídlem správy přístavu. Celý komplex byl dobře chráněn pevností na vrcholu kopce nad ním (kopec zván Kaštel!): z něho dochovány pouze zbytky opevnění s rozeznatelnými polygonálními věžemi v rozích.

Dva kostely se nacházely v blízkosti paláce: Kostel na východní straně je položen o něco výše na svahu, původně byl jednolodní a zdá se být současný s palácem (5. st. – typově odpovídá době kdy se křesťanství šířilo do této mimo městské oblasti Dalmácie), v dalších etapách byl přestavěn přidáním loď s vně polygonální apsidou ve stylu 6. st. doby rekonquisty oblasti Justinianem I., což svědčí o změnách liturgické potřeby v té době. Druhý kostel má loď, která se na konci rozšiřuje do formy transeptu a apsidu (v jednom rameni je kruhový bazének) – pro tuto oblast nezvyklý půdorys svědčí asi o intervenci východní církve, v době kdy, kdy její

aktivita byla v Polače na vrcholu. Uvedené kostely nastolují otázku, zda celý komplex nepřešel do vlastnictví církve reprezentující v té době sekulární moc (Fisković 1998, 279).

Bibliografie:

Fisković 1998, 273-286; Ćurčić 1993, 70 a obr. 12-13

IV. Východní část římského impéria

Východní část říše, tak jak definována při dělení v r. 395, byla z velké části pod správou prefektury Východu, nicméně spadal pod ni i Balkán, jehož dvě diecéze, Dacia a Macedonia (k níž patřila také Kréta), byly původně součástí západní prefektury Illyria, Italia a Afrika. Východní území byla proktna poměrně hustou sítí vysoce urbanisticky rozvinutých měst s bohatou a dlouhou historií, které se svými teritorii byla rovněž centry odkud byl ovládán i venkov (na rozdíl od západu, kde středisky zemědělství byly vily, v nichž mnohdy i vlastníci sídlili, bylo zemědělství východní části založeno na vesnicích a velcí pozemkoví magnáti sídlili ve městech). Balkán, jak uvedeno výše, byl dělen podle *Notitia Dignitarum* na dvě diecéze. Na východ od něho začínala prefektura Orientu diecézí Thrakie, na jejímž východním konci ležela Konstantinopol. Nejvýznamnější města Malé Asie se nacházela při pobřeží Středozemního moře a Marmary a náležela většinou do diecéze Asia, severní a východní část Malé Asie patřily do diecéze Pontus, zatímco další významná městská centra Blízkého východu byla v diecézi Oriens (dnešní jihovýchodní Turecko, Syrie, Libanon, Izrael, Jordánsko, včetně Kypru), v úrodné oblasti západně od syrské pouště (či stepi). Na jihu zahrnovala prefektura východu Egypt.

Dvě balkánské diecéze (Dacia a Macedonia) patřící do východní části impéria ukazují poměrně značné množství malých villae rusticae či spíše farem, ale zatím nebylo objeveno, pokud je mi známo, nic, co by sneslo srovnání s luxusními vilami západních provincií. V diecézi Dacia za zmínku stojí pozdní vila, datovaná do 6.st. (na základě stylu mozaik), objevená v **Nerodimlje** (Srbsko), zhruba 40 km od Ulpiana. Vykopán byl sál s apsidou (zbytky stibadia), u jehož vchodu byl kruhový bazének. Pozoruhodná je výzdoba podlahy mozaikou zobrazující antické filozofy (**Djurić S.**, Mosaic of philosophers in an early Byzantine villa at Nerodimlje, in: VI Coloquio Int. Sobre Mosaico Antiguo, Palencia-Mérida, Oct. 1990, Guadalajara 1994, 123-134). Ani v Řecku nebyly zatím nalezeny velké vily; reprezentantem luxusních villae suburbanae je vila v **Oreiokastro**, které bývalo předměstím

antické Soluně (viz níže). V **Akra Sofia** poblíž Korintu byla v polovině 80.letch odkryta budova, která snad může být považována za vilu maritimu (obývaná mezi 4.-7.st.), nicméně její architektura je značně jednoduchá – prosté seskupení pravoúhlých místností (Gregory 1985, 411-428).

Diecéze Thracie zahrnovala na severu zónu Podunají s Mesia Secunda a Scythia Minor, ve středu provincie Thracie a Hemimont a na jihu provincie Rhodope a Evropa zasahující až k branám Konstantinopole. V této diecézi v 5. st. nastal úpadek vil (tedy malých villae rusticae, které jsou archeologicky doloženy) jako způsobu využívání zemědělské půdy. Částečně byly nahrazeny sekundárními opevněnými aglomeracemi neměstského typu; opuštěné vily pak někdy okupovány squately a půda stále obdělávána (Sodini 1997, 450-457). V **Silahtaraga** (Velký Istanbul) na konci Zlatého rohu a byla při záchranném archeologickém průzkumu v 80.letech částečně odkryta vila, z níž se zachoval nekompletně pravoúhlý sál s apsidami, otevírající se přes trojarkádu na nedefinovaný prostor. O luxusu rezidence svědčí také nález mytologické skupiny plastik datovaný do podějšího 4. st. (de Chaisemartin a Örgen 1984). Překvapivý je výskyt západoevropského typu portikové vily s bočními rizality, vystavěné jako přímořské luxusní sídlo ve 2.st. na západním pobřeží M. Asie nedaleko **Pitane** v Turecku (Hoffmann 1993, 437-443).

Archeologie tak ukazuje na nesrovnatelně menší rozšíření velkých vil v Římské říši na východ od Balkánu v porovnání s Evropou a Británií. Tento stav se zdá být potvrzován i literárními prameny, např. Libaniem. Obecně ve východních oblastech říše nebyla zemědělská výroba založena na existenci velkých statků jako na západě, ale na vesnickém osídlení (*komai*). Většina našich znalostí o venkovských stavbách je založena právě na průzkumu vesnic (Syrie, částečně dnešní Turecko) a zdá, se že luxusní vily mimo města nebyly tak vyhledávanou investicí jako na římském západě. Rossiter podotýká, že by ale bylo chybné úplně eliminovat velké vily jako rys formující krajinu řeckého východu, i když archeologické nálezy jsou v tomto ohledu jen sporé (Rossiter 1989, 101). Nicméně ty, společně s pečlivým studiem pramenů, ukazují, že rezidenční stavby s lázněmi, portiky a dalšími prvky luxusní vilové architektury zde nebyly neznámé.

Zatím bylo na území bývalé východní části říše vykopáno jen málo vil a ty ještě patří k těm skromnějším (ne vše bylo publikováno). Jejich základní charakteristiky (dle nálezů) shrnuje Rossiter následovně (Rossiter 1989, 102): 1) Nalézají se poměrně blízko měst – podle standardního západní terminologie se jednalo o vily suburbany – což ale (stejně jako na západě) neznamená, že všechny musely být zbudovány jako čistě rekreační rezidence, ale mohly často sloužit k zásobování jejich vlastníka využívaje k tomu malé zahradní statky

(*kepoi*) a sady (*phytaliai*). 2) Nedosáhly velikosti ani luxusu západních rezidencí (jejich lázně a peristyly jsou malé a architektonicky málo výrazné). 3) Luxusní vily ve východních provinciích jsou poměrně pozdní záležitostí: nejstarší jsou z 2. st. (viz výše Pitane v Turecku), zatímco většina je pozdějších.

Písemné prameny nicméně ukazují, že návštěvy ve vilách (*proasteia*) patřily i na východě k výraznému rysu aristokratického života (viz také oddíly císařské paláce a aristokratické předměstské rezidence – Konstantinopol a okolí). Např. anonym. Excerpta Valesiana (6.35) mluví o císařské vile poblíž Nikomedie (50 mil od CP) a podobně jako vily v Tivoli a Baiae poskytovaly útočiště římské aristokracii během horkého léta, existovaly takové stavby v Bithynii pro boháče z Konstantinopole – ve 4. st. zde měli vily senátoři Ablabius a Rufinus a císař Julián se zmiňuje o vile své babičky v Bithyniii. Podobně i obyvatelé Antiochie se v létě uchylovali do předměstských rezidencí na kopcích v Dafne – byla zde i vila senátora Olympia a svoji vilu zde vystavěl také Diocletian (ta pak rozšířena Theodosiem, jak o tom hovoří Libanius a později Malalas). Stejně jako na západě jsou i na východě zprávy o vlastnících velkých statků cestujících na své vily v době sklizní, aby dohlíželi na průběh prací (Řehoř z Tours zmiňuje takový pobyt císaře Tiberia II. na jeho vile u Chalkedonu). Oblíbenou zábavou byl lov na pozemcích patřících k vilám (např. sv. Basil vzpomíná lovy na rodinném statku v Pontu; venkovský císařský palác Damatrys nedaleko maloasijského pobřeží naproti Konstantinopoli sloužil k tomuto účelu). Texty nám ale většinou nesdělují takřka nic o tom, jak takové vily vypadaly; nicméně nepřímou ukázkou na určitý stupeň luxusu v jejich vybavení: Rufinova vila (praetoriánským prefektem mezi roky 392-5) u Chalkedonu označována jako palation (obsahovala také martyrium zbudované pro relikvie sv. Petra a Pavla přivezené z Říma a také v její blízkosti byl jím zřízen klášter), vila v Macellum zase měla lázně (loutra) a fontány (pegai), vstupní dvůr (proaulion) a kaple zase figurují při popisu vily rodiny sv. Basila. (pro východní vily na základě pramenů viz Rossiter 1989, p. 101-103; Runciman 1980)

II.1 Adelfiova villa ve Vanota (Galatia)

Dopis Řehoře z Nyssy (Ep. 20), biskupa města Nyssa v Kappadokii mezi lety 371 a 395, je výjimečný tím, jak s poměrně detailně popisuje vzhled vily patřící jistému Adelfiovi, o němž je pouze známo, že patřil do vyšší sociální třídy pozdně římské společnosti. Vila se nacházela v údolí řeky Halys v centrální Anatolii na místě zvaném Vanota, asi nedaleko od Nyssy. Řehoř se nezmiňuje o hospodářské části vily, ale asi se zde pěstovalo také víno (jmenován

vinný sklep – *oinon*). Před branou vily byla soukromá kaple (v té době jmenovány kaple i v jiných východních vilách jako např. v Anissa /Pont/ ve vile Řehořovy rodiny – byla také vybudována mimo samotnou hlavní budovu, v určité vzdálenosti od ní a sloužila nejen pro rodinné bohoslužby ale také jako mauzoleum).

Řehoř popisuje dva výrazné rysy průčelí vily, a to bránu a předstupující věže (*“pyrgon probolai”*). Starší literatura to interpretovala jako hlavně v západní Evropě hojně se vyskytující portikovou vilu se dvě bočními věžovitými křídly/rizality. Rossiter tyto věže ale spojuje spíše s primárně obrannými prvky, protože venkovské statky byly v pozdním 4. a raném 5. st. často v ohrožení: Jan Chrysostomos hovoří o jedné aristokratické vile u Caesareie v Kappadokii jako o opevněné stavbě – *“ten oikian...kastellon...exousan”*; Rossiter poukazuje také na mozaiku z Antiochie, na níž je venkovská opevněná vila s branou v čelní stěně, která má v horní úrovni malá okna, a pravděpodobně dvě věže na koncích fasády. Řehoř v rámci popisu průčelí nehovoří o jiných výrazných architektonických prvcích než o bráně a věžích, což ukazuje na to, že exteriér vstupní části vily byl asi prostý.

Brána vily vedla do vnitřního dvora obehnaného kolonádou (*stoa*) a bazénem uprostřed; kolonáda byla podle Řehoře komponována na způsob trojúhelníku (*trigono to schemati*). Tento *“trojúhelníkový”* portik bývá v literatuře někdy vykládán jako Řehořovo vyjádření pro sigma portikový dvůr. Podle Rossitera to ale není reálné, protože Řehoř by tento poměrně častý tvar portiku jistě popsal tímto dobovým termínem (sigma). Mnohem pravděpodobněji se mohlo jednat o tzv. porticus triplex s kolonádou jen na třech stranách dvora (Rossiter 1989, 107). V praetoriu v Apollonia v Kyrenaice se boční strany takového portiku mírně sbíhají a vytváření lichoběžníkový půdorys dvora, což by mohlo u Řehoře vyvolat dojem popsaný jako trojúhelná kolonáda. Na užší straně dvora se otvíral vchod do hlavního recepčního sálu (*oecus, triclinium*) – ten byl dobře osvětlen, měl vysoký strop a výzdoben byl nejspíše mozaikovou podlahou a malbami. Řehoř pak v popisu pokračuje líčením hostiny, což ukazuje že sál sloužil jako hlavní jídelna vily.

V dopise není zmínka o lázních, ale pokud zde byl velký bazén ve dvoře, jistě zde musel být dostatečný zdroj vody, který by jejich existenci umožňoval (Rossiter opomenutí lázní vysvětluje tím, že Řehořova návštěva vily se odehrála mimo tu denní dobu, kdy byl čas na pravidelnou koupel, a Řehoř asi pak odejel, aniž by na ni čekal). Tento fascinující popis vily z pozdního 4. st. dosvědčuje, že i na východě byl znám typ luxusní rezidence městského typu přenesený na venkov a modifikovaný přidáním obranných věží.

Bibliografie:

Rossiter 1989, (101-110), 104-110; Stupperich 1994, 157-170

II.2 Akkale-Tirtar

Komplex v Akkale-Tirtar (4 km od Elaioussa-Sebaste, Kilikie) zahrnuje několik budov, které ale nejsou ohraničeny jednou zdí. Rezidenční stavba je obdélného půdorysu (v suterénu se nacházejí tři klenuté haly) s rizalitou na severní straně a křídly na jižní straně směrem k moři. Severovýchodní rizalita obsahuje točité schodiště do patra, kde byl balkón. Eyce mezi křídly rekonstruoval portik, takže celá stavba se podobá západním portikovým vilám. Vedle jmenované budovy patří do komplexu také stavba o dvou podlažích a půdorysu čtverce o straně 10 m – v přízemí hlavní prostor kříž vepsaný do čtverce a v horním podlaží jako vepsaný kruh (kupole) – nejedná se s pravděpodobností o kostel (podobá se pavilonu postavenému Hishamem u Resafy). Dále se v komplexu nalézají lázně, další suterénní prostory (nejspíše cisterny) a lis na víno. Komplex představuje předměstské vilu, datovanou dle architektonické skulptury do konce 5. nebo do 6. st., a snad náležející muži jménem Illos (jeho jméno nad vstupem do lázní).

Bibliografie:

Sodini 1997, 483; Eyice 1986, 63-76

II.3 Palác Digena Akrity

Digenes Akrites, hrdina stejnojmenného byzantského eposu (10.-11.st.), nechal svůj palác(vilu) postavit uprostřed zahrady u řeky Eufrat. Popis rezidence podaný v tomto literárním díle velmi přesvědčivě a detailně snad odráží přinejmenším jednotlivé prvky byzantské sekulární architektury, pokud autorovi nebyl vzorem dokonce nějaký existující palác. Akritova rezidence je vložena do tohoto oddílu spíše konvenčně, na základě topografické informace dané autorem díla, který ho umisťuje na Eufrat. Nicméně nelze obraz paláce v eposu, jelikož se jedná o literární dílo, brát jako určující pro architekturu této oblasti. Hlavní budova paláce (či hlavní křídlo) měla pravidelný čtyřhranný půdorys a jako stavební materiál byly použity kamenné kvádry. Její průčelí bylo artikulováno sloupy nad nimiž byla umístěna okna. Stropy hlavního křídla byly vyzdobeny mozaikami a podlahy kombinací mozaiky a opus sectile – tato pasáž se vztahuje buď k peristylovému dvoru, s místnostmi

pravděpodobně na dvou podlažích na několika jeho stranách (viz okna nad sloupy), nebo k exteriérové fasádě poskytující výhled na vodní plochy jakou reprezentovala tradice převážně na západě rozšířených portikových vil (básnické popisy římských vil podél Rýna a Moselly, praetorium v Dura Europos). Následující pasáž ekfráze se zmiňuje výslovně o interiéru budovy: Uvnitř paláce vystavěl Digenis Akrita „horní místnosti“ na třech podlažích, uvnitř se také nacházel sál křížového půdorysu, který byl snad koncipován jako tetrakonch (pentakoubikula) a vyzdobený vysoce leštěnými mramory. Na obou stranách (tetrakonchu?) byly dvě dlouhé místnosti s klenutými stropy zdobenými mozaikami s vyobrazeními významných mužů historie lidstva (antická mytologie, Starý i Nový zákon), které snad měly mít podle popisu funkci jídelních sálů. Uprostřed dvora paláce byla kaple sv. Theodora, která sloužila i jako rodinná hrobka. Pokud autor popisu tohoto imaginárního paláce měl na mysli určitý typ paláce, pak bychom si ho mohli snad představit jako stavbu ve stylu praetoria Qasr ibn-Wardan (strohý exteriér, peristylový dvůr, jedno křídlo paláce s prodlouženým trikonchem ve středu kompozice a apsidovými místnostmi na krajích reprezentačního křídla).

Bibliografie:

Digenes Akrites, VII, 42 ff.; ang. překl in: Mango 1986

II.4 Oraiokastro (Soluň)

Oraiokastro bylo bohaté předměstí Soluně, kde se nacházely luxusní vily. Nález římské vily při záchranném archeologickém průzkumu v roce 2003 potvrzuje bohatství soluňské aristokracie, která měla jak domy ve městě tak i předměstské rezidence. Z vily bylo odkryto ca. 100 m² a nálezy obsahují i dobře zachované mozaikové podlahy a malířskou výzdobu stěn. Vila byla postavena v 5. st. v době, kdy Soluň byla hlavním městem Illyrica; byla poničena ohněm při nájezdech barbarů v 7. st. a po opravách fungovala snad ještě další století (jako potvrzení užívání vily až do pozdního 7. st. se v krátké zprávě k vykopávkám uvádí nález mincí Justina II. /2.pol. 6. st./, objevených spolu s jinými malými objekty - není specifikováno kde a za jakých podmínek byly objeveny, takže těžko z toho dělat nějaké závěry). Vila byla obehnaná zdí na ochranu a vybavena věží u vchodu (bránila a kontrolovala hlavní vstup do budovy), která sloužila také jako místo pro vrátného. Rezidence byla komponována okolo peristylového dvora (12,5 x 14,5 m), v jeho středu byla umístěna studně. Na ose peristylu je apsidové triclinium (12,3 x 7 m, apsida o poloměru 5,2 m), přístupné ze dvora přes vestibul-koridor s apsidovými zakončeními (portiky jen na třech stranách dvora).

Triclinium bylo flankované po každé straně vždy dvěma místnostmi. Některé místnosti na stranách peristylu byly využívány jako sladovací prostory (na východní straně dvora) a jedna obsahovala vinný lisem. Byly zde také lázně. Mozaiky obsahovaly jak geometrické motivy tak figurální výjevy. Mozaika v tricliniu symbolizuje křesťanský ráj – v rozích čtverce jsou nádoby, z nichž vyrůstají vinné révy, mezi jejichž větvíčkami jsou ptáci a jiná zvířata. Na rozdíl od mozaiky v hlavním sále mají ostatní místnosti výzdobu s mytologickými tématy - např. Leda s labutí nebo personifikace řeky Echedoros (nyní známa jako Gallikos) spodobněná jako vousatý muž.

Bibliografie:

informace z letáku 9. eforatu byzantských starožitností v Soluni z jara 2003 a anglického vydání řeckého deníku Kathimerini (2003)

II.5 Sinekkale

Významnou rezidenční stavbou v Kilikii je také vila v Sinekkale (ve vnitrozemské části regionu antické Seleukie na Kalykadnu, dnešní Silifke). Jedná se o dvojpodlažní rezidenci se zbytky portiku a věží na jednom z nároží. Oproti ostatním venkovským usedlostem této oblasti je uvedená vila více luxusní – obsahuje dokonce tři latriny na horním podlaží a dva nad sebou umístěné apsidové prostory, které byly nejspíše kaplemi. Pro to, že budova byla centrem zemědělské výroby, svědčí zbytky cisteren a lisů na olej a víno (důkladný průzkum komplexu podniknutý nedávno Inou Eichner zatím nepublikován).

Bibliografie:

Sodini 1997, 481

II.6 Tel 'Afar

V Tel 'Afar, na jih od Caesarea Maritima (Israel), byla vykopána budova zajímavého půdorysu, která je situována na malém mysu nad mořem a zabírá plochu ca. 3000 m². Publikování výkopů je jen předběžné a proto nelze dělat konečné závěry o dataci ani přesném účelu stavby. Datována bývá do „raně byzantské“ doby (čímž snad myšleno pozdější 4. nebo 5. st.). Ve středu budovy je dvůr (26 x 27 m) dlážděný mramorem, na který se otevírá na východě velká exedra přístupná po schodech. Východní fasáda je opatřena portikem

s podlahou z opus sectile. Na jih a sever od dvora jsou místnosti s mozaikovou výzdobou. Typologicky by se mohlo jednat o vilu maritimu.

Bibliografie:

Sodini 1997, 511f.

A3 Praetoria

1. Úvod a terminologie

V tomto oddíle je pozornost věnována především civilním praetoriím, která z pohledu palácové architektury prezentují mnohem více variabilních řešení a typů než obecně jejich vojenské protějšky, které byly po stránce architektonické omezeny jejich integrací do táborů. Z vojenských praetorií jsou záměrně vybrány ty, které byly samostatnými stavbami a patřily nejvyšším velitelům v armádě, čímž nabízejí možné srovnání s civilními praetorií.

Jakkoli byl císař v pozdně antické Římské říši despotickým monarchou, odloučeným od poddaných a obklopený propracovanými ceremonii, jeho moc v mnoha ohledech závisela na podpoře armády a později do jisté míry i církve, vliv na něho měli také nejvyšší civilní a vojenští hodnostáři. Vláda byla vykonávána prostřednictvím rozsáhlé byrokracie pod vedením praetoriánských prefektů (od dělení impéria pro každou část říše) a jim podřízených vikářů jednotlivých diecézí. Z vyšších úředníků byli nejbližší výkonu moci provinční guvernéri, kteří byli zodpovědní za provinční administrativu, finanční záležitosti, právo i veřejné stavby. Jmenování na guvernérská místa byla většinou na krátkou dobu, což (společně s tím, že pozdně antické provincie byly malé rozlohou) mělo zamezit koncentraci moci v jejich rukou a tím uzurpacím. Ustavení jednotlivých guvernérů bylo otázkou císaře, ale velký vliv v tomto ohledu měli jeho ministři, kteří za své doporučení požadovali úplatky. Jelikož i vysoké posty v administrativní hierarchii provincií nebyly příliš dobře placeny, vedlo to k rozšíření korupce mezi guvernéry, kteří investice do získání svého postavení chtěli získat zpět a získat a dostat se k dalším prostředkům k zakoupení si vyššího postu ve státní správě. Ačkoli byli guvernéri teoreticky nejmocnějšími muži v provincii, skutečnost byla jiná. Vliv na jejich rozhodování měli velcí pozemkoví aristokraté, v mnoha případech senátorské třídy. Tito místní boháči měli právo přístupu do guvernérova paláce (praetoria) a jejich vliv byl takový, že zejména v otázce justice se guvernéri většinou neodvažovali udělat kroky, které by nebyli v souladu s jejich zájmy.

Termín *praetorium* původně označoval místo ve vojenském táboře, kde stál velitelský stan, a nakonec se vztahoval k jeho rezidenci ve stálém (přezimovacím) táboře. Termín byl také užíván pro rezidenci císaře – byl nejvyšším velitelem armády – a odtud se přenesl do pojmenování sídel guvernérů jako císařských zástupců, vykonavatelů jeho moci v celé říši.

Od 1. st. (jak epigraficky doloženo) byl termín užíván i pro budovy sloužící jako zastávky na cestách osobám reprezentujícím císaře.

V kontextu pozdně antického urbanismu označuje praetorium takřka vždy rezidence civilních a vojenských guvernérů: latinský název *praetorium* v pramenech znám např. pro sídla civilních guvernérů v Trevíru, Tours, Jeruzalémě, Kartágu, Syracuse či Sétif. V řecké formě jako *praitorion* jmenovány guvernérské paláce v Soluni (také jako *archeion* – pro civilní praetorium prefekta Illyrica), Antiochii (i jako *dikasterion*), Caesarei Maritima, Gortynu a Alexandrii. V Antiochii se označení praetoria jako *katagogia ton strategon* vztahovalo k vojenskému ústředí velitele (magister militum per orientem), ale užíván i termín praetorium, pod který byly známy i rezidence vojenských velitelů v Tarraco a Marcianopoli. Ambivalence v terminologii, jak ukázána výše, se odráží i v Codexu Theodosianu: Paláce vlastněné státem byly někdy zvány *palatia* někdy *praetoria*, což ilustruje, že stavba mohla být nazývána palatium, i když nehostila jen císaře, a také praetorium, i když nebyla sídlem vojenského velitele. V ediktu VII.10.2 (r. 407) se termín praetorium používá pro permanentní sídlo guvernéra a palatium jako úřední rezidence pro občasné pobyty císaře, zatímco v jiném ediktu z r. 405 takové budovy jmenovány jako *sacrae domus*. Císařská nařízení určovala že paláce/paetoria musejí být udržovány guvernéry a vikáři provincií v dobrém stavu .(Frantz 1988, 111-113).

Bibliografie:

Egger 1966, 13-29; Stein 1922; Mommsen 1900, 437-442; Lavan 2001, 39-42; Foss a Magdalino 1977, 30-32; Frantz 1988, 112

2. Praetoria - jejich umístění a veřejný charakter

Praetoria civilních guvernérů hrála v životě pozdně antických měst větší roli než praetoria vojenských velitelů (i když od 6. st. vojenské a civilní velení bylo na některých místech sjednoceno, jako dříve v rané Římské říši) – byla daleko více provázána s veřejným životem a obyvateli provincií i hlavních měst.

Civilní praetoria nebyla jen pouhými rezidencemi guvernérů, ale byla vnímána jako veřejné budovy a císařská legislativa je uvádí jako veřejné stavby, které jsou guvernéři povinni udržovat. V Antiochii byla dokonce praetoria ustavena v původně veřejných stavbách – *comes orientis* si v r. 335 zřídil své sídlo v bývalém chrámu múz a Commodovy lázně byly zase přeměněny na praetorium Syrie consularis (Ioannis Malalae Chronographia, Bonn 1831, 13.4,

13.30). V Konstantinopoli snad dříve pretoriánští prefekti východu sídlili v soukromých domech, ale od doby císaře Lva I. (2. pol. 5. st.) byly pevně usazeni v rezidenci u jeho fora (donace prefekta Konstantina – viz katalog). Zákon Lva I. zakazoval opouštět guvernérům praetoria či palatia ve prospěch soukromých domů – ukazuje to na sílící tendenci k takovému chování mezi guvernéry. Snad neuvádění oficiálních rezidencí bylo zapříčiněno tím, že od pol. 5. st. bývali někdy jako provinční guvernéři jmenováni místní vlivní občané, kteří pak preferovali své vlastní domy. Další legislativní opatření (zákon z r. 405) přikazoval guvernérům udržovat císařská palatia pro jejich návštěvu a zamezit v nich neautorizované obývání, ale na druhou stranu ze zmínek o sídlech některých guvernérů jako paláciích (palatia) je možné usuzovat, že jejich usazení v nevyužívaných císařských paláciích v provinciích bylo tolerováno (Lavan 2001, 43 a pozn. 14).

Praetoria civilních guvernérů se nacházela, soudě podle písemných pramenů a epigrafických nálezů, takřka výhradně v hlavních městech provincií (Egger 1966) – Trevír, Syracusy, Soluň, Gortyn, Antiochie, Edessa, Bosra, Caesarea Maritima, Alexandria, Kartágo a Sétif. Jediné zmínky o praetoriích mimo provinční hlavní města jsou z Jeruzaléma (proconsul Palestiny) a Athén (proconsul Achaie – snad v Paláci gigantů – viz Frantz 1988, 24) – obě města byla ale svým historicky a kulturně výjimečná místa a přitahovala k dlouhým pobytům jak provinční guvernéry, tak i hosty od císařského dvora (Lavan 2001, 45). K Lavanovu výčtu praetorií mimo hlavní města je možné připočítat snad i tzv. praetorium v Umm el-Jimal, které se zdá být správním centrem pro oblast okolo tohoto města, spadající ale pod guvernéra v Bosře (viz katalog).

Přítomnost praetoria byla tedy důležitým znakem hlavního města provincie: Antiochie – dvě praetoria; Edessa; Bosra – nové praetorium postaveno guvernérem Hesychiem v r. 490, Caesarea – dvě praetoria: severní jako sídlo proconsula v pozdní antice, zatímco palác na mysu byl zase guvernérovým sídlem v raném císařství a v pozdní antice snad obsazen místním vojenským velitelem (Lavan 2001, 46 pozn. 15); Kolín – stavba mohla to být jak civilní tak i vojenské praetorium. Tato situace vyvstala pravděpodobně v době Diocletiana a Konstantina, kdy se provinční vláda se stala pevně usazenou v jednotlivých městech: guvernéři spravovali relativně malé provincie, které mohly být efektivně řízeny z jednoho města a nebyli nuceni příliš cestovat. Na druhou stranu praetoria vojenských velitelů provincií nemusela být nutně ve městech – byli mnohem mobilnější než jejich civilní protějškové: V hlavních městech byla situována např. v Marcianopoli, Tarraco, Antiochii, mimo hlavní města např. v Constantia v Osrhoene, jinde asi v pevnostech – Praesentia/Nag al-Hagar (toto

praetorium nicméně zároveň sídlem civilní i vojenské správy – viz katalog) - nebo jako samostatný palác vedle pevnosti jak ilustrováno palácem Qasr ibn-Wardan v Syrii.

3. Prostorové funkce - praetorium jako úřední rezidence

3.a Reprezentační a privátní prostory

Primární funkcí praetoria bylo sloužit jako oficiální rezidence guvernéra, kde mohl vykonávat svůj úřad a zároveň žít stylem aristokracie. V naprosté většině paláců uvedených v katalogu byly spolehlivě identifikovány i sály fungující jako monumentální jídelní a recepční prostory.

Recepce: hostiny, *salutatio* a další audience

Podobně jako pro mocné aristokraty byl palác pro guvernéry místem stejně tak soukromým jako veřejným – centrem společenského a politického života. Pořádání hostin pro jemu společensky rovné a pro klienty a také ranní *salutatio* (přijímání) klientů patřily mezi způsoby, kterými byla vyjadřována veřejná funkce praetoria. Formální římské *salutatio* zůstalo zachováno minimálně do 4. st. (Ellis 1991, 117-134). Takové *salutatio* u guvernéra představovalo ideální příležitost pro aristokraty prosazovat své zájmy a pro guvernéra samotného hledat podporu pro své úkoly (práci).

Nicméně i mezi audiencemi u aristokratů a audiencemi u guvernérovi existovaly odlišnosti (aristokraté byli sice pouze soukromými osobami, ale jejich společenské postavení mohlo být vyšší než samotného guvernéra; ten jim byl nadřazen jen svým úřadem, ale jejich reálná moc často vyšší): Celkový počet audiencí v praetoriích byl značně vyšší než v aristokratických domech lokálních patronů; audience vysoce postavených lokálních aristokratů u guvernéra byly někdy ve svém počtu a četnosti určeny legislativou (Lendon 1977, 227-235).

Obytné místnosti

Například v Dura Europos a v Aquincu jedna řada místností byla odvrácena od hlavní části komplexu – tyto části paláce se zdají mít obytnou funkci: V Aquincu byla pouze tato zóna vybavena mozaikovými podlahami a vytápěním pod podlahou; v Dura Europos odpovídající část komplexu sice nebyla takto vyzdobena, ale obsahovala apsidové triclinium. V první fázi praetoria v Gortynu, v paláci na mysu v Caesarei, v Ptolemais a v Paláci gigantů byla zase rezidenční část ukryta v sekundárních peristylech. Obecně se tedy ukazuje, že z funkčního hlediska byly ložnice a privátní místnosti budovány tak, aby guvernér a jeho rodina měli zaručeno více soukromí a nebyli rušeni provozem úřadu.

Lázně a další servisní prostory

Co se týče privátních lázní, tak ty již existovaly od počátku v praetoriu v Aquincu, ale dodány až později např. v Gortyn a Caesarei (v severním praetoriu dokonce nové lázně postaveny ještě mezi r. 527-642, viz katalog). V Konstantinopoli, podle pramenů, byly lázně připojeny k obytné části praetoria – prefekt Jan z Kappadokie (6. st.) vystavěl dokonce nové lázně v horním podlaží paláce (viz katalog: Konstantinopol, praetorium pretoriánského prefekta východu). V tomto se odráží praxe obecně platná pro městské domus pozdní antiky, které až od 4.st. byly ve větší míře vybavovány soukromými lázněmi (oproti dřívější situaci, kdy vlastní lázně měly jen nejluxusnější paláce, zatímco ostatní vlastníci domus navštěvovali veřejné lázně).

Mezi významné prostory servisního charakteru patřily také stáje. Ty jsou doloženy pro praetoria v Konstantinopoli, v Ptolemais a také pravděpodobně v Athénách. V případě Konstantinopole jsme o nich informováni pouze z písemných pramenů: v paláci praetoriánského prefekta východu byly prý zřízeny v bývalém pohanském chrámu na staré akropoli Byzantia. V druhých dvou městech jsou stáje doloženy i archeologicky.

Kultovní místa

Stejně jako v aristokratických domech byly i v praetoriích uctívání lares či penates a také i vyšší bohové. Po 4. st. je nahradilo křesťanství jako státní náboženství říše. Pohanské svatostánky byly nalezeny v Aquincu, Gortyn či v rané fázi praetoria v Kolíně. Křesťanské kaple např. v palácích guvernéra v Efezu nebo vojenského velitele v Apollonia. Svědectví Prokopia nás informuje o kapli, kterou Justiniánův generál Belisarius vystavěl u vchodu do paláce v Kartágu.

Císařský kult v chrámcích v praetoriích byl příhodný pro vyjádření loyality císaři – k tomu sloužily i sochy a monumenty císaře a jeho rodiny, nalezené v Paláci na mysu v Caesarei (sloupový monument Konstantina Chlora a Maximiana) či v Gortyn (sloupy dedikované Gratianovi, Theodosiovi I. a Valentinianovi II. vně vchodu a v nymfeu oslavné nápisy vážící se k Herakliovi), nicméně pravými symboli moci byly obrazy císaře zasílané do praetorií, kde byly veřejně vystavené (Lavan 2001, 49f. a katalog).

3b. Praetorium jako centrum provinční vlády

Guvernéři byli odpovědní za výběr daní, soudní spory, veřejné stavby či za dohled nad městskou správou (Roueché 1998, 31-36) – v tom podporováni úředním aparátem (*officium*, běžně okolo 100 lidí – Cod. Iust. 12.57.9, ed. Mommsen, Berlin 1954).

Veřejné ceremonie

Guvernéři pravděpodobně předčítali císařské dopisy před curiales a honorati, což mohlo probíhat v některých městech možná i na foru, u kterého se praetorium nacházelo (asociace praetorium-forum/agora v Konstantinopoli, Athénách, Gortyn, Antiochii a Kartágu). Mezi veřejné ceremonie patřila i inspekce vězení - někdy tato přímo v praetoriu (Lavan 2001, 51). Příhodným místem pro další veřejné ceremonie byly jistě velké dvory praetorií – v Gortyn 29 x 35m, v Kolíně v pozdně antické fázi jeden dvůr, v Dura Europos dva dvory (31 x 32 a 23 x 25m), ve třetí fázi severního praetoria v Caesarei dva po sobě následující dvory podobně jako v Paláci gigantů. Vstupní dvory známé z některých aristokratických venkovských vil (např. vila Valentine v jižní Francii) byly jinak vzácné v městském kontextu (evidentně z prostorových důvodů) – ceremonie v praetoriích byly mnohem veřejnější, než v městských aristokratických domech.

Soudní dvory

Soudní líčení se někdy odehrávala ve stavbách připojených k praetoriu a občas snad i přímo v praetoriu samém: severní praetorium v Caesarei – snad v apsidovém sálu obráceném ke vchodu do guvernérova paláce; v Gortyn v basilice přistavěné k průčelí praetoria v pozdní antice, otevírající se na agoru; v Konstantinopoli v praetoriu magistra officorum, pokud bylo totožné s Magnaurou, palácovou stavbou s kolonádovým vstupním dvorem a objevující se v pramenech od doby Justiniana. Jinde užívány pro soudní líčení stále civilní basiliky (např. v Kartágu). Obrovská Maxentiova/Konstantinova basilika v Římě mohla také snad sloužit městským prefektům, včetně soudních líčení, jak předpokládá jedna z nových alternativních teorií.

Soudní slyšení s omezeným přístupem veřejnosti byla označována termínem *secretaria*. Následně se toto označení vztahovalo i k místu, kde se toto konalo (Lavan 2001, 52) – veřejnost byla za mřížemi, ale někdy mohlo být dovoleno naslouchat po odtažení závěsu (příkladem může být Maxentiova basilika v Římě). Termín *secretum* měl v pozdní antice asi podobný význam (Lydos hovoří o *secretu* pretoriánského prefekta východu v Konstantinopoli

jako o "chrám spravedlnosti"). Secretum v Konstantinopoli podle Lyda bylo připojeno k soukromému vězení Jana Kappadockého, asi blízko jeho úřadu na foru císaře Lva I. (Lavan 2001, 53). V severním praetoriu v Caesarei snad secretarium situováno v pravoúhlé místnosti při severní straně odkryté oblasti – niky ve zdi koridoru na jeho jižní straně snad mohly sloužit k uchovávání dokumentů.

Secretarium guvernéra bylo vedeno jeho soudními úředníky (officiales), jejichž kanceláře tvořily asi velkou část prostoru v praetoriu či byly situovány v jeho blízkosti. V Konstantinopoli do pol. 6. st. se stalo Leovo forum, známé jako Pittakia, místem, kde byly kanceláře pretoriánského prefekta východu. Toto praetorium bylo svou rozlohou a složitostí administrativního aparátu asi výjimečné, ale i ostatní praetoria musela obsahovat podobné kanceláře. V severním praetoriu v Caesarei je skupina sedmi místností seskupených okolo centrálního sálu či dvora přímo přístupných z ulice (severně od hlavního vchodu); byly zde nalezeny mozaikové nápisy jmenující některé členy officia. (Palmele 1999, 85-133)

Vězení

Ta mohla být přímo v praetoriu (Kartágo - palác na Byrse: pramenné zprávy zde mluví o stavbě bez oken zv. Ankona (roh). V Konstantinopoli Jan z Kappadokie zřídil soukromé vězení poblíž praetoria či přímo v něm. Výjimečně byla vězení i v soukromých aristokratických domech, i když to nebylo legální (Lavan 2001, 54).

Horrea

Guvernéri byly zainteresováni ve skladování a distribuci potravin i dalších produktů a to hlavně ve 3. st., kdy daně a výplaty byly z velké části naturální. V Caesarei jsou velké podzemní klenuté prostory, které snad k tomu účelu sloužily, nicméně jinak odtud ani z jiných míst není jednoznačný důkaz pro existenci horrea umístěných přímo v guvernérově paláci.

4. Architektonické a funkční vymezení praetorií v palácové architektuře

V prvé řadě je nutné uvést, že máme pouze velmi malé množství archeologicky prozkoumaných budov, které je možné s jistotou identifikovat jako praetoria na základě epigrafických nálezů: Gortyn, Caesarea Maritima (dvě praetoria) a Dura Europos; k nim lze připočítat ještě dva paláce, které se na základě svého umístění a kontextu ve větším architektonickém celku dají takto také interpretovat – Qasr ibn-Wardan (v izolovaném komplexu zahrnujícím ještě kasárna a chrám) a Nag al-Hagar (palác uvnitř pevnosti). Obecně

budovy a komplexy uvedené v katalogu jsou ale ve svých plánech a velikostech značně rozdílné a netvoří jasně identifikovatelnou skupinu pouze na základě jejich architektury. Navíc mají mnoho společných rysů s aristokratickými paláci. V některých případech, co se týče architektury, byla velká praetoria vybavena větším počtem prostorných dvorů a sálů, než obecně bylo běžné u soukromých domech ve městech. Co tedy odlišovalo praetorium od domů bohatých aristokratů, lokálních patronů?

N. Duval usuzuje, že neexistovalo architektonické rozlišení úředních paláců a soukromých (Duval 1987). Na druhou stranu např. S. Downey se domnívá, že v některých stavbách takový rozdíl lze jednoznačně rozpoznat (i když jsme limitováni množstvím archeologicky prozkoumaných a v první řadě vůbec objevených pozdně antických rezidencí): V palácích v Dura Europos a v Athénách (Palác gigantů) byly dvě zóny - privátní a veřejná - striktně odděleny; pro veřejnou funkci zde byl velký peristyl v přední části paláce, za nímž se nacházela rezidenční část s recepčními místnostmi více soukromého charakteru (s omezeným přístupem) a s obytnými místnostmi. Velký ceremoniální dvůr v Dura Europos měl připojený pravoúhlý sál upomínající na velkou půlkruhovou exedru v Paláci gigantů; tento dvůr byl příhodným místem pro přehlídky vojska, formální audience a další ceremonie (Downey 1993, 196). Nicméně jiné palácové domy, z nichž některé jsou poměrně průkazně identifikovány jako sídla guvernérů nebo vojenských velitelů a jiné naopak se jeví jako soukromá aristokratická sídla, je oddělení privátní a poloveřejné části budovy provedeno jiným způsobem.

Obecně lze tedy rozlišit dva praetorii: První v němž je dělení provedeno několika peristylovými dvory obsahujícími velké sály (Athény, Dura Europos) a lze zde předpokládat na základě jejich architektury že byla praetorii; druhý typ obsahuje jen jeden peristyl jako ohnisko soukromé části paláce (obsahuje triclinium, případně ještě další recepční prostor pro významné hosty) a (apsidový) sál přístupný veřejnosti (klientům) s exteriéru paláce – tento typ společný jak některým stavbám u nichž lze důvodně předpokládat, že byly praetorii (např. v paláci v Gortyn na Krétě, sídlu guvernéra Kréty a Cyrene, je rezidenční část, obsahující také lázně, jasně oddělena prostorově od úřední část paláce – funkčním ekvivalentem pro severní peristyl athénské Paláce gigantů je velký apsidový sál), tak i soukromým domům vlivné lokální aristokracie (např. palácový dům nad divadlem v Efesu nebo Dům Bakcha v Djemile). Nicméně i toto dělení není tak jednoznačné: zdá se, že je platné pro městský kontext. Luxusní soukromé vily na venkově ale nejspíše takové architektonické vyjádření veřejného charakteru stavby nebraly v úvahu, jak je možné soudit např. podle vily ve Valentine (Francie) ukazující více reprezentativních a velkých peristylů. Pro guvernéra či

vysokého velitele a jejich rodiny žijící v praetoriu muselo být nepříjemné být v centru administrativního dění, a obzvláště soudních líčení, a není divu, že byly snahy odloučit obytnou část paláce od úřední. V tomto ohledu také velké soukromé rezidence ukazují stejný trend k zajištění soukromí aristokrata, za kterým přicházeli jako za patronem jeho klienti).

Je tedy evidentní, že v případě, kdy palác má větší množství sálů a hlavně peristylů, je pravděpodobnost, že budova sloužila jako praetorium větší. Na druhou stranu je nutné podotknout, že některé rezidence by se bez epigrafických nálezů nedaly jako praetoria jednoznačně identifikovat, jako je to v případě Volubilis v severní Africe. V tomto městě dům guvernéra stál v módní čtvrti v severovýchodní části města a byl nápadný svou velikostí a výzdobou, což by mohlo ukazovat na dům boháče; nárok na to, aby byl zván praetoriem je založen na nálezu nápisu, který říká, že budova byla renovována M. Ulpiem Victorem prokurátorem města za Gordiana III. (238-244) (Etienne 1960). Výše vzpomínaný zákon Lva I. zakazoval opouštět guvernérům praetoria či palatia ve prospěch soukromých domů, což nepřímě svědčí o takových případech. V této souvislosti se tedy naskýtá otázka, zda některé luxusní domy v provinciích, u nichž je identifikace jako praetoria zpochybňována či sporná a není evidentní na základě jeho architektury (např. palác v Apollonii), nemohly být jednoduše privátní domus guvernérů, kteří v nich vykonávali zároveň svůj úřad. Je možné s Lavanem souhlasit v tom, že přinejmenším co se týče funkce, existovaly rozdíly mezi soukromými paláci a praetorii: v těch druhých byly prostory spojené s prací administrativního aparátu, které praetorium vydělovaly z řady typických aristokratických domů a dávaly mu statut veřejné budovy (Lavan 2001). Ale i zde narážíme na problémy: Místnosti užívané jako úřady, vězení nebo archivy není ale možné spolehlivě identifikovat pouze na základě architektury, protože se jednalo většinou o prostory jednoduchých (pravoúhlých) půdorysů (pouze v případech nálezů nápisů v nich lze uvažovat bezpečněji o jejich funkci).

Katalog

Katalog je členěn na sídla vysokých vojenských velitelů a civilní praetoria, uvnitř každé kategorie jsou jednotlivé stavby řazeny abecedně kvůli relativně malému množství staveb, které mohou být interpretována jako praetoria a proto nebyly zvoleno členění podle provincií. Do katalogu nebyla zahrnuta praetoria transformovaná z starších veřejných budov, jako např. z lázní (viz výše 2. Praetoria - jejich umístění a veřejný charakter), jejichž architektura a funkční rozvržení místností bylo takto předem determinováno. Stejně tak katalog nezahrnuje praetoria uvnitř vojenských táborů, s jednou výjimkou (Nag al-Hagar).

I. Civilní praetoria

I.1 Afrodisias

Palácový peristylový domus, objevený v r. 1963, zabírá takřka celý městský blok (oblast ca. 47 x 55 m) na severní straně agory, hned vedle bouleoteria. Palác byl kontinuálně obýván přinejmenším od 4. st. až do středně byzantské doby. Stavba obsahuje rozměrný peristylový dvůr flankovaný na severní straně velkým apsidovým sálem s vestibulem. Tento apsidový sál představuje samostatnou jednotku přístupnou jak z peristylu tak i exteriéru paláce. Na východní straně dvora byl hlavní reprezentační prostor vybudovaný na půdorysu trikonchu. Kolonáda před trikonchem je širší než na zbývajících stranách dvora; z trikonchu vedly dveře, za nimiž bylo schodiště vedoucí do patra paláce. Západně od peristylu se nacházela řada pravoúhlých místností (některé původně s mozaikami a opus sectile), okolo jejíž západní strany původně běžela ulice S-J orientace, která byla ale později zastavěna (viz níže). Na jižní straně peristylu byly původně dvě pravoúhlé místnosti (jedna s hypocaustem a druhá s bazénem či fontánou), které byly ale v další stavební fázi dispozičně narušeny výstavbou klenutých místností otevírajících se na dvůr. Místnosti na západní a jižní straně jsou starší než velký sál a trikonch; jak dlouhá doba je od sebe dělí nebylo ale zjištěno. V původním řešení běžela na jih od paláce ulice–pasáž mezi ním a vnější zdí severní stoy agory, spojená koridorem s peristylem. Později byla tato ulice-pasáž uzavřena a vestavěn do ní byl další apsidový sál lemovaný na jihu místnostmi tvořícími malé lázně. Ještě později, po té co se úroveň podlahy této jižní části paláce zvedla ca. o 1 m, bylo na toto křídlo dodáno první patro – v základech schodiště do horního podlaží byla nalezena hlava patřící portrétu římského guvernéra jménem Oecumenius (původně v severní stoy agory).

Stavební fáze paláce lze shrnout zhruba následovně: Nejstarší je tedy západní a jižní křídlo budovy; vykopávky v trikonchu přinesly *terminus post quem* pro palácovou podobu domu daný mincí Theodosia I. - tedy pozdní 4. st. Nové vykopávky uskutečněné mezi r. 2000 a 2001 ve východní apsidě trikonchu ukázaly existenci starších staveb pod ním – odkryta byla část staršího apsidového sálu, snad vystavěného v době jako bouleuterion či později. Zmiňovaná nástavba patra nad jižní křídlo podle Rattéa (Ratté 2004) možná současná se středně byzantskou renovací sousedního křesťanského chrámu (hlavního městského chrámu pocházejícího asi z 5. st. n.l. a stojícího na místě Afroditina chrámu).

Poměrně často akceptovaná identifikace paláce jako sídlo biskupa je jen jednou z možností: P. Gros navrhl, že prytaneion města mohlo stát právě v této lokalitě, podobně jako v Efesu

bylo hned vedle bouleoteria – nicméně epigrafické svědectví o prytaneiu ve městě chybí. Identifikace paláce jako episkopeion je založena na blízkosti největšího chrámu ve městě (mezi kostelem a palácem je ale zóna, která nebyla stále vykopána), a nálezech množství otisků biskupských pečetí a nápisů jmenujících biskupy. Někteří autoři toto ale zpochybňují: Biskupské pečeti byly objeveny i na jiných místech ve městě a výstavba křesťanského chrámu na místě starého pohanského templu bývá datována až do 5. st. Blízkost paláce k agoře ale ukazuje na další možnost identifikace, a to jako možného sídla guvernéra (pro spíše sekulární charakter rezidence by svědčil i nález fresek tří Grácií a Niké - datovaných do 6. či 7. st. - které by tématicky pro své vyobrazení nahoty nebyly vhodné do biskupského paláce). Nicméně není zde jasný *terminus ad quem* pro nejrepresentativnější fázi domu, tedy tu, kdy byly vystavěny popsané recepční sály – máme pouze pozdní 4. st. jako *terminus post quem*. Proto není vyloučené, vzhledem k chybějícím archeologickým důkazům pro dataci, že přestavba staršího domu na reprezentativní palác s trikonchem mohla být současná se zřízením velké křesťanské svatyně, nepříliš vzdálené od něho (oblast mezi oběma stavbami nebyla odkryta, což by mohlo přispět k rozřešení tohoto problému). Jak ale podotýká Ratté, i když původní určení paláce není známo, je zde poměrně velká pravděpodobnost, že palác byl sídlem biskupa po začátku 7. st., kdy bylo město do značné míry opuštěno až na chrám a opevněnou vesnici na kopci. Palác byl kontinuálně obýván až do ca. r. 1200 a mohl být významnou částí katedrálního komplexu (Ratté 2004).

Bibliografie:

Erim 1986, hl. 72f.; Sodini 1997, 474; Lavan 1999, 149f.; Müller-Wiener 1989, 678ff.; Ratté 2004, 145-186

I.2 Apamea

Dům triclinia, jak byl domus nazván archeology, se nachází u katedrály, oddělen od ní boční ulicí. Stavba byla odsazena od hlavní uliční kolonády a má půdorysné rozměry ca. 82 x 67m. Dům měl zahradu či otevřený prostor na své severní straně a celkem asi osmdesát místností seskupených okolo peristylu a dvou menších dvorů. K peristylu se přimykaly tři apsidové sály, které byly spojeny s labyrintem menších místností. Sál na severu se otvíral na peristyl celou svou šířkou přes dva pilíře, zatímco sál na východní straně pouze dveřmi. Vedle druhého sálu je v rohu peristylu ještě jeden menší apsidový sál, s tím předchozím spojený dveřmi a úzkým koridorem. Malé lázně se nacházely na severní straně paláce.

Dům byl postaven asi ve 4. st.; úpravy doloženy v 5. st. a po ničujícím požáru v 30. letech 6. st. Původní řešením zahrnovalo peristyl s jediným přiléhajícím apsidovým sálem na jeho severní straně. Na západní straně sálu jsou tři místnosti, přes něž se vstupovalo do menší apsidové místnosti, která snad byla privátní jídelnou – tyto místnosti také patřily k první stavební fázi. V druhé stavební fázi byl zřízen nový vstup do paláce umístěný ve středu západní obvodové zdi na ose peristylu a vystavěny další dva apsidové sály na východní straně peristylu a dále ještě malý dvůr na východní straně původního apsidového sálu. Na východě se k malému dvoru přimykala pravděpodobně soukromá rezidenční část paláce s některými místnostmi umístěnými v patře (nalezeny zbytky schodiště). Tato monumentalizace starší stavby je datována do 5. st. Po požáru v 6. st. dostal severní (starší) přijímací sál novou podlahu z opus sectile a do jeho apsidy bylo vestavěno nymfeum; jeho úlohu jako hlavní recepčního prostoru přebíral apsidový sál na východě s novou mozaikou.

Výrazně luxusní stavba (výzdoba štuky, mozaikami a mramorem) s několika recepčními sály byla snad sídlem nějakého vysokého úředníka nebo dokonce místodržitele. Možná, že to bylo praetorium guvernéra Syria Secunda, který začal ve městě sídlit až v pol. 5. st. Pokud palác byl jeho rezidencí, pak monumentalizace zahrnující přidání dvou apsidových sálů by se časově shodovala s příchodem guvernéra do Apamei (5. st.).

Bibliografie:

Balty 1968, 105-115; Foss 1997, 217f.; Lavan 1999, 151f.; Baldini Lippolis 2002, 138f.

I.3 Aquincum (Budapešť)

Ve vzdálenosti 500 m severovýchodně od legionářského tábora byl na ostrově Obuda na Dunaji nalezen v druhé pol. 19. st. palác, který byl pak dále archeologicky prozkoumáván za 2. světové války a v 50. letech 20. st. (nicméně nikdy zcela odkryt). Palác se sestává ze tří křídel umístěných okolo dvora, který byl ve finální podobě rezidence více méně zastavěný. Část paláce hledící na řeku byla symetrická ve svém půdoryse: Portik byl sevřen dvěma kruhovými místnostmi na způsob věží, ve středu byl pravoúhlý sál (tablinum), lemovaný koridory spojujícími průčelí se dvorem (podobně praetorium v Dura Europos) a vedle nich symetricky apsidové sály a oktogony menších rozměrů. Severní křídlo obsahovalo lázně, které se jeví jako pozdější dodatek. Nejstarší fáze paláce je z trajánské doby, přestavby byla pak realizovány od 2. st. až do ca. r. 260 n.l.. Je možné, že se jednalo o rezidenci guvernéra Pannonie Inferior, který sídlil v Aquincu.

Bibliografie:

Póczy 1980, 239-274; Lavan 1999, 140-142:

I.4 Arles

Lokální tradice v pozdně antické, poměrně dobře zachované stavbě nacházející se nedaleko římského fora spatřovala Konstantinův palác. Dnes je však zřejmé, že byla pozdně antickými veřejnými lázněmi. Nicméně lokalizace pozdně římského paláce do této oblasti není jen výmyslem novověkých antikvářů, ale má středověkou tradici sahající v písemné formě až do 13. st. - palác nazývaný "Trollia" či "Trullus".

Císařský palác či jiná stavba s veřejnou nebo správní funkcí jsou také v antických pramenech vázících se k městu několikrát zmiňovány: Sidonius Apollinaris popisuje banket u císaře Majoriana v r. 461, ale z jeho zprávy není jasné, kde se hostina konala. Na zač. 6. st. je palác poprvé zmíněn výslovně. V té době bylo město v rukou Visigótů a v r. 508 bylo obléháno Franky. V životě sv. Césaria se říká, že tento biskup byl ze své rezidence odveden do paláce (*in palatio*), tedy do visigótského sídla, které mohlo být bývalým římským palácem (otázkou je, zda to byl opravdu palác jako rezidence císaře nebo místodržitele, nebo jen luxusní soukromý domus) (Heijmans 1998, 212).

Ruiny pozdně antických lázní v Arles jsou běžně nazývány Konstantinovými lázněmi a jejich caldarium s apsidou a velkými okny je zachováno v poměrně dobrém stavu. Významným objevem z 80. let 20. st. je dlouhý sál nacházející se na jih od lázní, v jejich těsném sousedství (konzervován v okolní zástavbě), se zdmi stejně orientovanými jako zdi lázní. Rozměry zachované části sálu jsou 57 x 21 m a na západě se do něho vedl vstup arkády podepřené dvěma sloupy (trivelon), nad nímž byla tři okna. Na užší východní straně se předpokládá apsidu (nezachována). Dlouhé boční strany měly půlkruhově zakončená okna dávající sálu dobré osvětlení. Východní část lázní ukazuje že, všechny jejich místnosti držely v této části jednu linii, a tak východní fasáda byla kompaktní – stávající východní ukončení jižní strany sálu ale prozrazuje, že zeď se v tomto místě zalamuje v pravém úhlu a pokračuje na sever (v neznámé délce) a tak tvoří roh budovy. Pokud východní konec sálu by byl v linii východní fasády lázní pak, zde zbývá ještě určitý prostor právě pro předpokládanou apsidu.

V nejbližším okolí lázní a sálu jsou ještě další části staveb, mající snad všechny vzájemný vztah. První z nich je věž v ulici la Liberté: Jižně od vchodu do uvedeného sálu se nachází fragment kruhové věže, která je tradičně spojována s palácem Trouille. Věž je zachována do

výše 13m a její vnitřní průměr je ca. 15 m; její zdivo na rozdíl od lázní a sálu neobsahuje pravidelné střídání kamenných kvádrů s cihlami. Další stavbou je koridor severně od kryptoportiku fora: Severní strana fora měla už od augustovské doby kryptoportik, v jehož středu byla na konci 1. nebo na zač. 2. st. zřízena stavba pravoúhlého půdorysu. Ve 4. st. byla celá severní strana kryptoportiku modifikována představeným koridorem. Ve středu koridoru, před starší pravoúhlou stavbou, byl pozdně antický monumentální vstup tvořený čtyřmi vysokými sloupy nesoucími štít (jedna polovina toho stále zachována ve fasádě domu), na němž byl původně nápis z bronzových písmen. Další modifikací se jeví široká exedra (vnitřní průměr 19,2 m) otevírající se ve směru k lázním, evidentně vložená mezi lázně a sál v pozdější době - pravděpodobně sloužila jako bazén (natatio).

Heijmans vyslovil názor, že všechny výše popsané stavby tvořily společně jeden celek, jak naznačuje jasná symetrie v jejich rozložení (hlavní S-J osa jde středem monumentálního vstupu do koridoru na severní straně kryptoportiku fora). Tetrastylový vstup do koridoru kryptoportiku asi vedl ke schodišti stoupajícímu k foru. Sál je pozdější než monumentální koridor na severu fora, ale starší než velká exedra lázní; lázně snad předcházely stavbě sálu (Heijmans 1998, 222).

Heijmans předložil také novou dataci monumentální fasády s tetrastylovým vstupem na základě interpretace nápisu z bronzových písmen, a to mezi r. 324-326. Fasáda se tak jeví být evidentně veřejným monumentem konstantinovské dynastie. Anonymní (novověký) popis oblasti ukazuje, že fragmentárně zachovaná věž nemusela být jedinou a že další věž byla více na východě – Heijmans její umístění preferuje na linii východní fasády lázní na základě symetrie. Obě věže tedy snad byly součástí monumentálního komplexu tvořící fasádu jako protipól koridoru před kryptoportikem fora.

Dále je také možné, že se v případě nalezeného sálu nemuselo jednat o prostor, který byl součástí lázní (i když takové sály situované u frigidaria v pozdní antice nahrazovaly palestry s ústupem role aktivního sportu), ani např. o kostel (důležitým se v tomto ohledu jeví, že topografie středověkého města neukazuje, že by v tomto místě byla raně křesťanská basilika - žádný toponym to prozrazující se nezachoval). Na druhou stranu stavba sálu je svou velikostí a architektonickým provedením srovnatelná s civilními basilikami v Trevíru či Metz a navíc její rozměry prozrazují, že to pravděpodobně nebyl sál soukromé rezidence (i když sály podobných dimenzí byly snad součástí soukromých paláců, ale pravděpodobně jen v Římě – např. tzv. Bibliotheca Agapiti), ale spíše ukazují na iniciativu císaře či prefekta (s dalšími nutnými stavbami pro jeho úřad mezi sálem a věžemi). Arles nehrály velkou politickou roli v říši ve 4. st., ale město získalo na důležitosti na zač. 5. st., kdy sem přesídlili z Trevíru

pretoriánský prefekt Galie. Velký sál mohl tedy být součástí pozdně římského praetoria. (Heijmans 1998, 226-229)

Bibliografie:

Heijmans 1998; Véran 1904, 97-107; Duval 1987, 468

I.5 Athény

Rok 267 je považován za rozhodující moment v historii úpadku a pádu klasických Athén. V tomto roce germánský kmen Herulů od Černého moře vyplenil město. Krátce poté byla vybudována nová městská hradba z materiálu z troskek staveb; ta ale chránila pouze centrální část města s Akropolí. Diocletian pak nechal opravit Hadriánovu knihovnu, snad také z důvodu, že v ní byl katastrální archiv důležitý pro výběr daní. Athény byly na konci 4. st. opět dobyté a vypleněny, a to Alarichem a jeho Visigóty. Některé veřejné stavby byly sice následně znovu restaurovány (Hadriánova knihovna – v ní pak postaven tetrakonchální kostel ve středu dvora asi nahrazující původní templ císařského kultu; Dionýsovo divadlo), ale další útok na město byl veden Vandaly na konci 5. st., v jehož důsledku se charakter města a konkrétně agory výrazně změnil – objevily se zde vodní mlýny a započala její "industrializace". Proslulý Parthenon se stal kostelem v 2. pol. 6. st. a v té době byla postavena asi i vila na severním svahu Areopagu, která se snad podle některých názorů stala sídlem biskupa. Desintegraci klasických Athén dovršilo uzavření platonické filosofické školy Justinánem I. a pak také invaze Slovanů a Avarů: Tetrakoch v Hadriánově knihovně byl zničen a Parthenon se snad stal katedrálou. Ani návštěva císaře Constanta II. při jeho cestě do Itálie v r. 662/3 nebyla ničím než pouhou epizodou a město už dávno ztratilo prestiž jakou mělo v klasické době. (Late Antiquity, 321f.)

Mezi r. 410-425 byl postaven (ale nikdy nedokončen) tzv. Palác gigantů podél proslulé ulice Panathenaí v centru staré athénské agory. Komplex pokrýval plochu ca. 13 500 m² a byl obehnan zdi pro zabezpečení soukromí a bezpečnosti. Hlavní fasáda byla zdobena znovu použitými sochami Tritónů a Gigantů rámujevcími vchod, který vedl do monumentálního kolonádového dvora; Pro účel stavby bylo navrženo několik hypotéz, z nichž jako více pravděpodobné se jeví dvě: Palác byl postaven buďto jako úřední rezidence (sídlo proconsula Achaie?), nebo byl soukromým palácem nějakého bohatého senátorského statkáře v Attice.

I když je palác na agoře vně post-herulovských hradeb, zdá se, že tato oblast byla poměrně hustě obydlena v 5. i 6. st. a osídlení trvalo přinejmenším do 8. st. Absence mincí pozdního 7.

a z 8. st. je jedním z argumentů pro názor, že byzantská města se dramaticky zmenšila během *Dark Ages*. Nicméně podle B. Ward-Perkinse absence mincí nemusí znamenat vždy nepřítomnost obyvatelstva na daném místě. Příkladem je athénská agora, kde jsou mince v době mezi vládou Constanta II. (641-668) a Lva VI. (886-912) velmi vzácné, z čehož archeologové usuzovali, že agora byla v té době převážně opuštěna. Velký nález mincí Constanta II. je spojován s jeho průjezdem městem na cestě do Itálie v r. 662-3 a významný je také nález měděných mincí císaře Filippika (711-713). Oba nálezy nemají povahu pokladů nalezených na jednom místě, ale mince byly roztroušeny po celé oblasti agory, což ukazuje, že agora byla pravděpodobněji obydlena stále (Ward-Perkins 1996, 144).

Palác se skládá ze čtyř hlavních částí: severní dvůr, komplex jižního dvora, komplex jihozápadního dvora a lázně; k tomu je nutné přičíst propracované spojení severního a jižního dvora a oblast obehnanou zdí (zahrada?). Všechny části paláce byly zjevně vystavěny ve stejné době. Celkové rozměry paláce jsou 84m od východu na západ a 129 m od severu na jih, samotná stavba zabírala ca. 5000 m² a celý palác včetně zahrady ca. 13 500 m².

Severní dvůr se jeví jako prostor pro formální audience a ceremonie. Jižní dvůr vykazuje také částečně veřejně reprezentativní charakter svým velkým sálem, zatímco menší jihozápadní dvůr byla privátní částí rezidence (nacházely se zde hlavní obytné prostory vlastníka nebo uživatele na východní straně dvora). Lázně byly zjevně určeny pro obyvatel paláce, ale zároveň byly také přístupné ze severního veřejnosti přístupného dvora.

Mramorové obklady stěn jsou částečně zachovány v lázních a několik fragmentů (ale ne *in situ*) společně s malým množstvím mozaikových tesserae bylo objeveno ve východních suterénních místnostech jihozápadního malého dvora (to jediné svědectví o mozaikách z celého komplexu, což je zarážející fakt), keramické dlaždice zachovány fragmentárně v místnostech jižního dvora a na ploše jihozápadního dvora; plocha obou zbývajících dvorů byla asi hliněná. Téměř naprostá absence drahých materiálů v provedení povrchů v paláci bývá interpretována jako poukaz na to, že stavba nebyla možná nikdy úplně dokončena (Frantz 1988, 98).

Severní dvůr sloužil jako monumentální vestibul paláce a měl rozměry 29,40 x 37,80m. Kolonády byly na třech stranách dvora, zatímco na zbývajících severní straně se nacházely vchody flankované monumentálními postavami tritonů a gigantů z antoninské fáze Odeia Agrippy. Střední vchod měl šířku 5,6 m a boční 4,2 m, nad nimi možná rovný překlad, ale vyloučeny nejsou ani oblouky. Nebyly nalezeny žádné stopy po branách (možná zmizely, či vůbec nebyly a dvůr otevřený plně veřejnosti). Terén před vchodem do paláce byl v době jeho výstavby nižší než úroveň dvora a dalo by se logicky předpokládat, že je spojovalo nějaké

monumentální schodiště - nejsou po něm ale žádné stopy a tak snad místo něho zde byla jen hliněná rampa (další poukaz na nedokončenost paláce?). Průčelí paláce bylo po stranách sevřeno dvěma věžemi – ty jistě byly vyšší než centrální průčelí a snad jejich plochá fasáda kontrastovala s barokním charakterem hlavní části průčelí. Jižní interiérová strana tohoto vstupního dvora ukazuje v úrovni základů předstupující zdivo, takže nad nimi asi byly niky pro sochy. Na západní straně dvora byla připojena jedna apsidová a jedna pravoúhlá exedra a na východní straně dvě pravoúhlé – takové exedry běžné v palaestrách velkých lázní, ale také se vyskytují např. ve dvoře Hadriánovy knihovny v Athénách.

Mezi severním a jižním dvorem byla komplikovaně utvářená pasáž, která je spojovala: Za severním dvorem navazuje malý pravoúhlý vestibul (vstup mezi dvěma sloupy), z něhož se šlo do velké pravoúhlé místnosti a dále pak do půlkruhového portiku (jedna cesta se tak rozvětňuje na dvě) s návazným obdélným koridorem – předpokládá se, že z koridoru byl přístup jak do jižního dvora tak i do lázní.

Jižní dvůr byl obklopen na všech stranách kolonádami, jeho rozměry byly 30,60 x 33,20 m (včetně kolonád) a byla z něho přístupná palácová zahrada. Ve středu jižní kolonády se mezi dvěma sloupy otvíral vstup do velkého pravoúhlého sálu (8 x 9,78 m). Sál byl na každé straně flankován dvojicí místností, s kterými také asi komunikoval (dveře nezachovány). Tyto místnosti tvořily jednu skupinu, jak prozrazují zbytky podlahové dlažby z terakoty. Na jih od lázní na západní straně dvora přiléhaly dvě stavby (jedna menší a jedna větší), které asi sloužily provozním účelům a neměly spojení s peristylem. Za hlavním sálem peristylu byly situovány dvě místnosti (jedna z nich tvaru do L), které měly přístup se zahrady přes široký dveřní otvor – asi sloužily jako stáje (Frantz 1988, 103).

Poslední z palácových dvorů, jihovýchodní, komunikoval se svým větším sousedem na západě. Přístup do dvora z exteriéru byl od jihovýchodního rohu této části paláce. Dvůr měl rozměry 6,85 x 6,85 m (nepočítaje v to kolonády). Na severní straně dvora byla skupina sedmi místností ve dvou řadách za sebou (jedna z nich byla identifikována jako latrina), zatímco na ose jižní strany dvora byla hlavní místnost této části paláce (4,30 x 5,02 m). Jeden z traktů u dvora měl jistě horní podlaží (nalezeny zbytky schodiště). V jihovýchodním rohu dvora se nacházel oktagon ukazující nekvalitnější typ zdiva v paláci (znovupoužité kamenné bloky s řadami cihel). Šířka zdi oktagonu ukazuje na značnou výšku stavby – byla to nejspíš věž (takové věže poměrně často v pozdních vilách – např. vila Thesea v Nea Pafos na Kypru, vila v Rabaçal v Portugalsku; na druhou stranu Věž větrů v Athénách mohla být také inspirací). Jak uvedeno dříve východní trakt dvora byl vybaven horním podlažím - nalezeny fragmenty mozaikové výzdoby a mramorů spadlých s horní úrovně tohoto křídla. Horní

podlaží s bohatou výzdobou tvořilo tzv. *piano nobile* (horní místnosti byly vystaveny v létě příjemnému vánku a také poskytovaly pěkný výhled) (Frantz 1988, 106).

Malé, ale elegantní lázně, se nacházely v severozápadním rohu jižního dvora. Vyhřívaná část (caldarium) byla v jihozápadní části lázní zajišťující sluneční světlo v odpoledních hodinách, kdy bylo obvyklé je navštěvovat. Na caldarium se na severu přimykalo obdélné frigidarium s bazény; apodyterium bylo mezi caldariem a jižním dvorem. Vstup do lázní je problematický: asi jak z peristylu, tak i z koridoru běžícím na severu okolo jižního peristylu. Zásobování vodou pro lázně bylo z antoninského akvaduktu přes bazén, kde se shromažďovala voda.

Plán a účel paláce: Jižní část paláce se příliš neliší od domů na svahu Areopagu a jako oni reprezentuje poslední fázi vývoje athénských domů do pozdní antiky – domy s dlouhou historií měly pak v pozdní fázi i více než jeden peristyl, ale nikde v nich není svědectví o více než jednom podlaží a také nemají pozemek zahrady obehnaný zdí. Markantně odlišujícím prvkem od ostatních luxusních staveb této části Řecka je samostatný severní peristyl s exedrami, který byl zároveň nedílnou součástí celé budovy, se svou monumentální fasádou upomínající na triumfální oblouk a asociují císařskou moc – samostatný propracovaný oblouk obvykle označoval vstup do významné veřejné oblasti města jako např. do chrámu či fora (při použití u vchodu do paláce dává dotčené stavbě určitou auru (Frantz 1988, 110).

Důležité je i umístění paláce v oblasti, která v té době stále musela být považována za centrum občanského života města v jeho největší slávě. Stejně důležitý je také vztah k Panathenaiské cestě jako místu národních svátků (kdy se tudy ubírala procesí): Severní hlavní fasáda paláce hleděla tímto směrem a velká místnost v horním podlaží u jihozápadního dvora byla snad něco jako lóže, ze které mohla být sledována procesí (podobně jako císařské lóže v circích u římských císařských paláců) a dokonce i ve všední dny si mohli z oktogonální věže obyvatelé rezidence užívat krásný výhled na Hefaistův chrám a přes něj na horu Parnas. Dalším důležitým faktorem je velikost paláce – žádná vila v Řecku se mu v rozměrech nepřibližuje.

Otázkou je účel stavby – pro silnou pozici Neoplatonské školy v té době, která sídlila podle pramenů jižně od Akropole, nemělo křesťanství tak pevnou pozici ve městě, takže těžko o paláci uvažovat jako o biskupském. Athény 5. st. nebyly ani sídlem nejvyšší provinční civilní administrativy ani vojenskou základnou – guvernér provincie byl v Korintu a zatímco prefekt Illyrica sídlil v Sirmiu a později v Soluni. L. Lavan nicméně poukazuje na to, že palác by ale mohl být rezidencí proconsula Achaie (Frantz 1988, 24). V blízkosti paláce byla nalezena velká socha vysokého císařského úředníka a na základě toho by mohl mít určitý vztah ke

státní správě říše. Také umístění paláce do středu agory vedle staré Panathenaiské cesty nemůže být náhodné, stejně jako znovu užití postav gigantů k výzdobě průčelí. Architekt i stavebník tak velmi dobře znali minulost města a architekt při návrhu paláce nemusel pro vzory chodit mimo Řecko samotné – palác je v obytné a reprezentační zóně jen komplexněji zpracovanou variantou tradičního aténského domu a severní dvůr upomíná na palaestrae-gymnasium typ nebo konkrétně na Hadriánovu knihovnu.

Bibliografie:

Frantz 1988, 95-116; Ward-Perkins 1996, 143 – 153; Sodini 1997, 463f.

I.6 Bosra, palác poblíž kostela sv. Sergia, Bakcha a Leontia

Palác je v těsném sousedství chrámu a je od něho oddělen ulicí. Butler kostel ve své době považoval za městskou katedrálu, a tudíž palác identifikoval jako biskupský. Nicméně nové vykopávky odkryly jiný chrám ve východní části města, který byl pravděpodobně městskou katedrálou (tzv. Trajánův palác v jeho sousedství snad mohl být biskupskou rezidencí – viz Biskupské paláce). Palác není zcela zachován a nebyly zde zatím provedeny ani důkladné vykopávky, aby bylo možné určit jeho přesný rozvrh. Hlavním recepčním či jídelním sálem byl nejspíše velký trikonch v rohu (pravděpodobně) kolonádového dvora budovy. Trikonch, zdá se, byl dvojpodlažní, vepsaný do pravoúhlého bloku jižního křídla. Na sever od západní apsidy tohoto sálu běží řada pravoúhlých místností západního křídla budovy s portikem. Západní křídlo Butler rekonstruoval jako trojpodlažní.

Datace stavby do 6. st. není doložena vykopávkami, ale navržena na základě toho, že Butler stavbu považoval za biskupský palác postavený ve stejné době jako nedaleký chrám sv. Sergia, Bakcha a Leontia (r. 512). Recentní datace mezi 4.-5. st. vychází ze stylu sochařské výzdoby architrávu nad vstupem do trikonchu (Mastruzo 1990).

Nová identifikace paláce nebyla zatím vyřešena. Vedle možnosti, že se jednalo o luxusní aristokratický domus, se nabízí další alternativa: Bosra byla sídlem jak civilní tak i vojenské administrativy. Své rezidence zde měl *praeses* (civilní guvernér) i *dux* (vojenský velitel). Výstavba nového praetoria v Bosře je epigraficky doložena k r. 490. Palác mohl být tedy teoreticky sídlem jednoho z nich (viz také biskupský palác v Bosře).

Bibliografie:

Butler 1907, II, A, 4, 286f.; Mastruzo 1990, 233-256; Foss 1997, 240-241; Baldini Lippolis 2002, 162

I.7 Caesarea Maritima

I.7.a Palác na útesu

Vykopávky v rozsáhlém palácovém komplexu probíhají od r. 1976. S velkou pravděpodobností lze palác identifikovat jako rezidenci krále Heroda z 1. st. n.l. (architektonické provedení, písemné prameny, keramika a také dramatické umístění menšího dvora nad útesem připomíná jiné paláce Heroda - Masada, Jericho, Herodium), přičemž budova byla ale v užívání ještě takřka dalších pět století, a to jako praetorium římského guvernéra, jak dokládají následné stavební změny.

Palác byl původně vystavěn na útesu nad mořem, nyní je však část pod hladinou. V jeho členění hrály hlavní roli dva velké dvory: Vnitřní dvůr zabíral plochu o rozměrech ca. 89 x 45 m, byl kolonádový a v jeho středu byl bazén 35 x 18 m. Prostory okolo tohoto dvora byly přinejmenším v některých částech vybudované na dvou podlažích. Na straně dvora hledící na pevninu byl ve středu sál s polychromní mozaikou na podlaze - bylo to triclinium flankované po dvou menších místnostech s černobílými mozaikami. Druhý, vnější dvůr měl rozměry ca. 40 x 64 m a na jeho severní straně byl velký pravoúhlý sál s mozaikami. Sál byl identifikována jako audienční prostor, v němž snad byl přijímán i apoštol Pavel guvernérem Caesarei. Ve středu dvora byla nalezena báze pro monument.

Jednou z hlavních úprav během existence paláce jako praetoria bylo zvýšení úrovně podlahy triclinia o 1,5-2 m (*terminus post quem* pro to je 2. – 3. st. dle keramiky), přidání apsidy k němu a také zřízení portiku před vstup ze dvora. Jedna z původních místností komplexu se jeví jako přestavba na caldarium lázní ale i ta byla pak ve 3. st. opuštěna, aby nové caldarium bylo vybudováno na zač. 4. st. jinde. Vnější dvůr se měnil jen málo – byly to např. nové pozdně římské/byzantské mozaiky v audienčním sále. Destrukce paláce je určena zhruba do 30. let 6. st. (dle numismatických nálezů). Stavba ukazuje, že minimum změn bylo nutných, aby palác vyhovoval požadavkům tohoto vysokého státního úředníka říše a jeho aparátu.

Bibliografie:

Burrell, Gleason a Netzer 1993, 50-57, 76; Kathryn, Gleason et al. 1998, 43f.; Holum, Raban, a Patrich 1999, 71-107; Lavan 1999, 155-157

I.7.b Severní praetorium

Rezidenční stavba a úřední budova, tvořící pravděpodobně jeden komplex, se nalézaly na jižní straně městského centra a byly odkryty v r. 1961 a následně znovu prozkoumávány mezi r. 1971-87 a také v 90. letech. Komplex přiléhal k hlavní severojižní kolonádové ulici (*cardo*). Mozaika *in situ* identifikuje úřední část jako *skrinion* (místo, kde byly ukládány úřední záznamy) a další mozaika zmiňuje personál zodpovědný za státní příjmy. Holum tuto stavbu identifikuje jako část paláce guvernéra (Holum 1988). Na západ od ní byly nalezeny zbytky rezidenční stavby vypadající jako aristokratický dům s apsidovým sálem na jeho západním konci. Podle posledních průzkumů byla apsida tohoto sálu sekundárním dodatkem a je datována po r. 527. Za apsidou je malá kruhová místnost, v níž byl objeven nápis oslavující místního guvernéra – nově interpretováno jako předsíň lázní. Na jih od úřadu byly objeveny dva dvory vedoucí od ulice k dalšímu velkému apsidovému sálu (18 x 13 m), pod nímž se nacházel sklad (*horrea*). Sál vykazuje několik fází podlah, z nichž ta nejmladší je datována do ca. r. 300 n.l. Nálezy epigrafické povahy podávající výčet plateb za různé soudní úkony guvernéra a ukazují, že velký sál byl pravděpodobně soudní basilikou praetoria. Další nápisy datované od 2. do 3. st. zmiňují provinčního prokurátora Syrie, na základě čehož se předpokládá, že palác byl původně jeho sídlem a až později (po té, co byl po r. 527 opuštěn bývalý Herodův palác – původní sídlo guvernéra, viz výše) se stal rezidencí civilního guvernéra.

Bibliografie:

Holum et al. 1988, 169-171; Lavan 1999, 153-155

I.8 Colonia Agrippiensis (Kolín nad Rýnem)

Největší palácová stavba antického Kolína, vykopaná v r. 1953 (nálezy ale nebyly nikdy plně publikovány), se nacházela na východní straně města, na břehu Rýna. Stavba, jejíž organizačním prvkem byl velký dvůr, vykazuje několik fází. Hlavní reprezentační křídlo bylo obráceno směrem k řece. Poslední stavební fáze datována podle nálezů mince Konstantina z let 309-13 (tj. pouze *terminus post quem* pro ni). Dvůr je 63 m široký a jeho odkrytá část dlouhá 23 m; hlavní křídlo má fasádu o délce 77 m a jeho šířka je 23 m. Portik na fasádě, otevírající se na řeku, je flankován dvěma sály s apsidovým zakončením, které se na průčelí ale plasticky neuplatňují (tj. nepředstupují ani jako křídla ani jako rizality). Půdorysně

kolínský palác připomíná vojenské praetorium v Dura Europos. Ve středu tohoto křídla je sál centrálního půdorysu (exteriér oktogonální, interiér kruhový) snad využívaný pro audience nebo koncipovaný jako monumentální vestibul. Možná interpretace paláce jako praetorium místodržitele (Germania II) není vyloučená. V takovém případě by byla pozoruhodná kontinuita funkce staveb na tomto místě – praetorium bylo totiž objeveno pod středověkou a novověkou kolínskou radnicí.

Bibliografie:

Wolff 1981 a 2000; Precht 1973; Lavan 1999, 138; Egger 1966; Haensch 1997; Harris 1979; Doppelfeld 1956, 83-99; Durand 1999, 30-34;

I.9 Efes

Palác, pro nějž byla navržena identifikace s rezidencí proconsula Asie, se rozkládá přibližně na půli cesty mezi gymnasiem u divadla a stadiem a byl částečně odkryt rakouskými archeology mezi r. 1955-58 (oblast o rozměrech 75 x 58 m). Podle C. Fosse byla hlavní část postavena v jedné etapě, ačkoli zdívo místnosti identifikované jako kaple není provázáno s ostatním (Lavan míní, že kaple asi dodatek, nicméně není jisté, jaká doba obě stavební fáze od sebe dělí). Spojujícím prvkem částí paláce, které nemají stejnou orientaci, je dlouhý vestibul, zakončený apsidami. Na severu vestibulu byly lázně a jižně od nich recepční prostor zahrnující oktagon se čtyřmi apsidami, na nějž navazuje na hlavní ose apsidová místnost flankovaná dvěma pravoúhlými. Oktagon a apsidový sál na něj navazující byly vybaveny mozaikovými podlahami a zdobeny štuky. Foss datuje stavbu do tetrarchie na základě architektonických paralel: podobnost se sálem v Galeriově paláci v Soluni (nicméně není jisté, jestli oktagon v Soluni je součástí původního tetrarchovského paláce – viz Soluň, císařský palác), pro dvojapsidový vestibul uvádí paralelu v koridoru ve vile v Piazza Armerina. Lavan také upřednostňuje 4. st., protože v budově nejsou přítomna spolia, která se pak hojně objevovala po raném 5. st. (bourané budovy na horní agoře), ale navrhuje, že se mohlo původně jednat o lázně (artikulace prostor velkým počtem apsid podle něho na půdorysu lázní upomíná). Nicméně v přítomnosti pozdější (?) kaple vidí změnu užívání na rezidenční budovu.

Bibliografie:

Fasolo 1962, 86-88; Foss 1979, 51; Lavan 1999, 148f.

I.10 Gorsium (Tác-Fövenypusztá)

Luxusní domus (někdy v literatuře nazývaný Villa Amasia) byl odkryt v severozápadním rohu pozdně římského opevněného osídlení Gorsia a zabíral plochu ca. 65 x 49 m; průčelí paláce se vstupem z ulice bylo obohaceno portikem. Palác byl organizován okolo peristylu, na jehož severozápadní straně byly tři apsidové sály: Střední (největší) sál a sál západně od něho přiléhaly přímo na peristyl, zatímco sál na východ od středního byl od peristylu oddělen pravoúhlou místností/předsíní. Na západní stranu peristylu se otvíral další, mělčí apsidový sál, který snad byl audienčním prostorem sál. Všechny uvedené sály měly podlahy s vyhříváním. Lázně v jihozápadním rohu domu doplňovaly obytnou a reprezentační část, protější východní křídlo sloužilo pro ekonomické zajištění chodu rezidence.

Datace stavby nebyla přesněji určena, je znám pouze *terminus post quem* pro výstavbu: 60. – 70. léta 2. st. J. Fitz navrhl, že budova byla palácem praeses Valerie, což se zakládá na teorii, že Gorsium se stalo hlavním městem této nové provincie v pozdní antice (Fitz 1983, 13-17). Fitz poukázal na to, že tradiční identifikace Sophianae jako hlavního města je založeno pouze na jedné ne příliš jasné pasáži z Ammiana Marcellina. Jiní, jako např. Lavan, jsou k takové hypotéze skeptičtí - chybí přímý epigrafický důkaz, že by se jednalo o praetorium.

Bibliografie:

Fitz 1983; Fitz 1972, 16-21; Lavan 1999, 142f.; Sodini 1997, 437;

I.11 Gortyn

Praetorium je situováno na východní straně antické agory bývalého hlavního města římské Kréty. Stavba vykazuje komplikovaný vývoj a celkový plán zatím nebyl publikován. Zdá se, že po celou římskou a raně byzantskou dobu si komplex udržel základní organizaci okolo velkého dvora. Nejstarší část byla stavěna v poaugustovské době a zahrnovala také malý sekundární peristyl rezidenčního charakteru a velký sál hledící na vstup do dvora. Ve 2. st následovala přestavba v severní části paláce, kde byly vestavěny lázně, a v severovýchodním rohu, kde byl postaven chrámek. Pozdější fáze jsou méně jednoznačně identifikovatelné: Peristyl v severní části paláce (oblast starších lázní) byl nahrazen audienčním sálem, který se

na dvou stranách otvíral na ulici – archeologové to připisují Herakliovi, ale bez uvedení pádných důkazů. Na místě byl nalezen nápis zmiňující velkou přestavbu praetoria guvernérem Kréty v letech 381-83 (po zemětřesení roku 365) a vztyčení císařských soch u vchodu ve stejné době, což se zdá být jasnějším vodítkem pro dataci finální podoby paláce. Koncem 7. st. komplex nesloužil už svému původnímu účelu - nalezeny pozdější instalace pro výrobu oleje a kostel (včetně hrobů datovaných až do 8. st.).

Bibliografie:

Di Vita 1988-1989, 444-471; Lavan 1999, 145-147; Sodini 1997, 466

I.12 Kostantinopol

V Konstantinopoli existovala tři praetoria (tyto jsou zmiňovány v Církevních dějinách od Theodora Lectora z ran. 6. st): Praetorium nejlépe známé z pramenů patřilo prefektu města (přetrvalo až do středověku, bylo situováno na Mese mezi Miliem a Forem Konstantina); dalšími dvěma byla praetoria pretoriánského prefekta východu a magistra officiorum (v administrativní části císařského paláce).

I.12.a Praetorium městského prefekta

První praetorium městských prefektů v Konstantinopoli bylo umístěno na kolonádové třídě nazývané Domninou emboloi, běžící kolmo k Mese, na místě, kde později stál kostel Čtyřiceti mučedníků (v pramenech doloženo k r. 395-6). Od 5. st. ale toto praetorium stálo při hlavní třídě Mese, a to na její jižní straně, naproti paláci Lausa (Bardill 1997). Tato rezidence městského prefekta a současně místo jeho úřadů bylo v průběhu své několika století dlouhé existence několikrát poničeno a opět obnoveno: požáry za povstání Nika v r. 532 či při revoltě proti Fokovi na zač. 7. st. Budova figuruje pak i v pramenech 8. st. a také v knize dvorských ceremonií (De Cerimoniis z 10. st.). Naposledy praetorium zmíněno v r. 1201 a zdá se, že bylo zničeno během požárů předcházejících vyplenění Konstantinopole křížáky nebo během něho.

I.12.b Praetorium pretoriánského prefekta (východu)

Palác pretoriánského prefekta byl v odborné literatuře dlouho opomíjen, i když to bylo sídlo nejvyššího úředníka východní části říše, který měl po sobě okolo 1000 zaměstnanců. Mango odůvodněně navrhl jeho přibližné umístění v městském centru (Mango 1993). Chronicon

Paschale mluví o tom, že během povstání Nika bylo zapáleno praetorium městského prefekta, ale škody na něm byly minimální, protože začal foukat severní vítr a plameny se přenesly na chrám Hagia Eirene, sousední špitál a další stavby na jih od tohoto chrámu. Mango poukázal na to, že při této revoltě nemohlo jít o praetorium městského prefekta, protože to bylo na Mese, a pokud tedy byly plameny neseny severním větrem k Hagia Eirene, tak muselo ono praetorium zmiňované v Chronicon Paschale ležet na sever od tohoto chrámu. Malalas se zmiňuje o tom, že Theodosius I. nechal chrám Afrodity na Akropoli (tedy v místě sultánské rezidence Topkapi) přeměnit na budovu, kde byly stáje a vozy pretoriánského prefekta.

Podle svědectví Jana Lyda (6.st.) pretoriánský prefekt až do doby Lva I. (pol. 5. st.) neměl žádnou úřední rezidenci – v té době prefekt Konstantin nechal vystavět na své náklady forum pojmenované po císaři, poblíž něhož se nacházel i jeho dům. Prefekt Konstantin svůj dům pak věnoval úřadu pretoriánského prefekta, který se tak stal permanentním praetoriem. Prefekt Sergios za vlády císaře Anastasia I. (přelom 5. a 6. st.) nechal pro zvýšení luxusu rezidence přistavět patro. Palác byl přestavěn zanedlouho poté Janem z Kappadokie, který pak přenechal přízemí (tedy starou část domu) svému personálu, zatímco on sídlil v patře. Staré lázně změnil na stáje a nechal zřídit nové lázně doslova "zavěšené ve vzduchu", do kterých "přinutil téci vodu vzhůru". Tyto zmínky se vážou k rezidenční části praetoria, ale Lydův spis podává i některé informace o úřední části paláce. Scrinium Evropy bylo poblíž "středního vstupu" (mese eisodos); vedle původně byla kancelář pro asistenty, kde dokončovali právní transakce – toto místo pak bylo sídlem exceptores (kontrolovali výběr obilí). Dále zde byla scrinia Pontu, Asie, Oriens a Konstantinopole. V komplexu praetoria byl pravděpodobně i soudní dvůr, vedle něhož bylo vězení zřízené Janem Kappadockým. Jedinou úřední budovou umístěnou mimo vlastní praetorium byl soudní archiv v klenutých substrukcích hippodromu (zde nejspíše už od vlády Valenta).

Fragmenty sloupu, na němž stála socha Lva I. na jeho náměstí, byly objeveny při výkopech ve druhém dvoře Topkapi – sloup jako celek měl snad výšku dokonce okolo 26 m (!). U. Peschlow navrhl, že tzv. Kolos z Barletty (socha byzantského císaře ve zbroji), odvezený do Itálie z Konstantinopole křížáky, je snad onou sochou Lva I. z jeho monumentálního sloupu (Peschlow 1986, 21-33). Forum Lva I. zvané nejpozději od pol. 6. st. Pittakia je byzantskými autory umísťováno do blízkosti Hagia Eirene (název Pittakia se nejspíše vztahuje k úředním spisům, tedy k činnosti úřadů v sousedním praetoriu). Lvovo forum, po té co ztratilo svůj původní název, se stalo spíše dvorem praetoria, jelikož Patria (10. st.) Pittakii nazývají *aule* (Mango 1993, 3). Parastaseis (8.st.) a Patria už na tomto místě nevzpomínají žádné praetorium, jen v nich přetrvávala mlhavá vzpomínka na palác blízko Hagia Eirene.

I.12.c Praetorium magistra officiorum

R. Stichel nedávno odůvodněně zpochybnil Mangovu hypotézu, že budova senátu vedle náměstí Augusteion a chrámu Hagia Sofia, nově vystavěná Justinianem I. po destrukci staršího senátu za povstání Nika, se po 6. st. objevuje v pramenech pod jménem Magnaura (snad z latinského *magna aula*) jako součást Velkého císařského paláce, blízko jeho monumentálního vestibulu Chalke (Mango 1959; Stichel 2000, 1-25). Název Magnaura pro budovu v tomto umístění je nicméně poprvé vzpomínán už před Nika; během povstání shořela společně se senátem. Nezdá se tedy dost dobře možné, aby obě budovy (senát a Magnaura) byly totožné.

Budova Magnaury podle De Cerimoniis obsahovala velký apsidový sál (orientovaný na východ), před nímž se nacházel kolonádový dvůr přístupný z ulice běžící za apsidou Hagia Sofia. Stejný pramen zmiňuje ještě obytné místnosti přístupné ze sálu a nacházející se na sever od něho. Tyto, i když skromné, informace o Magnauře jsou kompatibilní s plány pozdně antických aristokratických domů a praetorií. Na jih od Magnaury a v její těsné blízkosti se nacházely v raně byzantské době úřady magistra officiorum a také budovy sloužící k ubytování palácové gardy. Vzhledem k těmto skutečnostem se lze odůvodněně domnívat, že Magnaura by mohla původně být praetorium magistra officiorum, který byl zároveň velitelem palácových gard (Kostěnc 2005, 44-45). Po zrušení úřadu magistra officiorum v 7. st. se pak asi praetorium stalo integrální částí paláce jako audienční sál císařů.

Bibliografie:

Mango 1993 Addenda study I; Kostěnc 2005, 42-46; Berger 1988, 738-740; Bardill 1997, 84-85; Bolognesi 2000, 209f.

I.13 Nag al-Hagar

(viz II. 6)

I.14 Nea Pafos, Kypr

Dům Thesea v Nea Pafos je doposud největší odkrytou rezidencí na Kypru: rozloha ca. 10 363 m², mozaiky z různých dob (od konce 3. do 5. st.), více než 100 místností. Byla obývána až do zač. 7. st. Snad se jednalo o rezidenci guvernéra Kypru.

Vstup do paláce byl ve středu východní strany a vedl do vestibulu s dvěma protilehlými apsidami; vestibul vedl do malého mozaikového dvora, v jehož středu byl bazén. Z malého dvora byl přístup do východního portiku velkého ústředního dvora paláce. Z jihozápadním rohu malého vstupního dvora byl přístup do malé nezávislé jednotky uvnitř paláce s místnostmi seskupenými okolo dvorku.

Jihozápadní křídlo paláce bylo rezidenční - v jeho centru se nacházel velký apsidový sál flankovaný menšími místnostmi s apsidami nebo jen jednoduše pravoúhlými (místnost č. 76 snad cubiculum). V hlavním sále se zachovaly mozaiky s širokým pásem bordury geometrických motivů ukazující, že lehátka byla rozmístěna na třech stranách pomyslného obdélníka a poskytovala pohled na mozaikový panel s námětem koupele Achila umístěným před apsidou. Datace mozaiky byla navržena na základě jejího stylu do 5. st. Apsida se do sálu otvírala obloukem a byla od něho oddělena vizuálně dvěma pilíři; původně měla také vchody pro spojení se sousedními flankujícími místnostmi. Jihovýchodní roh domu byl vyplněn lázněmi, severní křídlo mělo hospodářskou funkci a bylo od severozápadního rohu stavby, kde byla věž (pozorovatelná?, maják?), odděleno koridorem.

Bibliografie:

Sodini 1997,492-493; Baldini Lippolis 2002, 228

I.15 Řím

Jedna z hypotéz interpretovala tzv. Tempio di Romolo, nacházející se u císařských for a poblíž Maxentiovy basiliky a sestávající se nyní z rotundy s připojenou basilikou, jako sál sloužící prefektům města Říma (Krautheimer 1980, 18). Podle F. Coarelli se ale spíše jednalo o dynastický chrám zbudovaný císařem Maxentiem jako heroon zasvěcený jeho zesnulému synovi Romulovi. Původní půdorysný rozvrh zahrnoval rotundu a za ní dva souběžně vybudované sály, z nichž přestavbou (jejich spojením střední lodí) vznikl stávající kostel SS. Cosma e Damiano. V Maxentiově kultovní dynastické stavbě snad podle Coarelliho hypotézy byli uctíváni také Penates (ochranní bůžci domácnosti a krby), jejichž stará svatyně mohla být na místě, kde na zač. 4. st. vyrostla Maxentiova (Konstantinova) basilika. Chrám–heroon by tedy byl náhradou za zbouranou starší svatyni. (Coarelli 1986, 10-22)

Coarelli se domnívá, že pozdně antické praetorium se podle svědectví písemných pramenů rozkládalo mezi Maxentiovou basilikou a chrámem Tempio di Venere e Roma na západě a via del Colosse na východě. Je zajímavé, že v této oblasti zachycují renesanční kresby ruiny

velkého antického komplexu – snad je možné se důvodně domnívat, že byl totožný s praetoriem (praetorium). Pokud lze renesanční vyobrazení pokládat za důvěryhodné, pak by praetorium zahrnovalo budovu s apsidou a dvory, z nichž jeden měl portiky na třech stranách (rozměry snad ca. 35 x 30 m) a velkou exedru (tribunal?). Dalšími prvky rozeznatelnými z kreseb jsou schodiště ve směru ke Colosseu a také budovy s místnostmi na více podlažích. Městská prefektura byla v Římě reformována ve 4. st. a dostala do kompetence takřka veškerou soudní a administrativní pravomoc ve městě. Není vyloučeno, že nové praetorium bylo stavěno za vlády Maxentia a že jeho basilika byla zamýšlena jako hlavní úřední sál celého komplexu prefektury (Coarelli 1986, 31). Maxentiova basilika má nyní dvě apsidy – původním řešením však byl sál s jednou apsidou (tribunal). Přístavba druhé apsidy mohla být realizována již za života Maxentia, nebo, jak se obecně má za to, za Konstantina, kdy v původní apsidě byla instalována jeho kolosální socha a bylo nutné zřídit apsidu novou pro umístění soudního tribunálu. Z písemných pramenů je zřejmé, že apsidu tribunálu bylo možné od vlastního sálu oddělit barierou (mříž, závěsy) pro případ neveřejných procesů, jak bylo potvrzeno i archeologickým průzkumem. (Coarelli in: Steinby 1993)

Bibliografie:

Coarelli 1986, 10-35; Coarelli in: Steinby 1993, 170-173

I.16 Savaria/Szombathely

Vykopávky mezi r. 1938-44 odhalily existenci velké jednolodní basiliky s apsidou, zpočátku interpretované jako kostel hypoteticky identifikovaný jako *basilica ad Scarabetensem portam*, známa z *passio Quirini* jako místo, kde byl pohřben biskup Quirinus, umučený v Savarii. E. Tóth toto vyvrátil a ukázal, že se nejednalo o pohřební basiliku, ale o sekulární stavbu – možná část paláce. Translace mučedníků nejsou známy před polovinou 4.st. – do té doby odpočívali na veřejných hřbitovech. Biskup-mučedník tak nemohl být po objevení jeho těla pohřben hned v basilice u severní brány, protože ta byla uvnitř města a byla to *basilica communalis* – pohřeb musel být na křesťanském pohřebišti mimo město u dnešního sv. Martina. Autor *passio* žil na konci 4. st., v době kdy už byl světec převezen do zmiňované basiliky (Tóth 1973, 124).

Odkrytá stavba je situována ve středu západní části města na ose jedné ze dvou hlavních tříd, nedaleko od jejich křížení (od křížení k basilice vede krátký úsek původní hlavní ulice, která byla ale její výstavbou přerušena v původním běhu k městské bráně) na místě starších insul.

Basilica ad Scarabetensem portam ale musela ležet na okraji města poblíž severní brány. Komplex palácového charakteru zabíral nejméně dvě insuly a je datován do 1. pol. 4.st. V jeho severozápadní části byly lázně, jejichž součástí byla odkrytá dvouapsidová místnost. Na jih od velkého sálu byl otevřený dvůr, na nějž na západě navazoval opačně orientovaný apsidový sál. Konfigurace velký sál a k němu přiléhající menší, opačně orientovaný sál je známa také např. z palácového areálu v Trevíru nebo z možného praetoria v Ptolemais. Takovou orientací byla možnost přístup do menšího sálu omezena – snad mohl být tricliniem (jak obdobný prostor v Ptolemais interpretuje Ellis 2004, 39-41).

Samotný hlavní sál komplexu byl jednolodní basilikou s apsidou orientovanou na západ a byl vybavena hypocaustovým vytápěním. Jeho půdorysné rozměry byly značné: 47,40 x 16 m. p. 126 – Proti názoru, že jde o kostel, svědčí nepřítomnost oltáře, presbyteria, bemy či subsellia. Nebyly ani objeveny žádné fragmenty liturgického vybavení. Vytápění podlahy bylo vybudováno ve stejnou dobu, kdy byla pokládána mozaiková podlaha – vytápění podlahy bylo atypickým prvkem v kontextu sakrální architektury. V apsidě jsou zachovány fragmenty podlahy s motivy mušlí, které byly častého ve 3. a 4.st., a hlavním prostoru sálu byl mozaikový koberec s uniformní kompozicí s akantovou bordurou a centrem vyplněným pospojovanými kruhy, zvony a oktogony s ornamentální i částečně figurální výplní. Tyto rysy svědčí pro to, že odkrytý sál byl profánní basilikou po celou dobu své existence (Tóth 1973, 129). (Je nutné zmínit, že již Paulovics, který sál hypoteticky identifikoval jako kostel *ad Scarabetensem portam*, v něm spatřoval původně sekulární stavbu – snad část císařského paláce; o funkci stavby jako chrámu pochyboval také Mócsy).

Tóth se přiklání k tomu, že sál a místnosti, kterého byly spolu s ním součástí většího komplexu, by mohl být císařským palácem využívaný při občasných návštěvách císařů v Savarii (Tóth 1973, 10). Dimenze komplexu (a hlavně samotného sálu) napovídají, že se pravděpodobně nejednalo o aristokratický provinční domus - byl to velký stavební podnik zabírající nejméně dvě insuly, s audienční halou a obytným křídlem s lázněmi, a jeho výstavbou byla dokonce přerušena jedna z hlavních městských komunikací. Savaria byla významným místem v Pannonii, od doby tetrarchie byla nejspíše dokonce hlavním městem provincie Pannonia Prima. Ve městě byla provinční pokladnice a existence *lanciarum Sabarienses* patřících mezi *legionis palatinae* je také důležité v ohledu identifikace budovy. V okolí města existovaly i císařské statky. Vedle toho zde v průběhu 4.st. pobývalo několik císařů při různých příležitostech: Konstantin v červenci r. 322, Constantius II. v dubnu r. 339 a Valentinian zde pobýval krátce na podzim r. 375 – Ammianus Marcellinus v té souvislosti zmiňuje *lavacrum regium*, z čehož se usuzuje, že nějaký palác pro císaře zde s velkou

pravděpodobností existoval. A nebyli to jen císařové, ale zavítali jsem i nejvyšší říšští hodnostáři, jako praefect praetoria Probus, který zde byl mezi r. 369-373 čtyřikrát. Tóth palác v Savarii porovnává s velkými císařskými rezidencemi, které také zahrnovaly místa několika insul (např. v Miláně, Trevíru či Soluni).

Permanentním sídlem císařů ve 4. st. nicméně Savaria nebyla, takže snad zde před sebou nemáme zbytky císařského paláce, ale pravděpodobněji praetoria provinčního guvernéra, kde mohli ale císařové být ubytováni, pokud se rozhodli město navštívit. Svou architekturou i dimensemi by palác v Savarii nevybočoval z řady paláců guvernérů, které známe z jiných měst Římské říše.

Bibliografie:

Tóth 1973; Szentleleky 1995, 243-249

I.17 Serdica (Sofia)

Stavba na půdoryse 28 x 46 m, která bývá někdy označována jako palác, se nachází vedle antického fora (vykopávky proběhly mezi roky 1915-23). *Terminus post quem* pro její dataci je dán nálezem mince Valentiniana I. (361-75) pod tzv. vestibulem. Pro její funkci byly navrženy různé hypotézy: chrám sv. Jiří ze 6. či 7. st., martyrium ze 4. st. či císařská audienční síň (pro posledně uvedenou hypotézu viz Hoddinott 1975). Podle Lavana je stavba ale příliš malá na to, aby byla audienčním sálem císařského paláce a přiklání se k tomu, že to byly lázně (nález hypocaustu ve vestibulu). Lavan míní, že půdorys stavby není typický pro paláce, ale spíše pro lázně s mnoha apsidovými prostory, nicméně připouští, že lázně nemusely být nikdy dokončeny a finální využití mohlo být různé (včetně možnosti, že byla budova využívána jako rezidence). Taková změna funkce by nebyla ojedinělá, jako příklad lze uvést nedokončené císařské lázně v Trevíru, které snad nakonec sloužily jako sídlo palácové gardy nebo audienční sál pro císařskou rezidenci. Proto se jeví jako atraktivní i Poulterův návrh, že budova mohla být sídlem guvernéra provincie (viz Lavan 1999, 145).

Bibliografie:

Lavan 1999, 144f.; Hoddinott 1975, 172-175; Stanceva 1981, 2, 9-11

I.18 Soluň

Hranice mezi řecky a latinsky mluvícími oblastmi říše vedla zhruba severně od hranice provincie Macedonia. V církevní jurisdikci patřila Makedonie nicméně až do 30. let 8. st. pod západní církev v čele s římským papežem (papežský vikář Illyrica sídlil v Soluni). Samotná Makedonia byla jednou ze sedmi provincií diecéze Macedonia, které všechny podléhaly prefektu Illyrica; mezi 4. a 6. st. byla samotná provincie rozdělena na provincii Macedonia Prima s hlavním městem v Soluni (kde byl i metropolitán) a Macedonia Secunda s hlavním městem ve Stobi. Zázraky sv. Demetria – neocenitelný zdroj pro historii Makedonie za barbarských invazí – ukazuje že do r. 615 se území pod kontrolou Byzance při tlaku Avarů a Slovanů tak zmenšilo, že prefekt Illyrica se de facto stal jen městským prefektem Soluně. (Late Antiquity, 549f.)

Okolí pozdně byzantského kostela Prophitis Elias bylo známo pod názvem Balat toto místní jméno je zjevně odvozeno od slova *palation*. Podle písemných pramenů byl Prophitis Elias (katholikon kláštera Nea Moni) postaven okolo r. 1360 na místě bývalého paláce, který byl ve středověku v majetku byzantských císařů a byl zničen při povstání zelotů r. 1342. Jak navrhl J.Croke mohlo se původně jednat o sídlo praefecta praetoria.

Podle Croka by se náročná stavba paláce logicky měla vztahovat k přesídlení obrovského úředního aparátu prefecta praetoria Illyrica ze Sirmia do Soluně v r. 441, kdy se Sirmium stalo rezidencí avarského khagana. Prefekt nemohl převzít soluňský císařský palác, který v 5. st. čas od času mohl být ještě využíván císařem, a ani nemohl mít pravděpodobně společné sídlo s vikářem Makedonie, který ve městě také sídlil. Praefect potřeboval novou rezidenci oddělenou od té císařské, tak jako tomu bylo v Sirmiu, kde Ammianus Marcellinus k r.365 zmiňuje dvě separátní rezidence – císaře a guvernéra Pannonia II, takže asi i v Sirmiu existoval separátní palác pro praefecta, když zde začal trvale sídlit (snad by mohl být identifikovaný jako částečně odkrytá obytná stavba v centru města; viz Pavovic-Pesikan, 1971, 44). Také v Antiochii existovalo takové oddělení sídel státní správy, indikované Ammianem Marcellinem - císařský palác a *praetorium praefecti*. Ve prospěch existence raně byzantského paláce na místě kostela Proroka Eliáše hovoří také zjištění, že tento kostel byl postaven z velké části ze znovupoužitých cihel datovaných podle kolků do 5. st.

V r. 478 je zmiňována permanentní rezidence praefecta v Soluni v souvislosti s ohrožením králem Theodericem jako *archeion* – atticizovaná forma latinského praetoria. Palác pak jmenován za praefecta Mariana (přelom 5. a 6. st.) jako *praitorion ton hyparchon* v Miracula Sancti Demetrii. p. 483 – Od ustavení prefektury se praefect stal hlavním reprezentantem

císařské moci ve městě, nicméně později musel čelit konkurenci biskupa. Galeriovův císařský palác nebyl podle všeho navštěvován císaři od 5. st., na druhou stranu praefect pokračoval ve svém úřadě kontinuálně až do 8. st. Když Justinian II. slavil triumf nad Slovy v r. 688 je zcela reálné (bereme-li v úvahu, že Galeriovův palác byl asi již v ruinách), že byl ubytován u praefecta praetoria, který vlastnil palác značných rozměrů z doby, kdy v něm sídlil aparát spravující rozsáhlé územím na rozdíl od Byzantské éry (území říše v té době nesahalo o mnoho dále než za hranice Soluně). Po zrušení úřadu praefecta praetoria přešel jeho palác do majetku císaře a zůstal v něm až do jeho zničení ve 14. st. (viz výše).

Bibliografie:

Croke 1981, 480ff.

I.19 Umm al-Jimal

Opevněné město Umm al-Jimal v dnešním Jordánsku se nachází asi 25 km jihozápadně od Bosry a bylo největším osídlením mezi ní a Filadelfií (Amman). Ruiny města jsou dobře zachovány a svědčí o tom, že místo bylo kdysi prosperujícím zemědělským a administrativním centrem, počet jehož obyvatel je odhadován v době největšího rozkvětu na ca. 3000. Jsou zde přítomny jak soukromé domy (nedostatečně publikovány) tak i veřejné stavby reprezentované provinčním římským templem, více než deseti byzantskými kostely, dvěma pevnostmi pro místní vojenskou posádku a praetoriem – sídlem civilní správy podléhající Bostře.

Praetorium při západní bráně městského opevnění obsahuje dvě skupiny budov oddělených od sebe plochou dvora: na jihu to jsou čtyři prosté místnosti (další v řadě nezachovány, ale jejich existence není vyloučena), zatímco na severu byly prostory seskupeny okolo sloupového atria (některé z nich byly i v 1. patře). Hlavními prostory byla hala s připojenou křížovou (zaklenutou) místností na ose – nejspíše to byl audienční sál praetoria, i když skromných rozměrů. V 6. nebo v ran. 7. st. se změnila funkce praetoria, které se pak bylo využíváno k obytným účelům a bylo obýváno i v raně umajovské době.

Bibliografie:

de Vries 1998; Foss 1997, 247f.

II. Vojenská praetoria

II.1 Apollonia

Palác, nacházející se v severoafrickém městě Apollonia (v dnešní Libyi), byl odkryt R. Goodchildem mezi lety 1959 a 1962 (Goodchild 1960) a byl jím hypoteticky identifikován jako sídlo vojenského velitele s titulem *dux* (zpochybňováno např. S. Ellisem – Ellis 1985). Západní, reprezentační část paláce byla postavena v jedné fázi a ukazuje jednoduchý rozvrh s peristylem, okolo něhož jsou seskupeny jednotlivé místnosti (půdorysně byla tato část rezidence determinována staršími stavbami, ulicí a městskou hradbou). Datování výstavby rezidence je jen rámcové, protože nebyly provedeny sondy pod podlahy paláce (přítomnost kaple ukazuje časové rozmezí pro výstavbu mezi ca. 4. až 6. st.). Východní část paláce (od západní separovaná uličkou) byla vybudována původně jako jedna řada místností s připojeným dvorem, který byl postupně zastavěn, a snad obsahovala i místnosti na horním podlaží.

Vstup do paláce vedl z ulice a nacházel se v rohu paláce. Za ním následoval čtvercový vestibulu s lavicemi, z něhož se dalo jít přímo do bočního apsidového sálu, jehož účelem bylo přijímání návštěvníků aniž by soukromí paláce bylo narušeno (ve zdi sálu jsou niky – snad na dokumenty a tedy ukazují na úřední povahu sálu). Ve vrcholu apsidy tohoto přijímacího sálu jsou dveře, což by bylo nestandardní, pokud by se jednalo o triclinium (dveře by byly blokovány půlkruhovým lehátkem - *stibadiem*). Sál měl průchod i na své boční straně - vlastník domu byl tedy schopen sem přijít ze dvou směrů aniž by byl viděn těmi, kteří čekali ve vestibulu. Větší místnost za apsidou také obsahovala ve stěnách přihrádky, a tak snad potvrzuje úřední charakter celé této části budovy blízko vstupu. Z vestibulu vedle vstupu z ulice byly další dveře, které vedly přes jednu místnost k peristylu domu.

Na dvůr, který má nezvykle lichoběžníkový půdorys a je opatřen portiky jen na třech stranách, byl v jeho ose připojen největší prostor paláce – sál s apsidou jejíž podlaha byla zvýšená a která byla asi vybavena *stibadiem*. Průchod z peristylu byl arkádou se dvěma sloupy, mezi nimiž byly buď skládací dveře, nebo balustráda. Před apsidou byl nalezen výjimečný prvek: plocha kamenné dlažby ohraničená vertikálně umístěnými kamennými deskami – snad se jednalo o bazénem (např. domy ve Stobi ukazují polygonální bazény v tricliniích; Ellis 1985, 22).

Východní řada místností vedle peristylu (přes dvůr od triclinia) měla alespoň z části horní podlaží, jak ukazují zbytky schodiště – ve světle nálezů z tzv. Domu olejárny v Salamině na

Kypru nemusely být (apsidové) sály v přízemí jedinými bohatě zdobenými místnostmi domu (Callet 1980). Na jihovýchod od peristylu se nacházela privátní kaple. Podle Ellise se apartmá vlastníka nalézalo v jihozápadním rohu paláce – podobně v Afrodisias a v Efezu se obytné místnosti a lázně nacházely ve vzdálené části budovy od sálů veřejného charakteru s přístupem z ulice.

Západní, hlavní část nebyla svědkem žádných podstatných změn během své existence; velké množství datovatelného materiálu (6. a 7. st.) z vrstev nad úrovní podlahy ukazuje na sekundární užívání stavby ještě před islámským zábořem – na jihu byly příčkami odděleny prostory pro separátní obydlí a na severu v jedné z místností instalována v pozdní době pec. Ellis zpochybňuje identifikaci stavby jako paláce vojenského velitele navrženou pouze na základě nálezů fragmentu dekretu císaře Anastasia adresovaného veliteli jako nedostatečně podloženou – fragment se do paláce mohl dostat během pozdějších stavebních úprav v době sekundárního užívání stavby.

Bibliografie:

Ellis 1985, 15-25; Goodchild 1960, 246-258

II.2 Bosra

(viz I.6)

II.3 Caesarea Maritima

(viz I.7.b)

II.4 Dura Europos

Americké vykopávky v 30. letech 20. st. přinesly nález palácové stavby o půdorysných rozměrech ca. 60 x 89 m. Palác byl dramaticky umístěn v severní části města nad příkrým útesem, vysoko nad řekou Eufrat. Datace na základě epigrafických nálezů: *terminus post quem* je dán r. 211 a *terminus ante quem* je konec vlády Elagabala (r. 222). Mimořádný význam budovy v kontextu města Dura Europos je dán již její monumentální architekturou a také jinou orientací, než mají budovy ve městě. Také použití římské stopy jako měrné jednotky a užití falešné klenby v některých důležitých místnostech odlišuje palác od ostatních staveb města a ukazuje na pronikání principů římské architektury do lokální tradice Dura

Europos (Downey 1993, 190). Jednalo se podle všeho o rezidenci velitele císařských vojsk na Eufratu s titulem *dux ripae*, který byl podřízen konsulárnímu legátovi v Antiochii.

I když byl palác důkladně prozkoumán mezi r. 1935-36, nové důležité skutečnosti přineslo i čištění ruin v r. 1988, na základě nichž byl publikován nový plán, modifikovaný v části hledící k řece (Downey 1993). Praetorium se sestává ze dvou hlavních částí: jedna je ceremoniální a druhá primárně rezidenční (Rostovtzeff 1952). Organizačním prvkem jsou dva peristyly. Větší peristyl (31 x 32 m) je umístěn na jižní straně paláce a má ceremoniální charakter – otevírala se na něj ve středu jeho východní strany velká pravoúhlá exedra-sál, naproti níž na druhé straně byl hlavní vstup do paláce z města. Nový průzkum (Downey 1993) ukázal, že původní rekonstruovaný půdorysný plán vykazuje nedostatky při srovnání se stávajícím stavem a leteckými snímky (1936), a to ve ztvárnění severní fasády (nad řekou) a místností nacházejících se bezprostředně za ní – tato část praetoria byla rezidenční, s portikovou fasádou a menším vnitřním dvorem (23 x 25 m).

Rezidenční křídlo bylo vnitřně rozvrženo tak, že ve středu se nacházel apsidový sál a na jeho bocích menší místnosti ve dvou řadách za sebou. Sál se otvíral přes portik na terasu (ta nyní z velké části spadlá v důsledku eroze); portik ukončen na starším plánu rizality. Na východní straně tohoto průčelí je v původních plánech připojeno krátké předstupující křídlo, skládající se ze dvou místností (jedna z nich s exedrou) a protaženého trikonchu navazujícího na portik. Severozápadní hranice portiku byla archeology ve 30. letech stanovena jako místo, kde dva fragmenty zdi předstupují ve směru k řece. Nicméně, jak S. Downey upozorňuje, tyto fragmenty zdi se nacházejí na značně nižší úrovni a nejsou ani v jedné linii s obvodovou zdí paláce – ukazuje to na to, že rekonstruovaná předstupující křídla ve skutečnosti neexistovala (Downey 1993, 184).

Downey nově rekonstruovala průběh terasové zdi před severním průčelím praetoria. Terasa na novém, upraveném plánu je ca. 4 m široká, a ne přes 7 m jak bylo původně rekonstruováno. Portik byl sice sevřen na obou stranách místnostmi (exedrami), ale ty byly v linii portiku a netvořily předstupující křídla. Změna se také dotkla místnosti na východní straně portiku – oproti původně předpokládanému trikonchu na tomto místě byla jen půlkruhová exedra otevřená k řece. (Downey 1993, 186-9).

Místnosti rezidenční části paláce na jihu, západě a východě se otvíraly na menší peristyl (zatímco křídlo na severu přes portik hledělo k řece). V této části praetoria byly dvě skupiny místností tvořící samostatné jednotky sestávající se z velké místnosti a jí flankujícími menšími prostory – jedna z jednotek se otvírala na peristyl na západě, zatímco ta druhá byla u

apsidového sálu a hleděla na řeku. Ta první byla více přístupná veřejnosti na rozdíl od druhé, která byla odvrácená od dvora a spojena s ním dvěma úzkými koridory na svých stranách.

Velké sály v centrech západního a severního křídla u malého peristylu a jim podřízené menší místnosti, které byly s nimi spojeny, měly pravděpodobně polouřední charakter a byly užívány pro recepcce. Nejluxusnější část paláce hleděla na řeku – důvodem pro to byl asi výhled (podobně praetoria v Aquincu a Kolíně či palác ve Splitu). Další skupina místností (17-20 u Downey 1993) se nacházela podél pokračování portiku a ukazuje se jako více privátní. Za touto skupinou místností byla další tvořená menšími prostory, které zahrnovaly lázně na rozhraní dvorní části a křídla hledícího na řeku.

Velmi blízký je po půdorysné stránce pro praetorium v Dura Europos tzv. Paláci gigantů v Athénách – obě stavby mají dva velké dvory, z nichž ten větší má připojeno jen jednu či několik málo solitérních místností plnících veřejnou funkci, zatímco menší peristylu jsou residenční.

Bibliografie:

Rostovtzeff et al. 1952; Downey 1993, 182-198; Lavan 1999, 152f.

II.5 Justiniana Prima (Caričin Grad)

Extensivní vykopávky na místě zvaném Caričin Grad byly bezpečně identifikován jako Justiniana Prima, město které nechal Justinian I. vybudovat blízko svého rodiště a učinil jej sídlem provinciální a církevní správy severního Illyrika (Justinianova novela č. 11 z r. 535). Původně císař zamýšlel, že ve městě bude sídlit praefect preatoria Illyrica, který se sem měl přestěhovat i s celým svým aparátem ze Soluně. Nicméně politická situace, konkrétně nájezdy Gepidů a Kutigurů, způsobila, že Justiniana Prima se nikdy sídlem preafecta nestala; město ale zůstalo rezidencí arcibiskupa (pro jeho palác viz oddíl biskupské paláce). Zhoršující se bezpečnostní situace v této oblasti říše vedla nakonec k úplnému opuštění města (biskup se naposledy objevuje v pramenech na zač. 7. st.).

Justiniana Prima je jedinečným příkladem byzantského urbanismu 6. st. Její hradby dělí město na tři části (plocha fortifikované oblasti zabírá ca. 8 ha, což je značně méně než obvyklé u měst 4.-5. st.): na nejvýše položeném místě je akropole s katedrálou a biskupským palácem, po svahu dolů následuje horní a pak dolní město. Výrazným urbanistickým prvkem horního města je kruhové náměstí o průměru 22 m na průsečíku dvou hlavních kolonádových tříd.

Budova v jihozápadním rohu opevnění horního města (ca. 37 x 18,5 m) byla identifikována B. Bavatem jako principia vojenské posádky (Bavat zdůrazňuje prominentní postavení stavby při kontrole vstupu do města a hradeb): Původně byla komponována jako sál s pravoúhlou apsidou, po jehož stranách byly menší místnosti. Sál měl předsíň, ze které byly přístupné ještě další větší symetricky rozmístěné místnosti před sálem. Ve druhé stavební fázi byla na východní straně postavena dvojpodlažní budova při ulici a také křídla spojující tuto novostavbu s původní budovou (její východní místnosti z části demolovány při této přestavbě). Novostavba, původní budova a dvě spojovací křídla pak mezi sebou svíraly malý dvůr. V těsném sousedství těchto dvou budov byla objevena rezidence (ne zcela odkryta), kterou tvoří triclinium s půlkruhovou apsidou a připojenými místnostmi (archeology klasifikována *villa urbana*). Bavat důvodně předpokládá, že principia a tato stavba s tricliniem byly součástí jednoho komplexu a triclinium bylo hlavním recepčním sálem velitele vojenské posádky. Do komplexu snad přináležel i kostel, nacházející se na sever od apsidového triclinia, s možnou funkcí kaple vojenského praetoria (Bavat 2004). Triclinium s půlkruhovou apsidou je děleno na užší oddíly příčnými zdmi s průchody – vlastní část před apsidou je tedy na úrovni značně malá pro to, aby sloužila jako jídelní a recepční prostor. Zdá se tedy, že příčné zdi nesly podlahu horního podlaží, kde mohl být značně velký sál (stejně nálezovou situaci interpretuje i Sodini 1997, 445).

N. Duval pochybuje o identifikaci staveb jako principia, ačkoli připouští jejich veřejnou funkci. Preferuje spíše možnost sídla civilního úředníka – pretoriánského prefekta Illyrica či vikáře Dacie - nebo dokonce biskupa. To se nejeví ale příliš pravděpodobné vzhledem k tomu, že prefekt do města ze Soluně vůbec nepřesídlil a největší a nejvíce prominentně umístěný chrám, který se zdá být pravděpodobně katedrálou, se nachází ve značné vzdálenosti od této budovy, na akropoli.

Bibliografie:

Bavat, Kondić a Spieser 1990; Lavan 1999, 143f.; Bavat 2004; Duval 1996, 325-339

II.6 Nag al-Hagar

V Nag al-Hagar v horním Egyptě byla v polovině 80. let 20. st. objevena římská pevnost obsahující palác pozoruhodných architektonických kvalit. Pevnost je vystavěna na obdélném půdoryse 170 x 155 m a opatřena okrouhlými a čtvercovými věžemi. Měla pravděpodobně tři brány, od nichž běžely hlavní komunikace (via praetoria a via principalis), protínající se ve

středu tábora. Západní fasáda pevnosti hleděla na Nil a předpokládá se, že před ní byl přístav. Celý jihozápadní kvadrant pevnosti byl okupován palácem a lázněmi.

Vchod do paláce byl z *via praetoria* a otvíral se do apsidového vestibulu, z něhož vedly dveře do dlouhého sálu s apsidou. Na boku sálu, blízko apsidy, byly dveře spojující sál s prostorem, kde se cesty do interiéru paláce rozvětvovaly: jednak bylo možné vstoupit do pravoúhlé místnosti se sloupy v rozích a nebo pokračovat na východ do lázní či na jih dále do interiéru paláce. Jádru paláce, přístupné dveřmi v exedře, bylo organizováno okolo dvora s portiky na dvou stranách. Na ose dvora se nacházel velký apsidový sál – hlavní reprezentační prostor budovy (vstup do něho dělen na tři průchody mezi dvěma sloupy). Sál byl na obou bocích flankován apsidovými prostory, z nichž jeden byl přímým pokračováním portiku dvora a druhý snad od portiku oddělen dveřmi. Oba úzké apsidové prostory byly propojeny komunikačně s hlavním sálem. Na východ od sálu a na západ od dvora byly skupiny pravoúhlých místností (některé vnitř půdorysně modifikovány pilíři či sloupy přistavenými k rohům). Tyto dvě jmenované části měly pravděpodobně další prostory v prvním patře, jak lze soudit z nalezených zbytků schodišť. Na jih od dlouhého apsidového sálu následujícího za vestibulem byla dlouhá hala na ose dělená řadou pilířů (o tomto prostoru se archeologové domnívají, že byl zaklenut a byl servisní částí paláce).

Na základě datovatelných objektů objevených při vykopávkách a architektonických paralel byla pevnost vystavěna na přelomu 3. a 4. st. Nag al-Hagar byl nedávno hypoteticky ztotožněn s místem *zv. Praesentia* a palác uvnitř opevnění byl snad *praetorium*, kde sídlil *praeses Théb*, který měl současně civilní i vojenské pravomoci při správě této oblasti. Podle archeologů, kteří pevnost odkrývali, je teoreticky možné, že palác byl i místem, kde pobýval císař Diocletian při své návštěvě Egypta v r. 302. Přítomnost dvou poměrně rozměrných apsidových sálů v paláci a jejich umístění v budově upomíná na některé aristokratické domy a *praetoria*: menší sál za vestibulem by tak mohl sloužit k přijímání méně významných osob a velký sál u peristylu jako *triclinium* a hlavní audienční prostor.

Bibliografie:

Wareth a Zignani 1992, 185-211

II.7 Ptolemais

Dům trojapsidového sálu (nebo také Dům T) v Ptolemais (Kyrenaika) je situován u velké východní kolonádové třídy severně od tetrapylu. Jako jiné rezidence ve městě má starší jádro

přestavěné ve 4. st. Centrem paláce byl peristyl, který byl flankován apsidovým sálem přístupným přímo z exteriéru (sloužil jako audienční prostor). Z doby velké přestavby pochází trikonchální triclinium umístěné mimo osu peristylu a také další apsidový sál na jeho boku, který má ale opačnou orientaci a svou apsidou se přimyká k peristylu. Ellis (Ellis 2004, 41) apsidový sál s opačnou orientací interpretuje jako možné velké cubiculum, které mohlo plnit i funkci recepčního sálu – tomu by odpovídaly jeho větší rozměry a také umístění zaručující soukromí (neotvíral se na peristyl). V peristylu zbudován v této době také bazén. Pozdním dodatkem jsou nedokončené lázně před audienčním sálem. Bylo navrženo, že palác sloužil jako rezidence velitele s titulem dux Pentapole v době, kdy sem bylo v 5. st. jeho sídlo dočasně přemístěno z Apollonie.

Bibliografie:

Sodini 1995, 187f.; Baldini Lippolis 2002, 317f., Ellis 2004, 39-41

II.8 Qasr ibn-Wardan

Palác se nachází ve stepní oblasti Syrie mezi Eufratem a Orontem; název místa je moderní. E. Herzfeld (Herzfeld 1921, 122-123 navrhl, že palác byl postaven pro ghassanidského náčelníka Al-Mundira; s funkcí vojenské základny byl palác a stavby v okolí spojeny prvně M. Hartmannem (Hartmann 1900, 1-77, 97-158). Nápis na architrávu nad vchodem do kasáren datuje tuto stavbu do r. 561, další nápis nad vchodem do samotného paláce uvádí r. 564. Na základě těchto epigrafických svědectví byl komplex kladen do doby Justiniánovy vlády. Nicméně nedávný objev dalšího nápisu datovaného r. 571 nad vchodem z vnitřního dvora do bočního křídla paláce ukazuje, že palác byl dokončen za Justina II. (De'Maffei 1995).

Qasr ibn-Wardan nebyl v této stepní oblasti izolovanou vojenskou základnou, jak prozrazují ruiny pevností, obecně datovaných právě do doby Justiniana I. a jeho nástupce Justina II. (Il-Habbat, Androna/Il Anderin a Stabl'Antar) a kontrolujících strategicky významné cesty. Za Justina II. přestala Byzanc platit dohodnutý tribut Persii a schylovalo se k válce. Pozice Qasr ibn-Wardan mezi těmito zmiňovanými vojenskými základnami byla výjimečná: vedle obligátních kasáren je zde velký kostel a palác, který je nejvelkolepější rezidenční stavbou ze 6. st. v Syrii. Již Butler byl názoru, že taková konfigurace naznačuje, že byl sídlem vojenského velitele nebo guvernéra.

Vedle posledního ze zmiňovaných datovaných nápisů byl objeven křížový monogram patřící jistému Georgiovi. F. de'Maffei ho ztotožňuje s Georgiem stratelatem, jehož známý pečetní

monogram je shodný s tím z paláce (de'Maffei 1995, 111). Titul *stratelates* je užíván v pramenech pro Justiniánova generála Belisara či pro Hypatia a evidentně náležel vysoce postavenému vojenskému veliteli (velel 9000 až 12 000 vojákům). De'Maffei na základě interpretace politického vývoje vztahů mezi Byzancí a Persií předložila odvážnou hypotézu, že Qasr ibn-Wardan byl novým sídlem nejvyššího vojenského velitele s titulem *magister militum per Orientem*. Např. J.-P. Sodini je ale opatrnější a hovoří obecně jen o rezidenci nějakého vysoce postaveného velitele (Sodini 1997, 490). Snad, soudě podle zachované titulatury na nápisu ve dvoře, právě *Georgia stratelata*, který byl zodpovědný i za výstavbu kostela vedle paláce. Nedávný nález platformy o rozměrech 6,35 x 6,30 m před vchodem do paláce lze interpretovat jako tribunál či *bemu*, odkud velitel promlouval k vojsku (ubytovanému v blízkých kasárnách).

Palác má takřka čtvercový půdorys a vnitřní dvůr; jeho exteriér má pevnostní charakter. Na obvodu paláce byly věžovité výstupky – dva na jižním průčelí, jeden na jihovýchodním rohu a tři na severní fasádě. Jediným vstupem do paláce, jak bylo zjištěno nedávnými vykopávkami, byl vchod v jižní fasádě a byla tak opravena hypotéza Butlera o hlavní bráně na severu. Vnější rozměry paláce: 42 m jižní křídlo, 49 m severní křídlo, 46 m je délka východního a západního křídla. Západní křídlo paláce, vzhledem k rozdílným délkám jižního a severního křídla, nemá vnější stěnu přímou, ale ta se zalamuje a opticky tak dělí jeho délku na dva nestejně úseky. Technika zdiva (střídání pásů kamenných kvádrů a pásů cihle) se odlišuje od místní tradice (kámen) a má paralely v oblasti maloasijského pobřeží a Konstantinopole. Tento typ zdiva ale není v Qasr ibn-Wardan jediným příkladem v Syrii – objevu se ještě na několika stavbách, které vznikly pod přímou patronací hlavního města, jako cisterna pod Nea Ekklesia v Jeruzalemě, cisterna v Dara nebo justiniánská rekonstrukce hradeb Antiochie a některé stavby v Zenobii či v Apamei tzv. atriový chrám na hlavní kolonádě naproti rotundě. Cihly jsou lokální výroby, a ne jak se domníval Butler importem z Konstantinopole.

Jižní křídlo: Bylo hlavním reprezentačním a zároveň i vstupním křídlem paláce a jako jediné bylo jistě dokončeno ještě za Justiniana. Má rozměry 42 x 15 m a je komponováno jako dvoupodlažní, ve středu exteriérové fasády je vchod o šířce 2,15 m v exteriéru a 2,60 m v interiéru. Na severním průčelí (do dvora) jsou vedle střední brány také tři menší vchody na západ od ní (jeden z nich vlastně otevřen do navazujícího západního křídla) a dva na východ. Vedle vstupu ze dvora do jižního křídla je místnost obsahující schodiště vedoucí do horního podlaží. V interiéru přízemí jižního křídla dominuje apsidový sál-vestibul, v jehož apsidě orientované na jih je umístěn hlavní vstup do paláce z exteriéru. Sál je na dvorní straně ukončen přímou zdí a ne apsidou, jak navrhoval Butler (prokázáno nedávným italským

průzkumem). Kolmo na tento vestibul jsou vystavěny další dva sály zakončené apsidami a z vestibulu přístupné dveřmi. Střední část přízemí je tedy koncipována jako pseudo-trikonch. Apsidová zakončení bočních sálů mají řady interiérových okenních otvorů a vchody vedoucí do pravoúhlých místností na krajích křídla (oproti Butlerově rekonstrukci, která předpokládala prostory s protilehlými apsidami). Tyto nárožní prostory jsou na každém konci křídla v počtu dvou a měly nástěnné malby a mosaiky.

Horní podlaží jižního křídla bylo evidentně určeno jako hlavní recepční prostor a je tvořeno modifikovaným trikonchem (Modifikovaný trikonch jako hlavní sál se objevuje ve dvou palácích Bosry, kde je také umístěn v prvním patře a vepsán do pravoúhlého půdorysu palácového křídla). Od schodiště z přízemí se malými dveřmi vstupovalo do bočního apsidového prostoru horního trikonchu. V hlavní (jižní) apsidě byl objeven jeden schod zvyšující podlahu této části trikonchu. Sál byl ze strany dvora osvětlován trojicí sdružených oken (rekonstrukce). Prostory mezi rameny "prodlouženého" trikonchu a obvodovými zdmi obsahují malé místnosti půdorysně kopírující spodní podlaží. Butler rekonstruoval v horním podlaží kupoli nad středním sálem (o kterém se domníval, že byl quadrikonchem) podobnou kupoli kostela v sousedství, ale v průběhu prací italského týmu nebyly nalezeny důkazy toto potvrzující (De'Maffei 1995, 130-132). Zdá se pravděpodobnější, že trikonch byl kryt spíše pyramidální střechou a prosvětlení bylo realizováno okny v apsidách a fasádě do dvora. Trikonch byl snad uvnitř zdoben mozaikami.

Západní křídlo: Mezi dokončením jižního reprezentačního křídla (r. 564) a výstavbou západního křídla (r. 572) uběhlo osm let – není jisté, zda stavební práce pokračovaly po smrti Justiniana kontinuálně, nebo byly na nějakou dobu přerušeny. Změna v projektu je indikována v severozápadním rohu jižního křídla, kde zdivo napojujícího se západního křídla není se starší fází provázané. Západní křídlo se skládalo ze dvou čtvercových místností se středními mohutnými pilíři nesoucími klenby a mezi nimi byl prostor obsahující točité schodiště. Křídlo bylo se dvorem spojenou dveřmi (architráv nesl nápis zmiňující jméno Georgia a rok 572). Schodiště vedlo do 1. patra, na jehož úrovni je zachován zbytek jižního křížového pilíře ukazující, že vnitřní dělení v této úrovni asi obdobné jako v přízemí. Funkce západního křídla se zdá být obytná.

Severní křídlo: Nemá přímou komunikaci se západním křídlem a je od něho odděleno úzkým koridorem končícím na exteriéru paláce věžovitým výstupkem. Křídlo obsahuje tři stejně veliké pravoúhlé místnosti o hloubce rovnající se hloubce křídla; tyto místnosti se otvírají na dvůr, každá jedním vchodem ve svém středu. Před místnostmi na dvoře byly nalezeny zbytky bází sloupů a také fragmenty jejich dřívků a jedna hlavice lokální provenience. Z těchto nálezů

je zřejmé, že dvůr byl opatřen portikem (Dvůr paláce byl dlážděn basaltem a před vchodem do západního křídla je na ploše dvora odnímatelný kryt do cisterny pod ním). Na tyto tři místnosti na východě navazoval další úzký koridor vedoucí k další věži na exteriéru severní obvodové zdi paláce. Za portikem dvora byl koridor běžící až k východní obvodové zdi stavby, za nímž byla jedna velká obdélná místnost v severovýchodním rohu křídla. Místnosti byly zaklenuty valenými klenbami a úzké koridory s orientací S-J zdá se nebyly vůbec zastřešeny. Pro severní křídlo byla navržena funkce skladů, případně stájí. Východní křídlo: Vnější obvodová zeď je konstruována čistě z basaltových bloků a je asi výsledkem pozdější rekonstrukce paláce (De'Maffei 1995, 137). Opět se asi jednalo o servisní část paláce.

Bibliografie:

Butler 1907, 26-45; de'Maffei 1995, 105-187; Sodini 1997, 490

III. Appendix

Oedenburg-Westergass

Na základě nálezů značného množství římských cihel v Oedenburgu kolkovaných legií I Martia se původně očekávalo, že by zde mohl být objeven pozdně antický vojenský tábor. Nicméně vykopávky a letecké snímkování v letech 1998-99 to nepotvrdily a naopak přinesly svědectví o existenci veřejných staveb ve vzdálenosti ca. 90 m od severojižní cesty (via publica) s nálezy mincí datovaných z r. 337 a pozdějších. Objevený komplex byl obehnan příkopem (v-profil) paralelním se zdmi staveb. Uvnitř se nacházela hlavní budova typu burgus a menší stavba identifikovaná jako lázně. Stavby jsou zachovány jen v základech.

Hlavní budova má pravoúhlý půdorys 24 x 29 m; hloubka základů 0,50 m a šířka 0,90 m. Hlavní fasáda budovy byla orientována na západ a tvořil ji portik po stranách sevřený nárožními pavilony/věžemi, které ale nepředstupovaly před střední část fasády s portikem. Portik byl tvořen čtyřmi pilíři přičemž intercolumnium mezi dvěma pilíři ve středu bylo širší než mezi zbývajícími. Za portikem se vstupovalo do dvora (ten v pozdější době předělen příčnou zdí, aby zde byl vytvořen další sál), na jehož konci bylo křídlo tvořené třemi stejně velikými místnostmi spojenými navzájem a jedním průchodem také s dvorem (a později také s příčným sálem). Z bočních křídel má pouze to jižní zachované dělení dvěma zdmi. Napříč dvorem běžely dva kanály (zachyceny na publikovaném plánu) a byly objeveny i stopy po konstrukcích hypocaustu - stavba tedy vykazovala určitý stupeň luxusu.

Na východ od hlavní budovy jsou lázně o půdorysu 7 x 14 m. Ty jsou rozděleny příčnou zdí na dvě nestejně veliké části – západní je menší a není vytápěna (sloužila jako apodyterium event. jako frigidarium); východní větší místnost obsahuje praefurnium a zbytky hypocaustu (jedna z cihel v něm nese kolek ukazující na severošvýcarskou provenienci 4. st.).

Datace komplexu byla navržena dle nálezů mincí do doby po smrti Konstantina (337) a před program výstavby hraničních fortifikací za Valentiniana (364-375). Komplex byl využíván až do 5. st. a jednalo se pravděpodobně o "cestovní" praetorium poskytující ubytování státním úředníkům, kurýrům, vojákům apod. na jejich cestách. Budovy takového určení byly nalezeny na Sardinii (Muru-de-Bangius, Antoninská doba) i na horním Rýnu ve Francii (Kembs).

Bibliografie:

Seitz 2001, 50-54

A4 Pozdně antická palácová architektura římské a raně byzantské doby – analýza a typologie

1. Městské rezidence: aristokratické paláce (*domus*) a praetoria

U paláců ve městech se na základě dostupného archeologického materiálu dají rozlišit dva základní typy podle půdorysných řešení: 1) peristylový palác - se skupinou A s místnostmi hledícími do dvora (eventuelně s některými s ním souběžnými) a skupinou B kombinující místnosti orientovanými na peristyl a křídlem hledícím do exteriéru (a opatřeným portikem); 2) palác s eliminací peristylu jako hlavního kompozičního prvku - v tomto typu může být komplex s rozvolněným půdorysem s různě orientovanými budovami nebo kompaktní dům zhruba pravoúhlého půdorysu daného jeho zakomponováním do pravoúhlé uliční sítě (*insuly*); v tomto typu v mnoha případech hraje podstatnou roli portik.

1.1 Peristylové paláce

Městský *domus* pozdní antiky býval nejčastěji koncipován okolo peristylového dvora. Tento typ je determinován urbanistickým utvářením měst, tj. parcelami limitovanými ulice a sousedními objekty – v největších rezidencích mohl palác zabírat celou *insulu*. Vstup z ulice přes vedl do vestibulu, v němž bývaly lavice pro klienty a vedle servisní místnosti. V nejluxusnějších domech a hlavně praetoriích mohou nahrazovat vestibuly v jejich funkci jako přijímacích prostor pro méně významné klienty apsidové audienční sály, které jsou přímo přístupné z vestibulu a vlastník paláce (či guvernér nebo vojenský velitel) do nich vstupoval přes dveře v apsidě a ne hlavním vchodem. Klienti mohli být i v tomto případě přijati, aniž by jim bylo dovoleno proniknout dále do jádra domu (tedy do oblasti okolo peristylu – Ellis 2004, 39f.). Takové audienční sály z důvodu své přístupnosti pro širokou veřejnost byly pochopitelně svým vchodem odvráceny od peristylu a byly souběžné s jeho stranou (dobře ilustrovatelné jsou tyto audienční sály např. v pravděpodobných praetoriích v Apollonii a v Afrodiasias). V největších palácích tohoto typu se vyskytovaly i sekundární peristyly plnící funkci audienčních prostor společně s k nim kolmo se přimykajícími sály či exedrami (Palác gigantů v Athénách – viz katalog civilní praetoria, vojenské praetorium v Dura Europos).

Dvůr zajišťoval spojení vstupní části domu a reprezentační části domu. V jednoduchých domech byl jeden velký sál využíván jak pro hostiny (*triclinium*) tak i pro audience, zatímco

v opravdu bohatých domech palácového typu docházelo k multiplikaci sálů a specializaci co se týče jejich funkce, která je ale z vykopávek (tj. pouze z půdorysného řešení) málo postřehnutelná. V mnoha případech je v domě jen jeden peristyl, okolo něhož se pak seskupovaly jak sály s více méně veřejnou funkcí (recepce). Prominentní postavení měl sál na ose peristylu, fungující jako triclinium a pravděpodobně jako přijímací sál pro významné hosty (s nástupem užívání půlkruhových lehátek masivněji od 4.st. sály často zakončeny apsidou); obvykle se jednalo o sál obdélného půdorysu s apsidou (někdy tento velký sál nemusel ale být na ose dvora, jako např. v Domě Parthenia ve Stobi). K němu mohou přistupovat ještě další sály umístěné kolmo k některé boční straně dvora nebo mimo osu hlavního křídla vedle triclinia. V případě trikonchů umístěných vedle jednoapsidového triclinia u rohu peristylu se dá odůvodněně předpokládat jejich funkce jako velkých hodovních sálů (pro větší množství hostů – 3 stibadia namísto jednoho v longitudinálním hlavním tricliniu s apsidou na konci sálu), jak navrhuje Ellis (Ellis 2004, 39) – klasickým případem tzv. Palác Theoderica v Ravenně (viz oddíl post-římská Itálie, Ostrogóti; vojenské praetorium v Ptolemais – tzv. Dům trojapsidového sálu; Dům protom v Thuburbo Maius v Tunisu). Nicméně jindy někdy i trikonch mohl být umístěn na ose peristylu a zjevně byl hlavním prostorem-tricliniem (praetorium v Afrodisias, biskupský palác v Bosře, vojenské praetorium Qasr ibn-Wardan – to ale mimo město). Problematická je ale interpretace funkce jednoapsidových sálů, které jsou připojeny k peristylu v počtu větším než jeden (Apamea – Dům triclinia: tři sály u peristylu – viz katalog civilní praetoria), ale i u nich se dá předpokládat funkce spojená s přijímáním významných hostů nebo rozlišení funkcí jídelny letní a zimní (pokud nalezen hypocaust). U apsidových sálů menších rozměrů se mohlo jednat také o cubicula či k nim patřících privátních jídelen vlastníků (apsidové místnosti vedle triclinia v civilním praetoriu v Gorsiu).

V menším počtu se objevují velké sály plnící funkci velkých hodovních prostor podobně jako trikonchy otevírající se na peristyl – tyto jsou ale sofistikovaněji situovány tak, aby nebylo při velkých banketech nutno procházet privátním jádrem rezidence soustředěně okolo peristylu: příkladem je Dům Bakcha v alžírské Djemile se sedmiapsidovým sálem (tj. vybaveným sedmi stibadii), který měl před sebou vlastní dvůr se zahradní úpravou.

U nejluxusnějších staveb či staveb s výraznou veřejnou funkcí (praetoria) mohla přistoupit multiplikace peristylů pro zajištění soukromí či diferenciaci recepčních prostor paláce (vstupní dvory pro ceremonie a audience méně významných klientů – viz výše). Vytvořením dalšího peristylu bylo zajištěno soukromí a naprosté oddělení rezidenční části paláce, kde byly apartmány jeho obyvatel, od více či méně veřejných prostor s tricliniem (opět Palác gigantů je

dobrym příkladem: vstupní dvůr s exedrami pro audience, menší dvůr s tricliniem pro recepcce významných hostů spojených s hostinami a nakonec nejmenší peristyl s cubiculy a soukromou jídelnou; v praetoriu v Apamei malý dvůr s cubiculy). Tato tendence pronikla i do menších rezidencí, kde je vyjádřena vytvořením malého a úzkého dvora (s portiky na třech stranách) na jedné z delších stran apsidového sálu, k němuž se pojily menší místnosti jako cubicula (např. domus v Afrodisias – tzv. North Temenos Complex; u vil na venkově tento rys např. v Löffelbach v Rakousku).

Vedle skupiny (A), v níž jsou místnosti a sály orientovány do dvora nebo na jinak architektonicky ohraničený prostor (v případě velkých jídelních sálů v Domě Bakcha v Djemile do dvora se zahradní úpravou) existovala i druhá skupina uvnitř typologie peristylových paláců (B), kde jedno křídlo bylo odvráceno celé od peristylového dvora a hledělo do exteriéru – toto se vyskytovalo v případě, že palác byl umístěn tak, aby toto křídlo hledělo ne na ulici, ale z města ven – tedy v doložených případech na vodní hladinu (praetoria v Dura Europos, Aquincu a v Kolíně nad Rýnem).

Výrazné rozšíření privátních lázní v luxusních městských domech odlišovalo tyto pozdně antické rezidence od římských domů klasické doby, kdy spíše byly využívány veřejné lázně (lázně ale již dříve, z pochopitelných důvodů, obvyklé ve venkovských vilách). Lázně byly i dostavovány k už existujícím domům ve městech. Tento fenomén ukazuje na snahu nejvyšších tříd separovat se od mas navštěvujících veřejné lázně (např. v Ostii nalezeny dobře zachované privátní lázně domů i s toaletami, novinky oproti raně císařské době).

Stejně jako v peristylových domech klasické antiky bylo většinou preferováno přízemí jako místo, kde se bydlel vlastník a kde byly hlavní reprezentační prostory. Nicméně později se setkáváme v omezené míře také se změnou preferencí v tomto ohledu: např. v tzv. Trajánově paláci v Bosře (snad biskupský palác nebo praetorium – viz oddíl biskupské paláce), vystavěném asi v 5. st., mělo hlavní křídlo peristylového paláce hlavní recepční sál ve formě modifikovaného trikonchu na horním podlaží (snad to byl i případ hůře zachovaného paláce v tomtéž městě u chrámu sv. Sergia, Bakcha a Leontia – viz praetoria); podobně palácový dům zv. Olejárna v Salamině na Kypru ukazuje, že zde vedle obvyklého apsidového sálu v přízemí existoval další luxusní velký prostor umístěný v patře domu.

Peristylový dům hrál klíčovou roli v architektuře až do 6. st. Baldini Lippolis (2002, 70) udává jako nejmladší peristylovou rezidenci Dům sokolníka (na Argu) datovaný do 6. st. podle stylu jeho mozaikové výzdoby. Ellis uvádí další pozdní případ a to vilu v Hermione na Peloponnesu, která byla snad postavena ve 2. pol. 6. st. (datace opět na základě stylu mozaik; Ellis 2004, 39). Nicméně za dvě poslední bezpečně datované peristylové stavby je možné

považovat vojenské praetorium Qasr ibn-Wardan (i když v tomto případě je to rezidence mimo městský kontext) a stavbu objevenou před 2. světovou válkou v jihozápadní části horní terasy Velkého císařského paláce v Istanbulu. Qasr ibn-Wardan byl započat za pozdní Justinianovy vlády (hlavní křídlo nápisem datováno r. 564) a dokončen za jeho nástupce Justina II. r. 571. Mozaikový peristyl s velkým apsidovým sálem na hlavní ose (a nekompletně odkrytými místnostmi na jižní straně) v paláci byzantských císařů je nyní poměrně přesvědčivě datován do konce 6. nebo dokonce ran. 7. st. (Bardill 2004,134-147; Kostěnek 2004, 15-18) a je zatím posledním zástupcem peristylového typu paláce (i když byl spíše jen audienčním prostorem a evidentně součástí velkého komplexu) rezidencí.

V některých peristylových domech v pozdní fázi jejich fyzické existence došlo k zazdění kolonády okolo dvora, čímž se z nich staly buď koridory nebo malé místnosti – toto spojováno se změnou vlastníků a subdivizí celých domů pro více uživatelů (jedna z forem transformace luxusních domus v různých částech post-římského světa), což ale nemuselo platit vždy (k takové úpravě došlo ve výše uvedeném mozaikovém peristylu ve Velkém paláci v Istanbulu někdy po r. 700). Zánik peristylového domu jako typu rezidenčního bydlení bývá spojován se sociálními krizemi a rozkladem měst na konci římské doby a během následujících staletí pozdní antiky. Na druhou stranu tento proces je doprovázen i vznikem nových forem bydlení, projevující se mj. v preferenci horního podlaží, zjednodušení jejich architektury a úpadku kvality materiálového řešení.

1.2 Paláce s úplnou nebo částečnou eliminací peristylu

Tento typ není tak běžný jako tradiční peristylový dům. Zdá se, že za takto klasifikovatelnými paláci stojí determinace místní situací, tedy stavební parcela, která byla menší než aby umožnila zahrnout do rezidence všechny prostory nutné k luxusnímu bydlení (cubicula, lázně, nymfea) a velké reprezentační části a zároveň zbudovat obvyklý velký peristylový dvůr. Architekt tak byl nucen částečně nebo úplně eliminovat volnou nezastavěnou plochu (dvůr), aby byl schopen na daném místě postavit rezidenci s recepčními a hodovními sály rozměrů, které by ukazovaly vysoké postavení jejího vlastníka.

Kompaktní paláce, vymezené pravoúhlým půdorysem uliční sítě: Případem, kdy dvůr nebyl naprosto vyloučen z půdorysného rozvržení, ale byl značně omezen, je Dům zv. Olejárna v Salamině na Kypru. Luxusní domus je v celkových rozměrech poměrně skromný a tak při stavbě bylo zvoleno řešení, kdy namísto obvyklého zhruba čtvercového peristylového dvora byl vytvořen velmi úzký dvorek lemovaný jen na jedné straně portikem. K celkovým rozměrům domu nepoměrně velký apsidový sál (triclinium) pak nebyl tradičně umístěn na ose

dvora, ale mimo ni (druhý velký sál se evidentně nevešel do přízemí a byl tak realizován v patře). Podobné tendence jsou zaznamenány také v Ostii: po ca. r. 325 je zaznamenán trend k tomu, aby centrální dvůr byl nahrazen koridorem, který se otvírá přes kolonádu na nymfeum či viridarium hledící na hlavní recepční prostor. Skupina luxusních domů zahrnuje např. Domus Amora a Psyche a Domus nymfea. V případě domu Amora a Psyche se koridor otvírá přes arkádu na viridarium a nymfeum (koridor končil v reprezentační místnosti komunikující schodištěm s místnostmi v patře), zatímco ve druhém případě zahrnuje nymfeum a na druhé straně arkádu z pilířů hledící na řadu místností, z nichž ta střední je utvářena jako velká exedra. Některé části ostijských domů pak měly více než jedno podlaží.

V nedalekém Římě nedostatek místa pro novostavby v hustě obydleném městě vedl k obdobným řešením nejspíše i v případech paláců senátorské aristokracie (i když většina rezidencí nebyla kompletně odkryta, vzhledem k kontinuálnímu osídlení): Nejvýznamnější část pozdně antické rezidence objevené pod stávajícím kostelem S. Pietro in Vincoli představuje velký apsidový sál. V původním řešení to byl pravoúhlý sál, před nímž byl dvůr obsahující velký bazén. Později (snad 3. st.) byl sál rozšířen takřka čtvercovou přístavbou na místě původního dvora a nakonec (ve 4. st.) byla k této přístavbě dodána ještě apsida (o šířce rovnající se šířce původního sálu a čtvercové přístavby). Takto vzniklý reprezentační prostor zvětšil plochu původního sálu takřka dvojnásobně, ale na úkor otevřeného prostoru (dvora). Dalším možným případem takových tendencí je domus nad cisternou z Trajánovy doby zv. Sette Sale. Mezi odkrytými základy dominuje velký apsidový sál a na jeho severní straně hexagonální centrála otevírající se svými stranami do menších místností (některé pravoúhlé jiné takřka čtvercové), mezi nimiž byly umístěny malé kruhové místnosti (dvě z nich zachovány). Apsidový sál má rozměry ca. 14,5 x 22 m, také zde byla podlaha stejného typu. Není možné určit celkový rozsah rezidence, i když se zdá, že odkrytá část tvořila její hlavní reprezentační část. Zdá se, že sál měl před vstupem jen vstupní portik či vestibul, ale ne velký peristyl. Na opačné dlouhé straně sálu, než se nacházel hexagon, bylo nymfeum půlkruhového půdorysu, před nímž byl úzký obdélný dvůr (18,5 x 4,5 m), na nějž se otevíraly tři místnosti. Z nich ta prostřední byla největší a představovala tradiční typ obdélného tablina či triclinia. Luxusní palác byl tedy velmi kompaktní. Pozdně antický palác v Horti Lucullani, pravděpodobně zbudovaný císařem Honoriem na zač. 5.st., také postrádal podle všeho peristyl. Ačkoli plán paláce nebyl zatím publikován, předběžné výkopové zprávy ho popisují jako seskupení různě orientovaných sálů a skupin místností spojených malými servisními dvorky a galeriemi a přístupný z exteriéru přes půlkruhový portik. Absence nálezu peristylu je

případem i v římském paláci aristokratické rodiny Valeriů, kde pozdní fázi (4.st.) charakterizuje sigma portik, k němuž se připojují velký sál, další menší místnosti a také lázně. Upuštění od tradičního peristylu lze snad nejlépe sledovat u konstantinopolských aristokratických paláců vystavěných po 4.st. V paláci praeposita Antiocha z ran. 5.st. není tradiční peristylový dvůr zastoupen vůbec. Sály a místnosti takřka v naprosté většině centrálních půdorysů jsou seskupeny okolo velkého půlkruhového portiku, který byl směrem k boční ulici uzavřen příčnou zdí (vznikl tak půlkruhový dvůr). Takto půdorysně utvářený palác zabral menší plochu, než kdyby všechny obytné prostory a velké triclinium byly komponovány okolo pravoúhlého dvora. Parcela, která byla k dispozici tak byla velmi účelně využita (také užití hexagonálního půdorysu pro triclinium poskytující pět apsid pro hodovní stibadia zabralo menší plochu, než kdyby k portiku přiléhal obdélný sál se stejným počtem apsid). K tomuto paláci patřil s velkou pravděpodobností ještě další, jinak orientovaný sigma portik za nímž se nacházel velký kruhový sál – snad pro audience více veřejného charakteru. V pozdější době, kdy byl palác už v rukou císařů, byl k této rotundě dostavěn dlouhý sál opatřený sedmi apsidami – aby se do volného prostoru za rotundou, limitovaného na severu ulicí Mese, vešel, bylo nutno ho vybudovat mírně mimo osu sigma portik-kruhový sál. Jako celek palác ukazuje dvě nesejně orientované části a naprostou absenci tradičního pravoúhlého peristylu. Podobné případy byly v Istanbulu objeveny v Gülhane (jižně od Topkapi) a v sousedství kostela Myrelaion (Bodrum Camii).

Jiným příkladem omezení nebo dokonce eliminace peristylu v prostředí Konstantinopole je palác na ulici Cemal Nadir, který je v úrovni substrukcí stále velmi dobře zachován. Datován je do 1.pol. 6.st. Zde je apsidový sál (triclinium) v úrovni substrukcí (vystavěných na hraně terasovaného svahu) připojen k obdélnému prostoru dělenému na tři části dvěma řadami sloupů, menší místnosti jsou vedle užších stran tohoto obdélného prostoru. Nicméně v tomto případě není jasné, jak vypadalo řešení piana nobile – obdélný prostor před tricliniem mohl být vestibulem reflektujícím dělení sloupy jako ve spodní úrovni, nebo terasou s dvojitým portikem (umožňující výhled směrem ke Zlatému rohu) nebo dokonce volným dvorem s fasádou tvořenou plnou zdí. V každém případě proporce dvora a jeho velikost neukazují na to, že by se jednalo o tradiční peristyl.

Příkladem paláce v Konstantinopoli, který vznikl v době, pro kterou již nejsou doloženy archeologicky peristylové paláce, je rezidence vystavěná nad konsolidovanými ruinami velké rotundy-paláce z 5.st., v sousedství dodnes dochovaného kostela Myrelaion (10.st.). Západní část bývalé rotundy pak pravděpodobně nesla jen terasu před novým palácem, který byl vztyčen v její východní části – tam je systém kleneb složitější a je navržen k tomu, aby

nesl samotnou stavbu paláce nad ním tím. Nosné zdi v suterénu paláce ukazují jeho půdorys v úrovni nad rotundou a Naumannovy vykopávky ukázaly i zbytky samotných zdí přízemí paláce: Ten obsahoval obdélnou halu s orientací S-J o rozměrech 21,75 x 7,8 m, před ní na západě byly na rozích haly připojeny dvě předstupující křídla ve formě předstupujících věží, mezi nimiž běžel portik. Palác není archeologicky datován – podle typu zdíva mohl vzniknout mezi 7. a 10.st. (v té době se stal klášterem založeným císařem Romanem Lakapenem). Pokud je totožný s palácem Kratera známého z písemných pramenů mohl být z 9.st. (pro tuto dobu jsou doloženi dvě vysoce postavené osoby tohoto jména) nebo i starší (pokud se dostal do jejich majetku už jako existující rezidence). Půdorys paláce připomíná západoevropské římské portikové vily s bočními rizality. Blízký je i tzv. Theodericově vile v Galeata (5./6.st.). Tento typ je, i se sálem orientovaným podél portiku, nicméně znám i z oblasti Kappadokie, kde je několik takových skalních domů (dat. do středně byzantské doby – viz Ousterhout 1996, 28-32). Vzhledem k tomu, že v Istanbulu je to jediný známý palác z doby mezi 7. a 10.st., je nemožné posoudit, zda podobné portikové paláce byly více rozšířeny v rané Byzanci a nahradily tradiční středomořský peristylový palác.

Z hlediska funkčního rozlišení rezidencí je zjevné, že kompaktní paláce bez peristylů nefigurují mezi stavbami identifikovanými jako možná praetoria – specifické funkce, které praetoria jako sídla guvernérů nebo vojenských velitelů plnila, si vyžadovala větší dvory pro audience či např. soudní líčení. Naproti tomu se s nimi setkáváme vedle výše uvedených aristokratických domech také v biskupských palácích (např. Stobi, Side, Konstantinopol).

2. Luxusní vily - paláce v mimo městském kontextu

Mezi luxusními vilami pozdní antiky doby římské a raně byzantské se dají rozlišit čtyři základní typy: 1) peristylové kompaktní rezidence: s místnostmi okolo jednoho peristylu, vstupní část může být opatřena portikem buď přímým nebo půlkruhovým eventuelně polygonálním, peristyly mají různé půdorysy; 2) portikové (či koridorové) vily – buď s lineárním portikem, k němuž se váží na zadní straně místnosti (portik může obíhat i předstupující křídla) nebo s portikem zakřivený; 3) vily jako komplex více rezidenčně reprezentačních objektů, z nichž některý je typu 1 (s vyloučením vil tvořených hlavní budovou a separovanými lázněmi - samostatně stojící lázně budovány z ryze praktických, bezpečnostních důvodů); 4) vily sestávající se z samostatně stojících sálů, obytných místností a lázní, které jsou v těsném sousedství nebo jsou dokonce propojeny, ale nejsou organizovány peristylem ani portikem ani netvoří uzavřenou kompozici okolo dvora.

2.a Peristylové vily

Do tohoto typu patří vily s místnostmi a sály seskupenými a pevně svázanými s peristylovým dvorem. Takové vily jsou obecně charakteristické pro středomořskou oblast (Itálie, jižní Francie, Iberský poloostrov), ale nalézáme je i v Pannonii (Nemesvámos-Balácapusza, Keszthely-Fenekpuszta, Hosszúhetény-Somkerékdülü), která měla vztahy s Itálií, a výjimečně i v Noricu (Löffelbach). Naproti tomu v severogalských provinciích, Germániích a v Británii byly anomálií (zde rozšířen typ portikové vily).

Nejzákladnější skupinou byly vily s pravoúhlým (vesměs zhruba čtvercovým peristylem).

Místnosti okolo peristylu se ve svém utváření lišily s dobou - starší fáze prezentují přibližně stejně hluboké místnostmi; ty byly pak modifikovány buď dostavbami či přidáním apsid, což se projevilo vznikem místností o různých hloubkách okolo peristylu. Vstup do vily mohl být zdůrazněn portikem sevřeným věžovitými rizality (např. Olmeda, Carranque - Španělsko, Hosszúhetény-Somkerékdülü - Maďarsko) jindy půlkruhovým portikem (např. Montmaurin, Lescar, Valentine – jižní Francie, Piazza Armerina) či dokonce polygonálním portikem (v Lalouquette – jižní Francie) – v tomto se snad projevuje jistý regionalismus: půlkruhové vstupní portiky jsou nejčastější v jižní Francii. V ojedinělých případech mohl před vlastním vestibule a vstupním portikem být ještě velký dvůr jako ve Valentine (podobně v císařském paláci v Cordobě).

Jednodušším typem s jedním apsidovým sálem na ose peristylu jsou příklady uvedené výše pro Pannonii a Noricum, na východě je to vila v Oreiokastro (předměstí antické Soluně). Podobně jako v městských palácích tohoto typu i v luxusních venkovských vilách pozdní antiky ale existovalo nezdědko více velkých sálů, umístěných všemř kolmo ke dvoru. Plnily funkci audienčních prostor a triclinií – někdy rozlišeny na zimní a letní jídelny (zimní s hypocaustem). V italské vile v Quotte S. Francesco jsou dva takřka stejně veliké apsidové sály naproti sobě přes peristyl (jeden z nich měl hlavní prostor v patře!). V Cuevas de Soria (Španělsko) je apsidové triclinium dokonce flankováno po stranách po třech menších apsidových místnostech, zatímco jiný velký pravoúhlý sál (oecus) je na jiné straně peristylu – menší místnosti s apsidami vedle triclinia asi plnily (či alespoň některé z nich) funkci ložnic (cubicula).

Pro přijímání méně významných klientů, kteří neměli možnost proniknout do centra paláce okolo peristylu sloužily asi vestibuly. Ve vile ve Valentine k tomuto účelu snad sloužil oktogon za půlkruhovým dvorem-vestibulem. Obdobou samostatných apsidových sálů pro takové audience přístupných v městských palácích a praetoriích z ulice je v kontextu

venkovských sídel apsidový sál ve vile v Séviac (jižní Francie), který je umístěn podélně s peristylem a vstup do něho byl z vestibulu vily (soukromí rezidence tak nebylo narušeno).

V porovnání s městskými paláci (viz hl. katalog pro domy v severní Africe) se ve venkovských vilách vyskytují víceapsidové sály (tedy bez výjimek zastoupenými trikonchy) nepoměrně méně často – vzhledem k umístění vil na venkově je pochopitelné, že potřeba sálu s více než jedním stibadiem pro větší počet hostů byla menší než ve městě, kde se soustředil společenský život a bankety pro významné hosty byly četnější; ve vilách na venkově zřejmě postačovalo mít pro tuto příležitost sál s jednou apsidou (či bez ní). S trikonchy otevírajícími se do peristylu stejně jako ostatní místnosti (jak známo z městských paláců – severní Afrika či tzv. Theodericův palác v Ravenně) se v tomto typu vil č.1 nesetkáme. Trikonchy nalezneme jen v typu č. 3 – v italském Desenzanu nahrazuje tradiční jednoduché triclinium u peristylu, v Piazza Armerina je samostatnou stavbou s vlastním přístupem z exteriéru. Někde na hranici mezi typem č. 1 a 3 je, co se týče velkého jídelního sálu-trikonchu, vila Almenara-Puras ve Španělsku. Zde je velký vstupní dvůr bez připojených řad místností, pouze s exedrou a oktogonem, z něhož se buď vstupovalo do menšího obytného peristylu s apsidovým tricliniem a dalším apsidovým sálem nebo do koridoru vedoucího k trikonchu, který ale byl stavebně pevnou součástí kompaktního celku. Trikonch mohl tak fungovat pro bankety s větším počtem hostů, kteří se do něho dostali ze vstupního dvora aniž by procházeli privátnější částí paláce s místnostmi okolo peristylu.

Vedle tradičního pravoúhlého peristylu se v pozdní antice objevují i inovace spočívající ve výstavbě vil s místnostmi seskupenými okolo polygonálního dvora, což je ale velmi vzácné. Pro typ č. 1 pocházejí ze Španělska: Mexilloeira Grande (hexagonální atrium s připojenými místnostmi, vše vepsáno do pravoúhlého exteriéru – reprezentuje starší vývojový stupeň), Rabaçal a Valdetorres de Jarama (oktogonální peristylu s radiálně vybíhajícími místnostmi; tvar polygonu plně přiznán na exteriéru). Z typu č. 3 je to rezidenční část vily Palazzo Pignano v Itálii.

2.b Portikové vily

Velké portikové vily pozdní antiky jsou nejvíce zastoupeny v severogalských provinciích, obou Germániích a také v Británii. Neznámé nejsou ani z jižní Francie, Iberského poloostrova či dokonce z Malé Asie. U portikových vil byly obytné a reprezentační prostory organizovány podél galerie-portiku na fasádě. Stejně jako u peristylových vil, v nichž se sály otevíraly do peristylu se zahradou (eventuelně např. do nymfeí jako ve vile v Carranque) či galerie na fasádách, i v tomto typu byl kladen důraz na výhled, v tomto případě mnohdy panoramatický:

např. řada vil v jižní Francii, vila v São Cucufate v Portugalsku s triclinie umístěným na horním podlaží vily s výhledem na okolní krajinu nebo popisy vil okolo Rýna a Mosely u Ausonia; vila Le Palat á Saint-Émilion (nezařazena do katalogu) měla ve svém středu sál, který se otvíral přes portik do zahrady sevřené bočními křídly a opatřené obrovským bazénem (60 x 7 m).

Vily s přímým portikem jsou tradiční a nejčastější.

Na severu říše se od menších vil lišily spíše svou velikostí – počtem místností a luxusními dodatky jako lázně, hypocaustové vytápění či mozaiky. Jako příklady lze uvést vily z oblastí Mosely a Rýna, Otrang u Fliessem či Nenning, a Great Witcomb a Bignor v Anglii. Příklady z kontinentu jsou architektonicky zajímavější a reprezentují čisté řešení portikové vily s bočními rizality či krátkými předstupujícími křídly. V Nenning je pravoúhlé triclinium umístěno ve středu vily za portikem. Vrcholným příkladem zvládnutí portikové vily této oblasti je vila v Konz, která pravděpodobně byla císařským majetkem. V Británii byl přístup k vytváření velkých rezidencí dalo by se říci primitivnější z hlediska klasické římské architektury. Luxusní vily bývaly vytvářeny přestavbami starších jednoduchých staveb prostou adicí místností, které mohly od vlastního hlavního křídla vybíhat dále v pravém úhlu a tvořit boční křídla (Great Witcomb), která mohla být uzavřena příčným traktem, čímž vznikala uzavřený dvůr (Bignor). Ale i zde se setkáme někdy s architektonicky náročnějšími a sofistikovanějšími půdorysy reprezentačních prostor jako apsidový sál v Great Witcomb, který byl nakonec nahrazen sálem oktogonálním. V portikových vilách nebylo možné kvůli jejich jednoduššímu půdorysu tak rafinovaně vymezovat přístup do jednotlivých částí vily jako v peristylových rezidencích a sál na ose vstupu fungoval pravděpodobně jak jako triclinium tak i jako místo audiencí.

Středomořská oblast ukazuje více sofistikovanou architekturu portikových vil místní aristokracie. V tomto smyslu jsou ilustrativní dva jihofrancouzské příklady: vila v Nérac a vila v Pont d'Oly. Vila v Nérac byla vybudována nad řekou Baise a ukazuje na vyšší úrovni část obytnou a reprezentační, více dole u řeky jsou lázně a nymfeum; mezi nimi byla zahrada se schodištěm spojujícím obě části. Hlavní část (odkryto jen torzo traktu o půdoryse 77 x 22 m) možná komponováno do U (tj. tři pravoúhle na sebe navazující křídla) s tím, že délka hlavního křídla snad až 160m (!) (pro srovnání, vila v Nenning má 140m). Rozvrh půdorysu charakterizuje symetrie: dvě galerie, mezi nimi ve středu kruhový sál (průměr 10 m) s pravoúhlým vestibulem s trojitým vchodem předsazený před fasádu; od kruhového sálu jdou dva apsidové sály (30 x 8m) sevřené galeriemi na fasádách (mozaiky reprezentativního charakteru). Obytná část se nacházela v severním křídle s koridorem a místnostmi. Vila ve

svém půdorysném plánu ukazuje nápadné shody s pozdější stavbou v Toulouse (pod Hopital Larrey), interpretovanou jako visigótský královský palác (viz oddíl Paláce post-římské doby v bývalé galské pretoriánské prefektuře).

Pars urbana akvitánské vily v Pont d'Oly zahrnuje dvě stavby s portiky na fasádách umístěné na obou březích řeky Nééz. Obě stavby mají společnou osu (fasády jsou paralelní). Stavba na levém západním břehu ukazuje portik o délce ca. 40 m, který je sevřen dvěma místnostmi. Ve středu je apsidový sál s bazénem s fontánou, na severu lázně a na jihu apsidový sál (umístěný podélně s portikem) a menší místnost s vytápěním (cubiculum). Stavba na pravém břehu měla portik obrácený k řece a je zrcadlovým obrazem portiku na druhém břehu. Za portikem byl malý dvůr následovaný sigma portikem. Obytné místnosti v bočních křídlech měly různé tvary (kříž, trikonch) a byly vybaveny vyhříváním v podlaze.

Z Portugalska máme jiný příklad velké a náročně řešené portikové vily, a to v São Cucufate, která je místy zachována až do úrovně horního podlaží. V přízemí běžel na fasádě piliřový portik sevřený mohutnými rizality z nichž jeden byl tvořen apsidovým sálem s hlavním prostorem na horním podlaží. Další reprezentační prostor se nacházel ve středu vily a to opět na horním podlaží. Vila je datována do 4.st. a ukazuje zajímavou tendenci k přemístění hlavních prostor z přízemí (které pak sloužilo jako skladovací a servisní prostor) do patra.

Z východní části impéria, kde vily nebyly obvyklým systémem ekonomického využití zemědělských oblastí, je příkladem velké portikové rezidence vila v Akkale-Tirtar (katalog II.2), 4 km od Elaioussa-Sebaste (Kilikie). Rezidenční stavba je obdélného půdorysu (v suterénu se nacházejí tři klenuté haly) s rizality na severní straně a křídly na jižní straně směrem k moři. Severovýchodní rizalit obsahuje točité schodiště do patra, kde byl balkón. Eyce mezi křídly rekonstruoval portik, takže celá stavba se podobá západním portikovým vilám. Vila je datována dle architektonické skulptury do konce 5. nebo do 6. st.

Daleko méně časté jsou vily s portikem do půdorysu půlkruhu (sigma portik) a jsou protějšky městských aristokratických paláců z Konstantinopole a císařského z Cordoby (viz výše). Na přelomu 3. a 4.st. byla vybudována vila v Tetingen (Lucembursko), v níž půlkruhový portik spojuje dvě mohutná křídla poměrně nepravidelného půdorysu. Portik je takřka samostatný, přimyká se k němu na jeho ose apsidový sál a mimo ni ještě jedna o něco menší místnost. Půlkruhový portik s pouze jedním sálem na ose (ten je kruhového půdorysu) je také ve španělském Rielvés – zde také byly ostatní prostory připojeny na koncích portiku. Tyto dvě vily představují snad nižší stupeň vývoje takové portikové rezidence než uvedené příklady z Istanbulu a Cordoby, kde jsou řešení více pokroková v tom, že místnosti a sály jsou seskupeny podél celého obvodu zakřiveného portiku.

2.c Vily s peristylem a samostatně stojícím reprezentačním sálem

Tento typ vily je zastoupen pouze několika případy a je spíše doplňkem k typu 1. Vila je zde jako komplex více rezidenčně reprezentačních objektů, z nichž některý je typu 1 (s vyloučením z tohoto typu skupiny vil tvořených hlavní budovou a separovanými lázněmi - samostatně stojící lázně budovány z ryze praktických, bezpečnostních důvodů). K typu lze řadit následující rezidence: Piazza Armerina, Palazzo Pignano a Desenzano. V Piazza Armerina je základem palácové vily velký peristyl, k němuž se připojují jednotlivé obytné a servisní prostory a také velké triclinium na ose dvora. Tím, co činí tuto vilu odlišnou od typu č. 1, je přítomnost velkého hodovního sálu ve formě trikonchu s dvorem podkovovitého půdorysu, který je sice těsně vedle boku ústředního peristylu vily, ale je nicméně samostatnou stavbou přístupnou nejen z vlastní vily, ale také z exteriéru (ti, kdo byli pozváni na banket do trikonchálního sálu, vstupovali přímo z exteriéru přes podkovovitý portik, čímž neprošli do soukromého centra rezidence okolo hlavního obdélného peristylu). V Palazzo Pignano je rezidenční část soustředěna okolo oktogonálního peristylu a velký apsidový sál pro recepci se nachází v určité vzdálenosti od ní (snad spojeny koridorem – neúplně zachován). Tyto kritéria splňuje dále vila v Desenzano – hlavní budova je klasickou peristylovou vilou s tricliniem ve formě trikonchu; velký apsidový sál (nekompletně odkryt) je opět vystavěn jako samostatná budova v těsné blízkosti. Někde na hranici mezi typem č. 1 a 3 je, co se týče velkého jídelního sálu-trikonchu, vila Almenara-Puras ve Španělsku (viz výše v č. 1).

2.d Vily bez přítomnosti peristylu nebo portiku jako kompozičního prvku

Posledním typem vil jsou rezidence, které jsou komplexem samostatně stojících sálů, obytných místností, lázní a dalších servisních budov. Tento typ se jeví jako markantní odklon od starších římských vil, v nichž peristyl či portik byly hlavními a tradičními organizačními prvky v půdorysných řešeních. Vila S. Giovanni di Ruoti v Lukánii (katalog I.2.a.5) ukazuje ve své fázi z 3. čtvrtiny 5.st. soubor budov, z nichž některé byly od sebe odděleny jakoby úzkými uličkami zatímco jiné jsou navzájem propojeny. Výsledkem byla kompaktní rezidence s nicméně neuzavřenou kompozicí, která obsahovala vstupní trakt s reprezentačním vestibulem centrálního půdorysu, dvojpodlažní obytnou budovu, lázně a volně stojící, také dvojpodlažní, apsidový sál. Pozoruhodná je vila v El Val ve Španělsku: Pars urbana ukazuje zbytky vily palácového charakteru s velmi osobitou architekturou. Hlavní vstup do vily byl od severu přes portik sevřený na jedné straně apsidovým sálem (orientovaným stejně jako portik) a na straně druhé budovou obdélníkového půdorysu (její určení není známo). Na druhou ze

jmenovaných budov se napojoval na východě půlkruhový portik, na jehož druhém konci byla řada místností, mezi nimiž dominoval sál křížového půdorysu, interpretovaný jako mauzoleum nebo kaple. Za sigma portikem, který obkružoval plochu tvořící zahradu, a na jeho ose se nacházel hlavní recepční prostor vily – oecus pravoúhlého půdorysu s rozměry 15 x 10m. Průčelí vily v západním směru bylo tvořeno ohradní zdí v níž byly vybudovány velké kruhové věže, inspirované vojenskou architekturou. Na jihu, v určité vzdálenosti od obytně reprezentační části vily, se nacházely lázně, dílny, stáje, sklady a také trojlodní křesťanská basilika, přistavěná ke komplexu vily v 5. st. v době, kdy některé části vily byly nejspíše již opuštěny. I když se zde setkáváme s krátkým přímým portikem a větším půlkruhovým, nehrály kompoziční při utváření funkčního rozmístění jednotlivých prostor rezidence ale pouze akcentovaly vstup (přímý portik) nebo vymezovaly tvar zahrady (sigma).

3. Císařské paláce

Základní rozlišení císařských rezidencí podle jejich funkčního charakteru bylo provedeno v oddíle Císařské paláce a na tomto místě tedy postačí uvést jeho shrnutí: 1) dočasná sídla mimo hlavní města; 2) rezidence v regionálních hlavních městech a paláce pro delší pobyty; 3) paláce usurpátorů a dynastické císařské paláce; 4) sekundární paláce v hlavních městech a jejich okolí - multiplikace císařských rezidencí. V oddíle Císařské paláce byla zkoumána i otázka, zda existoval jednotný model pro pozdně antické císařské rezidence (tedy paláce v hlavních městech určené jako permanentní rezidence jak pro císaře tak i pro dvůr s administrativou) – závěrem z této diskuse je, že po stránce hlavních charakteristických rysů lze konstatovat, že je pro ně charakteristické spojení s cirkem/hippodromem (z ideologicko-ceremoniálních důvodů) a umístění na okraji měst (z prostorových důvodů vyvolaných rozsáhlou novostavbou nemožnou k existujícím urbanistickému celku).

V rámci těchto diskusí nebyla nicméně zkoumána architektura paláců římských a byzantských císařů v pozdní antice. Vzhledem k tomu, jak málo císařských paláců bylo archeologicky prozkoumáno, je velmi obtížné či spíše nemožné se pokoušet o klasifikaci půdorysných řešení staveb v jednotlivých kategoriích uvedených výše. Jako účelnější se jeví na tomto místě ukázat na těch málo známých palácích rozmanitost jejich architektury.

U permanentních rezidencí v nových hlavních městech od tetrarchie a doby Konstantina vidíme v nemnoha (alespoň částečně) odkrytých palácích či známých z pramenů (Konstantinopol) obecně rozsáhlé komplexy s peristylovými dvory, velkými apsidovými sály pro audience a také víceapsidovými stavbami s funkcí triclinií. Vlastní půdorysná řešení

jednotlivých prostor a také jejich seskupování ve větší kompoziční celky se ale liší případ od případu. V Trevíru je to velkolepá apsidová aula, vedle níž se nachází opačně orientovaný menší sál s apsidou. Před nimi byl pravděpodobně velký dvůr s portiky. Aula se svým vchodem otvírala na dvůr a měla jasně veřejný charakter. Menší apsidový sál v jejím sousedství byl na druhou stranu odvrácen od dvora, s nímž sousedil svou apsidou – byl tedy součástí privátnější zóny paláce s omezeným přístupem (triclinium?). V Miláně z císařského komplexu u cirku vykopáno jen velmi málo. Vidíme zde spíše privátnější část paláce s kruhovým peristylem, k němuž se připojují tři skupiny apsidových místností tak, že tvoří jakoby tři strany čtverce okolo kruhového dvora a jeho čtvrtou stranou je dvojapsidový obdélný vestibul. V Soluni je v centru paláce dvůr s menšími místnostmi okolo a jižně od něho v interiéru nikový oktogon. Z konstantinopolského paláce známe z reprezentační části paláce pouze apsidový sál, před nímž je velký peristylový dvůr s mozaikami – jedná se o pozdější rozšíření paláce a je nyní datován do pozd. 6. nebo ra. 7.st. Obrázek o vzhledu jádro původního paláce 4.-ran. 5.st. je nicméně možné s určitou mírou pravděpodobnosti rekonstruovat na základě písemných pramenů: Byl zde velký ceremoniální dvůr, na jehož jedné straně snad běžel koridor, za nímž se připojoval kolmo hodovní sál s devatenácti apsidami a také možná půlkruhový portik s připojeným apsidovým sálem. Za nimi byl oktogonální prostor - snad vestibul propojující reprezentační část paláce s privátním sektorem organizovaným okolo dvora (dvůr Dafne). Z uvedeného výčtu je dobře vidět, že každý palác byl specifický a nekopíroval jeden typ.

Také paláce pro abdikující augusty tetrarchie nejsou jednoho typu. Diocletianův ve Splitu je unikátní adaptací vojenského tábora s rysy malého města s kolonádovými ulicemi, na jejichž křížení byl tetrapylon, a s rezidenčním křídlem s koridorem hledícím na moře. Naproti tomu Galeriov palác v Gamzigradu je opevněnou rezidencí méně pravidelného půdorysu s jedinou komunikací běžící mezi dvěma branami, podél níž jsou rozmístěny jednotlivé budovy (mezi nimi dominují dva peristylové domus a chrámy). Podobný jemu měl být nikdy nedostavěný palác v ne příliš vzdáleném Vrelu-Šarkamen (i u něho navržen jako stavebník císař – snad Daia). Dynastický palác Maxentia na via Appia za branami Říma neukazuje s těmi předchozími shodné rysy: je to vila s portikem, za nímž byl velký sál; komplex doplňoval cirk (pro vybranou společnost diváků) a rodinné mauzoleum.

Ze sekundárních rezidencí císařů v městech a na jejich předměstích známe jen případy v Římě a jeden v Cordobě. V Římě byly využívány starší horti – rozsáhlé komplexy v zahradách na římských pahorcích – které byly hlavně ve 3.st. různě modifikovány (archeologické nálezy jsou ale poměrně skromné). Významnou rezidencí byl severovský sessorianský palác

obsahující i cirk a privátní amfiteátr a pak ve 4.st. rozsáhlý komplex fundus Laurentus za hradbami města s centrem ve vile ad Duas Lauros. O sekundárních palácích v Konstantinopoli a jejím okolí nás informují jen prameny: za povšimnutí stojí zejména dva komplexy obsahující i privátní cirk, čímž se řadí ke zmiňovanému Sessoriu v Římě: palác u chrámu Hagios Mamas a Deuteron Justina II. – první vznikl před pol. 5.st., druhý po pol. 6.st. Pro císařské rezidence je charakteristické, jak přejímali typologii městských staveb: cirk, kolonádové ulice, hradby s věžemi jako u městského opevnění apod. Tento fenomén si zaslouží hlubší rozbor, který následuje níže.

4. Palác a město: vliv veřejných městských staveb a urbanismu na velké rezidence

Používání motivů z městských veřejných staveb v palácové architektuře a jejich symbolika jsou vysledovatelné hlavně v té části rezidencí, které byly viditelné z exteriéru (z městského uličního interiéru či z krajiny) a reprezentovaly sídlo jako celek. V první řadě je nutné zmínit prvky fortifikačního charakteru: Např. druhá fáze opevnění tetrarchovského palácového komplexu v Gamzigradu s polygonálními věžemi upomíná na mohutná městská opevnění té doby a má na západní a východní straně brány flankované věžemi s propracovanými fasádami – takové symbolické zobrazení spojeno s poukazem na přítomnost císaře uvnitř. V té době byly (někdy alespoň na symbolické úrovni) spojovány městské brány s císařskými paláci, jako ve Splitu (Porta Aurea) či v Trevíru (Porta Nigra). Odrazem tohoto trendu je možné vysledovat také asi i palác v Polače na ostrově Mljet (Meleda – viz oddíl vily) na Dalmatském pobřeží, který bývá v literatuře spojován s králem Odoacerem (476-93) a i Theodericovým palácem ve Veroně, známým jen z popisu (Anonymus Valesianus) a kresby v Iconographia Rateriana z 10. st. Anonymus Valesianus popisuje veronský palác jako budovu spojenou s městskou branou portikem a zmiňované vyobrazení ho ukazuje jako stavbu s dvěma věžemi, takže je možné v tomto případě uvažovat o stavbě s dvěma věžemi spojenými s městskou věžovitou branou pomocí kolonádové ulice (Čurčić 1993,70).

Další příklad "vypůjčování si" městských architektonických forem jsou triumfální oblouky a tetrapylony, zaznamenané např. v císařských palácích (či v jejich těsném sousedství) v Antiochii, Splitu, Soluni a také v Konstantinopoli. V Antiochii a ve Splitu to byl tetrapylon na křížení dvou kolonádových ulic před palácem, podobná situace byla i v Soluni, kde Galeriov oblouk (správně vlastně tetrapylon) se klenul nad via Egnatia a od ní kolmo běžely cesty jak k rotundě, tak i k samotnému paláci; v Konstantinopoli byl tetrapylonem tzv. Milion, od kterého se počítaly vzdálenosti a od kterého vedla krátká kolonáda zdobená sochami přímo

k vestibulu císařské rezidence, k Chalke. Známe i případy užití tetrapylonu a triumfálního oblouku v mimoměstském kontextu – brána paláce jako trojitý vítězný oblouk v Piazza Armerina a v athénském Paláci gigantů, který v době své výstavby (ran. 5.st.) ale ležel vně městského opevnění z r. 267, kde se jednalo o zajímavou koláž ze spolií (trojoblouk podpíraný figurami gigantů původně z Odeia Agrippy). Tetrapylon ve volné krajině známe z Romuliany (Gamzigrad), kde byl na cestě od opevněného paláce k mauzoleím. Tyto městské motivy (opevnění, tetrapylony a oblouky) dávaly auru města palácům umístěným na venkově.

Lázně svou náročnou architekturou a umístěním na hranici veřejně přístupných částí paláce a jeho privátními či reprezentačními prostory lze do této kategorie také řadit. V Piazza Armerina zjišťujeme, že propracované lázně jsou přístupny jak ze samotné vily, tak i ze zakřiveného vstupního dvora, což poukazuje na to, že měly záměrně více než jen privátní funkci. Podobně Libanius mluví o lázních v Antiochii v "novém městě" před císařskou rezidencí. Podobně tak ve Splitu byly lázně umístěné na nižší úrovni před privátními a reprezentačními částmi paláce. Takto umístěny jsou lázně už i v Hadriánově vile v Tivoli a také Maxentiovi lázně na Palatinu byly spojeny s procesní vstupní cestou do paláce. Také např. lázně velké luxusní rezidence (snad praetorium) zvané Dům Thesea v Nea Pafos na Kypru (stavební fáze od 2. do 5. st.) byly přístupné jak z exteriéru tak i z jeho interiéru. Obecně je možno říci, že lázně takto umístěné měly sloužit k občerstvení pozvaných do paláce před tím, než budou oficiálně přijati uvnitř rezidence samé (Ćurčić 1993,71).

V obecné rovině lze dokonce vypočítat, že město jako urbanistický celek bylo vzorem pro zbudování rezidencí, které mohly obsahovat, buď všechny nebo jindy jen některé, z jeho základních prvků: opevnění (Split, Romuliana), kolonádové ulice (Split), lázně (Piazza Armerina), otevřené prostory (dvůr jako imitace fora – Palác gigantů), kultovní stavby (Split), sýpky (horreum - Romuliana), stavby určené původně pro zábavu širokých mas obyvatelstva (cirky – spíše ve většině případů jako propracované zahrady /asi císařský palác v Konstantinopoli po vzoru palatinského paláce nebo vily v Tivoli/ než opravdu funkční závodní dráhy /privátní cirky v Sessoriu v Římě, v Konstantinopoli v paláci Deuteron Justina II. a v paláci Hagios Mamas, amfiteátry – vila Gordiani a Sessorium v Římě) nebo velké sály na způsob občanských basilik. Významným předchůdcem co se týče takových tendencí v palácové architektuře pozdní antiky v římské periodě byla vila v Tivoli, obsahující všechny výše uvedené "citace" z městského urbanistického kontextu; zmínit je nutné i sekundární císařské rezidence v různých horti v Římě a to hlavně pozdější Sessorium – horti Spei Veteris ze zač. 3.st. Od 4.st. jsme svědky toho, že takto budované císařské paláce byly v menším

měřítku napodobovány i bohatými aristokraty. Pro Řím (či jeho předměstí) je výmluvné svědectví Olympiodora, který na začátku 5.st. hovoří o aristokratických rezidencích v Římě jako o malých městech s cirkou, forou a chrámy.

Ilustrativním příkladem, který nám odhalila archeologie, je luxusní sicilská vila Piazza Armerina. Analogií k ulicím měst jsou severní koridor peristylu, na nějž se otvírá šest malých místností stejných šířek, a také zmiňovaný koridor mezi sálem a peristylem, ze kterého je deset dveří do přilehlých prostor; některé vchody jsou i do úzkých spojovacích prostor podobných uličkám (jako např. ty, co flankují hlavní sál - triclinium) nebo do malých nepravidelných prostor spojujících jednotlivé hlavní celky (např. prostory lichoběžníkových půdorysů mezi peristylem a lázněmi nebo ten mezi koridorem a oválným portikem trikonchu). Ve vile jsou tři velké dvory, každý s fontánou (poskytují světlo a vzduch interiérům) jako ve městech náměstí: nepravidelný dvůr za branou s třemi vchody je obdobou dvorů za městskými hradbami (např. Porta Maggiore v Římě či podkovovité dvory za branami měst Side a Perge v Malé Asii), dvůr ve tvaru segmentu oválu před trikonchem má paralely v náměstích (či plazas) měst jako Palmyra apod. Jsou zde i další menší půlkruhové portiky tvořící dvorky. Celkem je zde dvanáct fontán, z nichž jedna je velkým a propracovaným nymfeem (zakončení oválného dvora trikonchu). Ve vile je zastoupena celá škála typů městských staveb (buď fyzicky nebo i symbolicky): akvadukty, oblouky, basilica, lázně, cirk (mozaikový výjev celého cirku a zároveň tvar vestibul lázní, děti v cirku na mozaikách, fontány, latriny, exedry, peristylové dvory, místnosti typologicky odpovídající obchodům, chrámy (ve velkém peristylu), cisterna (nádrž na konci jednoho z akvaduktů). Lázně ve vile jsou podobné např. lázním C v Antiochii, koridor před sálem je také v provedení analogický městským cryptoportikům a trikonch byl běžný jak ve veřejných tak i v soukromých stavbách ve městech 4. st. Prostorová artikulace průchodu mezi koridorem a trikonchem má charakter městských pasáží: po vstupu do pasáže z koridoru byla po několika krocích vidět velká nika (asi se sochou) a přímo naproti fontána ve výklenku – artikulace nezastřešeného prostoru pasáže byla provedena stejnými architektonickými prostředky jako ve městech (viz pasáž za Maxentiovou basilikou v Římě). Architektonicky bohatě ztvárněné stěny (vstupní prostor brány s nikami a fontánami, nymfeem ve dvoře trikonchu uzavírající jeho portik) mají také paralely ve městské veřejné architektuře. Vila ukazuje redukovaný urbanismus římských měst (bez ulic), kde větší váha je kladen na prvky charakteristické pro veřejné budovy než na obytné stavby. Přirovnávání vil k městům jde zpět až k Pliniovi ml.: při popisu své vily Laurentum říká, že vily v okolí na pobřeží vypadají zдалky jako města. Už typologie staveb Hadriánovy vily v Tivoli je městská (divadlo, lázně, nymfea, zahrada ve tvaru stadia, terasa

jako plaza, taberny apod.), stejně jako symetricky plánované skupiny staveb a velké peristyly. Hadriánova vila je tedy komponována z městských stavebních typů rozmístěných po krajině a spojených koridory a cryptoportiky. Kdyby Hadriánova rezidence byla více kompaktní a jednodušší, tak by, jak poznamenává MacDonald, výsledný plán byl podobný svým charakterem vile v Piazza Armerina. (MacDonald 1986, 283) .

Pokud se opět obrátíme k císařským rezidencím vidíme v nich extrémní případy tohoto trendu: Nové tetrarchovské paláce v okrajových čtvrtích nových hlavních měst v provinciích, které pro jejich vybudování byly značně přestavovány a rozšiřovány do té míry, že se dalo mluvit o "novém městě" – jako např. v Antiochii a Soluni. Druhým případem jsou paláce pro abdikující císaře, které měly dynastický podtext a byly budovány jako malá opevněná města s malými čtvrtěmi jen o něco víc funkčními než jen symbolickými (Romuliana, Split). Čurčić (Čurčić 1993, 69) podává jiný pohled na splitský monumentální komplex než je jeho tradiční interpretace jako paláce s hlavní reprezentativní částí na jihu a se sídlem gardy, dílnami a stájemí na severu. Tento autor o Diocletianově rezidenci na dalmatském pobřeží hovoří spíše jako o malém městě se severním sektorem jako rezidenční čtvrtí a jižním, hledícím na moře, jako určeným výhradně pro sídlo císaře (v Antiochii bylo takové malé opevněné město postaveno uprostřed existujícího města na ostrově). Na splitském oktogonálním "mauzoleu" jsou *imagines clipeatae* jednak s hlavou Diocletiana a jednak s hlavou ženy mající na sobě korunu ve tvaru městských hradeb. Toto vyobrazení nemůže poukazovat na opravdovou císařovnu, ale na Tyche, personifikaci města. Podobně je to i na malém oblouku v soluňském paláci – Galerius zbudoval palác u hippodromu v oblasti původně mimo město, čímž vznikla prakticky nová městská čtvrť. Split tedy lze považovat snad za původně malé opevněné město blízko Salony a pojmenované podle Diocletianovi jeho matky (relevantní text k tomuto návrhu je středověká kronika *Historia Salonitana*). Jako malá města se pak jeví z tetrarchovských paláců také Romuliana. Palácové komplexy císařů měly pak evidentně vliv na rezidence aristokratů, které přejímaly mnoho z jejich architektury a také s tím i tendenci absorbovat prvky veřejné architektury a urbanismu.

5. Typologie jednotlivých prostor paláců

5.1. Vstupy a vestibuly

Prostor vstupu byl nejvíce frekventovanou částí domu a spolu s reprezentačním sálem i nejvíce zdobený. Vestibul měl svou výzdobou a architekturou ohromit návštěvníka při vstupu do vily. Na fasádě byly nezdědky instalovány sloupy (v paláci Gigantů v Athénách dokonce

znovu užití sochy z odeia jako podpory), někdy dokonce sochy (Řím, Athény, Konstantinopol: palác Lausa /mimořádná sbírka klasických plastiky/ a císařský palác /sochy příslušníků císařské rodiny v portiku vedoucím k palácové bráně Chalke a také na fasádě samotné brány/). Galerie a portiky fasád měly většinou stejnou orientaci jako peristyl a poskytovaly výhled na krajinu nebo flankovaly ulici ve městech (předpokládá se, že portiky limitující domy ve vztahu k ulici, mohly být spojeny s funkcí skladišť nebo obchodů v místnostech za nimi, jak doloženo např. v Domě fontán v Bejrútu). Spojení peristylové vily a exteriérové galerie zaznamenáno už ve vrcholném císařství - např. praetorium v Aquinciu. Vestibul byl často pravoúhlý prostor s lavicemi pro klienty, snad i portýr zde býval usazen. Ve vestibulu se odehrávalo pravidelné *salutatio* vlastníka domu. Vestibuly byly ve většině případů kryté, na rozdíl od vstupních dvorů (výjimkou např. Valentine, kde půlkruhový dvůr plnil funkci vestibulu) a byly většinou umístěny ve středu fasády a na ose vnitřního peristylu (výjimka: např. vila Lalouquette v Aquitanii – ve středu fasády polygonální vestibul ústící do hexagonu, který se pak otvíral do dvora v rohu peristylu). Vestibul se někdy skládal jen z jedné místnosti, jindy utvářen jako seskupení místností.

Je možné v zásadě rozlišit tři základní typy vestibulů:

1) Jednoduchý:

Ve většině případů v domech ve městech i vilách to byla jen pravoúhlá místnost. V luxusních stavbách jsou různé půdorysné varianty. Ve vile v Jurason (Pont d'Oly) jako obdélná místnost s apsidou a bazénem; ve Valentine jako vestibul sloužil U-dvůr, uvnitř něhož je velký půlkruhový bazén a za ním galerie vedoucí na ose vily do oktogonu. K tomuto typu se váží i architektonicky náročné centrály. Od 5. st. jsou v aristokratických palácích doloženy kruhové centrály s nikami: v Konstantinopoli k nim náleží rotunda-vestibul v severní části Antiochova paláce či obrovská rotunda u kostela Myrelaion s alternujícími pravoúhlými a půlkruhovými nikami. Konstantinopolské příklady se nezdají být vhodné pro využití jako triclinia a jejich umístění u hlavních vstupů do paláců naznačuje, že se pravděpodobně jednalo o monumentální vestibuly (snad využívané i k audiencím), podobně jako tomu bylo již dříve v Diocletianově rezidenci ve Splitu. Kruh byl také základním prvkem designu vestibulu v přímé straně uzavírající půlkruhový dvůr před hexagonem v jižní části paláce Antiocha a také v Centelles (kruhový vestibul vede do tetrakonchálního sálu). Oktogonální vestibul pak mají vily v Desenzano či S. Giovanni di Ruoti (obě v Itálii) a Carranque (Španělsko). Velmi raným příkladem takového vestibulu je oktogon s nikami vepsaný do jednoho křídla palatinské Domitianovy císařské rezidence a o něco pozdější vestibul v císařské vile v Tivoli (Piazza d'Oro); oktogon v konstantinovské části císařského paláce v Konstantinopoli

(vzpomínaný nicméně až v kompilaci dvorských ceremonií z 10. st.) snad měl také funkci vestibulu, spojujícího reprezentační část (sály 19 akkoubita a Augusteus) se dvorem Dafne, kde se nejspíše nacházely privátní apartmá císařské rodiny.

2) Dvojitý vestibul:

Kompozice z pravoúhlých místností (vila v Montmaurin – dvě místnosti za sebou mezi sigmou a peristylem) nebo jako kombinace centrály a pravoúhlé místnosti (vila v Nérac).

3) Trojitý vestibul :

Z pravoúhlých prvků (Toulouse/Hopital Larrey: první místnost předstupuje před fasádu a je pak následována dalšími dvěma – viz oddíl post-římská Galie, Visigóti) nebo jejich kombinace s centrály (Lalonquette – podoba s vestibulem Neronova Zlatého domu; jižní část Antiochova paláce v Konstantinopoli – v přímém traktu uzavírajícím sigma dvůr vestibul komponovaný ze dvou čtvercových místností, mezi nimiž byla místnost kruhová).

Vedle vestibulů výše uvedených, které byly u vchodů do paláce z exteriéru, jsou i vestibuly před sály uvnitř rezidence: mezi nimi nabyt typ s půdorysem úzkého obdélníka zakončený půlkruhově na obou stranách značnou oblibu: v palácích v Římě (před sálem tzv. Minerva Medica, v basilice Junia Bassa), Soluni (před oktogonem v Galeriově paláci), Antiochově paláci v Konstantinopoli (před sedmiapsidovým sálem), snad také v nekompletně zachované stavbě s kruhovým peristylem v oblasti císařského paláce v Miláně. Ve vilách jako Piazza Armerina či Desenzano byl takový vestibul umístěn mezi peristylem a reprezentačním sálem. Dvouapsidové vestibuly se vyskytovaly také např. v některých funerálních a církevních stavbách (S. Aquilino, anexy k S. Tecla v Miláně, mauzoleum připojené k sv. Petru v Římě). Obecně se vestibuly paláců vyznačují luxusní výzdobou a někdy mají i výrazné architektonické ztvárnění, včetně impozantních dimenzí (sloupy, mramory, mozaiky, někdy bazén, sochy). Funkce vestibulů a vstupních dvorů se dá shrnout jednak jako přechod mezi exteriérem a interiérem a jednak snad i jako přijímací prostory pro méně významné návštěvníky. Taková náplň by byla funkční paralelou pro samostatné audienční místnosti v některých nejluxusnějších domech a praetoriích (typ audienčního sálu umístěného blízko vchodu, jak navržen S. Ellisem – ty ale v některých případech méně zdobené než vestibuly /Ellis 2004, 39).

5.2 Vstupní dvory

Někdy byl před vestibulem ještě umístěn vstupní dvůr, a to ve větší míře ve venkovských palácích než ve městských domus (tam jen v nejluxusnějších rezidencích). Vstupní dvůr vedl buď do vestibulu (Montmaurin, Valentine), nebo někdy dokonce přímo do jádra obytné části

(např. vila v Lascar) a pak měl sám funkci vestibulu. Vstupní dvory, stejně jako vestibuly, byly přechodem mezi exteriérem a interiérem a byly bohatě architektonicky utvářeny: vila Moncrabeau - obdélný vstupní dvůr na třech stranách s portikem vedl do vestibulu a pak odtud se šlo do peristylu. Pravoúhlé dvory: císařský palác v Cordobě, praetorium v Athénách (tzv. Palác gigantů), vila Valentine – vstupní dvůr velmi rozsáhlý (3000 m²).

Speciálním případem byly dvory půlkruhového půdorysu zvané v řeckých pramenech sigma. Sigma dvůr je v mnohém možné považovat za velmi typický pro luxusní sídla 4. a 5. st. Předchůdce pozdně antických sigma dvorů nacházíme už ve vilách raného císařství (a to i v jejich lázních – vila v Briuni v Chorvatsku z 1.-2.st.), ve veřejných budovách a chrámové architektuře už od 1. st.: Iseum a Serapeum v Římě nedaleko Pantheonu (1.st.), chrám Afrodity v Hadriánově vile v Tivoli (2.st.), nymfea v Oued Athemia (Alžír) či Henchir Tamesmida (Tunis). Z rezidencí, kde byl půlkruhový dvůr užit pouze jako prvek akcentující vstup je dobré uvést hlavně vilu Montmaurin (sigma dvůr o průměru 62 m, jeho plocha jako zahrada - přestavba z pol. 4.st.), vilu v Saint-Michele de Lascar (sigma dvůr o průměru 18 m s cihlovou arkádou; výzdoba portiku v dlažbě opakuje motiv arkády, samotná plocha dvora mozaiková), rotundu u středně byzantského kostela Myrelaion v Istanbulu (5.st.), vila Piazza Armerina (1.pol.4.st.) vstupní dvůr půdorysu nepravidelného půlkruhu, půloválný dvůr vile před trikonchem a půlkruhový dvůr před apartmánem domina vedle triclinia; palác císaře Honoria v Římě v horti Lucullani (ran.5.st.), snad před palácem císařovny Heleny v Konstantinopoli (v pramenech zmiňována Sigma ležící na ceremoniální cestě od Zlaté brány do centra města, nacházející se podle všeho v blízkosti paláce Heleny), možná také dvůr zvaný Onopous („oslí kopítko“) v nejstarší části císařské rezidence v Konstantinopoli zajišťující komunikaci mez portikem 19 akkoubita (fasáda paláce do dvora Tribunálu) a sále zvaným Augusteus. Tyto příklady reprezentují více rozšířený typ, kdy zakřivení vedlo pohledově ke vchodu ve vrcholu sigmy (vstupovalo se tedy do dvora z přímé strany tvořené zdí nebo rovným koridorem). Druhým případem je invertovaný sigma portik, tj. se vstupem ve vrcholu přičemž jeho portik vedl návštěvníka dvěma různými směry: Palác gigantů v Athénách (dvůr za velkým obdélným vstupním dvorem – 5.st.?), vila Valentine (4.st.) – zde funkci vestibulu. Jako spojovací prvek mezi obytnou částí vily a lázněmi je zaznamenán např. v některých vilách v jižní Francii: např. vila v Séviac u Montréal.

Je nutné podotknout, že později byl půlkruhový portik adoptován i do raně křesťanské chrámové architektury: basilika sv. Leonida v Lechaion (Korint; mezi r.450-460) a pozdním ohlasem je také západní část klášterního kostela v St. Gallen z karolinské doby (vstupní portik obkružující zahradu před chrámovou lodí).

5.3 Peristyly

Vzory pro peristyly jako organizační prvky luxusních rezidencí je možné hledat v raných císařských palácích, reprezentovaných zejména palatinským komplexem v Římě (pozdní 1. st.). Peristyl poskytoval světlo připojeným místnostem domu a také zajímavý výhled z hlavního recepčního a hodovního prostoru (triclinium) a umožňoval komunikaci mezi různými částmi domu. Byl i místem osvěžení za horkých dnů - obsahoval fontány či bazén - v takovém případě měl rekreační funkci. Jindy zase převládala ceremoniální funkce: v případech rezidencí, u nichž se předpokládá výrazná veřejná funkce (císařské paláce, praetoria) mohl být peristyl situovaný ve vstupní části využíván pro shromažďování většího množství lidí (korunovační ceremonie v Konstantinopoli, audience klientů, soudní slyšení v praetoriích) a jeho účel byl v architektuře vyjádřen tím, že zde chyběly zpravidla bazény a fontány, a plocha byla vydlážděna (– aristokratické venkovské vily měly peristyl v naprosté většině doložených případů jako zahradu, výjimkou je ale např. vila v Saint-Michel, kde je dvůr celý opatřen dlažbou a mozaikami - Balmelle 2001, 131 ff.).

S výše uvedeným dělení peristylů souvisí i jejich multiplikace (nejčastěji pak v počtu dvou), kde jednotlivé funkčně odlišné části největších rezidencí byly vybavovány vlastními peristyly: veřejná část oddělena od soukromé, která také zřízena okolo peristylu. Sekundární rezidenční peristyl ve venkovských rezidencích např. v Montréal-Séviac, Sorde-l'Abbaye (Aquitanie) či Almenara-Puras. Ve vile v Montmaurin se v zadní části rezidence na hlavní peristyl osově přimyká dvůr (původně dlážděný, pak změněn na zahradu) s po stranách připojenými půlkruhovými viridarii a končící malou apsidovou jídelnou. V městských palácích je multiplikace peristylů spojena hlavně s praetorií: Palác gigantů v Athénách, praetorium v Apamei. Další (druhý) peristyl mohl ale sloužit i ke komunikaci: Ve vile Castelculier (jižní Francie) jihozápadně od hlavního peristylu je sigma peristyl zajišťující spojení s lázněm; obdobnou situaci nalézáme také v palácovém komplexu vystavěném pravděpodobně pro císaře Galeria v Romulianě a i ve vile v Löffelbach (Rakousko), v nichž k boku velkého apsidového sálu přiléhají menší dvory, na jejichž jedné straně se nacházely lázně v prvním případě centrálně plánované místnosti sloužící možná jako lázně, v druhém pak cubiculum s více místnostmi (taková situace je u městských domus např. v domě zv. North Temenos Complex v Afrodisias).

Na druhou stranu je oproti tomu zajímavá tendence k eliminaci peristylu u aristokratických domů doložená ve dvou největších městech říše, v Římě a Konstantinopoli, za kterou stojí pravděpodobně nedostatek velkých volných parcel v hustě obydlených urbanistických celcích

– na úkor peristylu, který byl omezen či úplně vypuštěn, byly budovány velké reprezentační sály (viz výše 1.2).

Za povšimnutí stojí také v některých případech doložená modifikace již existujících peristylů vložením apsidy do jednoho z jeho portiků, čímž byl vytvořen prostor na způsob apsidového sálu: např. Maison aux consoles v Apamei, praetorium Dům Thesea v Nea Paphos a praetorium v Apollonii (snad se jednalo o kaple).

Po půdorysné stránce byla naprostá většina peristylů obdélná nebo čtvercová, nicméně existovaly i méně konvenční řešení: Pravoúhlým peristylům byl nejbližší peristyl na půdorysu lichoběžníka - např. praetorium v Apollonii, vila ve Vanota popisovaná Řehořem z Nyssy; v prvním případě se dá uvažovat o řešení v důsledku omezení starší zástavbou v městě, v druhém, kdy se jednalo o vilu ve volné krajině, a tak by mohlo jít o architektonický záměr. Peristylы centrálního půdorysu byly, soudě podle objevených případů, budovány zřídka: na Iberském poloostrově známe dvě vily, jejichž místnosti a sály byly seskupeny okolo oktogonálních peristylů - vily v Rabaçal a Valdetorres de Jarama u Madridu; z Itálie je znám pouze jeden případ takového peristylového dvora a to z vily Palazzo Pignano; hexagon byl zase základem kompozice ve vile Mexilhoeira Grande (Portugalsko). Polygonální peristylы nebyly omezeny pouze na římskou rezidenční architekturu, soudě např. podle hexagonálního dvora při vstupu do Jupiterova chrámu v Baalbeku v Libanonu (3.st.). Ještě vzácnějším byly pravděpodobně peristylы kruhového půdorysu: doposud je znám pouze jeden z Maximianova císařského paláce v Miláně (stavba na via Brisa), a to ještě jen fragmentárně zachovaný (kruhový peristyl s bazénem uvnitř figuruje ve vile císaře Hadriána v Tivoli). Zajímavá je funkce dvou sigma dvorů např. v Antiochově paláci v Konstantinopoli či v paláci za branami Cordoby – v nich půlkruhové dvory sloužily nejspíše nejen jako vstupní dvory ale i suplovaly tradiční peristyl, protože následovaly až po vlastním vestibulu umístěném v přímé straně uzavírající sigmu.

5.4 Reprezentační sály

Mezi 1. a 4. st. proběhl značný nárůst provinčních aristokratů: v 1. st. byla římská společnost stále vedena z Itálie, do 2. st. ale už většina bohatých aristokratů měla dům za hranicemi Itálie, pro 3. st. málo pramenných zpráv, od 4. st. je zaznamenána kritika luxusního způsobu života aristokratů křesťanskými autory. S tím rostla i výstavnost sídel v provinciích. Ellis podotýká, že provinční domy si neosvojily italskou či pompejskou tradici recepční části domu komponované z atria a tablina a zdůrazňuje, že jen ve velmi málo případech je možné

ve vykopaných domech a vilách identifikovat s naprostou jistotou funkci jednotlivých místností na základě literárních pramenů.

Římská společenská praxe vždy zahrnovala přijímání přátel a klientů v soukromých domech s veřejným přístupem do obytných částí a toto nabylo v pozdní době ještě na větším významu s prohloubením důležitosti patronátu – postavení pozemkových magnátů a bohatých kupců bylo markantně vyjádřeno v architektuře soukromých rezidencí, kde byla řada prostor pro přijímání hostů a klientů. Růst významu patronátu v pozdní antice měl vliv na architekturu vil a domů – větší množství klientů si vyžadovalo větší recepční sály, což ale samo o sobě není jediným vysvětlením vyjádření moci. Její nápadnou prezentaci proto Ellis spojuje s s nárůstem autokratické povahy společnosti v pozdní antice – kořeny to má v zavedení východních monarchistických ceremonií císaři 3. st. Dobrým příkladem je pro to Ammianův popis příjezdu (adventus) Constantia II. do Říma, kdy císař je popisován spíše jako nehybná socha božstva než člověk. Když tedy císař byl vnímán jako socha božstva, je pak snadnější přijmout srovnání aristokrata pořádajícího formální bankety s mytologickým heroem (Ellis 1991, 129). Ammianus Marcellinus ve 4. st. ukazuje, že salutatio (ranní vítání aristokrata-patrona jeho přáteli a klienty) fungovalo jako za dob republiky, ale navíc hosté účastníci se banquetů v paláci vlastníkovi připisovali určité heroické kvality na základě toho, co dosáhl na poli výstavnosti architektury svého domu.

V mnoha případech byl reprezentační sál jen jeden v domě, fungující jako triclinium a audienční sál, a to v privilegovaném umístění: zpravidla naproti vstupu na vzdálenější straně dvora byla největší a nejbohatěji zdobená místnost konvenčně nazývaná v literatuře *triclinium* či *oecus*. Takové sály byly obecně odlišeny od ostatních místností především svou velikostí a ve většině případů také nákladností výzdoby (existují i výjimky: apsidové sály sloužící jako audienční prostory pro méně důležité klienty nemusely být nákladně zdobeny - viz níže; na druhou stranu i malé místnosti mohly mít velice luxusní výzdobu – jako např. ložnice). Prim hrály císařské paláce, následované senátorskými domy v Římě: sály změněné na kostely S. Balbina (14 x 30 m) či kostel SS. Quattro Coronati (14 x 42 m). Nicméně i některé apsidové sály v provinciích a na venkově, např. ve vilách v Aquitanii, patří k největším v privátních stavbách (330 m² v Montcaret, 240 m² v Nérac). Vedle tradičních longitudinálních sálů (někdy vybavených apsidou) se objevují i novinky pozdní antiky ukazující složitější půdorysy na bázi centrál (např. Sao Cucufate, Carranque, El Ruedo, Cordoba, Konstantinopol).

Termín *triclinium* je odvozen od tří pravoúhlých lehátek pro hostiny umístěných podél stěn; někdy je rozmístění lehátek naznačeno v podlaze bílými místy v mozaice – takové místnosti byly tedy většinou využívány jako hodovní sály. Nejdůležitější architektonickou inovací

pozdní římské doby byl vývoj apsidových jídelních sálů asociovaných s rozšířením půlkruhových lehátek – stibadií (také nazývány sigma). Stibadia snad známa už od 1. st.: cenatio Jovis – triclinium v Domus Augustana na Palatinu (Ellis 1991, 119). Do 4. st se apsida jako architektonická forma rámuující osobu či objekt a prostorově ho vydělující stala běžným prvkem v širokém spektru veřejných a privátních staveb), nicméně v privátních domech se stibadia stala populární až v pozdním 3. st., kdy půlkruhové lehátko (velmi často umístěné v apsidě odpovídajícího tvaru) nahradilo jejich tradiční pravoúhlý tvar; každé pravoúhlé lehátko poskytovalo prostor pro jednoho až tři hodovníky zatímco půlkruhové až pro sedm (či snad i více v případech jako byl sál v císařském paláci v Konstantinopoli). Výměna tří pravoúhlých lehátek za tři stibadia dala místnosti tvar trikonchu, který se v provinciích stal velmi populární od 4. st. Poskytnutí zábavy hostům bylo velmi důležité při vytváření politických spojení a demonstraci statutu hostitele. Hodovní prostory mohly být rozlišeny i podle jejich užívání v tu kterou roční dobu: Letní jídelny bývají identifikovány jako široce se otvírající sály na peristyl či zahradu; takovému určení nasvědčují stejně jako v textech potvrzené umístění fontán v tricliniích. Naproti tomu zimní jídelní sály měly v podlaze vyhřívání, což je ostatně doporučováno i Vitruviem (Balmelle 2001, 173-174).

Místo pro půlkruhové lehátko a stůl bylo někdy naznačeno v mozaikové podlaze jako např. v Domě sokolníka na Argu. Na druhou stranu např. žádný ze sálů vil v jižní Galii neukazuje mozaikovou výzdobu podlah naznačující umístění lehátek (U nebo kombinace U a T), ani neukazují tradiční dispozici jídelního sálu s vnitřní kolonádou či korintský oecus. Terminologie označování velkých reprezentační prostor v dobových pramenech, např. u Sidonia Apollinaria, ambivalentní. Jídelní sál sloužící zároveň i jako přijímací znám už např. u Plinia ml. v jeho vile Tusci a snad tomu tak bylo např. i v Domě jelena v Apamee, kde sigma stůl byl odnímatelný (odstranitelné byly i stoly v 19 Akkoubita v císařském paláci v Konstantinopoli, jak prozrazuje De Cerimoniis kompilovaná nicméně až v pozdní době – 10. st.). Někdy i když je sál dominantně umístěn na ose peristylu je těžké určit, zda to byl recepční sál nebo vestibul (Valentine, Lescar). Vedle tradiční pravoúhlých sálů se vyskytovaly i prostory utvářené jako centrály - ty se ale mohou se stejným půdorysem vyskytovat v částech vily s jiným využitím, jako např. v lázních či jako vestibuly. Sály velkých rozměrů v privátní rezidenci jsou svou početností příkladů něčím novým v pozdní antice; v jedné vile či domus mohlo být i více takových sálů.

S. Ellis ve svých pracích předložil teorie o funkci dalších velkých sálů, které jsou známy v nejluxusnějších domech a které se objevovaly navíc k obligatornímu tricliniu. Podle něho se jednalo o další dva typy recepčních prostor, vyskytujících se jen v malém množství

největších a nejluxusnějších rezidencí v daném městě či oblasti (Ellis 1991, 120; shrnutí a dodatky v Ellis 2004, 39f.).

První nazývá „privátní audienční sál“ a uvádí příklady jeho zastoupení např. v paláci nad divadlem v Efezu, v paláci v Afrodisias či v Apollonii. Audienční sál je zpravidla obdélného půdorysu s jednou apsidou na ose a je vybaven vestibulem. Jeho výrazným rysem je umístění u hlavního vstupu do rezidence. Takový sál v každé z uvedených rezidencí je přístupný také přes apsidu a žádný z nich není vybaven mozaikovou podlahou (!). Hodovní sály naproti tomu nemají druhý vstup přes apsidu (výjimkou např. císařský palác v Konstantinopoli, tzv. Triklinos 19 akkoubiton, ten měl ale obě funkce, jak hodovního tak i audienčního sálu zároveň). V Apollonii je to jasně rozeznatelný sál umístěný blízko vstupu z ulice tak, aby návštěvníci nepronikli příliš do interiéru domu a nerušili jeho soukromí. Obecně se takový prostor dá definovat jako místo, kde se vlastník setkával s lidmi, kteří nebyli v blízkém vztahu k jeho rodině. Sály s jednou apsidou byly univerzálním typem užívaným pro audienční prostory v palácové architektuře té doby – např. aula v Trevíru. Ve venkovských luxusních vilách, jak dobře ilustrováno příklady z Aquitanie, mají městské audienční sály sledované Ellisem také své zjevné paralely: sály velké délky s apsidami či bez, umístěné podélně se stranou peristylu a blízko vestibulu (Séviac u Montréal).

Pro druhý typ Ellis používá termín „velký hodovní sál“. Takový prostor býval umístěn vedle triclinia domu a jako klasické příklady tento autor uvádí Theodericův paláci v Ravenně a Dům Bakcha v Djemila. V Ravenně je to trikonch vedle jednoapsidového triclinia a k této rezidenci Ellis typologicky přiřazuje také vilu v Medianě a její hexagonální centrálu vedle triclinia, což je ale nicméně sporný případ, protože její přesná funkce není určena (má dvě pravoúhlé niky a jednu půlkruhovou, další dvě strany hexagonu možná také obsahovaly niky, ale nejsou zachovány; fontána ve středu podle autora asi regionálním prvkem - podobné případy ve Stobi). Velký jídelní sál v Djemila je z nich nejpůsobivější – má 7 apsid pro stibadia; je vedle triclinia domu, ale nesdílí s ním jeho peristyl – hlavní vstup do sálu je pasáží z ulice. Funkce takto umístěných a utvářených sálů (charakterizovaných multiplikací apsid pro stibadia) jako hodovních prostor byla určena na základě srovnání s palácovou architekturou Říma a Konstantinopole: v Konstantinopoli to byl výše uvedený Triklinos 19 akkoubiton a sál se sedmi apsidami, kruhovým vestibulem a sigma portikem (ca. 70 m délky stavby) tvořící nejspíše část Antiochova paláce při Mese a hippodromu. Chronologie je obtížná: nejranější se zdá být vila v Medianě z konce 3. st. (pokud její centrála plnila takovou funkci); trikonch v Ravenně datován do raného 6. st., ale mnoho pochybností o chronologii paláce stále přetrvává (základem byl starší dům z doby vrcholného císařství, absence

stratigrafických výkopů); palác v Djemile datován do pol. 5. st.; sedmiapsidový sál v Antiochově paláci svou finální formu dostal až v 6. st. Vila Piazza Armerina z 1.čtvrtiny 4. st. také patří do skupiny domů s několika recepčními sály: jednoapsidový sál vily dominuje příčnému koridoru přiléhajícímu na peristyl jako triclinium, malý apsidový sál oddělený od tohoto koridoru půlkruhovým portikem (privátní jídelna apartmánu domina) a samostatně stojící trikonch s vlastním zakřiveným peristylem jako „velkým jídelním sálem“.

Domy ranné a střední císařské doby mají jen jeden sál s funkcí recepční a jídelní – tzv. triclinium, umístěné u peristylu naproti hlavnímu vchodu. Od 3. st. se začínají objevovat tři specializované recepční místnosti (a to v různých kombinacích): triclinium, audienční sál a velký jídelní sál. Triclinium a audienční sál sloužily pravděpodobně pro přijímání klientů a méně významných hostí, zatímco velký jídelní sál byl určen pro nejvýznamnější a nejvlivnější přátele. Role triclinia v římské obytné architektuře se tedy značně změnila: V raných dobách se recepcce konaly v tricliniu jako jediné velké místnosti provinčního domu; triclinium tedy rozšířilo nejprve svoji funkci z jídelní místnosti na obecný přijímací sál před tím, než uvedení dalších recepčních místností redukovalo jeho roli v pozdní antice. Podle toho, že triclinia v pozdních vilách jako v Piazza Armerina či Mediana byla stále velkými sály se dá usuzovat, že tento prostor byl nicméně snad i nadále více než jen jídelním sálem (ale přesná povaha využití není jasná). Hlavním důvodem pro výstavbu další přijímací místnosti a velkého jídelního sálu byla touha po větším soukromí a potřebě rozlišení mezi různým sociálním postavením hostí (Ellis 1991, 122): málo významní klienti byli vedeni do audienčního sálu, přátelé do triclinia a nejvýznamnější hosté (např. vysocí státní úředníci) do velkého jídelního sálu.

Pro Vitruvia byl peristyl domu veřejným místem, ale pro pozdně římského aristokrata se stával čím dál více privátním prostorem s kontrolovaným přístupem návštěvníků (někdy toto dilema řešeno vybudováním více peristylů v domě) Pro zvýšení soukromí byly audienční sály a velké jídelní sály vybavovány vlastními vstupy z ulice (Efez, Aphrodisias, Apollonia, Djemila) či vlastními nezávislými peristyly (Piazza Armerina). V raně římských domech privátní a soukromá oblast domu ne do této míry separována; v raných domech byly místnosti přístupné z peristylu, do kterého bylo většině návštěvníků dovoleno vstoupit, zatímco v pozdně římských rezidencích byl pohyb hostí různých sociálních tříd a důležitosti pro vlastníka domu usměrňován různými cestami (někteří z nich ani nespátřily hlavní peristyl). Tento architektonický vývoj byl odrazem koncentrace bohatství v rukou aristokracie a vypovídá o více autoritativní povaze patronátu v pozdní antice: bohatí v provinciích byli skupinou s kontakty u císařské administrativy a byli hlavní mocí ve městech s úpadkem

místní samosprávy (pozdější 4. – 5. st.); lidé s nižším sociálním postavením hledali pomoc u mocných aristokratických patronů (Ellis 1991, 123).

Ve velkých palácových domech bylo horní podlaží původně považováno za méně hodnotné a bohatství bylo lepší vyjádřit rozšířením domu půdorysně na úrovni přízemí. Později byly reprezentační prostory ale budovány i na horním podlaží domu, což ale vykopávkami není ve většině případů možné doložit. Jako příklad může sloužit např. Dům olejárny v Salamině na Kypru (luxusní sál v patře domu rekonstruovaný na základě fragmentů štukové výzdoby) či apsidové sály, v jejichž přízemí byly nalezeny volně stojící podpory (sloupy, pilíře) jasně ukazující na existenci neděleného reprezentačního prostoru v patře, jako tomu je ve vile S. Giovanni di Ruoti, vile São Cucufate nebo praetoriu v Justiniana Prima/Caričin Grad a episcopiu v Poreči; výjimečně zachované sály tohoto typu jsou v pravděpodobném biskupském paláci v Bosře (tzv. Trajánův palác) a praetoriu Qasr ibn-Wardan.

Servisní místnosti domů obecně skryty pohledům, ale dobře dosažitelné z hlavních přijímacích prostor domu. Jídlo nebylo vždy připravováno jen v kuchyních, ale i v přenosných pecích vedle stolů v tricliniu.

Luxusní rezidence ukazují dva základní typy recepčních sálů s variabilními funkčními využitími:

- 1) longitudinální sály buď bez nebo s apsidou (eventuelně apsidami)
- 2) sály centrálního půdorysu

5.4.1 Longitudinály

5.4.1.a Pravoúhlé prostory bez apsidy

Až do 3. st. byly sály pravoúhlého půdorysu dominantní v architektuře privátních rezidencí a představují tradiční typ vrcholného císařství. Pak ale více rozšířeny, zdá se, různé formy apsidových sálů (Dumbabin 1991, 131), i když tradiční pravoúhlé sály byly nadále stavěny: reprezentovány např. v Paláci gigantů v Athénách, jedné z největších objevených rezidencí pozdní antiky (všechny hlavní sály). Ilustrativním případem je také Maison aux consoles v Apamei – sál dělen na dvě části: v přední fontána, zadní oddělena obloukem s malovanými medailony; podlaha původně kryta mozaikami, ty ale v 6. st. nahrazeny opus sectile, stěny s mramorovými obklady a malbami.

Pravoúhlé sály byly užívány jak pro recepce tak i pro hostiny, přičemž funkce hodovního prostoru někdy vyjádřena také designem mozaikové podlahy, který ukazuje na rozmístění

lehátek a stolů, a to i těch půlkruhového tvaru (sigma/stibadium). Lehátka a stoly byly většinou odnímatelné, zřídka permanentní (zděné či z kamenné). Sigmy/stibadia se ale běžněji rozšířily až od pozdní antiky (hl. od 4. st.) a v podlahových mozaikách je jejich umístění zřetelné např. v pravoúhlých sálech v Maison de Paon (Cartagina), Domě sokolníka (Argo; 6. st.). V posledně zmiňovaném pravoúhlém sále mozaika zobrazuje půlkruhový stůl se dvěma rybami a za ním stibadium se sedmi místy pro ležení.

Ve venkovských palácových vilách v jihovýchodní Galii mají velikosti od až 160 m² a největší z nich, nacházející se ve vilách ve Valentine a Lescar, přiléhají přímo k peristylům. V případě jihofrancouzských vil menších rozměrů mohou být také přístupné z exteriéru přes galerii a občas otevřeny celou svou stranou na peristyl. Velké sály se nacházejí také na jiných místech říše, např. v Pedrosa dela Vega (Španělsko, 170 m²), Woodchester (Británie) (Balmelle 2001, 157f.). Někdy ještě uvnitř sálu přítomen oktogonální bazén jako ve vile v Saint-Émilion, v Nennig, Antiochii-Dafne ("Konstantinovská vila") a pak i ve Stobi.

5.4.1.b (Jedno)apsidové sály

Jednoapsidové sály se staly populární od doby zevšeobecnění stibadií – v privátních stavbách už od 2.-3. st., nicméně tato forma půdorysu reprezentačních prostor rozšířena masivněji až od 4. st. Na severovském mramorovém plánu Říma (Forma Urbis) nejsou v půdorysech domů apsidové sály zobrazeny, i když v té době byly přítomny v císařských palácích, praetoriích a nejluxusnějších aristokratických rezidencích. Apsidové sály měly možná původ v monumentálních sálech na Palatinu a silným impulsem k jejich rozšíření pak byly stavby císařských tetrarchovsko-konstantinovských rezidencích.

Vstupy do apsidových sálů byly přes vestibul nebo byly i jinak architektonicky zvýrazněny: Někdy nejen prostý dveřní otvor do sálu, ale např. i vchod ve formě trojarkády nesené dvěma sloupy (trivelon): z písemných pramenů znám z Triklinu 19 lehátek ve Velkém paláci v Konstantinopoli, v Římě např. v sálu domu pod klášterním kostelem S. Saba. Velké sály byly nejreprezentativnějšími částmi domů a jejich dlažby byly často prováděny technikou opus sectile. Někdy na bočních stěnách byly sály v interiéru artikulované nikami – boční niky v aulách římských aristokratických domů změněných v kostely S. Balbina a SS. Quirince e Giulitta jsou jen dekorativním prvkem a svými rozměry se nehodí k umístění stibadií pro hostiny (na druhou stranu dům Bakcha v Djemile a sedmiapsidový sál v Antiochově paláci v Istanbulu mají boční niky půlkruhové a s dostatečnou hloubkou a šířkou, aby zde bylo možné takové jídelní stoly a lehátka instalovat – viz níže). Jinde se vyskytuje i několik sloupů

umístěných při stěnách v interiéru – Dům T v Ptolemais (praetorium), palác vojenského velitele v Apollonii, palác v Afrodisias, vila Nérac. Podlahy apsid bývaly většinou částečně zvýšeny, někdy v apsidách malé niky (pro sochy či jiné dekorativní předměty). Delší strany sálu bývaly propojeny s flankujícími servisními místnostmi. Velkou úlohu hrálo osvětlení sálů, které bylo zajišťováno velkými okny s půlkruhovým zakončením užívanými ve velkém počtu, okna svým umístěním byla zároveň prvkem rytmizujícím fasády (Guidobaldi 1986, 206-209).

Jednoapsidové sály užívané hlavně jako jídelny (triclinia), které měly prominentní umístění na ose peristylu, případně ve středu portikové vily. Předpokládá se, že apsida využívána v případech triclinií pro instalaci stibadia, ale je jen málo případů archeologicky potvrzených. Na druhou stranu byly i formou pro audienční sály: Ty se nacházely zpravidla poblíž vstupu do paláce a sloužily pro přijímání audience klientů a osob s nižším společenským postavením než měl vlastník domu, kteří neměli proniknout příliš do jeho interiéru - dominus nevstupoval stejným vchodem jako klienti, ale měl privátní vchod u apsidy, v níž při audiencích zasedal). (viz Ellis 2004,39). Dominus sedící v apsidě zde přijímal klienty, jako např. ve vilách v Nérac a Séviac (apsida sama měla svůj vlastní vstup, sál pak další z boku z přiléhající galerie) či v praetoriích v Afrodisias, Ptolemais nebo Apollonii. V méně luxusních rezidencích byl sál obvykle jen jeden a plnil funkci jak triclinia, tak i audienčního prostoru (eventuelně se audience klientů mohly odehrávat ve vestibulu nebo k němu připojené místnosti).

V pozdní antice v římské době mnoho domů a vil mělo velké sály (mezi 20-30m délky), které jsou i zmiňovány v historických pramenech: Historia Aug. (20.32,54) mluví o basilikálních sálech s délkou okolo 30m (100 stop) ve vile Gordiani u Říma, Maxentiova vila na via Appia má sál dlouhý 40 m, sál v paláci v Cordobě má 45 m délky. Největší sály v luxusních vilách v jižní Galii zabíraly plochu až 330 m² s délkou až 31 m: palác v Toulouse (Hopital Larrey; nejsou zde stopy po luxusní podlaze – podle některých interpretací by snad mohly být bez zastřešení), Nérac, Montcaret (330 m², délka 23 m). Někdy vedle obvyklého půlkruhového tvaru apsidy na exteriéru i polygon: vily v Plassac a Lalouquette v jižní Francii, vila v Almenara-Puras ve Španělsku či palácový komplex v Küçük Cekmece/Rhegion nedaleko od Konstantinopole a v ní samé sedmiapsidový sál Antiochova paláce (v posledních dvou případech je takový tvar apsidy charakteristický pro většinu chrámů raně až pozdně byzantské doby).

Velké sály aristokratických rezidencí v Římě, jak těch zachovaných a přeměněných na kostely tak i těch prozkoumaných archeologicky, ukazují jeden základní model – jednodlní sál s apsidou. Největší z nich je sál zv. Bibliotheca Agapiti (šířka ca. 20m, délka neznámá).

V Konstantinopoli to byl úzký sál přistavěný snad v pozdějším 5. st. k rotundě v severní části paláce praeposita Antiocha, který svou délkou přesahuje 50 m.

5.4.1.c Multiapsidové (longitudinální) sály

Půdorys takových sálů vznikl snad fúzí trikonchu (viz níže) s longitudinálním sálem, který byl opatřen apsidami na bočních stranách. Multiapsidální triclinia byla odpovědí na zvýšené prostorové nároky hostin v pozdně antických římských a byzantských rezidencích v souvislosti s preferencí půlkruhových lehátek a stolů. Konaly se v nich velké bankety pro významné hosty (Ellisův typ „velkého hodovního sálu) Apsida na hlavní ose (v čele sálu) byla považována za nejprestižnější pro umístění stolu.

Na konci 4. st. nejspíše existovaly takové sály v Konstantinopoli, kde Themistios zmiňuje prostory se sedmi či dokonce devíti apsidami (Baldini Lippolis 1994, 283): *eptaklino* či *enneaklinon oikon* – v prvním případě by se mohlo alternativně také jednat o apsidovou centrálu, tedy oktagon, ale v druhém případě to odkazuje spíše k longitudinále. Nejznámějším zástupcem takových triclinií byl bezpochyby Triklinos 19 lehátek v císařském paláci v Konstantinopoli (hostiny, při nichž se po římském způsobu leželo, se ojediněle konaly přinejmenším do 10. st.). Ze stejného města je archeologicky doložen sedmiapsidový sál v severní části Antiochova paláce, který byl ale až výrazným dodatkem z doby, kdy palác byl již v majetku říše (pravděpodobně dostal svoji finální podobu s bočními apsidami v 6. st.). Sál s pěti apsidami stál v 5. st. podle písemných pramenů v ravenském biskupském paláci (nemusel to být ale nutně sál obdélného půdorysu, ale také se mohlo jednat o hexagon); částečně je zachován sál s tímto počtem apsid v episkopiu v Grado. V severoafrické Djemile byl zase vykopán sál se sedmi apsidami a hypoteticky se existence multiapsidálního triclinia dá předpokládat také v jednom z římských aristokratických domů v Sardis v Malé Asii (nekompletně odkryt). Poslední v řadě těchto monumentálních hodovních prostor byl podle všeho sál papeže Lva III. v Lateranu (poč. 9. st.), který ve své době byl v Itálii a celé západní Evropě anachronismem a reprezentoval jasně retrospektivní tendence papežského dvora soupeřícího s císařskou rezidencí na Bosporu.

Vzhledem k pramenným zmínkám o takových tricliniích v aristokratickém prostředí Konstantinopole v pozdním 4. st. se Baldini Lippolis domnívá, že vznik tohoto typu sálů je možné předpokládat na císařském dvoře v Konstantinopoli, konkrétně ve stavbě Triklinu 19 lehátek v Dafne, nejstarší části císařské rezidence (Baldini Lippolis, 61). Je proto možné, že se jednalo o sál zřízený Konstantinem nebo jeho synem Constantiem; dochované prameny toto bohužel nepotvrzují – prvně se objevuje, ještě jako „Velký triklinos“ bez uvedení počtu

lehátek/apsid v kapitolách v De Cerimoniis datovaných do 5.st. Ve zjednodušené formě má tento typ odezvu ještě ve středně byzantském refektáři kláštera Velká lavra na Athosu, v němž se ale již nejedlo v leže po římském způsobu.

5. 4. 2. Centrály

5.4.2.a Trikonchy (trojapsidové sály) a tetrakonchy

Trikonch byl prvním krokem k zvětšení počtu hostí; oproti jednoapsidovému sálu - každá z apsid trikonchu obsahovala jedno půlkruhové lehátko s tím, že apsida na hlavní ose byla hierarchicky nejvýznamnější (další fází vývoje se jeví multiapsidové sály – multiapsidové centrály a longitudinály). Je zajímavé, že v tetrarchovských císařských palácích první generace nebyly prozatím trikonchy nalezeny (piano nobile triclinia ve Splitu ve vepsaném oktogonem se čtyřmi nikami na diagonálách, jinde jsou jednoapsidové sály). Následně jsou pak dobře známy z venkovských vil jako Piazza Armerina, Patti Marina, Desenzano či Almenara-Puras a také z městských domů a praetorií (Afrodisias, Ptolemais, Side, Bosra a řada severoafrických domů – např. Dům kiosku v Kartágu). Jak uvedeno výše, v pozdní antice byly užívány jako specifická forma tvar triclinií na mnoha místech říše, ale např. na jihu Galie jich není mnoho - tam spíše tento půdorys užíván pro místnosti v lázních. Nejlepším příkladem z posledně jmenované oblasti je vila v Saint-Cricq-Villeneuve s trikonchem v rohu peristylu; stejné umístění takového sálu je např. také ve vile v Loupian východně od Montmaurin (vedle trikonchu je na jedné straně peristylu menší úzký apsidový sál s trikonchem spojený přes jednu místnost, na druhé straně peristylu apsidové triclinium) (Balmelle 2001, 164).

Trikonchy tedy mohly buď zaujímat místo na ose peristylu (vila Desenzano), nebo mohly být (zpravidla po pravé) straně apsidového sálu, v rohu peristylu (Theodericův palác v Ravenně, Maison du Char de Vénus v Thuburbo Maius v Tunisu). I bez nálezů stibadií *in situ* (jen v několika případech archeologicky potvrzena stibadia) jsou zde další indicie pro odůvodněnou identifikace trikonchů jako hodovních prostor: V Theodericově paláci v Ravenně nese mozaika na podlaze trikonchu jasně reference k hostinám; v domě v severoafrickém městě Dougga (nezahnut v katalogu) zase trikonch umístěn v domě vedle místnosti identifikované jako kuchyně.

Přesný původ trikonchálních sálů v architektuře privátních rezidencí není zcela jasný: Trikonchy se vyskytovaly již dříve v lázních a zmínky o nich jako součástech rezidenčních staveb jsou v pramenech doloženy už od 2. st. Tzv. *Triclinio colonnato* v Hadrianově vile

k tomuto typu sálů má snad také vztah. V Římě 4. st. doloženy trojapsidové stavby (domus na místě Diribitoria) např. také i jako forma nymfeí (např. konstantinovský dům na via Giovanni Lanza).

Existovaly nejen standardní řešení trikonchů s třemi konchami umístěnými kolmo na sebe, ale i radiálně okolo půlkruhu apsidy (císařský palác v Cordobě – flankují půlkruhový dvůr možného císařského paláce nebo praetoria, Maison du Char de Vénus v Thuburbo Majus) nebo se jako podskupina dají vyčlenit sály s dvěma protilehlými apsidami a přímým zakončením prostoru na ose. Ty druhé mohou být označovány jako varianta trikonchu – v severoafrickém městě Sbeitla v Domě ročních období byly v protilehlých apsidách dokonce nalezeny stopy po stibadiích; dalším reprezentantem tohoto půdorysného typu je sál v horním podlaží tzv. Trajánova paláce (snad episcopium) v Bosře.

Tetrakonchy, na rozdíl od trikonchů, nejsou doloženy v monumentálním měřítku; spíše fungovaly jako sekundární prostory v domě nebo vile a ne jako hlavní recepční nebo jídelní místnosti (Butler na začátku 20. st. předpokládal, že hlavní sál paláce Qasr ibn-Wardan v Syrii měl tetrakonchální půdorys, nicméně toto bylo vyvráceno nedávným průzkumem italského týmu – viz praetoria). Známe je např. z jihofrancouzské vily v Juracon-Pont d'Oly (stavby na pravém břehu řeky) a dále také z Galeriovy rezidence v Gamzigradě (Romuliana) či z vily v Centcelles (Španělsko) (Balmelle 2001, 164, 173).

5.4.2.b Sály a místnosti kruhového a oválného půdorysu

Kruhové místnosti jsou funkčně těžko jednoznačněji zařaditelné. Ve vrcholném císařství tyto kruhové sály (jako i další centrály) byly zastoupeny hlavně v císařských palácích a lázních (Balmelle 2001, 173). Kruhové půdorysy měly jak vestibuly (viz výše) tak i recepční sály.

Pro jejich využití jako hodovních prostor není příliš mnoho svědectví: Nepříliš jasná je role kruhového sálu ve vile Rielvés ve Španělsku umístěné na ose půlkruhového portiku, ale není vyloučeno, že se jednalo o triclinium, bereme-li v úvahu dobová vyobrazení hostin u kulatých stolů (také viz níže). Triclinium, jehož tvar se blíží kruhu se nacházelo ve vile v Carranque: Jeho půdorys může být popsán jako čtverec, jehož strany byly konkávně vypouklé, ale rohy čtverce byly zachovány (stejný prostor se nacházel na jih od Rotundy u chrámu Myrelaion v Istanbulu). Specifický případem je Antiochův palác v Konstantinopoli, kde je architektura křivek všudypřítomná: malé kruhové místnosti jsou mezi apsidami hexagonu a dále především také tvoří kruhový sál střed jednotek o několika místnostech symetricky umístěných okolo půlkruhového portiku – v prvním případě se jednalo s největší pravděpodobností o servisní prostory, ve druhém snad o privátní jídelny (či, což se jeví

vzhledem k poměrně velikým rozměrů méně pravděpodobné, jako vestibuly) flankované cubiculy.

Menší místnosti kruhového půdorysu známy v Římě z Domu nad Sette Sale, Domu olejárny na Salamině, Galeriova paláce v Soluni či z tzv. vily urbany v Sirmiu. Nicméně v některých případech, zvláště když jsou nalezené kruhové místnosti malé, obsahovaly tyto asi jen točitá schodiště.

Zda do repertoáru palácové architektury patřily také ovály není možné spolehlivě určit. Svědectví o zaklenutém oválném sálu máme z císařského paláce v Konstantinopoli. Ten nesl jméno Oaton, evidentně odvozené od latinského slova *ovatum*, což samo o sobě svědčí o jeho raném vzniku v rámci palácového komplexu. Původní funkce Oatu není známa, ale snad byl součástí praetoria magistra officiorum, protože se podle všeho nacházel nedaleko Magnaury a palácových gard (jak nás informují itineráře zaznamenané v *De Cerimoniis*), kde před 7. st. je možné tento vysoký úřad situovat. Oaton figuruje také v aktech dvou koncílů 7. st., kde je ale nazýván Trullos. Pro vizualizaci tohoto sálu je snad možné použít pozdně římskou funerální stavbu v Kolíně známou jako St. Gereon, která byla vystavěna na oválném půdoryse, který byl po obvodu rozšířen o apsidy.

5.4.2.c Polygony

Polygonální apsidové sály, u kterých se dá předpokládat funkce hodovních prostor, jsou známy z východní i západní části říše: V Soluni je to oktagon v Galeriově paláci (snad pozdější dodatek k této tetrarchovské císařské rezidenci). V Konstantinopoli to byl hexagon v Antiochově paláci s pěti apsidami svými rozměry vhodnými pro umístění stibadií (pro funkci triclinia nasvědčuje i to, že sedmiapsidový sál v severní části tohoto paláce pochází podle typu zdiva ve finální podobě až z konce 5. či z 6. st.) a z pramenů známý Chrysotriklinos v paláci byzantských císařů. Chrysotriklinos byl kupolový oktagon se sedmi apidami ve středně byzantském době využívaný jako hlavní audienční a hodovní sál (*De Cerimoniis*). Tradičně je připisován Justinovi II., ale je možné, že vznikl již za vlády Justiniana jako součást jeho privátní rezidence Hormisdas (pokud byl totožný s sálem se sedmi apsidami, zmiňovaném při jednáních mezi ortodoxními a monofyzitskými biskupy r. 532 – viz císařský palác v Konstantinopoli), která se později stala součástí Velkého paláce (snad za Justiniana II. v pozdním 7. st.). Na západě je to piano nobile triclinia v e Splitu (oktagon s nikami na diagonálách) a v Římě tzv. Tempio di Minerva Medica (viz císařské paláce – sekundární rezidence ve městech).

Na druhou stranu nikový polygon mohl být i recepčním sálem, jak se tomu zdá být v případě oktogonu ve středu prvního patra vily Saõ Cufate v Portugalsku (niky jsou malé na to, aby v nich byly umístěny stibadia; jejich zvýšená podlaha asi vhodnější k umístění soch nebo jiných dekorativních předmětů), ve vile Valentine ve Francii (za půlkruhovým dvorem-vestibulem) a také v palácové stavbě v Gülhane v Istanbulu (hexagon s nikami, bazén ve středu místnosti), hypoteticky rovněž v případě tzv. baptisteria v jihozápadním rohu chrámu Hagia Sofia tamtéž (Dark a Kostěnc 2007, v tisku; viz oddíl biskupské paláce).

5.5 Obytné prostory

Nejpočetněji zastoupené byly ve vilách a domus prostory čtvercových nebo obdélných půdorysů, svými dimenzemi menší než sály a užívané pro různé účely. Z tohoto důvodu je těžké určit přesnou funkci takové místnosti v určité stavbě, pokud není jasně specifikována stylem výzdoby, nápisem či jiným archeologickým nálezem osvětlujícím její určení (např. zbytky vybavení kuchyně).

Mezi menší pravoúhlé místnosti ve většině případů patřily **ložnice** (lat. *cubiculum*, řec. *koiton*): Ta bývala zřizována u peristylů a někdy byla vybavena ještě malým vestibulem (a od dvora oddělena předsíní). Ve vile v Montmaurin na boční straně peristylu přiléhá na celou šíři stavebního bloku pravoúhlá místnost flankovaná po stranách dalšími místnostmi menšími opatřenými rozměrnými předsíněmi – byla to vyhřívaná cubicula (Balmelle 2001, 135). Ve velkých rezidencích se setkáváme s tendencí je umisťovat někdy u sekundárních dvorů pro zajištění většího soukromí. Jasně identifikovatelnou ložnicí, a to na základě nálezu epigrafické povahy (nápis v mozaice) je např. malá čtvercová ložnice Cynegia Materna v jeho luxusní vile v Carranque (Španělsko) z doby Theodosia I. Ložnice v aristokratických sídlech byly obsluhovány celou řadou služebníků; na císařském dvoře byla jejich hierarchie striktně fixována a nejvyšší úřad byl zastáván od Konstantína osobou s titulem *praepositus sacri cubicili*, který od 6. st. byl nazýván *parakoimomenos*. Corripus (2. pol. 6. st.) ve své básni *In Laudem Iustini Minoris* (I.97-114) mluví o císařské ložnici v paláce Sofie, manželky císaře Justina II., jako o místnosti zářící světlem a ornamenty a situované tak, aby poskytovala pěkný výhled na moře a přístav.

Ložnice mohly ve speciálních případech sloužit také k přijímání návštěv – přátelé a významní hosté mohli být přítomni při ranní toaletě. Tato praxe v prostředí byzantského císařského dvora přetrvávala až do středně byzantské doby: Kyjevská princezna Olga (10. st.) byla slavnostně přijata k audienci císařovnou v její ložnici při sálů nazývaném Kainourgion

(Kostěnek 2004, 24). Z písemných pramenů je známo, že dominus i jeho žena měli své vlastní apartmány a ve významných rezidencích takové privátní prostory domu byly i pro významné hosty a byly označovány jako **hospitalia** – ta zahrnovaly zpravidla ložnici, toaletu a malou soukromou jídelnu (Maison du cerf v Apamei, Palác gigantů v Athénách, vila Piazza Armerina - u peristyly).

Vykopávky pozdních římských vil ukazují ložnice vesměs jako místnosti s lůžkem situovaných na vyvýšeném místě či na místě, kde byla menší mozaiková výzdoba podlah; stejný typ lze předpokládat i pro byzantskou oblast přinejmenším do konce 6. st. (Late Antiquity, 338f.). Kromě velkých apsidových sálů se v aristokratických rezidencích v některých případech nacházely také menší místnosti s apsidami, které bývají interpretovány např. jako privátní jídelny nebo cubicula, ale pouze na základě jejich půdorysu nelze určit jejich využití. Sekundární apsidové místnosti nalezeny např. v domech v Halikarnassu, Apollonii, Djemile či v císařské opevněné rezidenci Romuliana/Gamzigrad (palác I). Někdy v jedné rezidenci i více takových místností: Dům Thesea v Nea Pafos, biskupský palác v Side, tzv. theodosiánský palác ve Stobi. Lze se domnívat, že apsidové místnosti měly více funkcí a že architektonicky nahrazovaly (snad až od 4. st.) starší typ pravoúhlých místností bez apsid. Za cubicula se dají považovat menší apsidové místnosti po obou stranách triclinia ve vile Cuevas Soria ve Španělsku (Ellis 2004, 40). V luxusním venkovském paláci Piazza Armerina na Sicilii se zase nachází malý apsidový sál či místnost tvořící evidentně střed apartmánu domina s funkcí **privátní jídelny** (po stranách cubiculum a servisní prostory), situovaného vedle triclinia. Jídelny někdy umístěny naproti recepčním sálům (vila v Plassac), což nejspíše reflektuje půdorysné řešení Domitiánova paláce na Palatinu (Domus Augustana). Některé určeny pro vlastníka a jeho rodinu, jiné zase pro hosty – takové rozlišení je patrné spíše z textů, než z pohledu archeologie: pro hosty bývalo vyhrazeno jednoduché cubiculum s hostinskou jídelnou (v Domě jelena v Apampei u peristyly hostinské pokoje flankují větší jídelnu – identifikace pomocí citace Homéra vztahující se k návštěvníkům rezidence) (Balmelle 2001, 135).

Výskyt místností křížového půdorysu je oproti ostatním půdorysným typům málo častý; např. ve Vile Yakto v Antiochii/Dafne jsou to dvě místnosti s mozaikovou výzdobou podlah. Snad se v této vile jednalo o cubicula, protože místnosti v byzantském paláci v Rhegiu výše identifikované s určitou mírou pravděpodobnosti jako ložnice (vedle oktogonálního vestibulu) mají v interiéru čtvercový půdorys modifikován vložením pilířů v rozích v křížovou místnost. V Maison de la chasse v Bulla Regia má takový prostor ještě apsidu a bývá interpretován jako

triclinium, což ale není bezpečně doložitelné. Další křížové prostory byly objeveny např. v Juracon-Pont d'Oly, ve vile v Welschbillig či v Rielves (Balmelle 2001, 164).

5.6 Knihovny

Vitruvius je doporučuje situovat do východní části domu. V Domě C v Athénách snad byla knihovna ve velké místnosti u peristylu, která v interiéru opatřena nikami. Knihovna byla hypoteticky identifikována v oktogonu s nikami flankující po pravé straně triclinium ve vile v Carranque a také je někdy spatřována v oktogonu před vstupem do peristylu paláce I v Romulianě/Gamzigradu (viz oddíl císařské paláce tetrarchie a 4.st., katalog dynastických paláců a paláců pro abdikující císaře). Další možné knihovny byly identifikovány ve vile v Lescar, tetrakonch v Juracon-Pont d'Oly či jako oktogony ve Valentine a Lalouquette. Místnosti určené jako knihovny jsou komplikovaně identifikovatelné, protože pro ně chybí ustálená architektonická forma (Balmelle 2001, 176).

5.7 Lázně

V pozdní antice se v římských městech značně rozšířily privátní lázně v soukromých rezidencích a aristokraté tak nemuseli navštěvovat veřejné lázně a měli více soukromí. Svůj podíl na obecné tendenci méně navštěvovat veřejné lázně měla snad i církev s jejími názory na společné koupání ve veřejně přístupných lázních. Dobové texty (např. Sidonius Apollinaris) svědčí o tom, že lázně nebyly jen místem pro očistu a tělesná cvičení, ale také pro obchodní jednání a diskuse (Balmelle 2001, 178).

Ve srovnání s lázněmi venkovských rezidencí bývaly lázně městských domus menší – stavebníci byli obecně více limitováni prostorem ve městě než na venkově a byly integrovány do vlastního paláce. Lázně bývaly nezdědka umístěny v blízkosti vstupu do rezidence, protože sloužily i jejím návštěvníkům: Lázně u samotného vstupu do rezidence nalzáme v mimořádně velkém palácovém komplexu vystavěném v ran. 5. st. praepositem Antiochem v Konstantinopoli – zde jsou integrovány do menšího sigma portiku tvořícího vstupní dvůr vedle ulice běžící podél západní strany hippodromu. (lázně u vstupu do paláce najdeme již např. v Hadrianově vile z 2.st.). Standardní řešení kompaktních malých lázní městského aristokratického domu představuje Dům Evropy v severoafrické Djemile. V Římě jsou archeologické důkazy pro existenci lázní v aristokratických rezidencích (kromě velkých palácových komplexů patřících císařům – Sessorium) v případě domu nad Sette Sale a domu

na via Giovanni Lanza. Fragmenty lázní jsou dochovány také poblíž S. Balbina a hypoteticky se o nich uvažuje v domě pod S. Pietro in Vincoli, v domě Valeriů (malý prostor s hypocaustem) a vedle apsidy v domě na místě Diribitoria (Guidobaldi 1986, 214f.).

Venkovské paláce vykazují daleko větší variabilitu v umístění i půdorysných řešeních privátních lázní (prameny hovoří i o několika lázních v jedné vile, ale archeologie neprokázala, že by to i v luxusních sídlech bylo běžné). Někdy byly součástí rezidenční budovy - umístěny v jednom z křídel okolo peristylu (vily Plassac, Lalouquette či Lescar), na jednom z konců portikové vily či také mohly být od obytných a reprezentačních místností odděleny malým dvorem (u sekundárního peristylu - přístup z peristylu byl chodbou či vestibulem) - Montamaurin, Sorde-d'Abbey, Séviac, Juraçon-Pont d'Oly, v Lalouquette v první fázi pozdních lázní jsou tyto přístupné i přes malý peristyl ze sekundárního dvora aniž by se muselo jít přes hlavní peristyl.

Také na venkově mohly být lázně přístupné z exteriéru pro návštěvníky vily (příkladem je vila Piazza Armerina, kde monumentální lázně leží v těsné blízkosti zakřiveného vstupního dvora) s umístěním na jihu, jihovýchodě nebo jihozápadě budovy. V některých případech stály lázně v určité vzdálenosti od vlastní rezidenční budovy, což mělo v neposlední řadě výhodu v menším nebezpečí vzniku požárů (vily v Rabaçal a La Olmeda na Iberském poloostrově, umístěné na nižší úrovni než vila samotná - blíže k řece v Nérac v Aquitanii).

V architektuře privátních lázní v pozdější římské a byzantské době se velmi často uplatňovaly místnosti centrálního půdorysu (čtverce, polygony, trikonchy a tetrakonchy, kruhy) s půlkruhovými apsidami či nikami (apsidové sály s jednou apsidou, dvěma protilehlými či několika podél stran místnosti jako ve frigidariu vily v Saint-Rustice), v čemž zřejmě reflektovaly řešení velkých císařských lázní. Lázně vily Významnou roli hrálo v lázních frigidarium, v němž nebyly jen nádrže v interiéru, ale i bazény velkých rozměrů v exteriéru (Sidoniova vila Avitacus měla takové bazény); někdy pro koupání sloužila i řeka (Balmelle 2001, 178). Piazza Armerina jsou esencí tohoto imperiálního stylu.

Na druhé straně stojí lázně typologicky prosté, což ale nevylučuje jejich užití ve značně luxusních palácových komplexech, jak to dokládají lázně paláce na akropoli Rhegia u Konstantinopole (Küçük Çekmece): zde jsou jednotlivé místnosti prostých pravoúhlých půdorysů a jsou umístěny v jedné řadě za sebou (lázně tohoto typu nalezeny také v areálu paláce Topkapi, vedle istanbulského archeologického muzea – Müller-Wiener 1977, 50).

Portikové galerie, zahradní peristylly či další otevřené prostory bývaly také součástí lázní: portiky lemovaly i fasády lázní (vstup přes ně do jejich vestibulu), někdy se vyskytoval i

sigma portik (např. v jihofranckouzské vile v Chiragan sigma portik obklopoval velké natatio).

5.8 Fontány a nymfea

(Guidobaldi, Edilizia, 213-214)

Fontány a nymfea byly běžnými prvky aristokratických domů a byly umístěny v blízkosti otevřených prostor – největší z římských nymfeí v privátních budovách bylo nalezeno v domu na via Giovanni Lanza, velké nymfeum patřilo také k domu nad Sette Sale. Fontána byla objevena v domě Valeriů a interiérová fontána byla také v aule domu pod S. Pietro in Vincoli. Nymfeum je ve středověkých písemných pramenech zmiňováno v klášteře vzniklém v domě rodiny papeže Řehoře Velikého, poblíž stavby zv. Bibliotheca Agapiti. V Piazza Armerina velké nymfeum uzavírá podkovovitý dvůr před trikonchem. Menší fontánky lemují cestu od triclinia a do trikonchu a byly umístěny také v exteriéru na fasádě triumfálního oblouku fungujícího jako hlavní vstup do této vily. Ve vile v Carranque ve Španělsku byl z triclinia centrálního půdorysu do nymfea podél peristylu.

5.9 Kultovní stavby

Křesťanské kaple v soukromých domech a palácích se začaly objevovat již od doby Konstantina Velikého (sál v paláci Sessorium v Římě z 3. st. daný k dispozici císařovně Heleně byl změněn na privátní chrám sv. Kříže) a vlastně navázaly na náboženské praktiky v domácnostech pohanského Říma (lararia). Svědectví o kaplích poskytují i dobové písemné prameny, např. Ausonius. Sakrální prostory bývaly zpravidla umístěny blízko vstupu do rezidence nebo u jejich peristylů, nicméně archeologicky spolehlivě doložitelných prostor náboženské povahy je velmi málo.

Známý jsou také, vedle sakrálních staveb v komplexu konstantinopolského císařského paláce, také kaple v rezidencích theodosiánské dynastie či pak dokonce o sakrální stavby vybudované na pozemcích paláce Anicie Juliany (nedaleko severní větve Mese a akvaduktu – viz oddíl aristokratické domy v západní části Konstantinopole). V praetoriu v Ptolemais je možná kaple s polygonální apsidou, kaple je také v snad praetoriu v Apollonii a o rodinné privátní kapli ve své vile mluví např. Řehoř z Nyssy. V případech, kdy byly v pozdější stavební fázi vestavěny apsidy jako zakončující prvek kolonád peristylů, nelze vyloučit ani případnou sakrální funkci (a to ne vždy jen spojenou s křesťanstvím): House of the Buffet Supper v Antiochii, Maison

aux consoles v Apamei či dům jihozápadně od Mauzolea v Halikarnassu (Baldini Lippolis 2002, 63).

V mimo městském kontextu nalézáme rovněž také rané příklady kultovních křesťanských staveb: Výjimečné monumenty křesťanského kultu vyrostly nedaleko vily v Carranque ve Španělsku – basilika s mauzoleem Cynegia Materna, významného hodnostáře v Konstantinopoli za vlády Theodosia I. Přechod od pohanství ke křesťanství v jedné rezidenci je doložitelný např. ve vile ve Valentine – nejprve zde stál pohanský chrámek, pak ve 4. st. postaveno mauzoleum, které bylo následně transformováno na křesťanskou svatyni (za Merovejců výstavba malého kostela, který zvětšen v karolinské době – Balmelle 2001, 424). Ve vile São Cucufate, na území dnešního Portugalska, byla pohanská svatyně změněna snad ještě ve 4. st. nebo na počátku století následujícího v privátní kapli (ve středověku pak v ruinách vily zřízen dokonce klášter – jeho kostele byl modifikovaný sál vily). Z písemných pramenů a také archeologicky je pak doložitelné v mnoha případech darování celé vily církvi, přičemž se někdy původní kaple mohla ve středověku stát farním kostelem pro celé okolí (Ripoll a Arce 2000, 111).

5.10 Zahrady

Zahrady v městských domech nebyly příliš obvyklé, i když je pravda, že zájem archeologů o možné reliktory zahrad během vykopávek je poměrně nedávnou záležitostí (navíc pozornost jim ještě není věnována během vykopávek ve všech částech bývalého antického světa). Nicméně např. Dům Bakcha v Djemile a Dům Ariadny v Thuburbo Majus ukazují, že jejich peristyly byl využívány jako zahrada Balmelle 2002, 69). Z vil mimo města je jich známo více, někdy mohly být ohraničeny půlkruhovým portikem (El Val ve Španělsku či vila ad Duas Lauros za hradbami Říma). Vila Le Palat á Saint-Émilion (nezařazena do katalogu) měla ve svém středu sál, který se otvíral přes portik do zahrady sevřené bočními křídly a opatřené obrovským bazénem (60 x 7 m). Zvláštním případem jsou zahrady ve tvaru hippodromu či cirku – nejranější známe z Palatinu (1.st.), další máme ve dvou případech ve vile císaře Hadriána v Tivoli, jiné případy z raného císařství popisuje Plinius (vily Lauretum a Tusci); v pozdní antice snad v paláci v Konstantinopoli (tzv. krytý hippodrom).

5.11 Vybavení interiérů

5.11.1 Dveře a okna

Písemné prameny dávají tušit, že na dveře domů byly používány také velmi drahé materiály jako zlato, stříbro a slonovina. Dobrým vodítkem pro získání představy o jejich vzhledu nám dávají zachované dveře některých raně křesťanských a byzantských kostelů (např. v Hagia Sofia v Istanbulu). Okna bývala dostatečně veliká, jak dokládají některé recepční sály aristokratických domů přeměněných na kostely, které se dochovaly v Římě takřka intaktní včetně oken. Někdy okna provedena jako trojice dělené sloupky (např. apsidový sál ve vile v S. Giovanni di Ruoti), což má paralely v mnohem lépe zachovaných sakrálních stavbách (ravenenské kostely). Zasklení je pravděpodobné, ale málokdy archeologicky doložitelné. Skleněná okna jsou zmiňována např. Řehořem z Nyssy v jeho popisu vily Vanota. Oslavná báseň na Justina II., složená Corripem k příležitosti nástupu císaře na byzantský trůn, ukazuje důležitou roli světla pronikajícího velkými, barevně provedenými okny na příkladu Justinovy rezidence u Julianova přístavu v Konstantinopoli (v prostředí církevních staveb je paralelou ekfráze chrámu Hagia Sofia od Pavla Silentiaria)

5.11.2 Stoly a lehátka

Jak vypadalo vybavení pozdně antických aristokratických domů se dozvídáme hlavně z vyobrazení na mozaikách, freskách a také v rukopisech, které nám dávají především představu co se týče stolů a dalšího nábytku. Tvary a provedení stolů takto zachycených odpovídají sporým archeologickým nálezům těchto prvků vybavení rezidencí. Většina stolů byla dřevěných, pravoúhlých, někdy se vyskytovaly i okrouhlé (Baldini Lippolis 2002, 79ff.). V pozdější římské době byla hlavním jídlem dne tzv. *cena*, podávaná v pozdním odpoledni; polední *prandium* mohlo být ale také důležitým jídlem. Hostina (*convivium*) dávala příležitosti k prezentaci bohatství a luxusu domu hostitele (jídla, pití, hudba, tanečnice, otroci). Bylo znakem civilizovaného obyvatele Římské říše při jídle ležet na boku, opřený o levou ruku, s pravou volnou k podávání jídla do úst. Tradiční římská jídelna byla tvořena třemi pravoúhlými lehátky uspořádanými okolo tří stran čtverce – odtud název *triclinium*, vztahující se jak k tomuto uspořádání tak i užívaný jako název celé místnosti. V pozdní antice se tento typ ještě vyskytuje, ale na rozdíl od republikánských a raně císařských *triclinií*, která měla místo u tří lehátek pro devět hostů, byla ta pozdní někdy i mnohem větší (Late Antiquity, 409f.).

Pro slavnostní bankety se v pozdní antice s oblibou používaly půlkruhové či kruhové stoly doplňované půlkruhovými lehátkem zvaným sigma či stibadium, které byly buď permanentní (zděné nebo i mramorové) nebo i odstraňovatelné. U takového stolu mohlo být běžně mezi pěti až osmi hodovníky. Takové stoly jsou známy z vykopávek např. v Apamei (Dům jelena) či Splitu (zbytky stibadia spadlé z piana nobile do substrukcí). Příklady z oblasti výtvarného umění (hl. mozaiky a rukopisy) zahrnují např. Kodex ze Sinope, Rossanský kodex či mozaiky z vily Piazza Armerina (piknik při lovu). Půlkruhové stoly byly obvykle umístěny v apsidách sálů, které tak svým tvarem kopírovaly jak stoly tak i lehátka; méně často byly umístěny v pravoúhlém sále. Někdy i mozaiková výzdoba podlahy ukazovala na umístění stolu.

Prvně se půlkruhové stoly a lehátka objevily pravděpodobně už v 1. st. Nejstarším takovým prvkem v interiéru jídelního sálu bylo snad vybavení triclinia v Domus Augustana na Palatinu nebo v Nerově Domus Aurea, stibadia mohla být i v Hadriánově vile v Tivoli soudě podle apsid v tamním tricliniu (Nielsen a Nielsen 1998, 109f.; také viz Rossiter a Dunbadin 1991). Jejich původ snad nutné hledat v mimo dvorském prostředí v užívání polštářů kruhového průřezu, které bývaly umístěny při hostinách v přírodě do půlkruhu okolo tácu položeného na zemi (pozdější vyobrazení např. na lovecké mozaice v Piazza Armerina). Jinou možností je, že půlkruhové lavice či lehátka napodobovaly zakřivená sedátka řeckých náboženských shromaždišť pod širým nebem (Nielsen a Nielsen 1998, 109f.).

Ve 3. st. byly již sigmy/stibadia plně vyvinut a běžně se rozšířily od století následujícího (odraz v architektuře triclinií bylo rozšíření apsid, které svým půlkruhovým tvarem prostorově odpovídaly stibadiím). Sidonius Apollinaris popisuje banket císaře Majoriana v Arles, přičemž ukazuje, jaký byl hierarchický pořádek při uléhání na půlkruhová lehátka: Z pohledu hodujících to byl levý konec stolů, který byl vyhrazen pro hostitele. Nejprestižnější místo hosta bylo na druhé straně stolu, na pravé straně stibadia - host zde byl čelem k hostiteli. Význam míst v zasedacím pořádku se zmenšoval pro hosty směrem od pravého konce stolů na levý. (Baldini Lippolis 2002, 82)

Poslední příklady takových lehátek jsou v aristokratickém prostředí známy z 6. st.: byla nalezena např. Domě sokolníka (Argos) nebo v Domě jelena (Apamea). Jindy o užívání stibadií přinejmenším ještě v 6. st. svědčí samotná architektura sálů jednotlivých paláců, jako v případě sedmiapsidového sálu v paláci konfiskovanému praepositu Antiochovi (Konstantinopol), v němž byl prostor s apsidami na bocích sálu – evidentně sloužícími k umístění lehátek – zřízen, soudě podle charakteristického čistě cihlového zdiva s vyrovnávacími řadami kvádrů, až 6. století

Klasické hodovní praktiky byly mezi římskou elitou na západě živé až do pádu této části říše a někteří barbarští vůdcové je přejímali jako znak římských zvyklostí (např. uzurpátor Vandal Guntharis dle informace Prokopia takto jedl – Baldini Lippolis 2002, 82), ale na druhou stranu jsou doklady o tom, že zvyk uléhat při hostině na západě v průběhu 5. a 6. st. mizel a byl udržován jen při určitých příležitostech nebo tradicionalisty (např. ve vile S. Giovanni di Ruoti v Lukanii byla podle archeologů nejspíše jídelna vybavena jen stoly k sezení). Z Byzance, která byla přímou dědičkou římského impéria, máme bohužel z periody tzv. *Dark Ages* (7.- 9. st.) jen velmi kusé pramenné zprávy, nemluvě o archeologickém materiálu, takže je nejasné, jako dlouho byla po 6. st. stibadia běžná v aristokratických rezidencích. Zdá se, že zde klasický způsob stolování poměrně záhy upadl, soudě podle informací z *De Cerimoniis*, kompilovaná v 10. st. *De Cerimoniis* předepisuje ležení „podle římského zvyku“ pouze o Vánocích, kdy byly velké bankety pořádány v sále 19 akkoubita, vybaveném devatenácti apsidami s lehátky (o nichž se zmiňuje i biskup Luitprand z Cremony jako o něčem výjimečném ve své době, tedy v 10. st. – Baldini Lippolis 1994, 302) Stibadia byla tedy již užívány jen tradicionalisticky při určitých ceremonálních příležitostech, ukazujíc na kontinuitu s římským imperiem, zatímco každodenní praxe byla jiná – jedlo se v sedě. Stejně archaickým případem byla i stibadia ve velkém sále Lva III. v Lateranu z poč. 9. st., který evidentně mohl být inspirován výše uvedeným sálem v rezidenci byzantských císařů.

5.11.3 Podlahy, stěny a stropy

Výběr motivů výzdoby, její materiál a bohatost závisely na postavení dotčené místnosti v hierarchii prostor v domě a hlavně také na vkusu vlastníka. Výzdoba povrchů paláců je bohužel (fragmentárně) zachována v naprosté většině případů pouze na podlahách. Médii v luxusních prostorech byly mozaiky, opus sectile či i mramorové desky. Prostory pro přijímání méně významných hostí a klientů mohly být opatřeny jen prostým povrchem (keramická dlažba – audienční sál u vchodu do praetoria v Apollonii, Palác gigantů v Athénách), na druhou stranu i prosté servisní místnosti mohly být vybaveny drahými materiály a náročným designem pokud sloužily přímo dominovi a jeho rodině (např. latrina ve vile v Piazza Armerina).

Oblíbeným motivem podlahových mozaik v recepčních prostorech palácových domů byl např. Dionýsův průvod a další dionýsovské motivy. Jindy mozaiky svými náměty sloužily ke glorifikaci vlastníka domu pomocí alegorických vyjádření (Bellerofon a Chiméra, Achilleus...) nebo i přímo pomocí jeho portrétu v sále (např. busty ve vile El Val, snad

v některých případech i v Piazza Armerina- lovecká mozaika v koridoru před tricliniem). Většinou ale mozaiky prezentovaly geometrické motivy.

Opus sectile na podlahách bylo často kombinováno s mozaikovými panely. Je pozoruhodné, že v samotném Římě 4. a 5. st. měly velké sály dlažby podlah většinou z opus sectile a jen někde se objevují geometrické mozaiky. Možnost větších figurálních mozaik zde není ale také vyloučena, jak naznačuje nález mozaiky se scénou rybolovu nedaleko kostela S. Balbina patřící snad k nějakému aristokratickému sídlu v této lokalitě (Guidobaldi 1986, 216f.).

V mnoha případech odkrytých domů a paláců to byly právě mozaiky, které sloužily archeologům k jejich dataci (a to zvláště před zobecněním stratigrafických vykopávek; pro pozdně antické mozaiky viz např. Dunbabin 1978, Balty 1977, Levi 1947). Nicméně je nutné upozornit, že jakkoli se dají nacházet zdroje motivů a umělecké školy, přeci jen styl mozaik nemůže být spolehlivým vodítkem pro datování stavby či stavební fáze vzhledem k značné konzervativnosti geometrických motivů výzdoby a někdy i nečekaných „klasicizujících návratech“ ve figurálních výjevech. Je proto nutné se spoléhat spíše na stratigrafické vykopávky než na stylovou analýzu. Ilustrativním příkladem pro to je mozaiková výzdoba velkého peristylu v konstantinopolském císařském paláci, odkrytého ve dvou etapách, před a po 2. světové válce. V něm figurální výzdoba má jasně klasický nádech a precizní provedení z malých tesserae je mistrovské, pročež archeologové a umělečtí historici navrhovali dobu vzniku mozaik od 4. st. do maximálně justiniánovské doby. Nyní se však ukazuje na základě studia keramiky nalezené pod mozaikovou podlahou a také podle stylu cihlových kolků a velikosti cihel, že peristyl a také jeho výzdoba vznikl v pozdním 6. st. nebo na zač. 7. st. (viz oddíl císařské paláce - Konstantinopol). S ohledem na tento exemplární příklad re-datace palácové stavby se naskytá otázka, jak přesné je časové řazení mnoha dalších paláců a aristokratických domů, u nichž v mnoha případech byla datace navržena právě pouze na základě stylu jejich výzdoby.

Pro výzdobu stěn a stropů, tak málo zachovanou v archeologicky prozkoumaných sekulárních stavbách, jsou k dispozici dobové popisy, které v tomto ohledu jsou poměrně precizní co se týče materiálů i motivů (na rozdíl od půdorysných a objemových řešení, které nejsou takřka nikdy popsány detailněji). Na základě těchto poznatků se jeví jako dobré příklady pro vizualizaci luxusních interiérů raně křesťanské a byzantské chrámy: obklady mramory na stěnách, mozaiky ve vyšších partiích a na klenbách, detaily ve štuky. U obkladů stěn drahý mramor z ekonomických důvodů nahrazován v méně luxusních prostorech či domech imitací mramoru v malbě; nástěnné malby byly možná brány obecně jako méně luxusní výzdoba a zdá se, že procentuelně hrály menší roli v sídlech nejvyšších společenských vrstev než tomu

bylo v dobách republiky a raného císařství (nálezky pozdně antických maleb v Římě např. v menších místnostech v domě u stavby známé jako Bibliotheca Agapiti, v domě na via Giovanni Lanza nebo v tzv. Domě Fausty, kde byly figurativní). Štuk, který pak byl klíčovým např. v raně islámském umění, byl v římských palácích většinou jen doplňkovým materiálem. Jednou výjimkou v tomto ohledu je Dům zv. Olejárna v Salamině na Kypru, kde byl štuk hlavním prostředkem dekorace, včetně architektonického členění stěn interiérů (apsidový sál v přízemí, velký pravoúhlý sál v 1. patře).

Tam, kde nebyly místnosti zaklenuty (např. v rozměrných sálech) mohlo být použito nákladných dřevožeb, opatřených zlacením a malbami, tak jak to známe z popisu stropu v sále 19 lehátek ve Velkém paláci v Konstantinopoli (starší strop v havarijním stavu nahrazen za Konstantina VII. v 10. st. novým, prezentujícím vyřezávané antikizující figurální motivy mezi nimiž nechyběli např. eróti – Theoph. Cont., ed. Bonn., 449B) nebo z rekonstruovaných fragmenty stropu patřících privátním apartmá v trevírské císařské rezidenci a datovaných do ran. 4. st. V raně a středně byzantské době se setkáváme i s masivním využitím spolií a to dokonce ve vlastním císařském paláci (viz Mango 1995).

Aristokraté ovlivňovali výzdobu (a také architekturu) svých sídel tak, aby vyjádřili svou moc. V sedmi apsidovém sále v Domě Bakcha v Djemile je na vrcholu mozaikového loveckého výjevu triumfální jezdecké vyobrazení vlastníka domu – jeho obraz reflektuje jeho fyzickou pozici v hlavní apsidě v době hostin. Reprezentace důležitých činů vlastníka vedle explicitního vyjádření např. sponzorství her v cirku (lovy zvířat pro hry v Djemila a také v koridoru v Piazza Armerina) byly jinde realizovány více pomocí mytologie: V trikonchu v ravennském paláci krále Theoderica je Bellerofon jako prototyp lovce asociovaného s bohatstvím a hojností či přímo jako připodobnění vlastníka k heroovi kontrolujícímu roční období a bojujícím se zlem; v trikonchu v Piazza Armerina dokonce činy Heraklovy jako vyjádření polobožské síly/moci vlastníka domu, který sice asi nebyl císařem, ale na svém panství se choval jako by byl vládcem. (Ellis 1991, 124-129)

Nezanedbatelnou úlohu hrála i sochařská výzdoba vil a domů při glorifikaci jejich vlastníků: v Piazza Armerina je jako Herkules identifikována socha nalezená v tricliniu (velký apsidový sál) a společně s výzdobou trikonchu ukazuje na to, že si aristokrat přál být v obou hlavních prostorech vily v heroické společnosti tohoto mytického hrdiny. V několika vilách a domech v jižní Francii, ve Španělsku (např. vila El Val), Antiochii, Ptolemais v Cyrenaice, v Ostii či Kartágu byly nalezeny mytologické sochy (nejpopulárnější byla Venuše); na druhou stranu podoby císařů jsou ale relativně vzácné (jižní Francie – vila Chiragan, Antiochie – zde Pertinax, Gordian III. a Constantius Chlorus). Výjimečná sbírka antické plastiky se nacházela

v paláci praeposita Lausa (1. pol. 5.st.) v Konstantinopoli: Zahrnovala dvě skupiny – bohy (mezi nimi i významná díla klasických sochařů, vrcholem kolekce Zeus z Olympie od Feidia) a zvířata (Guberti Basset 2000). Byzantský román Digenes Akretas (10. nebo 11. st.) zahrnuje popis výzdoby hodovního sálu paláce tohoto hrdiny: témata Trojké války, Alexandr Veliký, Bellerofon a Chiméra, David a Goliáš, Samson a lev jako obrazy heroických činů vlastníka paláce. Tento text nám ukazuje, že význam takových motivů byl chápán ještě ve středověku ve stejném smyslu, jako tomu bylo v římské a raně byzantské době (pro palác-vilu viz oddíl vily, katalog východní část impéria).

B. Biskupské paláce

1. Biskup – jeho role v církvi a pozdně antické společnosti

Mezi koncily v Nikai (325) a Chalkedonu (451) se stala zásahem státu struktura církve mnohem pevnější a komplexní. Církev v pozdní římské době ustavila biskupství v každém administrativním městě (*civitas*), takže jejich hranice pak byly totožné s těmi sekulární administrativy (Ward-Perkins 2000, 325). Biskupové sídlící v hlavních městech provincií byli nazýváni metropolity; nad nimi stály v hierarchii biskupové pěti hlavních církví – patriarchové Antiochie, Alexandrie, Jeruzaléma, Říma a Konstantinopole. Nemalý počet biskupů pocházel z aristokratických rodin (i když v celku ne takové procento, jak by se mohlo zdát z některých pramenů), i císař preferoval na biskupském stolci člověka se vzděláním schopného působit i jako advokát či vyslanec. Na rozdíl od sekulární moci biskup, i když byl ženatý, nemohl uplatňovat dědičnost na svůj úřad ani preferenci ve volbě pro svého potomka. Pokud byl zvolen, nemohl být teoreticky tak snadno odvolán, jako tomu bylo u civilní správy. Biskupové se vedle svého církevního úřadu stále od 4. st. angažovali v sociální i hospodářské sféře života společnosti a od 5./6. st. také ve správě města (soudní pravomoci, finance), což se ale lišilo případ od případu, a s tím narůstal i biskupský aparát. Konstantin ustavil tzv. *audientia episcopalis*, při nichž biskup mohl řešit civilní spory (Müller-Wiener 1998, 654). Biskupovi svěřená jurisdikce nad klérem byla pak kodifikována v Theodosiově zákoníku. Na pozdně antickém západě ve velké míře kolabovala sekulární justice s tím jak slábl státní a samosprávní aparát a biskupské tribunály přebíraly mnohdy jejich funkci; podobně tak i mnoho povinností veřejné správy jako opravy akvaduktů či hradeb padaly na jejich bedra. (Miller 2000, 78). Od karolinské doby se biskupové stávali dokonce součástí královské administrativy se specifickými imunitami. V Itálii se nový styl v budování biskupských paláců se shoduje s dobou, kdy začali přebírali větší roli ve světské správě země (Miller 2000).

Církev získávala také velký majetek (v pozdní antice značný nárůst donací církvi bohatými vrstvami společnosti), s jehož pomocí bylo jejím prvotním úkolem péče o cizince a chudé. V pozdně antickém *episcopium* byla uplatněna jednota paláce s katedrálou; vše v jednom celku, doplněno hospicij a *xenodochei*. Řehoř Veliký (590-604) ukazuje ve svých *Dialozích* *episcopium* pozdní antiky jako místo charity a ochrany v nepokojné době (jídlo chudým, azyl

vojákům při gótských nájezdech...). Nicméně privilegia v právní a finanční sféře byla i pokusem co se týče osobního luxusu a nádhery ceremonií (viz stavby paláců), což bylo kritizováno jak ze strany církve tak i laiků.

Na západě, který trpěl barbarskými invazemi více než východ, bylo později získání biskupského úřadu dobrou šancí pro římskou elitu zachovat si moc a rodinné vlastnictví. Biskupský post se pak v post-římské době stával např. v Galii lákavým pro původní starou galo-římskou aristokracii, která trčila své uplatnění ve státní správě se zánikem říše. Jejich rodinné statky pak jsou zaznamenány v jejich majetku až do pol. 7. st. - např. biskup Desiderius z Cahors (580-655). Nejlepším příkladem pro Galii je snad kariéra Sidonia Apollinaria, který byl původně prefektem Říma a skončil od 70.let 5.st. jako biskup v Clermont pod svrchovaností visigótských panovníků. Také Venantius Fortunatus, který do Galie přišel z Itálie a strávil u merovejského dvora mnoho let, se nakonec stal biskupem v Poitiers. Západní církevní autority (speciálně biskup Gelasius) podporovali instituci "dvou mocí" v tom směru, že panovník se podroboval biskupovi v otázkách církevních a biskup panovníkovi ve světských (praxe ale mohla být a často i byla ve skutečnosti jiná) (Balmelle 2001, 44-46).

2. Terminologie

Odkazy k biskupským rezidencím na řeckém východě přináší různé termíny pro takové komplexy: *episkopeion*, *oikia episcopou*, *episkopikos oikos* a (v případě Konstantinopole) *patriarcheion* (Pallas 1968, 335). Pro biskupský palác v pozdní antice (a raném středověku) byly také na latinském západě užívány různé názvy, přičemž, zdá se, neplatila vždy přesně definovaná pravidla (Miller 2000, 13-15, 262-275): Ve 4. – 5. st. často termín *domus* se specifikací, že se jedná o biskupské sídlo; od 6. st. se častěji objevuje *episcopium* (Jordanes, Řehoř Veliký). Biskupské paláce vycházely v mnohém ze sekulárních rezidencí římské aristokracie a praetorií guvernérů, ale získávaly specifikum svou církevní funkcí: jsou v něm užívány stejné termíny jako aula, triclinium, atrium.

Konec pozdní antiky a raný středověk na západě přináší termín *domus sanctae ecclesiae* – biskup měl *domus*, stejně jako každý, kdo v té době aspiroval na moc. Západoevropský biskupský domus je fortifikovanou stavbou se sklady v přízemí a obytnými místnostmi v patře, patřila k němu i obranná věž. *Domus Sanctae Ecclesiae* byl oblíbeným termínem pro biskupství v Itálii od 8. st.. Někdy starší i nový termín existovaly vedle sebe - Ravenna si podržela tradiční *episcopium*. Je nutné poznamenat, že *domus ecclesiae* a *episcopalis domus*

byl ale užíván už časně např. Řehořem z Tours ve vztahu k franckému světu (např. *domus ecclesiae* v Lyonu, který byl podle jeho svědectví dodatečně zvýšen o patro a střecha byla kryta keramickými taškami – Samson 1987, 299). Na druhou stranu raná karolinská biskupství byla označována retrospektivně jako *episcopia*, snad podle vzoru Říma (vývoj v chápání *episcopia* jako obecně diecéze včetně paláce). Vrcholný západoevropský středověk (1050-1300) začíná užívat slovo *palatium* (palác) jako u světské nomenklatury té doby (Parma, Mantova).

Lateran byl v tomto ohledu výjimečný jako sídlo papeže, hlavy církve - v *Liber Pontificalis* odkazy na *palatium* už za *Vigilia* (537-555); v 6. st. jméno Lateranus jako označení paláce i katedrály; v 7. st. (od Severina) jako *episcopium*; na přelomu 7. a 8. st. (Sergius , 687-701) se objevuje termín *patriarchium* a používá se v 8. a raném 9. st. pod vlivem papežů řeckého původu. *Palatium* běžné stále více od 9. st. s tím, jak papežova moc v karolinské době nad Itálií narůstala (*imitatio imperii* v papežské aspiraci na světskou moc v Itálii, jistě i v souvislosti s falsem zv. *Constitutum Constantini*, jímž měl údajně Konstantin Veliký předat moc nad městem a západním impériem papeži).

3. Biskupská rezidence a pozdně antické město, problémy identifikace *episcopii*

V okolí pozdně antických katedrál existovaly soubory staveb sloužící jako rezidence biskupů, které byly centry duchovního života a církevní organizace, ale průběhem času i s funkcí světské správy křesťanského města. Od 2. pol. 3. st. měnily po sobě jdoucí germánské a perské invaze stejně jako pak růst islámu tvář měst římského světa znovu obnovováním starých, od doby helénismu opuštěných, městských hradeb nebo vztyčováním nových měnicích někdy drasticky tvář měst. Srovnatelně velký podíl na změně tváře pozdně antických měst mělo křesťanství: Roku 356 bylo nařízeno uzavření pohanských chrámů, ale efektivně se toto uplatnilo až od závěru století; následně bylo konfiskováno jejich bohatství a v průběhu 5. st. mizely z obrazu měst (přeměna pohanských svatyní na křesťanské kostely např. v Miletu, Afrodisias, Palmyře, Timgadu...).

Kde se nacházela biskupská sídla v rané době, kdy se křesťanství stalo státním náboženstvím, není z pohledu archeologie příliš jasné, ale pravděpodobně že už tehdy poblíž chrámů. Zřejmější se to stává na řeckém východě v průběhu 5.-6.st., jak je možné soudit z vykopávek a písemných pramenů. Jak se tedy odlišoval biskupský palác od standardních sekulárních domů, které mohly stát v blízkém okolí kostela (vedle městských rezidencí existovaly i biskupská sídla na venkově, a to hlavně v Egyptě, nebo biskup mohl žít i mimo město

v klášteře – případy v Syrii)? Epigrafické nálezy, které by identifikaci odkrytých rezidencí jasně dotvrzovaly, nejsou k dispozici v žádném z případů (samozřejmě mimo centra, která vykazují kontinuitu až do pozdější doby či současnosti). V tomto ohledu je nutné upozornit na metodologický problém v identifikaci staveb: na některých místech nejsou vykopané domy kandidující na označení episcopium přímo připojeny ke katedrálám (v pozdní antice a raném středověku měly v mnoha případech biskupské paláce vchody vedle atria katedrály a oboje bylo těsně provázáno), ale nacházejí se v její blízkosti, přičemž mezi rezidencí a chrámem je archeologicky neprozkoumaná oblast, v níž by se mohl biskupský palác také nalézat. Nicméně ze staveb uvedených níže v katalogu, které mohou být více či méně jistě považovány za episcopia, je zřejmé, že nelze hovořit o jednom univerzálním modelu pro pozdně antickou biskupskou rezidenci, a to dokonce ani regionálně. Vedly k tomu i rozdílné tradice v stavebních typech i materiálech používaných v tak rozsáhlé oblasti, jako představoval římský a post-římský svět. Také velikost stavby není jednoznačným vodítkem - biskupství v metropolích s velkým správním územím a úředním aparátem vyžadovalo jinou rezidenci než malá biskupství (Müller-Wiener 1989, 654-655).

Raný středověk na západě, na rozdíl od řeckého východu, představuje zlom. V pozdní antice klérus sloužící v katedrále bydlel společně s biskupem, než pak to karolinská reforma změnila: vznikaly kapituly – jakési kláštery pro katedrální klérus. Do Itálie takový trend doráží na konci 9. st. Odlukou katedrálního kléru a biskupa se biskupský palác stává spíše jen jeho rezidencí, než sídlem biskupství jako tomu bylo v pozdně antickém episcopiu. některé rezidence zůstávaly při katedrálách, ale začíná se objevovat fenomén odloučení biskupského paláce od katedrály (Como, Janov).

Bibliografie:

Chadwick 1980, 1-14; Müller-Wiener 1989, 651-655; Brown 1992; Miller 2000, Pallas 1968, 335-371; Ward-Perkins 2000, 325-345; Spieser 1976, Lamoreaux 1995; Heinzelmann 1988, 23-82; Steinwenter 1956, 85ff.

4. Analýza a typologie

4.a Episcopia do 9. století

4.a.1 Umístění biskupského paláce ve městě

Jako podstatný problém při studiu biskupských rezidencí se jeví to, že v mnoha případech starších vykopávek chybí přesná datace budov a také plány komplexů, které byly ne vždy kompletně odkryty. Palác následoval výstavbu katedrály, která tak determinovala jeho umístění. Katedrála byla ve městě většinou jen jedna, někdy ale zdvojená (Milán, Pavia, Aquileia). Ve 4. st. katedrála sloužila jako místo asyly, v 5. st. (Theodosiův zákoník) se asyl rozrostl na celý prostor episcopia. Baptisterium bylo po katedrále další klíčovou stavbou v komplexu: volně stojící, u dvojitých katedrál mezi chrámy, někdy flankováno consignatoriem/chrismariem, specifickým prostorem pro novokřtěnce (Miller 2000, 19-20).

V době mezi 5. a 8. st., kdy církevní hierarchie byla již plně vybudovaná a začleněná do života státu a měst, nelze hovořit o jasně rozeznatelném typu biskupského paláce, jak je patrné už z výčtu staveb uvedených v katalozích. Nicméně lze ale rozeznat některé společné rysy těchto staveb (vedle lokálních zvyklostí se v nich projevujících). Ve vztahu k urbanismu města je to např. obecná tendence umísťovat nové biskupské komplexy na okraj města. Je zde ale i nezanedbatelný počet těch, které jsou uprostřed starého města (Priene, Efez, Afrodisias, Filippi, Ravenna) – v takových případech biskupové převzali starší sídla pro vlastní potřeby a stavebně je uprvovali. Někdy v průběhu existence biskupství se palác i stěhoval – v Aquileii (třikrát v době mezi 4. – 5. st.) či Ravenně (Miller 2000,21). V případě Miletu dokonce byla asi rezidence původně jinde a pak později byla přemístěna do centra města) (viz katalog).

Episcopia vzdálená od centra zahrnují příklady z měst jako Apameia, Gerasa, Stobi, Djemila či Timgad a také vlastně i Řím. Na okraji města vedle hradeb jsou v Itálii např. v Pessaru, Florencii či Rimini. Miller podotýká, že lokace na okraji města měla snad i symbolický význam ve vztahu biskupa nejen k městu, ale i venkovu (místo jeho misijní činnosti) (Miller 2000, 19). Ve většině těchto případů je zde viditelná kontinuita s praktikami raně křesťanských dob, kdy byly blízko shromaždištím mimo střed města, u hřbitovů či předměstských staveb. Do 6. st. bylo také důvodem pro ustavení biskupství na okraji města také to, že nebylo snadné získat dostatečnou parcelu v hustě osídleném středu města.

Zvláštním případem je Justiniana Prima/Caričin Grad, kde rozvržení města bylo plánováno už se zřetelem k zakomponování (pravděpodobně) biskupského paláce jako opevněného areálu uvnitř města, na akropoli.

Samotný biskupský palác římské a raně byzantské doby, pokud byl novostavbou provedenou v jedné stavební fázi, se podobal římskému domu (Justiniana Prima, Louloudies) a nalézal se u katedrály. Jindy jeho základem mohla být i starší rezidenční stavba či komplex rostl po několik staletí a pak půdorysné řešení mohlo být někdy značně různorodé a nekompaktní. Nejpozději v 6. st. to už ale byl jak obytný tak i reprezentativní komplex. Prakticky ve všech případech byl stavebník i stavitel částečně determinováni dřívější zástavbou (ulice, insuly) a neměli v plánování volné ruce, a tak půdorysné řešení nebývá ideální (V Barcino ve Španělsku byl velký domus pozdně římské doby identifikován jako sídlo biskupa, zabíral jednu insulu a nacházel se v nejsevernější části města, postupně se rozrůstal až zabíral čtyři insuly). Většinou chybí osovost a symetrie císařské architektury a ukazuje se záliba v různorodosti uvnitř jednoho komplexu.

Takřka žádný z paláců není jako hlavní císařské rezidence umístěn monumentálně na konci některé významné ulice nebo na kopci (výjimkou opět Justiniana Prima), ale většinou v normální uliční síti se vstupem někdy zdůrazněným portálem či schodištěm vedoucím k jeho vchodu. U biskupských rezidencí se objevují i motivy z císařské palácové architektury, což ukazuje na jejich blízký vztah k sekulárním rezidencím. Jako příklad může sloužit portál se štítem nesený sloupy a pilíři: zřetelně doložitelný je ve Filippi u vstupu z hlavní ulice, snad podobný motiv byl užít v Saloně (báze sloupů před fasádou z uličky) a v Djemile (půlkruhová exedra před portikovou uličkou snad zakončena štítem). Motivem přeneseným z monumentální městské architektury prostřednictvím císařských paláců je portiková ulice jako prostředek akcentující přístup k paláci (raným příkladem v římské monumentální císařské architektuře je Hadriánovo Aisklepeion v Pergamu).

Biskupské rezidence ukazují jak typy, kdy je kostel s obytnou částí spojen v jeden stavební blok (Filippi, Milet, Priene, Efez, Gerasa, Apamea, Djemila, Hippo Regius, Ravenna, Grado, Lateran, Konstantinopol), ale i takové, kdy obě hlavní části (katedrála a palác) jsou od sebe odděleny (uličkou v Stobi, Bosře, snad Nikopolis, Limyře, Karpasii). Salona, Side, Caričin Grad, Timgad a Tebessa jsou svým jasným architektonickým oddělením biskupského komplexu od ostatní zástavby speciální případy (Müller-Wiener 1989, 702).

4.a.2 Architektura episcopii, jednotlivé prostory a jejich funkce

Ve většině biskupských komplexů existuje jen málo výrazných prostor, které by se daly blíže identifikovat na základě jejich architektury. Nejvýznamnějšími jsou sály, které v mnoha případech sloužili archeologům k tomu, že tu kterou budovu identifikovali jako biskupský palác. Velký sál byl variabilně používán jako přijímací, správní či hodovní prostor. V tomto ohledu se neliší od velkých domů aristokracie a také sídel státní správy (praetorií). Ve většině případů hlavní sál episcopia vychází z tradičního obdélného sálu velkých domů a je někdy obohacen o flankující menší místnosti. (např. palác na akropoli v Justiniana Prima, v Konstantinopoli sál nad jižním vestibulem chrámu Hagia Sofía, snad tzv. malý secreton, a velký dvojpodlažní sál v jihozápadním rohu katedrály – zachován fragmentárně – identifikovaný jako velký secreton, viz. Dark a Kostenec 2007). Sály bývaly v některých případech vybaveny také vestibuly (občas s protilehlými apsidami). Vedle přízemních recepčních sálů se vyskytovaly i stavby se sály umístěnými v patře budovy (nejdříve snad v 5. st. a více, podobně jako v architektuře sekulárních rezidencí, se rozšířily od 6. st.): tzv. Trajánův palác (episcopium) v Bosře, velký sál v jihozápadním rohu Hagia Sofia v Konstantinopoli (velký secreton) a sál nad jihozápadním vestibulem tohoto chrámu (malý secreton), biskupský palác v Poreči, Lateran, mensa v Ravenně.

Častá kombinace apsidového sálu s peristylem v domech aristokracie a praetoriích není v biskupských palácích tolik obvyklá; výjimkou jsou episcopia na řeckém východě – Filippi, Efes, Priene, Milet, Hermione a snad malé peristyly byly i v Lateranu (soudě podle renesančních archivních plánů).

Půdorysy recepčních sálů biskupství jsou různých typů a jejich architektura v podstatě odpovídá jejich protějškům v rezidencích sekulární moci. Sály pravoúhlého půdorysu bez apsidy: Salona (na konci schodiště), Konstantinopol (sály nad jihozápadním vestibulem, fragmentárně zachovaný sál v jihozápadním rohu katedrály), Priene, Side, Dvin, Aruch, Zvartnots, Bosra (křídlo naproti trikonchálnímu traktu), Ravenna (mensa), Lateran (?), Basilica Iuliae). Sály s pravoúhlou apsidou: Justiniana Prima. Sály s půlkruhovou apsidou: Salona (menší sály tradičně interpretované jako oratoře - Müller-Wiener 1989, 666), Louloudies, Hermione, Efes, Side (menší sál, snad součástí lázní), Limyra, Zvartnots, Gerasa, Rusafa, Neapol, Poreč. Trikonchy: Side, Iasos (?), Bosra, Lateran (modifikovaný trikonch Lva III. a trikonchální triclinium Řehoře IV.), Ravenna, Hippo Regius a Tebessa (?; v těchto dvou případech ne úplně objasněno, zda sloužily jako recepční prostory nebo kultovní stavby). Způsob zastřešení trikonchů není většinou jistý, jelikož se jen ve výjimečných případech

zachovaly takové stavby do vyšší úrovně než základů. Konchy byly nejspíše klenuté; centrální část s kupolí či jen dřevěnou konstrukcí (v závislosti na lokálních stavebních zvyklostech). Multiapsidální sály byly v episcopiích vzácné, stejně jako nejspíše v aristokratických domech a císařských palácích: Konstantinopol (? , oktogon z pozd. 6.st. se čtyřmi nikami v rozích, ve středověku využívaný jako baptisterium – Dark a Kostěnek 2007), Lateran (koncilní aula Lva III. s jedenácti apsidami – ran. 9.st.), z římské doby Ravenna a Grado (sály s pěti apsidami).

Většina biskupských paláců měla jen jeden velký reprezentační sál plnící funkci jak recepčních prostor tak i hodovního sálu. Pouze velká a významná biskupství disponovala sály, které snad byly využívány pro specifické příležitosti, podobně jako v císařských rezidencích, praetoriích a velkých aristokratických domech. Multiapsidální sály plnily funkce triclinií a v jejich apsidách na základě analogií se sekulárními rezidencemi byla umístěna půlkruhová stibadia pro hodovníky (o této funkci svědčí i popis výzdoby sálů v Ravenně a Lateranu a specificky reference o ceremoniích v římském episcopiu – viz katalog).

Hierarchie prostor také odvoditelná podle stupně výzdoby (mozaiky, mramory atd.) – v domech to bylo obecně triclinium či oecus jako nejdůležitější a nejlépe zdobené místnosti, v episcopiu ale katedrála a baptisterium a pak teprve recepční sál (v něm podlahové mozaiky jako v bohatších domech, ale obklady stěn mramory a mramorové podlahy snad jen výjimečně - nahrazeny imitacemi v malovaných omítkách). V episcopiích byly nejvíce veřejnými prostory katedrála, v sekulárních rezidencích audienční sály nebo místnosti pro přijímání klientů v blízkosti vchodu do domu. Prostory s více soukromým charakterem byly spjaté s vlastní rezidencí, např. trikonch v Ravenně, Neonovo triclinium nebo vyhřívána hala v Grado, s ekvivalentem v tricliniích domů. (Miller 2000, 45-47)

Obytné místnosti v episcopiích nejsou příliš známy – většinou asi byly umístěny v patrech a jako správní a hospodářské místnosti byly menších rozměrů.

Dalšími sekundárními prostory episcopia byly mj. archiv, pokladnice, knihovna, scrinium, salutatorium (přijímací sál), diaconium (hospic pro chudé). Termín salutatorium býval někdy libovolně zaměňován s termínem secretarium – oba tak označovaly místo, kde biskup před a po mši přijímal laiky (Miller 2000, 39).

Výhrady k instituci lázní objevující se v raně křesťanské literatuře (Zellinger 1928) je spíše nutné aplikovat na veřejné lázně a ne na privátní, jak lze soudit ze zastoupení takových staveb v episkopálních komplexech – Filippi, Apamea, Priene, Side, Gerasa a Zwartnotz (tam lázně uvnitř paláce). V 5. a 6. st. byly lázně běžnou výbavou také v sekulárních palácích a domech; na druhou stranu latriny ale byly nalezeny méně často. Lázně jsou archeologicky a textově doloženy na latinském západě u biskupského paláce v Ravenně (postaveny v 4. nebo 5. st. a

v pol. 6. st. byly rekonstruovány, sloužily pro kněží ve městě a měly tedy spíše poloveřejnou funkci). Lateran měl také vlastní lázně – lokace a datace je nejistá: Constans II. se v nich koupal v pozdním 7. st. za papeže Vitaliana. Další papežové budovali lázně v okolí Říma (klášterní u S. Lorenzo) i ve městě (S. Pancrazio...) – byly určeny nejen pro kněží, ale i pro chudé (Miller 2000, 33).

Při srovnání s císařskými paláci a paláci římské a byzantské aristokracie a praetorii jsou biskupské rezidence, vyjma nejvýznamnějších a nejbohatších biskupství (Ravenna, Lateran, snad i Konstantinopol) obecně na nižší úrovni v kvalitě a bohatosti architektonického řešení a výzdoby; často už jen proto, že byly založeny ve starší budově, která byla k novému účelu dodatečně adaptována.

4.b Vznik raně středověkého biskupského paláce v 9.-10.st v západní Evropě: domus sanctae ecclesiae

Jak demonstrovala Miller, od 9. a 10. st. mizí rysy pozdně antických episcopií jako vytápěné auly, lázně, mozaikové výzdoby kaplí, triclinia, zahrady, portiky – odráží to změnu v biskupském úřadu a také změnu v sekulární architektuře raně středověké Itálie a v tomto kontextu i bývalé romanizované západní Evropy. Projevuje se odtržení od pozdně antické architektury v episcopiích a obecně v bydlení: některá stará biskupská sídla zůstávají v užívání, ale nové dodatky (např. věže) jim dávají jiný charakter. Novostavby biskupských rezidencí jsou v té době prosté pravoúhlé budovy s připojenými věžemi, opevněné, vzhledově stejné jako sídla nobility té doby. Toto je nutné vidět i ve spojitosti se změnou charakteru biskupského úřadu: Raně středověcí biskupové byli více zapojeni do vlády a v nestabilní době měli mnoho práv a moci náležející jinak vládnoucí sekulární třídě. S tím přicházely i funkce poradců pro vládců či vojenských velitelů a soudců, což mělo pochopitelně vliv i na jejich sídla, která byla pak do značné míry podobná těm šlechtickým (Miller 2000, 54-55).

Dodatky k Lateránskému paláci v pozdním 8. a raném 9. st. ukazují významnou změnu, konkrétně počátek užívání nového názvosloví obytné architektury obvyklého pak ve středověku vedle stále přetrvávajících antických názvů (aula, triclinium, cubiculum). Jedná se především o následující termíny:

Solarium (terasa, balkón) – poprvé v Liber Pontificalis v souvislosti s Hadriánovou přestavbou portiku, ve stejné době solarium zbudováno v Neapoli (viz katalog).

Caminata – v Liber Pontificalis při popisu Řehořových hostinských pokojů, označuje vyhrávanou místnost s *caminas*; na rozdíl od *solaria* se pojem *caminata* v klasické latině neobjevuje.

Biskup Štěpán v Neapoli a papež Hadrián v Římě dodali k palácům věže – *turres* : takové prvky fortifikační architektury nebyly charakteristické pro antickou rezidenční architekturu ve městech, ale naopak se staly důležitým elementem v raném středověku. Zahrnutí prvků opevnění do architektury biskupských paláců bylo zčásti způsobeno nepokojnou dobou – války a invaze v 8.-10. st. v Itálii; v 9. st. nájezdy Langobardů na papežská území, které pak byly důvodem pro invazi Franků; nájezdy muslimů. V té době vzniklo opevnění okolo sv. Petra v Římě (tzv. "Lvovo město"), další opevnění budována proti Maďarům v 10. st. (Miller 2000, 61). Využití starších opevnění měst s věžemi pro rezidenční účely biskupů je nicméně známo již z 5. st. v Ravenně a pak nejspíše i z Trevíru v 6. st. (viz katalog). Opevnění v té době nejen pro obranu ale i znakem světské moci (v pozdní antice, a již i dávno před ní, byly věže symboly moci).

Součástí věží byly často i lodžie – *laubia*. Tento termín prvně zaznamenán ve středověké latině v 9. st. a byl odvozen od germánského *loubia* značícího verandu.

Populárním výrazem architektonického názvosloví bylo *solarium*, obecně označujícím horní část stavby (horní podlaží). *Solarium* mohlo také znamenat plochou střechu – terasu nebo balkón.

Nejvýraznějším elementem paláce na sklonku antiky a úsvitu středověku byl ale velký sál, nesoucí různá pojmenování: *camera domui*, *sala propria domui*, *camara majore*. Termín *sala* pochází z germánského *saal* (v latinských listinách prvně od 8. st.)

Věž a pravoúhlá stavba se sálem na horním podlaží byly charakteristickým typem pro biskupské rezidence raného středověku – pevnostní charakter ukazuje na změnu standardu bydlení oproti pozdní antice: malá okna, široké zdi, vytápění jen krby či přenosnými ohništi (v zimních obdobích zakouřené místnosti), méně velkých sálů. Zda tento trend v rezidenční architektuře měl protějšek i v Byzanci nelze s určitostí říci – z biskupských paláců postavených po 9. st. se snad tomuto blížil palác v Christianou v Řecku (známy jen prostory v přízemí, jak bylo členěno patro a jeho fasády nevíme – Stikas 1951, 22-24) a pak v Místře (kde architektura ale pod silným vlivem latinského západu – Struck 1910, 70, 74, 83).

5. Závěr – charakteristika biskupských paláců

Komplexy, které jsou více či méně bezpečně identifikované jako biskupské a jsou níže uvedené v obou částech katalogu, ukazují, že episcopia na východě i západě nemají žádný jasně daný plán, který by je výrazně odlišoval od sekulárních rezidencí. Podobně jako katedrály i u nich se nacházející biskupské paláce mají různé varianty (i když ty první unifikovanější v důsledku vnějšího zásahu, tedy implantací konstantinovského typu kostela–basiliky). Na základě uvedeného rozboru se nicméně dají alespoň stanovit některé obecné charakteristiky biskupských paláců:

V první řadě je nutné podotknout, že většinou nebyly stavěny jako jednotně plánovaný komplex v jedné stavební etapě, ale byly charakterizovány postupným nárůstem. Výjimkami jsou např. paláce v Caričinu Gradu/Justiniana Prima a opevněné episcopium v Louloudies – první z nich vznikl v rámci politiky Justiniana, který hodlal uměle vytvořit nové administrativní centrum pro Illyricum a z tohoto důvodu zde vzniklo nové biskupství a město mělo být i sídlem prefekta, který sem měl přesídlit ze Soluně (což se nicméně nerealizovalo). Ve druhém případě, v Louloudies, se opevněný palác stal bezpečnou rezidencí biskupa z Pydny, která byla v 6.-7.st. v důsledku avarsko-slovanského ohrožení v úpadku. Jinak paláce ve městech reflektovaly determinaci starší zástavbou na místě a mohl vzniknout i spojením více starších staveb využitých následně pro biskupství - takto vznikl např. biskupský komplex (insula) v Hippo Regius či v Efesu (přístavba k chrámu, který sám vznikl adaptací občanské basiliky); zajímavým případem je v tomto ohledu také např. pravděpodobná konverze nevyužívané budovy senátu na náměstí Augusteon v Konstantinopoli v hlavní recepční sál patriarchátu v ran. 7.st. (Stichel 2000) . Zvláštním případem se zdá být využití části městského opevnění pro zbudování biskupství: vedle příkladů uvedených v katalogu (Ravenna, snad Trevír) pro to svědčí i zmínka Řehoře z Tours o diákonu Theudulfovi z Paříže, který spadl opilý ze solaria biskupského sídla vybudovaného vysoko na hradbách Angers (Samson 1987, 291). Opět i toto má paralelu v sekulární rezidenční architektuře, jak dokladováno např. pozdějšími příklady z Konstantinopole spojené s theodosiánským opevněním (obytná věž Izáka Angela v Blachernském paláci ze 12. st. a tzv. Mramorová věž na jižním konci hradeb, zasahující do Marmarského moře a adaptovaná k rezidenčním účelům v době Paleologů).

U případů, kdy episcopium bylo bezprostředně vedle katedrály a s ní spojené, jak vidět na příkladu Lateranu, stavby obklopovaly chrám a lze zde těžko hovořit o jasném oddělení prostor pro liturgii a čistě pro biskupovu rezidenci a administrativu; hranice nebyla zřetelná.

Lateran, jak znám ze zachovaných archivních plánů, byl ale komplexem postupně rostlým s největším rozkvětem po r. 800. Ještě lépe je toto splývání katedrály a paláce zřetelné v Konstantinopoli: některé místnosti a sály byly umístěny přímo nad jižním vestibulem chrámu a komunikovaly přímo s jeho galerií, další (pravděpodobně obytné) prostory byly na horní úrovni přístavby k atriu a dokonce v prostorech nad samotným portikem atria (Dark a Kostěnek 2007). Tento typ episcopií (tj. přímo spojených fyzicky s katedrálou) charakterizuje zjevná absence klasických řešení v půdorysech známých z sekulárních paláců (symetrie rozložení prostor, peristyly). Většina zástupců typu je pouze kompaktním seskupením sálů, otevřených prostor a místností bez pravidelného půdorysu a pro středomořskou oblast charakteristických peristylů (Ravenna – okolo závěru katedrály, Side atd.). Charakteristické prvky praetorií, císařských paláců či aristokratických rezidencí přejímali spíše v detailech, hlavně co se týče reprezentačních sálů (trikonch v Ravenně a multiapsidální sál tamtéž a dále v Grado, Lateranu či dvojpodlažní sál na jihozápadním nároží Hagia Sofia v Konstantinopoli). Druhým typem se jeví biskupské paláce, které se velmi svými půdorysy podobají aristokratickým domus a praetoriím. Je to skupina o velmi omezeném počtu: Hermione, Salona, Bosra (tzv. Trajánův palác) a Afrodisias. První dva případy mají peristyly s přiléhajícími apsidovými sály, které jsou ve fyzickém kontaktu s katedrálou a dá se odůvodněně předpokládat, že patří do episcopia. Ve dvou druhých případech se jedná o rezidence blízko chrámu, ale přeci od něho v určité vzdálenosti (nejsou provázány). Zde je nutné zachovávat značnou opatrnost (při absenci epigrafických nálezů), protože v obou případech oblast dělící palác a katedrálu nebyla archeologicky prozkoumána (stejně jako další lokality v jiných směrech od kostela) a nelze tak s jistotou říci, že rezidence v takovém umístění ve vztahu ke katedrále je nutně biskupskou rezidencí - biskupský palác se mohl nacházet v nevykopené zóně nebo dokonce někde jinde (v Afrodisias v Malé Asii je častěji archeology a historiky palác interpretován jako praetorium než jako episcopium – viz oddíl praetoria).

Menší ohledy na plánování paláců se tedy jeví jako charakteristické pro episcopia při srovnání s pozdně antickými paláci sekulární elity římské a byzantské doby. Zvláštním rysem episkopií na odlišujícím je od sekulárních rezidencí byla ale především kontinuita místa: Biskupové při stavbě rezidencí byly limitováni místem, tedy tím, kde se nacházela katedrála (nemohli jako římská nobilita stěhovat své sídlo jinam, pokud nebyli spokojeni se stávajícím umístěním). V některých případech během pozdní antiky ale i toto pravidlo bývalo porušeno, pokud existovaly vnější okolnosti, které za tím stály. Ilustrativním případem je např. vnější ohrožení Efesu a následné stěhování biskupství z centra k justiniánovskému chrámu sv. Jana

nebo naopak přemístění episcopia do středu města v Miletu (původní palác a katedrála nejspíše zničeny zemětřesením). K tomuto se pojí také tendence zachovávat a opravovat starší budovy v paláci, což bylo chápáno jako poukazem na kontinuitu a starobylost biskupství (Miller 2000, 53), jak ilustrativně v Lateranu či Ravenně (Podobná situace byla i v sídlech sekulární moci, jako např. ve Velkém paláci v Konstantinopoli, kde v 10. st., době kompilování *De Cerimoniis*, původní reprezentační a obytná část konstantinovsko-theodosiánského paláce zv. Dafne sloužila už jen pro určité ceremonie, zatímco každodenní život u dvora probíhal v jižní, novější části paláce u moře, zv. Boukoleon).

S růstem vlivu biskupa ve společnosti a na život ve městech vůbec je dobře sledovatelná další charakteristická tendence vývoje episcopií. Ta související s přejímání části pravomocí a povinností světské moci ve městech biskupy, což se odrazilo na růstu episcopií, a to hlavně v jejich monumentálních stavbách jako tricliniích, audienčních halách apod. Nejreprezentativnějším příkladem pro to byly stavby velkých sálů v Lateranu na přelomu 8. a 9. st. Lateran jako sídlo papeže představovalo zvláště v této pozdní době výjimečný případ biskupské rezidence, která byla značně spojena s reprezentací nejen církevní ale i světské moci. Snad lépe tuto tendenci obecně ilustrují např. sály v Side, Louloudies, Grado, Poreči či Ravenně.

Naše fragmentární znalost episcopií jim obecně dává obecně více luxusní vzhled, než asi bylo normou. Výše uvedené případy (jako Ravenna či Řím) byly velmi prestižní komplexy, na druhou stranu episcopium mohlo být tvořeno i jen několika místnostmi s chrámem: papež Jan VII. (705-7) si nechal postavit soukromé episcopium nad chrámem S.Maria Antiqua, kde ukončil svůj pontifikát i život; výstižným příkladem architektonicky skromného, i když významného, biskupského sídla může být i Efes.

Katalog

Na východě a jihu středomořského světa, i přes menší rozsah kvalitních stratigraficky prováděných vykopávek, je více známých biskupských paláců (či paláců, které se dají s jistou mírou pravděpodobnosti s nimi identifikovat) než v Evropě, kde se naše poznatky opírají především o Itálii. Důvodem pro to je hlavně menší hustota osídlení a existence opuštěných antických měst, která tak umožňují vykopávky ve velkém měřítku (Afrika, Syrie), na rozdíl od Evropy, kde moderní zástavba historických měst znemožňuje rozsáhlé vykopávky a omezuje se většinou jen na záchranné archeologické průzkumy.

Katalog je dělen na dvě hlavní části – na paláce řeckého východu (s exkursem do sousedící oblasti Armenie, která se nacházela střídavě pod nadvládou či vlivem Persie a Říma) a latinského západu. Uvnitř je každá z částí dělena regionálně a dále jednotlivé lokality řazeny abecedně.

I. Biskupské rezidence řeckého východu

I.1. Balkán a Řecko

Církevní jurisdikcí patřil Balkán a část Řecka po většinu pozdní antiky pod západní církvi v čele s římským papežem (původně v Soluni sídlil papežský vikář Illyrica, Soluň vytrvala spadala pod západní církvi až do 30. let 8. st.), ale kulturně-historicky byla tato oblast rozdělena mezi řecký východ a latinský západ. Hranice mezi oběma oblastmi běžela na Balkáně mezi Soluní a Stobi, přičemž latinskou část reprezentovaly Stobi, Salona a Caričin Grad a řeckou Soluň, Filippi a Louloudies. Některá biskupská centra vykazují dlouhou kontinuitu až do současnosti, jiná zmizela poměrně záhy v důsledku politické nestability (jako např. ve Stobi).

I.1.1 Filippi

Biskupský komplex se nacházel mezi *via Egnatia*, procházející městem v těsné blízkosti *fora*, a na jihu od ní běžící tzv. *Emporiki Odos*. Komplex obsahující katedrálu s doprovodnými stavbami (baptisterium, fontána, atrium, hřbitov), obytné a reprezentační místnosti a hospodářskou část je dělen na tři části vnitřním portikem a úzkou uličkou. Ve střední části je katedrála s na západě ležícím *narthexem* a *atriem* (chrám oktogonálního půdorysu pochází ze třetí fáze výstavby datované do 5. st., předcházela mu oktogon z přelomu 4. a 5. st. na místě helenistického heroonu). Tato skupina byla s *via Egnatia* spojena vnitřním portikem–ulicí, zatímco z jihu bylo atrium přístupné z ulice přes půlkruhovou *exedru*. Na sever od *atria* byl *peristyl* (později změněn přístavbami) s místnostmi připojenými k němu na jihu a severu a průchodem do portiku–ulice. V sektoru na sever od oktogonu existoval značný počet místností a je zde také vzpomínán heroon. Ještě severněji bylo situováno baptisterium dále lázně s *peristylovým* dvorem, do něhož se vstupovalo z *via Egnatia* přes malý vestibul. Tento střední blok je od sousední *insuly* (28 x 50,5 m) na východě oddělen uličkou (A), v níž jsou dva vnitřní dvory jako organizační jednotky pro mnoho menších i větších místností. Vstupy

v této části jsou ze severu, západu a východu, což ukazuje že šlo snad o tři samostatné domy (dva u via Egnatia možná jako obchody). Tato insula bývala identifikována archeology jako vlastní episkopium, což se podle Müller-Wienera ukazuje jako nemožné. Podle jeho názoru, se biskupova rezidence nacházela spíše v bloku západně od chrámu a snad i středním sektoru obsahujícím lázně. Portik uvnitř komplexu byl monumentálním a reprezentativním prvkem, čemuž odpovídal i vstup monumentálním trojitým portálem s nikami, pilířemi a štítem.

Bibliografie:

Müller-Wiener 1989, 659-664; Pallas 1977, 110-119

I.1.2 Hermione

V Hermione na Peloponnesu se pravděpodobně episcopium nacházelo na severní straně katedrály, vedle narthexu a atria. Organizačním prvkem byl dvůr okolo něhož byly rozmístěny pravoúhlé místnosti a také apsidový sál, orientovaný shodně s katedrálou. Sál byl zhruba čtvercového půdorysu a apsida na ose byla poměrně malá a mělká. Úroveň podlahy paláce byla o něco výše než chrámu a obě stavby byly proto spojeny schodištěm o třech stupních.

Bibliografie:

Pallas 1968, 349; Müller-Wiener 1989, 667

I.1.3 Louloudies

Během stavby nové rychlostní vlakové trati mezi Athénami a Soluní bylo nedávno objeveno řeckými archeology malé opevněné osídlení nacházející se zhruba 10 km od Katerini na místě zv. Louloudies. Uvnitř odkrytého quadriburgia (půdorysné rozměry opevnění 80 x 90 m, na čtyřech rozích mělo věže a ve středu západní strany bránu) se nachází zbytky kostela basilikálního typu a rezidence. Palác, s dominantním apsidovým sálem, a basilika zaujímaly každá ideální polovinu plochy uvnitř opevnění a byly od sebe odděleny ulicí (podobná situace např. na akropoli v Justiniana Prima). E. Marki z 9. eforatu byzantských památek datuje stavbu do 6. st (Marki 1993). Kvalita architektonické skulptury z basiliky a mozaiky z obytných místností prozrazují, že se nejednalo o běžné venkovské osídlení.

Následný britský průzkum v r. 1995 měl za úkol zjistit, zda quadriburgium stálo osamocené, nebo zda zde byly další stavby v jeho sousedství (Poulter 1998). V oblasti označené archeology jako C, vzdálené ca. 250 m od quadriburgia, bylo objeveno velké množství cihel a také mozaikové tesserae – oba materiály při uvedené vzdálenosti s největší pravděpodobností nepocházejí z quadriburgia. Při uvedeném průzkumu byl a následně zjištěna existence (pravděpodobně) obytné stavby (objekt č. 1) o půdorysu čtverce (délka strany ca. 20 m) s vnitřním dvorem a místnostmi podél jeho dvou stran – takový půdorysné řešení není neobvyklé u řeckých městských domů či obydlí na venkově. Zhruba 30 m na západ od stavby č. 1 byla nalezena další budova, přesněji jedna strana opevnění s délkou 180 m, která byla vybavena věžemi rozmístěnými v pravidelných intervalech. Ukazuje se, že zde existovalo další, větší opevnění, vzdálené zhruba 150 m od quadriburgia. Mělo půdorys ca. 170 x 180 m. Geofyzikálním a povrchovým průzkumem uvnitř opevnění bylo potvrzeno, že uvnitř stály budovy. Dříve zmíněné nálezy mozaikových tesserae snad ukazují, že některé z nich byly kvalitní a významné. Věž ve středu východní strany opevnění je největším kandidátem na bránu vedoucí do opevnění – v tom případě by hleděla na cestu jdoucí okolo opevnění. Hradba byla opatřena věžemi, ale možná ne na všech stranách – na straně podél řeky možná chyběly, protože je možné, že přirozená ochrana zde byla brána jako dostačující (Poulter 1998, 481f.) Průzkum také umožnil prozatímně datovat opevnění do 2. pol. 6. st. podle cihlových kolků s křížovými monogramy a střepeů. Keramika dovoluje předpoklad, že osídlení na místě pokračovalo i po r. 600. Některé z monogramů na cihlových kolkách jsou shodné s těmi z rezidence v quadriburgiu, což se dá interpretovat v tom smyslu, že přinejmenším poslední fáze menšího opevnění (tj. quadriburgia) je současná s velkým opevněním, nebo také že stavební materiál byl vzat z menšího opevnění v době, kdy už nefungovalo, a bylo následně použito při stavbě většího opevnění.

Hammond navrhl že bitva u Pydny (168 př. n.l.) se udála poblíž Loloudies, další zmínky o olokalitě z historických pramenů nejsou známy. Proč a kdo ale vybudoval toho pozdně antické opevněné osídlení? Quadriburgium se zdá být úřední rezidencí – rezidence palácového charakteru má fasáde portik a obsahuje velký sál se zvýšenou podlahou apsidy. Typologicky je tato rezidence uvnitř quadriburgia ve shodě jak s architekturou aristokratických domů, tak i administrativních budov a vojenských principií. Kostel-basilika svým mimořádně kvalitním provedením také ukazuje na důležitost místa. Antická pobřežní cesta běžela poblíž quadriburgia, ne více než několik stovek metrů severozápadně. Quadriburgium vykazuje vhodnou polohu i velikost pro to, aby bylo pevností při důležité komunikaci (snad podle Poultera nahradilo starší římskou pevnost na stejném místě). Tabula

Peutingeria zaznamenává první osídlení na jih od Pydny místo zvané Anamum (Anamon), zjevně vzdálené 7 mil od tohoto města (10,3 km). Louloudies leží od Pydny 8 km, což by ukazovalo na možnou identitu s Anamem. Osídlení bylo jen o něco menší než město Nicopolis ad Istrum ze 6. st. v severní Thracii a také primární opevnění Justiniana Prima/Caričin Grad ze stejné doby. Působivá fortifikace větší stavby a pravděpodobně hustá zástavba v jejím interiéru ukazuje, že místo mělo jistou důležitost. Bylo navíc v antice blíže moři a řeka Sourvala byla splavná proti proudu až k Louloudies. Oblast byla také vhodná pro intenzivní zemědělství a také významná svou produkcí soli. V 6. a 7. st. avarské vpády a usazování Slovanů znamenaly ohrožení v zásobování měst včetně Soluně a přítomnost opevněného osídlení by místu dávala funkci útočiště pro okolní venkovské obyvatelstvo, stejně jako bezpečné místo pro skladování zemědělských produktů. Zajímavá je sama o sobě také přítomnost tak velkého opevněného osídlení v těsné blízkosti quadriburgia v době, kdy nedaleká Pydna byla v závěrečném úpadku. Podle jedné teorie se stalo Louloudies sídlem biskupa z Pydny právě v této nepokojné době – quadriburgium by podle toho bylo jeho rezidencí obsahující palác a katedrálu.

Bibliografie:

Marki 1993, 223-234; Poulter 1998, 463-512; Sodini 1997, 462 n. 109;
www.nottingham.ac.uk/archaeology/research/balkans/greece/gcount.html;
users.forthnet.gr/kat/dimal/englishversion.htm:

I.1.4 Nea Anchilaos

V Nea Anchialos v Thessalii se nacházela budova biskupství snad na místě, kde byly objeveny pozůstatky velké dvojpodlažní budovy, zhruba 100 severně od Basiliky A. Stavba měla půdorysu do T a celkové rozměry 22,6 x 17,5 m; byla obklopena ohradní zdí a doprovázena sekundárními menšími budovami.

Bibliografie:

Pallas 1968, 356

I.2. Konstantinopol

První zmínka o episcopiu se váže k biskupovi Nektariovi (381-397), kdy „dům biskupa“ vyhořel. Jeho poloha není známa, snad se nacházel u Hagia Eirene, která byla první katedrálou Konstantinopole. V době Jana Chrysostoma (398-404) měl palác více než jedno podlaží a obsahoval také vedle obytných místností i reprezentační sál (*triklinos*) pro audience. Zda se rozkládal stále ještě na sever od Hagia Sofia, nebo již na jih od ní, jak tomu bylo jistě od 6. st., není zřejmé. Stejně tak nám písemné prameny nesdělují, zda biskupská rezidence shořela společně s katedrálou při nepokojích r. 404, kdy na biskupském stolci seděl právě Jan Chrysostomos.

Je velice pravděpodobné, že biskupský palác shořel při povstání Nika společně s katedrálou. V 6. st. byl označován termínem *episkopion*, zatímco později se objevuje obvyklé označení patriarchát (*patriarchikos oikos* v Theofanově kronice z ran. 9. st.). Prameny se výslovně nezmiňují o stavbě nového biskupského paláce v souvislosti s novostavbou katedrály za Justiniana po r. 532, ale taková stavební aktivita se zdá pravděpodobná. Palác stál evidentně v r. 553, kdy v jeho velkém sále zasedalo 168 biskupů během koncilu.

Jan z Efesu ve své kronice zmiňuje přestavbu či dostavbu patriarchátu za císaře Justina II. (565-578) a patriarchy Jana Scholastika. Tyto práce pravděpodobně zahrnovaly zřízení sálu a s ním spojených místností zdobených mozaikami a se stěnami obloženými mramorem, umístěných nad jižním vestibulem a modifikovaným vrcholem jihozápadního rampové schodiště vedoucího na galerii chrámu. Obvykle jsou identifikovány jako malý a velký secreton patriarchátu (Mango 1959, 52-56; Cormack a Hawkins 1977).

Největší a nejreprezentativnější sál patriarchátu (určený mimo jiné pro synody) se od 7. st. nacházel v budově tzv. Thomaites, pojmenované buď po patriarchovi Tomáši I. (607-610) nebo Tomáši II. Podle pozdně byzantských pramenů byla tato budova obrácena jednou ze svých fasád na náměstí Augustaion, které po 6. st. bylo jedním ze dvorů Hagia Sofia. V přízemí nebo suterénu se nacházela patriarchální knihovna a Thomaites byl spojen (snad vícepatrovým koridorem) s jižní galerií katedrály (Guilland 1969). Patriarchát se od justiniánovské doby nacházel v těsném sousedství a na jih od chrámu a v 7. st. jedna z jeho částí hleděla také na chrámové atrium. R. Stichel nedávno odůvodněně navrhl, že Justiniánův senát na náměstí Augustaion, který se z pramenů vytrácí po vládě tohoto císaře, se stal od 7. st. známý jako Thomaites zbytky jeho portiku se dochovaly až do novověku (Stichel 2000).

Jihozápadně od Hagia Sofia, v oblasti patriarchálního paláce, se nachází budova pravoúhlého na půdoryse oktogonu vepsaného do čtverce, v rozích rozšířeného o půlkruhové niky a

s apsidou orientovanou na východ. Tato stavba je obecně identifikována jako baptisterium. Podle stavební techniky v něm užití (čistě cihlové zdivo s občasnými vyrovnávacími řadami kvádrů) je datovatelná do 6. nebo nejpozději ran. 7. st. Jako baptisterium sloužila jistě ve středně byzantské době, ale původně se mohlo jednat o jeden z recepčních sálů episcopia, protože v době Justiniana se baptisterium nacházelo podle pramenů na severní straně Hagia Sofia. (takové umístění vyplývá i z několika dalších pramenů) a plán této budovy je shodný jak s některými sakrálními stavbami, tak i s pozdně římskými recepčními sály či dokonce palácovými vestibuly (Dark a Kosteneč 2007).

Nezanedbatelná část patriarchátu se dochovala do dnešních dnů v jihozápadním rohu katedrály. Tvoří ji klenuté místnosti na dvou podlažích, z nichž jeden sál v prvním patře flankuje bývalé atrium. Místnosti spolu pravděpodobně komunikovaly točitým schodištěm, které se nacházelo v místě jihozápadního minaretu a vedlo pravděpodobně až do místností na boku sálu nad jihozápadním vestibulem. Nedávné sejmutí novodobých omítek umožnilo identifikaci zbytků dalšího velkého, dvojpodlažního sálu v tomto umístění (britsko-český projekt podporovaný GA UK a Late Antiquity Research Group; předběžné výsledky in: Dark a Kosteneč 2007). Ten byl obdélného půdorysu se šířkou 10 m a předpokládanou délkou ca. 20 m. V interiéru byl nejspíše členěn na tři části, z nichž dvě krajní byly zaklenuty valenými klenbami a střední buď klenbou křížovou, nebo nízkou kupolí. Zda byl tento reprezentační prostor identický se sálem zmiňovaným v době koncilu r. 553 nebo s velkým secretem patriarchátu nelze zatím určit.

Oproti dnešnímu stavu byla tato stavba v jihozápadním rohu Hagia Sofia, zahrnující sál na dvou podlažích a po jeho stranách rozmístěné menší místnosti, mnohem větší a rozkládala se dále ve směru na jih a západ. Do jisté míry se pro ni jeví paralelou episcopium z řeckého města Christianou (Christianoupolis) na Peloponnesu. Zde se dvojpodlažní biskupský palác (nezachován, znám z vykopávek) nacházel před západní fasádou středně byzantského kupolového kostela (obě úrovně rezidence spojeny s narthexem chrámu). Pravoúhlá stavba obsahovala několik navzájem propojených místností klenutých jak valenými klenbami tak i kupolemi. V přízemí se nacházely sklady a místo pro služebnictvo a biskupský aparát, v prvním patře byla vlastní biskupská rezidence. Do horního podlaží vedla dvě schodiště: jednak to bylo exteriérové od jižní strany narthexu a jednak schodiště umístěné v jedné z čtvercových místností v interiéru paláce (Pallas 1968, 368).

Menší, ale luxusní sál zv. Thettalos (evidentně na základě výzdoby thessalským mramorem) byl určen pro audience za účasti menšího počtu osob (Pallas 1968, 341). Jeho poloha není známa; poprvé zmiňován v 9. st., ale mohl být klidně starší.

Ostatní prostory pozdně antického patriarchátu známe pouze z kusých zmínek v pramenech, aniž by bylo zřejmé jejich umístění a architektura. Byly to jednotlivé úřady zajišťující ekonomickou a správní agendu patriarchátu (oikonomeion, sakell, protekdikeion, chartophylakion) a také sakrální prostory, mezi nimiž jsou jmenovitě známy kaple zasvěcené P. Marii (snad od patriarchy Sergia z ran. 7. st.), sv. Theofylaktovi (pol. 10. st.) a sv. Alexiovi. V sousedství kaple sv. Theofylakta byly malé místnosti blíže nespecifikované funkce (kellia) a tyto prostory byly blízko cesty, kudy se ubíral císař z katedrály do svého paláce (Pallas 1968, 344). Doposud řádně neprozkoumané prostory v jihozápadním vnějším opěrném pilíři obsahují na úrovni galerie Hagia Sofia kapli na půdoryse modifikovaného kříže s kupolí a obdélný sál. Tento opěrný pilíř je sekundární ve vztahu k justiniánovskému chrámu, ale bližší datace nebyla zatím ustavena – jeho celocihlové zdivo ukazuje buď na 6./ran. 7. st. nebo pak na 10. st. Uvedená kaple má zbytky mozaik na stěnách a pravoúhlá místnost fresky. Hypoteticky by se v případě mohlo uvažovat o kapli sv. Theofylakta, která, jak uvedeno výše, byla v blízkosti cesty z velkého sekretu do císařského paláce a měla v bezprostředním sousedství prostory, které neměly sakrální funkci (místnost s freskami?). Další možností je, že kaple je totožná s eukteriem Bohorodičky, založené snad patriarchou Sergiem I. (610-638). Thomaites byl poškozen velkým požárem r. 1203, který předcházel plenění Konstantinopole křižáky. Patriarchální palác nicméně fungoval jako sídlo latinského biskupa během křižácké okupace a i později jsou v písemných pramenech zachyceny stavební aktivity uvnitř patriarchátu (Pallas 1968, Guiland 1969). Konstantinopolský episkopální palác od 6. st. dále, soudě podle zachovaných částí, nebyl budován v tradici římských peristylových domů, ale spíše složen z jednotlivých místností a sálů na přinejmenším dvou podlažích, tvořících kompaktní trakty spojené jak s atriem tak i s galerií katedrály.

Bibliografie:

Janin 1962, 131-155; Pasadios 1976; Pallas 1968, 337-346; Guiland 1969, 15ff.; Mango 1959; Stichel 2000, 1-25; Cormack a Hawkins 1977, Dark a Kostěnc 2007 – v tisku

I.3. Malá Asie

I.3.1 Afrodisias

Palácová stavba s trikonchálním tricliniem bývá poměrně často v literatuře uváděna jako biskupský palác. Nicméně hypotéza o sídle guvernéra se zdá být více pravděpodobná (viz oddíl Praetoria). Nicméně je možné, že palác se stal později v byzantské době sídlem biskupa. V 7. st. bylo město do značné míry opuštěno až na chrám a opevněné malé osídlení na kopci, kde bylo divadlo, ale palác byl kontinuálně obýván až do doby okolo r. 1200 jako přinejmenším významná část katedrálního komplexu (Ratté 2004).

Bibliografie:

viz oddíl praetoria a dále: Malaspina 1975, 97f.; Cormack 1981, 103-118

I.3.2 Aizanoi

V Aizanoi ve Frygii, dnešním Çavdarhissar, byl v caldariu lázní z císařské doby asi už v 5. st. zřízen chrám a ve vedlejších lázeňských prostorech obytné místnosti. Podle analogií z jiných částí římského světa je možné uvažovat o rezidenci vestavěné sekundárně do lázeňského komplexu – podobná adaptace zaznamenána archeologicky v Trevíru (nedostavěné císařské lázně) a snad i v Serdice/Sofii (komplex u sv. Jiří) a v písemných pramenech např. v Antiochii (praetorium ustavené ve starších lázních).

Bibliografie:

Naumann 1984, 379-389

I.3.3 Efes

Efes prezentuje příklad, kdy pro biskupství bylo využito starších staveb, které byly k tomuto novému účelu adaptovány. Biskupská rezidence byla hned za chrámem Panny Marie v centru antického města. Mariánský chrám, zván také koncilní, pochází podle vykopávek až z konce 5. st. Komplex byl vestavěn do starší císařské stavby (snad městská basilika) o celkové délce 265 m a šířce 29,6 m, ležící severně od přístavních lázní. V západní části budovy o délce 145 m byla zřízena basilika s atriem a ve zbytku (ca. 120 m) biskupská rezidence. Zatím byla ale

odkryta jen malá část paláce: Na východě celý komplex končil apsidovým sálem flankovaným vždy dvěma úzkými místnostmi, před tím se nacházel peristylový dvůr s místnostmi okolo jeho dvou bočních stran. Palác byl ve svém uspořádání determinován starší stavbou, do které byl vestavěn (využití starších staveb pro biskupská sídla v té době ne netypické). Palladius nás informuje, že za biskupa Antonina (391-400) byl v episcopiu zřízen sál zdobený sloupy. Palác měl snad více než jedno podlaží (Pallas, Reallexikon 347).

Později bylo biskupství přemístěno ke chrámu sv. Jana mimo centrum, u něhož byl již r. 565 za biskupa Jana II. zřízen sál pro soudní zasedání předsedané biskupem (audientia episcopalis). V tomto novém umístění pak nakonec ustoupilo turecké pevnosti Ayasoluq (nyní Selçuk).

Bibliografie:

Müller-Wiener 1989, 670-674; Pallas 1968, 346-348; Malaspina 1975, 95ff.

I.3.4 Iasos

V tomto městě na karijském pobřeží se byla vedle basiliky přiléhající na městské opevnění objevena budova, v jejímž horním podlaží se snad nacházel trikonch. Není nicméně jisté, vzhledem k limitovaným vykopávkám, zda máme před sebou episcopium.

Bibliografie:

Laviosa 1978, 1093ff.; Müller-Wiener 1989, 684-685

I.3.5 Milet

Komplex skládající se z obytných místností a reprezentačních prostor severně od katedrálního chrámu sv. Mikuláše nebyl zatím plně odkryt. Chrám byl (asi společně s palácem) postaven až okolo r. 600 za patriarchy Kyriaka (595-605), což, jak poznamenává Müller-Wiener, nejspíše signalizuje, že ve městě musel být ještě starší biskupský komplex. Ten se mohl nacházet severně od tzv. basiliky poblíž jižního tržiště a byl snad opuštěn už v 4./5. st. (po zemětřesení). Nový chrám v centru města byl nejprve zřízen ve starém pohanské svatyni Bakcha, aby později ustoupil uvedené novostavbě katedrály s přilehlým baptisteriem a consignatoriem. Na sever od kostela byl objeven malý peristyl s obytnými místnostmi a sálem o rozměrech 11,7 x 21,5 m vybaveným vestibulem. Dotčené prostory byly vybaveny

mozaikovými a mramorovými podlahami. Před chrámem a sálem byl ještě dvůr (atrium), který není zcela odkryt.

Bibliografie:

Výkopové zprávy in: *Istanbuler Mitteilungen* 27/28 (1977/78), 93-126; 29 (1979), 161-173; 30 (1980), 23-30; Müller-Wiener 1989, 675f.

I.3.6 Priene

Komplex zahrnující katedrálu a rezidenční sektor se nachází jižně od divadla. Chrám – trojlodní basilika – je průchodem ve své jižní straně spojen se stavbou, z níž jsou zachovány pouze základy z různých stavebních period. Ta je situována na terase (snad ještě z helenismu) nad tzv. Atheninou ulicí a skládala se z peristylového dvora, okolo jehož tří stran byly seskupeny menší místnosti a na severu otevřená hala flankovaná menšími místnostmi. Zbytky schodiště prozrazují, že zde existovalo (nejspíše) obytné horní podlaží. Na východ od kostela jsou lázně a na jih od nich gymnasion, přiléhající k biskupskému paláci.

Bibliografie:

Müller-Wiener 1989, 674f.; Wiegand a Schrader 1904, 475-486

I.3.7 Side

V Side se setkáváme s propojeným komplexem, obehnaným zdí, čítajícím katedrálu, baptisterium a vlastní obytné a reprezentační prostory. Komplex se nachází ve východní části antického města, ale vně pozdějšího opevnění, které redukovalo zmenšující značně obvod města (datace nové hradby nejistá, snad z doby arabského ohrožení na přelomu 7.a 8. st.). Hlavní vstup do biskupského areálu byl od severu, kde se nachází trojlodní basilika. Z atria kostela se branou vstupovalo do menšího dvora, k němuž přiléhala stavba s dvěma místnostmi završenými kupolemi (dle archeologů snad martyrium). Vlastní palác se nacházel dále na jihu a zahrnoval velkou cisternu, k níž se přimyká přes sérii uniformních malých místností obdélný sál s valenou klenbou. Na západní straně sálu navazují menší a větší místnosti (jedna z nich s apsidou), které jsou svým půdorysem blízké lázním v této oblasti Malé Asie (pro takovou identifikaci snad hovoří i blízkost cisterny) – je možné, že nad těmito klenutými místnostmi bylo ještě obytné patro. Dále na jih pokračuje klenutá chodba, na kterou je na

západě připojen klenutý apsidový sál flankovaný dvěma místnostmi na jedné straně a jednou úzkou s místností valenou klenbou na straně druhé. Naproti, na východě se nachází kupolová kaple (ta obsahuje mnoho spolií). Ještě jižněji je sál čtvercového půdorysu s na východě navazujícím monumentálním trikonchem jako recepčním a(nebo) hodovním sálem (ze statických důvodů se u něho předpokládá zastřešení lehkou dřevěnou kupolí). Oblast nacházející se jižně od této části paláce nebyla dosud archeologicky prozkoumaná, ale soudě podle nálezů sloupů zde mohl být peristyl. Bez řádných vykopávek zůstává také oblast ležící od toho na východ – snad zahrada, do níž vedou propracované portály od západu (spolie). Müller-Wiener poukazuje na fakt, že v paláci, pro nějž udává dataci do 5./6. st., chybí zřetelný prvek plánování jeho rozvrhu a že stavby jsou jen volně poskládány za sebe.

Bibliografie:

Mansel 1963, 16, 166ff.; Müller-Wiener 1989, 680-683

I.4. Armenie

I.4.1 Dvin

Palác odkrytý severně od katedrály pochází ve své poslední fázi ze zač. 7. st. Budova, v jádru snad už z 2. pol. 5. st. (finální podoba z 6. st.?), má půdorysné rozměry 31,18 x 31,2 m. Ve středu budovy je velký obdélný sál původně dělený na tři lodě dřevěnými podporami (střední loď je mnohem širší než obě boční), tento sál je po obou delších stranách lemován menšími místnostmi, z nichž ta v severovýchodním rohu částečně předstupuje před severní fasádu. V základech zachovány i další budovy, mezi nimi např. také martyrium.

Bibliografie:

Müller-Wiener 1989, 685-686; Khatchatrian 1971, 62ff.

I.4.2 Zvartnots

Biskupský komplex byl postaven v pol. 7. st., nicméně už v 10. st. byl v ruinách. Palác katolika, nejvyššího představitele autokefální arménské církve, byl umístěn v těsném sousedství katedrály kruhového půdorysu, zasvěcené sv. Řehořovi (kruhový exteriér, tetrakonchální jádro), a celý komplex byl v pozdější stavební fázi obehnán polygonální

hradbou. Vlastní rezidence se nachází nad starší, ne blíže prozkoumanou stavbou. Palác byl postaven na půdoryse do písmene L a zahrnoval obytné místnosti s lázněmi a několik sálů různých půdorysů, z nichž ten nejrepresentativnější měl obdélný půdorys (snad v interiéru dělen pilíři) a byl zakončen apsidou na exteriéru pravoúhlou a v interiéru půlkruhovou.

Bibliografie:

Kleinbauer 1972, 245-262; Müller-Wiener 1989, 685f.

I.4.3 Aruch (Tališ)

Aruch se nachází na jižním úpatí hory Aragats. V 5. st. zde bylo zimoviště královské armády a v pozdním 7. st. fungoval Aruch jako hlavní město. Jihovýchodně od katedrály (jednoduchá hala s kupolí) se rozkládalo episcopium, které bylo částečně odkryto na přelomu 40. a 50. let 20. st. Hlavním recepčním prostorem biskupství byl sál obdobného půdorysu jako v Dvin. Druhá stavba měla obdélný půdorys a její klenby se opíraly o čtyři pilíře (později byla využívána k obranným účelům).

Bibliografie:

www.armeniapedia.org

I.5. Syrie, Palestina a Arábie

V této oblasti zachováno mnoho kostelů a mezi nimi i poměrně dost katedrálních, ale jen málo k nim náležejících biskupských rezidencí je známo. V Syrii a Palestině se často setkáváme se dvory, které byly připojeny ke kostelům a okolo nichž obíhaly obytné a hospodářské místnosti. Takové stavby většinou sloužily jako kláštery, obydlí kléru či hostely pro poutníky. Nicméně při nedostatku epigrafických nálezů mohou být někdy zaměňovány s episcopii. (Müller-Wiener 1989, 687f.)

I.5.1 Apamea

Biskupský palác přiléhá k tetrakonchální katedrále a celý komplex zabírá dvě insuly nacházející se podél decumanu. Katedrála, která se nenachází zcela uprostřed, má atrium na severní straně a připojenou kapli na východě, v jejímž sousedství je baptisterium.

V severovýchodním rohu komplexu je malý dvůr obehnaný místnostmi, což se jeví jako funkčně samostatný dům (podle Müller-Wienera snad jako sídlo administrativy spojené s biskupstvím). Další administrativní prostory a vlastní biskupská rezidence jsou umístovány více na západ: Za řadou pravoúhlých malých místností podél decumanu je vnitřní dvůr, okolo něhož obíhají místnosti a pojí se k němu také lázně; více na jihu je další dvůr s místnostmi. Chybí zde ale velký reprezentativní sál, což by se dalo vysvětlit tím, že komplex není celý odkrytý. Jako v některých jiných městech (např. Milet, Afrodisias) jsou kostel a k němu náležející rezidenční stavby vestavěny do staršího městského organismu.

Bibliografie:

Müller-Wiener 1989, 688-690; Balty 1981, 105ff.

I.5.2 Bosra (Bostra)

V Bosře (dnešní Busra-eski-Sham), hlavním městě římské provincie Arabia od r. 106, bylo sídlo biskupa (metropolita provincie Arabia) už od 3. st. V 6. st. konfrontace mezi Chalkedonskými a Monofysity vedla k vytvoření duální církevní hierarchie: lídr Monofysitů byl v jižní zóně Syrie měl titul "biskup Bosry", zatímco ten chalkedonský zůstal sídlit ve městě jako hlava provincie Arabia.

Prosperitu města dokládá i epigrafický materiál a ukazuje se, že kulminovala za Justiniana I. V r. 541 byly přestavovány hradby (po perském nájezdu na Syrii), přičemž je výslovně zmíněn biskup, který stavební práce financoval. Biskup byl tedy v 6. st. dominantní postavou života města (Foss 1997, 238f.). Největší stavební činnost pozdní antiky byla ve východní části města, kde oblast okolo nabatejského oblouku byla do značné míry přestavěna: Nedávné vykopávky zde odhalily velký chrám čtvercového půdorysu (strana 45 m), uvnitř něhož bylo kruhové sloupořadí o průměru 30 m a půlkruhové exedry vyplňovaly rohy; kancelí na východě vedlo do kněžiště se synthrononem. Celá stavba měla na západě propylaie se schodištěm. Tento chrám byl větší než chrám sv. Sergia, Bakcha a Leontia, který byl dříve považován za biskupský (snad spíše poutním centrem). Je tedy odůvodněný předpoklad, že tento nově objevený chrám byl katedrálou Bosry. Poblíž katedrály a se stejnou orientací jako ona se nachází luxusní palácová stavba jednou stranou přiléhající na boční ulici a obsahující dvě až pět podlaží – tzv. Trajánův palác. Právě blízkost katedrály naznačuje, že by mohlo jít o sídlo metropolitního biskupa. Společně s ještě další stavbou stejné orientace umístěné více na

jih je to svědectvím, že tato oblast byla významně přestavěna snad v pol. 5. st., aby pojmula nový církevní komplex (Dentzer 1989).

Biskupové jsou doloženi v Bosře jen do začátku islámské nadvlády, což svědčí o jistých obtížích církevní organizace v prvních letech islámské vlády. Katedrála se ale ukazuje jako funkční ještě minimálně staletí – konec pro ni asi znamenalo velké zemětřesení (Foss 1997, 243). Biskupský palác (tzv. Trajánův palác), který je mimořádně dobře zachovaný, má půdorysné rozměry 50 x 33 m; stavebním materiálem jsou pečlivě opracované basaltové kvádry. Vstup do něho byl v západní straně, která je však nejvíce narušena. Místnosti paláce jsou seskupeny ve dvou křídlech na severní a jižní straně kolonádového dvora (bez důkladného archeologického průzkumu nelze stanovit, zda šla kolonáda jen na třech stranách dvora nebo i podél západní vstupní strany) Na východní straně byla jen pasáž za kolonádou spojující obě křídla paláce. Fasády křídel do dvora byly komponovány jako dvojpodlažní kolonády; na východní straně byla v spodní úrovni arkáda s pilíři a nad ní nejspíše sloupová kolonáda. Rezidenční část paláce měla od dvou do čtyř podlaží. V rozích paláce byly věže o pěti podlažích vtažené do půdorysu budovy (fragment zdi s oknem na nejvyšší úrovni zachován). Největší a nejdůležitější místnosti byly v jižním křídle. Plán publikovaný Butlerem je rozdělen na severní a jižní část paláce, přičemž ta jižní zachycuje půdorys 1. patra a ta severní zase jen přízemí, což bylo to dáno nepřístupností některých částí stavby v jeho době, kdy ruiny paláce byly stále obývány (stejná situace trvá dodnes).

Severní křídlo (označení prostor převzato z Butlerova plánu): Místnost K dělena obloukem na dvě takřka stejné části – ta blíže dvoru měla rovný strop, zatímco ta vzdálenější měla valenou klenbu. V horním podlaží té vnější části spodní místnosti K odpovídala místnost s výškou rovnající se výšce celého podlaží, zatímco nad tou vnitřní částí byly v patře nad sebou dvě místnosti. Takové členění, jaké je v horním podlaží, bývá časté v domech v jižním Hauranu. S místností K sousedil velký sál dělený obloukem. Jeho stěny mají okna do flankujících místností a klenutý strop je vyšší než místností na obou stranách, takže v horním podlaží k němu z menších bočních místností musely vést schody. Místnosti na horní úrovni, které flankují sál na jeho východní straně, byly na celé hloubce křídla dvojpodlažní. Západní strana severního křídla není zachována a Butler ji rekonstruoval symetricky s tou východní. Butler rozpoznal podobnost v plánu severního křídla paláce s jinými syrskými domy, jako např. v Umm el-Jimal (Butler 1907, 257).

Východní fasáda paláce byla tvořena plnou stěnou s nikami, před níž byla kolonáda, pravděpodobně o dvou podlažích hledící na ulici (Butler ji rekonstruoval na základě fragmentů nalezených v okolí).

Jižní křídlo paláce: Výrazným rysem jeho horního podlaží je velký sál půdorysně jakási varianta trikonchu. Vstup do sálu byl na severní straně z horního podlaží kolonády dvora. Jeho základem je čtverec, který je na bocích rozšířen o apsidy a na jižní straně, na hlavní ose, o něco užší pravoúhloú místnost s okny do exteriéru paláce. Butler ve své publikaci podotýká, že podle toho, co bylo možno pozorovat v přízemí, bylo prostor pod sálem půdorysně utvářen podobně. Na východ od velkého sálu vyplňoval tvar půdorysu křídla ještě jeden sál, dělený obloukem a mající výšku jednoho podlaží, a pak dvě menší místnosti o dvou podlažích na jeho jižní straně. Na západ od západní apsidy velkého sálu je na fasádě otevřená lodžie se dvěma sloupy a dvěma polosloupy a na jih od lodžie opět dvě menší místnosti, podobně jako na východní straně křídla. Klenby apsid byly zřícené již v době Butlerova průzkumu; místnost na jih od centrálního prostoru velkého sálu měla nejspíše plochý strop z desek.

Půdorys jižního reprezentačního křídla paláce dává Butler jako prototyp pro hlavní křídlo praetoria Qasr ibn-Wardan. Butler datoval palác v Bosře podle provedení kamenné architektonické výzdoby do rané doby římské nadvlády v Syrii (např. detaily menšího řádu kolonády paláce vykazují podobnost s detaily kolonády nad caveou divadla Bosry). Lokální tradice nazývající palác Trajánovým je nekriticky Butlerem přijímána jako poukaz, že stavba byla vybudována prvním římským guvernérem oblasti Arabia jménem tohoto císaře (Butler 1907, 259). Recentní práce se přiklánějí k pozdější dataci paláce, nejspíše do 5. st. (Dentzer 1989, Foss 1997 – viz výše). Důkladný stavebně historický a archeologický průzkum, který by byl vodítkem k přesnějšímu časovému zařazení stavby, nicméně stále chybí.

Bibliografie:

Butler 1907, II, A, 4, 256-260; Dentzer 1989, 13-34; Late Antiquity, 348; Foss 1997, 237-245

I.5.3 Gerasa

Archeologové provádějící vykopávky v okolí katedrály označovali jako obydlí kléru malé místnosti na sever od atria a přiléhající lázně jako biskupské. Müller-Wiener věrohodněji navrhuje, že recepčním sálem episcopia by mohl být apsidový sál na jih od atria katedrály, původně označovaný jako kaple, a ostatní místnosti přiléhající k atriu by tvořily obytnou část biskupovy rezidence.

Bibliografie:

Müller-Wiener 1989, 691f.; Crowfoot in: C.H. Kraeling 1938, 201ff.

I.5.4 Jeruzalém

Jádrem patriarchálního paláce v Jeruzalémě byl chrám Božího hrobu (Anastasis), ke kterému byla přistavěna katedrála okolo r. 328 a nejspíše i vlastní rezidence. O architektuře paláce nejsou bohužel písemné zprávy ani zatím nebyl archeologicky prozkoumán a přesněji lokalizován. Jako patriarchát bývá označována malá budova o půdoryse písmene L, nacházející se za rotundou Anastasis. Nicméně zdá se být příliš malá a nevhodná pro obydlí a úřední rezidenci tak významného biskupství.

Bibliografie:

Müller-Wiener 1989, 691; Pallas 1968, 336-337

I.5.5 Rusafa/Sergiopolis

Skupina místností jihovýchodně od závěru katedrály zasvěcené sv. Sergiovi je považována za rezidenci biskupa. Hlavním prostorem v této skupině, která je průchody spojena s chrámem, zdá se podle všeho být velký apsidový sál. Umístění episcopio v těsném sousedství kostela je v souladu se syrskou tradicí, kdy obydlí kléru bylo hned vedle kostela.

Bibliografie:

Müller-Wiener 1989, 690; Pallas 1968, 348

II. Biskupské rezidence latinského západu

II.1. Itálie

II.1.1 Grado

V Grado bylo episcopium obýváno krátkodobě biskupem z Aquilei, když v 5. st. Attila vtrhl do Itálie, a pak v 6. a 7. st. za langobardské invaze. Bylo situováno na jižní straně chrámu sv. Eufemie v malém prostoru uvnitř opevnění. Objeveny byly zbytky triclinia vedle katedrály, se kterou bylo spojeno dvorem. Pozdější rozšíření chrámu zničilo jednu stranu triclinia. Nicméně z toho, že jsou zachovány dvě apsidy na bocích sálu se usuzuje, že se jednalo pěti apsidovou

stavbu jako v Ravenně. Další velký sál v gradském episcopiu (10 x 10 m) byl vybaven hypocaustovým vytápěním nalezena – mohl být součástí obytných prostor nebo i lázní.

Bibliografie:

Miller 2000, 20 a 34

II.1.2 Neapol

Neapol je dalším z mála příkladů v Itálii, kde je doloženo episcopium jak v písemných pramenech tak i archeologicky. Biskup Vincentius (554-78) zbudoval baptisterium a vedle něho accubitum, jehož fragmenty se objevily při vykopávkách u sakristie v 19. st. V apsidě sálu odkryta mozaika s kantharem a nápisem vztahujícím se k biskupovi; jako celek triclinium nebylo nicméně vykopáno. Další zmínky o stavební aktivitě v biskupském paláci pocházejí až z 8. st. V té době biskup Štěpán II. (766-794) přidal apsidu k některé starší stavbě, postavil dvě věže a kapli sv. Petra (na fasádě vyobrazení šesti ekumenických koncilů). Ke kapli přistavěl rozsáhlé solarium, o němž se předpokládá, že to byl balkón či terasa. Pavel III. (794-819) zmiňovanou kapli vyzdobil a také vybudoval sýpku někde poblíž vchodu do biskupství.

Bibliografie:

Miller 2000, 34, 57

II.1.3 Poreč (Parenzo)

Toto biskupství na východním adriatickém pobřeží spadalo pod patriarchát v Aquillei a reprezentovalo středně velké a bohaté episcopium. Obýváno je souvisle od 6. st. Pozdně antická audienční hala je dvojpodlažní stavbou přístupnou přes vestibul z atria katedrály. Sál má apsidu a v jeho středu je po čtyřech podporách v každém z obou podlaží; tyto podpory nesou strop a podlahu horního podlaží, respektive střechu. Sál je flankován dvěma dlouhými halami s apsidami (3,5 a ca. 4 m šířky a 13 m délky). V hlavním zhruba čtvercovém prostoru byla audienční síň: Hierarchicky významnější bylo horní podlaží (piano nobile) přístupné z přízemí původně schodištěm umístěným v půlkruhové apsidě a kopírujícím její tvar. Schodiště ústilo na jedné straně horní úroveň apsidy, vedle niky tímto schodištěm obkroužené. Prostor před apsidou na horním podlaží byl ceremonielně oddělen od zbytku sálu

trojarkádou nesenou sloupy. Jídelna, ložnice, sklady a úřady byly asi v sekundárních apsidových prostorech na bocích sálu.

Bibliografie:

Matejčić a Chevalier 1998, 355-65; Miller 2000, 36; Bertacchi 1985, 361-412; Di Brazzano 1997, 647-651

II.1.4 Ravenna

Ravenna byla námořním centrem adriatické oblasti od 1. st. př. n.l.; od 3. st. byla hlavním městem provincie a od Honorio hlavním městem západní říše (od r. 402). Místní biskup se ale stal metropolitou až r. 546. Liber Pontificalis ravennského arcibiskupství sepsaná Andrei Agnella (9. st.) popisuje biskupský palác jako komplex obehnaný zdí a obsahující stavby z různých dob; lázně byly vně staré římské městské hradby, nicméně uvnitř pozdně antického města. Růst biskupského komplexu byl pozvolný a ne plánovaný; jak vypadal ve 4. st. za biskupa Ursina (Ursus) není známo.

První větší dodatek k episcopio samému byl za biskupa Neona r. 458, kdy byl zřízen sál nazývaný Quinqueaccubita. Tato stavba se nacházela na jižním boku katedrály s orientací na západ a vchodem na východě (Deichmann 1974, 194). Jak její název napovídá byl to sál v tradici pozdějších římských triclinií s více apsidami a půlkruhovými lehátky – stibadii. Neon zvolil pět apsid nejspíše asi jako aluzi na počet pěti při rozmnožování chleba Kristem pro učedníky (Miller 2000, 22). Výzdoba sálu: opus sectile na podlaže, obrazové cykly s poukazy na jídlo a textové odkazy na biskupskou autoritu (identifikace biskupa s Petrem, princem apoštolů; byl zde i nápis přející biskupovi Neonovi dlouhého žití – v duchu obvyklých připitků na hostinách - Deichmann 1974,196). Biskup ležel při jídle v apsidě na hlavní ose sálu a hostina byla do značné míry prezentací hostitelovi moci a autority , jako v sekulárních aristokratických rezidencích pozdní antiky.

V pozdním 5. st. je zaznamenán další růst komplexu: Petr II. (494-520) byl zodpovědný za trojpodlažní stavbu u Porta Salustra. Pravděpodobně to byla původní brána starého městského opevnění (ve zdi vedle věže je průchod o šíři 5,7 m který byl později zmenšen) a že pak biskupský palác zabral a zrušil původní ulici běžící od této brány (Deichmann 1974,193). Věž u této brány ve starém římském opevnění sloužila jako schodiště propojující mezi sebou různé části komplexu. Stavební blok byl na exteriéru členěn lisénami. Má tři podlaží – nejspodnější je nyní pod úrovní spodní vody a nepřístupné, střední podlaží se sestává ze tří ne navzájem

spojených místností – střední místnost má křížovou klenbu, vstup do ní je od severu a na jihu má okno; nejvyšší patro mělo také trojitě dělení - dvě valené klenby a střední křížová, byla zde kaple. Původní zasvěcení kaple bylo Kristu, pak (snad za Maximiana) přibyl apoštol Ondřej. Podlaží pod kaplí měla výšku 3 m, v kapli byla výška stropu 5 m.

Arcibiskupská kaple byla přístupná buď ze vstupní haly/chodby s valenou klenbou či přímo z věže. Ve vestibulu je na klenbě mozaika představující Krista Victora ve zbroji; kaple má křížovou klenbu s apsidou orientovanou na severu. V předsíni kaple fragmenty podlahy z prokonnenského mramoru (Deichmann 1974, 199-204). Velký sál s vestibulem byl na středním podlaží (dnes hlavní sál Museo Arcivescovile) a jeho funkce v pozdní antice není jasná (ve středověku zde probíhaly např. soudy nebo investitury biskupových vazalů). Je možné, že sál byl původně biskupskou mensou. V Agnellově textu není řečeno v jaké vztahu byla mensa k pětiapsidovému tricliniu, ale asi sloužila pro každodenní podávání jídla, zatímco triclinium pro slavnostní příležitosti (Miller 2000, 30). Nicméně striktní rozlišení funkcí nemuselo být vždy dodržováno, protože v mense se konala hostina pro Karla Velikého v r. 787 (možné je také, že triclinium nebylo v té době funkční). Podlaží na nejnižší úrovni je dnes nepřístupné a bylo snad kuchyní či skladem.

Pozdější vivarium (identifikace této přístavby C. Riccim) bylo přistavěno na východě zmiňované budovy a byly v něm, jak napovídá jeho název, umístěny různé druhy živočichů (ryby, drůbež) pro biskupskou kuchyni. Vivarium se objevilo plně po restaurování v r. 1919. Je tvořeno řadou pilířů v přízemí které jsou spojeny oblouky a vytváří tak exedry; v čelních partiích pilířů a také v exedrách jsou ještě niky a v horním patře je niková arkáda. Již Ricci si povšiml, že stavba svou fasádou připomíná architekturu nymfeí – v exedrách asi byly bazény pro umístění ryb pro biskupskou kuchyni. Datace vivaria je pouze orientační – po pontifikátu Petra II. (494-520) a před nástupem arcibiskupa Jana (778-785) (Deichmann 1974,207). Vivarium hledělo do zahrady, která jak ukazuje Miller na příkladu z Dialogů Řehoře Velikého, nebyla jen okrasná, ale byla určena i pro pěstování zeleniny (Miller 2000, 30).

Petr II. kromě stavby kaple začal také budovat "domus que dicitur tricoli" (Agnellus), dokončovaný jeho nástupci během následujících celých 30 let. Tento trikonchální sál byl pravděpodobně na jih od věže (trikonchy byly obvyklé ve vilách a palácích od 4. st., v biskupských palácích přítomny v některých stavbách na řeckém východě). Trikonch byl dokončen biskupem Maximianem (nnn-mmm), který ho nechal vyzdobit podobiznami sebe a svých předchůdců na biskupském stolci.

Biskup Victor (537-544) rekonstruoval lázně vedle severního limitu komplexu. Lázně byly postaveny ve 4. či 5. st. a kněží z města se zde zadarmo mohli koupat dvakrát až třikrát týdně.

Soudě podle provedených vykopávek lázně svou strukturou, velikostí a provedením jsou srovnatelné např. s lázněmi pompejských domů a jestliže byly umístění vně biskupství měly snad poloveřejnou funkci.

Salutatorium je zmiňováno např. v dopise Řehoře Velikého či pak Agnellem. Ten druhý o jeho poloze nic specifického neříká, ale se vši pravděpodobností bylo blízko katedrály. Za Agnella odtud stále ještě začínala procesí do katedrály na mši. V tomto sále si biskup také oblékal a svlékal palium. Salutatorium bylo vlastně audienčním sálem biskupů (řecký název pro takový prostor je *aspastikos oikos*). Ze zmínky o nápisu nad jeho portálem se dá usuzovat, že biskup Felix buď starší budovu opravil nebo ji nahradil novou (Deichmann 1974, 207f.). Palác obsahoval i pokladnici (zachovala se zpráva o tom, že byzantští exarchové uložili do tzv. *cimeliarchia* 600 liber zlata - toto slovo odvozeno z řeckého termínu *keimeliarcheion*) a součástí komplexu byl i archiv (Deichmann 1974, 206).

Na přelomu pozdní antiky a ranného středověku (v 8.-9.st.) starší pozdně antické budovy ravennského *episcopia* zůstávaly nadále v užívání a přibýly k nim dokonce další stavby (Miller 2000, 57). Konkrétně se jednalo o *Domus Felicis*, který byl snad obytnou částí paláce. Nacházel se na severovýchodní straně katedrály za baptisteriem a sloužil později (12. st.) jako sál pro synody (zbourán byl ve 13. st.). Byl dílem biskupa Felixe, který ho zřídil tři roky po svém návratu z Konstantinopole, kde byl držen císařem Justinianem II. (Deichmann 1974, 206f.). Arcibiskup Valerianus (789-810) nechal vystavět *domus* – u Agnella nazýván ”nový *domus*” či ”*domus Valeriana*”, na jehož výstavbu byl použit stavební materiál ze zbouraného ariánské biskupství. Tato budova byla na místě současného biskupského paláce (zbytky v něm zachovány) tvořila jádro raně středověkého paláce. Agnellova *Liber Pontificalis* Agnella končí v roce r. 846, pak se již objevuje jen málo podrobnějších pramenů týkajících se paláce a ty se nezmiňují o případných dalších stavbách 9. a 10. st.

Bibliografie:

Deichmann 1974, 194-206; Miller 2000, 22-30

II.1.5 Řím/Lateran

Není nic známo o tom zda, Konstantin po vydání tolerančního ediktu vůči křesťanům dal okolo r. 312/13 spolu s katedrálou římskému biskupovi také palác. V této oblasti ale ještě před dokončením katedrály (zasvěcena sv. Janovi a pro rannou dobu ne tak nezvykle orientovaná apsidou na západ) proběhl církevní synod, kde papež Miltiades snad předsedal v domě

některého z křesťanských aristokratů (viz oddíl aristokratické domy, I.1.b.5 – domus Fausty). První, a to ještě nejistá, zmínka o papežském paláci pochází až z 5. století. V té době ale existovaly paláce biskupů jistě v Miláně, Ravenně či Neapoli a bylo by zvláštní, kdyby papež neměl také sídlo odpovídající jeho postavení. Několik vykopaných pozůstatků biskupských paláců z byzantské oblasti ukazují episcopium jako typický domus s lázněmi, skladišti, malými obytnými místnostmi (často v patře), někde s nemocnicí a jedním či dvěma reprezentativními sály pro audience a slavnostní shromáždění.

Stavební aktivita ve velkém měřítku je zaznamenána nicméně až od 8. st. Mezi pontifikáty papežů Zachariáše (741-51) a Mikuláše I. (858-67) se značně rozšířil pozdně antický a raně středověký papežský palác a stal se největším palácovým komplexem západu. Značnou měrou k tomu přispěly stavební aktivity Lva III. (796-816) . Po radikálním bourání a přestavbě za papeže Sixta V. (1585-90) zbyly z původního palácového komplexu privátní kaple Sancta Sanctorum spojená s původním palácovým schodištěm (tzv. "svaté schody"). Zbytky obytného paláce s tricliniem byly pak odstraněny pro zřízení volného prostranství před katedrálou za Klementa XII. (1730-43). Pro rekonstrukci původního stavu jsou k dispozici zmínky poutníků, Panviniovo popis (procházel důkladně palác okolo r. 1560), různé skici (např. pohled na severní fasádu ze skicáře Martena van Heemskerckse) a hlavně archivní plán pro nerealizovanou přestavbu navrženou za Sixta V. snad Domenicem Fontanou. V r. 1586 Fontana provedl schodišťový koridor zachovaný v současné stavbě a znovu zastřešení některých koridorů. V březnu 1586 se ale papež rozhodl pro úplnou novostavbu paláce a původní projekt rekonstrukce byl opuštěn.

Výchozí body pro recentní rekonstrukci starého paláce, jak ji navrhl Luchterhand (Luchterhand 1999, 112ff.), byly: 1) zachovaný schodišťový koridor Fontanův a Sancta Sanctorum; 2) zakreslení situace obou Lvových aul a spojujícího koridoru od Antonia da Sangallo (1512); 3) Borrominiho půdorys apsidy triclinia; 4) Fontanův plán paláce bez plánovaných dostaveb. Projekcí do společného plánu (Luchterhand 1999, obr. 4) byla získána následující situace: Vedle S. Sanctorum (A) je hala se sloupem ve svém středu (B), před ní pak stavba C obdélného půdorysu a ještě věž D, triklinium E se svými předsíněmi G a F, hlavní koridor H, stavba I, která je rozšířením palácového schodiště K za Řehoře XIII. (1572) (tedy nepůvodní přístavba), na západ je kaple sv. Sylvestra (L), věžovitá stavba v místě lomení koridoru (M) je na vedutách Heemskercka a F. Lippiho, koncilní aula (N). Takto rekonstruovaný plán ale postihuje jen jádro paláce před plánovanou přestavbou, ve stavu po dvou požárech ve 14. st. a raných novověkých demolicích za Pavla III. (1537).

papežský palác od 4. do 6./7. st.

Tato fáze není doložena hmotně (archeologie), ale dá se předpokládat, že Lateran mohl vypadat podobně jako paláce známé z ostatních starých biskupství Itálie a také východní části římského světa. Nejstarším nálezem je freska z 6. st. na zdi pod kaplí S. Sanctorum – snad byla v původním scrinium (pokladnice a archiv). Dále písemné prameny zmiňují pro tuto dobu lázně, hospic, pokladnici s místem pro insignie (vestiarium), privátní apartmány (cubicula) a také reprezentativní prostory. Mezi ty posledně jmenované patřily: **Basilica (domus) iuliae** jako snad nejstarší stavba hrající roli při uvádění papežů do úřadu a při ceremoniálnímu vzdávání pocty obrazu císaře (za Řehoře Velikého zde byly aklamovány římským senátem a klérem v r. 602 obrazy císaře Foky a jeho manželky poslané sem z Konstantinopole). B. iuliae byla postavena nejpozději okolo r. 600 (a snad možná ještě v 5. st.) a nacházela se podle jednoho pramenu z r. 687 za oratoří sv. Silvestra na konci paláce a hleděla na volné prostranství. Snad je to ta věžovitá stavba za jezdeckou sochou M. Aurelia na vyobrazení od Heemskercka - je značně krátká (snad ubouraná? nebo proporčně ve stylu Diocletianovy curie?); v kontextu pozdního paláce sice není na konci paláce, ale není jasné zda tento konec nebyl v 6./7. st. právě zde a místo koncilní auly nebylo v té době prázdné). B. iuliae byla při papežských volbách asi místem odkud nový papež přijímal aklamace od těch, co byli shromážděni na volném prostranství před palácem. Pohled na tuto oblast od F. Lippiho ukazuje v této stavbě zazděnou lodžii asi vedoucí na balkón. Blízko tohoto sálu byla poprvé v 7. st. zmiňovaná oratoř sv. Silvestra (více na východ) se sousedícím původním úzkým schodištěm krytým portikem vedoucí do patra koridoru. Dále zde byla **Basilica Vigilií**, nejspíše postavena papežem Vigiliem (537-555) jako audienční a hodovní síň. **Basilica Theodori**, snad nazvaná podle papeže Theodora (642-649), byla situována v oblasti vstupu do palácového komplexu, kde byla vzdávána pocta papeži pod ikonami dvou apoštolů a kde se také konal první římský synod v r. 745. Tento sál se nacházel dále na východ od B. iuliae; podle středověkých ceremoniálních knih byl "u koridoru mezi kaplí Silvestra a S. Sanctorum". B. iuliae a B. theodori byly zmiňovány občasně ještě ve vrcholném středověku. Koridor jako spojovací prvek reprezentativních a kultovních staveb byl charakteristický pro Lateran už v 6./7. st., pokud ne dříve (vícepodlažní stavby zde mají paralelu už ve starším komplexu v Ravenně, konkrétně v arcibiskupské kapli).

Rané 8. století

Handicapem lateránského komplexu byla jeho poloha na okraji města, kde v té době byl oddělen řídko obydlenou oblastí od centra a od důležitých kostelů jako S. Maria Maggiore a sv. Petr. Tyto problémy mohlo vyřešit plánované přemístění papežského sídla do centra:

Papež Jan VII. (705-707; syn byzantského správce palatinského komplexu) plánoval spíše než provedl výstavbu paláce nad S. Maria Antiqua v oblasti Domus Tiberiana či Atria Vestae (význam zmiňovaného kostela pro papežství v 8. st. je možná poukazem na to, že zde existovala nějaká správní budova místní diakonie či obytná budova pro papeže). Snaha o přestěhování paláce k Foru byla nicméně jen krátkou epizodou. Po založení kaple sv. Petra v Lateranu za Řehoře II. (715-31) začíná Liber Pontificalis s výčtem opravdu komplexních stavebních aktivit v papežském sídle, počínaje pontifikátem Zachariáše (741-751).

Lateran v 2. pol. 8. a raném 9. století

Lateran se po pádu byzantské moci v Itálii stal jediným sídlem administrativy Říma. Miller považuje možnou zchátralost lateránského komplexu za důvod k jeho rozsáhlé rekonstrukci a nové výstavbě v pozdním 8. a 9. st. (Miller 2000, 58), zatímco Ward-Perkins ukazuje spíše na ideologické důvody – konkurence mezi Lateranem a karolinskými Aachen (Ward-Perkins 2000, 340ff.). Jak uvedeno výše, renovaci paláce započal papež Zachariáš. Ten vedle B. theodori vystavěl své vlastní triclinium a nechal vymalovat portik připojený ke kapli sv. Silvestra svatými obrazy. Také zřídil před scriniem portik a věž, jejíž horní podlaží bylo komponováno jako další triclinium se symbolickým vyobrazením orbis terrarum. Výzdobou portiku náboženskými motivy a vyobrazením Krista tamtéž zaujal papež jasnou pozici vůči ikonoklastickému proudu v Byzanci - Leo III. 726 nechal odstranit obraz Krista z brány Chalke v konstantinopolském paláci (Luchterhand 1999, 114). Zbytky Zachariášova portiku jsou snad zachovány v základech Scala Sancta (portikem mohla být i část fasády stavby C v horním podlaží). Na archivním plánu je vedle S. Sanctorum dvojpodlažní sál v patře se sloupem uprostřed (B), který by mohl být totožný s tímto uvedeným tricliniem, protože v tomto prostoru se ještě ve středověku konala hostina papeže s kardinály na Zelený čtvrtek po slavnostním omývání nohou. Portik sloužil také od doby Hadriana I. (772-795) pro každodenní udělování almužen. Kaple S. Sanctorum v původním scriniu (či v jeho blízkosti), zasvěcena sv. Vavřinci, byla zmíněna poprvé v r. 768 a není jisté, zda patřila ještě do stavebního programu Zachariáše.

Luchterhand říká, že výstavba paláce neprobíhala kontinuálně v průběhu staletí, ale byla nárazová dle reprezentativních potřeb jednotlivých papežů (Luchterhand 1999, 115). Hadrián I. (772-795) obohatil palác stavebně jen skromně – pokračoval v opravách a vybudoval mramorem a malbami vyzdobenou obytnou věž u koridoru vedoucího k lázním, pro něž nechal znovu zprovoznit akvadukt. Tato věž snad na Heemskerckově a Lippiho vyobrazeních v traktu východně od vavřínecké kaple na cestě k akvaduktu. Teprve za Hadriánova nástupce Lva III. (796-816) začala velkolepá přestavba v imperiálním stylu: patří sem hlavně jeho dva

velké sály (Basilica leonina a aula koncilů), jejichž výzdoba mramory, mozaikami a malbami patří v Liber Pontificalis k nejpodrobněji popsáným. Fontanův půdorys ukazuje oba velkolepé sály připisované tomuto papeži.

Basilica leonina

Přechodem do "vnitřní" obytné (soukromé) části paláce (interior pars) byl Lvův dvojpodlažní sál s třemi apsidami přístupný z hlavního koridoru (tvořícím fasádu paláce) třemi dveřmi, za nimiž bylo ještě krátké schodiště do vestibulu. Tento reprezentativní prostor byl také přístupný z opačné strany z privátní části paláce. B. leonina byla postavena v letech 797/98 a měla půdorys modifikovaného trikonchu (spojení trojapsidového triclinia a longitudinálního sálu) a sloužila jako přijímací a hodovní sál. Vyzdobena byla opus sectile podlahou, mramorovými obklady, mozaikami a malbami. Hlavní mozaika představovala Lva III. a Karla Velikého. Liber Pontificalis říká, že papež tím vytvořil největší slavnostní sál paláce v té době. Snad tento sál měl staršího předchůdce, který byl možná příliš malý nebo ve špatném stavu. Možným kandidátem by byla B. vigilií (6. st.), která se v pramenech po 7. st. už neobjevuje: podle Jana Diakona byla také poblíž soukromých místností papeže, stejně jako audienční síň Lva III. (papež zde např. přijímal římský klérus na Velikonoce a sloužila i jako hodovní sál – v r. 663 zde byl na slavnostní hostině císař Konstans II. při svém pobytu v Římě).

Meckseper naproti tomu považuje trikonch Lva III. spíše za přestavbu nějaké starší budovy, stejný názor má i na další sál Lva III., koncilní aulu. Důvodem pro jeho tvrzení je terminologie použitá v Liber Pontificalis pro zřízení těchto sálů: Je zde užito sloveso "fieri" ukazující, podle Mecksepera, na nástavbu starší budovy – nejspíše B. vigilií, přičemž nová část by zahrnovala hlavní prostor v patře jako piano nobile (Meckseper 1998).

Sala del Concilio

Větší z Lvových sálů byl následně nazýván podle jednoho ze svých způsobů využití koncilní aulou (Sala del Concilio). Aula byla snad postavena okolo r. 802/803. Dvojpodlažní stavba měla 11 apsid, délku přes 50 m a nacházela se na severní straně katedrály, k níž byla kolmá a spojena s ní schodištěm. Monumentální účinek této stavby byl podpořen tím, že byla ze tří stran volně stojící a měla lodžii k aklamacím, hledící na Campus Lateranensis (na zachovaných pohledech je až gotické triforium, i to ale snad mělo předchůdce). Hlavní prostor se nacházel na horním podlaží. Umístění sálu kolmo k boku katedrály se vyskytovalo také v Konstantinopoli (viz výše I.2 v katalogu).

Obohacení tradičního basilikálního půdoryse (bez konch 12,75 x 51,83 m) o boční apsidy poskytl místa pro odpovídající počet hodovních stolů s lehátky s možností hierarchického

odstupňování hostů v závislosti na vzdálenosti od papežského stolu v centrální apsidě. Při běžné velikosti jídelních lehátek (*accubita*, při půlkruhovém tvaru zvaná *sigma* či *stibadium*) tak bylo v aule přinejmenším 130 míst (je známo, že na Velikonoce v hlavní apsidě ležel papež s jedenácti vysokými kleriky, jako připomínka Poslední večeře Krista s apoštolý). Pro mytí rukou sloužil porfyrová nádržka uprostřed auly. Dva volné sloupy za vstupním portálem podle Panviniova popisu nesly emporu (pozdější středověký dodatek?). Výzdoba sálu byla pokračováním výzdoby v menší aule, kde se nacházela scéna rozeslání apoštolů. V bočních apsidách byla kázání apoštolů, hlavní apsida obsahovala dedikační vyobrazení s Kristem, Marií, apoštolý a dalšími svatými. Nápis v hlavní apsidě vzýval Krista k ochraně domu a stolovníků (podobně invokace v aristokratických tricliniích římských domů).

Popis průběhu samotných hostin pochází sice až z 12. st., ale používané archaismy ukazují na starší základ. Velké svátky měly hostiny rozděleny do obou vzpomínaných sálů Lva III. (Luchterhand 1999, 118): vánoční hostiny 25. a 26. prosince byly v menší B. leonina (snad z klimatických důvodů), zatímco velikonoční hostina byla ve velké aule a byla doprovázena hudbou a čteními (snad ze zmiňované emporý nad vstupem; oproti tomu v římských tricliniích jak jedno tak i více apsidových byl pro účel obsluhování a umístění hudebníků a tanečníků vyhrazen prostor ve středu sálu).

V ran. 16. st. již nebylo možné projít přízemím auly, protože bylo plné "massiccio" (sutin; poukaz na zřícení horního podlaží?) a že tedy přinejmenším v té době nemělo přízemí žádný reprezentativního využití. Meckseper se nicméně domnívá, že přízemí koncilní auly nebylo jen obyčejným "sklepním podlažím" s funkcí pouze podpírat horní sál, ale mělo plnohodnotné ceremoniální využití. B. iuliae (5.-6. st.) může být lokalizována přibližně do míst, kde stála později koncilní aula. Nicméně B. iuliae je zmiňována jako stojící ještě ve 12. st., takže nemohla být případně zbourána při stavbě tohoto většího sálu Lva III. Oba sály tedy mohly stát v těsné blízkosti, nebo, jak navrhuje Meckseper, mohla být starší B. iuliae zvýšena o patro, přičemž by horní podlaží neslo název Sala del Concilio (Meckseper 1998, 121-122). Ordo Cencius ze 12. st. obsahuje itinerář cesty papeže s císařem od sv. Petra do paláce, podle něhož oba se svými doprovody vyšli po hlavním palácovém schodišti a pokračovali do hlavního sálu (Meckseper: koncilní aula). Císařovna pak ale byla vedena dolů do B. iuliae, kde se účastnila hostiny s biskupy a kam za ní následoval i císař po té, co papež odešel do svého apartmá. Meckseper toto interpretuje tak, že koncilní aula Lva III. nebyla vlastně novostavba, ale jen nástavba už existující b. iuliae - autor dělá rozdíl mezi slovesy pro stavební činnost na základě případů v Liber Pontificalis a odlišuje "fieri" jako přístavět, což je užito v případě koncilní auly, a "a fundamento fieri" jako vystavět (od základů). Vzhledem

k tomu, že přesná poloha B. iuliae a její forma nejsou známy, ani koncilní aula se nezachovala a citovaný itinerář je příliš neurčitý, nelze Meckseperovu hypotézu vyloučit, ale ani potvrdit. Multiapsidální sály typologicky shodné s koncilní aulou jsou však doloženy již přinejmenším od 5. st., což by dávalo uvedenému hypotéze určitou váhu: Konstantinopol – Triklinos 19 Akkoubita v císařském paláci, sedmiapsidový sál v severní části Antiochova paláce (rozměry podobný koncilní aule: 12,4 x 42,2 m); Ravenna – Domus quae vocatur quinque accubita; sál u katedrály v Grado; Dům Bakcha Djemile (Alžír); Řím - S. Balbina, SS. Quirico e Giulitta (nicméně jejich niky jsou spíše architektonickým procleněním zdi ve stylu císařské architektury než aby byly určeny pro umístění stibadií), v 8. st. vzpomínán sál tohoto typu u sv. Petra jako accubita, který Řehoř III. (731-41) renovoval. Všechny uvedené sály byly jednopodlažní.

Jiný názor má Ward-Perkins (Ward-Perkins 2000, 340ff.), který vidí v obou sálech Lva III. novostavby ideologicky odrážející nástup papežství jako hlavní politické síly v Itálii v té době a také jako soupeření Říma s Konstantinopolí a Aachen. Lateránský modifikovaný trikonch předcházel stavbu sálu s velmi podobným půdorysem v Aachen (kterou tak nejspíše do jisté míry architektonicky inspiroval a která byla provedena v mnohem monumentálnějším měřítku). Stavba auly s 11 apsidami v Římě může pak být chápána jako gesto, které mělo opět překonat stavby na dvoře Karla Velikého a vyrovnat se obdobnému sálu byzantských císařů v Konstantinopoli (19 akkoubita).

Oba sály Lva III. byly spojeny koridorem a velká aula byla přístupná také úzkým koridorem se schodištěm o 26 stupních vedle své hlavní apsidy z katedrály (což dle archivního plánu by ukazovalo na výškový rozdíl mezi přízemím a patrem ca. 5 m – Meckseper 1998, 121). Prameny hovoří o tom, že Lev III. nechal starší portik renovovat a prodloužit, a tak komplex paláce rozšířit na západ. Páteří starého paláce byl portik z 6./7. st., který poprvé za Lva III. nesl jméno macrona, pravděpodobně podle obdobné stavby (makron) v císařském paláci v Konstantinopoli (Luchterhand 1999, 115) nebo podle křídla spojujícího sál v byzantském patriarchátu nesoucí jméno Thomaites s chrámem Hagia Sofia. Lev tedy asi postavil jen tu část patrového portiku, která pak vedla od toho staršího ke vchodu do auly koncilů. Ke stavebnímu programu Lva III. patřila i kaple archanděla Michalela.

Řehoř IV. (828-844), jak nás informuje Liber Pontificalis, přidal další, rozměrově menší, trikonch hned severně od toho zbudovaného Lvem III. (výzdoba: mozaika v jedné z apsid, jinak malby) a ve stejné části paláce zřídil i apartmán (poblíž Sancta Sanctorum). Restauroval i další staré části paláce (zchátralé i poničené) a opět u Sancta Sanctorum zřídil tři hostinské pokoje (Miller 2000, 59).

Lateran za Lva III. – možné předobrazy pro architekturu papežského paláce

B. leonina s funkcemi audienčního i hodovního sálu odpovídá typologicky trikonchálním sálům římských a byzantských rezidencí. Její apsidy s průměrem ca. 7 m jsou velikostí srovnatelné s typickými apsidami sálů římských vil a paláců, v nichž se předpokládá nebo je jisté umístění půlkruhových lehátek a stolů. Rozdílem je ale v tom, že, jak je vidět na archivních plánech lateránského paláce, jsou dvě boční apsidy poměrně dost vzdáleny od hlavní apsidy na ose sálu, na rozdíl od příkladů standardních římských trikonchů, v nichž byly apsidy těsně u sebe pro těsnější styk hodovníků. Zdá se, že Lev III. spojil římské trikonchální triclinium s longitudinální audienční halou (Luchterhand 1999, 117), která byla z římských paláců a vil dobře známa a byla často vybavena předsíní s protilehlými apsidami (přijímací sály např. auly římských domů změněné na kostely jako S. Andrea in Catabarbara, S. Balbina, SS. Quirico e Giulitta). Ravennský palác či vila v Piazza Armerina a praetorium či biskupský palác v Afrodisias a episcopium v Side ukazují oba uvedené typy sálů ještě jako separátní místnosti, i když vedle sebe umístěné (Luchterhand 1999, 117). Na druhou stranu je možné, že to nebyla inovace stavitelů Lateranu v ran. 9. st., ale půdorysný model vytvořený již dříve: Sedmi apsidový sál v severní části Antiochova paláce v Konstantinopoli, který představuje dostavbu z pozdějšího 5. nebo ran. 6. st., ukazuje první z dvojic naproti sobě umístěných bočních apsid poměrně značně vzdálenou od hlavní apsidy sálů. Triclinium Justiniana II. z konce 7. st. v císařském paláci v Konstantinopoli snad mělo také takový půdorys spojující v sobě apsidovou halu a trikonch (viz Kostěnek 2004, 14).

Společný ceremoniální banket kleriků a palácových úředníků na Velikonoce v Lateranu snad vznikl pod vlivem císařské praxe v Konstantinopoli, jak je zaznamenána v De Cerimoniis a Kletorologiu. Lev III. tyto hostiny pořádal v jedenácti apsidovém tricliniu, tzv. Sala del Concilio. Benediktovo Ordo (kniha papežských ceremonií z doby okolo r. 1140) výslovně hovoří o večeři při níž zúčastnění leží podle starého římského zvyku, což jinak už v té době nebylo praktikováno (ještě karolinské miniatury to hojně zobrazují, ale spíše jako archaismus citovaný ze starších vyobrazení než jako obraz živé praxe. Např. Luitprand při návštěvě Konstantinopole v r. 948 mluví o takovém způsobu stolování jako o něčem nezvyklém a archaickém. Na druhou stranu nelze ani vyloučit, že snad to byla obecná praxe církevních hostin na velké svátky zachovávaná na západě už před Lvem III. (předkarolinská ordines vzpomínají accubita poblíž baptisteria na velikonoce, Řehoř III. /731-41/ nechal nějaká accubita renovovat v blízkosti chrámu sv. Petra, biskupské paláce v Ravenně a Neapoli měly takové sály nejspíše funkční i v post-římské době). Nicméně to, že 11 apsidový sál byl pro tento účel nástupci Lva III. opuštěn (opět takto používána až za Lva IV.) možná ukazuje na to,

že tento archaický zvyk hodování nebyl ani v té době běžný a že aula svým tvarem i využitím byla inovací v papežském paláci té doby (Luchterhand 1999, 118).

Vzor pro koncilní aulu je tedy pravděpodobně možno spatřovat v sále 19 Akkoubita (lat. decanneacubita) v císařském paláci v Konstantinopoli (Krautheimer 1966). V Konstantinopoli byla jednotlivá stibadia ve dvou řadách v apsidách podél dlouhých stran sálu, císařské akkoubiton bylo na ose sálu v hlavní apsidě se zvýšenou podlahou. Konaly se zde bankety v době dodakaameronu (12 dní vánočních svátků), kdy císař s 12 hosty jako apoštoly ležel a hodoval. V 19 akkoubita byl nejspíše vchod na severu a hlavní apsida na jihu – ta měla privátní vchod pro císaře z obytné části paláce. Obdobně v koncilní aule vedlo úzké schodiště od čelní apsidy do katedrály a bylo používáno pro soukromou cestu papeže do secretariua chrámu po velikonoční hostině. Vstupní strana sálu také ukazuje paralely mezi oběma stavbami: vstupovalo se mezi dvěma sloupy – tedy existovaly tři průchody do sálu; v 15. st. je zmiňována před vchodem do auly porfyrová deska v podlaze a je i na skice Pompea Ugonia – podobná ceremoniálně vyznačená místa byla i v císařském paláci v sále Justiniana II., Konsistoři, před Chalke a také před Magnaurou. Dalším možným císařským motivem bylo triforium na vstupní straně auly, které se otvíralo na campus – jak podotýká Luchterhand (Luchterhand 1999,120) mělo snad také paralelu v Konstantinopoli v tzv. heliaku před 19 Akkoubita hledícím na velký dvůr zvaný Tribunal se vstupem přes portik běžící před vzpomínaným tricliniem. Na tomto místě je nutné upozornit na to, že lateranské triforium má s Konstantinopolí spíše paralelu na ideologické bázi jako místo, kde se císař či papež ceremonielně objevovali před dvořany a lidem. Nicméně v císařském paláci se takové místo nazývalo heliakon, což v byzantských textech naznačuje terasu (snad podium před vchodem do paláce spojené s Tribunalem schodištěm) a ne balkon (ten řecky jako parakryptikon), což lateranské triforium v podstatě bylo.

Balkón na lateranský campus před koncilní aulou by pro svou dominantní polohu využíván pro aklamace po zvolení papeže římským lidem. Poprvé byly tyto aklamace zaznamenány na otevřeném prostranství před palácem za Štěpána III. v r. 769 (snad tedy ještě z basiliky papeže Julia). Taková imitace císařských ceremonií konstantinopolského dvora (aklamace nového císaře v Tribunálu paláce) byla v souladu s podvrhem tzv. Konstantinova věnování Lateránu a moci nad Římem papeži. Tato tendence kulminovala právě za Lva III., kdy vrcholila centralizace římské církve a její vystupování jako reprezentanta světské moci. Lvův předchůdce Zachariáš (741-52) ve své stavební činnosti také hleděl ke Konstantinopoli: mimo jiné vystavěl portik a věž, kde umístil zábradlí a bronzové dveře a nad nimi obraz Krista, v čemž je možné spatřovat imitaci palácového vestibulu zvaného Chalke s tím, že ikona

Krista v té době zničená v císařském paláci potvrzovala na lateranské bráně ortodoxii Říma (Ward-Perkins 2000, 331).

Odraz politické role papežství v architektuře a umění

Od pozdějšího 8. st., když se papežství stává hlavní politickou silou v Itálii, objevují se zesílené tendence v umění a architektuře hledající intencionálně inspirace v imperiálním Římě a Byzanci. Manifestací toho byla nákladná přestavba Lateránu. Velikost a monumentalita reprezentativní části Lateránského paláce přelomu 8. a 9. st. (oba sály Lva III. spojené dlouhým koridorem) ukazují na rostoucí úlohu ceremonií na papežském dvoře – císařský vliv na formu těchto procesí má jistě spojitost s falsem tzv. Konstantinovy donace (datované okolo r. 760/770). Imitatio imperii se také projevilo v názvu Lateránské rezidence, která velmi často charakterizována jako palatium. Z dochovaných či archeologicky prozkoumaných staveb je ilustrativním příkladem těchto tendencí v římském okruhu kostel S. Prassede od papeže Paschalise I. (okolo r. 820) se svými mozaikami a antikizujícími maskami na římsách (ty také v S. Martino) či dvojpodlažní aristokratické domy na Nervovo fóru (znovupoužitý římský stavební materiál; také spolie s architektonickou dekorací, portiky na fasádě do uliční části) (Mitchel 1999, 102).

Bibliografie:

The Book of Pontifs (Liber Pontificalis) 1989; Luchterhand 1999, 109-122; Belting 1978, 55-83; Lauer 1911; Geertman 1975; Krautheimer 1987, 355ff.; Ward-Perkins 2000; Meckseper 1998, 119-128

II.2 Balkán

II.2.1 Justiniana Prima/Caričin Grad

Justiniana Prima (6. st.) jako nově založené město mělo pravidelný plán, i když s odchylkami způsobenými vývojem a také podmínkami terénu: hlavní tepna procházející městem ústí na kopci do kruhové plazy vedle opevněné akropole. Justinian původně plánoval, že ve městě bude sídlit praetoriánský prefekt Illyrica, z čehož ale sešlo. Nicméně Justiniana Prima se stala sídlem arcibiskupa. Zhoršující se bezpečností situace v této oblasti říše vedla nakonec k úplnému opuštění města v 7. st. (biskup se naposledy objevuje v pramenech na zač. 7. st.).

Episkopální komplex zabírá celou opevněnou akropoli. Plocha uvnitř opevnění je dělena na dva sektory ulic, která vede od brány komplexu. Severní sektor zahrnuje rezidenční a administrativní stavby, jižní katedrálu (trojlodní basilika s atriem) a dvě sekundární stavby. Stavba jižně od atria a narthexů chrámu je interpretována jako consignatorium pro biskupské audience. Je tvořena obdélným sálem s pravoúhlou apsidou, který na jihu flankují dvě s ním propojené pravoúhlé místnosti a na západě mu předchází vestibul otevírající se do exteriéru třemi průchody. Sál má stejnou délku jako obdobná stavba v jihozápadní části města (tzv. principia), tedy 20,5 m, ale je o něco širší (11 m oproti 9 m). Na jižní straně katedrály se nacházelo ještě baptisterium s půdorysem vepsaného quadrilobu.

Severní sektor zahrnuje tři budovy navzájem spojené portikem ulice, jejichž hlavní vchody se do něho otevírají. Střední budova je největší a tvoří ji velký pravoúhlý sál s pravoúhlou apsidou směřující na sever. V sousedství apsidy jsou na bocích sálu připojeny dvě pravoúhlé místnosti, které se do sálu otevírají celou svou šířkou a tvoří spolu s apsidou na ose zakončení sálu křížového půdorysu. Východní místnost má dveře do exteriéru, stejně jako hlavní apsida na své západní straně. Sál je ještě na své západní straně flankován třemi malými místnostmi spojenými s ním dveřmi. Sál měl podlahu vyhřívanou hypocaustem a zdobenou mozaikami. Východní budova je tvořena dvěma navzájem propojenými místnostmi. Mezi ní a velkým sálem je vestavěna ještě jedna místnost, která obsahovala schodiště vedoucí do horního podlaží východní stavby a jejíž dveře jsou blízko dveří východní stavby otevírajících se do prostoru mezi hradbou akropole a střední a východní stavbou. Komunikace mezi těmito stavbami byla možná tedy jak z uličního portiku tak i přes volnou plochu mezi nimi. Velký sál, východní stavba a místnost, která obě spojuje tvořily separátní komplex uvnitř akropole oddělený od západní poloviny severního sektoru zdí. Západní stavba ve své centrální části vykazuje symetričnost: střední pravoúhlá místnost je flankována dvěma podlouhlými místnostmi a na severu se otvírá do koridoru s dveřmi do exteriéru. Obě flankující místnosti jsou přístupné pouze z uličního portiku, stejně jako další dvě místnosti připojující se k centrální části stavby na východě a západě (ta obsahovala schodiště).

Bavant (Bavant 2004) si klade otázku, zda severní sektor byl vůbec určen jako sídlo biskupa a ne původně pro pretoriánského prefekta Illyrica, který podle Justinianovy novely měl ve městě sídlit, a zda tedy episcopium nebylo vně hradeb akropole. Bavant předkládá hypotézu, že přinejmenším určitá část episcopia mohla být severně od akropole a s ní spojena malou branou v opevnění (návrh odůvodňuje také prostorovými nároky administrativy arcibiskupství s tak velkou jurisdikcí).

Vzhledem k tomu, že se transfer prefektury ze Soluně do Justiniana Prima nekonal, byl biskup, podobně jak je doloženo i z jiných měst, klíčovou osobou i civilní správy města. Proto se zdá být odůvodněné, aby měl svou rezidenci vedle katedrály přímo na akropoli. Sál jižně od chrámu se jeví jako prostor pro veřejné audience, zatímco sál ve východní části severního sektoru možná fungoval jako recepční místnost s více omezeným přístupem veřejnosti. Východní stavba severního sektoru ve svém přízemí nevykazuje rezidenční funkci a je proto možné, že obytné místnosti se nacházely v patře, do kterého vedlo schodiště z místnosti na západní straně stavby (Sodini 1997, 445).

Bibliografie:

Bavat 2004 - www.archeographe.net/article100.html; Kondić a Popović 1977, 37-41, 316-318; Sodini 1997, 445f.

II.2.2 Salona

V Saloně bylo episcopium situováno na severní straně východního rozšíření původního města (*urbs orientalis* či *urbs nova*); na západě byl ohraničen městskou hradbou a na východě úzkou ulicí a ohradní zdí. Biskupský komplex tak měl charakter opevněné a separované enklávy uvnitř města. Velkou část tohoto prostoru zabírají dva kostely – trojlodní basilika (katedrála) a chrám křížového půdorysu, baptisterium s připojenými stavbami a tři oratoře. Mezi oběma kostely a také hlavně severně od basiliky podél ulice je množství staveb s nyní těžko rozlišitelnými stavebními fázemi, v nichž je spatřováno episcopium (tato skupina budov obsahuje i lázně). Jeho část vznikla ze dvou starších domů. Na jihu se nachází sloupový zdůrazněný vstup následovaný osově rozvinutým rampovým schodištěm vedoucím k velkému sálu, na severu jsou skladiště, na západě zahrada. Některé části byly dvojpodlažní, jak ukazuje schodiště vedoucí z tzv. dvora katechumenů – v této části snad byl ubytován klérus a nacházela se zde i hospodářské a správní prostory. Horní podlaží paláce bylo spojeno s katedrálou a baptisteriem. Nápadná je absence opravdu monumentálního sálu v episcopiu v Saloně. Müller-Wiener v souvislosti s tím uvažoval, zda některé z tzv. oratorií nemělo ve skutečnosti jeho funkci (Müller-Wiener 1989, 666).

Bibliografie:

Müller-Wiener 1989, 664-666; Pallas 1968, 359-361; Gerber 1917, 100ff.

II.2.3 Stobi

Domus interpretovaný jako episcopum se nacházel vedle katedrály a ve srovnání s ostatními palácovými stavbami ve městě je skrovnou stavbou, hraničící svou užší stranou s hlavní ulicí. Jeho hlavní apsidový sál má připojeny menší místnosti a tento komplex je spojen galerií (ca. 24 m dlouhou) s exedrou s menším apsidovým sálem při ulici. Jestli k paláci patřily i zbytky odkryté na sever od biskupského paláce, mezi ním a tzv. theodosiánským paláce, mohou potvrdit jen další průzkumy. Müller-Wiener podotýká, že biskupský palác mohl být i jinde, např. na jih nebo západ od katedrály (nález části stavby – snad dvora; Müller-Wiener 1989, 659).

Bibliografie:

Müller-Wiener 1989, 657-659; Radošević a. Wiseman 1973, 233-268, hl. 255

II.3 Severní Afrika

II.3.1 Djemila/Cuicul

Episcopium zaujímá relativně velkou plochu na svahu v jižní části tohoto antického města nacházejícího se na území dnešního Tunisu. Do jeho komplexu, zřízeného snad už v zač. 5. st., vedou dva vstupy: První, na konci úzké uličky, má charakter propylonu se dvěma sloupy a poskytuje přístup ke dvěma kostelům a baptisteriu. V blízkosti baptisteria se nacházely ještě lázně. Druhý vstup je tvořen portálem-exedrou v plném zdi a navazuje na něj koridor (či ulice), děleným na tři lodě, na jehož konci je schodiště vedoucí do malého peristylu vedle většího chrámu. Východní průčelí komplexu na svahu je akcentováno apsidami obou chrámů a malými kaplemi. Západně od kostela B je kupolové baptisterium, na jih od něho je trojlodní sál s navazujícími místnostmi - tato část označovaná jako vlastní rezidence biskupa a byla z výše zmiňovaného koridoru-ulice přístupná přes malý peristyl. Na jih od pětিলodní basiliky (kostel A) je situována řada místností s malým dvorem, u nichž se předpokládá úřední charakter nebo využití jako sklady. Jak daleko na sever sahalo episcopium není bez dalšího průzkumu určit.

Bibliografie:

Müller-Wiener 1989, 694f.; Pallas 1968, 365-366; Lassus 1965, 591ff., 607ff.

II.3.2 Hippo Regius

Možný biskupský palác označován v literatuře jako "Insula chrétienne". V komplexu se nachází kostel, který byl postaven na místě staršího domu užívaného sekundárně jako křesťanská svatyně. V areálu je těžké přesně určit, jak se stavební aktivita vyvíjela, stejně jako jeho přesné hranice. Zdá se, že původně zde bylo osm až deset samostatných domů, které pak byly následně spojeny v jeden komplex určený snad právě pro biskupa (barvířské dílny a dům na jihozápadě do něho možná už nepatřily). Funkce místností okolo chrámu je na některých místech nejasná, nicméně západně od něho je ale možné rozpoznat reprezentační část s peristylovým dvorem a trikonchem. Dvůr s přiléhajícím trikonchem a menšími místnostmi, jak je patrné z publikovaného plánu, asi patřil ke starší stavební fázi a byl později na dvou stranách zrušen a modifikován jako úzké vstupní koridory. Na dvou užších stranách původního dvora byly exedry. Apsidy trikonchu byly v interiéru vizuálně odděleny od centrálního prostoru vždy dvěma sloupy. Zda byl trikonchální sál recepčním prostorem episcopia nebo kultovní místností (memoria) nebylo archeology bezpečně určeno. Na severovýchodní straně trikonchu byl samostatný, snad obytný blok ohraničený decumanem a utvářený okolo atria se čtyřmi sloupy a bazénem uprostřed. Tyto výše popsané prostory společně se zalomeným koridorem, který poskytoval přístup z decumanu, a místnostmi v rohu insuly na rohu decumanua cardo minor bývají označovány jako vlastní biskupská rezidence. Jedna z exeder dvora se zdá být tribunálem pro soudní zasedání biskupa a menší místnosti okolo něho by pak mohly mít funkci archivu a knihovny. Stavba se dvorem nepravidelného půdorysu na západ od trikonchu snad mohla sloužit jako obydlí kléru. Na druhé straně původního dvora (naproti trikonchu) byly dílny a také lázně.

Bibliografie.

Müller-Wiener 1989, 695f.; Pallas 1968, 357-359; Marec 1958, 23-181

II.3.3 Sbeitla/Sufetula

Biskupská rezidence v antickém městě Sufetula v Byzaceně (dnešní Sbeitla v Tunisku) může být snad ztotožněna s ruinami stavby obdélného půdorysu s různě velikými místnostmi jednoduchých půdorysů, vybudované paralelně s chrámem a od něho oddělené uličkou.

Severně od této stavby byly ještě lázně, snad náležející také biskupství. Během vykopávek byly objeveny nápisy se jmény biskupů (ne *in situ*).

Bibliografie:

Pallas 1968, 356

II.3.4 Tebessa

V principu se biskupství v Tebesse podobá svým charakterem episkopálnímu komplexu v Timgadu. Také zde byly sakrální stavby a prostory biskupovy rezidence obehnané hradbou (věže vtaženy do půdorysu opevnění), ohraničující mírně lichoběžníkový prostor. Dominantní postavení ve středu komplexu měla katedrála, k níž se připojovaly baptisterium, kaple a stavba půdorysu vepsaného trikonchu do čtverce (interpretována jako memoria, možná ale mohla být recepčním sálem). Podél vnějších obvodových zdí katedrály byly úzké místnosti na způsob cel, snad pro ubytování poutníků. Rezidenční budova biskupa byla dvojpodlažní. Stejně jako v Timgadu se předpokládá, že komplex ubytoval také malou vojenskou posádku. Pro dostatečnou soběstačnost biskupství byla před atriem katedrály ve dvoře zbudována velká otevřená cisterna.

Bibliografie:

Pallas 1968, 365-366; Ballu 1897

II.3.5 Timgad

V Timgadu donatistické episcopium (postavené na konci 4. st.) tvořilo opevněný komplex nacházející se vně města. Půdorys episkopálního komplexu měl rozměry ca. 100 x 50 m a byl obehnaný zdí. Uvnitř se nacházela basilika, baptisterium, recepční sál, úřední místnosti a další sekundární stavby. Vlastní obydlí biskupa bylo v severozápadním rohu opevnění a sestávalo se z místností seskupených okolo malého peristylu. Některé místnosti měly mozaikové podlahy a předpokládá se i existence druhého podlaží nad některými částmi přízemí. V severovýchodním rohu se nacházely místnosti sloužící pro ubytování malé vojenské posádky.

Bibliografie:

II.4 Zaalpí

II.4.1 Trevír

Rezidence nazývaná Mediolanum a patřící trevírskému biskupovi Nicetiovi (+566) je detailně popsána Venantiem Fortunatem (Carm. 3.12; originální text dotčené pasáže a její překlad do němčiny in: Meckseper 1994, 163-164). Nicetius byl významnou osobou předkarolinské doby v Trevíru a mj. nechal rekonstruovat velký dvojitý chrám-katedrálu v Trevíru, který byl více než století v ruinách. Podle tradičních interpretací tohoto textu byla zbudována na skalnatém kopci, na jehož vrcholu bylo biskupovo sídlo (domus, casa, aula), které mělo více podlaží a sloupy na fasádě. Mediolanum bylo obeháno hradbou s třiceti věžemi, dosahující Moselly. U hlavního vstupu byla věž s kaplí.

Fortunatův popis bývá interpretován v tom smyslu, že se spíše jedná o přestavbu starší římské pevnosti pro rezidenční účely biskupa. Nicméně, Meckseper přišel nedávno s velmi zajímavou teorií, že Mediolanum mohla být náročně architektonicky pojatá vstupní brána do Trevír v jihovýchodní části města. Tato brána, která se bohužel nezachovala, nesla jméno Porta Alba a byla podle všeho podobná stále stojící bráně Porta Nigra. Fortunatův popis Mediolana vykazuje nápadně mnoho podobností právě s architekturou uvedené zachované brány římského městského opevnění (dvě věžovitá křídla o několika podlažích spojená o něco nižším traktem; exteriér brány je artikulován polosloupy a půlkruhově zakončenými okny). Navíc je známo, že ve středověku u Porta Alba se nacházel kostel sv. Kříže (zachován jen jeho přestavěný románský nástupce) a dále také, že v pramenech je od 8. st. vedle tohoto kostela zmiňována opevněná rezidence (castellum), náležející biskupům. Místo, kde Porta Alba stála, bylo v post-římské době vzdáleno od obydlené části města, která se oproti římské době značně zmenšila. Všechny tyto skutečnosti hovoří ve prospěch Meckseperovy identifikace Mediolana s branou porta Alba.

Bibliografie:

Samson 1987, 293; Meckseper 1994, 161-169

C. Post-římská Itálie – od Ostrogótů do ca. r. 800

1. Historický úvod

Mezi r. 300 až 800 postupně Itálie přestala být centrem říše a stala se hraniční oblastí zmítající se mezi zájmy cizích mocí – mezi Byzancí, která si na ni činila nárok jako na historickou část Římské říše a Franky završujícími své císařské nároky korunovaci Karla Velikého v Římě na Vánoce 800. Ve 4. st. byla Itálie prosperující a bezpečná a císařové zde často sídlili, ačkoli více v Miláně než v Římě. Toto se dramaticky změnilo během 5. st. poznamenaného ztrátou okolních provincií a konečně i útoky barbarů na její území (stěhování dvora do bezpečnější Ravenny). V roce 476 byl poslední římský císař Romulus Augustulus sesazen herulským velitelem jeho armády Odoacerem, který pak ustavil nezávislé království v Ravenně pod teoretickou suverenitou východního císaře.

Poměrně záhy byla Itálie ovládnuta jiným germánským národem – Ostrogóty. Ti měli zpočátku statut spojenců ve východní části Římské říše/Byzance. Jakmile ale byli sjednoceni, byli příliš velkou politickou silou a proto je východní císař Zeno raději poslal do Itálie, kde pod vedením Theoderica vytvořili historicky druhý gótský stát mezi r. 489 a 493. Ostrogótská Itálie se vyznačovala jistou konsolidací státní správy, zažila Itálie období nového rozkvětu, prosperitu a stabilitu: administrativní a sociální struktura země byla zhruba taková jako ve 4. st, byly raženy kvalitní zlaté mince, diplomacie s Konstantinopolí byla permanentní. Hlavním městem zůstávala, jako v pozdně Římské době, Ravenna – král provedl přestavbu císařského paláce a na svou dobu poměrně rozsáhlou obnovu veřejných staveb na různých místech Itálie. Ravenna ale nebyla jedinou Theodericovou rezidencí – čas od času se i s dvorem přemísťoval do Pavie či Verony, snad aby byl více ve spojení s gótským osídlením v jejich okolí.

V raném 6. st. vzestup Franků na žebříčku politických sil Evropy destabilizoval visigótský stát v jižní Galii a to dovolilo Theodericovi sjednotit všechny Góty pod jednu vládu. Jeho království bylo rozšířeno až do jižní Galie, kde byla ustavena provinční správa navazující na tradiční prefekturu v Arles. Tento superstát ale nepřežil jeho smrt a následné byzantské tažení (536-562) ostrogótský stát zničilo úplně.

Invaze Justinianovy armády v r. 535 ukončila toto poměrně pro Itálii klidné období a začala vleklá válka způsobující značné škody a zchudnutí všech vrstev obyvatel. Poslední gótská posádka se vzdala v r. 562, ale už r. 568 Langobardi se zmocnili severní části Itálie a založili

království s hlavním městem v Pavii a k tomu se připojili volně dvě vévodství na jihu (Spoleto a Benevento). Během pozdního 6.st. a v 7. a 8. st. byla severní a střední Itálie pro Byzanc okrajovou provincií s hlavním městem v Ravenně (archeologie ukazuje v době byzantského exarchátu jasné zchudnutí a úpadek města). Ravenna nakonec padla pod náporom Langobardů v r. 751, ale jižní Itálie byla nadále pro Byzantskou říši důležitá – nebyla zde tak napjatá vojenská situace a ekonomický význam pro císaře (tak i pro církve v čele s papežem) byl nepodcenitelný. Bohatství a bezpečnost Sicílie dokonce lákala císaře Constanta II. k myšlence přemístit sem hlavní město, když Egejská oblast byla pod přímou hrozbou ze strany Arabů, Avarů a Slovanů. Vzdálenost od hlavního města (Konstantinopole) byla příčinou toho, že lokální problémy začaly být řešeny svépomocně místní italskou elitou a tak zvláště papež se zabýval zabezpečením města Říma jak po stránce dodávek potravin tak i bezpečnosti. Do 8. st. se papežové de facto stali vládci střední Itálie, což pak nárokovali i oficiálně (falsum tzv. Konstantinovy donace).

Tato staletí byla svědky i markantní změny sociální, když zmizela postupně senátorská aristokracie jako sociální i politická skupina (Justiniánské války a následná provincializace Itálie toho byly příčinou). Symbolicky, krátce před r. 638 byla opuštěná budova římské curie změněna na kostel S. Adriano in Foro. Přinejmenším od pol. 7. st. nebyla již Itálie ovládána tradiční římskou občanskou aristokracií s vysokou kulturou, ale militarizovanou elitou, ať už byzantskou či langobardskou. Vysoká úroveň kulturního života přetrvávala takřka jen v církevním prostředí (velký nárůst klášterů). V 7. a 8. st. nejsou známky velkého bohatství v Itálii (kromě Sicílie a královských a papežských rezidencí), ale už v 8. st. začíná být vidět zárodek budoucí prosperity hlavně měst ovládajících obchod (jako např. Benátky).

Bibliografie:

Brown 1984; Wickham 1981; Late Antiquity, 475, 520; Liebeschuetz 2000, 16f.; Pohl 1997

2. Ostrogóti

Pro formování Theodericova profilu jako patrona umění a obnovitele římských monumentů byl podle všeho rozhodující jeho pobyt v Konstantinopoli, kde strávil několik let jako rukojmí na dvoře císařů Lva I. a Zena před tím, než byl vyslán do Itálie proti herulskému králi Odoacerovi (Johnson 1988, 73). Ačkoli si Theoderic neuzurpoval titul císaře a mluvil o sobě jako o králi, tak svým jednáním a činy by mohl se řadit mezi významné římské císaře: Za jeho

vlády Itálie zažila poslední období prosperity před vleklými gótskými válkami, které měly pro Itálii zdrcující následky.

Po té, co Theoderic získal kontrolu nad Itálií, vyžádal si z Konstantinopole císařské "ozdoby paláce" (jak se uvádí v *Excerpta Valesiana*) – snad to byla insignia označující důležitost jeho rezidence. Později se mu dostalo uznání jeho vlády v Itálii od císaře Anastasia. Není doloženo, že by svůj palác nazýval "sacrum palatium", ale je na druhou stranu známo jeho označení jako "divina domus" a je doložen i přívlastek "posvátný" dokonce v jiných souvislostech spojených s jeho osobou a dvorem (respektoval ale např. výsadu císaře že mince nesou císařský portrét) (Johnson 1988, 75).

Theoderic byl znám jako "amator fabricarum et restaurator civitatum", který "nova construere, sed amplius vetusta servare" (Ortalli 1991, 174). Stavební aktivity krále byly rozsáhlé. Patřily mezi ně mj. např. opravy starších staveb jako palác na Palatinu či císařské rezidence v Albano (starověké Aponeum u Padovy). Pavia a Verona byly jeho sekundárními rezidencemi a dostalo se jim speciální pozornosti: v Pavii vybudoval palác s trůním sálem se svým mozaikovým portrétem - palác zmiňován v *Excerpta Valesiana* a Paulem Diaconem a mozaika ještě v 9. st. biskupem Agnellem. Ve Veroně postavil palác který byl spojen s městskou branou kolonádovou ulicí (*Excerpta Valesiana*). Dále je mu připisován palác v Monze (Paulus Diaconus), který pak snad byl přestavěn langobardskou královnou Theodelindou. Méně spolehlivé prameny mluví o palácích ve Spoletu a Terracině (Johnson 1988, 77).

Vytvořil ariánské biskupské centrum jako protipól toho katolického (katedrála Haghia Anastasis, biskupský palác s klášterem a lázněmi) a přímo ve své ravennské rezidenci novou císařskou palácovou kapli "in nomine Domini Nostri Jesu Christi" (tj. S. Apollinare Nuovo). Jeho urbanistickým přínosem byla bezesporu monumentalizace hlavní tepny Platea Maior a rozšíření portikových ulic – ta jdoucí od severní části paláce k Flumen Padanae a přes řeku na pons Apollinaris (či Coopertus) do blízkosti katolického biskupství. Rozšíření portikových ulic bylo asi motivováno jeho snahou propojit nové stavby jednotícím prvkem; portiky obepínaly i palác (*portica circa palatium*; snad vyobrazeny na mozaice v S. Apollinare Nuovo). Jedna z ulic nazývaná Regia pravděpodobně ukazuje vliv Konstantinopole, nesla stejné jméno ulice poskytující monumentální přístup k palácovému vestibulu Chalke (Ortalli 1991, 174).

Ostrogóti byly ariáni, proto bylo nutné vedle starého katolického episcopia zbudovat v Ravenně také pro ariánského biskupa odpovídající rezidenci. Z ariánského biskupského paláce nezbylo nic, Agnellus ve své kronice (*Liber Pontificalis*) zmiňuje existenci kaple

v horním podlaží zasvěcené sv. Apolináři. Přetrvalo však půvabné baptisterium, vystavěné po vzoru jeho katolického protějšku.

Bibliografie:

Burns 1984; Amory 1997; Heather 1996; Johnson 1988, 73-96

2.a Královský palác v Ravenně

Nejdůležitějším stavebním podnikem v Ravenně bylo zřízení vhodného sídla pro krále a jeho dvůr (ve středověkých pramenech místo nazýváno také Regio Palatii či Theoderici Regis). *Excerpta Valesiana* nás informují o tom, že Theoderic palác sice dokončil ale „nezasvětil“ ho (vystavěl i portik okolo paláce). Cassiodorus popsal bohatost výzdoby paláce, která pak ještě o tři století později ohromovala biskupa Agnella. Limitované vykopávky na začátku 20. st. za chrámem S. Apollinare Nuovo vynesly na světlo peristylový palác se stavebními fázemi z různých dob (nejstarší z 2. st.), identifikovaný obecně jako Theodericovo rezidence (Ghirardini 1918): Theodericovo dílo byla (možná jen v případě této části komplexu) částečná přestavba a rozšíření staršího paláce. Na druhou stranu mezi archeology a historiky jsou pochybnosti o tom, zda odkrytá část městského paláce (domus) byla vůbec královým sídlem (Duval 1978); Guidobaldi se přiklání spíše k aristokratické rezidenci (viz Gelichi 2000, 110 a pozn. č. 5). Podobně nejednoznačně interpretovatelné jako zbytky odkryté při archeologických vykopávkách je i velkolepé vyobrazení královského paláce na mozaice z doby Theoderica v jeho palácovém chrámu, nynějším S. Apollinare Nuovo.

Palácový komplex pokračoval od vykopané peristylové rezidence snad v severním směru za Via Carducci: Moneta Aurea, hypoteticky identifikovaná s ruinami na křížení Via Marciani a Via di Roma, je v dokumentu z r. 572 zmiňována jako nacházející se v portiku paláce. Na jihovýchodě zase šel palác za hranici tzv. Paláce exarchů (tj. zachované průčelí pravděpodobného langobardského kostela Spasitele) a zahrnoval nejspíše Valentiniánův palác Laureto. Na východě vládní komplex snad ohraničen mořem či městskou hradbou, zatímco hranice palácového komplexu na západě se předpokládá na Via di Roma. (Johnson 1988, 82f.)

Některé části paláce a sousedních stavby ukazují vliv terminologie a funkčního uspořádání rezidence východního císařského dvora v Konstantinopoli: různě veliké dvory, brána paláce (Chalke), excubitorium (palácová garda), palácový chrám zasvěcený Kristu, veřejně přístupný prostor (v Ravenně Plateia Maior), Moneta Aurea (spojená s ražbou mincí) a cirk (naposledy

zmiňován v r. 640; nic se z něho nedochovalo, ale místní název Via Cerchio ukazuje na jeho přibližnou polohu; orientován byl asi V-Z).

Prameny uvádí pro ravennský palác vnější portiky, v čemž vidí E. Bolognesi paralelu s palácem byzantských císařů: V Konstantinopoli snad byl portiky obehnan dvůr císařského praetoria těsně za branou Chalke a pak také dvůr nazývaný Tribunalion, situovaný před Triklinem 19 lehátek (Bolognesi 2003, 115). V písemných odkazech vázících se k Ravenně se podle ní dají také rozpoznat dva analogické dvory paláce – jeden fungující jako vstupní a druhý jako velký interiérový dvůr paláce. Vstupní dvůr byl nejspíše umístěn za branou nacházející na místě později uváděném jako ad Calchi (v analogii ke konstantinopolské Chalke), kde byla část paláce u Agnella nazývaná Sigrestum (tedy pravděpodobně původně secretarium) – takový dvůr by odpovídal dvoru za branou Chalke v konstantinopolském Velkém paláci, u něhož se nalézaly jednak kasárna císařských gard a také ministerstva comitatu, která de facto tvořila secretarium. Druhý, vnitřní dvůr paláce by mohl odpovídat analogicky Tribunalu ve Velkém paláci byzantských císařů (viz níže pro podrobnější diskusi). (Bolognesi 2003, 116)

Bolognesi navrhuje (ve shodě např. s M. Johnsonem), že Scubiton a Moneta Aurea byly na sever od S. Apollinare Nuovo a ravennská palácová brána ("Chalke") a secretarium byly od něho na jih. Sídlo pro Theodericovu palácovou gardu bylo nazýváno Scubitum/Scubiton v analogii k Excubitoriu paláce v Konstantinopoli. V papyru datovaném rokem 572 je jmenována Moneta Auri v souvislosti s palácem Odoacera (tento palác se zdá být lokalizovatelný mezi Moneta Auri a kostel S. Apollinare Nuovo). V konstantinopolském císařském paláci byla obdobná stavba označována, pokud by se použilo latinské pojmenování obvyklé pro dobu jejího možného vzniku (4.-5.st.), jako Moneta Vetus či v pozdější, byzantské době jako první schola neboli Palaia Charage. *De Cerimoniis* ji popisuje jako oktogonální centrálu s kupolí, nacházející se v severovýchodní části palácového komplexu, kde byly soustředěny císařské úřady, nedaleko od Chalke a brány gard exkubitorů (založeny Lvem I.). V Konstantinopoli byla Moneta Vetus sídlem císařské mincovny od reformy Valenta (364-78), kdy ražba zlatých mincí přešla pod comitatus. Podle Bolognesi kupolový oktagon v Konstantinopoli nebyl přímo vlastní mincovnou, ale spíše Scrinium Aurae Massae, kde bylo zlato pro mince registrováno a uskladněno pod dohledem Sacrae largitiones (Bolognesi 2003, 115). O stavbě v Ravenně zvané Moneta Aurea není nic dalšího z pramenů známo – jeví se ale jako pravděpodobné, že byla také spojena funkčně s ražbou mincí a také analogicky umístěna v paláci, poblíž jeho hlavní brány a sídla palácových gard zv. Scubiton.

Jedinou systematictější archeologicky prozkoumanou částí palácového areálu je výše uvedený peristylový domus s různými stavebními fázemi. Ghirardiniho vykopávky mezi r. 1908-14 byly limitovány via Alberoni a chrámy S. Apollinare Nuovo a S. Salvatore (tzv. Exarchovský palác). Peristyl, který existoval jistě už v 5. st., byl v této době monumentalizován dodáním oktogonální fontány: umístěna ve středu peristylu a zjevně stojí na místě, kudy šel krytý průchod ve středu dvora spojující severní a jižní křídlo. Východní strana velkého peristylu byla hranicí komplexu v tomto směru. Severní křídlo bylo reprezentační: Na ose peristylu je velký apsidový sál, který vznikl zvětšením staršího sálu. Tento reprezentační prostor je flankována dvěma servisními místnostmi a na východ od něho byl zřízen trikonch jako hlavní jídelní sál - Ghirardini ho hypoteticky identifikoval jako "triclinium ad mare" zmiňované v Agnellově kronice, pro což ale chybí pádnější důkazy. Jižní rezidenční křídlo s menšími místnostmi (jedna z nich má *suspensurae*) bylo asi dvojpodlažní, jak naznačuje báze schodiště v jedné z místností. Ještě dále na jih byl další quadriporticus, z něhož byl odkryt jen zlomek. (Porta 1991, 273f.)

Mozaiky vzniklé v této fázi, která přinesla monumentalizaci domu a učinila z něho palácovou stavbu, jsou stylově zařaditelné k jiným monumentům konce 5. st. a ran. 6. st. ve městě: S. Vitale, S. Francesco, S. Apollinare in Classe. Reprezentativním příkladem výzdoby jsou např. mozaiky personifikací čtyř ročních dob nebo Bellerofont zabíjející Chimeru, nalezená uprostřed trikonchu.

Agnellus (9. st.) nejspíše ještě viděl některé poměrně dobře zachované části královské rezidence a ve své kronice dává aluzi na palácovou výzdobu: Obzvláště se zmiňuje o mozaice zobrazující Theoderica na koni (podobný obraz byl podle něho ještě v Pavii) a jeho portrétu, na němž je doprovázen personifikace Ravenny a Říma. Agnellus (*Liber Pontificalis*, 227-229): *Hic autem similis fuit in isto Palatio, quod ipse haedificavit, in tribunale triclinii quod vocatur ad Mare, supra portam et in fronte Regiae quae dicitur ad Calchi istius civitatis, ubi prima porta Palatii fuit, in loco qui vocatur sicrestum ubi Ecclesia Salvatoris esse videtur. In pinnaculum ipsius loci fuit Theoderici effigies, mire tessellis ornata, dextera manu lanceam tenens, sinistra clipeum, lorica indutus . Contra clipeum Roma tessellis ornata stabat cum asta et galea; indevero telum tenensque fuit Ravenna tessellis figurata pedem destrum super mare, sinistrum super terram ad regem properans.* Dyggve viděl v užití slova *tribunal* v případě prvního obrazu krále poukaz na to, že by se mohlo jednat o tzv. basilicu dispcopertu a udává paralelu v tzv. peristylu ve Splitu (tj. kratší kolonádě vedoucí k monumentálnímu vstupu do vestibulu reprezentačně-privátní části Diocletianovy rezidence), a obraz tedy umísťoval do štítu samotného triclinia (Dyggve 1942). Lusuardi Siena vyobrazení umísťuje

přímo nad vchod do triclinia a Duval je zase názoru, že Agnellus termínem *tribunal* míní zvýšený závěr sálu s apsidou, k čemuž se přiklání také P. Porta (Porta 1991, 274). Podle Porta je druhý jmenovaný obraz Theoderica, ten ve zbroji a doprovázený Římem a Ravennou, možné lokalizovat nad vchodem do palácového vestibulu zvaném podle monumentálního vchodu paláce v hlavním městě Byzance ad Calchi, který Theoderic na vlastní oči viděl v Konstantinopoli. Theoderic byl ale v Konstantinopoli před vládou císaře Anastasia, který měl Chalke nechat vystavět. Buď tedy stál v Konstantinopoli starší palácový vestibul na stejném místě jako Anastasiova a později Justinianova Chalke (tj. na konci posledního monumentalizovaného úseku Mese od Fora Constantini, vedle jihovýchodního rohu náměstí Augusteon), nebo Theoderic byl ovlivněn architekturou vchodu do konstantinovského paláce Dafne ze dvora zvaného Tribunal; v obou případech se nabízí hypotéza, že král byl inspirován obrazem Konstantina zabíjejícího kopím draka a doprovázeného svými syny. Palácová brána byla, jak uvádí Agnellus, na místě zvaném *secretum*, tedy vedle vstupní části paláce, kde sídlily císařské úřady. Před tímto vyobrazením krále na vchodem do jeho rezidence se ještě nacházela jeho jezdecká socha (asi původně zobrazující byzantského císaře Zena), kterou pak nechal Karel Veliký odvést do Aachen.

Vyobrazení jedné z částí paláce pocházející přímo z doby Theoderica je jedinečně zachováno v palácovém chrámu S. Apollinare Nuovo. Theodericův paláce je zde podán jako stavba se štítem neseným čtyřmi sloupy a opatřeným nápisem PALATIUM; palácová mozaika ještě doplněna o připojené portiky a symbolické naznačení města jeho branou v hradbách a stavbami uvnitř nich (obě katedrály a jejich baptisteria). Cassiodorus mluví o postavách panen s načervenalými křídly (Victorie) uplatňujících se ve výzdobě paláce a právě takové postavy nalézáme na mozaikovém zobrazení Theodericova paláce. Interpretace palácové mozaika zvláště ve vztahu k popisům v Agnellově Liber Pontificalis se značně různí. Dyggve obraz interpretoval jako basilicu discopertu, naopak Duval to považuje za zobrazení interiéru ceremoniální basiliky podané ve „zploštělé“ perspektivě s tím, že trojitá arkáda by byla před apsidou, a srovnává mozaiku s podobně se jevící iluminací v Utrechtském žaltáři z karolinské doby (Duval 1965).

Johnson ale o takové interpretaci pochybuje a poukazuje na nestandardní řešení takového interiéru s tím, že jediný jemu známý případ, kdy by byla taková arkáda v zadní části apsidového sálu je v císařském paláci Soluni, kde nicméně také narážíme na problém nekompletních vykopávek (Johnson 1988, 88f.) (je dobré podotknout, že dalším příkladem je audienční sál v episcopiu v Poreči z 6. st., kde na horním podlaží je sál od apsidy oddělen trojitou arkádou nesenou dvěma sloupy – viz oddíl biskupské paláce). Tyto interpretace

podrobil kritice De Francovich, který mozaikový obraz považuje za spodobnění hlavního vchodu do paláce se štítem, který je podán ve větším měřítku oproti architektuře připojících se portiků – zmiňovaný obraz Theoderica mezi personifikacemi obou císařských měst by podle něho byl tedy ve štítu fasády, nad branou (ve shodě s Agnellovým popisem) (De Francovich 1970). Štít nesený sloupy na mozaice ve zmiňovaném kostele byl přepracován v pozdější době, kdy došlo i vymazání postav v intercolumniích – hypoteticky by tedy mohl původně obsahovat Theodericův portrét. Johnson se přiklání k názoru De Francoviche, že mozaika zobrazuje fasádu a ne basiliku či dvůr, a domnívá se, že zde máme před sebou ravenskou Chalke, hledící na Plateia Maior v jedné linii s bývalým atriem S. Apollinare Nuovo a tzv. Palácem exarchů. Johnson se v souvislosti s takovou interpretací odvolává na Cassiodora i Prokopia, kteří průčelí paláce s jeho branou považují za nejdůležitější prvek paláce, který se uplatňuje vůči svému okolí a do jisté míry celý palác symbolizuje (Johnson 1988, 90f.). Další alternativou je, že palácová brána se obracena na via Alberoni, soudě podle orientace vykopaného palácového domu s apsidovým recepčním sálem (v obou případech by to bylo v souladu s Agnellovým tvrzením, že brána byla vedle kostela S. Salvatore, jehož průčelí se zachovalo do dneška).

Jiní, jako např. Bovini a Porta, upozorňují i na jinou možnost interpretace mozaiky: Podle ní je třeba také uvážit, zda mozaika v S. Apollinare Nuovo nezobrazuje spíše vchod se štítem do apsidového sálu a portiky tu stranu peristylu ke které byl připojen (naznačujíc tak jejich dvojpodlažnost) (Bovini 1970, 139; Porta 1991, 276). E. Bolognesi nedávno podepřela takovou interpretaci mozaiky možnou paralelou s císařským palácem v Konstantinopoli: Upozorňuje, že vyobrazení Theoderica, které bylo v tribunálu *triclinia*, nemuselo být nutně uvnitř sálu, v jeho zvýšené apsidě (podle běžného užívání termínu *tribunal* ve středověku), ale podle byzantské terminologie slovo *tribunalion* mohlo označovat celý dvůr (např. v císařském paláci; pro podium pak termín *bema*). Podle Bolognesi proslulá mozaika v S. Apollinare snad může ukazovat vchod do palácového *triclinia* opatřený štítem neseným sloupy, od něhož se na obě strany rozbíhají portiky reprezentující tu část dvora Tribunalu, která přiléhala k velkému sálu odkrytému na zač. 20. st. Theodericova paláce (Bolognesi 2003, 117-118).

Bibliografie:

Ghirardini 1918, cols. 738-838; Dyggve 1942; Duval 1965, 207-254; Duval 1978, 27-62; De Francovich 1970; Bovini 1970; Johnson 1988, 80-92; Gelichi 2000, 109-134; Ortalli 1991; Bolognesi 2003; Porta 1991

2.b Sekundární královské rezidence

Sekundární panovnické rezidence byly v Ravenně, posledním hlavním městě západní části Římské říše a pak následnických státních celků v Itálii, budovány nejen za římské doby, ale jejich výstavba pokračovala i za germánské nadvlády: Podle středověkého pramenu *Spicilegium Ravennatis Historiae* Odoaker vystavěl „*palatium super flumen Padenae, ibique moratus est...*“. Historická věrohodnost a případná možná lokace stavby není nicméně ověřitelná. Cassiodorus mluví ještě o dalším post-římském paláci v Ravenně. Podle něho v r. 536 nechala ostrogótská královna Matasunta vystavět *palatium*, o jehož výzdobě uvádí: „*renidet crusta marmorum concolor gemmis, sparsum aurum fulget ... rotatas saxorum venas musivi describunt; et totum metallicis coloribus comitur, ubi cerea pictura noscatur...*“. Jednalo se tedy evidentně o stavbu s dekorací v římském stylu, s mramory, mozaikami a zlacením. V gótské době vznikly také dvě mimo městské královské rezidence, *Palatium Modicum* v Palazzolo a vila v Galeata. (Ortalli 1991, 174f.)

2.b.1 *Palatium Modicum* v Palazzolo

Předměstský opevněný palác, sloužící jako lovecká vila, byl postaven Theodericem v době obléhání Ravenny v r. 493 na ostrově 8 km severně od města, jak informuje Agnellus. Biskup Agnellus palác (nebo spíše to, co z něho zbývalo v 9. st.) nechal zbourat, aby získal stavební materiál na zbudování jeho *domus presbiterialis* v Ravenně.

Palác byl čtvercového půdorysu s vnitřním portikovým dvorem (strana o délce 27 m), okolo něhož byly rozmístěny jednotlivé místnosti. Vchod (na způsob protyru - zbytky pilířů a pilastrů) se nacházel na západní straně, kde je fasáda flankována věží a polygonálním bastionem. Jihozápadně od paláce se nacházely samostatně stojící lázně (místnost oktogonálního půdorysu s pravoúhlou nikou - snad *caldarium*). Na jejich pozůstatcích vztyčen později kostel S. Maria *infra balneum* (zbořen v 15. st.).

Stavba v Palazzolo je typově blízká opevněným vilám jaké jsou nalezeny v Pannonii a rýnské oblasti (Maioli 1988, 93).

Bibliografie:

Ortalli 1991, 175; Maioli 1988, 90 – 93

2.b.2 Galeata

Pozdně antická rezidenční stavba v Galeata byla odkryta částečně za 2. světové války Německým archeologickým institutem v Římě. Vykopávky pokračovaly po válce mezi r. 1949-52 a nedávno byly obnoveny týmem univerzity v Bologni (od r. 1998), který potvrdil původní dataci stavby do konce 5. – zač. 6. st. (na místě bylo zjištěno i starší osídlení, mj. římská vila z 1. st.).

Budova byla nejspíše komponována okolo vnitřního dvora, jehož zachovaná strana má délku ca. 40 m. Dvůr nebyl podle všeho pravoúhlý, ale lichoběžníkový. Hlavní, severní obytně-reprezentační křídlo (ca. 33 x 14,5 m) bylo opatřeno polygonálním bastionem (zachovány jen fragmenty) a bylo děleno do zhruba čtvercových místností, před nimiž běžel nedělený prostor obsahující snad schodiště do patra (viz níže). Nejzápadnější z místností byla od sousední oddělena plnou zdí a bylo v ní schodiště dolů na úroveň snížené podlahy – snad byla kuchyní (nálezy kančích zubů). Korespondující místnost na východním konci křídla byla také oddělena zdí, ale komunikovala s centrální skupinou místností dveřmi – interpretována buď jako obytná místnost či servisní prostor. Tři střední místnosti (s hloubkou 6,3 m) byly navzájem odděleny pouze pilíři a střední z nich měla pravoúhlou niku, která se pohledově uplatňovala i na exteriéru budovy projevovala i navenek ve zdivu. V této místnosti bývá spatřován hlavní reprezentační prostor budovy (Krischen 1943, 466).

Na dvorní fasádě hlavního křídla se dá předpokládat v analogii s portikovými vilami sloupová galerie. Sloupy (a to ani jejich báze) se ale nezachovaly in situ, nicméně sloupky různých velikostí byly nalezeny zazděné v sousedních novodobých hospodářských staveních (Krischen 1943, 467; Ortalli 1991, 177). Navíc dimenze základů stavby vícepodlažnost naznačují. Druhou možností je, že v přízemí byla fasáda tvořena plnou zdí (opatřenou vchodem a okny), za níž byl vestibul, a sloupová galerie se nacházela jen v patře (eventuelně zde mohla být sdružená okna se sloupky, podobně jako v ravennských kostelech té doby či např. v apsidovém sálu vily S. Giovanni di Ruoti v Lukánii). Pokud bylo hlavní křídlo opravdu dvojpodlažní, pak by se hlavní reprezentační prostor mohl nacházet na horním podlaží (buď identických rozměrů se střední místností v přízemí s nikou, nebo širší) v analogii s jinými pozdně římskými a byzantskými paláci (S. Giovanni di Ruoti, pravděpodobný biskupský palác v Bosře, praetorium Qasr ibn-Wardan) či s jinou rezidencí gótské doby na Monte Barro.

O podlouhlé místnosti v sousedním, východním křídle se uvažuje jako o možné stáji. Vedle ní, blíže hlavnímu křídlu, se nacházel vchod do rezidence z exteriéru. Významným objevem

učiněným v průběhu posledních vykopávek byl nález lázní patřících k rezidenci (místnosti různých půdorysů, některé polygonální, opatřených apsidami – De Maria 2004). Dekorace budovy se prakticky nezachovala – byly objeveny jen fragmenty mozaik, štuků, pilastry s reliéfní výzdobou v byzantském duchu a sloupky a mramory v sousedních venkovských staveních.

Středověká tradice (Život sv. Hilara) mluví o Theodericově lovecké vile v Galeata: Theoderic ji měl postavit na úpatí kopce, jehož vrchol později korunoval klášter sv. Hilara. Galeata mohla být i místem vhodným pro Theoderica k přenocování na cestě mezi Ravennou a Římem (Krischen 1943, 461). Vzhledem k absenci epigrafických nálezů a mlčení dobových pramenů je také myslitelné, že palácová vila mohla patřit i nějakému jinému příslušníku gótské nobility; bylo dokonce navrženo, že budova mohla hrát jakousi roli při obraně a správě významného římského akvaduktu, který procházel touto oblastí a který Theoderic nechal restaurovat (Maioli 1988, 58).

Pro palác v Galeatě byly hledány vzory např. v syrském prostředí a v tradici germánské (Krischen 1943, 464). Na druhou stranu bylo upozorněno i na některé shody s pozdními vilami v Pannonii. Jak Palatium Modicum u Ravenny tak i palác v Galeatě vykazují společný základ ve vnitřním dvoře, okolo něhož jsou rozmístěny jednotlivé místnosti, jednoduchých pravoúhlých místnostech a přidaných vnějších fortifikačních prvcích. Ostrogóti byly v Pannonii usazeni v desetiletích předcházejících jejich příchodu do Itálie, což by mohlo svědčit pro možnost, že si s sebou přinesli i lokální vilové typy (Oratlli 1991, 177). Velmi blízkou stavbou pro palác v Galeatě je jiná gótská rezidence v severní Itálii, a to na Monte Barro (viz níže). Jednoduchá pozdně římská dalmatská vila rustica v Ranković (poblíž Travniku) představuje také možnou paralelu pro vzhled hlavního křídla gótského paláce v Galeatě. Vila byla obdélného půdorysu a její přízemí bylo děleno na tři místnosti, z nichž ta střední byla úzká. Před nimi běžel portik v přízemí tvořený pilíři a v patře snad monolitickými sloupky (nicméně publikovaná rekonstrukce vynechává v patře portik a nahrazuje ho zdí s okny). Na jedné straně uvnitř portiku bylo schodiště do horního podlaží (Sodini 1997, 444).

Bibliografie:

Krischen 1943, 459-472; De Maria 2004; Ortalli 1991, 175-177; Maioli 1988, 56-58

2.c Aristokratické rezidence

2.c.1 Monte Barro

System pevností v severní Itálii byl iniciován od pozdního 4. st. a významně byl posílen za Ostrogótů a během byzantsko-gótských válek. Obecně zaujímaly návrší, které bylo obeháno hradbou. Uvnitř pak byl většinou kostel, ubytování pro posádku a dalších několik budov. Taková opevnění také sloužila i jako útočiště pro lokální obyvatelstvo. Monumentální příklad se nachází na Monte Barro, nad řekou Adda, severozápadně od Bergama: značná velikost této stavby a nález bronzové závěsné koruny ukazuje na oprávněnost hovořit o palác příslušníka gótské nobility, datovaném na základě vykopávek zhruba do 2. desetiletí 6. st. (zánik při požáru snad ve 40. letech 6. st. za byzantsko-gótských válek). Oblast okolo paláce byla opevněna více než kilometr dlouhou zdí.

Palác je komponován okolo vnitřního dvora o rozměrech 26,5 x 31,6 m; tři křídla paláce měla dvě podlaží (délka křídel se rovná délce odpovídajících stran dvora, takže sousední křídla spolu přímo nemohou komunikovat), čtvrtá strana byla tvořena jen jednoduchou zdí obsahující bránu do dvora. Severní křídlo bylo evidentně rezidenční a vykazuje poměrně striktní symetrii v půdoryse – na přízemí byl ve středu velký sál (7,16 x 9,60 m) flankovaný čtyřmi místnostmi, z nichž dvě s ním komunikují dveřmi. Na koncích severního křídla byly prostory komponovány rozlišně: na západě to byla jedna velká místnost, zatímco na východě dvě. Jednoduché provedení podlahy v přízemí společně se dvěma pilíři přistavěnými k bočním stranám sálu a jedním volně stojícím v jeho středu ukazuje, že hlavní prostor paláce (recepční a jídelní sál a obytné místnosti vlastníka) byl v patře. Objevená závěsná koruna by mohla být pravděpodobně instalována v horním reprezentačním podlaží, konkrétně v závěru sálu, kde bylo místo vyhrazené pro gótského aristokrata (koruna snad visela nad jeho trůnem, který by mohl být akcentován hypoteticky nikou v síle zdiva zadní stěny severního křídla paláce). Základy exteriérového schodiště na fasádě severního křídla (do dvora) vedly právě do reprezentačního sálu v patře.

Dvě boční křídla paláce sloužily jako servisní a hospodářské prostory, jejichž dělení bylo nejspíše na dvě lodi dřevěnými podporami. Palác je typologicky podobný jiným rezidencím z gótské doby - v Galeatě a Palazzolo u Ravenny.

Bibliografie:

Brogiolo a Castelletti 1991; Brogiolo 1994; Brogiolo 2000, 299-323

3. Byzantské a papežské teritorium

(pro biskupské paláce v Itálii té doby viz oddíl Biskupské paláce)

3.a Ravenna a okolní města

Rok 535 znamenal začátek byzantsko-gótské války. Ravenna se stává hlavním sídlem byzantské správy Itálie r. 540. Exarchové obsadili starý císařský a královský palác a nejspíše také Palatium Modicum v Palazzolo u Ravenny (viz Ostrogóti, královské rezidence v okolí Ravenny); obydlen byl i gótský ariánský biskupský komplex s rezidenční budovou o dvou podlažích, lázněmi a klášterem. Za byzantského exarchátu se palác několikrát označuje v pramenech jako "posvátný" v odkazu na terminologii užívanou v Konstantinopoli. Jeden dokument z r. 572 zaznamenává sídlo notáře exarchátu "in porticum sacri Palatii" poblíž Zecca (ad Monitam auream) (Porta 1991, 277).

Poměrně detailní a do jisté míry unikátní informace o post-římských domech nobility 7.-9. st. jsou obsaženy v *Breviarium Ecclesiae Ravennatis* (tzv. *Codice Bavaro*, kompilovaný v 10. st.), obsahujícím kupní a nájemní smlouvy nejen pro Ravennu, ale i pro Rimini, Pérouse a Gubbio. Domy té doby podle tohoto dokumentu byly stavbami se dvorem, okolo něhož byly jednotlivá křídla, mezi nimiž měla dominantní postavení rezidenční část o dvou podlažích. Přízemí sloužilo jako sklady a bývalo dále spojeno s hospodářskou funkcí. V 1. patře se nacházela *cubicula* a *triclinium*. Tyto obytné stavby byly označovány jako *domus solarate* (tj. s horním podlažím) či také jako *curtes*, což ukazuje, že terminologie původně užívaná pro venkovské stavby pronikla do měst a s ní také venkovské typy staveb s jednoduchými stavebními technikami, takřka bez dekorace, obsahujíc vedle rezidenčních a hospodářských budov i dvory. Byly stavěny jako kompaktní, v interiérech ani v půdoryse nepříliš členěné budovy (jedna či dvě velké místnosti v přízemí). Tento rozvrh představuje odklon od staré tradice městského domu s peristylem a recepčními prostory v přízemí. (Sodini 1995, 165; Santangeli Valenzani 1999, 552)

Post-římské (byzantské) obytné domy v ravennském přístavu Classe ukazují značné zjednodušení forem a celkové zchudnutí ve srovnání se stavbami pozdně římské doby a snad i gótského království - adaptace starších staveb nebylo zdá se výjimkou, jak dokládá archeologie. Dům v sektoru A, skromných rozměrů, pochází ze 7. st. a byl vestavěn do existujícího skladiště. Obsahoval dva vchody – jeden na boční ulici a druhý na hlavní přes původní portik původní stavby. K rozdělení interiéru bylo použito dřeva a ze stejného

materiálu bylo i schodiště do druhého, obytného podlaží. Jednou ze staveb tohoto typu, obecně charakterizovaného jako post-římský, byl, i když nejspíše luxusnější formě, např. ravennský dům známý z popisu v pramenu datovaném do 2. desetiletí 7. st. a patřící Theodoru argentariovi: Dům měl vlastní dvůr (*curtis*) a byl charakterizován jako *domus caenacolata cum superioribus et inferioribus suis /.../ et ahera portici*.

Výše zmiňovaný *Codice Bavaro* uvádí mimo jiné dům jistého Theodora Calliopa (pol. 7. st.). Ten byl zděný, měl dvě podlažích, zahradu, vlastní studnu a i privátní lázně. Také další domy z doby byzantské nadvlády v oblasti, popisované v tomto dokumentu a datované mezi konec 7. až 2. pol. 8. st., vykazují shodné základní rysy: Na fasádě byl portik, v přízemí se nacházely sklady, obchod a někdy i lázně (o jejichž vzhledu a možné kontinuitě s římských typem nemáme ale žádné svědectví založené archeologii); v horním podlaží byly obytné místnosti (*cubiculi*) s tricliniem (hlavní recepční a jídelní místností; obě podlaží domu byly spojeny vnějším schodištěm (Ortalli 1991, 182). Domy té doby se ve své většině neodlišovaly od římských staveb jen výše uvedenými architektonickými rysy, ale i materiálovým provedením: Vykazují jasný úpadek technické kvality provedení a větší podíl dřeva jako stavebního materiálu.

Domy popsané v dobových pramenech (a také např. na Nervově foru – viz níže) nebyly jistě jedinými typy obytných staveb 9. – 10. st. – byly zde ještě obydlí nižších sociálních vrstev a na druhé straně i paláce aristokracie; ty druhé jmenované byly podle nejspíše typologicky podobné standardním domům vyšších tříd, jak popsány výše, ale pravděpodobně se od nich odlišovaly výzdobou a luxusními doplňky jako jsou lázně či privátní kaple (Santangeli Valenzani 1999, 555).

Je nutné uvést, že na druhou stranu byly i nadále, alespoň po určitou dobu, využívány starší rezidence římského období, které byly udržovány a opravovány. Příkladem může být dům objevený při vykopávkách na *via D'Azeglio* v Ravenně, který měl místnosti organizované podél uličního portiku a jeho mozaiky ukazují různé fáze od 4. až do 7. st. (Gelichi 2000, 120f.).

Bibliografie:

Cagiano de Azavede 1972, 159-81; Cagiano de Azavede 1986; Bavat 1989, 509-523; Sodini 1995, 166; Ortalli 1991, 179–185; Gelichi 2000, 120f.; Porta 1991

3.b Aristokratické domy v Římě okolo r. 800

Zdá se, že v 6. st. byly domy v Římě a Itálii obecně stále reprezentovány dvěma klasickými typy – na jedné straně to byl velký domus senátorské aristokracie a na druhé insula nižších vrstev obyvatel (poslední zmínka o aristokratickém sídle v Římě, které se dá klasifikovat jako *domus* pochází od Řehoře Velikého – rezidence patřila jeho rodině, byla situována na Monte Celio a obývána ještě na konci 6. st.; následně změněna na klášter).

Pro dobu 7. a 8. st. v Římě a na byzantském území v Itálii nejsou bohužel žádná dostupná archeologická data, která by jasně definovala aristokratické domy té doby. Jsou zde ale pramenné zprávy (hlavně výše uvedený *Codice Bavaro*), na jejichž základě je možné si udělat představu o tom, jaké domy si stavěla tehdejší nobilita. Pro samý závěr 8. st. a rané 9. st. jsou mimořádně významným vykopávky z oblasti Nervova Fora z konce 20. st. Domy zde nalezené ukazují odklon od klasických antických architektonických forem a stavebních materiálů charakteristických pro starší městské domy nobility. Zároveň ilustrují typ domu známý z písemných pramenů 7. a 8. st. Odkryty byly dva domy datované do poč. 9. st., jejichž průčelí na sebe hleděla přes ulici dlážděnou kočičími hlavami položenými přes mramorové dláždění fora.

První dům využívá obvodovou zeď fora jako opěrnou zeď a byl vybudována na půdoryse lichoběžníku o rozměrech 10,3 x ca. 19 m. Jako stavební materiál sloužily znovu použité kamenné kvádry ze starší římské budovy, kladené bez použití malty. Průčelí domu bylo opatřeno představeným portikem se čtyřmi půlkruhovými oblouky – portik patří do druhé stavební fáze, ale není příliš časově vzdálené od výstavby domu. Na východní straně domu bylo vnější schodiště vedoucí do patra. Z 1. patra zbývají jen fragmenty – na rozdíl od přízemí zde byly použity cihly. V přízemí byla šachta na splašky, které v patře asi odpovídala latrina. Podlaha v přízemí byla jednoduchá z dusané hlíny, jen v jednom místě, kde asi byla pec, bylo dláždění. Po obou stranách domu byly dvorky.

Druhý dům byl menší (délka 17 m, šířka neznámá) a neměl na fasádě portik. Jako stavební materiál figurují opět znovupoužité kvádry (ale menšího formátu), fasády na nárožích zesíleny většími bloky. Přízemí bylo rozděleno na dvě části střední dělicí zdí, která podpírala i podlahu patra, které bylo také jako v předchozím případě z cihel. Na boku stavby bylo opět venkovní schodiště, ale v tomto případě v luxusnějším provedení - z mramorových spolíí. Obě budovy byly evidentně využívány k bydlení, soudě podle ohnišť a odvodu odpadních vod. Oba domy, zdá se, patřily příslušníkům římské aristokracie či bohatým obchodníkům, a jejich architektura plně odpovídá popisům v tzv. *Codice Bavaro*.

R.S. Valenzani demonstroval, že i mezi staršími vykopávkami v Římě lze objevit domy podobného typu, které ale archeology jako takové nebyly rozpoznány (Santangeli Valenzani 1999, 551): Vykopávky v Largo Argentina ukázaly stavby vynesly na světlo zbytky staveb ze znovupoužitých tufových kvádrů (po skončení průzkumů ale zničeny; zůstaly pouze plány a fotografie). Největší z nich měla pravouhlý půdorys, dlažba v přízemí byla jen na jednom místě, dva sloupy stály před vchodem – podobnost s domy na Nervově fóru je, jak podotýká R. Santangeli Valenzani, evidentní. Vykopané základy v těsném sousedství tohoto domu asi patřily k budovám sloužícím snad jako stáje a hospodářské budovy. Další stavba podobného typu byla objevena už v 19. st. při vykopávkách v portiku Basiliky Emilia – její dodnes zachovaná část vystavěná ze spolií (kamenné bloky) má půdorysné rozměry 6 x 11 m. Interiér byl dělen zdí (částečně cihlová), fasáda pak ukazuje zbytky 1. patra opět z cihel. Také zde bylo vnější schodiště do patra. Vchod na fasádě byl jednoduchý, završený obloukem. Tyto římské domy z 8./9. st. ukazují ve všech známých případech razantní zásah do staršího urbanismu antického města: Byly vystavěny na původně veřejných místech a nestály jen jako soliterní stavby, ale měly při sobě zahradu a hospodářské budovy (Santangeli Valenzani 1999, 552).

Bibliografie:

Santangeli Valenzani 1999, 550-557

4. Langobardi

Jméno Langobardů je odvozen od starogermánského spojení znamenajícího "dlouhé vousy". Prvně zmiňováni Tacitem v jeho *Germania*, jako etnikum sídlící na dolním Labi. , pak se ztrácí z pramenů až do pozd. 5. st., kdy jsou zaznamenáni v dolním Rakousku (488/9). Po porážce Heruli (507-8) se následně pohybovali dále na jih za Dunaj, aby se usadili v Pannonii a Noricu jako federati Byzance v pol. 6. st. Král Alboin je pak vedl v letech 568-9 do Itálie. Langobardi, když přišli do Itálie, byli pravděpodobně etnickým mixem obsahujícím také Suebi, Heruli, Gepidy, Bavary, Bulhary, Avary, Saxony, Góty a také romanizované obyvatele Pannonie. Vedeni byli vojenskou elitou vévodů, hrabat a královských zástupců (gastaldové) velících vojenským jednotkám, založeným do značné míry na příbuzenských vztazích a zvaným *fares*. Juliánské Alpy překročili v r. 568/9 a usazovali se severně od řeky Pád, kde poměrně hladce převzali místní města s výjimkou Pavie která vzdorovala až do r.572. Následně bylo vytvořeno několik vévodství např. Friuli (Cividale), Trento, Brescia, Bergamo,

Turin a Pavia a další. O něco později přibyla další dvě na jihu – Spoleto a Benevento ve střední a jižní Itálii, která pak nechávala jen úzký koridor mezi středem poloostrova a Ravennou v byzantském držení. Benevento zůstávalo jako samostatným vévodstvím až do normanské invaze v 11. st. tedy dlouho poté co langobardské království na severu bylo zničeno Franky v r. 774. Systém moci měl krále a jeho dvorními úředníky na špici, kteří kontrolovali moc lokálních vévodů pomocí ustavených zástupců krále jako gastaldi, soudci a pod.

Příchod Langobardů a jejich vláda znamenala novou etapu vývoje pro Itálii. Na rozdíl od ostrogótského krále Theoderica Langobardi nezachovali římskou administrativu – v té době např. zanikla římská daň z půdy nutná pro udržení rozsáhlého administrativního aparátu. Langobardi byli stejně jako Frankové druhou vlnou dobyvatelů, pro které nebylo možné a ani žádoucí zachovat staré římské správní struktury - langobardští králové žili z výnosů svých rozsáhlých statků a stát byl tak mnohem decentralizovanější.

Jejich monarchie se stala plně křesťanskou a katolickou až po r. 671. Langobardi byli méně romanizovaní než Góti – např. jejich právo je více barbarské než to gótské (tam obsaženo více římských prvků). Archeologie ukazuje, že langobardská města ničím neohromovala ve srovnání s Římem, Konstantinopolí nebo Ravennou – králové bydleli asi v bývalých římských aristokratických domech a palácích, nové domy ve městech prezentovali jednoduchou architekturu, uvnitř městských hradeb mezi zástavbou byly volné plochy (pole, pastviny). Málo nových kvalitních staveb bylo realizováno za jejich ranné vlády – až od 2. pol. 7. st. zaznamenána nová stavební aktivita (kostely, kláštery) a nástup vyšší umělecké kvality. Revival měst byl pak v průběhu, když si Langobardy podrobili Karlovcí v r. 774. Jejich králové a vévodové žili převážně ve městech, ale ta se nestala klasickými hlavními městy ve stylu Říma, Konstantinopole nebo Theodericovy Ravenny. Langobardský král byl zároveň vojenským velitelem a královská vláda byla tam, kde se právě nacházel. Navíc žádné město nemělo určitý symbolický význam pro Langobardy v tom smyslu, aby legitimizovalo jejich vládu – bylo na vůli krále kde bude sídlit: Pavia, Verona, Milán, Brescia, Cividale. Až za posledních panovníků byly utvořeny předpoklady k tomu, aby se Pavia stala opravdovým hlavním městem. (Liebeschuetz 2000, 19)

Volby hlavního sídla království v době mezi r. 568-620 byly do značné míry ovlivněny vojenskými událostmi. Milán a Verona jimi byly na konci 6. st. - tato města hrála nejen velkou roli za Ostrogótů, ale byla strategicky významná při bojích s Byzantinci a Franky. Nejdříve významnější Verona a později za Agilulfa se stává hlavním sídlem staré císařské město Milán. V 1. pol. 7. st. se dvůr stěhoval do Pavie (význam kladen na oblast okolo řeky

Pád a spojení s langobardskou Toskánií; Pavia ležela na říčních obchodních cestách – Calderini 1975, 175). Funkce a význam Pavie byly manifestovány už od počátku langobardské okupace severní Itálie – město bylo významné svou strategickou polohou a na rozdíl od Milána, který zůstával výrazně římským městem, bylo v ideologické rovině spojeno s post-římskou (gótskou) vládou v Itálii (král Theoderic v Pavii vybudoval palác, amfiteátr a lázně). Pavia byla dobyta Langobardy r. 572, ale zůstávala v předsunuté a ohrožené pozici až do r. 642, kdy Rotari dobyl celou Ligurii. Pavia měla symbolický význam svým pohřebišťem na místě zvaném ad perticas, poblíž něhož se shromažďovalo vojsko a také probíhaly volby krále. Archeologie v Pavii ukazuje poměrně vysokou úroveň přetrvávání urbanismu bez zřetelných známek ruralizace.

Bibliografie:

Christie 1995; Late Antiquity, 546f.; Liebeschuetz 2000, 9-30; Brogiolo 2000, 310f.

4.a Langobardská města, umění a architektura

Hlavní města pozdního Říma (Milán, Ravenna) nebyly v pozdním 6.st. a po převážnou část 7. st. langobardskými vládci udržována, což vedlo k postupné degradaci starších staveb a mizení antického urbanismu a k s tím spojenému nástupu staveb s převahou dřeva (v tom se situace Milána neliší od ostatních langobardských měst). Významnými stavbami byly zpočátku jen sídla králů – jeho paláce byly udržovány a imitovaly standardy antiky.

Dokumenty ukazují, že langobardská nobilita 8. st. ačkoli její bohatství šlo ze zemědělských držav, preferovala pro svá sídla města, která tak fungovala jako koordinátor ekonomických aktivit oblasti. Pavia a do jisté míry i Verona patřily podle dostupných dat k městům, kde byla zachována kontinuita základní římské městské konfigurace dané infrastrukturou (cesty, kanalizace, akvadukty) (Brogiolo, 2000, 312).

Brogiolo na otázku, kde bydlela střední a vyšší aristokracie v 6. a 7. st., když její přítomnost je materiálně doložena ve městech až v 8. st. odpovídá, že je snad otázkou času, kdy budou nalezeny langobardské stavby srovnatelné s domy na Foru Transistoria v Římě, v ravennském Classe či známé z pramenů pro Ravennu a Rimini v 7. st. (Brogiolo 2000, 317f.). Zatím se nicméně zdá, že v pozdním 6. a 7. st. langobardská vládnoucí elita spíše využívala existující starší stavby jako svá sídla a upravovala je pro své potřeby a že opravdu vlastní uměleckou aktivitu začali Langobardé rozvíjet až od 8. st. (v čemž byli násilně přerušeni frankým vpádem).

Městské i venkovské paláce, kostely-mauzolea a privátně založené kláštery (christianizace Langobardů měla v pol. 7. st. silný impuls v osobě katolické královny Teodelindy z bavorské dynastie) byly jako modely vytvořené králi následně přejímány i aristokracií. Stavby kostelů králi a vévody se staly v 8. st. prestižními monumenty jejich moci (Brogiolo 2000a, 156). Nové paláce pozdější langobardské doby stejně jako k nim příslušející lázně a umělecká řemeslná výzdoba svébytně navazují na římské a byzantské vzory. V této souvislosti Mitchel (Mitchel 2000, 355f.) upozorňuje na to, že je zajímavé, že antikizující dvorní styly Beneventa a Spoleta nejsou totožné a svědčí o rivalitě v umění té doby. Je vhodné podotknout, že jedním z výrazných rysů langobardských paláců je palácová kaple – první zaznamenána v Pavii od Luitpranda (první pol. 8. st.), snad i S. Maria v Cividale měla takovou funkci a další existovaly také na jihu v rezidencích Arichise v Beneventu a Salernu. Jejich význam pro poznání langobardské kultury spočívá v tom, že ukazují vzestup úrovně architektury a umění od zač. 8. st. a také prezentují v otázce výzdoby možný obraz, jak mohly vypadat nezachované paláce (opus sectile, mozaiky, štuky, nástěnné malby).

Bibliografie:

Brogiolo 2000a, 156ff.; Brogiolo 2000, 312ff.; Mitchel 2000

4.b Zdroje langobardské architektury a umění a následný vliv na zaalpskou Evropu

V ideologické rovině na langobardské panovníky, zdá se, měla od počátku velký vliv Konstantinopol se svým císařským dvorem (spíše než ceremonie starého Říma, který v době jejich příchodu již delší dobu nefungoval – západní část Římské říše přestala formálně existovat v 70. letech 5. st.). V materiální manifestaci své moci ale na druhou stranu navázali na to, co v Itálii po římském impériu, a bezpochyby také po Theodericově kultivované vládě, zbývalo a nechali se tím inspirovat – architektura, užité umění.

V milánském cirku se odehrála proklamace Agilulfova syna Adaloalda králem v r. 602, což je jasnou ukázkou ideologického vlivu Říma/Byzance. Kovová destička s vyobrazením krále Agilulfa na trůně s labarem a cormucopií flankovaný dvěma věžemi (symbol města či paláce jako sídla krále) jako symbol stabilizace langobardské říše s králem jako vládcem dvou etnik (Langobardů a Římanů) má zřetelný původ v císařské ikonografii.

B. Ward-Perkins poukázal na další manifestaci kulturní dominance Konstantinopole na příkladu trendu k pojmenovávání městských bran v italských městech podle proslulé Zlaté brány v Theodosiově opevnění Konstantinopole (Ward-Perkins 2000, 333). "Zlaté brány"

v Itálii fungovaly jako hlavní ceremoniální prvky měst: V Beneventu, kde byl langobardský knížecí palác, byl Trajánův oblouk zapojený do post-římského opevnění jako městská brána blízko paláce. Oblouk pak v r. 754 vzpomínán jako Porta Aurea. Agnellus (10. st.) informuje, že v jeho době klaudiovská brána Ravenny na cestě do Říma byla nazývána “zlatá”, stejně jako brány v Capui a Pavii.

Také dedikace palácové kaple v Beneventu (2. pol 8. st.) a její centrální půdorys jsou brány jako svědectví o tom, jako prestiž měla v tehdejší světě justinánovská Hagia Sofia v Konstantinopoli (obdobně byla pravděpodobně ideologickým vzorem o něco málo později také pro kapli v Aachen).

V první polovině 8. st. langobardská elita začala budovat nákladné stavby s neméně nákladnými dekoracemi architektonickými plastikami a nástěnnými malbami. První spadají do doby krále Luitpranda (712-744): parapetní výplně s motivy pávů a mořských tvorů z Pavie (S. Maria Teodote), fragmenty zábradlí s hlavou pijícího zvířete z jeho letní rezidence v Corteolona; pak před franckým zábohem v r. 773/774 byly takové architektonické dekorace v kameni, štuku, mozaikách a malbě rozšířené po celé langobardské oblasti. Vzorem byly starší práce, např. ravennské ze 6. st., jako u desky z kostela S. Salvatore v Brescii (pol. 8. st.) s motivem pávů, ale byly přetaveny do svébytného vyjádření.

Představu o prakticky nezachované výzdobě paláců a jejich umělecko-řemeslném vybavení je možné snad si udělat z vedle výše uvedených církevních staveb také např. na základě detailních vykopávek kláštera S. Vincenzo al Volturno: krypta v kostele z doby okolo r. 820 ukazuje v soklové zóně výzdobu provedenou umělci langobardského okruhu – nalézáme zde různobarevné ornamentální vzory pracující se střídáním ozdobných kotoučů (*rotae*) s pravoúhlými obrazci v kompozicích imitující schémata známé z římských staveb a drahé obkladové materiály. Takové kompozice ukazují, jak pečlivě umělci studovali dochované římské a byzantské památky s výsledkem, který byl ale plně svébytný. Antikizující citáty v jednotlivých dílech té doby nejsou ale stylově stejné ve všech částech langobardského panství – existovala pluralita stylů. (Mitchel 1999, 99 – 101)

Langobardští vládcové přijali vnější formu imperiální prezentace a revivalu římské kultury na poli umění a architektury a jejich příklad byl následně pravděpodobně jedním z významných impulsů pro nástup tzv. Karolinské renesance ve Francké říši. Dobytí severní části Itálie Franky až po beneventské vévodství se považuje za dobu, kdy poprvé byl kulturní vliv post-římské Itálie výrazně uplatněn v Zaalpi (Mitchel 1999, 96). Kulturu langobardské elity, kterou viděl za svého tažení Karel Veliký v centrech jako Pavia, Milán či Verona, mohla být impulsem pro zřízení paláců v Aachen, Ingelheimu a Paderbornu. Na místech

nejvýznamnějších stavebních projektů karolinské doby byly nalezeny prvky architektonické výzdoby přejaté z langobardské Itálie: Hlavice z Ingelheimu jsou stejného typu jako v S. Vincenzo al Volturno (berlový typ s žlábkováním) a zlacený kovový nápis imperiálního stylu v kostele v Corwey (jeho užití poprvé od 4. st. na několika langobardských stavbách jako např. v S. Vincenzo al Volturno – zde byl měděný pozlacený nápis na fasádě basiliky kláštera z první čtvrtiny 9. st., z něhož jsou zachovány fragmenty) (Mitchel 2000, 357, 363).

Papežská kulturní politika co se týče stavební činnosti a výzdoby měla inspirace v římském umění jako ta langobardská, ale s časovým zpožděním. Až na konci 8. st. po pádu langobardské moci v Itálii začal Lev III. za podpory Franků budovat velkolepé kostely a realizovat přestavbu episkopeia. V papežských projektech stejně jako u langobardských stavebních podniků jsou použity drahé materiály a prezentovány vědomé odkazy k římské/byzantské kultuře (Mitchel 1999, 102).

Bibliografie:

Brogiolo 2000a, 140; Ward-Perkins 2000, 325-345; Mitchel 1999, 96-108; Mitchel 2000, 347-370

Katalog

Katalog langobardských paláců je dělen na rezidence patřící králům či ležící na území pod jejich přímou vládou a na ty, které byly sídly dvou autonomních knížectví (Benevento a Spoleto). Řazení v jednotlivých kategoriích je abecední.

I. Královské paláce a paláce na území pod jejich přímou vládou

I.1 Brescia

Za posledního langobardského krále Desideria fungovala Brescia jako alternativní sídelní město k hlavnímu městu Pavii. Pro Brescii na základě poměrně rozsáhlých archeologických průzkumů byl Brogiolem navržen systém transformace od antického ke středověkému městu. Langobardský vévodský palác se nacházel v budově, která snad původně byla pozdně antickým římským či ostrogótským palácem. Basilika S. Salvatore pak sloužila jako dynastické mauzoleum.

Stavba částečně odkrytá na Piazza Vittoria při záchranných průzkumech v r. 1931 a 1970 byla nově Brogiolem interpretován jako velká veřejná stavba pozdní antiky. Podle něho se jednalo o v pramenech zaznamenanou *curia ducis langobarda*. Stavba byla umístěna na jihozápadní straně města na terase nad řekou Garza a byla pozdějším úsekem hradeb dodatečně připojena k opevnění města (a s ním propojena branami?). Samotná palácová budova je pravoúhlé trojkřídlé kompozice o stejné šířce jednotlivých křídel, která jsou takřka stejně dlouhá (dvorní fasáda s rizalitem ve středu měla podle plánu délku okolo 53 m; rizalit o rozměrech 13 x 4 m). Fasáda byla členěna sloupovými portiky. Brogiolo předpokládá rizalit završený štítem jako vstupní reprezentativní část a datuje palác na základě stavební techniky a podle svědectví pramenů stavbu do gótské doby. Theofanes ve své kronice k r. 555 uvádí Brescii společně s Veronou jako jedno z opevněných měst v Lombardii. Pro Veronu je doložen palác zbudovaný Theodericem; pro Brescii nicméně takový doklad chybí, ale není vyloučeno, že i zde gótský palác stál a pak byl používán Langobardy jako curia vévodství (Brogiolo 1993, 65).

Bibliografie:

Brogiolo 1993, 57-65; Brogiolo 2000a, 151; Brogiolo 1994, 104

I.2 Corteolona

Řeka Pád, důležitá jako komunikační cesta, se několik kilometrů za Pavií ve směru na Jadran dělila na dva toky vytvářející tak přirozené opevnění místa, kde byla okolo r. 700 zbudována venkovská rezidence krále Luitpranda. Nyní je místo zváno Corteolona a je vzdáleno ca. 20 km od Pavie ve směru na Cremonu. Cesta po řece poskytovala dříve nejsnadnější spojení Corteolony s ostatními langobardskými sídly severní Itálie (Pavia, Cremona, Piacenza) a také s Jadranem, a to až do odklonění koryta řeky Pád v pol. 15. st.

Podle nejstarší písemné zmínky o místě chtěl Luitprand nejprve v Corteolona spolu s palácem vybudovat lázně (typický znak sídla langobardské nobility, stejně jako v římské době), ale pak se rozhodl změnit projekt na výstavbu kostela sv. Anastasia (datace začátku stavby kostela a kláštera ca. 729). Nechal pro to přivést z Říma mramory a antické sloupy, které, dá se předpokládat, bylo určeno i pro samotný palác (Calderini 1975, 180). Celý komplex měl dvě části s rozdílnými funkcemi: jednak to byl kostel s klášterem a jednak vlastní královská rezidence. Následníci Luitpranda až do Desideria v Corteoloně občas pobývali a zavítal sem pravděpodobně i Karel Veliký, po té, co obsadil palác v Pavii (r. 774 padlo langobardské

království). Místo si podrželo jistý význam i nadále: Listina krále Ludvíka z r. 822 potvrzuje imunitu danou klášteru sv. Kristýny *apud villam nostram Ollona*. Karolínští panovníci zde zcela jistě pobývali, protože v paláci signovali některé úřední listiny (rezidence je v nich uváděna jako nazýván *palatium* či *curtis*). V 10. st. se pak stal palác s klášterem majetkem kláštera S. Salvatore v Pavii a jemu náležel až do napoleonských válek. Okolo r. 1800 celá oblast paláce sloužila zemědělským účelům a v dnešní době už z paláce není zachováno nad úroveň terénu nic. Jedinými svědectvími o jeho bývalé existenci jsou pozdně gotická kaple S. Anastasio a nemnohé nálezy fragmentů sloupů, mramorové desky s reliéfem zvířete (snad kůň) a také mince.

Letecké snímky a studium archivních map (zejména tereziánského katastru z pol. 18. st.) ukazuje, že v konfiguraci stávajících staveb a komunikací se původní palác a klášter dají stále zhruba rozeznat: na severu to je menší nepravidelný lichoběžník interpretovaný jako klášter s kostelem s. Anastasio, na jih od něho ve větším nepravidelném lichoběžníku zase je spatřován komplex paláce. Kostel měl tři funkce: palácová kaple, klášterní kostel a také farní centrum. Půdorysně palácový komplex Calderini dává do souvislosti s Theodericovým venkovským palácem v Palazzolo u Ravenny: budova s dvorem obklopeným křídly a jedním chráněným vchodem (letecký snímek ukazuje i místo bastionu opevnění, zbudovaného okolo r. 900 při nebezpečí maďarských nájezdů, jímž byl palác i s klášterem chráněn – v pozdějších pramenech se celý komplex nazývá také *castrum*). (Calderini 1975, 191)

Bibliografie:

Calderini 1975, 174-203:

I.3 Friuli

Pro teritorium vévodství Friuli chybí poznatky o palácové architektuře. S. Maria in Valle v Cividale (krátce po pol. 8. st.) je malá stavba, která sloužila asi jako palácová kaple královského městského místodržícího ve vévodství Friuli. Obsahuje velmi kvalitní výzdobu štuky (obzvláště postavy ve vysokém reliéfu jsou výjimečné), mozaikami a malbami, stejně jako kvalitní cihlové zdivo (s kaplí snesou srovnání jen byzantské stavby).

Bibliografie:

Mitchel 1999, 97f.

I.4 Milán

Císařský palácový komplex v Miláně byl postaven za Maximiana v době první tetrarchie a rozkládal se vedle cirku. Archeologicky je jeho existence a přesnější lokalizace prokázána jen marginálně – byla objevena stavba s půlkruhovým nebo snad i kruhovým portikovým dvorem a několika přiléhajícími místnostmi (viz také císařské palácích Římské říše). Langobardští králové nejspíše využily existující palác jako své sídlo, jak to napovídají nemnohé písemné zprávy (potvrzení tohoto předpokladu a určení možných stavebních zásahů v jejich době pomocí moderních vykopávek zatím chybí).

V oblasti, kde se předpokládá umístění paláce, bylo provedeno několik záchranných archeologických průzkumů spojených hlavně s realizacemi inženýrských sítí. Objeveny byly zbytky zdí, podlahy, rozvody vody apod. S. Lusuardi Siena se zabývala fázemi opuštění a znovu využití antických staveb v této lokalitě. Milánský cirk v langobardské době jmenován v písemných pramenech, ale v jakém byl stavu není zřejmé (král Agilulf podepsal v milánském palatiu jednu listinu, jak informuje Paulus Diaconus). Pro palác jsou důležitým post-římským textem Acta S. Victoris z 8. st., která ho popisují jako *palatium duabus turribus sublime*. Dvě věže se vzpomínají v listině Karla Velikého, která je nicméně falsem ze 12. st. vytvořeným mnichy kláštera sv. Ambrože majícím dokládat starobylost jejich nároku na oblast paláce. Je těžké lokalizovat obě zmiňované věže – Cagiano De Azavedo je ztotožňuje s dvěma věžemi viditelně zakomponovanými do kláštera Maggiore (blízko Basiliky Ambrosiany). Po další kusé zmínce paláce v topografickém pramenu De Situ civitatis Mediolani se palácový komplex naposledy objevuje u Landolfa Seniore v souvislosti s příjezdem Adalberta do města v pol. 10. st. Palác "Maximiána či Trajána" byl podle Landolfa uvnitř města, poblíž lázní u kostela S. Giorgio. Existenci lázní poblíž kostela S. Giorgio je možná, protože jedním z přívlastků tohoto chrámu bylo také *in Baniaria* (dokument z r. 1025), dodnes ještě přetrvávající v místním názvu via Bagnera. (Lusuardi Siena 1986, 145-146)

Písemné prameny tedy nedávají zdaleka uspokojivý obraz o tom, jak langobardští králové využívali bývalou císařskou rezidenci a ani o tom, zda v bývalém římském palácovém komplexu stavěly nové budovy. Zda náhodné a izolované objevy utilitárních staveb jako např. vodovodní potrubí či marginální zbytky cihlových zdí se vztahují k římské periodě, nebo k době Langobardů není ale jisté určit z narychlo prováděných záchranných průzkumů, protože jak Lusuardi Siena poznamenává, přetrvávání římských stavebních technik je doloženo až do 8. st. např. v Brescii v komplexu S. Giulia. V pozdně langobardské/karolinské

fázi tohoto kláštera byly vybudovány lázně s vytápěním hypocaustem a jediný rozdíl mezi ním a analogickými římskými stavbami je v použití materiálů pro "suspensurae". V post-římské době tedy byly řemeslníci stále schopni pracovat starými římskými technikami (podobným případem je snad i enigmatický kanál pod palácem v Ingelheimu) (Lusuardi Siena 1986, 151).

Bibliografie:

Lusuardi Siena 1986, 144-154

I.5 Monza

V Monze byl královský palác zděděn z Theodericovy doby a byl pravděpodobně rekonstruován královnou Teodelindou (výzdoba paláce episodami z langobardské historie). Východně od basiliky sv. Jana byly v r. 1922 nalezeny základy apsidových místností. Kostel S. Giovanni byl podle Paula Diacona postavena královnou Teodolindou na začátku 7. st. a nacházel se poblíž Theodericovy rezidence. Paulus Diaconus také dále podotýká, že královna nechala také "postavit" palác. Nalezené apsidové prostory (a dále základy věže) mohly patřit buď Theodericově paláci nebo byly součástí nové části langobardského sídla (vzhledem k absenci stratigrafických vykopávek ovšem obě možnosti zůstávají jen hypotézami).

Bibliografie:

Brogiolo 2000a, 140f.; Brogiolo 1994, 104; Johnson 1988, 77f. :

I.6 Pavia

V 1. pol. 7. st. se zesílenou antikatolickou a antiřímskou tendencí langobardské vládnoucí vrstvy bylo přemístěno hlavní sídlo králů ze starého císařského města Milána do Pavie. Je možné a pravděpodobné, že i zde se stal Theodericův palác sídlem králů. Rezidence byla na konci 7. st. velkolepě přestavěna král Perctaritem.

Královský palác nebyl zatím nalezen a ani jeho lokalizace není dostatečná: poukazem na jeho umístění je pravděpodobná blízkost k východní hlavní bráně do města, která nesla přívlastek "zlatá" a byla poblíž paláce (zmiňovaná v dokumentu z 10. st. jako "portam que dicitur Aureliana atque Palatina"). Palác zmíněn v *Excerpta Valesiana* a Paulem Diaconem a mozaiková výzdoba Agnellem (9. st.), který o něm dále mluví jako o neobyvatelném. Stavba

se nacházela snad v severovýchodní části města a obsahovala také viridarium, existující ještě v r. 915.

Bibliografie:

G. P. Brogiolo 2000a, 144 -146; Ward-Perkins 2000, 333

I.7 Ravenna

Roku 751 dobyli Ravennu Langobardi vedení králem Astolfem, což znamenalo i konec byzantského exarchátu. Langobardi drželi město ale jen krátce – už r. 756 se dostává město pod nadvládu Franků (Pipin) a bylo následně připojeno k papežskému území. Astolfo se po dobytí města usadil ve starém (císařském, královském a exarchovském) paláci a nechal zde postavit dokonce novou kapli – S. Salvatore ad Calchi.

Stavba dříve považovaná za palác byzantských exarchů, z níž stojí jen průčelí v linii nezachovaného atria S. Apollinare Nuovo, byla s velkou pravděpodobností následně identifikována jako kostel S. Salvatore, zmiňovaný Agnellem, fungující jako nová palácová kaple postavená langobardským králem Astolfem (Rusconi 1971). Byla to, jak ukázaly průzkumy, trojlodní basilika s apsidou. Vykopávky potvrdily, že stavba byla vybudována na vyšší úrovni než starší stavby na tomto místě. Navíc bylo rozpoznáno, že na místě atria kostela byly předtím již jiné stavby – nejstarší fáze je z doby předtheodericovské (Ortalli 1991, 182).

Průčelí kostela je děleno na tři části, přičemž střední je mírně předstupující. Jako celek průčelí pokračuje v tradici pozdně římské a byzantské. V přízemí jsou dva nestejně široké koridory, z nichž ten vnější se otvírá na via Roma vchodem a flankujícími arkádami. Stavba je provedena z cihel, ostění vchodu a římsa jsou kamenné. Hlavice na pilastrech ostění jsou ve stylu raně křesťanských prací v Ravenně. Sloupy pocházejí z kostela S. Michele in Africisco. Točitá schodiště (rekonstruovaná ve 20. st.) vedou na horní úroveň průčelí, kde je dnes prostor jednotný, ale původně byl opět jako v přízemí dělený na dvě části. Velká nika na horní části fasády je rámována dvěma sloupy ze 6. st. (sloupek ve zdvojeném okně v jejím středu je novodobý, nicméně reflektuje originální členění); a na obě strany od ní běží arkády tvořené sloupy (spolie) těsně přisazenými ke zdi. Výrazné průčelí s hlubokou nikou představuje možný model pro karolinské stavby jako palácová kaple v Aachen či klášterní kostely v Hersfeld či Corvey. (Porta 1991, 278 - 280)

Roku 960 je zaznamenán kostel S. Maria Sacri Palatii, který mohl být dílem exarchů nebo Langobardů, nebo na druhou stranu mohl také pocházet až z doby, kdy palácový komplex byl opuštěn a jeho přívlastek je pouze topografickým poukazem na jeho umístění.

Zánik palácového komplexu pak záhy začal spoliací staveb se souhlasem papeže Hadriána I. a povolením papeže Lva III. pro Karla Velikého, který nechal odvézt mramory, architektonickou sošku i sochu Theoderica do Aachen. Palácový komplex byl pak nejspíše v ruinách, protože když hodlal císař Otto I. zřídit svou rezidenci v Ravenně r. 967, tak se rozhodl pro novostavbu za městskými hradbami (z ottonského paláce se dochovaly jen názvy jednotlivých částí, jako *regia aula*, *tribunal palatii*, *atrium*, *cubiculum*. Užití názvosloví odkazuje k antickým palácům jako vzorům, ale do jaké míry byla mezi nimi fyzická podobnost (pokud existovala) není možné určit.

Bibliografie:

Porta 1991; Ortalli 1991; Rusconi 1971, 475-506

I.8 Verona

Palác by postaven ostrogótským králem Theodericem na pahorku sv. Petra (Excerpta Valesiana). Archeologicky nezaznamenán – jen na vyobrazení města v tzv. *Iconografia Rateriana* (9.-10. st.) se nachází stavba s dvěma vysokými věžemi flankujícími bránu (monumentální vstup do paláce?) označená jako *palatium*. Není známo, jestli v langobardské době byly nějaké nové stavby nebo výraznější úpravy v paláci prováděny.

Bibliografie:

Brogiolo 2000a, 139; Johnson 1988, 77

II. Beneventské vévodství

Vévodství přežilo zničení langobardského království Karlem Velikým. V té době v něm vládl Arechis II. (757/8-787), který byl jedním z největších stavebníků a milovníků umění své doby. Po karolinské anexi severního langobardského království obdržel Arichis titul prince a ustavil druhé hlavní město na pobřeží v Salernu v 70. a 80. letech 8. st. - postavil nové městské hradby, které město značně zvětšily, a nechal zřídit také palác který hleděl na vodní plochu.

Na rozdíl od jeho paláce sakrální stavby vybudované za jeho vlády přetrvaly až do dnešních dnů, i když v částečně modifikované podobě. Palácová kaple v Salernu byla zasvěcena sv. Petrovi a Pavlovi (nynější S. Pietro a Corte) a zřízena v patře, tedy na stejné úrovni jako reprezentativní část paláce. Jedná se také tedy o raný případ dvojpodlažní palácové kaple. Elegantní půlkruhově zakončená okna ukazují, že interiér byl zalit světlem. Paulus Diaconus naznačuje, že zde byly zlaté mozaiky a vykopávky přinesly objev opus sectile na podlaze (z porfyru, serpentinu a dalších drahých materiálů). P. Diaconus mluví také o nápisu z jednotlivých měděných písmen s pozlacením v palácové kapli, v čemž je možné vidět imperiální vliv (poslední takový nápis byl předtím zaznamenán na území Itálie na Konstantinově oblouku v Římě; mladší snad jen na foru v Arles).

Velkolepou stavbou je také kostel sv. Sofie v Beneventu. Kostel je centrála s vnitřním ochozem tvořeným sloupy (spolie) a bývala vyzdobena nástěnnými malbami. Dedikace a centralizovaný půdorys poukazují na vliv justiniánova chrámu Hagia Sofia - její malá "kopie" tedy stála v Beneventu v bezprostřední blízkosti paláce.

Bibliografie:

Mitchel 1999, 97-99; Mitchel 2000, Brogiolo 2000a, 154; Belting 1962, 143-193; Costagliola 2003, 600-608

III. Vévodství Spoleto

Palác ve Spoletu není zachován ani o něm nejsou bližší informace v písemných pramenech. Kostel Spasitele na severním předměstí Spoleta a tzv. Tempietto sul Clitunno severně od města na via Flaminia (obě stavby okolo pol. 8. st.) reprezentují styl místních vládců. Tempietto vystavěno asi jako pohřební kaple vévody či jeho rodiny. Má formu antického pohanského chrámu a jeho malířská výzdoba má také výrazně retrospektivní charakter. Architektonická dekorace je velmi klasicizující (spíše vyprodukovaná přímo pro tuto stavbu, než aby se jednalo o spolie) a tak není divu, že tato stavba byla považována dlouho za římskou (!).

Bibliografie:

Mitchel 1999, 97

5. Kontinuita a změny v bydlení nobility v post-římské Itálii

Vzhledem k tomu, jak málo se zachovalo a je archeologicky prozkoumáno z paláců patřících špičkám vládnoucí vrstvy v post-římské Itálii (Ostrogóti, Langobardi a byzantští místodržící), je těžké určit do jaké míry takové rezidence v případech, kdy byly novostavbami, pokračovaly v římské tradici palácové architektury, reprezentované hlavně peristylovými domy s reprezentativními prostory v umístěnými přízemí. Ravennský královský palác byl podle všeho ve své převážně většině zděděným komplexem z doby pozdního císařství. Nicméně jeho část nalezená vedle chrámu S. Apollinare Nuovo a datovaná ve své poslední fázi do gótské doby se ve své architektuře neliší od starších staveb – v té době byl starší peristylový domus modifikován přidáním velkého apsidového sálu a nové triclinium mělo oblíbenou formu trikonchu. Navíc popisy výzdoby paláců ostrogótských králů (Pavia, Ravenna) a hlavně výše zmíněná theodericovská fáze ravennského palácového komplexu ukazují, že typický římský způsob architektonické výzdoby byl i nadále preferován u nejluxusnějších staveb spojených se královským dvorem, a to jak po stránce materiálů (mramory, mozaiky, opus sectile) tak i témat (inspirace mytologií a imperiální ikonografií). V 6. st. a snad i zčásti v 7. st. byly takto vybaveny také alespoň některé aristokratické domy (dům na via D'Azeglio v Ravenně s mozaikami datovanými do ran. 7. st.). Je však nutné si uvědomit, že vláda Theoderica, kdy zmíněné rezidence vznikaly nebo byly upravovány, byla dobou obnovené prosperity a politické stability v Itálii.

Tato poslední zlatá éra Itálie konce 5. st. a prvních desetiletí 6. st. však vzala za své se začátkem byzantsko-gótských válek, které ve svém důsledku vedly ke zchudnutí a postupnému zániku tradiční senátorské aristokracie, která byla významným stavebníkem na poli sekulární architektury. Společnost jako celek značně zchudla a namísto kultivované a vzdělané nobility vyjadřující své bohatství sofistikovanou architekturou svých paláců nastoupila nová militarizovaná elita, a to jak na území pod byzantskou správou, tak i v části pod nadvládou nové nobility z řad Langobardů, kteří získali od konce 6. st. velkou část Apeninského poloostrova.

Z neklidné doby 7. a 8. st. nejsou doposud odkryty žádné paláce, které by patřily langobardským králům a vévodům. Podle pramenných zpráv se zdá, že alespoň zpočátku využívaly starších rezidencí římské a ostrogótské doby, zatímco o domech langobardské aristokracie nemáme bližších představ. Obecně se má za to, že raně langobardská perioda (7. st.) příliš nepřála stavebním podnikům a že teprve postupně od zač. 8. st. vznikaly nové rezidence a kostely, které svébytně navázaly na pozdně římské a byzantské umění (výzdoba

mramory, architektonickou plastikou, opus sectile apod. – např. fragmenty architektonické plastiky a malovaných omítek z Luitprandovy rezidence v Corteolona).

Byzantští exarchové koncentrovali ve svých rukou jak civilní tak i vojenskou moc. Nezdá se ale, že by byli nějak výraznými stavebníky (nesvědčí pro to písemné prameny ani archeologie) – v Ravenně, kde měli hlavní sídlo, obývali starší císařský a královský palácový komplex a v Římě využívali snad některé stavby z palatinské císařské rezidence či z její blízkosti. Ani papežský dvůr nebyl výjimkou – velké stavební podniky v Lateranu se objevují až na samém konci 8. st.

Aristokracie 7. a 8. st. v Itálii byla nesrovnatelně chudší ve srovnání s římskou a ostrogótskou dobou. Je tedy pochopitelné, že i jejich sídla tuto změněnou situaci s velkou pravděpodobností reflektovala: namísto tradičních domů s peristylem a hlavními reprezentačními místnostmi a sály umístěnými zpravidla v přízemí nastupuje nový typ rezidenčních staveb charakterizovaných opuštěním tradičních peristylů (nahrazovány prostým dvorem) a přemístěním hlavních obytných a recepčních prostor do horního podlaží, přičemž přízemí bývalo vyhrazeno hospodářským účelům. Tento typ domů byl pravděpodobně užíván jak střední třídou tak i aristokracií s tím, že obě se mezi sebou lišily hlavně mírou využití dřeva jako levného stavebního materiálu, či absencí nebo přítomností některých prvků luxusu jako byly lázně či mramory (zpravidla spolia). Příklady takových rezidencí jsou doloženy v Itálii jak písemnými prameny (hl. tzv. *Codice Bavaro*) tak i vykopávkami (domy na císařských forech v Římě).

Tento nový typ domů má nejstarší příklady ve střední a severní Itálii už v 5. st. B. Bavat či B. Ward-Perkins v souvislosti s jeho masivnějším nástupem (pravděpodobně od pozdějšího 6. st.) mluví odůvodněně o přenesení venkovského typu obydlí do měst, zatímco např. Brogiolo či Dabrowska ho chápou jako syntézu místních a cizích (barbarských) obydlí. Konec tohoto typu obydlí v Itálii se datuje do 11. st., kdy tyto curtes byly nahrazovány obytnými věžemi odrážejícími aktuální politickou situaci, vnitřní konflikty aristokracie (Santangeli Valenzani 1999, 555).

Archeologické nálezy a písemné prameny tedy jasně ukazují, že standardní typ obytného domu vyšších společenských vrstev (pokud se o něm vůbec dá hovořit) na bývalém území říše v post-římské době (a snad i v Byzanci, vyjma zdá se Konstantinopole) vykazoval následující charakteristické rysy: hlavní budova byla obvykle dvoupodlažní, k ní se pojily další přidružené stavby seskupené okolo dvora. Hlavní budova – buď přízemní (*pedeplana*) nebo patrová (*solariata*) – byla pravoúhlého půdorysu a postavena buď z lomového zdiva či ze zdiva smíšeného (znovu použité cihly) v maltě; někdy jen přízemí kamenné a horní část

v kombinaci levných materiálů jako hlína či dřevo. Textové zprávy ale hovoří také o domech celokamenných (Ravenna). Střecha byla z tašek nebo dřevěných šindelů, podlahy dřevěné nebo z dusané hlíny. Dvojpodlažní dům byl náročněji artikulován: Přízemí - často s portikem do dvora (orientace na dvůr byla primární) mělo jen málo oken do exteriéru domu (ulice); přízemí většinou vyhrazeno pro *kanafa*, jak byl nazván sklad. V přízemí někdy i *balneum* či *calidarium* s významem vana pro koupání s ohřevem, a ne klasické privátní lázně. Krby se nacházely v rozích místností; kuchyně někdy v přízemí, ale častěji v separátním stavení. Patro představovalo hlavní obytnou část domu: Obsahovalo největší místnost v domě pro shromažďování a podávání jídla (byla to *sala*, *cenaculum* či *triclinium*). Přístup do patra byl po vnějším schodišti; bylo zde několik (či jen jedna) místností sloužící jako ložnice (*camera*, *cubiculi*), které se otvíraly z hlavní místnosti. Dalšími sekundárními stavbami a přístavky byly kuchyně, dílny, obchod, stáje a také zahrada. Přístup k vlastní studni v nájemních smlouvách specifikován, ale měly ji jen bohaté domy. (Miller 2000, 74)

Jeden z výrazných a základních rysů post-římských městských domů, a to preference horního podlaží pro rezidenční a reprezentační účely, nicméně nemusí být tím, co je jednoznačně odlišovalo od pozdně antických římských domů a vil. Umístění hlavních prostor domů, zejména co se týče recepčních sálů, na horní podlaží se totiž začalo v menší míře, pokud lze soudit z dostupného archeologického materiálu, objevovat již přinejmenším od konce 4. st. a to i ve značně luxusních stavbách, z nichž většina spodní podlaží měla určeno pro servisní a hospodářské účely (vila São Cucufate, vila S. Giovanni di Ruoti, biskupský palác v Bosře, z 2. pol. 6. st. pak praetorium Qasr ibn-Wardan; velký venkovský dům v nalezený v okolí řeckého města Filippi, u řeky Voiranis - hospodářské zázemí /vč. lisu/ bylo v přízemí a patro vyhrazeno pro obytné účely s podlahou zdobenou mozaikou!). Tento rys nelze tedy považovat exklusivně za charakteristiku jednodušších venkovských obytných staveb, které pak byly adoptovány obyvateli měst. Preference pro horní podlaží tedy nastoupila již v dobách relativní prosperity říše a takové stavby koexistovaly s těmi, které měly tradičně triclinia a audienční sály v přízemí. V post-římské době nicméně rezidence se sály či hlavními místnostmi se staly takřka normou, což pokračovalo i dále ve středověku. V post-římských domech na Nervově fóru či ještě dříve v gótském paláci na Monte Barro bylo horní podlaží přístupné po vnějším schodišti, což je relativní novinka oproti římským vilám a domům, kde schodiště bývala exklusivně součástí vnitřní dispozice. Tento prvek je možné chápat jako vliv jednoduché venkovské rezidenční architektury, nicméně i on má své předchůdce v římské době, a to i v relativně luxusním sídle, vile S. Giovanni di Ruoti (tam vedlo do horního podlaží monumentálního apsidového sálu). Exteriérové schodiště pak užívána i pro luxusní

rezidence, jak to dokládají např. palác Karla Velikého v Paderbornu či bývalá palácová sekulární stavba, později kostel S. Maria Naranco u Ovieda (oba příklady z 9. st.).

Miller zdůrazňuje, že existuje mnoho shod mezi domem post-římské nobility v Itálii a biskupským "domus" ve stejné oblasti (potažmo v ostatních částech Evropy dotčených romanizací), jak charakterizovány příklady v Como či Pistoia: Biskupské paláce byly patrové s obytnými prostory v 1. patře, s dělením na hlavní sál a menší přilehlé místnosti jako ložnice; zdi s lomového zdiva a malty, časté užití spolií, podlahy dřevěné, střechy taškové nebo šindele. Přítomny byly i portiky, dvory a vnější schodiště. Hlavním rysem, který, je zdá, je odlišoval od průměrného domu vyšších vrstev byla věž (v *Codice Bavaro* jmenována věž jen jednou) – věž byla zprvu jen v obydlích lidí, kteří zastávali nějakou veřejnou funkci, ostatní je pak imitovali (do 12. – 13. st. byla italská města doslova poseta věžemi) (Miller 2000, 76).

D. Paláce post-římské doby v bývalé galské pretoriánské prefektuře (Galie, Hispánie, severní Afrika): Visigóti, Frankové, Burgundové a Vandalové

1. Galie a Hispánie

1.a Historický úvod

Velké stěhování ne-římského obyvatelstva do provincií postupně tato území vymaňovalo z pevné kontroly říší: Frankové, Burgundové, Alani a Góti se permanentně usazovali v Galii na základě dohod s císařstvím a poskytovali vojenskou sílu římské armádě. V průběhu 5. st. se moc lokálních barbarských vládců prudce zvýšila a provinční aristokracie se dala většinou do jejich služeb: např. Sidonius Apollinaris, bývalý prefekt Říma, nakonec skončil jako biskup v Clermont, což je ukázka toho, jak církevní hodnosti byly pro lokální aristokracii přitažlivé, když služba v císařských úřadech mizela s pádem západní části říše. Okolo r. 480 se franký panovník Clovis už stal dominantní silou v Galii Belgica, emigrující Britoni v Bretani, Gótové v Aquitanii a Provence, Alamanni podél horního Rýna a Burgundové východně od Rhony. Politická nejednotnost trvala i za frankých králů, kdy po vládě Chlodvíka bylo království často děleno. Kulturně však zůstávala velká část Galie římská až do 7. či 8. st.: Latina zůstávala v užívání jako komunikační jazyk snad dokonce až do doby okolo r. 800, římské právo silně ovlivnilo barbarské zákoníky, romanizovaná civilní správa a byrokracie stejně jako fiskální praxe pokračovaly i po konci římské vlády, panovníci byli schopni udržovat na menších rozměrech státy modelované podle vzoru římské správy. Na druhou stranu změny se jasně projevovaly v delších časových úsecích: změna zvyků v pohřbívání, sociální hierarchii (a to hlavně na sever od Seiny, kde bylo usazeno nejvíce Franků), trasy dálkového obchodu a kulturních výměn měnily postupně trasy a orientovaly se na sever. Na konci 8. st. už byla ale Galie značně deromanizována a Karolinská dynastie její "romanitas" vědomě obnovovala.

Hispánie po pádu římského panství byla v pozdní antice kulturně a politicky formována hlavně Visigóty, kteří zde vytvořili silné království po té, co byli vytlačeni z Galie Franky. Jejich pozdější králové vytvořili pevnou katolickou říši a kultura dosáhla vysokého stupně a

svébytnosti (zachované kostely, architektonická skulptura apod.) a společnost prosperity, která byla přerušena až islámskou konquistou v ran. 8.st.

Bibliografie:

Pohl 1997; Wood 1994; Late Antiquity, 462

1.b Visigóti a Burgund'ané

Ve 4. st. byli Góti usazeni v oblastech sousedících s Černým mořem v místech dnešní Ukrajiny, Rumunska a Běloruska. Po ca. r. 375 se situace podnětem Hunů změnila – někteří Góti byli jimi podrobeni, jiní se stěhovali na římské území, kde přispěli k destabilizaci císařské moci v provinciích. Roku 378 Góti zabili východořímského císaře Valenta a dvě třetiny jeho armády v bitvě u Adrianopole a mezi r. 405-406 jich velké množství plenilo území Itálie. Po zániku hunského panství v 60. letech 5. st. se mnoho Gótů vydalo na území východní části říše, na Balkán, a začali pak být rozlišováni na dvě velké politické skupiny: Visigóty a Ostrogóty. Visigóti byli původně usazeni jako spojenci říše v Aquitanii v r. 418, situace se ale Římu vymkla z kontroly, což vedlo následně k ustavení visigótského království v jižní Galii a Španělsku.

Po Visigótech do Galie přišli Burgund'ané a usazovali se v nynějším Burgundsku (od r. 443). Když tyto kmeny zůstávaly trvale na římském území, byla římská administrativa se svými centry ve městech (civitates) stále fungující součástí diecéze Galie a až do posl. čtvrtiny 5. st. se barbarští panovníci nezapojovali do jejich správy. Visigóti a Burgund'ané měli, když byli v míru s Římem, statut federátů a jako takoví byli alespoň formálně součástí impéria a součástí římských provinčních správních struktur; nikdo z nich tedy nebyl v pozici vedení administrativy římského typu.

Po r. 475/6 se situace změnila – Alaric II. (484-507) se snažil ustavit římsko-gótské království jako Theoderic v Itálii, ale jeho pokus byl zmařen Clovisem a jeho Franky. V 5. st. nebyly rezidence visigótských a burgundských králů "malými Konstantinopolemi" či "malými Ravennami", ale jen prostě místem kde se král rozhodl žít (Liebeschuetz 2000, 20). Zatímco masy visigótského a burgundského obyvatelstva byly usazeny na venkově jejich panovníci sídlili ve městech podle příkladu římských císařů – Visigóti v Toulouse a Bordeaux (Sidonius Apollinarius ho označuje jako "palatium"), Burgund'ané v Ženevě, později Lyonu (Ženeva se stala sídlem královského místodržícího) a občas ve Vienne. Lyon byl hlavní město římské provincie Lugdunensis II; v 5. st. zastíněn ve významu Arles (sídlo pretoriánského prefekta

Galie). Po převzetí města Merovejci ztratil Lyon statut královského sídla, ale zůstal biskupským městem. Ženeva získala statut města v průběhu 4. st. V blízkém okolí města bylo odkryto několik luxusních římských vil. Vila v Carouge se stala královskou; samotný královský palác ve městě zatím nelokalizován. Toulouse bylo sídelním městem visigótských králů mezi r. 418-508 (pak obsazen Franky). Budova objevená pod bývalou nemocnicí Hopital Larrey byla nejspíše královským palácem a stavba zv. Daurade, zbořená v 18. st., by mohla být palácovou kaplí (vzdálena od něj ca. 250m).

Visigóti byli původně do Španělska posláni jako spojenci Říma s úkolem eliminovat barbarskou moc. První visigótské sídlo ve Španělsku bylo v Barceloně (zde v r. 415 zavražděn král Athaulfus); v té době měli králové stále větší zájem o Galii, od které byli odříznuti dočasně Římany, a proto od ní nesídlili daleko. Císař Constans je pak odvolal zpět do Galie, kde se usazovali v Aquitanii jako spojenci s hlavním sídlem v Toulouse (r. 418) a pak až později se opět stěhovali do Španělska, kde se nakonec definitivně usadili. O Španělsko se začali více zajímat od vlády krále Theoderica II. (457-466). Rok 470 sice znamenal konec římské kontroly na provincii Tarraconensis, ale visigótský postup do Španělska byl pomalý. Systematicky si ho začali podmaňovat od r. 475, ale Toulouse zůstávalo jejich hlavním městem. V r. 507 Frankové dobyli Toulouse (Chlodvík) a Visigóti se soustředili výhradně na území Španělska; zpočátku králové sídlili opět v Barceloně, která ale nebyla příliš výhodná strategicky ve vztahu k Iberskému poloostrovu. Až v 6. st. byla jejich moc jasně profilována, ale germánský vliv nebyl ve všech oblastech stejně silný (Byzanc kontrolovala jihovýchodní pobřeží od r. 551 až do r. 621).

Nejvýznamnějším panovníkem visigótského Španělska byl Leovigild (571-586), "nejbyzantstější" z visigótských králů a zakladatel měst Recopolis a Victoriacum. Následník Leovigilda, jeho syn Reccared centralizoval vládu se sídlem v Toledu a také po náboženské stránce byla říše unifikována - na třetím toledském koncilu přijalo visigótské království katolictví namísto arianismu.

Od 30. let 6. st. bylo hlavním sídlem Toledo, které se stalo postupně hlavním městem visigótského Španělska. V Toledu byla hlavní rezidence Leovigilda (568-86) a jeho syn Reccared (586-601) sem svolal koncil, na němž byla proklamována zmíněná konverze ke katolictví. Toledo v té době popisováno jako hlavní město a zůstalo jím až do obsazení Araby v r. 716. Město mělo dobrou polohu takřka ve středu Španělska, což bylo asi důvodem jeho volby za hlavní rezidenci (jinak větší a romanizovanější města byly Cordoba, Sevilla, Merida). Toledo bylo opravdovým hlavním městem – bylo centrem jak civilní tak i církevní moci, byli zde voleni králové (alternativně také na místě, kde předchozí král zemřel), konaly

se zde celo španělské koncily. Silná pozice města bylo do jisté míry v symbolické rovině – jeho rozloha byla relativně malá (ca. 5 ha) a jeho populace čítala ne více než několik stovek lidí. Sídlil zde král, ale ne velké množství jeho úředníků ani velká vojenská posádka.

V mnoha směrech centralizace vlády byla spíše ideální než skutečná – král vedl vojsko do války, ale vojsko bylo stavěno lokálními aristokraty a ti byli vlastně vykonavateli civilní moci, takže někdy jednali značně autonomně (snad k sídlům visigótské aristokracie patří stavby v Pla de Nadal /viz níže/ a také v El Germo: zde nalezen statek, 40 x 34m, ze 7. st. s centrálním dlážděným dvorem nacházející se vedle basiliky ze stejné doby - Reallexikon zur byzantinischen Kunst III, 1978, 191f). Oproti stabilnímu a prosperujícímu 6. st. bylo 7. st. dobou zmatků a problémů v nástupnictví na královském trůně, což bylo završeno příchodem muslimů v r. 711. Poslední visigótský král Roderic padl v bitvě s muslimskými konquistadory a arabské teritorium, zabírající značnou část Iberského poloostrova, bylo pak nazýváno al-Andalus (název dodnes přetrvávající v pojmenování jedné z částí Španělska).

Města v Hispánii hrála stále důležitou roli v sociálním životě až do 7. st. a biskup se svým palácem ve městě spravoval oblast, která se shodovala s oblastmi bývalé římské civilní správy. Biskupové se tak prakticky dostaly do role velkých vlastníků půdy pozdní antiky. Jednou z nejbohatších diecézí byla Mérida. Pedro Mateos se pokusil o lokalizaci biskupského paláce v Méridě na základě písemných pramenů a také archeologických informací do místa dnešní katedrály (kostel Sta. Maria) – poukazuje tak na existenci určité "paměti" města v jeho plánování během staletí (in: T.H.A.T. 2001) Mérida za Visigótů byla významná jako biskupské město. Dříve zde sídlil římský vikář diecéze Španělsko a žilo zde mnoho bohatých a vlivných římských aristokratů, jejichž přítomnost a přetrvávající vliv měly pravděpodobně vliv na to, že visigótský král si vybral jako hlavní město menší a dříve málo významné Toledo. Dalším místem určitého významu bylo Barcino, kde měl svůj palác také král Teudis (531-548).

Bibliografie:

Kazanski 1991; Thompson 1969; Late Antiquity, 475, 504f.; Herather 1999; seminář Palatium en Hispania durante la Antigüedad tardia (1-3 Diciembre 2000) in: T.H.A.T. Transformaciones en Hispania durante la Antigüedad Tardía (s. IV-X), Newsletter no. 4– Marzo 2001; Liebeschuetz 2000, 19-28; Díaz 2000, 3-35

1.b.1 Visigótské rezidence

Toulouse, palác pod bývalou nemocnicí Larrey

Velká pozdně antická stavba byla odkryta na místě bývalé vojenské nemocnice Larrey. Místo se nachází v severozápadním sektoru římského opevnění města a stavba se rozkládala mezi starou julio-klaudiovskou hradbou na jedné straně a městskou hradbou nad řekou Garonne na druhé straně.

Maximální délka fasády tak byla ca. 90 m a šířka stavby 29,5 m. Plán budovy ukazuje přísnou symetričnost podél střední osy. Vstup na západní straně v předstupujícím rizalitu vestibulu, za nímž následují na ose tři místnosti, z nichž ta poslední má na protilehlých stěnách vždy po dvou pilířích naproti sobě. Na obě strany od střední osy stavby jdou dlouhé boční koridory (30 x 4,2 m). Na jejich stěnách v interiéru jsou pilíře jejichž funkce není jistá – snad by mohly indikovat další podlaží. Koridor v severním směru je dělen na tři části. Tyto koridory svírají symetricky na obou stranách od hlavní osy stavby vždy po dvou pravoúhlých místnostech a také velké prostory, do nichž jsou vepsány apsidy (či exedry) otevřené směrem od středu stavby. Funkce těchto půlkruhových zdí blíže neurčena – jednou z možností je, že nesly kolonádu (archeologové zaznamenali změnu projektu v průběhu stavby: severní půlkruh byl původně uzavřen přímou zdí, která ale byla zbourána a její základy byly pak překryty při úpravě povrchu). Zmiňované velké prostory nebyly podle interpretace De Filippa kryté (De Filippo 2002, 445).

Severní obvodová zeď stavby je tvořena hradbou z doby Tiberia a je umístěna ve stejné vzdálenosti od dvou kruhových věží opevnění, což je v souladu s celkovou striktní symetričností stavby. Analogicky se dá rekonstruovat jižní zakončení stavby: snad tedy také napojeno na městskou hradbu (mezi věžemi), která hleděla na řeku. Pro jednotnost celku se dá snad předpokládat stejná výška stěn budovy a městského opevnění. Zdivo je v jádru nepravidelné a na líci bylo maskováno omítkou s naznačením pravidelného spárování (část zachována). Interiér byl polychromní (fragments). Vstup do vestibulu a pak průchody mezi třemi prostory na hlavní ose jsou široké 3,12 m, což postačuje k projetí vozu; na druhou stranu ostatní boční průchody a jediný nalezený na fasádě nedovolují jinou formu komunikace než pěší. Velké prostory připojené k centrální části paláce s ní ani s půlkruhy nekomunikují. Exedry jsou přístupné pouze z východního koridoru – žádná plynulá cirkulace uvnitř stavby tedy nebyla možná na úrovni přízemí.

V r. 1990 byla objevená více na východ od nemocnice další stavba s podobnou konstrukcí zdiva, což naznačuje existenci velké samostatné enklávy uvnitř města, ohraničené hradbou (rozsah neznámý).

Datace: Metoda C14 dává značně široký rozsah pro dobu výstavby, a to mezi r. 350-550; v základech objevené pece byla mince Arcadia (338-402), což nám dává ale pouze terminus post quem. De Filippo se přiklání k datování stavby do první polovina 5. st. Identifikace: Stavba nevykazuje ekonomický účel – není ji možné považovat za horrea či macellum a nemožnost projet celou stavbu vozem a neexistující cirkulace uvnitř přízemí vylučuje, že by to mohla být nová městská brána. De Filippo nachází nejbližší paralelu v pozdně římské vile Garenne v Nérac v jihozápadní Francii s takřka stejným půdorysem (odkryta v 19. st.; fasáda dlouhá 75 m, rizalitový vestibul vedoucí do kruhového sálu flankovaného apsidovými sály, vše sevřeno koridory, bohatá mozaiková výzdoba – viz také římské vily). Nalezená stavba by ale mohla být totožná se sídlem visigótských panovníků (De Filippo 2002, 448). Palác Theoderica II. v Toulouse je zmiňován Sidoniem Apollinariem, který popisuje hostinu v jednom z jeho sálů a zmiňuje se také o pokladnici a stájích.

V palácovém komplexu byla pochyby i svatyně. Historici doposud situovali královský palác do Chateau Narbonnais a o kostele Notre-Dame la Daurade navrhovali, že by mohla být palácovou kaplí nebo mauzoleem. Stavba zv. Temple dela Daurade byla součástí středověkého kostela Sancta Maria deaurata (zbořeno v 18. st.). Dochované plány ukazují, že oktogonální chór kostela byl původně součástí dekadonální stavby s vestibulem nebo možná dokonce navazující lodí (podobně jako u chrámu Narození v Betlémě). Interiér byl artikulován nikami rámovanými sloupy ve třech řadách a měl mozaikovou výzdobu. Nejvýše byly novozákonní scény (hl. Narození Krista), ve střední části Kristus a Marie se starozákonními postavami a anděly a postavy Starého zákona byly v dolní řadě. Ve cviklech např. papoušci, pávi pijící z kantharů apod. Interpretace stavby jsou různé – mauzoleum, pohřební dynastický chrám či palácová kaple (Guyon 2000, 236, preferuje identifikaci s palácovou kaplí).

V r. 1995 byla ca. 20 m severně od kostela St. Pierre-des-Cuisines (byl původně pohřební basilikou za hradbami) sondážně zjištěna existence pozdně antické budovy, která je vzdálena sotva 100 m od městské hradby, ale leží mimo město. Podle stavební techniky je nejspíše současná s palácem pod hopital Larrey. Stavba se skládá ze tří křídel rozmístěných okolo dvora: na severu a jihu byl portik (54 x 4,5 m), východní křídlo podle šířky základů mělo patro; vstup byl 3,6 m široký, koridory s opus sectile. Funkce této budovy nebyla zjištěna ani

nebyly zatím předloženy teorie o její případné identifikaci. (Guyon 2000, 238; Cazes a Arramond 2002)

Bibliografie:

De Filippo 2002, 445-450; J. Guyon 2000, 236-238; Scellès 1988, 141-144; Cazes a Arramond 2002, 451f.

Reccopolis/Recopolis

Jedním z nejvýznamnějších státnických činů Leovigilda (570-586), který ve Španělsku vytvořil silný visigótský stát, bylo bezesporu založení nového města v r. 578 pojmenovaného Reccopolis na počest jeho syna Reccareda. Tato událost je s podivem zaznamenána jen katolickým biskupem Juanem de Biclaro v jeho kronice; toto město nikdy nefigurovalo na seznamu biskupství. Poloha města byla pak po staletí zapomenuta. Přežila ho jen kaple obsahující ve svém jméně vedle dedikace také označení "Recapel", ukazující na to, že by zde mohla být pohřbena visigótská metropole. Lauro Olmo Enciso, vedoucí archeologický výzkum v Reccopoli v současné době, poukazuje na to, že strategicky výhodná poloha města dominující nad okolím byla společná všem novým visigótským městům (např. Rhédae ve Francii).

Leovigildovo město nebylo pojmenováno jako dříve v helenistických a hlavně římských dobách podle zakladatele-panovníka (císaře) nebo v čest jeho matky, ale podle jeho syna (Reccareda), což svědčí pro dynastický důvod volby takového jména: Nastupující nová královská dynastie měla mít i nové hlavní město nahrazující Toledo. Tento pokus byl ale neúspěšný, podobně jako obdobná snaha v Syrii v případě Anjaru nedaleko Damašku, který zdá se byl vybudován pro kalífa al-Walida (r. 714) (Arce 2000, 57f.).

Od poloviny 20. st. začaly výzkumy, které postupně přinášejí obraz města o rozloze ca. 30 ha i s jeho opevněním, rezidenčními a komerčními budovami a snad také palácem. Jako palác byla hypoteticky identifikována stavba o půdoryse 100 x 10 m. Na jedné její straně je exteriér lemován pravidelně rozmístěnými půlkruhovými pilíři (věžemi - symbolický limit města?), ne nepodobně jako u mnoha umajovských paláců. Stavba byla dělená uvnitř zdmi na jednotlivé místnosti a dále pilíři na dvě lodi (pilíře by mohly teoreticky svědčit o existenci většího jednotného prostoru v patře). Kratší křídlo stejného vnitřního rozvrhu jde od toho vzpomínaného kolmo jako spojnice k basilice – palácové kapli.

Bibliografie:

Enciso 1991, 71-81; Reallexikon zur byzantinischen Kunst III 1978, 191f.; Ripoll in: Ripoll a Gurt 2000, 392; Arce 2000, 31-62

Pla de Nadal

Místo zvané Pla de Nadal je vzdáleno ca. 20 km severozápadně od Valencie. Vykopávky systematicky vedené mezi lety 1981 a 1989 odkryly velkou část budovy časově zařazené do visigótské doby a interpretované jako aristokratická vila. Zdi budovy jsou takřka 1m silné a jsou zachovány max. do výše 2,5m; sondami byla zjištěna existence další (sekundární) budovy ca. 300 m jižně od ní.

Stavba v Pla de Nadal vykazuje ve svém půdorysném řešení přísnou symetričnost a jejím hlavním prostorem v přízemí byl sál obdélného půdorysu o rozměrech 17,05 x 5,30 m tvořící hlavní křídlo. Jižní fasáda tohoto křídla je poměrně dobře zachována v základech, zatímco ostatní konstrukce jsou rozrušeny pozdější kultivací země. Sál se na jihu otvíral dveřmi na ose do portiku. Na východním a západním konci sálu byly symetricky utvářené skupiny místností. Tyto skupiny místností byly přístupné z exteriéru přes vlastní malé portiky, otvírající se podkovovitým obloukem do atrium či vestibul, na něž přiléhaly místnosti svírající navzájem pravý úhel (snad cubicula?). Ve středu jižní stěny sálu byly dveře komunikující s portikem a následně otevřeným prostorem (podle archeologů, kteří vilu objevili, snad zahrada nebo ovocný sad). Naproti tomu ve středu severní stěny sálu je exedra.

Typologie stavby: Nejvýraznějším prvkem architektury vily je přísná symetričnost. Plán vily se podobá některým pozdním římským portikovým vilám jižní Francie a nebo dokonce dvěma vilám připisovaným ostrogótskému králi Theodericovi v Itálii (Palazzolo u Ravenny, vila v Galeata). Velký prostor v přízemí, který má vstupy naproti sobě na dlouhých stranách mohl nést patro, které by bylo určeno jako piano nobile (hlavní obytný a reprezentační prostor vily). Stavební technika je kompatibilní se známými stavbami visigótské doby a je zde zaznamenáno nejstarší použití podkovovitého oblouku v provincii Valencia.

Na místě bylo nalezeno více než 800 prvků architektonické dekorace (některé *in situ*) ukazující reliéfní výzdobu (florální a geometrické motivy - rozety, úponky apod.) – jejich styl ukazuje na visigótskou provenienci. Navíc medailon s anagramem je velmi pozoruhodným nálezem: Medailon je kruhového tvaru o průměru ca. 20 cm, po obvodu je zdoben rozvilinami, zatímco ve středu je anagram s identifikovatelnými písmeny T a B ve vertikální linii a D a M v horizontální a ještě s písmenem R na vertikální ose. Písmena jsou umístěna na

ramenech kříže. Anagram snad v sobě skrývá jméno Tebdemir - germánské "Teud-" je velmi častým základem visigótských jmen ve Španělsku. Římské vily v pozdní antice na Iberském poloostrově také často ukazují jméno vlastníka ve formě anagramů hlavně na mozaikách (vila Fortunatus ve Fraga či Cueves de la Soria), podobně pak i v byzantské architektuře jsou anagramy časté (např. ve stavbách Justiniana I.). V hispano-visigótské architektuře pro ně nacházíme paralely v sakrální architektuře 7. st. V takovém kontextu lze tedy usuzovat, že anagram v Pla de Nadal obsahuje jméno zakladatele nebo vlastníka vily – příslušníka visigótské aristokracie (Juan, Lerma a Pastor 1992). Podle stylu architektonické plastiky (s vlivem byzantským) je navržena datace do 2. pol. 7. st. Stavba má výrazně profánní charakter a jeví se jako oprávněné mluvit o ní jako o visigótské aristokratické vile.

Bibliografie:

Navarro a Cubillo 1991, 83-95; Juan a Pastor 1991; Juan a Pastor 1989; Juan, Lerma a Pastor 1992, 22-32;

1.b.2 Burgundské rezidence

Burgundové mohli nejspíše zpočátku sídlit v konfiskovaných římských domech či veřejných stavbách, jako např. v praetoriích. V **Ženevě** pozdní tradice lokalizuje římské praetorium blízko katedrály, v **Lyonu** jeho umístění není známo, ale signalizováno u Sidonia Apollinaria a pak ještě v r. 499 zmíněno jako "regia". Při pobytu ve **Vienne** král bydlel ten asi v některé pozdně římské předměstské vile či přímo na venkově.

Vila v **Carouge** poblíž Ženevy byla další královskou rezidencí. Její jméno se odvozuje od slova *quadruvium* ("křížovatka"). Jednalo se nejspíše o starší římskou vilu převzatou následně burgundskou královskou rodinou (burgundský král Sigismund byl r. 516 korunován v Quadruvium).

Zdá se tedy, při doposud naprosté absenci archeologických nálezů, že burgundští panovníci spíše obsazovali římské stavby, než aby budovali (alespoň zpočátku) nové rezidenční stavby.

Bibliografie:

Bonnet a Reynaud 2000, 244f.; Samson 1987,296

1.c Frankové (Merovejci)

Model nové vlády v post-římském světě vytvořený Ostrogótem Theodericem v Itálii založený na snaze o udržování rozdělení nové post-římské společnosti na dvě skupiny, vojenskou elitu barbarů a civilní tvořenou římským obyvatelstvem, spojených autoritou krále uznaného císařem aplikovaný také u Visigótů (Španělsko; zpočátku i Galie, ale tam zastaveno Franky) a Vandalů (Afrika) selhal. Úspěšnější byla malá unitární království Franků a ta ustavovaná v Británii: v době jejich vytvoření byla transformace římské státní správy na jejich území už značně pokročilá, tato území ležela mimo dosah Justiniána a jeho snah po rekonquistě; nově příchozí barbari byli také odlišní od výše uvedených – ačkoli zpočátku sloužili jako federáti říše, neměli žádné přímé kontakty se středomořským světem a Itálií. (P.J. Geary in: *Late Antiquity*, 123)

V severní Galii se v průběhu 5. st. objevilo se několik království jejichž noví vládcové pocházeli jednak z franckého etnika, ale také zde byli jako vůdčí osobnosti potomci lokální galo-římské aristokracie podporované barbary. Mezi Franky si značnou moc vydobyla rodina Merovejců v čele s Childericem jehož říši značně rozšířil jeho syn Chlodvík v 80. letech 6. st. a dostalo se mu dokonce jakéhosi uznání vlády od císaře Anastasia (dostal titul honorárního konzula). Stejně jako langobardské království zůstával francký svět politicky rozdělen v pozd. 6. a 7. st. – hlavní oblasti Neustria, Austrasia a Burgundsko měly vlastní krále a periferní oblasti jako např. Akvitánie či Provence měly vévody nebo patricie spravující území jménem krále. Boje mezi aristokracií nakonec vynesly na vrchol Karolinskou dynastii.

Jako ostatní barbarští nástupci impéria spoléhali i Frankové na funkci města v otázkách výběru daní a udržování lokálního pořádku. Římská daň z půdy se stávala postupně méně důležitou, podobně jako u Langobardů (obě etnika jako "druhá vlna" barbarských národů obsazujících romanizovaná území se nesetkala s plně fungující římskou správou). Stejně jako Visigóti měli i franští králové lokální zástupce ve městech (*comes civitatis*) a spolupracovali s biskupy. Franští panovníci ale nekoncentrovali administrativu a ceremonie do jednoho města které by dostalo charakter hlavního města království (jako tomu bylo v případě visigótského Toleda). Králové udržovali kontakt se svými městy a jejich teritorií cestováním – na svých cestách pobývali ve městech (zpočátku snad v bývalých praetoriích a římských domech), ve vilách na venkově a také v kláštorech. Královská moc byla tedy založena na cestování po říši a to i za Karlovců.

Chlodvík) byl králem, který se významně podílel na ustavení franckého království jako dominantní síly na území bývalé římské Galie. Jeho otec Childeric ovládal oblast okolo Tournai a Clovis značně rozšířil panství. V r. 500 využil sporů uvnitř burgundského království a přinutil ho platit tribut, o šest let později napadl Alamany a v r. 507 se obrátil proti Visigótům v Aquitanii a zabral větší část jejich území. Jeho vláda byla také důležitá v otázce práva - byl vydán francký zákoník. Podstatným krokem byla jeho konverze ke katolictví, což položilo základ pro vytvoření středověké katolické Evropy. Po jeho smrti v r. 511 byla vláda rozdělena mezi jeho syny (pak dělení francké moci na všechny následníky bráno jako norma), což pak moc franckou rozdrobilo. Galie byla definitivně francká až po zničení burgundského království v r. 534 a převzetí Provence od Visigótů v r. 537.

Bibliografie:

Wood 1994; Late Antiquity, 382f.; Liebeschuetz 2000, 28f.

1.c.1 Paláce ve městech

Když v r. 511 Chlodvík dělil říši, pro Thierryho (+ 533) připadla francká porýnská oblast s tradičními městy antiky Kolínem a Trevírem. **Trevír** byl ještě na konci 5. st. spravován mužem jménem Arbogast, který ještě formálně vystupoval jako zástupce Římské říše. Okolo r. 507 přešlo město pod vládu Clovise. V době mezi vládami Thierryho a Théodaberta (+ 548) byl Trevír významným královským městem (*sedes regia*) – královský palác v textech (*Historia Francorum*) zaznamenán v pol. 6. st. (snad císařský palác nebo praetorium). V **Kolíně** Thierry sídlil v "aula regia", což asi bylo římské praetorium na břehu Rýna (přítomnost francké aristokracie doložena i bohatými pohřby v katedrále – nálezy z 1954; . Dierkens a Périn 2000, 278).

Paříž hrála prim mezi franckými městy, měla zvláštní symbolický statut v říši. Když byla říše na krátko sjednocena v 1. pol. 7. st., tak se přirozeně stala hlavním městem. Od Chilperica I. po Chlodvíka II. často jmenován palác – palatium. Ten byl údajně situován na západním konci ostrova v Seině, ale zatím nebyl objeven; tato královská rezidence byla i zde nejspíše nějakou starší monumentální stavbou využitou k novému účelu. V Paříži byl Julian prohlášen augustem (4. st.), nicméně tradice umísťující sem jeden z pozdně římských císařských paláců je asi pozdější fikcí - ve skutečnosti měla Paříž za římské nadvlády malý význam. Její důležitost dramaticky rostla až v průběhu 5. st. Významnou úlohu při tom sehrála panna Genevieve (Genovefa): aktivně se podílela na záchraně obyvatel města při obléhání Franky;

měla pak vliv na Childerica a jeho syna Chlodvíka I.; aktivně se podílela na růstu prestiže kultu sv. Diviše (Denis), který pak byl oficiálně rozvíjen merovejskými králi, hlavně Dagobertem I. Chlodvík také rozhodl o umístění hlavního města svého království v r. 508 do Paříže a po dělení franckého království v r. 511 bylo město sídlem jednoho z Chlodvíkových synů – Childeberta I.. Následně byla Paříž, obkroužena královskými vilami, považována za hlavní město franckého království bez ohledu na to, zda zde král vůbec sídlil.

Královské rezidence paláce zmiňovány také v **Orléans**, **Chalon-sur-Saône** či v **Soissons** (kde, stejně jako v Paříži té doby, byl dokonce zbudován cirk pro hry za Chilperica I. – jestli nesl rysy římských círků ale není známo). Na konci 6. st. nabývá velkého významu město **Metz** – královský palác zmiňován Řehořem z Tours (asi nebyl daleko od rezidence biskupů); město si udrželo význam i za Karlovců.

O výjimečné roli královských paláců a vil na venkově svědčí v 7. a na zač. 8. st. vzrůstající tendence svolávat církevní koncily přímo do nich, spíše než jen do samotných měst. U Franků nebyl pevný vztah mezi královským rezidenčním městem a místy jejich pohřbení, ale významný je vztah královských hrobek k vilám a palácům stejně jako ke klášterům a kostelům. Oproti např. visigótskému Toledu a Recopoli nebo langobardské Pavii nelze nicméně o merovejských královských sídelních městech v žádném z případů hovořit jako o plnohodnotných hlavních městech, pokračujících v antické římské tradici. Francká moc byla založena na cestování krále po své říši a tak není divu, že na jejich území bylo značné množství paláců a vil, které plnily administrativní úlohu ve správě říše.

Bibliografie:

Dierkens a Périn 2000, 278-298; Late Antiquity, 636

1.c.2 Venkovské paláce – vily

Královské vily rozmístěné po rozsáhlém teritoriu říše byly součástí efektivní správy státu. Některé z nich jsou známy i jmény: **Berny-Rivière** a **Chelles** (v obou byl uchováván královský poklad a probíhaly audience; v Berny-Rivière se uskutečnilo setkání biskupů za přítomnosti krále v Řehořově době), **Compiègne** (lov), **Marlenheim**, **Nieder Besslingen** (lov; setkání a porada Childeberta se svými šlechtici), **Ponthion**, **Rueil**, **Vitry**.

Z kusých zmínek v pramenech a nemnohých vykopávek se zdá, že frančtí panovníci a šlechta alespoň zpočátku v určité míře využívali jako své rezidence starší římské stavby. Archeologie není zatím schopná dát uspokojivou odpověď na to, jak mohly vypadat paláce a vily nově

budované franckou nobilitou. První monumentální stavby jsou bezpečně doložitelné až od Karolinské doby. Z textových svědectví (hlavně dílo Řehoře z Tours) a zatím skromných archeologických objevů se ukazuje, že francké novostavby byly nejspíše většinou jen skromné budovy se značným využitím dřeva a velmi vzdálené sofistikovaným římským domům a vilám. Kultovní stavby či jen místnosti byly také v ojedinělých případech součástí aristokratických rezidencí (Řehoř se zmiňuje o oratoři v jednom městském domě), zatímco se zdá, že byly pravidlem pro královská sídla. Kostely nebyly nejspíše součástí venkovských vil, ale spíše v jejich blízkosti a sloužily jako farní chrámy (Claude 1997, 328).

Kontinuita užívání římských vil je sledovatelná archeologicky jen v několika ojedinělých případech (ve vilách většinou v té době založena pohřebiště nebo byla určena k výrobním účelům): Původně římská vila **Plassac** v oblasti Bordeaux (poblíž castra de Blaye) byla identifikována jako francké sídlo známé z pramenů (Balmelle 2001, 51). V okolí Trevíru je to vily v **Echternachu**, jejíž transformace je sledovatelná archeologicky i v pramenech: materiál z 4. – 5. st. ukazuje na vojenskou povahu osídlení, pak v pol. 7. st. vilu (*villa Epternacus*) vlastnila vznešená francká dáma jménem Irmina a později ji darovala trevírskému biskupovi, který ji nechal jako součást klášterního majetku renovovat (Ripoll a Arce 2000, 86ff.). Kontinuita v osídlení některých římských vil je demonstrovatelná také na příkladu vily v **Mienne-Marboué** (Chateadun, Eure-et-Loire, Francie), která se na konci 5. st. stala majetkem Franka jménem Steleco. Jeho jméno se v latinizované podobě objevuje na mozaice v recepční místnosti vily; byly zde nalezeny i merovejské hlavice, které svědčí o pozdější přestavbě a obydlí vily až do 7. st. (Ripoll a Arce 2000, 103). Ve vile **Sorde-l'Abbay** (jižní Francie) je v malém peristylu mozaika datovaná pravděpodobně do merovejské doby (6.-7. st.; Balmelle 2001, 112). Poslední záchvěvy života klasických vil na západě, zdá se, spadají tedy až do konce 7. st., kdy nejspíše zanikají poslední dochované stavby zbudované římskou (či spíše romanizovanou) nobilitou.

Ve starší literatuře k danému tématu se vyskytují tři rozdílné názory na to, jaký byl vzhled merovejských "vil" (tj. sídel, jak jsou nazývána v dobových franckých pramenech): 1) rezidence na způsob římské vily, 2) předchůdce středověkého hradu, 3) osídlení na způsob vesnice, jak reprezentováno např. ve Warendorfu v Německu. R. Samson se ve své studii k merovejským domům přiklání spíše ke kontinuitě s římskou vil, i když ne přímo ve fyzickém vzhledu staveb, ale např. v absenci řádného opevnění. Běžné ohrazení merovejských vil bylo vzdálené pevnostním hradbám a mělo spíše symbolický význam a hrálo svou roli v definování vlastnických práv na pozemky a sociálních vztazích – udržení

míru a osobní bezpečnosti v té době záviselo na adekvátním pochopení místních poměrů a schopnosti politického manévrování (Samson 1987, 287).

Paradoxně, nebezpečná doba pro nobilitu na franckém teritoriu se ale neprojevovala ve vybudování masivních opevnění jejích sídel. Řehoř z Tours ve své *Historiae* ukazuje krvavé sklony Merovejců na mnoha případech vražd a mučení. Téměř každý vysoce postavený muž ztratil svůj úřad, život nebo oboje po jen krátké době, co byl u moci (jak prozrazují prameny: Řehoř z Tours, Venantius Fortunatus či Fredegard). Značně větší počet obětí mezi šlechtou si vyžádaly vnitřní spory než bitvy s nepřáteli. Jaká byla ochrana pro vznešeného Merovejce, pokud mu hrozilo nebezpečí? Jedním z možných útočišť byl kostel (např. Chilpericův syn Merovech hledal v kněžištích kostelů záchranu hned několikrát; byl čekatelem na trůn což bylo v 6. st. obzvláště nebezpečné – nakonec byl ale zavražděn na lovu v jedné z vil v oblasti Reims). Spirituální ochrana chrámu byla teoreticky srovnatelná s nedobytnou pevností – ti, co zde hledali azyl, byli občas obléháni s cílem vyhladovění (i když ne vždy byl chrámový azyl respektován).

V pramenech jsou zaznamenány kolapsy městských opevnění často v souvislosti s přírodními katastrofami, ale na druhou stranu jsou zprávy o jejich udržování v dobrém stavu. V těchto zmínkách o přetrvávání římských městských hradeb byla pak staršími historiky hledána opora i pro teorii o opevnění merovejských paláců a jejich možné blízké podobě s hrady, jako následek neklidné doby. Salin (1949) a Musset (1965) hledali v Sidoniově popisu vily Burgus původ opevněných středověkých hradů. Fournier (1976 a 1978) byl přesvědčen, že "venkovská opevnění" existovala v merovejské i karolinské době. Percieval (1976) navrhl, že vývoj římské vily do 5. st. dále zahrnoval opevnění a tak vznikl nový typ rezidence. Skutečnost je ale taková, že z archeologického hlediska je toho o merovejských vilách známo jen velmi málo.

Mediolanum, rezidence trevírského biskupa Nicetia (viz také oddíl biskupské paláce), popsán Venantiem Fortunatem (Carm. 3.12), bylo podle obecně akceptované interpretace tohoto textu zbudováno na skalnatém kopci; na jeho vrcholu bylo vlastní biskupovo sídlo (domus, casa, aula) s mramorovými sloupy na fasádě. Rezidence byla obehnaná hradbou s třiceti věžemi dosahující Moselly. Věž u hlavního vstupu obsahovala kapli. Samsonův názor je, že se nejednalo o opevněnou novostavbu paláce, ale spíše o přestavěnou pozdně římskou vojenskou pevnost a tedy, že Nicetiova rezidence nebyla vybudována *ex nihilo* (Samson 1987, 294). Také C. Meckseper nevidí Nicetiův palác jako novostavbu, ale interpretuje ho jako přestavbu nezachované trevírské městské brány Porta Alba (Meckseper 1994). Na místě zv. **Tholey** měl podle pramenů v 30. letech 7. st. diákon Adalgisel-Grimo vilu, ke které patřila

také pevnost (*castrum*) (Claude 1997, 325). Zmínky v pramenech o opevněních v merovejské periodě jsou nicméně takřka bez výjimky omezeny na města a dokonce budování opevnění *de novo* se v Řehořově spisech neobjevuje.

Řehoř pro sídla merovejské šlechty používá klasický termín *villa*, což vyvolává obraz římské vily ve spojení s těmito merovejskými rezidencemi. Je takový obraz nově budovaných franckých sídel možný mezi koncem 5. st. a dobou Řehoře z Tours (2. pol. 6. st.)? Z hlediska archeologie nejsou zatím stavby, které by pokračovaly ve stylu architektury římských vil v Galii, zaznamenány. U aristokratických rezidencí potomků původní galo-římské aristokracie není jisté, zda se jednalo o stará rodinná sídla udržovaná i ve francké době, nebo o novostavby v římském stylu, poskytující všechny klasické vymoženosti jako např. lázně a sloupové kolonády (Popisy u Venantia Fortunata – vila biskupa Leontia /uváděno její horní podlaží a zdůrazňována neobvyklá výška stavby/, vila biskupa Desideria z Cahors /pol 7. st./ - nejspíše starší sídlo, protože se mluví o rekonstrukci lázní vily).

Jakkoli převzetí moci Visigoty v r. 418 neznamenal žádný velký průlom či přerušení stávajícího způsobu života na venkově či ve městě (např. z té doby lázně v Bordeaux či palác v Toulouse), tak naproti tomu nástup Franků znamenal opravdový začátek transformace způsobu využití venkovských sídel (Balmelle 2001, 36-37), i když ojedinělé vily mohly přetrvávat ještě snad až do 7. st. (viz výše). Od konce římské doby byl systém využívání půdy v západní Evropě více dynamickým prostřednictvím venkovských komunit, než tomu bylo u velkých latifundií. Pro pochopení pramenných zpráv je nutné zde uvést, jak se vyvíjelo názvosloví používané v označování venkovských rezidencí a panství k nim náležejících.

Klasické chápání termínu *villa* bylo od pol. 6. st. širší a vztahovalo se na celé panství (pozemky) s jeho náležitostmi (Etymologie Isidora Sevilského), či mohl dokonce označovat i koncentrované osídlení. U Řehoř z Tours termín *villa* znamená také dům s přilehlým pozemkem. To, co Řehoř nazývá *villa*, bylo v 7. st. označováno jako *mansus*; synonymem pro post-římskou vilu je i *curtis* – tento termín se ale v merovejských pramenech vyskytuje vzácně a častější je až od karolinské doby, kde znamená statek – další problémy s interpretací textů. Termín *villa* s připojeným osobním jménem (často končícím v takovém názvu na –*acum*) se pak nevztahoval na vilu jako dům, ale také na osídlení v mnohých případech tvořící základ pozdější vesnice: příkladem je vila Adacianicus (Francie), popsána jako místo s určitým zemědělským osídlením v listině z r. 788, u níž nicméně vykopávky neukázaly žádnou vilu v klasickém slova smyslu, ale osídlení vesnického typu (Ripoll a Arce 2000, 113; Samson 1987, 298). Samotná obytná budova pozemkového vlastníka francké doby, funkční

ekvivalent římské *pars urbana* vily, je nazývána *domus* či *mansio*, někdy také *metatum*. Ostatní hospodářské budovy byly souhrnně označovány jako *aedificia*.

Řehoř na rozdíl od kostelů ale nikdy nedává dostatečný popis vily nebo paláce aby je bylo možné uspokojivě rekonstruovat. Vykopávky v **Camp de Larina** poblíž Lyonu by snad mohly ilustrovat vzhled merovejské vily. Místo situováno na řekou Rhona a pro jeho bezpečnost bylo využito opevnění pozemku z doby železné, které bylo přepracováno. Uvnitř takto vymezené oblasti byl objeven obytný komplex z velkých budov a dvě pohřebiště, u jednoho z nichž nalezeny budovy interpretované jako kaple a mauzoleum. Soubor pravděpodobně obytných staveb se zdmi z kamenů pokládaných na sucho. Hlavní částí byla velká obytná budova vykazující několik fází: Zpočátku to byla jednoduchá pravoúhlá budova se dvěma místnostmi (kámen, malta). Po fázi opuštění byla vedle vztyčena podobná hala v pravém úhlu k té předcházející. Během této fáze byl k mladší budově přidán koridor půdorysně utvářený do L na jejích dvou stranách. Třetí fáze (horší kvalita zdiva) přinesla menší pravoúhlou stavbu na severu (stáje, stavba pro zemědělské účely?) a některé místnosti byly asi opuštěny. Na jihu malá místnost měla lis na olivy či víno. Celý komplex vydal jen merovejské nálezy, umožňující tak jeho dataci. Samotná ústřední obytná budova se nezdá být opevněna – stejně jako to naznačuje Řehoř o jiných merovejských domech (*domus*) (Samson 1987, 300f.).

V **Chessy (Seine-et-Marne)** byly při budování Disneylandu v r. 1992 objeveny merovejské venkovské stavby. Na místě bylo zaznamenáno starší římské osídlení, které bylo pak po periodě opuštění (od 3. st.) nahrazeno merovejským v 6. st. Archeologové vykopali stavby určené k rezidenčním i výrobním účelům. Pro zajištění bezpečnosti místa byl znovu využit římský příkop a zbudována nová palisáda. Obytná budova měla půdorysné rozměry 11,8 x 5,6 m a byla uvnitř dělena na dvě lodě podpěrami. Přístavek k této budově obsahoval prostory pro uskladnění zemědělských produktů. Ruiny starší římské budovy nebyly využity v rámci obytné funkce, ale bylo v nich zřízeno pohřebiště (A. Chavarría, *Archeologia Medievale. Anno Accademico 2004/05, lezione 10*). Toto osídlení tvořené obytnou budovou, skladovacími prostory a pohřebištěm je možné považovat za dobrý příklad vizualizace merovejských vil (ne paláců), jak zmiňovány v pramenech.

Příběhy o úkladných vraždách v Řehořově *Historiae* nikde nezmiňují obtíže, se kterými by se vrazi setkali při útoku na vilu, což se zdá potvrzuje, že nějaké významné opevnění těchto staveb neexistovalo jak je patrné z výše uvedených archeologicky prozkoumaných merovejských sídel (Samson 1987, 302-304). Starost o obranu sídla nebyla na prvním místě ani u královských vil, pro které se podle pramenů preferovalo umístění u velkých řek či

starých římských silnic. Podle *Historiae* se zdá, že většina ohrazení vil byla jen dřevěnými ploty sloužícími hlavně pro udržení domácího zvířectva ve vile, i když se někdy skrývají pod klasickými termíny jako *atrium* (Claude 1997, 324). To je v souladu také s tvrzením Döllingové (Dölling 1958, 8), která pro to nachází důkazy v barbarských zákonících (*Lex salica, Lex ribuarica...*). Dalším užitečným pramenem je *Etymologie* Isidora Sevilského, který (chybně) vykládá původ slova *villa* od *vallum* jako ohradní zeď. Ohrazení je v karolinských pramenech uváděno jako *murus, tunimus* či *sepis* – pravděpodobně to lze aplikovat i na merovejské vily. Camp de Larina ukazuje, že ohrazení pozemku mohlo být velmi dlouhé, což samo o sobě snižuje efektivitu aktivní obrany. Ohrazení vily mělo také a to v neposlední řadě silný symbolický význam: Paralelu pro takovou funkci ohrazení poskytuje např. severně od Trevíru se nacházející masivní okolo 72 km dlouhá zeď (tzv. Lagmauer), která snad ohraničovala pozemky v císařském držení, či jen z nápisu známá Theopolis na úpatí Alp praetoriánského praefecta Dardana (5.st.) (Samson 1987, 309).

Jak ukázáno výše, většina ohrazení merovejských vil byla provedena jen jako slabá zeď či ještě spíše dřevěný plot a tedy symbolický význam jako vyhrazení vlastnictví převládal (termíny *in curtem a foris curtem*), bylo to symbolické gesto. Novostavby merovejských sídel nobility podle všeho nenavazovaly na propracované římské vily v architektonickém provedení, jak naznačují sporé archeologické nálezy a také interpretace pramenných zmínek. Sál (*sala*) byl ústřední místností rezidence (někdy i samotná hlavní stavba vily byla takto označována) a býval často vybaven koberci či závěsy; snad i malířská výzdoba byla někde aplikována na stěny domu, jak to napovídá zmínka o výmalbě s motivy vinných hroznů v domě biskupa Vilica z Metz (Claude 1997, 329).

Bibliografie:

Samson 1987, 287-315; Claude 1997, 321-334; Ripoll a Arce 2000, 64–66; Dölling 1958

2. Severní Afrika - Vandalové

2.a Historický úvod

Pozdně římská severní Afrika byla stabilnější než další západní provincie. Reformy 4. st. zvýšili počet provincií v severní Africe ze tří na sedm (pak šest) a ekonomika prosperovala. Tento zlatý věk pak v otázce kulturního a církevního života nesl své plody po celý zbytek římské vlády a následně pak i za Vandalů a byzantské rekonquisty (mozaiky ve městech jako

Thuburbo Maius z pozdního 5. a raného 6. st. ukazují že Vandalové ne vždy jen ničili). Bohatství země je v písemných pramenech prezentováno hojnými odkazy na zámožné vlastníky půdy.

Okolo r. 300 Vandalové sídlili na území střední Evropy, ale nebyli v přímém kontaktu s Římskou říší. Vlivem tlaku Hunů přešli společně s Alany a Suebi Rýn v r. 406. Za tři roky po té se dostali do Španělska a v r. 411 si tyto kmeny rozdělili španělské území a ve 20. letech pustošili Iberský poloostrov. Po r. 410 vůdce Vandalů Alaric hrozil invazí do Afriky a vyprovokoval tak Heracliana (comes Africae), aby se vypravil do Itálie, kde byl Vandaly poražen. Vandalové v r. 429 byli nakonec do Afriky pozváni jako spojenci. Přelavili se ze Španělska a místo aby Římany podpořili, tak je svrhli a začali vládnout sami. Vandalové byli prvním germánským kmenem, který ustavil nezávislý stát na území říše. Vandalové byli ariáni – tedy heretici z pohledu Římanů. První pakt uzavřený s Římskou říší v 436 uznal jejich nadvládu v Numidii a Mauretanii. Roku 439 král Gaiseric tuto úmluvu porušil a obsadil Kartágo, které se stalo jejich hlavním městem, a bohaté provincie Proconsularis a Byzacena, čímž se začalo jejich stoleté panství v Africe. Formálně vandalskou vládu Řím uznal až r. 442 (v Tripolitánii dokonce až v r.455). Po smrti Valentiniana III. roku 455 Gaisericovi muži plenili Řím. Nicméně v Africe to nebyla doba markantních změn – Vandalové často jen nahradili římské vlastníky půdy. Půdu, kterou pro sebe nezkonfiskovali, ponechali římské aristokracii, ale zatížili ji velkými daněmi. Na druhou stranu ponechali v existenci systém římské civilní správy a římské právo bylo nadále uplatňováno. V Kartágu zůstal za jejich vlády funkční hippodrom i akvadukt a město získalo mincovnu, kterou předtím nemělo. Úpadek nastal až o hodně později po pádu byzantské vlády v Africe (po r. 650 n.l.).

Vandalské království ale nebylo postaveno na příliš pevných základech a slabá kontrola všech oblastí nově dobytého území se odrazila ve ztrátě jihu a západu ve prospěch místních kmenů, což je nejspíše demonstrováno přítomností opevněných vil. Nepevnost vandalské vlády potvrdila rychlá byzantská rekonquista. Justinian I. zahájil tažení do severní Afriky v r. 533 a zničil království Vandalů během dvou let. Byzanc si ale dlouho tato území nepodržela – od r. 647 následovala muslimská expanze (viz oddíl Raně islámské paláce).

Bibliografie:

Courtois 1955; Late Antiquity, 609ff., 740ff.; Liebeschuetz 2000, 15

2.b Královský palác v Kartágu

Palác vandalského krále je zmiňován u Victora de Vita, Prokopia a Corippa jako "aula vandalica". Hodovní sál paláce (triclinium) se třemi stibadii sloužil zároveň jako audienční místnost a komplex zahrnoval např. i prostor sloužící jako pokladnice. Za byzantské rekonquisty zde byla postavena kaple/kostel Bohorodičky, která je v pramenech připisována generálu Belisarovi, ale zmiňována je už za vandalské doby jako "basilica palatii sanctae Mariae". Místo, kde palác stál, není známo, ale předpokládá se, že by se mohlo jednat o starší palác (praetorium) římského proconsula. Ten byl údajně situován na vyvýšeném místě – snad na kopci zv. Byrsa. Na tomto místě zbytky římských staveb, které ale nicméně nebyly komplexně prozkoumány. Jedna z těchto staveb interpretována jako palác.

Rekonstruovaný plán nálezu ukazuje trojlodní apsidový sál (orientovaný SSV) o rozměrech 18 x 11m. Za jeho apsidou navazoval byl trikonch s vestibulem s jednou apsidou. Datace stavby je obtížná: Lézine navrhuje 4. st. a váhá mezi profánní a kultovní funkcí vzhledem k orientaci sálu; Ben Abed a Duval jsou k identifikaci nálezu jako královského paláce či praetoria skeptičtí.

Bibliografie:

Ben Abed a Duval 2000, 189-190

2.c Vily

V Africe byly provedeny archeologické průzkumy rezidenční architektury v mimo městském kontextu zatím ve velmi omezeném počtu; na druhou stranu zde existují pramenná svědectví. Prokopios a básník Ant. Latius dávají jakousi aluzi na kvalitu života v předměstských a venkovských vilách v době vandalské nadvlády v Africe, když zmiňují zahrady s fontánami a lázně. Prokopios říká, že bohaté římské vily byly Vandaly zkonfiskovány a pouze tam, kde nebyla půda dost úrodná, ponechali nový vládcové statky původním římským vlastníkům, ale zatížili je značnými daněmi. Ze stejného zdroje pochází také informace o tom, že vandalský král Gaiseric s oblibou pobýval v luxusní vile několik kilometrů od Kartága a užíval si jejich zahrad (v Grassa v oblasti Hammamet).

Prokopios dává všeobecně obraz bývalé římské Afriky jako místa, kde jednoduše barbaři převzali od Římanů jejich domy a využívali nadále jejich lázně (což je poukazem na to, že

akvadukty musely být stále udržovány funkční) a bavili se v circích a divadlech. Taková situace je ale těžko postřehnutelná z archeologického hlediska, když došlo k pouhému nahrazení jedněch vlastníků druhými. Stejně tak je obtížné v současné době říci, jakým způsobem a zda vůbec se změnilo hospodářství ve vilách, které přešli do rukou barbarů (detailní archeologické vykopávky, při nichž by byly studovány např. i možné změny v jídelníčku obyvatel domů v souvislosti se změnou vlastnictví nebo typy zemědělské výroby ve vilách, zatím nejsou na rozdíl od Evropy prováděny).

Výše uvedené texty snad ale naznačují, že vandalská nobilita možná využívala jen pars urbana vil a jinak z velké části žili z práce jím poddaných bývalých osadníků (Ripoll a Arce 2000, 106).

Bibliografie:

Ben Abed a Duval 2000, 190f.; Ripoll a Arce 2000, 105f.

3. Závěr - kontinuita a změny v modelech aristokratického bydlení v post-římské době

Visigóti přišli do Galie v ran. 5.st. a jejich nobilita, jak prozrazuje novostavba paláce v Toulouse, byla schopna se velmi záhy ve svém vkusu přizpůsobit římské elitě. Pravděpodobný královský palác odkrytý pod bývalou nemocnicí Larrey v Toulouse nelze nicméně považovat za stavbu provedenou Visigóty. Byl podle všeho postaven někdy v první pol. 5.st., tedy nedlouho poté, co tato část Galie přešla pod nadvládu Visigótů a navíc je velmi podobný ve svém půdorysu ne o moc starší římské vile v Nerac, takže lze důvodně předpokládat, že je dílem galo-římského stavitele. Vysoký standard aristokratického bydlení si visigótské králové a také šlechta udrželi i v pozdější době, kdy se jejich říše přesunula do Španělska – novostavba královského města Recopolis s palácem (6.st.), monumentální venkovská vila v Pla de Nadal (datována do 7.st.) prokazující symetričností a bohatostí půdorysu římskou tradici (podobnost s portikovou vilou), které obě lze snad brát jako opravdové monumenty visigótské architektury. I přes skromnost archeologického materiálu k sekulárním stavbám je snad takto navržený model platný, bereme-li v úvahu ostatní jejich stavby (kostely) a také umělecké řemeslo.

Rovněž Vandalové si v severní Africe velmi záhy v mnoha aspektech života zvykli a osvolili si vymoženosti římského luxusního bydlení – i když nejsou známy zatím žádné novostavby paláců a vil z této doby, jistá kontinuita úrovně pozdně římského aristokratického života je doložena nejen prameny, ale i např. novými mozaikami zdobícími starší sekulární rezidence,

kteří vandalští aristokraté obsadili. Vandalské panství trvalo v Africe jen něco málo přes jedno století a není známo, že by v té době byly nějaké nové luxusní rezidence stavěny – snad se Vandalové spokojili s tím, co jim zbylo po Římanech (např. královský palác v Kartágu, nejspíše bývalé praetorium).

Frankové (Merovejci) představovali druhou vlnu barbarského osídlení v Galii, která už se nesečkala, na rozdíl od Visigótů či Burgundů, s fungující římskou správou a společností. I když zpočátku jistě jejich panovníci sídlili v starších římských stavbách ve městech (např. vilách a palácích a praetoriích ve městech – Trevír, Paříž, Kolín), způsob vlády jejich králů vyžadující neustálé cestování po říši vyvolal záhy nutnost stavěn nové rezidence. Vzhled novostaveb zatím není možné doložit archeologicky, ale na základě písemných pramenů a paralel s nemnohými odkrytými sídly francké nobility lze předpokládat, že se značně vzdálily od římských vil a paláců. Jejich nová sídla na základě zmínek v pramenech (hl. dílo Řehoře z Tours a různé zákoníky) a některých vykopávek (např. Camp de Larina; odkryté stavby nepatřily ale možná nejvyšší třídě) již svou architekturou, materiálním provedením a výzdobou ukazují diskontinuitu s římskou praxí (včetně masivního nástupu dřeva jako stavebního materiálu jak venkovských tak i městských sídel).

Francká aristokracie stejně jako králové v některých případech obsadila a udržovala římské stavby na venkově, jak to dokazují vily v Mienne-Marboué a Sorde-l'Abbay, které byly dokonce nově vyzdobeny v římském stylu po jejich příchodu (v prvním případě nový vlastník jmenován na mozaice, v druhém podlahová mozaika pochází ze 6. či dokonce 7.st.). Toto bylo spíše výjimkou, soudě podle zmínek o skromném vzhledu jejich sídel v historických pramenech. Jinak, jak ukázala recentní syntéza, staré římské vily byly buďto opuštěny nebo transformovány k jiným než rezidenčním účelům (pohřebiště, kultovní místa, řemeslné dílny a pod. - Ripoll a Arce 2000). Byla to nejspíše až doba Karla Velikého, která s jeho mocenskými ambicemi vyvolala renesanci imperiálních stavebních typů a římského stylu výzdoby, i když ne vždy správně pochopených (viz oddíl Karolinské paláce).

V souhrnu lze říci, že všechna nová etnika obsazující území bývalé galské prefektury do určité míry využívala starší římské vily a paláce, ale snad pouze Visigóti byli schopni na rozvinutou římskou rezidenční architekturu plynule navázat, nejprve tím, že si nechávali vybudovat sídla od římských stavitelů (palác pod Hopital Larrey v Toulouse) a později byli sami schopni vytvářet kvalitní luxusní stavby (palác v Recopolis, vila Pla de Nadal).

E. Karolinské paláce

1. Historický úvod

Karolinská dynastie začínala v 6.st. jako jedna z významných aristokratických rodin uvnitř merovejského království; zakladatelem byl Pipin I. (580-640), který spravoval jako *maior domus* Austrasii ve východní části království. Dá se bez přehánění konstatovat, že Frankové by bez Karlovců zůstali jen jedním z řady germánských království. Karlovcí ve službách Merovejců se stali postupně těmi, kdo určovali politiku království a své krále postupně zastínily. V r. 732 jeden z nich, Karel Martel, zastavil postup islámských vojsk do Evropy v bitvě u Poitiers. Hegemonie karolinské rodiny uvnitř francké říše vyvrcholila sesazením posledního merovejského krále Pipinem Krátkým v r. 751.

V té době na jihu Evropy hledal papež spojence, který by byl schopen ochránit Itálii a katolictví jednak od postupu muslimů od jihu a stále rostoucí moci heretického království Langobardů na severu poloostrova. Jeho volba Karlovců jako spojenců byla správná. Papež Zachariáš pomazal Pipina olejem jako starozákonní králové byli takto požehnáni, což byl revoluční krok mezi korunovacemi barbarských panovníků (ne dynastická linie, ne volba aristokracií). Karlovcí v následujících letech postupně dobyli velkou část Evropy, přičemž v Itálii byl po vyvrácení langobardské říše s jejich přispěním vytvořen papežský stát (774). Aliance papežství a francké říše vyvrcholila korunovaci Karla západním římským císařem na Vánoce r. 800 v Římě. Také vnitřní politika byla úspěšná a situace byla stabilizována vytvořením pevných lenních vztahů. S císařskými aspiracemi Karla přišla i kulturní renesance s vědomím návratem k římským a byzantským vzorům v umění i architektuře.

Bibliografie:

James 1982; Geary 1988; Gerberding 1987

2. Charakter rezidencí v karolinské době

Karlovcí, nástupci Merovejců, nekoncentrovali administrativu a ceremonie do jednoho města, které by dostalo charakter hlavního města království (oproti např. visigótskému Toledu).

Králové udržovali kontakt se svými městy a jejich teritorií víceméně pravidelnými návštěvami. I když Karel Veliký se jako císař snažil ustavit Aachen jediným hlavním městem snad na způsob západořímské Ravenny, Karlovcí obecně více než Merovejci a Langobardi preferovali jako rezidenční místa venkovské vily před městy (jako místa pobytů byly občas voleny i kláštery) (Liebeschuetz 2000, 28). Povaha francko-německé říše si vyžadovala osobní přítomnost vladaře se státním aparátem na různých místech: soudy, audience, slavení církevních svátků či přezimování; byl zde i chrám a hospodářské budovy a byly sem svolávány také církevní synody (Binding 1996, 25ff.; Jacobsen 1999, 91). Důležitým faktorem pro výběr místa byla i možnost dobrého lovu. Taková sídla je možné si představit jako "malá města" a označení *urbs* (jako jedno z alternativních dobových označení rezidencí) tedy není nepříhodné (Jacobsen 1999, 92).

Současně s tím začala růst religiózní důležitost pfalzí – palác byl posvátným místem, sídlem Nového Davida, stupněm na cestě do "nebeského paláce", obrazem ráje. Pfalz se tak stávala také centrem kulturním a religiózním. Jen některé pfalze měly všechny tyto funkce vyvážené a byly hlavními sídly; většinou jedna z funkcí převažovala (církevní, lov, hraniční pfalz...). Podle toho byly také pfalze více nebo méně často navštěvovány panovníky: nejčastěji ležely na hlavních silnicích nebo na významných vodních cestách někdy ale také ve krajině s lesy (lov) nebo v centrech důležitých pro hospodářství říše (Renoux 2002, 62f.).

Karolinské *palatium* (pfalz) bylo tedy konceptem stabilizujícím a legitimizujícím vládu panovníka (*palatium* symbolizovalo státnickou autoritu vladaře) a nebylo spojeno s pojmem hlavního města, ale bylo místem dočasného pobytu panovníka (cestování zvoleno zjevně z politických a náboženských důvodů spíše než z hospodářských). Koncept putovního sídla je původu merovejského – Merovejci to zvolili pro posílení své autority ve všech částech své říše a snad některá římská *praetoria* byla takto přeměněna na *palatia* (Renoux 2002, 55, 59). V tomto se ukazuje nezávislá podobnost s výkonem moci v umajovské říši, kde jednotlivé paláce na venkově plnily pravděpodobně stejnou politickou funkci jako pfalze (Gaube 1979, 194).

Merovejští králové sídlili v římských *civitates* a snad používali i stará *praetoria* (guvernérů a vojenských velitelů; např. to v Kolíně, kde na tomto místě i dnes radnice) a *regiae* (paláce) uvnitř hradeb měst, která jen částečně přestavovali (jak to naznačuje např. Řehoř z Tours; Brühl 1975): Paříž, Soissons, Reims, Orléans, Trier, Tournai, Kolín... Od konce 6. st. bylo nejdůležitějším městem Metz, v 7. st. byla Paříž centrem merovejské říše, ale v té době byly zakládány i pfalze (Clichy, Quierzy na Oise, Compiègne..., zvané také *palatia*). Jak se přesouvalo za karolínské doby centrum říše z Francie do oblasti Maasu a Rýna byly

zakládány nové pfalze: Pippin (751-768) – Quierzy, snad Samoussy, Attigny, r. 765/6 přezímoval ve vile v Aachen (Liebeschuetz 2000, 29). Pippin začal s přestavbou vily Quierzy na palác už před r. 750, vyjadřujíc tak svoji aspiraci na vládu. Převzetí starších merovejských pfalzí Karlovci lze chápat jako výraz legitimity vlády, zatímco nově zakládané pfalze odpovídaly místně politickým potřebám stability v tom kterém regionu (Renoux 2002, 60ff.). Termín pfalz užívaný v moderní literatuře pro označení rezidencí této doby je odvozen, jak je zřejmé z výše uvedených skutečností a etymologie, od latinského slova *palatium* označující jak reprezentační palácovou stavbu tak i celý komplex.– Historik Dio Cassius (150-234) říká, že *palatium* je místem, kde žije císař; tedy ne nutně jen palác na římském Palatinu. V tomto smyslu je tedy třeba chápat užití tohoto termínu v merovejské a karolinské době. Řehoř z Tours (540-94) popisuje *palatium* jako instituci merovejského dvora, kde jeho členové jsou označováni jako *aulici palatini* (Binding 1996, 21). Správcem merovejské pfalze byl *comes palatii*, který pak byl od 7. st. označován jako *maior domus*. Dalšími dvorskými tituly byly *nutricius cubicularius*, *comes stabuli*, různí *domestici*, *referendarius* či *notarius*, *thesaurarius* a *spatharius*, vrchní kaplan byl hlavním duchovním na pfalzi (Fleckstein 1976). V terminologii existovaly nicméně rozdíly, a to hlavně z hlediska regionálního. Západofrancké prameny používají slovo *villa* jak pro venkovské dvory, tak i pro důležité pfalze jako Quierzy, Attigny a Compiègne, kde se konaly říšské dny a které z perspektivy východofrancké by byly nazývány *palatia*. V západofranckém chápání byl snad pojem *palatium* vyhrazen městským rezidencím Římanů a raných Merovejců (Jacobsen 1999, 92). Je případné podotknout, že na západě od 9. st. (tedy od doby, která již nespadá do této studie) je termín *palatium* používán i pro sídla vévodů, hrabat (okolo r. 1000 hrabata Normandie zřizovala nekrálovské pfalze) i biskupů, přičemž byl následně uveden rozlišovací termín pro královský/císařský palác jako *palatium regium* či *publicum*. Alternativní pojmy jsou *villa* a *curtis* (královský dvůr), dále *villa regia* či *curtis regia* (výjimečně *castrum*); termín *palatium* či *domus regiae* užíván i pro stavbu v klášteře, kde pobýval císař při jeho návštěvě (Fulda, Lorsch...). Používání termínu *palatium* (pfalz) pro sídlo napanovnické osoby tak ukazovalo na nároky na trůn, které projevovali mocní v říši. Ještě později, od 10. st., slovo *palatium* se vyskytuje v pramenech už méně – hlavně pro paláce založené v karolinské době; nastupuje *castrum* a *castellum* pro vyjádření pevnostního charakteru staveb (Binding 1996, 22). Na konci 10. st. se tak začíná *palatium* integrovat do *castra* – obraz Nebeského Jeruzaléma opevněného proti zlu stejně jako u opevněných klášterů byl vzorem a podnětem (Renoux 2002, 65).

Bibliografie:

Weitzel 1905; Brühl 1975; Liebeschuetz, 2000, 9-30; Renoux 2002; Jacobsen 1999, 91-94; Binding 1996, 21-45; Fleckstein 1976, 5-22.

3. Architektura a funkce jednotlivých částí pfalze

3.a Audienční sály a obytné části

Reprezentačnímu sálu, aule, bylo vyhrazeno nejvyšší místo pfalze a tvořil její centrum. Orientace karolinských aul byla mnohdy V-Z. Aula regia fungovala jako trůnní sál, místo konání synodů, jídelna apod. (byly zde instalovány stoly a lavice, zavěšovány koberce, výzdoba zajištěna převážně malby) (Binding 1996, 63). Největší byla aula s třemi apsidami v Aachen (17,2 x 44 m), v proporcích, provedení konchy a snad i v artikulaci exteriéru srovnatelná s císařským sálem v Trevíru ze 4. st.; ingelheimský sál byl menší (vnitřní rozměry 14,5 x 33 m /bez atria či předsíně/) a jemu byl dimensemi blízký ten v Padernbornu (10,3 x 30,9 m). Aula západofranckých paláců nebývá příliš zmiňována v dobových textech ale její existence je odvoditelná z konání audiencí a jednání probíhajících v pfalzích (Renoux 1999, 131). Její funkce byla i zde stejná - jako místo pro prezentaci královské moci, pro audience a místo banketů. Pro aulu v západní části říše máme jen dva a to ještě jen nepřímé materiální důkazy: V Saint-Denis byl snad odkryt domus Karla Velikého a v Samoussy, kde byly provedeny vykopávky v poměrně dávno a je těžké datovat základy (9. nebo 11. st.): Na obou místech jsou to stavby obdélného půdorysu bez apsidy.

Tyto sály reprezentují nicméně jen mimořádné palácové komplexy karolinské doby a zejména v Aachen a Ingelheimu upomínají na záměrný revival římských imperiálních staveb především užitím půlkruhových apsid. Na druhou stranu budova v Padernbornu je spíše monumentálním provedením standardnějšího řešení reprezentační palácové stavby post-římské doby v Evropě (viz níže), jako např. vidíme v pfalzi ve Frankfurtu nad Mohanem (pro východní část říše) a nejspíše i Samoussy a Saint-Denis (pro západní část): pravoúhlý závěr, přízemí dělené na menší místnosti neslo zřejmě větší prostor v patře (přístupným bočními věžovitými schodišti - horní podlaží bývají zmiňována v pramenech, jako např. pro Annapes) sloužící jako vlastní recepční sál, vedle něhož se nacházely i ložnice.

O soukromých apartmánech je toho známo méně. Byly vybaveny pro celoroční pobyt (zmiňovány krby např. v Annapes) a zdobený (např. závěsy na zdech v Ponthion). Např. o paláci v Ponthion víme, že ložnice krále a královny byly separovány. Pro ložnice králů byly

užívány různé termíny, jako *camera*, *thalamus* a *cubiculum*. Ložnice byla místem s jak veřejnou tak i privátní funkcí - do té první patřily shromáždění o menším počtu lidí (v tom lze spatřovat podobnost se statutem ložnice v římské době) (Renoux 1999, 131 a 133). Pokud byly obytné místnosti v jedné budově se sálem, jak se to zdá být ve většině případů tvořících standardní řešení pfalze (Padernborn, Frankfurt, Quierzy, Samoussy, Saint-Denis), byly také s největší pravděpodobností v patře. V Aachen, jak se zdá na základě písemných pramenných zmínek, byly Karlovy soukromé pokoje také výše než bylo přízemí (císař viděl stavby v komplexu ze svého okna) a možná separovány od auly (snad byly ve střední stavbě dělicí koridor spojující aulu a chrám); v Ingelheimu je zřejmé, že byly také prostorově odděleny od recepčního apsidového sálu (asi v křídle mezi sálem a exedrou) (Jacobsen 1999, 93). Významnou roli hrál také balkón-terasa, určený k ceremoniálnímu objevování se panovníka (archeologicky doložen v Padernbornu, výslovně zmíněn např. v Annapes).

Aula a kaple jako dva hlavní póly moci byly často blízko sebe. Královské apartmány či aula (pokud ve stejné budově tak oboje) byly, zdá se, standardně spojeny s hlavní církevní stavbou pfalze pomocí koridoru: Aachen, Padernborn, Frankfurt (pro Ingelheim toto chybí).

Karolinské pfalze svým charakterem ve většině případů zapadají do obecných tendencí post-římské architektury v Evropě (např. Padernborn či Frankfurt) a jen výjimečně navazují vědomě na starší římské reprezentační stavby (Aachen, Ingelheim).

První uvedenou skupinu pfalzí je nutné vidět v následujícím architektonickém a historickém kontextu. Ve středomořské oblasti na konci římské doby a pak v post-římské době probíhala expanze venkovských architektonických forem do rezidenčních staveb měst. Jak z vykopávek (např. některé domy v Justiniana Prima z 6. st. nebo aristokratické domy na císařských forech v Římě z doby okolo r. 800) tak i z písemných pramenů (*Codex Bavaro*) se jeví, že hlavní obytný a recepční prostor v domech nobility se stěhoval z přízemí do patra a přízemí bylo pak vyhrazeno hospodářským účelům (na rozdíl od klasických římských domus). Takové prostorové rozložení typické pro post-římskou v různých částech západní a jižní Evropy pozdní antiky bylo přítomno v mnoha pfalzích vzniklých v merovejské a raně karolinské době: audienční prostor jako pravoúhlá místnost bez apsidy a ložnice v patře stavby nejspíše v pfalzích v Samoussy, Saint-Denis, Quierzy, Paderbornu či Frankfurtu.

Naproti tomu samostatně stojící sály značných dimensí s jednou či více půlkruhovými apsidami, jaké byly nalezeny v Aachen a Ingelheimu, se jeví jako chtěné reminiscence na velké audienční a hodovní sály římského imperia v souvislosti s mocenskými aspiracemi Karla Velikého (korunovanými obnovou západního císařství) a jeho italskými cestami (viz níže). Antikizující tendence v obou zmiňovaných sálech byly vyjádřeny také v architektuře

sakrálních staveb (Mariánský chrám v Aachen), užití volných exeder (Ingelheim, Samoussy) nebo např. náročně artikulovaných stěn (exedry a niky v prvním atriu chrámu v Aachen).

3.b Palácové kaple a další sakrální stavby pfalzí

Jako v jiných křesťanských monarchiích tak i v karolinských palácích hrály sakrální stavby důležitou roli; především to byly kaple uchovávající významné relikvie. Termín *capella* - kaple je odvozen od slova *cappa*, vztahující se k relikvii pláště sv. Martina, která byla od r. 679 v pokladnici merovejských králů. Odtud i *cappellanus* pečující o relikvie a vedoucí bohoslužby v královském sídle. Tito kaplani pak přebírali i důležité diplomatické mise. Oproti např. Byzanci říšský relikviář nebyl uložen permanentně v jedné sakrální stavbě, ale putoval s králem po pfalzích (oratoře tam pak zvané *capella*), v souladu s povahou merovejsko-karolinské říše (Fleckstein 1959 a 1966).

Palácové kaple v karolinské době, pokud se dá soudit na základě sporých archeologických vykopávek, zdá se byly především jednoduché sálové kostely s pravoúhlých chórem jako např. první stavba kostela v Paderbornu či kaple ve Frankfurtu am Main (Jacobsen 1999, 93). V tomto ohledu je nutné podotknout, že náročně architektonicky utvářený Mariánský kostel v Aachen nejspíše vůbec palácovou kaplí v pravém slova smyslu nebyl (Falkenstein 2002, 170ff.) (o vzhledu sv. Martina, který její funkci snad původně plnil, není známo nic), stejně jako druhá stavba kostela v Paderbornu (velký trojapsidální chrám) nebyla ryze palácovou kaplí, ale především byl církevním centrem pro nově pokřesťanštěné Sasko s funkcí reprezentativní. Navíc existence sakrální stavby v pfalzi nebyla, jak se zdá, vůbec pravidlem - např. prozatím kaple nebyly lokalizovány v Samoussy či Quierzy (ne všechny pfalze zřejmě plnily všechny funkce života dvora najednou /audience, církevní centrum, lovy.../).

Sakrální komplex v pfalzi se dobou postupně rozšiřoval s přijímáním dalších funkcí. Pfalze se stávaly postupně také sakrálními centry – vývoj od jednoduchých privátních oratoří k relikviářovým kaplím či klášterům (Kollegiatstifte). Sílicí sakrální element v pfalzi je nutné vidět v souvislosti s ideou božsky legitimizované monarchie nacházející oporu v církvi a stojící pod ochranou relikvií (uchovávaných v kapli). Vztah klášter – palác mohl být více druhů. V některých případech se jednalo pouze o místnosti k občasnému pobytu krále v klášteře (např. v Saint-Denis), což je spojeno s královským právem na hostinský pobyt v kláštorech, jindy původně samostatné pfalze měly pak k sobě přičleněny klášter. Druhý případ reprezentují dobře např. Saint-Jean v Laonu nebo Compiègne. V Compiègne stál v centru palácového areálu kostel Notre-Dame a bylo zde i *claustrum clericum*. Popis chrámu

tamního chrámu (z let 870/875-877) v *Aulae Siderae* Johanna Scotta ukazuje, že stavba byla kopií či byla silně inspirována chrámem v Aachen, tedy byla oktogonem s kupolí a královskou emporou (Renoux 1999, 133). Oratoria byla někdy integrována i do sekulárních budov pfalze: Reims – v cubiculu, Compiégne – ve věži (turris), Aachen – domy aristokracie.

3.c Hospodářská část pfalze

K vlastnímu paláci, jak napovídají písemné prameny, patřily hospodářské dvory umístěné v jejím nejbližším okolí. Hlavní dvůr (v němž byly někdy i vlastní budovy sloužící pobytu panovníka) byl nazýván *curtis* či *villa capitanea* a menší pak *mansioniles* (Binding 1996, 39). Zatím však není doložen jejich vzhled archeologickými nálezy, ale dá se předpokládat, že se jednalo o jednoduché stavby s převahou dřeva jako stavebního materiálu, jak je známe z jiných míst franckého světa. V Attigny byl komplex pfalze hospodářsko-správním celkem o neméně než pěti villae. *Brevium Exempla* uvádí pro Annapes u Lille rozdělení místní pfalze do dvou obvodů: jedním byl *curtis*, kde byla i *sala* a *camerae*, a druhým *curticula* s vedlejšími budovami; celek byl obehnan palisádou (*tunimum*) s bránami. Nicméně rozdělení na královský dvorec a hospodářský dvůr není v pramenech časté a asi to nebylo pravidlem (ale pouze reprezentativní stavby jsou dobře dokumentovány v pramenech i vykopávkách) (Renoux 1999, 130). Některé pfalze měly připojeny i obory pro lov, jako např. Aachen či Regensburg.

3.d Opevnění

Opevnění pfalzí ve východní části říše tvořil většinou jen hliněný val s vyplétaným dřevěným oplocením, jaký je vzpomínán v pramenech pro hospodářské dvory i pro hrady. Hradby hradů z lomového kamene je nicméně zaznamenáno od 9. st. Zbytky opevnění pfalzí nejsou z rané doby dobře datovatelné a není jisté, zda v 9. st. bylo normou či zda byly chráněny jen hradem v blízkosti (Binding 1996, 63f.). Podle A. Gauerta (Gauert 1978, 1049f.) byly karolinské pfalze opevňovány jen na nově dobytých územích Saska (např. Paderborn). Hradba v Aachen je z doby Barbarosy, ale byla nalezena i starší, která ji předcházela, ale i ta je nicméně datována nejdříve do pozdějšího 9. st., a to v souvislosti s vikingským nebezpečím (Untermann 1999, 162). V pozdější době, od 10./11. st., se (ottonské) opevněné pfalze ztěžily daly rozeznaly od hradů šlechty.

Počátky opevňování pfalzí v západní části říše je také spojeno s nebezpečím nájezdů Vikingů a Maďarů a nepokojem té doby. Např. palác v Compiégne byl před r. 917 dvakrát vypálen a pak ho ještě postihl stejný osud v 10. st. Opevňování tedy jistě doloženo od poslední třetiny 9. st. Existovaly dva typy obrany karolinských pfalzí: 1) Menší pfalze samy neměly opevnění ani opevněné stavby, ale byly pod ochranou blízké pevnosti (Samoussy, Laon). 2) Velké pfalze (s výjimkami i menší, jako Corbény) byly zabezpečeny výstavbou valu anebo využívaly opevnění klášterů, u kterých stály (r. 877 vystavěl Karel Holý opevnění pro Compiégne a r. 869 pro Saint-Denis) (Renoux 1999, 135).

V Quierzy, pokud je možné se spoléhat na plány starých vykopávek, byl areál obehnan zdmi. Toto opevnění, jak lze usuzovat z jeho nepravidelného půdorysu, sledovalo hranice původního areálu. V případě Quierzy jsou tu dvě oválné fortifikace, z nichž ta větší obkružuje tu menší. Není ale vyloučeno, že i zde fortifikace byla sekundární, na základě analogií z jiných míst.

Materiály pro opevnění pfalzí: v Saint-Denis to byl kámen a dřevo pro val (zatím nalezen vodní příkop), v Compiégne byla před hlavní hradbou ještě jedna menší a také příkopy. K opevnění patřily i věže – turris: jednalo se buď o znovu opravené starší městské věže, nebo novostavby (věž v Compiégne je připisována Karlu Holému, ale prvně ale zmíněná až v pramenech 11. st.).

4. Výzdoba

Vedle monumentálních pfalzí jako Aachen, Ingelheim či Paderborn, v nichž užití trvanlivých materiálů je jasně očekávatelné, vykazují i další menší paláce solidní kamenné stavby (sala v Annapes, Saint-Denis, Samoussy), což ale nevylučuje přítomnost dřeva ve vyšších partiích, které se nedochovaly (nemluvě o servisních stavbách). Výzdoba paláců je nám známa spíše z písemných pramenů, než z vykopávek. Snad Mariánský chrám v Aachen, i když je např. užitím mozaik výjimečnou stavbou, může sloužit jako příklad, do jaké míry antikizující a luxusní vzhled mohly některé paláce mít (mramory, římské spolie – hlavně sloupy, bronzové dveře apod.). V Ingelheimu byly nalezeny jak spolie (nejspíše sloupy v exedře) tak i dobové prvky architektonické dekorace provedené na vysoké úrovni (pískovcové zárubně dveří, další sloupy s hlavicemi vykazujícími jasný vliv langobardského umění, fragmenty štuků, kamenný reliéf s hlavou koně). V tomto paláci se měl dokonce nacházet velký panovnický cyklus nástěnných maleb, po němž se ale nezachovaly žádné stopy, ale nicméně objeveny fragmenty dekorativní, nefigurální malířské výzdoby v aule (barevné lineárně ohraničené plochy);

zbytky maleb zaznamenány také v Paderbornu a Quierzy. Drahé materiály, se kterými se setkáváme ve výše uvedených hlavních karlovských palácích, pronikaly i do menších pfalzích: např. v Compiégne byly objeveny znovu použité římské mramory. K výzdobě interiérů musí být připočítány také závěsy na stěnách, o kterých nás informují prameny (např. pro Ponthion).

5. Karolinské paláce v kontextu své doby – vlivy a vzory

Pokud se na karolinské pfalze díváme jako na celek, je zde co se týče provedení a typologie staveb ve většině případů jasný vliv merovejské či obecně post-římské rezidenční architektury: budovy jsou jednoduchých pravoúhlých půdorysů s preferencí horního podlaží pro recepční a obytné účely (Paderborn, Frankfurt, Saint-Denis, Samoussy, Quierzy, snad i Anappes). Taková typologie palácových staveb se ukazuje jako více živoucí než retrospektivní tendence, o které bude řeč dále, a měla své následníky v pozdější době (ottonské a štaufské pfalze).

Na druhou stranu formy a architektonické detaily ukazující chtěnou reminiscenci římské (nejen palácové) architektury se objevují výrazně jen v pfalzích v Aachen a Ingelheim a to zjevně s Karlovými mocenskými aspiracemi završenými jeho korunovací římským císařem. Pro ideologické vyjádření svého politického statutu jako následníka římských císařů se karolinský dvůr obracel k Byzanci, nicméně jak vyplývá z následující diskuse pro hmotné vyjádření jeho snah byla klíčovou Itálie, kde v té době papežství bylo hlavní politickým a kulturním činitelem.

Na post-římském západě v 8. a 9. st. ideologická supremace Konstantinopole výrazně upadla od doby, kdy v 6. st. Frankové razili mince s císařským jménem a Chlodvík byl pohřben v chrámu sv. Apoštolů po způsobu byzantských císařů; nicméně, jak ilustruje v o něco pozdější době např. Luitprand ve zprávě o svých misích do Konstantinopole, Byzantinci byli v ceremoních nedostižným vzorem pro západní panovníky. V případě karolinské dynastie a Karla samotného byl vliv Byzance a jejího hlavního města spíše zprostředkovaný, a to papežským dvorem a do jisté míry i langobardskými panovníky. I když např. v Karlově paláci v Aachen jeho aula vděčí za mnohé římskému císařskému sálu v Trevíru, svými třemi konchami (i když neobsahovaly lehátka) ukazuje zase na Itálii, konkrétně na menší sál Lva III. v Lateranu (Ward-Perkins 2000, 335) (ten na druhou stranu mohl mít předobraz v některé stavbě paláce v Konstantinopoli). V jeho Mariánském chrámu v Aachen je asi ideologickým vzorem v té době i na západě proslulá Hagia Sofia, jako kupolová stavba s galeriemi a

mozaikovou výzdobou. St. Gallenský mnich Notker Balbulus mluví o Karlově chrámu jako o stavbě po vzoru templu moudrého Šalamouna (Binding 1996, 75) – odkazy a srovnání v Šalamounovým chrámem se objevují dříve jak pro Hagii Sofii tak i pro o něco málo starší sv. Polyukta, zbudovaného Anicií Julianou v císařském městě na Bosporu. I když v tomto případě stojí konstantinopolská stavba spíše za celkovým ideologicko-architektonickým konceptem, po stránce vlastní architektury nalézáme bližší podobnost s jiným chrámem 6. st., a to se S. Vitale v Ravenně (Bandmann 1965, 424-462), který se nacházel na území pod Karlovým vlivem a byl takřkajíc "na dosah" jako inspirace.

Po 4. st. není v merovejské oblasti zaznamenána žádná srovnatelná stavba: Karlův chrám se vyznačuje výbornou konstrukcí kupolové klenby, složitým statickým systémem podpěr, mimořádnou úrovní architektonické plastiky, mozaik a také např. práce z bronzu. Chrám si získal obdiv už v dobových pramenech. Einhard v souvislosti s ním mluví o sloupech a mramorových deskách z Ravenny a Notker dává aluzi na umělce ze Středomoří, což se jeví jako více než pravděpodobné, vzpomeneme-li na antikizující stavby Langobardů v 8. st., kostely a Lateránský palác v Římě a (především církevní) architekturu sousedních oblastí, které byly pod vlivem (či přímo náležely) Byzanci. Písemné prameny nám přímý vzor pro Mariánský chrám nesdělují, ale, jak bylo uvedeno výše, velmi blízko v řešení je ravennskému kostelu S. Vitale (dokončen r. 547). Obě stavby jsou v jádru oktogonální; rozdílem je, že v Aachen velké arkády přímo kopírují strany oktogonu, zatímco v Ravenně je oktogon rozšířen sloupovými nikami (podobně jako v sv. Sergiovi a Bakchovi v Konstantinopoli), a dále v Aachen není sloupové členění interiéru přerušeno kněžištěm. Také systémy klenutí ochozu se liší a v Aachen vedlo k vytvoření šestnáctibokého exteriéru a také kněžiště je zde uzavřené a patrově členěné. Toto ukazuje, že stavitel aachenského chrámu S. Vitale přímo nekopíroval, ale užil ho, jak se lze hypoteticky domnívat, pro svoje ztvárnění ideologického vlivu Hagia Sofia (Untermann 1999, 158 – 160) (Ve své snaze nebyl Karel jediný: už po r. 758 nechal langobardský kníže Arichis II. u své rezidence v Beneventu postavit centrálu se zasvěcením S. Sophia). Navíc výstavba tohoto monumentálního chrámu svědčí o snahách vyrovnat se Byzanci, která uchovávala politickou a ideologickou kontinuitu východní části římského císařství (Karel do něho mj. zavedl sem i byzantské vyslance r. 812), a ukázat se jako opravdový nástupce západních císařů. V tomto ohledu Notker (okolo r. 885) podotýká, že Karel chtěl postavit chrám, který by se vyrovnal starým římským stavbám. Později se chrám v Aachen stal sám modelem pro mnohé stavby za Alpami, které se v inspiraci už neobracely ke Konstantinopoli ale k novému císařskému sídlu na západě.

Snad již Karel spojil galerii svého chrámu s aulou pomocí zvýšeného průchodu umožňující privátní komunikaci mezi oběma stavbami (není ale jisté, zda objevené základy koridoru patří do Karlovy doby, či jsou dílem jeho nástupců a původní koridor byl snad pouze dřevěný).– Papež Lev III., současník Karla Velikého, a jeho předchůdce Zachariáš ve své stavební činnosti hleděli daleko více přímo ke Konstantinopoli, konkrétně k sídlu byzantských císařů vedle hippodromu a chrámu Hagia Sofia. Jim papežské sídlo vděčilo mimo jiné také za portik (koridor) spojující katedrálu a reprezentační a obytné prostory lateránského paláce a také za věž, v níž bylo zábradlí a bronzové dveře a nad nimi obraz Krista – imitace konstantinopolské palácové brány Chalke (ta ale v té době obrazu zbavena, umístění podoby Spasitele tak může být bráno jako potvrzení ortodoxie Říma) (Ward-Perkins 2000, 331). Ve realizaci spojovacího koridoru v Aachen je tedy snad také vidět vliv Lateranu a nepřímě i Konstantinopole.

Karlův palác v Aachen měl být asi hmotným vyjádřením jeho moci nad Itálií a západním císařstvím. Jedním ze symbolických aktů byl i transport spolií ze vzdálené Itálie (podobně jako Justinian tak vyjadřoval geografický dosah své moci; Ward-Perkins 2000, 340). Karlova aula měla, jak poukázáno výše, snad inspiraci v prvním Lvově lateránském tricliniu, ale měřítkem ho značně překonala, i když přitom Karlův stavitel neúměrně zvětšil boční konchy v zjevné neznalosti jejich původní funkce jako architektonicky akcentovaných prostorů pro umístění stolů a půlkruhových stibadií, na nichž se v římské době leželo (což bývalo praktikováno při výjimečných příležitostech v Lateranu, asi po vzoru byzantského dvora). Lvův trikonchální sál vznikl někdy mezi r. 795-800, zatímco Karlova stavba podle dendrochronologie po r. 798+/-6. Později Lev obě stavby překonal svou koncilní aulou s jedenácti apsidami (datována mezi r. 801-2), v rámci soupeření obou politických autorit západního světa.

Vedle papežského dvora a Říma samotného udělaly na Karla velký dojem jistě také dvory langobardských panovníků, nemluvě o římských stavbách, které viděl v Itálii. Byla to vysoká úroveň kultury langobardské elity 8. st., kterou za svého tažení viděl v centrech jako Pavia, Milán či Verona, s níž se merovejský a raně karolinský dvůr nemohl měřit. Reakcí na italskou cestu zdá se byly výjimečné paláce v Aachen, Ingelheimu a Paderbornu a také (alespoň částečně) osvojení si ideji pevného hlavního sídelního místa (k čemuž Aachen spěly), což bylo ve frankém prostředí novum (zatímco v Itálii té doby pevně zakořeněná - Pavia a hlavní města vévodství). Dalším výrazným rysem langobardských sídel byla výstavní palácová kaple – první zaznamenána v Pavii (od Luitpranda, první pol. 8. st.), snad i S. Maria v Cividale měla takovou funkci, kaple byly také na jihu v rezidencích Arichise v Beneventu a Salerno. Jako palácový chrám se dá uvažovat také o S. Salvatore (dříve nesprávně ztotožňovaný

s palácem byzantských místodržitelů) postaveném v ravennském císařském, královském a exarchovském paláci po té, co Langobardi dobyli město v 8. st. Ravennská stavba se otvírala na ulici velkou exedrou v horní partii své fasády a právě tento výrazný rys se objevuje také na průčelí karolinském chrámu v Aachen.

Snad Karla na preferenci jednoho místa jako hlavního sídla, s královskému majestátu odpovídajícím kostelem, přivedly právě jeho italské cesty, konkrétně seznámení se s langobardskými panovnickými dvory. Také užití římských spolíí, jako sloupů a hlavic, v jeho chrámu bylo běžné v langobardském dvorském umění. Italský vliv, jak zdůrazňuje J. Mitchel (Mitchel 1999, 95-108, 103ff.), v raně karolinském umění je nepřehlédnutelný: Příkladem mohou být lichoběžníkové hlavice s výraznou profilací vyskytující se v Ingelheimu a ještě na jednom či dvou dalších místech francké říše, které jsou přesně téhož zvláštního typu jako kanelurované sloupy s hlavicemi objevené v klášteře S. Vincenzo al Volturno (pozdní 8. nebo rané 9. st.). Stejně také reliéf s koněm z Ingelheimu je typicky langobardský. Tento italský vliv je silně pocíťován rovněž v karolinských rukopisech - např. dekorativní sloupy pečlivě napodobující struktury mramorů. Pfalz v Paderbornu byla postavena hned po první italské výpravě r. 776. Do jaké míry mohly langobardské paláce mít vliv na její architekturu není vzhledem k tomu, že se nezachovaly, možné určit, nicméně langobardské elementy v malířské výzdobě, z níž byly objeveny fragmenty, pro italský původ svědčí: červený nápis provedený okolo kříže je langobardským zvykem (náhrobní kameny) stejně jako nástěnná ornamentální malba podobající se výzdobě soklu v kryptě v S. Vincenzo al Volturno (Mitchel 1999, 103).

Italské inspirace hrály roli i dále po Karlově smrti: Například v 80. letech 9. st. v klášteře Corvey byla výzdoba westwerku provedena postavami ve štuku; dále nápis z pozlacených bronzových písmen či obkladové skleněné desky mají paralely ve starších langobardských stavbách, jako např. v Arichisově kapli v Salernu (Mitchel 1999, 107).

Pro půlkruhový dvůr v Ingelheimu uzavřený kolonádou na vnitřní straně exedry paláce, která je tvořena radiálními místnostmi a lemována mohutnými kruhovými věžemi, není v dobové ani starší (římské) rezidenční architektuře přímých paralel. V římských palácích a vilách, a to i na území, které pak patřilo karolinské říši, jsou sice zaznamenány půlkruhové portiky, tvořící dvory, vstupy či uzavírající zahrady, ale radiálně utvářené místnosti za portikem a věže tento celek lemující se v nich, pokud lze soudit na základě odkrytých staveb, nevyskytují. Tradičnímu užití sigma portiků se v karolinské době nejvíce blíží mezi paláci exedra uzavírající dvůr v pfalzi Samoussy a vůbec nejvíce západní vstupní část chrámu v klášteře St. Gallen. V literatuře pro ingelheimskou exedru jsou vedle rezidenčních staveb

antiky hledány paralely také v veřejných stavbách římské doby, jako např. Trajánově foru či císařských lázních v Římě (Binding 1996, 112). Radiální místnosti za portikem mají snad paralelu v půdorysech amfiteátrů či cirků. Velké věže se v římské palácové architektuře objevují, i když poměrně zřídka: např. ve stavbě v Polače na ostrově Mljet (5. či 6. st.) nebo ve vile v El Val na Iberském poloostrově (velké, volně stojící kruhové věže u fasády). Celkový vzhled exedry v Karlově paláci je nicméně unikum, bez přímých předobrazů – snad se tedy jedná o originální design jeho stavitele, který zkombinoval více vlivů starších římských staveb, jako cirku, sigma portiku a doplnil to věžemi symbolizujícími moc toho, kdo sídlí uvnitř rezidence (spíše než aby měly obraný význam).

Katalog

Katalog je organizován abecedně pro hlavní či dobře prozkoumané rezidence, v závěru připojen soupis paláců, které nebyly buďto takřka odkryty nebo se vůbec nezachovaly a máme o nich informace pouze z písemných pramenů.

1. Aachen

V 2. pol. 1. st. n.l. římská armáda postavila na tomto místě dvoje lázně využívajíc k tomu místních horkých pramenů, ale většího významu si místo nezískalo. Konec římského panství zde spadá do doby Gratiana (375-83). Až v r. 765/766 je Aachen zmiňováno jako místo zimního pobytu Pippina - slavil zde Vánoce a Velikonoce, *in Aquis villa*. Tato zmínka ukazuje na skutečnost, že v té době zde existoval královský statek (*villa*) schopný svými stavbami a hospodářstvím pokrýt nároky panovníka a jeho doprovodu. O něco později (768/9) Karel Veliký také svoji první zimu jako král strávil ve vile v Aachen (*in villa quae dicitur Aquis*) a byly zde podepsány i jeho nejstarší zachované listiny (*actum Aquis palatio publico*). Pak ale na nějakou dobu dlouhodobější pobyty krále v Aachen ustaly; v té době jsou doloženy pro královské návštěvy dvorce jako Düren nebo Herstal an der Maas (Falkenstein 2002, 133 – 135).

Nicméně od r. 788/89 se Aachen stalo jedním z nejvýznamnějších vládních sídel. Starší královský dvorec Pippina a mladého Karla byl při novém stavebním programu zřejmě opuštěn a nová monumentální výstavba na něj nenavázala (Untermann 1999, 152). Dá se usuzovat, že pfalz byla z franckého dvora zřízena Karlem v 80. letech (dendrochronologie v kapli a Granusturm). Binding (Binding 1996, 74, 96) klade dokončení palácového komplexu zhruba do r. 794, kdy Karel začal v Aachen sídlit častěji. W. Sanderson je názoru, r. 796 znamenal

dokončení kaple. Zimní pobyt sice pak doložen až v r. 794/95, kdy začíná pro francké panovníky nezvyklá praxe pobytu na jednom místě: pro Karla to v té době znamenalo trvalé zimní sídlo, ale cestování přes léto zůstávalo. V posledních letech své vlády Karel v pfalzi zůstával po většinu roku a to nejen z důvodu, že po stránce územní expanze byla říše v maximálním rozsahu a že mnoho kompetencí bylo přeneseno na císařské úředníky (tzv. *missi*), ale také proto, že místní lázně přinášely úlevu nemocnému panovníkovi. Aachen byly dobře vybaveny k tomu, aby sloužily jako první krok k vytvoření opravdového hlavního města Francké říše, jak o něm mluví Notker (*Aquis palatium, quod tunc sedes prima Frantiae erat*). Karlovu sídlu se dostalo označení *palatium* s přívlastky *Aquis* (od léčivých pramenů) nebo také často *Aquisgrani* (Grannus byl keltský bůh spojený v římské době s Apollonem a uctíván u léčivých pramenů) (Falkenstein 2002, 136, 144f.).

Zmínka o pravidelném trhu ukazuje, že rozvoj Aachen byl směřován k městskému typu osídlení (místo trhu snad na dnešním Fischmarkt) a je v tomto ohledu nutné podotknout, že zdejší mincovna byla činná od Karla Velikého až do Karla Holého. Na druhou stranu v Aachen neležely na žádné významné komunikace (cesta, řeka) ani v blízkosti významného města a tak přitahovaly kupce, aristokracii a cizí vyslance jen v době, kdy zde byl přítomný král/císař. Z toho je vidět, že je těžké mluvit o hlavním městě říše v pravém smyslu slova (Celé osídlení, které okolo pfalze narostlo, se stalo městem až za Barbarossy r. 1171).

Zajímavá a do jisté míry atraktivní je hypotéza o Aachen jako Novém Římu, zastávána např. R. Krautheimerem a i mladšími badateli. I když Karlova orientace na stavební podniky současných papežů (a soupeření s nimi) je zřejmá, Falkenstein podotýká, že oslavná báseň na Karlovu pfalz přirovnávající ji k Novému Římu je v kontrastu s ostatními prameny. Není známo, že by Aachen Karel takto nazýval. Nejspíše se tedy jednalo asi jen o básnickou licenci - podobně se jinde mluví v souvislosti s Aachen o Jeruzalému či jedna báseň si bere za vzor Vergilův popis stavby Kartága (Falkenstein 2002, 179f.). Nicméně některé odkazy k císařskému městu jako ideologickém vzoru jsou nesporné - aluzí na Řím jsou termíny Laterán (*palatium* či jeho část v pramenech takto nazýváno – Einhard), postavení sochy medvědice mělo snad paralelu v soše římské vlčice, zasvěcení oltářů chrámu upomíná na liturgii Říma a v umístění sochy Theoderika/Zena z Ravenny v paláci lze vidět vliv jezdecké sochy Marka Aurelia na Campus Lateranensis.

Královský recepční sál byl umístěn monumentálně na nejvyšším místě pfalze, paralelně s chrámem ve vzdálenost 120 m od něho. V literatuře se běžně používá pro tento reprezentační sál název *aula regia*, ale tento termín je doložen až v pozdní době, a to po té, co

byla budova převzata ve středověku měšťany a stala se radnicí (Falkenstein 2002, 148; Binding 1996, 89). Sál sloužil k reprezentaci krále/císaře a potažmo celé jeho říše: užíval se k shromážděním, audiencím a také asi k hostinám, ale není jisté, jestli pravidelně k říšským shromážděním (Reichsverammlungen), protože např. Hinkmar z Reims ve svém *De ordine palatii* zmiňuje říšská setkání pod širým nebem a v případě nepřízně počasí v různých místnostech (Falkenstein 2002, 148).

Tato největší stavba pfalze byla vybavena třemi apsidami a představovala modifikovaný trikonch, resp. fůzi trikonchu s longitudinálou (podobně jako menší sál Lva III. v Lateranu), v němž boční apsidy nepřiléhají na hlavní apsidu na ose sálu, ale jsou od ní poměrně vzdálené. Výjimečnost stavby byla podtržena ve franckém (a obecně na celém post-římském západě, vyjma Říma) monumentálními rozměry: 47,42 x 20,76 m (v interiéru 44 x 17 m) se šířkou základů 2,4 m. Hlavní apsida, orientovaná na západ, měla hloubku 8,9 m a průměr 14,8 m a její podlaha byla o 0,55 m výše než zbytek sálu. Menší apsidy (průměr 13,35 m) byly ve středu delších stran sálu: podlaha severní apsidy leží tři schody nad úrovní sálu; jižní apsida byla v základech včleněna do koridoru běžícího podél jižní strany sálu a spojoval sál s ostatními stavbami pfalze (podlaha koridoru o jeden schod níže než úroveň sálu). Na jižní straně východního průčelí sálu se nachází částečně zachovaná vnější schodišťová věž, tzv. Granusturm. Bereme-li v úvahu výšku zachované věže, tak výška sálu mohla být ca. 20,75 m. Zda zastřešení v interiéru pohledově uplatňovalo otevřený krovem, nebo zde byl strop, není známo.

Proporčně sál vychází z trevírské císařské basiliky a tato římská stavba stála nejspíše také za artikulací ploch fasád. Na exteriéru zachovaných částí zdi sálu byly objeveny náběhy lizén 1,5 m širokých, předstupujících 18 cm a rozmístěných v intervalu 7,5 m. Lizény byly asi završeny oblouky, mezi nimiž byla možná umístěna velká okna (pokud jako v Trevíru, tak vždy dvě nad sebou). Nebyly zde při vykopávkách v 19. st. nalezeny stopy po vytápění sálu v podlaze (hypocaust), které bylo ale přítomné v trevírském sálu. Vnější dřevěný ochoz běžel od schodišťové věže, zatímco uvnitř se nacházela galerie snad jen na východě (tj. na užší straně naproti hlavní apsidě), pokud byl sál jen jednopodlažní. Starší názor viděl aulu jako trojpodlažní s obytnými místnostmi v přízemí, reprezentativním sálem nad tím a na nejvyšší úrovni s ještě dalším podlažím pod střechou. Taková interpretace byla založena na starých, nedokonale dokumentovaných vykopávkách publikovaných C. Rhoenem na konci 19. st. (Rhoen 1889). V novější literatuře se uvádí jako pravděpodobnější varianta, že budova tedy byla jen jednopodlažní a až po přestavbě na radnici zde byly v interiéru vestavěny příčné zdi a budova se stala vícepodlažní (Röntgen 1953, 107f. a 125-145).

Opatrnost v otázce původnosti či dodatečného vestavění příčných dělicích zdí v základech sálu ale zachovává v recentní literatuře např. Untermann (Untermann 1999, 161). Aula se dvěma podlažími, s hlavním prostorem na horní úrovni, by ale v kontextu doby nebyla výjimečná vzhledem k takto koncipovaným sálům papeže Lva III. v Lateranu (a také obecné tendenci v post-římské obytné architektuře). Problematické zůstává i umístění hlavního vchodu: jestli byl na východní úzké straně u Granusturm nelze pro chybějící vykopávky na tomto místě určit, i když by se zde dal očekávat (pokud nebyl na jedné z bočních stran nebo přes vlastní Granusturm – viz níže)

Granusturm, jediná část sálu zachovaná nad úroveň základů, podle techniky stavební náleží do karolinské doby,) což rovněž potvrdil dendrochronologický průzkum s výslednou datací vzorku 798+-6 let (to se dá vztahovat i na samotnou aulu) (Falkenstein 2002, 149; Untermann 1999, 161). Tato schodišťová věž stojí i dnes až k náběhu páté podesty. Uprostřed v každém podlaží byla malá místnost sklenutá klášterní klenbou, okolo níž obíhalo schodiště osvětlované malými okny. Na věž se původně na její jižní straně přimykala nejméně dvojpodlažní stavba. Přesná funkce věže není jistá: Podle mezi vědci obecně rozšířeného názoru nesloužila zřejmě jako hlavní schodiště pro sál, o němž se předpokládá, že byl jednopodlažní; pokud bychom ale uvažovali o aule jako stavbě o dvou podlažích s hlavním reprezentativním prostorem v patře, měla by taková schodišťová rampa zřejmý účel na tomto místě (exteriérové schodiště bylo připojeno např. k dvojpodlažním sálům ve vile S. Giovanni di Ruoti z 5. st. (viz oddíl římské villy, katalog I.2.a.5) či k lateránské aule Lva III. (viz oddíl biskupské paláce, katalog II.1.5), schodišťové rampy byly obvyklé v raně byzantských chrámech Konstantinopole – např. Hag. Eirene, Hag. Sofia). Jisté se na druhou stranu jeví, že věž nefungovala jako součást opevnění, protože její stěny jsou příliš slabé. Přítomnost latriny ve věži byla zase někdy interpretována jako poukaz na možnost, že měla obytnou funkci (privátní apartmány Karla? – viz níže), což ale nelze analogicky doložit v jiných pfalzích. Jinou hypotézou je, že se v horních podlažích věže mohly uchovávat říšské poklady a mohla by být interpretována jako *camera* či *vestiarium*, nebo archiv. Binding v Granusturm vidí zase přístup na dřevěný ochoz a střechnu auly, tedy spíše ji interpretuje jako servisní než reprezentační prostor (Binding 1996, 92).

Podél jižní strany reprezentačního sálu běžel koridor, na jehož západní konec navazoval kolmo dvojpodlažní koridor vedoucí k Mariánskému chrámu. Ten spojoval tyto dvě uvedené stavby palácového komplexu umístěné na různých úrovních svažitého terénu pfalze - úroveň horní části koridoru šla do úrovně podlahy sálu a horního podlaží chrámu.– Koridor

dosahoval délky 120 m a byl široký 4,7 m; v jeho středu se nacházela k němu kolmá obdélná stavba, která pravděpodobně převyšovala koridor a měla snad charakter věže. Spodní část koridoru byla kamenná, završená valenou klenbou a sloužila pravděpodobně jen jako nosná konstrukce (a snad také jako sklad) pro vlastní spojovací průchod v horní části (Falkenstein 2002, 151; Binding 1996, 93). Zatímco přízemí bylo tmavé, osvětlované úzkými okny, tak horní podlaží koridoru mělo trojdílná okna. Koridor na jihu nebyl připojen přímo na předsíň kostela, ale na jeho atrium; pro přímý vstup do kostela bylo z koridoru nutno projít úzkým spojovacím krčkem. Toto komplikovanější řešení, zdá se, ukazuje na to, že to nereprezentuje původní stav, ale úpravu z 9. st., z fáze přestavby atria (viz níže) a tedy, že celý zděný spojovací koridor byl zřízen až po stavbě auly a chrámu (Falkenstein 2002, 154f.; Untermann 1999, 161). Dva karolinské prameny vzpomínají *porticus* mezi kostelem a palácem: V dubnu r. 813 (ještě za života Karla) se podle Einharda zřítíl *porticus*, který nechal císař postavit mezi chrámem (*basilica*) a královským sálem (*regia*) a v r. 817, za Ludvíka Zbožného, pak spadl dřevěný portik vedoucí z paláce do kostela. Pokud by Einhard užíval slovo *porticus* v klasickém smyslu, nemohl by být totožný s koridorem mezi aulou a kostelem, ale je možné (a pravděpodobné), že užití termínu nebylo tak striktní. Podle Falkensteina se ani obě zmínky o porticích možná nevztahují na jednu a tutéž stavbu (Falkenstein 2002, 156). Není vyloučeno, že by jeden z nich mohl odkazovat i na kostel sv. Martina – možnou palácovou kapli.

Stavba ve středu koridoru (ca. 12 x 12 m) má základy dostatečně široké na to, aby přízemí bylo klenuté a nad tím byly další prostory, tvořící tak výše zmiňované věžovité akcentování středu této stavby. Dlouho akceptovaný výklad tohoto prostoru ve středu koridoru jako brány je mylný – domnělý průchod zde by nebyl možný, protože v místě očekávaného otvoru se nachází zeď zachovaná až do výše 1 m (Binding 1996, 93). Meckseper (Meckseper 1992, 105-113) interpretuje zbytky věže jako vícepodlažní apartmány, protože podle pramenů (Notker – viz níže) měl Karel celý komplex na očích ze své ložnice (tato hypotéza se ale také jeví problematická, pokud byl koridor spojující aulu a chrám až dodatkem z doby Karlovo nástupců). Vícepodlažní věžovité stavby obsahující reprezentační nebo privátní prostory existovaly v biskupském paláci v Ravenně (5. st.) či v lateránském paláci v Římě (v 8. st.) (Untermann 1999, 161). Před západní stranou této věže byla snad umístěna jezdecká socha Theoderica (Zena) přivezená Karlem z Ravenny (Falkenstein 2002, 157), podobně jako stála jiná jezdecká socha, zobrazující M. Aurelia (Konstantina) před průčelím lateránského papežského paláce.

Domy pro světskou i církevní hierarchii zdržující se na dvoře byly jakýmsi hotely vedenými správcem a Einhard naznačuje, že aristokracie si pobyty v nich sama financovala (zasílání potravin a služebnictva ze svých panství do Aachen). Mnich Notker ze St. Gallen mluví o *basilica divina* a *basilica humana* (chrám a aula) a také o *mansiones* urozených mužů říše, které stály okolo pfalze a Karel je mohl vidět skrze mříž z terasy či balkónu svého paláce. Rezidence (apartmány či domy) francké aristokracie by mohly být podle jedné z hypotéz na východ od střední věžovité stavby ve spojovacím koridoru, kde předpokládány císařská apartmá (viz výše), na místě v dnešní době zvaném Katschhof). Podle jiných by mohly být tyto obytné budovy také alternativně východně od Granusturm či jižně od ní (v této oblasti ale neproběhl archeologický průzkum; Falkenstein 1999, 139 ff., 159f, 163).

Mnoho staveb známých z písemných pramenů není zatím možné vůbec lokalizovat v palácovém komplexu. Např. není známo, kde se nacházela palácová kaple s relikviemi, knihovna či místnosti, kde byly vyhotovovány úřední listiny. Dále není ani jisté, kde byli drženi sloni, které Karlovi daroval kalif Abu Abas a kde byla hospodářská část pfalze (služebnictvo, dílny, stáje, sklady apod.) - snad podle názvu ulice Am Hof (východně od linie kostel – aula) lze usuzovat, že tento toponym se vztahuje už k době existence karolinské pfalze a že zde byla hospodářská část komplexu (Falkenstein 2002, 158). Prameny zmiňují i mincovnu a pravidelný trh. Stavby s těmito funkcemi nebyly přímo součástí vlastního paláce, ale širšího komplexu tvořícího ekonomické zázemí (*vicus*) rezidence.

V římské době byly v Aachen dvoje termální lázně. Pro lázně karolinské doby se uvažuje umístění východně od nynější ulice Am Hof, ale kontinuita s římskými lázněmi ale není doložena. Zde pod novějšími lázněmi (až do 19. st. zachované pozdně středověké a raně novověké tzv. císařské lázně) byla nalezena starší stavba s bazénem o rozměrech 14 x 9 m, jejíž interiér byl členěn pilíři. Podle pramenů se v bazénu s vodou z termálního pramene nekoupal jen panovník, ale spolu s ním také aristokracie a dokonce i služebnictvo (Untermann 1999, 162; Falkenstein 2002, 150f.). O jedné části starých římských lázní se ale ví, že byla využívána, i když k jinému účelu, i ve francké době. Pod münsterem (katedrálou), původním karolinským Mariánským chrámem, byly objeveny zbytky římských lázní pro římské legionáře z pozdního 1. st., využívající místní horký pramen - Aqua Granni. Ty byly zničeny asi okolo r. 375 a za francké doby byly částečně modifikovány a opraveny: k pravoúhlé místnosti lázní byla přistavena v 5. nebo 6. st. apsida a stavba dostala funkci kostela. Východně od apsidy byl zřízen relikviární oltář s půlkruhovou zdí, který pak byl převzat do

novostavby Mariánského chrámu jako část hlavního oltáře za Karla Velikého (Binding 1996, 80).

Samostatnou kapitolou jsou sakrální stavby pfalze. Na prvním místě je to palácová kaple - *capella palatina*, která není zatím identifikována (dříve se obecně uvažovalo o Mariánském chrámu): Snad jí byl k paláci přináležející sv. Martin - *ecclesia Sancti Martini cuius basilica sita est in Aquis palatii* (Falkenstein 2002, 175). Tato sakrální stavba je doložena v pramenech již v raném 9. st a byla buď přímo v pfalzi či někde velmi blízko, protože často navštěvována císařskými úředníky patřícími k pfalzi (Falkenstein 2002, 168f.). Privátní kaple je také doložená v domě (*domus*), kde bydlel kaplan Ludvíka Zbožného, a malé oratoře byly i jiných domech v komplexu pfalze (Einharda a Alkuina). Hřbitovním kostelem pro Aachen byl sv. Salvátor.

Mariánský chrám je jedinou sakrální stavbou, která z pfalze přetrvala až do dneška. Odo z Metz je označován jako její stavitel, ale jeho role v projektu není jistá (snad byl jakýmsi organizátorem stavebního projektu). Nicméně původní funkce Mariánského kostela není zcela jasná. Tradiční, starší názor reprezentující v odborné literatuře *opinio communis* sumarizuje např. Binding (Binding 1996, 74): Chrám byl palácovou kaplí a zároveň i klášterním kostelem, mauzoleem (půdorysně připomíná římská mauzolea) a také místem, kde byl uchováván říšský poklad. Falkenstein nicméně podává modifikovaný obraz role této stavby: Mariánský chrám byl nazýván *ecclesia, basilica, templum, capella* či *oratorium*. Měl i vlastní kněžstvo a byly pro něj také přiděleny výnosy z královského statku. Listina z r. 855 chrám jmenuje jako součást *monasteria* založeného Karlem Velikým a Ludvíkem Zbožným. Podle listiny z r. 1005 se dá usuzovat, že chrám nebyl privátní kaplí krále ale kostelem nejen pro *vicus a villu* Aachen, ale pro celý *fiscus* Aachen (Falkenstein 2002, 170-172).

Jak zmíněno výše, část římských lázní byla ve francké době adaptována na kostel a východně od jeho apsidy byl zřízen oltář, který byl pak za Karla inkorporován do novostavby chrámu zasvěceného Panně Marii (Untermann 1999, 152 – tento relikviářový oltář byl snad během stavby oktogonu chrámu provizorně používán).

Koncept i detaily této sakrální stavby jsou mimořádné v kontextu zaalpské post-římské architektury: Hlavní část je na exteriéru v přízemí šestnáctiúhelná a v interiéru jde o oktogon; v patře chrámového ochotu jsou velká půlkruhově zakončená okna, na emporu vedou dvě točitá schodiště. Exteriér horní oktogonální části je artikulován pilastry s kompozitními a korintskými hlavicemi a západní průčelí má charakteristickou velkou nikou mezi dvěma pilíři obsahující vchod. Na západní straně kostela bylo atrium o půdorysných rozměrech 28 x 40 m.

To mělo původně čtyři exedry vepsané do severní a jižní haly dvora, do něhož se otvíraly přes dva sloupy. Exedry byly členěny ve dvou horizontálních úrovních střídajícími se pravoúhlými a půlkruhovými nikami; niky v pozdější fázi zrušeny a nahrazeny průchody – větší s pilíři, menší členěny sloupy, nad tím pak zeď s okny. Přestavba atria proběhla snad v souvislosti s výstavbou zděného koridoru vedoucího k aule (původní asi jen dřevěný, pokud se k němu vztahuje opravdu zmínka o jeho zřícení v r. 817 a snad i v r. 813; Binding 1996, 89f. a Untermann 1999, 161). Ochoz chrámu na východě nekončí klasickou apsidou, ale dvojpodlažním pravoúhlým závěrem. Chrám obsahoval několik oltářů: V horní úrovni na východě byl oltář Spasitele (zde byla korunovace Ludvíka Zbožného v r. 813), v dolní úrovni byl v pravoúhlém chóru Mariánský oltář a na západ od něj v ochozu oltář sv. Petra (oba pro bohoslužby); není vyloučeno že oltář Nejsvětější Trojice byl v centru oktogonu (Falkenstein 2002, 173). V západní části v patře se nacházela křtitelnice.

Centrální prostor je korunován klenbou o průměru 14,5 m, která je ve výšce 30,6 m. Tato kupole byla původně zdobena mozaikou, známou jen z kresby z r. 1690 (dnes volně obnovena): Ve středu byl Kristus v mandorle a nad náběhy klenby vyobrazení dvaceti čtyř starců z Apokalypsy (původně ve středu snad jen Beránek Boží, na hrazený ve 12. st. vyobrazením Spasitele). K původnímu vybavení z 9. st. patřilo také pět bronzových dveří (hlavní vstup a průchody v obou podlažích do bočních připojených prostor), z nichž jen dveře na sever v přízemí jsou na svém místě. Sloupy a hlavice byly římské a byzantsko-hornoitalské spolie z různě barevných kamenů, ale prakticky všechny nahrazeny jinými v pol. 19. st.. V Karlově životopise se říká, že pro chrám byly přivezeny mramory a sloupy z Ravenny a Říma (Untermann 1999, 155 – 157).

Okolo umístění královského trůnu panují také spory. Zda trůn nyní umístěný v patře v západní části ochozu odráží původní situaci není jisté: např. L. Hugot to zpochybňuje (Hugot 1978, 36-42; také Binding 1996, 79) a navrhuje, že trůn byl původně ve středu oktogonu a na západní emporu přenesen až Ottou I.; zatímco S. Schütte (Schütte 2000a, 213-222) se přiklání k tomu, že stávající umístění je shodné s původním. V pozdější době byl chrám místem korunovačního ceremoniálu římsko-německých panovníků: mezi r. 936 a 1531 zde bylo korunováno 34 králů a královen, počínaje Ottou I. (Falkenstein 2002, 176).

Co se týče chronologie výstavby chrámu, dopis Alkuina Karlovi z července r. 798 mluví o instalaci sloupů v kostele, což by ukazovalo, že hrubá stavba v té době už byla hotova (Falkenstein 2002, 177f.). W. Sanderson se ve svém internetovém příspěvku ke karolinské architektuře v Aachen míní, že r. 796 znamenal dokončení hlavních prací na kostele. Dendrochronologické datum je 776+/-10 let a podle dle Untermanna (Untermann 1999, 158)

v r. 788, kdy začaly Karlovy zimní pobyty v Aachen, byl chrám již používán. Tradiční datum vysvěcení chrámu papežem Lvem III. r. 805 se ukazuje na základě pramenů jako nepravdivé (reprezentuje pouze datum papežovy návštěvy a slavení mše na svátek Zjevení Páně). Stavební práce na paláci i chrámu pokračovaly i za Karlova nástupce Ludvíka Zbožného (+840). Mezi r. 1355-1414 proběhla přestavba původního pravoúhlého kněžiště kaple na gotický závěr, jaký je zachován dodnes (Binding 1996, 78).

Mariánský chrám byl v obou úrovních (přízemí a patro) propojen v karolinské době se sousedícími apsidovými sály, které měly podobné dimenze (délka okolo 23 m, šířka zhruba 15 m) a byly situovány kolmo k hlavní ose chrámu: Na severu to bylo trojlodí, které má pilíře z cihel, což pro raný středověk v této oblasti nezvyklé. Tato budova mohla mít hlavní prostor v úrovni patra a jeho podlaha mohla být nesena právě zmiňovanými pilíři. Vedle apsidy jsou pravoúhlé prostory, asi pro dřevěná schodiště do horní úrovně sálu a také chrámu. Na jihu to byla stavba basilikálního půdorysu – sál měl apsidou na jihu a nejspíše emporu na severu. Funkce obou sálu není přesně známá, ale uvažuje se v tomto ohledu o několika možných identifikacích: Jako možní kandidáti se uvádí tzv. Lateran, který je v záznamech o shromáždění synodu r. 816-17 vzpomínán jako *domus* či později jako *secretarium basilicae sanctae a palatium quod nominavit Lateranis*, dále stavba sloužící pro kněží v rámci *vita communis* či také *domus pontificis* jako možná rezidence arcikanceláře, obsazovaného regulérně (arci)biskupem) (Falkenstein 2002, 173f.; Untermann 1999, 161).

Bibliografie:

Binding 1996; Falkenstein 2002, 131-181; Falkenstein 1966; Untermann 1999; Rhoen 1889; Röntgen 1953, 106-155; Sanderson www.personal.psu.edu/faculty/s/a/saw23/AVISTA/PAPERS/aachen_sanderson.html; Schütte 2000b, 203-211

2. Frankfurt nad Mohanem

Pfalz se nacházela na vyvýšeném místě nad řekou Mohan, poblíž staré římské silnice. Palác byl založen Karlem už před r. 794 (prvně vzpomínána na synodu v tomto roce) na místě se zbytky římského osídlení z 1.- 3. st., nicméně v 8. st. již neobyvatelnými. Římský stavební materiál byl znovu použit při stavbě královského sídla. Za Karla nepatřila pfalz k významným vládním sídlům a na důležitosti získala až ve 20. letech 9. st. za Ludvíka Zbožného, který ji i

přestavěl (od té doby nazývána *palatium*). Následně se stala hlavním sídelním místem Východofrancké říše. Kaple v komplexu stála určitě v r. 794, kdy zde Karel slavil Velikonoce.

Pfalz leží na nejnižší přírodní terase nad řekou – v karolinské době to byl poloostrov chráněný od jihu řekou, na východě močalem a na severu bažinatým ramenem Mohanu. Sto sedmáct metrů dlouhý sled budov se sestává z auly pravoúhlého půdorysu s přístavbami na západě a dlouhého (patrového) spojovacího koridoru s navazující kaplí na východě (stavební materiál: římské spolie). Aula o rozměrech 26,5 x 12,2 m ve stavu před r. 822 byla dvojpodlažní, soudě podle šířky základů a přítomnosti středního pilíře. Přístavba k ní byla také dvojpodlažní a asi sloužila jako obytná část paláce. Koridor je pravděpodobně pozdějším dodatkem - podobně jako v Aachen, kde byl původně koridor dřevěný (nebo vůbec žádný?). Původní kaple (okolo r. 794) byla zbudována jako sálový kostel; boční lodě přidány později spolu s koridorem (před r. 840).

Podobné jednoduché pravoúhlé stavby jako zde a v Paderbornu byly např. také v karolinské fázi pfalze v Zurichu či v opevněném komplexu v Broich in Mülheim an der Ruhr z konce 9. st. (zde dvojpodlažní sál s dřevěnou podlahou mezi patry a šachtou latriny pro horní podlaží).

Bibliografie:

Wamers 1987, 264-266; Binding 1996, 117-122

3. Ingelheim

Einhard jmenuje tuto pfalz spolu s chrámem v Aachen, mostem přes Rýn a pfalzí v Nimwegen jako nejznamenitější Karlova díla. Ingelheim byl jedním ze čtrnácti palácových komplexů, které Karel sponzoroval, a patřil vedle Aachen a Nijmegen k jím nejpreferovanějším. Pfalz se nachází v dnešním Nieder-Ingelheim, asi 15 km západně od biskupského Mainzu, poblíž staré římské silnice spojující Mainz a Bingen. Z pfalze jsou zachovány jen zbytky v lokální zástavbě; systematické vykopávky od r. 1909, v současnosti opět intenzivní (vedené H. Grewem již po několik let). V římské době (100-230/60) patřila lokalita do zázemí dvojitého legionářského tábora v Mainzu a ve francké době zde bylo přinejmenším osm dvorců a hřbitovy. Dvorce v 8. st. byly v majetku krále - na místě ottonského křížového kostela byl nalezen jeden z těchto franckých domů vybudovaný jako dvojlodní stavba s dřevěnými podporami hřebenu střechy.

V r. 742/3 nechal král Karloman vybudovat chrám sv. Remigia na místě jedné francké *villy*, čímž předznamenal pozdější monumentalizaci místa. Přítomnost franckých králů zaznamenána poprvé v pramenech ale až za Karla v r. 774, když se zde zastavil při návratu ze své první italské cesty (Binding 1996, 101). Zjevně si místo oblíbil, protože v r. 777/8 už zde slavil ve *ville* Vánoce a Velikonoce. Pfalz byla vyhledávaným místem pro letní lovy Ludvíkem Zbožným, který se zde také r. 817 setkal s vyslanci byzantského císaře Lva V. (jednávání o hranici v Dalmacii). Zástupce jiného byzantského panovníka, Theofila, zde hostili r. 836. Ermoldus Nigelus se ve své básni (826/8) zmiňuje mimo jiné o cyklu obrazů v aule (*regia domus*), zahrnující řady portrétů vládců od Nina z Assyrie přes římské císaře (Augustus, Konstantin, Theodosius) až po Karla samotného) a o kostele v Ingelheimu. Po rozdělení říše v 9. st. je zaznamenáno málo královských návštěv, zato za Otty I. byly častější. Roku 997 dal podle pramenů Otta III. ingelheimskou kapli (ta bývá některými badateli ztotožňována z křížovým kostelem) nově založenému ženskému klášteru při pfalzi (kaple). V tzv. Grauen Haus ze 12. st. ve Winkel am Rhein nedaleko od pfalze se nacházejí zajímavé spolie, mimo jiné ve východní arkádě sloupek s hlavicí a dále dvě báze sloupů Ty jsou datovány do 1. pol. 11. st. a mohou být původně z rekonstrukce pfalze za Barbarosy stejně jako znovupoužité stavební dřevo ukazující na r. 1075 (Binding 1996, 113). Okolo r. 1400 byl už palác pravděpodobně neobyvatelný.

Základní půdorysné rozvržení paláce se sestává z takřka čtvercové části ca. 99,5 x 91,5 m a půlkruhové exedry s průměrem 87 m, opatřené sedmi věžemi. Délka hlavní V-Z osy komplexu je 142,5 m šířka včetně přístaveb dosahuje 114,5 m; výškový rozdíl svažujícího se terénu je ca. 13 m. Podle Bindinga na základě dveří v západní straně auly (viz níže) je možné předpokládat ještě existenci představeného dvora (Binding 1996, 105). Na hlavní ose areálu leží ve vzdálenosti ca. 445 m na západ předkarolinský kostel sv. Remigia, snad využívaný jako první palácová kaple.

V jihozápadním sektoru je královský sál (aula regia), orientovaný na jih (vystavěn souběžně s pomyslnou stranou pravoúhlé části paláce). Podlaha apsidy sálu je o tři schody zvýšena a byly v ní čtyři okna s půlkruhovým završením. Východní stěna je zachována až do výšky 8 m, k náběhu klenby apsidy. Sál je v interiéru zhruba 14,5 m široký a 33 m dlouhý; předpokládaná výška 13,4 m (40 karolinských stop). Hlavní vchod určen jen nepřímou ze svědectví z konce 19. st.: Byla to na celou šířku auly průchozí trojarkáda z kamenných pilířů o stejných interkolumniích 4 m, otevírající se buď do narthex nebo do dvora (Grewe 1999, 146, udává délku včetně atria či předsíně jako 38,3 m). Zdivo lomové, pouze na nárožích jsou

použity kvádry. Na obou dlouhých stranách byly dveře se zárubněmi z pískovcových spolií (naproti tomu v Aachen byly na odpovídajících místech konchy).

Během vykopávek r. 1965 byly nalezeny pod podlahou shodující se v technice s podlahou kostela ottonského ještě jedna podlaha zjevně z karolinské fáze. Mezi oběma podlahami se ukázaly zbytky maltové omítky a keramika z 8. a ran. 9. st., která je nicméně pouze *terminus post quem* pro tu mladší z nich. Ve zdech auly byly zaznamenány otvory po lešení – v jednom z nich byla dřevěná výplň s dendrochronologickou datací okolo r. 986, ukazující na přestavbu z doby, kdy byl zbudován i kostel křížového půdorysu (Binding 1996, 107). Výše zmiňované fragmenty malované omítky nenesou známky geometrického ani figurálního dekoru, jaký byl zmiňován v pramenech; Grewe nález rekonstruuje na jejich základě spíše ve stylu lineárně ohraničených barevných ploch (Grewe 1999, 145). Výzdoba panovnickým cyklem tedy zůstává nejistá, snad byla provedena v jiném mediu.

Severní křídlo s orientací V-Z měří jako celek na délku 59,8 m a na šířku 11 m a je orientováno kolmo vzhledem k aule. Interiér byl dělen na šest místností nepravidelné šířky od 8 do 13 m. K jižní vnitřní obvodové zdi běžící paralelní zeď poukazuje na možnou existenci koridoru – snad součást peristylu. Na východním konci křídla se přimyká další stavba předstupující na severní straně o 6,5 m do exteriéru (přalze) – v tomto pravoúhlém prostoru o rozměrech 23,5 x 14 m nebyly dosud objeveny známky po vnitřním členění. Severní křídlo bývá obvykle interpretováno jako obytná část paláce, ale chybí pro to jasné důkazy (jako např. zbytky vytápění). Tři rizalitové výstupky na exteriéru jsou možným poukazem na snahu po monumentálním členění fasády.

Kromě toho vykopávky potvrdily existenci přinejmenším ještě jednoho stavebního bloku v jižním pokračování severního pravoúhlého prostoru-sálu (tedy v linii hranice pravoúhlé části přalze a exedry): Zde zjištěny přinejmenším dvě apsidy, z nichž jedna je orientována na východ. Pozoruhodné je zde množství zbytků dlažby a štuků. Jen další vykopávky mohou objasnit funkci - lázně tak či i např. sakrální stavba? Binding se přiklání k interpretaci zbytků této stavby (severně od křížového kostela) jako lázní s konchami a prostorem, ve kterém byl po stupních přístupný bazén (tzv. Karlsbad) (Binding 1996, 112). Tato stavba buď patří do karolinské fáze (Grewe 1999, 148), nebo může být i pozdější (Ludvík Zbožný okolo r. 820/30?; Binding 1996, 112).

Malá stavba s apsidou v jižní části komplexu je jistě karolinská, ale na ní se připojují na severu a východě mladší zdi (snad z doby stavby ottonského kostela) (Grewe 1999, 148; Binding 1996, 109). Navíc v této oblasti byl pak zřízen vzpomínaný ottonský kostel, který jak tvrdí Walter Sage, byl vystavěn na ploše, kde nebyly nalezeny žádné karolinské zdi, které by

ukazovaly na existenci celistvého jižního křídla mezi exedrou a malou apsidovou místností (Binding 1996, 112). H. Grewe následně demonstroval, že přinejmenším ve skutečném provedení nebyla pfalz uzavřeným komplexem: Tj. jižní křídlo v plné délce v této část pfalze neexistovalo, nicméně ale není jisté, zda takové křídlo nebylo původně plánováno. Kostel stojí na vrstvě datované keramikou do 9. st. a sám pochází z 10. st.; žádná stavba, která by mu předcházela v karolinské době, zde není zaznamenána, jen hlouběji byly objeveny zbytky franckých kůlových domů z 5. – 6. st. Na křížový kostel navazuje na západní straně atrium, které ho spojovalo s aulou. Atrium je osově vázáno k aule a snad mohlo být s ním současné. Ani aula na své severní straně nepokračovala za narthexem či dvorem s trojarkádou a tedy se nespojovala se severním křídlem, jak potvrdily poslední vykopávky (Grewe 1999, 148).

Monumentální exedra paláce s úctyhodným vnějším průměrem 95 m byla na vnitřní straně lemována sloupovou halou o šířce 5 m; dvě sloupové báze *in situ*, portály do místností lemovány pilastry (Anonymní *Poeta Saxo* /okolo r. 880/ říká, že sloupy byly do Ingelheimu dovezeny z Říma a Ravenny /Binding 1996, 103/, což není možné zatím potvrdit archeologicky).

Za tímto portikem se nacházela řada místností, jejichž dělicí zdi byly na přímkách mířících do pomyslného středu kruhu tvořícího základ exedry. Exteriéru exedry dominuje sedm kruhových věží, které jsou jí představeny a s ní spojeny dvojitou zdí. Věže nejsou v pravidelném rozestupu, ale zahušťují se směrem k vrcholu exedry. Na východní straně exedry, v jejím vrcholu byla 10 m široká vstupní reprezentativní hala-vestibul; zde v centrální pozici mezi věžemi se dá předpokládat v dnešní tzv. Heidesheimer Tor původní hlavní brána pfalze. Pod třemi jižními věžemi vede klenutý kanál – podle toho, že byl v interiérech věží odkrytý, lze usuzovat jeho sanitární funkci (latrina), podle římského vzoru. Celý kanál je 8 km dlouhý a přiváděl vodu do pfalze (možná náleží do římské doby; malta ukazuje na římský způsob zdění a je odlišná ostatních typů malt v palácovém komplexu). Pokud by exedra pokračovala přímou zdí, tak by se tato napojovala na apsidové zakončení auly. Architektonicky je severní křídlo paláce dokonce provedeno v návaznosti na exedru: stejná šířka v interiéru dělených prostor a tomu na vnitřní straně křídla představený koridor (portik) (Grewe 1999, 147).– Jeden metr široká vnější zeď s branou, lemovaná věžemi ukazuje na záměrně pevnostní dojem areálu. Nicméně věže nemají opravdový pevnostní charakter, soudě podle toho, že pod nimi jde klenutý kanál, který je v nich otevřený a byl byt jasným handicapem při obraně (Binding 1996, 111).

Binding předpokládá, že funkci palácové kaple v karolinské době suploval kostela sv. Remigia a že Nigelem vzpomínaný cyklus maleb byl také tam Flodoard z Reims (konec 10.

st.) říká, že synod v r. 948 se konal ve sv. Remigiovi v paláci, z čehož se usuzuje, že v té době v pfalzi nebyl žádný jiný kostel dostatečné velikosti. Křížový kostel je datován na základě archeologického průzkumu do 2. pol. 10. st.; poprvé v pramenech vzpomínán k r. 997 (Binding 1996, 111).

Z výše uvedených skutečností lze vyvodit závěr, že obrana pfalze, jak lze usuzovat podle archeologických nálezů, nebyla hlavním zřetelem pro karolinského stavitele: Věže nebyly zbudovány z potřeby fortifikace, ale monumentality, a stejně tak ani areál nebyl zcela po svém obvodu uzavřen, aby měl opravdu obrannou funkci. Karolinská pfalz byla stejně jako mnoho dalších té doby neopevněna. Grewe poukazuje také na možnost, že komplex nebyl nakonec dokončen: Karel zde v pozdější době byl už jen jednou, a to v r. 807. Císař podle všeho dával přednost jen Aachen a ostatní pfalze byly ve stavební činnosti zanedbávány, pro což by mohla být takto interpretována i jedna pasáž z *Vita Karoli*: „*inchoavit...palatia operis egregii*” jako „začal stavby královských paláců” (Grewe 1999, 151).

Bibliografie:

Sage 1964, 65-86; Sage 1976, 141-160; Rauch a Jacobi 1976; Binding 1996, 99–113; Grewe 1999, 142-151; Grewe 1998, 25-36

4. Paderborn

Pfalz byla Karlem Velikým založena v r. 776 a nacházela se severně od dnešního dómu na hraně svahu spadajícího k řece. Na místě, kde byla pfalz zbudována, byly předtím dřevěné stavby (doloženy vykopávkami), které byly zbourány, aby jejich místo zabrala aula regia a první kostel zasvěcený Spasiteli. Ten měl funkci palácové kaple a od r. 777 fungoval i jako misijní centrum pro podrobené Sasko (křest Sasů zde už v r. 776). Komplex zahrnoval na severozápadě aulu a zhruba ve středu byl kostel s navazujícím hřbitovem; využití jižní poloviny areálu není známé.

Už první karolinská pfalz byla opevněna a velikost areálu byla ca. 280 x 250/300 m, což odpovídalo zhruba biskupským městům jako např. Münster, Brémy či Hildesheim. První opevnění bylo vystavěno v kombinaci dřevo-hlína, ale už po prvním zničení pfalze v r. 778 bylo nahrazeno kamennou zdí. Tato skutečnost se jeví jako důležitá, protože jiné karolinské pfalze nebyly v původním stavu opevněnými paláci, ale hradby k nim byly dostavovány až v průběhu 9. st. (nebezpečí nájezdů ze severu). V Paderbornu jak vidět opevnění existovalo již od začátku, což je možné vysvětlit tím, že palác byl na nově dobytém území Saska a tato

oblast byla vůči králi nepřátelská a vzpurná. Opevněná pfalz se stala centrem pro správu nově dobytých území. Písemně je doložen první říšský sněm na nově dobytém saském území už v r. 777. Roku 778 byla pfalz zničena za saského povstání, nicméně následně v brzké době obnovena.

První aula (královský reprezentační sál a jemu podřízené prostory) byla obdélného půdorysu o rozměrech 31 x 10 m; později byla přestavována, ale v jádru zachována po celou dobu užívání. Vnitřní prostor odkrytého obdélníku vymezeného obvodovými zdmi je dále dělen příčně zdmi na menší místnosti, což je interpretováno jako poukaz na to, že aula byla dvojpodlažní. Nízké přízemí asi sloužilo jako provozní zázemí auly a vstup do něho byl pravděpodobně vchodem ve středu jižní strany. Na západním konci této strany byly zaznamenány mohutné základy patřící již k první stavební fázi, které poukazují na existenci balkónu/terasy vystupující před plochu fasády a přístupné z prvního patra. Na východní straně jižní fasády vedla rampa či schodiště (snad kryté dřevěnou střešou) do hlavního prostoru auly v horním podlaží.

Jihovýchodně od auly stál první kostel Spasitele, podobných rozměrů jako aula. Kněžiště bylo pravoúhlé s čtvercovými bočními prostory. Na západní straně kostela byly objeveny zbytky "Westbau", patřící už k první fázi kostela z doby před r. 777. V této nejstarší době byly aula a kostel dvě samostatně stojící stavby, bez vzájemného propojení. Ostatní plocha areálu pfalze asi zastavěna dřevěnými stavbami; jižně od kostela byl hřbitov a další hroby nalezeny ve "Westbau" kostela. V r. 799, tedy po obnově pfalze po jejím zničení Sasy, je zaznamenán nový kostel, charakterizovaný v dobových pramenech jako *ecclesia mirae magnitudinis* (takto zmiňován při návštěvě papeže Lva III v r. 799, který ho údajně také vysvětil). Tento chrám, postavený mírně jižněji než původní stavba, byl trojlodní basilikou se třemi apsidami a bez předsíně.

V době papežské návštěvy nebyla asi ještě aula výrazněji modifikována – změnou se zdá být zbourání balkónu/terasy na západní straně a jeho nahrazení krátkým křídlem, kolmo přistaveným k jižní fasádě auly a sloužícím jako vstup do této části přízemí a pravděpodobně také jako balkón v poschodí. Dále v této době došlo k přístavbě kolmého traktu (25 x 10 m) na severní straně, patrně sloužícího jako obytná část pro Karla a jeho doprovod. U severní hranice areálu byla objevena (pod ottonskou Ikenberg-Kapelle) menší stavba čtvercového půdorysu, patrně také z této doby, identifikovaná jako hospodářská budova. Do doby okolo r. 800 patří také zbytky zdí kolmo a rovnoběžně orientovaných ve vztahu ke kostelu a také fragmenty malované omítky – snad se tyto zbytky vztahují ke klausuře kláštera, který je pro

tuto periodu v pfalzi již písemně doložen. Nicméně v době návštěvy papeže ještě nebyl areál výrazně změněn a aula a kostel nebyly nijak přímo spojeny (Gai 1999, 189).

Teprve v další stavební fázi okolo r. 836, nejspíše v souvislosti s pracemi na katedrále biskupa Badurada, byla aula monumentalizována připojením nového schodiště do patra na jihozápadní straně, přístavbou západní části s novým balkónem (orientovaným na západ; původně se mělo za to že to bylo kryté v patře a sloužilo jako pravoúhlá apsida pro trůn – to ale příliš malých rozměrů) a přístavbou koridoru v přízemí jižní fasády zajišťujícího spojení s kostelem přes nové východní křídlo auly. V tomto koridoru byla nová rampa do patra a nad ní asi přes plochou dřevěnou podestu bylo možné projít do kostela). Východní křídlo vedlo do novostavby západní příčné lodi kostela s půlkruhovou apsidou. Další přestavby jsou datovány do doby před požárem v r. 1000 a dotkly se jak auly tak i kostela (přidání westwerku spojeného s aulou) (Gai 1999, 190–194).

První komplex pfalze s aulou a kostelem byl sice důležitý pro politickou reprezentaci Karla, ale v tomto ohledu nevykazoval překvapivě žádný výrazný architektonický koncept – aula a kostel byly jednoduchými zděnými stavbami pravoúhlých půdorysu upomínajících na popisy typického královského dvora v *Brevium exempla* (Gai 1999, 195). Takové komplexy sloužily především pro krátké pobyty (oslava církevních svátků) spojených s říšskými sněmy, a ne jako dlouhodobě obývané paláce. Stavba druhého náročně provedeného kostela (basiliky) byla motivována hlavně snahou reprezentovat se v nově dobytých územích. Opravdu reprezentativní paláce byly postaveny teprve až v Aachen a Ingelheimu.

Bibliografie:

Gai 1999, 183-196; Binding 1996, 123-130; Winkelmann 1972, 203-225

5. Quierzy

Obec v moderní době nesoucí jméno Quierzy se nachází ca. 10 km od Nyonu na jižním břehu řeky Oise. Ve francko-karolinské době bylo místo známo jako Carisiacum, přičemž koncovka *-acum* snad ukazuje na původ místního názvu v římské vile, jejíž existence se předpokládá na tomto místě (jméno Carisius je v galo-římské době poměrně časté; Weise 1923, 5). První pravděpodobně relevantní zmínka v pramenech se váže k r. 604 či 605, kdy na místě zv. Caratiacum tábořil Theuderich před bitvou se svým rivalem Theudebertem. p. 6ff. – Pfalz jmenována za Karla Martella, který zde i zemřel v r. 741 (*Caraciaco villa palatii...*), ale častější návštěvy pfalze krály doloženy až po jeho smrti (za Pippina často, Karel Veliký

zpočátku vlády – pak preferoval pfalze v Německu, pak za Ludvíka Zbožného a Karla Holého). Pfalz byla zničena za nájezdu Normanů na konci 9. st.

Vykopávky mezi r. 1916-17 za tehdejší obydlenou plochou vesnice na vyvýšenině zv. lidově Caplette přinesly nejprve nálezy zbytků oválného opevnění s branou (6m šířky). Oválný areál pfalze má rozměry ca. 120 x 80m (pokud je možné se spoléhat na plány starých vykopávek). Opevnění, jak lze usuzovat z jeho nepravidelného půdorysu, sledovalo hranice původního areálu: v případě Quierzy jsou tu dva oválné dvory z nichž ten větší obkružuje ten menší (Renoux 1999, 136) (snad pozdější, až s normanským nebezpečím).

Východní část areálu zabírá pravoúhlá budova jako hlavní stavba pfalze. Ta měla takřka čtvercový půdorys s vnitřním centrálně umístěným prostorem, okolo něhož obíhaly jednotlivé místnosti (zdivo tloušťky 1,4-2,8m). Východní, severní a jižní fasády byly členěny pilíři v pravidelných intervalech, ale bez větší návaznosti na vnitřní dispozici (motivace vedle statické funkce také snad esteticky – vliv trevírské auly či snad severní Itálie?). Velký centrální prostor byl pravděpodobně dvorem, v němž byla lehká vestavba do L. Severní křídlo obsahovalo tři shodné místnosti (2,3,4 – číslování odkazuje zde i níže k Weiseho plánu) s podlahami s finální úpravou z drcených cihel v maltě (podobné římské technice). Jižní křídlo ukazuje mimořádně široké zdi; podlahy nenalezeny, zato ale velké množství střeptů a zvířecích kostí. Místnost 11 je přístavbou – jižní křídlo asi využíváno pro hospodářské účely. Východní křídlo na rozdíl od ostatních křídel bylo asi podsklepeno. Západní křídlo: S největší pravděpodobností zde byl vstup do budovy; před touto stranou stavby byl velký dvůr s branou v západní části opevnění (Weise nezmiňuje vnitřní dělení opevněné oblasti, ale zdá se, že jsou zde vestavěné dva po sobě následující dvorky nepravidelných půdorysů). Před hlavním stavebním blokem místností na západní straně přiléhajících na vnitřní dvůr je hala (14) sloužící asi jako vestibul. Přístavba ve vnitřním dvoře před místností 13 snad obsahovala schodiště do horního podlaží (šířka základů pro to hovoří).

Podle Weise v severozápadním rohu hlavní budovy pfalze byl vstup do královského sálu, který on identifikoval se stavbou nepravidelného vejčitého půdorysu s extrémně silnými základy (Weise 1923, 19). Nicméně toto tvrzení je prokazatelně chybné – uvedená stavba je evidentně další opevnění uvnitř toho většího. Vstup z tohoto prostoru byl do hlavní budovy pfalze byl přes místnost 18 přístavěnou k jejímu severozápadnímu rohu – tato místnost byla poměrně bohatě zdobená: nalezeny fragmenty malované omítky (základní barvou temná červená, dále zjištěny zelená, černá, žlutá a bílá). Na severní straně této místnosti byla přístavěna malá místnost (19) a na ni navazovala další, delší, která není dochovaná v celém půdoryse. V uvedené místnosti 19 nalezeny dvě příčky a mnoho fragmentů cihel a kamenů se

stopami po ohni (ale ne střepy, takže se asi nejednalo o kuchyň, ta spíše v jižním křídle), což ukazuje na možnost, že z této místnosti byla vytápěna místnost 18 a snad i část severního křídla (Quierzy zmiňováno jako zimní sídlo; Weise 1923, 20f.).

Představené dvory hlavní budově: Jeden byl poměrně pravidelného půdorysu; jemu na jihu předcházela další, již méně pravidelná, do kterého se vstupovalo z volné plochy uvnitř opevněné oblasti přes jakýsi portik ze dvou řad pilířů. V Quierzy nebyla objevena kaple ani hospodářské budovy (pro tyto účely snad sloužila starší merovejská vila – Weise 1923, 30 a 50ff.).

Bibliografie:

Weise 1923, 5-60; Renoux 1999, 136f.

6. Samoussy

Místo se nachází 8 km od Laonu u silnice do Montcornet. V r. 766 v Samoussy slavil Pippin Vánoce (místo zvané Salmunciacus), jeho syn Karloman tady podepisoval listiny v r. 769 a 771 (*Salmunciago palatio publico*) a také zde zemřel v r. 771. Pfalz označována jako *villa quae dicitur Salmonciacus* či *villa Salmonciacus* v době Karlomana, takže palácová stavba (*palatium*), která byla archeology objevena, ještě nejspíš nestála a termín *palatium publicum* objevující se v listinách asi není poukazem na palác, ale na soudní shromáždění na daném místě. Za Karla Velikého Samoussy nepatřily k preferovaným sídlům panovníka; nicméně občasné návštěvy dvora zde proběhly, jak dosvědčuje fakt, že zde byly signovány některé listiny – samotným Karlem v r. 774 a Ludvíkem Zbožným pak v r. 816 a 830. Až za Karla Holého je místo v pramenech opět častěji zmiňováno - Karel zde např. obdržel dopis od papeže Mikoláše I. v r. 867. Následně Samoussy označovány jako palác (*in palatio Salmuntiaci*). Nicméně i poslední zmínky o paláci v Samoussy v ranném středověku spadají do jeho vlády (r. 877). Pfalz pak jmenována opět až ve 12. st. (toto mlčení pramenů je snad vysvětlitelné, podobně jako v případě Quierzy, nájездem Normanů na konci 9. st.).

Palácový areál byl, podle Weise, obehnan vodním příkopem. Od severu se do pfalze vstupuje starou branou; je to stavba obdélného půdorysu, částečně inkorporována do novodobé obytné budovy. Hlavní průchod brány je půlkruhově završen a je lemován zděnými pilíři; vedle je zachován menší zazděný průchod. Zdivo je původní až k náběhu oblouku, ten je pozdně románský; za zazděným průchodem je takřka čtvercová místnost. Pod zmiňovanou obytnou budovou je obdobná místnost a před ní bylo odkryto dláždění.

Ve středu bývalého palácového areálu byl lichoběžníkový dvůr, na nějž na severu přiléhala hlavní palácová budova o půdoryse 50 x 22 m a na východě pak vybíhaly dvě široké zdi spojené do půlkruhu, tvořící tak exedru o průměru 97 m. Zdivo hlavní budovy je stejného typu jako v bráně (opracované kamenné kvádríky). Vstup do hlavní budovy se nacházel na boční užší straně a byl sevřen dvěma místnostmi čtvercového půdorysu, z nichž do exteriéru vystupují dva pilíře flankující vlastní vchod. Tyto místnosti měly nejspíše charakter věží. Západně od jižní čtvercové místnosti v místě, kde se zeď základů zužuje, je kamenný blok naznačující místo prahu bývalého schodiště do prostor nad jižní místností (K na plánu č. II - Weise 1923). Jižní věž byla v linii východní zdi jižní dvorní fasády, zatímco ta severní předstupuje před fasádu. Uvnitř byla hlavní palácová budova členěna zdmi na jednotlivé místnosti, mezi nimiž dominuje obdélný sál o rozměrech ca. 25 x 10 m. Na západ od středu sálu je v základech cihlový kruh o průměru 3,5 m (jinde ve stavbě cihly vůbec ne nebo jen sporadicky). Na jihu se na hlavní budovu připojuje prostor lichoběžníkového půdorysu, interpretovaný jako možná předsíň se dvěma dveřními otvory vedoucími do lichoběžníkového dvora. Vchody jsou také na obou kratších stranách dvora. Na dvůr a částečně na hlavní budovu se připojují zdi vymežující další dvůr s půlkruhovým zakončením (vchod do této část na severu). Půlkruhová exedra je na vnitřní straně lemována 3 m širokým dlážděním z kamenných desek.

Východně od farního kostela (Weise 1923, obr. 9 – kostel na plánu II je stranově převrácen) a hřbitova je stavba, jejíž interiér je dělen na tři místnosti: dvě menší takřka stejně veliké. Stavba byla později rozšířena na jihu o dvě místnosti a na východě o jednu. Průzkum základů kostela ukazuje raně gotický původ bez starších fází, ale na jeho severní straně se k němu přimyká starší stavba o dvou místnostech (valená klenba, předpoklad podlahy jako dusané hlíny a snad i dalšího patra) – tato stavba podle zdiva připsána mladší fázi pfalze.

Weise předpokládá, že přízemí hlavní budovy dělené na více místností sloužilo pro provoz pfalze a že v patře se nacházel velký sál přístupný bočními věžovitými schodišti jako u pozdějších pfalzí (Weise 1923, 80) (horní podlaží bývají zmiňována v pramenech jako např. pro Annapes). Oba dvory nevykazují stopy po stavbách, které by v nich mohly být umístěny. Východní dvůr s exedrou by mohl být artikulovanou zahradou zakončenou krytou promenádou (pokud opravdu existovala, tak musela být ze dřeva, protože po ní nejsou žádné stopy). Na rozdíl od Quierzy nebyla pfalz opevněna, vyjma zmíněného příkopu. Stejně jako v Quierzy zatím nebyl objeven kostel či kaple (Weise 1923, 81).

Weise předpokládá dle přípony *-acus* v místním jméně Salmonciacus, že zde byla původně římská vila, nicméně žádné římské zbytky nebyly nalezeny. Podle něho byla vláda

Karlomana (768-71) příliš krátká na to, aby král vybudoval takový komplex a navíc za něho Samoussy v pramenech nazvány jen *villa* a *palatium* až za Karla Holého. Je tedy možné, že objevené stavby pfalze, byly postaveny až za Karla Holého v 9. st. (Weise 1923, 81); tato datace zůstává nicméně pouze hypotetická, protože nebyla určena stratigrafie výkopů (V Samoussy byly provedeny vykopávky v poměrně dávno a je těžké datovat základy - 9. nebo snad dokonce 11. st.? /Renoux 1999, 131/).

Bibliografie:

Weise 1923, 60 – 81; Renoux 1999, 131ff.

7. Paláce jen částečně nebo vůbec ne archeologicky prozkoumané

Pfalz **Nimwegen** patřila spolu s komplexy v Aachen a Ingelheimu k nejdůležitějším stavebním podnikům Karla Velikého (*Vita Karoli*). Palác ležel na levém břehu řeky Wall, na hranici regionů Franken, Friesen, Sachsen, na svahu kopce na uměle upraveném terénu. Dříve zde stál v 5. st. zničený římský kastel, umístěný poblíž legionářského tábora Noviamagum s římským sídlištěm. Karel zde pobýval od března do června r. 777, slavil zde i Velikonoce a také své 35. narozeniny (*in villa quae dicitur Niumaga*). V r. 805 už místo uváděno jako palatium. Podle Einharda nechal Karel starší vilu nákladně přestavět (asi na sklonku své vlády) a ještě zde trávil několik velikonočních svátků. Ludvík zde předsedal několika říšským sněmům, ale pak je zmiňována jen zřídka. Palác byl podle všeho vypálen při nájezdech Normanů. Zbytky staveb z karolinsko-ottonské doby nebyly nicméně dosud zaznamenány; nejstarší datované pozůstatky patří až do 11.-12. st. O Karlově stavební činnosti svědčí jen nálezy znovupoužitých karolinských korinstkých hlavic (Binding 1996, 115).

Následující pfalze ležely na území dnešní Francie a byly za Karla Velikého méně preferovány než jejich protějšky na východě v Německu. Pfalz v **Annapes u Tournai** (Binding 1996, 61; Renoux 1999, 130) je popsána v *Brevium exempla* z r. 799/800: Byla zde hlavní reprezentační část, vystavěná z kamene, se sálem (*sala*) a třemi místnostmi (*cameras*), dále pak obytná budova s balkóny (*solariis*), jedenácti vytápěnými místnostmi (včetně pracovní místnosti pro ženy) a vinným sklepem (*cellarium*). Podle tohoto pramenu se v komplexu (ve dvorci - *curtis*) nacházelo dalších sedmnáct obytných budov (*casae*), jejichž stavebním materiálem bylo ale dřevo. Dále jsou uváděny stáj (*stabulum*), kuchyň (*coquinam*), pekárna (*pistrinum*). Celý

komplex byl obehnan hradbou či jen palisádou (*tunimum*) s kamennou branou a balkónem. Hospodářský dvůr (*curticula*) také opevněn. V pfalzi nicméně chyběla kaple.

Pfalz v **Attigny** (Renoux 1999, 130 a 133), tato stará merovejská *villa*, byla už od r. 750 zvana *palatium*. Největší rozkvět zažila v době po vládě Karla Velikého, a to za Karla Holého a Karla Naivního, který založil kostel sv. Walburgy a přilehlý klášter. Roku 978 byla pfalz poničena požárem. Palác se dá lokalizovat v místě dnešní obce Sainte-Vaubourg, na malé vyvýšenině nedaleko od staré římské cesty mezi Reims a Trevírem (na jižní straně je Mariánský kostel a na severovýchodní pak dnešní opatství sv. Walburgy). Katastr z r. 1846 ukazuje v této oblasti tři nebo čtyři vzájemně spojené čtyřúhelné areály staré vesnice, což snad naznačuje situaci areálu pfalze. Palác v 10. st. byl západně od sv. Walburgy a klášter se rozkládal na jihu.

V **Attigny**, jak vyplývá z pramenů, existovala pfalz tvořící součást velkého hospodářsko-správního celku o neméně než pěti *villae*. Uvádí se, že vlastní pfalz se rozkládala na ohraničené ploše o ca. 3500 ha. Z archeologického hlediska o ní bohužel nevíme vůbec nic, zatímco popisy ji idealizují a charakterizují ji jako "rajskou". V Attigny jsou vzpomínány brány, z čehož lze usuzovat, že se jednalo o uzavřený areál s reprezentativními stavbami (*praecelsa palatia*).

V **Saint-Denis** byl snad odkryt *domus* Karla Velikého. Jedná se o stavbu obdélného půdorysu bez apsidy; prostor ještě vnitřně členěn zdmi, což možná poukazuje na existenci horního podlaží přístupného bočními věžovitými schodišti (podobně jako tomu snad bylo v Samoussy, event. V Aachen). Pfalz v Saint-Denis sloužila jen k občasným pobytům – bylo zde tradiční pohřebiště merovejských králů a významný chrám.

Uvedené pfalze na území dnešní Francie (k nimž je nutné připočítat další jako např. **Compiègne**) byly značně přestavovány v době po Karlu Velikém (9. – 10. st.), a to jednak v souvislosti s výstavbou sakrálních budov, tak i se vztyčením opevnění proti vpádům Normanů a Maďarů. O paláci v **Ponthion**, figurujícím jako jedno z prominentních míst rané karolinské doby, nevíme prakticky nic. Je pouze známa jeho přibližná poloha a zmínky z písemných pramenů mluví takřka výhradně o jeho bohaté výzdobě.

Bibliografie:

Renoux 1997; Renoux 1999; Petitjean 1997; Wyss 1996

F. Paláce předislámští Arabů

1. Ghassanidovci

Ghassanidové byli jedním z kmenů předislámských Arabů v byzantské Syrii a jejich jméno se odvozuje od místního názvu označujícího studnu nebo pramen, u něhož původně sídlili. V Syrii jsou prvně v pramenech zaznamenáni za císaře Anastasia I. (491-518), následně se dovídáme o jejich konverzi ke křesťanství. Vůdcové arabských nomádských kmenů byli v byzantských pramenech nazýváni "fylarchové" a v arabské terminologii měli titul "malik" (král); za své služby při obraně hranice říše byli ročně placeni ze státní pokladny (Gaube 1979, 193). První fylarch (vůdce) ve službách Byzance byl Jabala a to v době, kdy propukal nový konflikt říše s Persií v r. 502. Ghassanidovci de facto ovládali jako nomádi volnou krajinu nárazníkového pásma mezi oběma zneprátelenými mocnostmi a i když měli značné pravomoci a povinnosti jako ochránci říšského teritoria, nesídlili v římských městech.

Fylarch al-Harit ibn Jabala (v řeckých pramenech jako Arethas) za Justiniana I. potlačil povstání properských Samaritánů v r. 529 a byly mu za to uděleny tituly *patrikos*, *spectabilis* a *gloriosissimus* a svěřena kontrola nad celou byzantskou Arábií. Zatímco al-Harit bránil říši proti Persii, jeho bratr Abu Karib byl fylarchem Arabia Tertia. V následujících letech al-Haritt zajišťoval ochranu důležité cesty z Palmyry do Damašku (tzv. Strata) proti al-Mundirovi, který byl fylarchem Lakhmidů, arabského kmene který byl spojencem Peršanů. V další válce s Persií byli opět Ghassanidovci významnou silou a po uzavření míru se obrátili proti Lakhmidům - r. 554 byl poražen lakhmidský vůdce al-Mundir. V r. 563 dorazil al-Harit do Konstantinopole na jednání s císařem, mimo jiné o následnictví jeho syna al-Mundhira-ibn-Harita a o podpoře monofysitismu (zde se poprvé dovídáme o jejich vyznání). Když r. 569 al-Harit zemřel jeho syn al-Mundhir-ibn-Harit se stal podle očekávání králem Arabů. Začátek jeho vlády byl opět poznamenán konfliktem s properskými Araby. Po sérii úspěchů přestali ale Ghassanidovci bránit východní byzantskou hranici, protože po neshodách s Justinem II. jim impérium přestalo platit za jejich služby. Dobré vztahy byly ale opět nastoleny v r. 577. Roku 580 byl al-Mundhir v Konstantinopoli při příležitosti jednání mezi monofysity a ortodoxními církevními hodnostáři a dokonce se mu dostalo císařských poct (diadém). Nicméně pak byl ještě v témže roce zadržen císařem Maurikiem pro podezření, že vyzradil

utajovanou přípravu vojenské výpravy proti Persii a byl poslán do vyhnanství na Sicilii. Ghassanidovci i tak ale zůstali dominantní silou v Syrii až do r. 634, kdy na velikonoční neděli (dva roky před bitvou u Yarmuku) byli poraženi muslimskými vojsky. To znamenalo konec jejich konfederace – pak vládli jednotliví příslušníci ghassanidské nobility v izolovaných oázách a pevnostech-palácích. V létě r. 636 byla byzantská armáda poražena muslimy v bitvě u Yarmuku a kalif pak jednal s vůdcem Ghassanidovců Jabalou, kterého Byzantinci prohlásili králem všech Arabů, ale ten prchl na byzantské území. Ghassanidovci tak přestali být definitivně vůdčí silou mezi arabskými kmeny.

Ghassanidovská konfederace byla podobná v principu velkým kmenovým svazkům nomádů 19. st. – nejmocnější klan vedl ostatní rodiny a mluvil za ně. Stavby jim na základě epigrafických nálezů připisované na různých místech území ghassanidské konfederace dle Gaubeho ukazují, že Ghassanidovci ustavovali rezidence po celém jimi kontrolovaném území v principu ne nepodobnému franckým pfalzím v Evropě – jejich fylarchové udržovali kontrolu pobytem na místech, která jim jako kmenu ne přímo patřily, což vysvětluje že se jejich nápisy jako součásti budov nacházejí ve značně rozsáhlém teritoriu, i když jejich vlastní území bylo na jihu Syrie (:Gaube 1979, 194).

Bibliografie:

Shahid 1995; Late Antiquity, 468f.; Gaube 1979, 180 – 209

Katalog

Stavby v katalogu jsou řazeny abecedně, podle lokalit.

I. Dumayr

Ruiny velké opevněné stavby jsou situovány na východ od nynější syrské vesnice Dumayr, na místě zv. al-Maqsurah. Poprvé byly zkoumány (bez archeologických vykopávek) na konci 19. a na zač. 20. st. a byly nejprve interpretovány jako římský vojenský tábor (Brünnow, Domaszewski a Musil – jejich dva plány se od sebe navzájem značně liší). Půdorys připomíná vojenské tábory s obvodovou zdí osazenou pravidelně rozmístěnými věžemi (kruhové v rozích, podkovovité na stranách) a jeho rozměry jsou 189 x 173 m (dle Musila). Ve středu každé strany je brána sevřená dvojicí podkovovitých věží, které pokračují do interiéru stavby jako dvě místnostmi mezi nimiž je vestibul. Uvnitř opevnění běžela hlavní ulice ve směru S-J (via principalis), na kterou šla kolmo další hlavní komunikace od západní brány do středu

stavby (zda pokračovala až k východní bráně není jasné). M. Lenoire dále ve shodě s Musilem umísťuje po obou stranách západní poloviny té druhé jmenované ulice dvě čtvercové budovy a dále hovoří o velké vodní nádrži v severovýchodním kvadrantu (rezervoár vody, jezírko či vivarium?).

Exteriér stavby vykazuje jednu anomálii oproti klasické římské pevnosti – zeď mezi věžemi flankujícími brány a nejbližšími sousedními věžemi není přímá ale konkávní (!). Lenoire na základě těchto výrazných rysů opevnění Dumayru (provedení věží u bran, konkávní zeď) a přítomnosti velkého rezervoáru vody pochybuje o tom, že se jedná o pevnost. Nedaleko od opevněné stavby byla objevena velká ohradní zeď pravděpodobně vymezující loveckou oboru nebo zemědělsky využívanou půdu. V těsném sousedství opevnění se nachází ruiny kostela (trojlodní basilika). Podle Lenoira tyto skutečnosti naznačují, že místo pevnosti máme před sebou spíše opevněný palác z předislámské doby, který snad může být spojen s Ghassanidovci (nedaleko od tohoto místa se nachází věž s nápisem jmenujícím jednoho z jejich princů).

Genequand (Genequand 2001, 24ff.) zpochybňuje některá Lenoirova pozorování navrhuje některé modifikace plánu v interiéru opevnění. Podle něho západní polovina stavby se nezdá být vůbec zastavěna a byla dokonce na nižší úrovni.

Bibliografie:

Lenoir 1999, 227-236; Genequand 2001, 24ff.; Brünnow a von Domszewski 1909; Musil 1928

II. al-Hayat

Na poměry syrského venkova nezvykle bohatý dům obsahuje zhruba pětatřicet místností na dvou až třech úrovních, seskupených okolo dvora (10 m²). Dvůr je kompletně uzavřený, takže není vhodný pro chov zvířectva a více se podobá vnitřním dvorům domů ve městech. Na místě byl objeven nápis, podle něhož dům postavil v r. 578 jistý procurator Flavius Seus za vlády patricie Alamoundara (tedy ghassanidovského fylarcha al-Mundir /569-82/). Tato stavba ukazuje, že někteří z nomádů se postupně usazovali a jejich vůdci disponovali značnými finančními prostředky umožňujícími jim budovat nákladné rezidence.

Bibliografie.

Butler 1907, II, A, 5, 362ff.; Foss 1997, 251

III. Inkhil

Mimořádně dobře zachovalá palácová stavba se nachází v severozápadní části města Inkhil. K hlavnímu (západnímu křídlu) se přimykají dvě boční křídla (s menšími místnostmi) svírající vydlážděnou plochu. Jak Butler uvádí, není jisté zda nebyla obě oboční křídla ještě spojena na východě dalším traktem místností nebo zdí s branou, což by vytvářelo půdorysně uzavřenou kompozici s dvorem. Ve středu hlavního křídla je na celou hloubku křídla zřízen sál s reliéfně zdobeným portálem a je po obou stranách flankován menšími místnostmi. Tento reprezentační prostor reprodukuje ve větším měřítku rozvrh specifického typu místností známých např. z Djemerrin či z tzv. Trajánova paláce v Bosře (snad biskupský palác) – sál je dělen obloukem na dvě části, z nichž ta přední má plochý strop a ta zadní valenou klenbu. Sál byl osvětlován z hlavní fasády (hledící na dlážděnou plochu) lunetou nad vchodem, kruhovým oknem nad ní a ještě dalšími obdélnými okny; ve fasádě hledící do exteriéru rezidence jsou další půlkruhově završená okna otevírající se do zadní části sálu a místností tohoto křídla. V interiéru sálu jsou ve stěně čtyři pravoúhlé niky a nad nimi jedna půlkruhová nika. Rozvržení místností na obě strany od sálu se zdá být symetrické - místnosti různých šířek ve dvou řadách za sebou, přední místnosti ještě děleny obloukem na polovinu, zatímco menší zadní místnosti mají dvě podlaží v celkové výšce větších místností před nimi. Některé z místností přiléhajících k sálu se do něho ještě celou svou šířkou otevírají. Celkově palác tak vykazuje velké množství místností na různých úrovních.

Stavebním materiálem jsou basaltové kvádry kladené na sucho, na některých površích interiéru byly štuky. Architektonická dekorace je na velmi vysoké úrovni a převyšuje srovnatelné sekulární stavby v Syrii (vila v Djemerrin či biskupský/tzv. Trajánův palác v Bosře). Na západní fasádě hlavního křídla dominuje jako hlavní výzdobný prvek mohutná římsa, která sleduje ve středu tvar půlkruhového zakončení portálu vstupu do sálu. Ještě bohatší jsou interiéry, hlavně velký sál: výzdoba obsahuje velké množství ornamentů s klasickými detaily v neklasickém seskupení a kombinacích, což zdá se ukazují na Byzantskou dobu. Hypotéza o tom, že se jedná o palác příslušníka ghassanidovské nobility (Foss 1997, 249), není vyloučena ale ani podložena pramennými nebo epigrafickými důkazy.

Bibliografie:

Butler 1907, II, A, 5, 312-315; www.dainst.org/ - oddělení Damašek

IV. Khirbat al-Bayda

Opevněná stavba se nachází ca. 25 km vzdušnou čarou od Gabal Says (umajovský palác kalifa al-Walida I.) a 100 km od Damašku. Opevnění má čtvercový půdorys o délce strany ca. 40 m, na rozích jsou třičtvrtě kruhové věže (z publikovaného plánu se zdá, že jsou plné jako pilíře) a půlkruhové ve středu stran (vyjma té, která obsahuje vstup). Opevnění vykazuje nápadné shody s umajovskými paláci, ale interiér stavby je rozvržen jiným způsobem – chybí zde peristyl, klenby nejsou použity a budova byla přízemní; také střídání materiálů (kámen, cihly) zde není patrné. Navíc nebyla nalezena ani dekorace malbami a štuky ani se zde nevyskytují lázně a mešita (v blízkém okolí), běžné u umajovských rezidencí. Gaube upozorňuje na to, že není známo, že by před vládou kalifa al-Malika (685-705), a to ještě až v její pozdní době, umajovští, panovníci pobývali v sídlech na venkově, a bylo to právě až po ukončení občanské války a nástupu tohoto panovníka (a pak al-Walida I.), kdy vznikají první velké stavby islámské říše (Skalní dóm). Jejich výzdoba čerpá z různých míst islámské říše, což bylo umožněno stabilizovanou politickou situací a možností příchodu umělců rozdílných kulturních tradic (Gaube 1974, 133f.). Na druhou stranu syrská tradice pozdně římské a byzantské doby je v Khirbat al-Bayda vyjádřena jak ve stavebním materiálu (kámen), tak i typu kamenné architektonické plastiky (dekorace nacházející stylové paralely v mozaikách 5. a 6. st. v Syrii).

Tyto rozdíly ještě nevyklučují, že by stavba nemohla vzniknout v době al-Malika, nicméně Gaube upozornil, že by mohly na druhou stranu poukazovat na předislámský původ pevněné stavby v Khirbat al-Bayda. Konkrétně by se mohlo jednat o dílo některého z ghassanidských phylarchů. Gaube považuje Khirbat al-Bayda za spojovací článek mezi římskými pevnostmi a umajovskými venkovskými paláci. Khirbat al-Bayda je nedaleko od umajovské rezidence v Jabal Says. Oproti tomuto snad ghassanidovskému sídlu představuje Jabal Says další stupeň ve vývoji stepních arabských rezidencí – dvůr v paláci zabírá podstatně menší plochu a je obehnán peristylem (v Khirbat al-Bayda dvůr ještě jako pro zvířata nomádů a místnosti okolo odvozeny od umístění stanů v nomádských táborech) a místnosti na rozdíl od Khirbat al-Bayda jsou organizovány na dvou podlažích. Khirbat al-Bayda je vlastně ještě jen nomádským táborem provedeným v kameni zatímco Jabal Says ukazuje vliv městských palácových forem (Gaube 1979, 205). V neposlední řadě ale není možné vyloučit, že zde máme před sebou byzantskou pevnost.

Jako palác by Khirbat al-Bayda byl vhodným místem jen pro pobyt v několika měsících v roce (březen-květen) kvůli klimatickým a hydrologickým podmínkám.

Bibliografie:

Gaube 1974; Gaube 1979

V. Rusafa

Rusafa byla v byzantské době od vlády císaře Anastasi I. nazývána Sergiopolis v čest sv. Sergia, který zde byl umučen a jehož basilika ve městě byla významným poutním místem. Sv. Sergia uctívali také Ghassanidovci jako monofyzité a, což je zajímavé, perský král Khosro a dokonce Umajovci (ti zbudovali na jednom okraji poutního komplexu mešitu). Stavba vně severní části městské hradby, která je bezpečně připsána Ghassanidovcům, bývá interpretována buď jako al-Mundirova audienční síň, nebo jako kostel (pro druhou variantu posledně viz Brands 1998).

Stavba je charakterizována pravoúhlým půdorysem s vnitřním členění do vepsaného kříže a s půlkruhovou apsidou vepsanou do vnějšího obvodového pláště. V interiéru podpíraly čtyři volně stojící pilíře nejspíše věžovité zastřešení nad centrem stavby, nad čtyřmi rohovými částmi doplňujícími vepsaný kříž byly kupole.

Podle některých názorů je apside příliš mělká na to, aby to byla sakrální stavba, a také přítomnost nápis přející obvyklou oslavnou formou al-Mundirovi dlouhý život snad hovoří pro hypotézu, že to byla audienční síň tohoto fylarcha. Jak poukázal Gaube (viz výše), ghasanidovská vláda byla založena na cestování po rozsáhlém území a jejich králové se zde mohli setkávat se zástupci lokálních arabských kmenů patřících do ghassanidovské aliance. Umístění budovy vně městské hradby by bylo také v souladu s jejich praxí nesídlit ve městech, ale ve volné krajině, odkud jako nomádi pocházeli a kterou de facto ovládali v zastoupení Byzance.

Bibliografie:

Spanner a Guyer 1926, 39-45; Mango 1986, 54ff.; Brands 1998, 211-235

Appendix ke katalogu – další stavby připisované Ghassanidovcům

Velké domy na syrském venkově jsou obecně četnější v 6. st. v souvislosti se zvýšením prosperity v této oblasti. Typologicky to byly ale stále do sebe uzavřená sídla, s málo okny do exteriéru kvůli lepší obraně, s přízemím vyhrazeným pro hospodářské účely a patrem obytným. Jejich architektonická dekorace se ale omezovala takřka výhradně na překlady, římsy a hlavice; řecko-římská tradice v té době mizí a nastupuje stylizovaná dekorace lokální. V jedné části teritoria Bosry, v Batanea, se nacházejí venkovské domy, které se liší od obecného typu syrských obydlí na venkově: V **Nawa** jeden z domů má vedle obvyklých křídel okolo dvora obsahujících stáje na úrovni přízemí v této úrovni také přijímací místnost, což není charakteristické pro venkov, kde přízemí bylo využíváno téměř exklusivně pro hospodářské účely. V **Kafr Shams** se zase domy otvírají do okolí velkými okny a dveřmi oproti standardním domům zemědělců, které byly z bezpečnostních důvodů otevřeny jen do dvora. Velmi významnou stavbou je vila palácového typu v Inkhil (viz výše). Obecně přítomnost velkých luxusních domů v této oblasti může být do jisté míry vysvětlena bohatstvím ze zemědělské výroby a absence stájí zase tím, že vlastník pěstoval zemědělské plodiny a ne zvířata. Nicméně asociace, jaké má tato oblast s Ghassanidovci, může nabízet lepší vysvětlení: Ačkoli tato lokalita nefiguruje v písemných pramenech jako ghassanidovské teritorium, tak fakt, že těsně přiléhá k místu s názvem Gabatha či Jabiya, které bylo hlavním sídlem Ghassanidovců, může být poukazem na to, že vila v Inkhil (a snad i některé další výjimečné domy) náležely některému z náčelníků tohoto arabského kmene (Foss 1997, 249), i když tato hypotéza není zatím doložitelná epigrafickým svědectvím. Vůdci Ghassanidovců měli titul fylarch a měli, co se týče obrany byzantského území, stejné pravomoci jako dux sídlící v Bosře, ale na rozdíl od něho nežili ve městě, ale ve volné krajině, kde nad nimi nemohla být císařská autorita tak přímo uplatňována. Vedle svých obvyklých aktivit jako pastevci a provozovatelé karavanního obchodu měli velký profit z vojenské služby pro Byzantince. Růst jejich bohatství a život v zemědělských oblastech vedlo (alespoň z části) k jejich usazování a s tím spojené výstavby budov z trvanlivých materiálů – jejich princové se staly patrony kostelů a klášterů a budovali si i paláce. Pouze jedna rezidence v této oblasti může být s jistotou řazena k ghassanidovským palácům a to ta v al-Hayat (východně od Leja; viz výše).

Z jejich hlavního města **Jabiya** nezbylo nic, ale jejich přítomnost je vidět v sousedních vesnicích v Batanea (viz výše) – jejich domy nejsou kompozičně uzavřeny okolo dvora, tak

jako obyčejných zemědělců, ale měly velká okna a dveře otevírající se do okolí, jelikož jejich obyvatelé se nemuseli prakticky obávat o svou bezpečnost, protože de facto ovládali krajinu. Absence stájí může být vysvětlena tím, že jejich koně a velbloudi byli na společných pastvinách. (Foss 1997, 252) Přítomnost Ghassanidovců možná také vysvětluje absenci obranných staveb v tomto regionu – nejsou zde takřka žádné věže, které jsou časté na severu Syrie. Region byl bráněn Araby, zatímco Byzantinci měli své pevnosti na Eufratu a v severní Syrii, kde se čekaly hlavní perské ofensivy.

Oblast Jabiya neztratila význam, jaký měla za Ghassanidovců, ani po islámské konquistě: byla tradičním místem pro tábory arabských nomádů a důležitost pro islámskou armádu měla jako hlavní stan pro boj s Byzantinci už před bitvou u Yarmuku. Jabiya se pak nakrátko stala hlavním městem nového *jund* (provincie) Syrie islámského kalifátu. Důležitost měla i za Umajovců, a to i potom, co byl Damašek ustaven hlavním městem říše. Kalifové udržovali částečně tradici nomádů a tak poměrně často cestovali, přičemž častým místem pobytů byla právě Jabiya. Nicméně v raném 8. st. místo ztratilo svůj význam, když hlavní vojenský tábor Umajovců byl přesunut k Aleppu jako výhodnějšímu stanoviště pro útoky proti Byzancím.

Bibliografie:

Foss 1997, 248-255 s předchozí bibliografií

2. Lakhmidové

Lakhmidové byli to arabskou kmenovou dynastií založenou v pozdním 3. st. Po celou dobu své existence žili pod svrchovaností Persie na území Arábie a syrsko-mezopotámské pouště (nespadají územně do zájmu této studie, nicméně jsou zde zahrnuti jako druhá z významných předislámských arabských elementů na území těsně sousedícím s Římskou říší/Byzancí a mající také vliv na formování společnosti a kultury raně islámského arabského státu). Zakladatelem dynastie byl Amr ibn Adi. Prameny nejsou příliš sdílné co se týče jejich historie, a to až do vlády al-Mundhira I. (asi 418-452), který nastoupil po al-Nu'manovi I. (ten zbudoval proslulý palác-pevnost Khawarnak) a podílel se aktivně na dobytí Arábie pro Peršany během římsko/byzantsko-perských válek. Významnou postavou byl al-Mundhir III. (502-554), který dominoval celé Arábii a jeho aktivita sahala až po Jemen, kde bojoval s Etiopany a Byzantinci. Lakhmidští místodržící spravovali Bahrain a 'Uman pro Sassanovce a ve stejné době al-Mundhir organizoval výpady do Syrie proti Byzancím a jejím spojencům Ghassanidovcům.

Lakhmidové nebyli křesťany jako celek a z jejich vládců jím byl až poslední – al-Nu'man III. (580-602) popravený Khosroem II. Jejich hlavní město Hira bylo městskou metropolí Arábie. Výše zmiňovaný palác **Khawarnaq** v Hira byl po staletí symbolem jejich moci a lakhmidský dvůr přitahoval i proslulé arabské básníky, jako byl např. Adi ibn Zayd. Palác (ran. 5. st.) byl proslulý pro svou stavbu zaklenutou kupolí imitující nebesa. Postavil ho údajně řecký architekt, který byl po dokončení paláce popraven, aby již nikde jinde nemohl zbudovat podobnou stavbu: Rezidence kombinovala pohanské arabské, perské a byzantské prvky a tak předznamenal eklekticismus, jaký byl pak základem raně islámské architektury a umění. Palác byl obyvatelný i po pádu lakhmidského panství v Iráku a kalif Abd al-Malik po svém vítězném vjezdu do Kufy, kde potlačil lokální vzpouru, zde pořádal velkolepou hostinu a obdivoval architekturu paláce. V pol. 9. st. abbasidovský kalif al-Mutawakkil inspirován tímto palácem přinesl do Samarry nový typ audienčního sálu – Necipoglu to považuje za příklad, jakým byly formy sasanovské architektury přenášeny prostřednictvím staveb Lakhmidů do palácových komplexů raně islámských vládců.

Bibliografie:

Bosworth 1982; Late Antiquity, 536f.; Necipoglu 1993, 3-24

3. Rezidenční architektura předislámských Arabů

Otázka typologie rezidencí Arabů, kteří byli před nástupem islámské konquisty ve službách Byzance a Persie je komplikovaná nedostatkem archeologického materiálu. Ghassanidovcům můžeme bezpečně připisat pouze jeden luxusněji provedený venkovský dům v al-Hayat. Ten nepatřil nicméně přímo fylarchovi/králi a jeho architektura není palácového typu a je poměrně malý (podobá se domům v syrských městech).

Pokud bereme v úvahu další stavby hypoteticky připsané Ghassanidovcům tak máme před sebou poměrně početný soubor staveb, které by mohly patřit bohatým příslušníkům kmene, kteří postupně opouštěli nomádský způsob života a budovali si domy, což jim umožňovala pravidelná platba za to, že chránily hraniční oblasti Byzance proti Persii (i když pastevectví a podíl na karavanním obchodu byly i nadále zřejmě významným způsobem obživy). Tyto domy se na rozdíl od vesnických domů jiných oblastí Syrie a Arábie otvíraly do exteriéru velkými okny a jejich dvory bývaly uzavřené a nevhodné pro chov domácího zvířectva – Ghassanidovci ovládali volnou krajinu svého teritoria a nemuseli se tolik obávat přepadů

bandity a dalších ohrožení jak tomu bylo u vesnic v jiných oblastech. Některé stavby mohly být i poměrně luxusní, jak ukazuje příklad vily v Inkhil.

Uvedené domy ale nerepresentují stavby patřící ghassanidovským králům. V tomto ohledu je velkým handicapem, že neznáme nic o jejich hlavní rezidenci v Jabiya, ke bylo jejich hlavní sídlo. V případě, že jejich fylarchové stojí za výstavbou opevněných staveb Khirbat al-Bayda a Dumayr, byly by tyto významnými předstupni více sofistikovaných a luxusních venkovských paláců umajovských kalifů. Obě stavby vykazují společné rysy s některými římskými pevnostmi na Blízkém východě: takřka čtvercový půdorys, exteriér lemovaný věžemi a místnosti uspořádané okolo vnitřního dvora. Khirbat al-Bayda je menší a jednodušší z obou a jak říká Gaube, je to spíše převedení nomádského tábora do kamene. Dumayr je velkou stavbou se zajímavě utvářeným exteriérem, kde jsou výrazným prvkem prohnuté zdi mezi dvěma sousedními věžemi opevnění – rys zatím neznámý u římských a byzantských pevností (konkávně utvářená vstupní strana malé pevnosti v Harlachu v Německu ze 3.st. v Německu není nejspíše relevantní paralelou – Ulbert a Fischer 1983, 87). Římské fortifikace, zdá se, byly tedy svou architekturou a symbolikou moci nad daným územím přitažlivé pro ghassanidovské fylarchy. Navíc se zdá, že byzantská armáda v 6.st. opustila některé pevnosti na území, které bylo chráněno Ghassanidovci a naskýtá se tedy otázka, zda některé z nich nemohly být jimi využívány.

Rezidence ghassanidovské nobility, stejně jako jimi zakládané kostely, byly podle všeho stavěny místními staviteli a podle dostupných archeologických informací se v případech domů nejedná o nic, co by je odlišovalo od lokální syrské tradice římské a byzantské doby. V případě královských rezidencí, pokud jimi Dumayr a Khirbat al-Bayda opravdu byly, vidíme novátorská řešení – adaptace římské vojenské architektury pro rezidenční účely. Toto by pak bylo možné považovat za řešení vytvořené sice byzantskými staviteli, ale nejspíše reflektující požadavky ghassanidovských králů a předznamenávající pozdější umajovské paláce (s nimi mají společný základní rozvrh okolo vnitřního dvora a pevnostní exteriér s věžemi/pilíři, ale nemají jejich propracované audienční prostory a bohatou výzdobu).

Lakhmidští panovníci měli svůj palác nazývaný Khawarnaq v Hira. Ani o něm nemáme žádné bližší informace – jeho výrazným prvkem byla podle všeho kupole. Pokud můžeme spoléhat na písemné prameny, tak tento palác byl stavěn řeckým architektem a míru jeho případné originality (ve smyslu reakce na specifické požadavky lakhmidských panovníků) není možné bez vykopávek posoudit.

G. Raně islámské paláce

1. Islámská říše a kalifát

Když prorok Muhamad zemřel v r. 632, nezanechal po sobě nástupce ani neurčil systém pro politické vedení muslimské komunity. Jako následovník byl zvolen Abu Bakr titulovaný *khalifat rasul Allah* (následník Božího posla), z čehož byl odvozen titul kalif. Tím, kdo má být kalifem, nebylo nijak pevně ustaveno, což vedlo k mnoha rebeliím a občanským válkám. První čtyři kalifové byly zaměstnání vojenskou expanzí (postupné dobývání sasanovské Persie a bohatých provincií Byzance, stejně jako tvorbou administrativního systému a vedením náboženské komunity). Kalif Uthman (třetí ze "čtyř spravedlivých kalifů") byl zavražděn v r. 656 a pak následovala perioda občanských válek. Část komunity pocítovala, že by vůdcovství mělo být založeno na osobě schopné udržet prorokovo náboženský odkaz – to získala ve čtvrtém kalifovi Ali ibn Abi Talib. Ten zabit v r. 661 během občanské války, která vynesla k moci rodinu Umajovců, kteří ale kalify pak začali vybírat mezi svými potomky a založili vlastní dynastii.

Konkvista měla jedna oficiální náboženský ráz jako rozšíření poslušnosti božímu zákonu do celého světa a jednak to byla také velmi lukrativní záležitost po stránce světské moci a bohatství – Arabové v 717 nakonec dosáhli Evropy dobytím části Španělska a na druhé straně na východě se dostali přes Irán do střední Asie a Afganistánu. Byl to také jediný moment v historii, kdy islámský svět byl ovládán z jednoho místa – ze Syrie. Všude na dobytých územích zakládali nová osídlení (amsar), která se v mnoha případech vyvinula v města (Fustat v Egyptě, Kufa a Basra v Iráku atd.).

Během pozdní antiky (tj. ca. do doby okolo r. 800) byli muslimové menšinou ve skladbě populace jejich rozsáhlé říše – v prvních letech jich nebylo pravděpodobně více než 5% a toto procento se zvyšovalo pozvolna. Většinu získali muslimové v centrálních oblastech (Syrie, Egypt, Irák a Arabia) až okolo r. 900 (islamizace se rapidně zrychlila až od 10. st.). Při absenci silné centrální kontroly pokračoval v rané době vliv nestátních prvků moci ve městech i na venkově: místní politický establishment ve městech, kmenové svazky na venkově a ne-muslimská církevní hierarchie – ti byli do jisté míry kontrolováni místodržícími a když centrální moc byla slabá tak jednali značně samostatně. Od počátku byla říše dělena na

provincie s místodržiteli, Syrie byla jejím centrem a od Umajovců Damašek hlavním městem. Abbasidovci pak přemístili hlavní město do Iráku (po založení Bagdádu v r. 762). Umajovci zachovali mnoho z římsko-byzantské struktury provincií v Syrii a Palestině a vytvořili jen jednu novou speciální provincii (*jund*) jako nárazníkové pásmo s Byzantskou říší. Místodržící v každé provincii byl reprezentantem kalifa a byl zodpovědný za daňovou politiku a nábor do vojska. Na špici provinční hierarchie stál vojenský velitel (*wali* či *amir*) podporovaný provinční armádou. Armáda byla dlouho prominentním činitelem moci v říši a zpočátku byla tvořena jednotlivými kmeny pod vedením jejich náčelníků; kmenové rozdělení v armádě komplikovalo její jednotnost za Umajovců. Změna tohoto charakteru vojska proběhla až za Abbasidovců v 9. st., kdy byla vytvořena pravidelná armáda.

Bibliografie:

Madelung 1996; Donner 1986; Donner 1981; Late Antiquity, 360, 517ff. a 656;

2. Umajovci (661-750)

Umajovci (arabsky Banu Umayya) patřily do stejného kmenu jako prorok a hrály jako klan významnou roli v obchodních aktivitách v Mekce už v předislámském období, pak se výrazně podíleli na islámském záboru Jordánska, Palestiny a Syrie v 7. st. Umajovci byli sice Arabové ale měli jak se zdá výrazný zájem o oblast antické Syrie (moderní Syrie, Jordánsko, Palestina a Israel) a někteří z nich snad vlastnili půdu v Syrii už před nástupem islámu.

Zakladatelem dynastie byl Mu'awiyah ibn Abi Sufyan (původně guvernér Syrie): jako mnoho z jeho příbuzných (byly v opozici k Mohamedovi) přijal i on islám až relativně pozdě ve svém životě (několik let před smrtí proroka). Mu'awiyah jako kalif přestěhoval hlavní město z Mediny v Arábii do Damašku v Syrii.

Umajovci vytvořili instituci islámského státu (soudnictví, daňovou politiku, správu provincií) – když se v 660 Mu'awiya stal kalifem byla islámská vláda pouze souborem opatření reagujících na určité momentální potřeby vojenské okupace, naproti tomu na konci umajovské vlády zde byla fungující byrokracie s úředními záznamy vedenými v arabštině, standardizovanými mírami a váhami, jednotným mincovnictvím nahrazujícím z počátku užívané byzantské a sasanovské mince. Za jejich vlády a s jejich přispěním se začalo s oficiálním zpracováváním původně jen ústně předávané tradice o islámské konkvistě.

Abd al-Malik (685-705) byl nejlepším organizátorem v dynastii: za jeho vlády Arabština nahradila Řečtinu a Pahlavi jako administrativní jazyk a byly raženy jasně identifikovatelné

islámské mince. Dohlížel na velké expedice které vedly arabskou armádu k Atlantiku a k Číně. Za jeho nejstaršího syna – al-Walida (705-715) bylo dobyto Španělskou, i další ze synů Abd al-Malika byli schopnými organizátory – hlavně Hišam (724-743): pokračovali v otcových reformách a také dobře manévrovali mezi jednotlivými kmeny a sektami jako obratní politici. Urbanizovali krajinu mezi Tigridem a Eufratem a dohlíželi na usazování původně nomádských arabských kmenů; sponzorovali významné stavby islámu – mešity v Damašku, Jeruzalémě a Medině. Ustavili také formální hranice muslimského impéria na čtyři staletí (bitva u Poitiers v r. 732 znamenala konec muslimské expanze do Evropy). Umajovská vláda operovala ze Syrie (Damašek, za Hišama také Rusafa) a významně navazovala na administrativu a kulturní vzor východní Římské říše (Byzance). Nicméně jejich říše byla založena na ekvilibristice mezi různými silami v arabské společnosti a vládla jen z jednoho centra (Syrie) a tak nemohla mít dlouhého trvání. Al-Walid II., nástupce Hišama, byl podle pramenů (a to ještě post-umajovských) spíše milovníkem básní a vína, než obratným politikem vládnoucí obrovské říši. Série vzpour proti Umajovcům začala ve východních provinciích a i přes snahu kalifa Marwana II. byla jejich vláda svržena v r. 750 – většina mužských potomků byla povražděna (jediný mužský potomek přeživší uprchl do al-Andalus).

Bibliografie:

Hawting 1987; Late Antiquity, 736f. Donner 2001

3. Abbasidovci

Abbasidovci byli druhou ekumenickou islámskou dynastií (750-1258) a zakládali svůj nárok na kalifát jako potomci al-Abbase, který byl strýcem proroka Mohameda. Druhý kalifem dynastie byl al-Mansur (754-775), který byl opravdovým architektem abbasidovské říše a zakladatelem Bagdádu (poblíž sasanovského Ktesifonu) na řece Tigris. Obraz absolutistického vládce, který vytvořil, byl mnohem více ovlivněn sasanovskou Persií, než tradiční arabskou kmenovou společností. V r. 836 bylo nedaleko od přelidněného Bagdádu začato s budováním nového hlavního města – Samarry; ta ale opuštěna už r. 883 a Bagdád získal opět na důležitosti. Islámská civilizace dostávala jasné kontury svébytnosti během 9. a 10. st. právě v Bagdádu - v té době největším, nejkulturnějším a nejbohatším městě západně od Číny.

Bibliografie:

Kennedy 1981; Lessner 1968; Late Antiquity, 273f.

4. Země raného islámu

V oblasti Úrodného půlměsíce byly v době muslimského záboru tři od sebe značně odlišné oblasti: 1) Irák jako Parthy a Sasanovci dobře uměle zavlažovaná oblast s monumenty palácové architektury jako např. v Ktesifonu (význam těchto paláců pro nové vládce není úplně zřejmý – viz níže). 2) římská Syrie: zde od ustavení římské moci ve 2. st. se vyvinula síť malých měst obklopených vesnicemi a namísto jednotného zavlažovacího systému jako byl v Iráku, zde byla voda získávána všemi dostupnými prostředky; kontrola oblastí byla z velkých měst jako např. Damašek, pobřežní přístavy či Antiochie (centra římské civilizace). 3) mezi Sýrií a Irákem byla oblast stepí postupně se stávající pouští; předislámská hranice zde nebyla stálá a závisela na momentální síle Persie a Říma a také na nomádských kmenech – tito Arabové tvořili pružná království spolupracující s oběma mocnostmi (nejvýraznější byli Ghassanidovci a Lakhmidové).

V Iráku je zaznamenán významný trend nové urbanizace v raně islámské době: dvě města, Basrah a Kufa, byla založeny zpočátku jako sídelní místa migrujících Arabů a jako pevnosti pro jejich armády, ale záhy se stala významnými regionálními centry.

V Sýrii a Palestině byla situace jiná: Ačkoliv hl. město bylo ustaveno v Damašku (palác snad využíval starší byzantskou stavbu), množství Arabů přicházejících do měst bylo omezené. Jediné nové město v počáteční době islámské říše bylo Ramleh v Palestině (na bývalém římském území, dále na jihu v Arábii se k němu dá ještě připočítat Ayla). Významná změna nastala až s nástupem kalifů Abd al-Malika v r. 685 a pak al-Walida (705-15), kdy byly postaveny první monumentální islámské stavby, ideologicky reprezentující nové obyvatelstvo a jeho víru.

V Africe je k r. 669 zaznamenán první islámský guvernér provincie Ifriqiyah jménem Uqbah ibn Nafī, ten převzal zhruba dnešní Tunis a začal s dobýváním Alžíru a Maroka. Roku 711 se stává Tariq ibn Ziyad dobyl Španělsko. V této jediné evropské državě kalifátu ale nejsou stopy po monumentální výstavbě této rané doby (mešita v Cordobě ve své nejstarší části až z let 785-86). Je tedy otázkou, zda vliv na raně muslimskou architekturu ve Španělsku neměly spíše římské civilní monumentální stavby než malé visigótské kostely.

Severní Afrika (hlavně Tunis) byla zemí značného zemědělského potenciálu pro Řím a Byzanc a byla zde výstavní města a vily, stejně jako kostely. Po muslimském vpádu se ale

jako jediná provincie stala velmi brzy po náboženské stránce zcela islámskou. Za raného islámu ale nebyla místem, i přes svou kulturní tradici, kde by se nové umění a architektura formovalo – byla zemědělskou zásobárnou pro starší muslimské državy v Syrii a na území Úrodného půlměsíce obecně a navíc byla sužována boji s berberskými kmeny.

Bibliografie:

Grabar 1987, 20-33, 266 ff.; Foss 1997; Gateau 1947; Whittow 1996, 25-36; de Planhol 1968

5. Kořeny umění a architektury islámské periody

Jak podotýká G. Necipoglu (Necipoglu 1993, 3) užívání obvyklého přívlastku "islámský" u paláců Umajovců a dalších dynastií islámského světa je poněkud problematické – kořeny této architektury leží v předislámské době a samotné monumenty nebyly vytvořeny pro potřeby nového náboženství, ale pro nové vládcy a refletovaly jejich představy a také potřeby nové společnosti. Islámská říše vyrůstala na odkazu dvou velkých impérií – pozdní Římské říše a sasanovské Persie. Vliv kultur obou vzájemně nepřátelských mocností na ni a také jejich vzájemný vztah výstižně v základních rysech vystihuje R. Irwin v kapitole The Historical Background ve své knize o islámském umění (Irwin 1997).

Sasanovci byli dobře obeznámeni s tématy a technikami římské architektury a během válek zajali mnoho zkušených stavitelů. Umělecký vliv helenisticko-římského světa byl i na poli užitého umění (např. sasanovské poháry s Dionýsiovskými vyobrazeními) a přejímány byly také dekorativní motivy jako vinné ratolesti (v islámském umění se následně rozvinové motivy proměnily v arabesky). Na druhou stranu i Římané byly fascinováni perským uměním (a také do značné míry dvorským rituálem) a přijali z něho motivy pávů, palem, okřídlených korun apod.

Irwin poukazuje na to, že v souvislosti s otázkou nezobrazování živých bytostí a preferencí pro geometrické a stylizované rostlinné motivy v islámském umění je možné nalézt počátky tohoto trendu už před v předislámské době: V Syrii a Palestině 6. st. byl markantní úpadek portrétního umění a postavy zobrazovaly spíše typy než portréty; už od 4. st. upadá také produkce volných soch a římsští/byzantští umělci experimentují s řadou abstraktních forem jako např. hluboké prořezávání a vrtání na hlavicích sloupů dosahujícím krajkový efekt (ne nepodobný pozdějším islámským dekoracím). V architektuře např. mihrab (nika pro modlitby) měla nejspíše předchůdce v užívání nik v sekulární římské architektuře; minbar (muslimský pulpit) zase zdá se v kostelním ambo, zatímco maqsura (ohrazení místa

v mešitě pro panovníka a jeho doprovod) v podobných konstrukcích byzantských (kathisma). Užívání kupolí jako prvku poukazujícího na významnost místa pod klenbou v islámské architektuře má také římské/byzantské kořeny a byzantské stopa (31,2 cm) byla standardní mírou islámských stavitelů.

Také sasanovská dvorská kultura měla na islámské panovníky velký vliv – dvorské rituály byly často imitovány a např. typické výjevy perských králů při lovech a hostinách, jak se objevovaly na stříbrném nádobí, mají odraz v islámských malovaných pohárech. Sasanovský palác v Ktesifonu byl pak monumentem, podle kterého se ostatní paláce porovnávaly, i když vliv jeho architektury na arabské paláce je sporný (viz níže). Palác byl postaven pravděpodobně králem Khosroem I. (531-79), jižně od pozdějšího abbasidovského hlavního města Bagdádu. Fasáda byla zdobena řadami ornamentálních architektonických kompozic a v jejím středu se otvíral velký oblouk hlavního audienčního sálu (iwan). Uvnitř sálu byly prý permanentně připraveny tři trůny pro další velké vládce světa, římského císaře, čínského císaře a chána Turků, když se tito bývali chtěli nebo byli nuceni podrobit sasanovskému králi (odrazem toho výzdoba v Qusayr Amra, kde pokoření vládcové světa čekají na kalifa). V sálu paláce v Ktesifonu byla nad trůnem krále zavěšena koruna – ozvěnou toho pak zavěšená kamenná koruna v paláci Khirbat al-Mafjar. Fresková výzdoba paláce (výjevy dobytí Antiochie) byla zachována ještě dvě století po pádu sasanovské říše, jak se dozvídáme z arabské poesie. Sasanovský královský palác měl tedy vliv hlavně ideologický a pravděpodobně i detaily jeho výzdoby ovlivňovaly arabské umělce, spíše než vlastní architektura rezidence. Sasanovské experimenty se štukem jako dekorativním prostředkem byly převzaty islámskými umělci (i s jejich bohatými dekorativními bordurami) a významným médiem pro přenos uměleckých dekorativních motivů byly v neposlední řadě i textilie.

Možná významnou úlohu při formování typického vzhledu rezidencí Umajovců měl zprostředkovatelský vliv arabských nomádských a polonomádských kmenů, které byly již dříve v kontaktu s Římany a Sasanovci (Ghassanidovci, resp. Lakhmidové). Na možný podíl Ghassanidovců na formování typických opevněných umajovských venkovských rezidencí upozornil H. Gaube (viz kapitola o předislámských arabských palácích a také níže). Lakhmidové, spojenci sasanovských králů, se svým palácem Khavarnaq s kupolí imitující nebesa (ran. 5. st.) měli také podle dobových písemných zpráv vliv na vznik raně islámské palácové architektury. Palác Khavarnaq byl obyvatelný i po pádu lakhmidského panství v Iráku – Tabari popisuje banket, který zde pořádal kalif Abd al-Malik po svém vítězném vjezdu do Kufy, kde potlačil lokální vzpouru; prý si palác zevrubně prohlédl a dotazoval se na

to, kdo ho postavil (Necipoglu 1993, 4f.). Umajovští guvernéři v sousední Kufě nechali palác renovovat a určitá stavební aktivita je zde připisována i raným Abbasidovcům. V pol. 9. st. abbasidovský kalif al-Mutawakkil inspirován tímto palácem přinesl do Samarry nový typ audienčního sálu – Necipoglu to považuje za příklad, jakým byly formy sasanovské architektury přenášeny prostřednictvím staveb Lakhmidů do palácových komplexů raně islámských vládců.

Bibliografie:

Grabar 1987, Necipoglu 1993, 3-24; Irwin 1997; Grabar 1964; Otto-Dorn 1964; Ettinghausen 1972

6. Rezidence kalifů v raně islámské době (Umajovci a raní Abbasidovci)

Umajovci měli po celou svou vládu hlavní město v Damašku (město bylo Araby dobyto v r. 635), kam bylo přeneseno z Madiny v Arábii v r. 661. Kalif Muawiya sídlil v paláci zv. Qasr al-Hadra, který snad pocházel ještě z římské/byzantské doby a nacházel se na jižní straně temenu antického chrámu kde pak na zač. 8. st. byla postavena také Velká mešita. Abbasidovci přenesli své hlavní sídlo do Iráku – založen Bagdád s palácem ve středu města, u něhož se nacházela také hlavní mešita (evidentně model navazující na starší prototypy jako Kufa a Damašek). Hlavní kalifské rezidence byly v rané době ve městech nebo v jejich bezprostředním sousedství (a plnily zároveň funkci správních center).

V umajovské době ale existovaly ještě další rezidence, pro něž se ve starší literatuře objevuje termín "pouštní zámky": výklad jejich funkce se v průběhu doby měnil – Musil (1907) a Lammense (1910) na zač. 20. st. je považovali za rezidence postavené kalify z jakési nostalgie po původním beduínském způsobu života a jako útočiště panovníků utíkajících před přelidněným Damaškem (lov, hostiny). Sauvaget (1939 a 1967) je naopak považoval za centra velkých latifundií. Politický aspekt, a to jednání s beduínskými náčelníky jako významnou složkou raně islámské společnosti, byl oprávněně zdůrazněn Gaubem (1979): Rezidence měly zpravidla více budov a byly schopné ubytovat kalifův dvůr a mohly dočasně sloužit jako administrativní základny; bohatá výzdoba měla význam pro prezentaci kalifovy moci. Qasry podle této poslední jmenované teorie měly obdobnou funkci jako pfaře západní Evropy od karolinské dynastie (s tím rozdílem, že Karlovcí neměli oficiální hlavní město říše). King (1992) poukázal opětovně také na ekonomický význam – rezidence byly rozmístěny často při hlavních obchodních cestách na Arabský poloostrov. Ekonomický aspekt (zemědělské využití

půdy) těchto sídelních komplexů je neoddiskutovatelný vzhledem k tomu, že místa vykazují náročné zavlažovací systémy (podrobná prospekce mnoha míst prováděna nyní jako projekt Swiss-Lichtenstein Foundation for Archaeological Research Abroad) a ukazují na proces zemědělské kolonizace stepi.

H. Gaube upozornil na to, že není známo, že by před vládou kalifa al-Malika (685-705), a to ještě až v posledních letech, umajovští panovníci pobývali v sídlech na venkově. Bylo to právě až po ukončení občanské války a nástupu tohoto panovníka a pak al-Walida I., kdy vznikají první velké stavby (al-Malik a jeho Skalní dóm) a paláce na venkově (od al-Walida I. zachovány), v nichž výzdoba čerpá z různých míst islámské říše (klid v říši umožnil příchod umělců z různých končin a kulturních tradic; Gaube 1974, 133f.).

Politická funkce qasrů se jeví jako velmi podstatná pro samotnou existenci vlády Umajovců a zaslouží si tedy podrobnější osvětlení (viz Gaube 1979, 199-207). Od pozdního 5. st. nomádští a polonomádští Arabové tvořily již podstatnou část obyvatelstva byzantské Syrie a Palestini a hráli (vedeni pokřesťanštělými Ghassanidovci) významnou úlohu v obraně hranic říše proti Peršanům a jejich spojencům. Muslimové dobyli Syrii mezi lety 633 a 636. V r. 636 Ghassanidovci jako vůdčí politická síla mezi nomády v Syrii skončili a staly se opět jen jedním mnoha kmenů na tomto bývalém byzantském území. Vedoucí úlohu mezi syrskými nomády převzal kmenový svaz zvaný Khalb, který měl hlavní sídlo v Palmyře a vyznával křesťanství. Už první umajovský kalif Muawiya ještě jako místodržící v Syrii se s tímto klanem sblížil sňatkem a z tohoto svazku vzešel jeho syn a následník Yazid I. (680-83), jehož matka byla křesťanka. Muawiya si byl vědom, jakou důležitou silou nomádi pro jeho vládu jsou: Khalb a s ním spojené většinou křesťanské nomádské starousedlé kmeny byly dohromady nazývány Yaman, zatímco kmeny, které se do Syrie dostali s muslimskou konquistou, představovali tzv. Qais. Raní Umajovci se ve své politice opírali právě o místní kmeny Yamanu, což se nelíbilo muslimským kmenům Qais. Muawiya odsouhlasil vůdci kmenů Kalb Ibn Bahdalsovi jeho svrchovanost nad nomády výměnou za jednoznačné uznání jeho osoby kalifem – takto se Khalb stal nástupce Ghassanidovců jako vůdce Arabů na tomto území. Po krátké vládě Marwana nastoupil kalif Abd al-Malik, který dokončil ustavení islámské říše ovládané ze Syrie – tento panovník mistrně balancoval mezi oběma nomádskými stranami Yaman a Qais a byl i jako kalif od obou stran uznáván. Po khalbské dominanci v předešlé době se s al-Malikiem Umajovci stali novými vůdci Arabů a převzali tak dědictví Ghassanidovců.

Při uplatňování autority nad nomády v Syrii musel Abd al-Malik, jak zdůrazňuje Gaube, převzít ghassanidovskou praxi více rezidencí pokrývajících celé území jeho vlivu – podle

pramenů to byl právě on, kdo první využíval více paláců pro svoje pobyty (Gaube 1979, 202). Jako místa jeho pobytu během roku (také v závislosti na klimatických podmínkách daných oblastí v různé roční doby) jsou zmiňovány rezidence jak na území Yaman tak i Qais (Damašek, oblast Tiberiadského jezera, Jabiya - staré sídlo Ghassanidovců, Baalbek).

Al-Walid I. (705-15), jehož matka pocházela z některého z islámských kmenů Qais, měl své rezidence opět také na místech s dominancí jak Yaman tak i Qais. Už jako princ nechal přestavět malou římskou pevnost Qasr Burqu na svůj palác. V době tohoto kalifa byla započata snad i malá rezidence Qusayr Amrah a je mu možné připsat nejspíše i qasry v Kharana a Jabal Says. Poslední ze zmiňovaných paláců se nachází v basaltové stepi jihovýchodně od Damašku, na místě se starším ghassanidovským osídlením; na místě je zdroj vody pro široké okolí a tento palác tedy představoval ideální místo pro setkávání kalifa s nomádky kmeny. Jak zdůrazňuje Gaube, kontrola hranic pomocí nomádů byla s úspěchem zavedena Byzancí a al-Malik a al-Walid I. ji jako užitečný a účinný prostředek své vlády pouze převzali.

Pozdější Umajovci své paláce pojímali mnohem více jako reprezentativní stavby než jejich předchůdci (Ghassanidovci a první Umajovci) a jejich stavby soupeřily s architekturou Persie a Byzance. Kalif Hišam (724-743) jen málo kdy žil v Damašku – jeho rezidence byla za branami Rusafy a za jeho doby vznikly v oblasti Palmyry rezidence Qasr al-Hayr Východ a Západ (ten druhý ne v půdoryse nepodobný paláci Jabal Says).

Al-Walidovi II. jsou s jistou mírou pravděpodobnosti připisovány dva nedokončené paláce – Qasr Tuba a Mšatta a guvernérská rezidence v Ammanu.

V abbasidovské době se situace změnila – podle iránského vzoru se státní moc centralizovala a staré umajovské rezidence v badiyah ztratily svou politickou funkci jako "přelidněná" pro setkávání se kalifa s nomády na nichž byla umajovská moc založena (byla zavedena pravidelná žoldněřská armáda nahrazující nomádké bojovníky). Qasry jako centra nákladně udržovaných statků v jinak neúrodné krajině byla pro Abbasidovce asi málo zajímavé, protože s centralizací moci jim plynuly velké zisky z daní z veškeré půdy v kalifátu (naproti tomu za Umajovců byly výnosy z půdy v nově dobytých územích majetkem těch, kteří se podíleli na jejím obsazení, a získat novou půdu jako zdroj bohatství kalifa nebylo jednoduché). Za abbasidovských kalifů bylo ustaveno jedno rezidenční místo, a to Bagdád (i když to nemuselo nutně znamenat, že by kalifové pobývali právě jenom zde, jak lze usuzovat např. z existence raně abbasidovského paláce Ukhadir, nacházejícího se ve volné krajině, podobně jako umajovské qasry). Pak pro přelidněnost Bagdádu založil kalif Harun ar-Rashid v r. 796 alternativní sídlo u sesterských měst ar-Raqqa a ar-Rafīqa; po jeho smrti jeho manželka se

opět se dvorem vrátila do Bagdádu. Až r. 836 opět nový pokus opustit Bagdád pro jiné místo – byla založena Samarra, ale i ta jako hlavní rezidence kalifů užívána pouze krátce, do r. 892, kdy se opět navrátili kalifové do Bagdádu.

Bibliografie:

Sack a Becker 1999, 271-272; Gaube 1974; Gaube 1979, 180-209; Musil 1907; Lammens 1910; Sauvaget (1939), 1-59; Sauvaget 1967; King 1992

7. Města raně islámské periody a jejich paláce

Konverze lokálního obyvatelstva nově dobytých území na Byzantské říši byla v průběhu prvního jednoho a půl století velmi pomalá. Zřetelnou vizualizací přítomnosti nového preferovaného náboženství a jeho vyznavačů v dobytých městech byla v první řadě architektura sakrální. Skalní dóm v Jeruzalémě byl vztyčen za vlády kalifa al-Malika (685-705): Účel mešity asi jako poutní místo a zároveň také jako rival chrámu Božího hrobu, jehož kupole se ve městě pohledově značně uplatňovala, v konstrukci a výzdobě značně ovlivněn pozdně antickou římskou a byzantskou tradicí Syrie (elegantní sloupy, lehké zdi, dřevěné zastřešení – vše typické prvky pro církevní stavby). Mešita v Damašku od al-Walida (705-715) stojí na místě katedrály sv. Jana (ten zase nahradil chrám Haddad/Jupitera) a na rozdíl od Skalního dómu byla určena primárně pro shromažďování muslimských věřících k pravidelným modlitbám; později přibrala i politickou funkci a také soudní. Ve svém rozvržení (budova dělená na loď a před ní dvůr) vycházela jak z tradice prorokova domu, v němž se shromažďovali jeho přívrženci, tak i, zdá se, z antického fora s připojenou občanskou basilikou.

7.a Města raně islámské doby

Názory na to, jak vypadala římská města v Syrii při příchodu Arabů, se značně různí. Podle H. Kennedyho islámští dobyvatelé nezdědili klasická antická města, ale jejich transformace byla v té době již pokročilá – stavební boom 1. a 2. st. byl přerušován nepokojnou dobou 3. st. a následující doba Aureliána a tetrarchů změnila klima ve městech co se týče stavební aktivity a jejího sponzorství: samospráva měst mizela (mj. městské poklady byly často konfiskovány státem) a s ní i lokální patroni veřejných staveb (kteří za své investice byly odměňováni oslavnými nápisy a sochami); po vzestupu křesťanství se postupně zavíraly i pohanské

svatyně a veřejné stavby chátraly. Charakter ulic se měnil – široké kolonády byly postupně zastavovány obchody a domy a jen zásahem císařů (např. Justinian v Jeruzalémě) se objevovaly občas nové klasicky pojaté kolonádové ulice. Podle Kennedyho muslimové zdědili města s úzkými ulicemi, domy s plnými stěnami na exteriéru a kostely jako jedinými fungujícími veřejnými budovami (Kennedy in: *Late Antiquity*, 231). Převzali ale zálibu antických obyvatel měst v lázních – jejich nové lázně ale podobné více těm byzantským z 5. st. než velkým stavbám klasické periody (palaestry zmizely, což ale bylo trendem už i v pozdně římské době, kdy byly nahrazovány velkými sály s odklonem od aktivního sportování) a staly se spíše částmi mešit než původní relaxací pro občany.

B. Ward-Perkins a C. Foss, archeologové se specializací na římskou dobu, nicméně zastávají pozitivnější názor na kontinuitu klasického vzhledu měst na Východě na konci římské (tedy byzantské) nadvlády a dokonce i v době raného islámu. Ward-Perkins podotýká, že transformace kolonádových ulic v islámské suqy nemusela být tak rychlá a jednoznačná, jak se domnívá Kennedy (Ward-Perkins 1996). Svůj názor podporuje příklady hlavní kolonádové třídy v Caesarei (Israel), nově vystavěné v pol. 6. st., či pečlivým udržováním klasického vzhledu hlavních ulic s připojenými řadami obchodů na zadní straně jejich portiků např. v Sardis v M. Asii (zničena až v 7. st. za arabských nájezdů) nebo dokonce příkladem arabských obchodů postavených v Gerase (Jerash) s respektováním stylu, jakým byly zřizovány okolo římských hlavních tříd (tedy za kolonádami a ne vestavěné do prostoru ulice jak běžné v typických islámských suqách). Klasický vzhled obchodních ulic nicméně nalézáme také v nových islámských městech nebo jejich komplexně přestavěných čtvrtích. V Anjaru lemují obchody ulice a jsou skryty za portiky. Jiná situace je na ammanské citadele. Suq na citadele byl rozložen na dvou stranách náměstí a konstruován jako jednoduchý sled místností s vchody před nimiž běžel portik – tento systém obchodů byl zděděn z římské doby a objevuje se i na jiných místech raně islámských měst (Anjar, Palmyra, Bet Shean/Skythopolis) s tím rozdílem, že tam jsou ale obchody rozmístěny podél ulice a ne náměstí. V Ammanu a Anjaru je vidět islámský urbanismus pracující se zděděnými formami, ale zároveň reagující na nové potřeby společnosti. Ulice islámské citadely využily, zdá se, stávající římskou uliční síť a dokonce hlavní třída, startující u jižní brány a vedoucí k palácovému vestibulu, byla rozšířena. Je nutné podotknout, že ulice se nepřipojovaly na náměstí v pravých úhlech, jak bylo obvyklé v plánování měst dle helenistického vzoru či pak v římských vojenských městech. Existence tržiště (suq) v palácové citadele je zřetelným urbanizačním prvkem – za Umajovců se začaly suqy proměňovat z dočasných trhů na

otevřených prostranstvích na místa vybavená obchody postavenými z trvanlivých materiálů, z nichž jejich provozovatelé platily státu daň (Almagro et al. 2000, 239-240, 276).

7.b Nová islámská města

S pravidelným plánováním vytvořena Anjar a Ayla (Aqaba) a také Qasr al-Hayr Východ. Jsou to města poměrně malá. Do jaké míry římská praxe pravidelně založených měst se v tom odrazila není jisté – např. Umm al-Jimal v Hawranu srovnatelný velikostí s těmi islámskými v Syrii nevykazuje pravidelnou strukturu urbanismu. Čtvercový půdorys uvedených arabských měst a flankující věže jejich opevnění jsou jistě do značné míry ovlivněné architekturou římských pevností, ale je možné hledat i další zdroj: V předislámské arabské architektuře je to např. město Qaryat Faw (Fau) v jižní Arábii – zdejší suq pochází z doby mezi 3.-5. st., jeho opevnění je pravoúhlé 30 x 25m s malými čtvercovými věžemi na rozích a ve středu stran, obchody uvnitř jsou rozloženy okolo dvora. Qaryat Faw ukazuje, že plánovaně opevněná osídlení pravidelného půdorysu byla v Arábii již před vznikem islámu a před islámskými výboji; nová města tedy jako fúze toho, co Arabové znali z dřívější doby a z toho, co poznali v římské Syrii (H. Kennedy in: Late Antiquity, 233). Nicméně je ale otázkou, zda osídlení jako Qaryat Faw nevznikla již pod římským vlivem.

Společným rysem všech nových islámských umajovských měst je, jak naznačeno výše, pravoúhelný obvod jejich půdorysu a hradba opatřená pravidelně rozmístěnými věžemi tvaru segmentů kruhu či podkovy. Možná tradice arabských předislámských měst (jak navrženo výše Kennedym) by teoreticky mohla stát za malým městem Qasr al-Hayr Východ (velikostí je menší než palác Mšatta). V něm úzké a krátké ulice vedou k velkému centrálnímu otevřenému prostoru na způsob dvora, který je hlavním prvkem plánování a okolo něhož jsou organizovány jednotlivé budovy – pro tento typ městského osídlení se, pokud je mi známo, nehodí jako vzory známé římské pevnosti na Blízkém východě (pevnosti s dvorem ve středu dispozice a okolo něho obíhajícími malými místnostmi jsou velmi malé stavby mající jen jeden vchod – jsou tedy spíše jedním ze zdrojů islámských paláců a ne měst, i když je možné, že adaptací jejich základního rozvrhu mohlo islámské město tohoto typu také vzniknout).

Pro Aqabu v Arábii a zvláště Anjar v Libanonu se jako nejbližší paralely jeví římská vojenská města s pravidelným rozvržením s křížením ulic či možná také některé římské vojenské tábory. Existence římských táborů v nichž běží dvě ulice od čtyřech bran nepřerušně až k jejich křížení ve středu pevnosti je ale sporná. Někdy to bývá označováno za specifický typ pozdních římských táborů zahrnujícím pevnosti v Portchester (Velká Británie) a v Drobeta

(Rumunsko). V prvním případě interiér pevnosti je jen velmi málo prozkoumán, aby se dalo usuzovat o jeho rozvrhu, a v případě Drobety se jedná o plán sestavený na základě starších neadekvátně publikovaných průzkumů a tedy těžko určit, zda takový typ pevnosti existoval, nebo je jen fikcí (viz Reddé 1995,112). Velká opevněná stavba v Dumayr v Syrii – interpretována jako možný ghassanidovský palác - je také charakterizována čtyřmi branami ve středu stran, ale pro absenci vykopávek zůstává nedořešeno, jestli zde byly dvě či jedna ulice. Na místě křížení ulic se v pravidelně navržených arabských městech nacházel monument (v Anjaru tetrapylon klasického vzhledu) a budovy a obchody byly rozmístěny podél ulic. Podle Ward-Perkinse některá římská města, která si podržela klasický vzhled svých kolonádových ulic s připojenými obchody (respektovanými ve svém členění i v raně islámské době), stojí právě za hádankou údajného neislámského vzhledu interiéru města Anjar a ukazují, že pro Araby obsazující území Byzantské říše byly klasické urbanistické hodnoty stále živé a že jejich vlivu byli otevřeni (Ward-Perkins 1996) .

Ambiciózní plán v Ammanu upomíná na jiná pravidelně plánovaná islámská města jako Ayla, Anjar či Ramlah, která také byla pravděpodobně obývána islámskou aristokracií spojenou s vládnoucí dynastií. Rozdíl mezi Ammanem a výše uvedenými městy spočívá v tom, že zde není nová rezidenční oblast navržena jako reminiscence na pravidelně plánovaná římská, původně vojenská města s ortogonální uliční sítí, ale palác, mešita a suq jsou dominantně položeny na jedné ose – tento model představuje alternativu k staršímu, který se odvolává na rozvržení římských táborových měst (Almagro et al. 2000, 273). Je nutné podotknout, že citadela v Ammanu nebyla normálním muslimským městem (madina), ale spíše palácovým městem tvořeným fortifikací uvnitř staršího historického městského organismu a snad byla tak (hlavně) ideologickým předchůdcem podobně strukturovaných rezidencí separovaných od zbytku města jako tomu bylo v Bagdadu a později např. v Alhambře nebo Madinat al-Zahra. Na východě islámské říše byla situace odlišná – zde orientální prvky byly silné a uplatňovaly výrazně svůj vliv. Území bývalé sasanovské říše je zde zařazeno jen okrajově a problém měst na území Iráku a Iránu leží mimo hlavní zájem této studie, nicméně je vhodné podotknout, že Bagdád, první město abbasidovského kalifátu, svým kruhovým půdorysem je vzdáleno středomořské tradici - předobrazy pro jeho kruhový tvar: starověké syrské vojenské tábory, v oblasti západního Iránu měl sasanovské předchůdce v Shiza Darabgrid a také místa v Transoxanii v centrální Asii mohla mít určitý vliv.

7.c Umístění palácových budov v raně islámských městech

Ve starých městech bývalého římského světa nový islámští vládcové byli v umístění svých paláců determinováni starším vývojem městského organismu: V Damašku sloužila pravděpodobně jako první kalifský palác ještě římská/byzantská budova (následně místo paláce určilo že i významné náboženské centrum města – Velká mešita – byla zbudována v jeho těsně blízkosti což si vyžádalo demolici starších staveb). V Ammanu také neměli kalifové zcela volnou ruku při zřízení paláce – provinčního správního centra - k němuž se jako nejvýhodnějším místem jevila římská citadela, kde se již nacházely starší stavby. V Jeruzalémě určujícím kritériem pro výběr místa pro umajovský palácový komplex byla přítomnost místa s mimořádným náboženským významem pro islám - Chráněná hora (Haram al-Sharif). Někdy byla dána přednost před stavbou paláce ve městě, kde by to vyžadovalo rozsáhlé demolice, výstavbě paláce na předměstí, za hradbami města: tak tomu bylo v případě Hišamovy rezidence u Rusafy/Sergioupole či pak později v abbasidovském qasru u bran Humaymy (zbudován ještě v době, kdy Abbasidovci nebyly vládnoucí dynastií) a raně abasidovském komplexu u dvou měst Raqqa a Rafiqa (jedno helenisticko-římské, druhé islámské). Je tedy zřejmé, že neexistovalo žádné určité pravidlo pro umístění kalifova nebo amirova paláce v již existujících městech.

Pro raný islámský urbanismus a tím konkrétně pro rozmístění veřejných budov včetně palácových se dají vysledovat určité normy naopak v nově založených islámských městech: D. Whithcomb na základě vykopávek v Aqaba (viz katalog I.2), jejichž výsledky kombinuje se známými místy v Syrii (Anjar v Libanonu), formuluje některé obecné principy raně islámského urbanismu: Strukturální prvky jako lázně, domy, brány, palácové či administrativní stavby a mešity byly hlavními činiteli islámského městského plánování. Prostorové vzorce v raně islámském městě na příkladu města Aqaba: Primárním městským prvkem byly lázně (hammam), jejich umístění se ukazuje jako konstantní ve vztahu k paláci či administrativní budově (na sever ve vzdálenosti ca. 50-60m) a k hlavní (severní) městské bráně (těsně vedle ní na východ). Lázně v Aqaba nejsou zachovány, byl objeven jen hypocaust. Základy velké budovy s venkovními pilastry byly nalezeny severovýchodně od centrálního pavilonu města a tedy na místě odpovídajícím umístěním paláci či administrativnímu centru. Obecně v raném islámském městě byly dva druhy administrativních budov – jednak dar al-imara jako sídlo amíra (společenského a vojenského vůdce) a tzv. balat (název od slova palatium) jako místo administrativního aparátu. Dar al-imara byla u jižní

(qibla) zdi mešity a balat na západ od ní. Balat v Aqaba by tedy podle tohoto modelu byl v nevykopené oblasti na západ od paláce; nicméně mešita v Aqaba, která byla objevena na takovém místě, je sekundární stavbou z rané abbasidovské periody a původní mešita byla na jiném místě. Model ukazující palác umístěný na jižní zdi mešity se ukazuje jako inovace kalifa Muawiyi, před tím byl asi palác buď severně či východně od mešity jako imitace situace prorokova domu a mešity (haram) Medině. V Aqabě by tedy původní mešita mohla být jižně od paláce. V celu lze souhlasit s Whithcombem, že raně islámské město bylo rituálním městem; prostorové vztahy jednotlivých prvků islámského urbanismu ilustrované na příkladu Aqaby jsou dobře pozorovatelné také v již zmiňovaném Anjaru, založeném o něco později (vláda kalifa al-Walida I.).

Těsný funkční a také prostorový vztah palác-mešita lze s jistotou pozorovat v raně umajovských rezidencích, nicméně pak např. na citadele v Ammanu mešita naproti paláci přes náměstí nebyla totožná s hlavní mešitou města, která se nacházela mimo opevněnou oblast citadely v dolním městě. Také Hišamova rezidence na předměstí Rusafy byla svým jádrem značně vzdálena od mešity u poutního kostela sv. Sergia. Odloučení mešity a paláce je pak dobře pozorovatelné a prokazatelné za Abbasidovců, kteří se na rozdíl od umajovských kalifů daleko více separovali od svých poddaných a vytvářeli si image posvátných monarchů ve stylu sasanovských králů či do jisté míry i byzantských císařů (jejich vláda nebyla založena na podpoře jednotlivých kmenů, ale na absolutistické moci uplatňované pravidelnou armádou) a vzdali se dvojí role kalifa jako vojenského a náboženského vůdce uplatňované za Umajovců (Abbasidovci přenesli výsadu rituálních lídrů při veřejných modlitbách z osoby kalifa na vybrané zástupce; viz Necipoglu 1993, 6).

Bibliografie:

Late Antiquity, 228-235; Ward-Perkins 1996, 143-153; Foss 1997; Almagro et al. 2000; Redd 1995; Kennedy 1985

8. Paláce na venkově

V římské Syrii bylo pro venkovské osídlení typické množství vesnic, které někdy ukazují značně bohatě a kvalitně stavěné domy, ale je zde málo důkazů o velkých latifundiích jejichž centry byly vily. Za Umajovců je doložena expanze osídlení a využívání nové půdy pro zemědělské účely. V pozdější římské/byzantské době v Syrii byl venkov místem vesnic se

svobodnými zemědělci (sociální rozdíly byly vyjádřeny v architektuře jednotlivých domů) – v raně islámské době nastupují velká latifundia s venkovskými paláci.

V rané islámské daňové politice byly výnosy z půdy v nově dobytých územích majetkem těch, kteří se podíleli na jejím obsazení, a získat novou půdu jako zdroj bohatství kalifa nebylo jednoduché. Proto kultivace země v okrajových oblastech, které předtím nebyly využívány, byla způsobem, jak k takovému rozšíření pozemkového vlastnictví přispět (jak u Římanů tak i v islámském právu nově kultivovaná půda patřila tomu, kdo se o její kultivaci postaral). Umajovská vládnoucí elita tedy měla důvod stavět náročná zavlažovací zařízení v oblastech přirozeně se nehodících pro zemědělství a v jejich středech stavět venkovské paláce jako administrativní centra nových latifundií (v pozdějších anekdotách je kalif Hišam vykreslován jako zemědělec starající se spíše o výnosy a o zahrady než o vládu): Vhodný příklad modelu venkovské raně islámské rezidence je Qasr al-Hayr Západ ležící na cestě mezi Damaškem a Palmyrou v oblasti, kde přirozené obdělávání půdy je neefektivní. V době vzniku paláce byl opraven rezervoár vody za římskou přehradou a odtud byla voda přiváděna propracovaným systémem k zavlažování pozemků patřících paláci (včetně zahrady a lázní). Takové investice do zavlažování jinak málo úrodné země vzaly za své až po pádu Umajovců a vzniku centralizované říše s daněmi z veškeré půdy za Abbasidovců. Ekonomická důležitost takových statků za Umajovců byla doplňována neméně významným politickým aspektem venkovských rezidencí (místa jednání s klienty kalifů; Gaube 1974 a 1979).

Připsání všech známých paláců kalifům je ale problematické, na což poukazují někteří historici a archeologové, jako např. O. Grabar (Grabar 1993, 93): V Khirbat Minya, Khirbat al-Mafjar a Qasr al-Hayr Západ epigrafické nálezy naznačují, že stavby byly sponzorovány kalifem či že v té době byl kalif naživu, ale žádný z nich není přímo důkazem, že qasr byl zbudován pro kalifa – chybí jasné zakládající nápisy. V některých případech je ale přímo jisté, že palác patřil kalifovi (Qasr Burgu' – na základě zmínky v písemných pramenech) nebo je to na základě jeho monumentální velikosti a architektury velmi pravděpodobné (jako v případě Mšatty). Je možné a pravděpodobné, že ne všechna nově osídlená a zemědělsky produktivní místa ve stepní oblasti byla vlastněna kalify, ale mohla patřit příslušníkům nové aristokracie – jako myslitelné se toto jeví zvláště u menších sídel s méně nákladnou architekturou, někdy využívajících starší římské vojenské pevnosti, jako např. Qasr Hallabat či Bakhra.

Kolonizace stepi není ale až islámskou záležitostí, i když za nich se dostala na kvalitativně vyšší úroveň. Ziskávání nové půdy pro zemědělské účely ve východní části římské/byzantské Syrie mezi 4. – 6. st. mělo za sebou, jak podotýká Gaube, dva významné faktory – silnou

centrální vládu umožňující ochranu rolníkům před beduíny a také silnou městskou aristokracii organizující toto osídlování. Velký význam pro tento proces mělo zřízení (do zač. 2. st.) hlavní římské cesty od Perského zálivu (Aqaba) přes Bosru, Damašek a Palmyru až na Eufrat a později ve 3. st. (za Diocletiana) ustavení na západ od ní sítě dalších sekundárních silnic. Toto území bylo hraničním pásmem s Persií. Archeologie ukazuje, že v této době docházelo k zemědělskému využívání této stepní oblasti a že obyvatelstvem na ní se podílejícím byly převážně usazení arabští nomádi a ne syrské aramejské obyvatelstvo. Ochranou pro tuto oblast byly vojenské jednotky říše v jejich pevnostech a také arabští foederaté dostávající za své služby roční platby od Byzantinců.

Příklady pro předislámskou kolonizaci stepi: C. Foss (Foss 1997) ukázal, že pozdně římský venkov v Syrii byl značně hustě osídlen a byl rovněž schopen akumulace značného bohatství (vyjádřeno stavbami domů, kostelů a nalezenými poklady, většinou jako dary místnímu kostelu) a to i po příchodu muslimů. Navíc malá opevněná sídla jako Sukkariyya a Bazuriyya (snad farmy ze 6. st.) ve stepi u Palmyry jsou důkazem, že tato přirozeně se k zemědělství nehodící oblast byla osidlována už ve století před nástupem islámu (Genequand 2002a, 38-43). V oblasti Jabal al-Hass jihovýchodně od Aleppa se na území o rozloze ca. 30 x 30 km nacházely čtyři nová velká města, sedmnáct malých osídlení semi-městského charakteru, více než patnáct vesnic, pevností a klášterů. Zde docházelo k míšení kulturních tradic Římské/Byzantské říše a Syrie na jedné straně a Arabů na straně druhé, což se stalo základem pro rychlou islámskou konquistu a relativně pevnou vládu Umajovců nad venkovem v době mezi r. 661 – 750. Z této oblasti také vzešly první arabské písmo (a ne ze samotného Arabského poloostrova), doložené již v raném 6. st. a architektonická dekorace staveb v této oblasti z předislámské doby také ukazuje na míšení starších syrsko-římských prvků a nomádsko-arabských ornamentálních forem s tendencemi k abstrakci (Gaube 1979, 187-192). Umajovská říše byla syrsko-arabskou říší - v době islámské konquisty měla Syrie vysoce rozvinutou městskou i venkovskou kulturu, do které byli již arabští nomádi pevně integrováni (Gaube 1979, 192).

Na druhou stranu umajovské venkovské paláce nejsou zatím známy z Iráku a Iránu (bývalé sasanovské panství). Grabar (Grabar 1987, 135-136) k tomuto problému poznamenává, že na území bývalé sasanovské říše je zatím velmi spoře archeologicky dokumentována doba těsně před konquistou a přechod do raně muslimské periody (vykopávky v Siraf, Jundishapur a Bishapur), stejně tak je známo velmi málo raně islámských monumentů v Iránu, i když je to oblast o rozloze zhruba 1/5 Spojených států. Vlivy z jiných oblastí než z bývalé římské Syrie na vznik umajovských venkovských qasrů jako paláců spojených také se zemědělskou

produkcí vidí Grabar spíše skepticky: V Transoxanii, speciálně v oblasti Sogh a Khorezm, existovala kontinuální tradice opevněných venkovských usedlostí minimálně od 5. st. a i přes velmi sporé archeologické průzkumy je jejich existence doložena až do 10.–11. st. I když na první pohled vypadají jako pouhé pevnosti, jejich propracovaná interiérová kompozice s kupolově zastřešenou centrální halou ukazuje na více oficiální účel. Textové zprávy sice mluví o venkovských sídlech nobility v této oblasti, ale neindikují nic srovnatelného s umajovskými paláci. Není tedy prokazatelné že takové luxusní rezidence v severovýchodním Iránu existovaly v rané islámské době.

V severní Africe, další oblasti kam muslimové expandovali, nejsou před 10. st. také zaznamenány stavby srovnatelné s umajovskými rezidencemi; pozdější sídla pak byla o hodně větší a více podobná městům. Jeví se tak jako zřejmé, že skupina raných islámských venkovských paláců spojených s Umajovci je relativně uzavřená a bez přímých následníků v islámském světě.

Bibliografie:

Kennedy, Islam, in: Late Antiquity, 233-234; Gaube 1979; Gaube 1974; Foss 1997; Grabar 1987; Grabar 1993; Geyer 2001

9. Architektura, výzdoba a funkce jednotlivých prostor paláců

Význam architektury římských pevností jako hlavního elementu stojícím za typickým vzhledem exteriéru umajovských paláců (reprezentovaných tzv. pouštními zámky) byla rozeznána již pionýry výzkumu raně islámské architektury. Tento obecně přijímaný postulát je nicméně možné hlouběji sledovat ve dvou rovinách, a to architektury a funkčního využití. Recentní výzkum na poli archeologie a historie architektury pozdně římského/byzantského období na Blízkém východě dává překvapivé výsledky co se týče hledání přímých předchůdců umajovských paláců. Byly islámské qasry koncepčně dílem Umajovců, nebo měly své předchůdce v byzantské době? Je zřejmé, že přinejmenším první paláce (stejně jako reprezentační mešity) byly stavěny místními, neislámskými staviteli – do jaké míry ale na jejich vzhledu a rozvržení měli podíl požadavky muslimských vládců?

9.a Otázka architektonických vzorů

Využívání bývalých římských pevností jako privátních rezidencí novými arabskými dobyvateli ukazuje, že tyto stavby byly pro ně přitažlivé jak svým prostorovým utvářením (které jen částečně modifikovali pro obytné účely), tak i ztvárněním exteriéru (pevnostní charakter). Tři následující stavby z římské a byzantské doby na Blízkém východě jsou zvoleny jako příklady předchůdců raně islámských rezidencí a ukazují svými dimenzemi a základním půdorysným rozvržením, včetně vzhledu exteriéru nápadně shody s nejrozšířenějším typem umajovského paláce (takřka čtvercový půdorys, opevnění s půlkruhovými či segmentovými věžemi, velký vnitřní dvůr).

Prvním místem je Khirbat al-Bayda (Gaube 1974) – tato opevněná stavba se nachází nedaleko od Jabal Says (kde byl palác kalifa al-Walida I.); opevnění má čtvercový půdorys o délce strany ca. 40 m, na rozích jsou třičtvrtě kruhové plné věže a půlkruhové ve středu stran (vyjma té, která obsahuje vstup). Opevnění se typologicky shoduje s tím, jakým jsou vybaveny umajovské paláce (vyjma toho, že vstup do budovy není architektonicky akcentován), ale interiér stavby shody s nimi nevykazuje – chybí zde peristyl, klenby nejsou použity a budova byla přízemní, také střídání materiálů – kámen, cihly – zde není patrné. Navíc nebyla nalezena dekorace malbami a štuky a ani se zde nevyskytují lázně a mešita (a to ani v blízkém okolí). Gaube proto hypoteticky navrhl, že to může být stavba předislámské periody, konkrétně jako dílo některého z Ghassanidských phylarchů. Tento autor považuje Khirbat al-Bayda za spojovací článek mezi římskými pevnostmi a umajovskými venkovskými paláci. Dvůr v Khirbat al-Bayda je bez portiků a vypadá spíše jako utilitární místo pro shromáždění zvířat nomádů; místnosti okolo něho snad odvozeny od umístění stanů v nomádských táborech. Khirbat al-Bayda je vlastně ještě jen nomádským táborem provedeným v kameni, zatímco umajovské rezidence (např. nedaleký palác v Jabal Says) ukazují vliv městských palácových forem.

Nabízejí se i další paralely: Khirbat al-Byada vykazuje značné shody se dvěma římskými pevnostními stavbami ve východní egyptské poušti, a to v al Zarqa a ed-Duwwi – stejná velikost i typ věží (plné, půlkruhové a třičtvrtě kruhové) a také vnitřní členění místností okolo dvora v jedné řadě bez typických umajovských buyut. Obě stavby jsou situovány na významných cestách a podle archeologických průzkumů v nich bylo osídlení smíšeného typu – jak civilní obyvatelstvo, tak i vojenská posádka. Velké studně v jejich vnitřním dvoře prozrazují, že tato místa fungovala jako zastávky na cestě pouští (odpočinek, napojení zvířat).

Stavba v Zarqa je navíc datovatelná: Vznikla na konci 1. nebo ve 2. st. n.l., takže římský pevnostní typ nejbližší islámským qasrům je od nich časově dosti vzdálen (viz. Reddó 1995, 97 a 106 s bibliografií). K těmto možným vzorům lze přiřadit i další menší římské pevnosti, které v základních rysech raně islámské qasry předznamenávají. Vhodným příkladem se jeví Han al-Maqoura ležící na Strata Dicletiana. Tato pevnost má čtvercový půdorys s délkou strany okolo 100 m. Na rozdíl od typického umajovského paláce a také od výše uvedených pevností Khirbat al-Bayda, al Zarqa a ed-Duwwi má al-Manqoura opravdové funkční věže s vnitřním prostorem: ty jsou podkovovitého a nepravidelně zaobleného tvaru a nejsou na straně naproti vchodu rozmístěny ve shodných vzdálenostech, jak od sebe navzájem tak i od nárožních věží.

Pro umajovská qasry je charakteristický peristyl okolo dvora, což není ale případem jak menších římských pevností ani možného ghassanidovského paláce Khirbat al-Bayda. Nicméně z předislámské doby máme relevantní příklad pevnosti s dvorem obehnaným portiky, a to v Androně v severní Syrii (viz níže 9.b).

Vedle okázalých staveb reprezentovaných klasickými raně islámskými paláci známe ještě raně islámské rezidenční stavby, které prezentují značně odlišnou a ve srovnání s nimi neokázalou architekturu: Okolo vnitřního dvora (bez portiků) jsou seskupeny pravoúhlé místnosti v několika řadách, v nichž je těžké identifikovat hlavní sál domu a jejichž výzdoba (pokud je možné z ne vždy provedených vykopávek soudit) nedosahuje zdaleka kvalit luxusních umajovských qasrů. Typologicky vycházejí se syrských předislámských venkovských domů a mají i spojitost s raně islámskými khany (zastávkami na karavánních cestách), nicméně některé z nich lze na základě zmínek v písemných pramenech s jistotou identifikovat jako sídla jak umajovské (dvě stavby v Ma'an) tak i abbasidovské (qasr u Humayma) nobility. Těžko však určit, vzhledem k tomu že uvedená místa nejsou dobře datovatelná, zda by mohlo jít o první (starší) typ staveb nově usazených islámských pozemkových vlastníků ještě před vlnou budování výstavních fortifikovaných paláců počínaje vládou kalifa al-Malika na konci 7. st. Na druhou stranu možná reprezentují jednodušší typ rezidencí užívaný méně majetnými a postavenými příslušníky nobility nebo i jako sekundární obytné budovy velkých umajovských qasrů (jako např. dvě stavby doprovázející palác a madinu v Qasr al-Hayr Východ).

9.b Otázka funkčních vzorů – originality přítomnosti opevněných sídel jako center statků s veřejnou (politickou) funkcí ve stepních oblastech Syrie

Fenomén fortifikovaných římských vil, jako center zemědělských výrobních celků, a opevněných osídlení (ne jen jedné vily, ale většího komplexu staveb) na venkově, sloužících jako útočiště v dobách neklidu, je hojně diskutován mezi odborníky. Zatímco u těch prvních byla jejich existence pozitivně prokázána jen na několika místech severní Afriky (např. odkrytá opevněná farma v Nadoru, upomínající na vyobrazení vil na severoafrických mozaikách – Mattingly a Hayes 1992, 408-418) a jinde jsou o nich pochybnosti (příklady ze západní části Římské říše vzhledem k většinou nedokonalým vykopávkám ze starších dob nedovolují s jistotou určit, zda se jedná v tom kterém případě o malou vojenskou pevnost nebo opevněnou vilu – viz opevněná vila v Mogorjelo v Dalmácii – viz oddíl římské vily), tak fenomén malých a středně velkých opevněných osídlení mimo městský kontext byl zaznamenán jak na západě (Pannonie - opevnění v oblasti Balatonu) tak i na východě (např. Louloudies v Řecku – viz oddíl biskupské paláce). Vliv římské vojenské architektury na takové stavby a komplexy je nesporný. U některých příkladů bylo osídlení takového typu, tvořené jednotlivými obytnými, hospodářskými či také kultovními budovami, jednoduše obehnané hradbou nepravidelného půdorysu (opatřenou věžemi) sledující vnitřní rozvrh zástavby (Gamzigrad/Romuliana je odrazem tohoto typu v architektuře císařské rezidence), jinde byl půdorys dosti pravidelný, reflektující více vzor vojenských pevností (Louloudies; výjimečným příkladem klasického pravoúhlého rozvržení sledující příklad velkých legionářských táborů je palác-město císaře Diocletiana ve Splitu na dalmatském pobřeží).

Měla nová muslimská vládnoucí elita přicházející do bývalé římské Syrie k dispozici nějaké starší příklady privátně zbudovaných pevností-paláců pravidelných půdorysů sloužících k obytné funkci a byly zároveň hospodářskými a správními centry, nebo jsou qasry originálními výtvoři Umajovců kombinující vzhled malých římských pevností s výrazně utvářenými recepčními sály a luxusní výzdobou městských rezidencí? Jako důležité se jeví využívání opuštěných římských pevností a jejich úpravy pro rezidenční účely v umajovské době, zaznamenané s jistotou v Qasr Hallabat, Qasr Burgu' a Bakhra, což možná reflektuje daleko rozšířenější fenomén, než jsme zatím schopni postihnout. Snad již od doby, kdy se Byzanc začala v některých oblastech v obraně hranic spoléhat takřka výhradně na své arabské spojence - ghassanidovský kmenový svaz, byly některé armádou opuštěné pevnosti obsazovány těmito nomády chránícími říši proti perskému nebezpečí.

Pro syrský venkov pozdně římské doby obecně platí, že zde nebyla velká latifundia s centry ve vilách (pozemkoví magnáti na rozdíl od západu měly své nákladné rezidence ve městech). Nové objevy či reinterpretace některých ze starší doby známých míst ale ukazují, že v posledním staletí římské/byzantské nadvlády v této oblasti se objevovaly stavby, které připomínají jak římské vojenské pevnosti tak i pozdější umajovské paláce a u nichž předpokládá, že měly civilní charakter (Khirbat al-Bayda, Dumayr – spojovány s Ghassanidovci, arabskými spojenci Byzance) nebo byly postaveny soukromou osobou a vojenské využití nebylo jejich jedinou funkcí (Kastron Androna/al-Anderin): Všechny uvedené stavby jsou ve stepní oblasti na hranici mezi od starověku zemědělsky obdělávanou půdou a pouští, podobně jak pak bývají umístěny venkovské umajovské paláce. Určení povahy původního využití té první jmenované je sporné, ale dva následující příklady se zdají být výmluvnější.

Prvním je al-Andarin/Androna (De` Maffei 1995, 112f.): V tomto severosyrském městě ve stepní oblasti nechal se nacházela pevnost, kterou podle nápisu na architrávu brány do ní nechal za vlády Justiniána vystavět jistý Tomáš (nápis datován r. 558/9; Tomáš ve městě vybudoval také lázně). Jejím účelem snad bylo ubytovat vojenskou posádku a také mohla sloužit jako útočiště pro obyvatelstvo Androny. Jedná se velkou stavbu takřka čtvercového půdorysu s jedním vchodem v opevnění a pentagonálními věžemi na rozích. Okolo vnitřního dvora byly na jedné straně umístěny malé místnosti na způsob casemat, zatímco na dalších dvou byly prostory děleny pravidelně rozmístěnými pilíři nesoucími pravděpodobně klenbu. Ve středu dvora se nacházela kaple. Velmi zajímavým prvkem je přítomnost peristylu obkružujícího dvůr – rys charakteristický pro umajovské rezidence.

Druhým příkladem je velký opevněný komplex stavba v Dumayr. Ruiny jsou situovány na východ od nynější syrské vesnice Dumayr, na místě zv. al-Maqsurah. Nejprve byly interpretovány jako římský vojenský tábor (Brünnow, Domaszewski a Musil). Půdorys připomíná vojenské tábory s obvodovou zdí osazenou pravidelně rozmístěnými věžemi (kruhové v rozích, podkovovité na stranách) a jeho rozměry jsou 189 x 173 m (dle Musila). Ve středu každé strany je brána sevřená dvojicí podkovovitých věží, které pokračují do interiéru stavby jako dvě místnostmi mezi nimiž je vestibul. Uvnitř opevnění běžela hlavní ulice ve směru S-J (via principalis), na kterou šla kolmo další hlavní komunikace od západní brány do středu stavby (zda pokračovala až k východní bráně není jasné). Interiér není zatím vykopán, takže není známo, jaké budovy se zde mohly nacházet (zdá se, že uvnitř byl i velký rezervoár vody). Exteriér stavby vykazuje jednu anomálii oproti klasické římské pevnosti – zeď mezi věžemi flankujícími brány a nejbližšími sousedními věžemi není přímá

ale konkávní. Lenoire na základě těchto výrazných rysů opevnění Dumayru (provedení věží u bran, konkávní zeď) a přítomnosti velkého rezervoáru vody pochybuje o tom, že se jedná o pevnost. Nedaleko od opevnění byla objevena velká ohradní zeď pravděpodobně vymezující loveckou oboru nebo zemědělsky využívanou půdu. V těsném sousedství opevnění se nachází ruiny kostela (trojlodní basilika). Podle Lenoira tyto skutečnosti naznačují, že místo pevnosti máme před sebou spíše opevněný palác z předislámské doby, který snad může být spojen s Ghassanidovci (nedaleko od tohoto místa se nachází věž s nápisem jmenujícím jednoho z jejich princů) (Lenoir 1999, 227-236).

Zemědělská kolonizace stepi v předislámské době je známa také z oblasti Palmyry – zde jsou to malé stavby v Sukkariyya a Bazuriyya (venkovské domy-farmy) obehnané ohradní zdí pravoúhlého půdorysu, do níž vede brána ve věži (ta měla několik podlaží), uvnitř dvojpodlažní budova při jedné straně ohrazení. Stavba Bazuriyya 1 ukazuje na ohradní zdi půlkruhovou věž (Musil mluvil dokonce o několika věžích, což ale dnes vzhledem k destrukci stavby neověřitelné), která podle Genequanda (Genequand 2002a, 43) je předobrazem pozdějších dekorativních opěrných pilířů/věží islámských paláců.

Co se týče funkce umajovských qasrů, je možné je považovat za inovaci, i když se v tomto opírají o předchůdce z předislámské doby. Jak je vidět, sídla, která byla v posledních staletích před islámskou konquistou centry nově vytvořených zemědělských enkláv v dříve nekultivované oblasti stepi, měla nejspíše jen ekonomickou funkci (farmy v teritoriu Palmyry) a na druhou stranu opevněné rezidence spojované více či méně průkazně s Ghassanidovci (Khirbat al-Bayda, Dumayr) hrály nejspíše jen politickou roli, jako místa, odkud stále nomádští pokřesťanství Arabové kontrolovali hraniční území Byzance. Originalita umajovských qasrů tedy spočívá v tom, že spojily role těchto výše uvedených svou povahou odlišných předislámských rezidencí v oblasti stepi – staly se jak středisky zemědělské výroby (nákladná zavlažovací zařízení) tak i místy hrajícími nezastupitelnou roli v politice umajovských kalifů (místa k jednání panovníků s beduínskými náčelníky k zajištění vojenské podpory jejich vládě).

9.c Hlavní části raně islámských paláců

9.c.1. Rezidenční budova – exteriér a půdorysný rozvrh

Obecně hlavní centrální budova palácového komplexu byla zhruba čtvercová, v některých případech s délkou strany okolo 70 m jako v Qastal, Jabal Says, Khirbat al-Mafjar nebo

Khirbat al-Rashidiya, z předměstských paláců tomu odpovídá menší opevnění v Qasr al-Hayr Východ; jsou zde ale i rezidence, které se svými dimenzemi od tohoto liší – značně větší je Mšatta (strana takřka 150 m!), jiné jsou markantně pod tímto průměrem, např. Kharana a Mushash (ca. 35 m), dvě stavby v Ma`an (ca. 47 m a ca. 51 m).

Rezidenční obsahovala jak soukromé obytné místnosti tak i ty s veřejnou funkcí (recepční sál). Její exteriér byl většinou pevnostního charakteru s kruhovými nárožními věžemi a půlkruhovými věžemi na jednotlivých stranách (výjimkou jsou některé qasry vzniklé přestavbou římských pevností s pravoúhlými věžemi, které ale nelze považovat za islámské paláce v pravém slova smyslu). Městské paláce jsou většinou bez věží – Jeruzalém, Anjar, Amman; přítomny ale v Kufě – i když zde dar al-imara přestavěna v abbasidovské periodě. Věže ale nebyly konstruovány pro vojenské využití: byly buď vyplněné sutinami a podobaly se tak opěrným pilířům, nebo když byly prázdné, tak sloužily k jiným než obranným účelům (jako latriny – Mšatta, jako apsida sálu – Jabal Says). Věže měly v ideologické rovině symbolizovat moc a sílu (podobný symbolický význam mělo užívání věží, i když jinak plně funkčních, v okruhu staveb pozdně římské palácové tradice – Diocletianův palác ve Splitu, palác v Gamzigradu/Romuliana; symbol bran a věží v tomto smyslu je mnohem starší záležitostí – relevantním příkladem jsou starověká města Mezopotámie). Nebylo výjimkou, když rezidenci tvořilo hned několik různě velikých paláců takového půdorysu (např. rezidence u Rusafy, v Jeruzalémě či v Qasr al-Hayr Východ). Fasády byly většinou zdobeny – v Mafjar přítomnost vnějšího dvora proměnila fasádu v dvojpodlažní portik rámuující vchod, v Qasr al-Hayr Západ je fasáda pokryta štukem, v Mšatta v dolní části fasády je řada trojúhelníků s kamennou plastickou výzdobou dávající dojem obranné funkce.

Vnitřní uspořádání rezidenční budovy paláců ukazuje dva typy: První, více obvyklý, jako stavba s vnitřním dvorem opatřeným portikem a místnostmi rozmístěnými okolo něho (ty většinou dvoupodlažní) – např. hlavní rezidenční budova v Khirbat al-Mafjar. Druhý typ známě ze tří případů, a to z Mšatty, Ukhadiru a komplexu v ar-Raqqa/ar-Rafīga. Zde fortifikovaný půdorysný čtverec paláce dělen na tři sektory (trakty) podél hlavní osy paláce procházející jeho branou: stavební bloky pak byly rozděleny na menší samostatné jednotky s rezidenční resp. reprezentativní funkcí. V Mšattě je centrální dvůr jako hlavní jednotka a k ní se přimykají (a zároveň také k obvodovým zdem paláce) dvě pravoúhlá křídla s obytnými a reprezentativními prostory (nicméně palác nebyl nikdy dokončen, takže celkové rozložení částí jejích není známo). Ukhadir – palác je usazen na osu většího opevnění a rozdělen na několik samostatných jednotek organizovaných okolo dvorů, přičemž na tu centrální byl dán důraz. Ačkoli vestibul měl několik podlaží tak zbytek paláce jen jedno (stejně jako v Mšattě).

Jak upozornil Grabar, neexistují jasné paralely pro interiérový rozvrh tohoto druhého typu paláce (trojité členění a multiplikace dvorů) v časově relevantní antické architektuře středomořské oblasti, ale dají se podle jeho názoru najít v sasanovském Iránu (Firuzabad, Qasr-i Shirin) (Grabar 1987, 139-140). Tato paralela se nicméně, jak upozorňuje Bier, jeví nepřilíživě věrohodnou, kvůli naší zkreslené představě o sasanovských palácích (viz níže 9. Závěr). Uvedené případy druhého typu jsou stavbami datovanými do samého závěru umajovské vlády a do rané abbasidovské doby. Tento typ tedy je možné považovat za pozdější než první, reprezentovaný většinou hlavních umajovských qasrů. Těžko určit, zda se typ 2 dá považovat za dědictví architektury Persie, nebo za výsledek samostatného vývoje islámské palácové architektury na samém závěru umajovské doby.

9.c.2 Vstupy

Vstupy a s nimi spojené vestibuly představují velmi vypracované kompozice a Grabar je dělí do tří skupin (Grabar 1987, 140): 1) Vestibul je tvořen klenutou místností a předstupující před fasádu jako rizalit; následně vede do dlouhého sálu (např. Khirbat Minyah, Usays, Kharana). Ztvárnění vstupu do paláce je v Kharana podobné tomu v Usays – v obou je portál umístěn do věžovitého pilíře s tím rozdílem, že ale v Usays je to půlkruhová věž a v Kharana dvě v půdoryse odlišené čtvrt kruhové věže v horní úrovni spojené a tvořící tak portál. 2) Více obvyklý typ měl v interiéru vstupní části paláce jednu či dvě místnosti s lavicemi podél jejich stran (např. Qastal, v Khirbat al-Mafjar to byla obzvláště bohatě zdobená část paláce). 3) Komplexní či kompozitní typ vestibulu – vstupní část paláce tvořena dlouhými sály, kupolovými místnostmi a různými sekundárními místnostmi a připojenou mešitou (Ukhadir, Mšatta).

Obecně tyto prostory nesloužily pouze k vstupu do budovy, ale byly místy, kde klienti kalifa (či jiného aristokrata) čekali na přijetí (textové zmínky) – v tom ideologickou příbuznost s římskými a byzantskými paláci a aristokratickými domy. Evoluce se zdá, alespoň v případě hlavních venkovských rezidencí, pozorovat od prosté brány v Khirbat Minyah až ke komplexně propracovanému vstupu v Ukhadir. Recentní archeologické prospekce v Qasr al-Hayr Východ přinesly objev tří bran v 17 km dlouhém vnějším opevnění, z nichž jedna je podobná té z Khirbat Minyah (klášterní klenba, výzdoba nik), ale žádná z nich nevedla do nějaké budovy – brána tedy byla separátní architektonickou jednotkou s ceremoniální funkcí (viz Genequand 2002b, 2002a).

9.c.3 Recepční sály (viz také lázně 9.c.5)

Shromažďovací prostory paláců nesly názvy *majlis* a později také *diwan* či *iwan* a sloužily pro formální přijímání hostů. Tato ceremonie měla předchůdce nejen v praxi v audiencích klientů lokálních římských/byzantských aristokratů (nebo představitelů císařské provinční správy), ale i v arabských zvycích. Na rozdíl od kalífova paláce v hlavním (nebo jiném významném) městských rezidencí guvernérů se na venkovských qasrech nejednalo o audience cizích vyslanců, ale přijímání kmenových náčelníků nebo také i např. básníků. Před vlastní audiencí mohl být kalif či jinak významně postavená osoba vlastníci palác formálně oddělen od klientů závěsem (v tom podobnost s ceremoniemi byzantského dvora a sasanovskou Persií). Politická jednání na qasrech byla obvykle doprovázena banketem. Na druhou stranu se ale nezdá, že by příjezd umajovského kalifa či prince doprovázely speciální ceremonie, na rozdíl od římských zvyklostí – vlastník paláce měl při té příležitosti jen neformální oděv. (Grabar 1987, 141-142)

Velké sály jsou jedněmi z mála prostor ve známých palácových stavbách raně islámské doby, u kterých jsme schopni s určitostí identifikovat jejich funkci, a to právě s více či méně formálními recepcemi. Ve stavbách, které neukazují jasně identifikovatelné sály na úrovni přízemí, se předpokládá, že byly umístěny v prvním patře (které v některých rezidencích zachováno), často byl sál nejspíše přímo nad vestibulem, např. v Jabal Says, Khirbat al-Mafjar, Qasr al-Hayr Západ. Je dobré podotknout, že audienční sál v horním podlaží je znám z některých i ze dvou palácových staveb byzantské Syrie: vojenské praetorium Qasr ibn-Wardan (zde dokonce sál umístěn nad vstupem do paláce) a v tzv. Trajánově paláci v Bosře (identifikovaném nově jako episcopium – viz biskupské paláce).

Když bylo v paláci jen jedno podlaží (přízemí) tak audienční sál byl buď na jedné straně portikového dvora (Khirbat Minyah) nebo na ose vstupu, a to v reprezentační části jako propracovaná komplexní jednotka, se kterou se setkáváme v Ammanu, Mšattě, Ukhadiru a Kufě. Mšatta – trojlodí vedoucí k trikonchu (ten jako značně rozšířená forma pozdně antických triclinií římských vil, paláců a městských domů, ale také v církevní architektuře - např. v Egyptě; možná je i paralela s některými pozdějšími římskými/byzantskými tábory - např. v Iatrus v Bulharsku či Dionysias v Egyptě, v nichž namísto dvou křížících se komunikací byla pouze jedna kolonáda na ose stavby, na jejímž konci se nacházela izolovaná apsidová "kaple" suplující principia – Late Antiquity, 361f.). Zajímavý je palác v Anjaru, který je poměrně dobře zachován. Zde na sebe přes vnitřní dvůr hledí dva takřka stejně velké sály, opatřené apsidou v jejich závěru, což jim dává značně římský vzhled. Jeden ze sálů je

apsidovou halou, zatímco druhý má interiér dělen řadou sloupů na způsob basiliky a byl dvojpodlažní s akcentem na horní podlaží otevírající se na dvůr velkým oknem, vhodným pro ceremoniální objevování se vlastníka před jemu podřízenými osobami shromážděnými na ploše dvora.

Ukhadir – na dvůr se otvírá iwan následovaný čtvercovou kupolovou místností, která se pak sama otvírá na další sekundární portikové dvory. Pro takovou kompozici v Ukhadiru jsou hledány iránské prototypy a také rys trojlodí otevírající se přímo na dvůr vykládan jako východní vliv (sasanovské iwany). Audienční sál komplexu na ammanské citadele má sál křížového půdorysu, což bývá interpretováno jako sasanovský vliv. Křížový sál krytý kupolí se nacházel na konci iwanu a měl pravděpodobně funkci privátního audienčního prostoru (diwan-i hass). Naproti tomu longitudinální sál (iwan) před křížovým sálem byl spíše místem pro velké veřejné audience. Úzký průchod spojující oba prostory mohl být opatřen závěsem, za který k amirovi mohli vstoupit jen vybraní pro privátní audienci. (Almagro et al. 2000, 720f.). Podobně se snad dá interpretovat i funkce kompozitního sálu v Mšattě (trojlodí zakončené trikonchem). Vedle možného orientálního vlivu je nicméně podobný půdorys s obdélným sálem před křížovou centrálou nalézt (v menším měřítku) v praetoriu v římském městě Um el-Jimmal v Jordánsku, které není zase příliš geograficky vzdáleno Ammanu/Philadelphii.

Z podobných zdrojů vycházející i když reprezentující další typ audienčního sálu byl snad i nezachovaný guvernérský palác (dar al-imara) Abu Muslima (+ 755) v Mewr, jak ukazuje popis z 10. st. (Gaube 1977, 75): jádrem byla kupolová centrála od níž na čtyři strany vybíhaly iwany. K tomuto typu (čtyři iwany osově vybíhající z kupolové centrály) snad mohl patřit i palác v Bagdádu (u něho zmiňována velká kupole; mohl být ale i typologicky příbuzný s Ukhadirem či Ammanem), pozdějším rezidencí sem patří většina paláců ve městě Samarra.

Prvním palácem, jehož recepční sál byl završen kupolí, je ten v Damašku vystavěný Muawiyou asi ještě za života kalifa Uthmana (644-656). Tento sál v hlavním městě umajovského kalifátu pak mohl sloužit jako ultimativní prototyp pro další, výše uvedené, rezidence až k paláci v abbasidovském Bagdádu. Jeho kupole je v pozdějších pramenech nazývána "qubbat al-khadra", což bylo obecně překládáno v sekundární literatuře jako "zelená kupole", ale, jak upozornil J.M. Bloom (Bloom 1993), lingvisticky je nutno tento název vykládat jako zkomolený výraz pro "nebeskou bář". Symbol kupole jako nebe je dobře znám z byzantské architektury církevní i profánní.

Je vidět, že žádná z těchto formálních složek veřejné funkce paláců není muslimského původu - obecně byly architektonické formy převzaty z římské císařské architektury (i když např.

trikonch v Mšattě jistě nebyl funkčně osazen stibadii, jak tomu bylo v římských/byzantských palácích) a paláců sasanovské Persie, ačkoliv nejsou známy ceremonie ve své propracovanosti srovnatelné s těmi v pozdním Římě/Byzanci či sassanovském Iránu.

9.c.4 Obytné části

Co se týče obytných místností raně islámských paláců narážíme na problém, že není absolutně jisté, k jakým účelům byly využívány jiné prostory než jsou audienční sály a vstupní vestibuly s branami. Archeologické nálezy, které by obytné místnosti bezpečně identifikovaly, nebyly doposud objeveny. Z raných islámských rezidencí je snad poměrně jasná situace okolo obytných částí v Qasr al-Hayr Západ a v Ukhadiru – v obou případech opakované seskupování místností tvoří separátní apartmány (Grabar 1987, 143-145).

V prvním případě je podlouhlá velká místnost flankována po každé straně třemi menšími místnostmi a jedna z věží podél obvodové zdi paláce obsahuje několik latrin. Předpokládané obytné místnosti v tomto typu bývají někdy od sebe odděleny dlouhými a úzkými koridory - vyskytují se v podobné formě např. v Qastal či Khirbat al-Mafjar. Qasr Qastal spojuje s palácem v severovýchodním kvadrátu města Anjar dispoziční rozmístění buyut – na každé straně paláce vedle vstupní strany je jen po jednom bayt a vstup je flankován také po jednom bayt.

V Ukhadiru je dvůr na dvou stranách proti sobě opatřen skupinami místností identifikovaných jako buyut (jednot.č. bayt - arabský termín pro dům), z nichž každá je tvořena iwanem otevřeným na malý dvůr s po stranách připojenými několika místnostmi.

Qasr al-Hayr Západ tedy typickým reprezentantem typ, kde se sál v buyut přimyká přímo k hlavnímu centrálnímu dvoru paláce, zatímco Ukhadir (společně s palácem v Kufa, u něhož ale není zřejmé přesné rozlišení mezi umajovskou a raně abbasidovskou stavební fází) má jednotlivé apartmány jako plně samostatné jednotky s vlastními dvorky, oddělené od centrálního palácového dvora (podobně utvářeny rezidenční zóny v nových islámských městech Anjar a Qasr al-Hayr Východ). Archeologicky je nicméně nemožné určit jejich přesnou funkci – chybí např. stopy po kuchyních; je možné, že některé jednotky byly (ve venkovských palácích) určeny pro ubytování stále polonómádkých Arabů, kteří si do nich přinášeli rohože a nádoby a jídlo se připravovalo ještě stále venku.

Podle Grabara středomošské (římské) vily neukazují jasné prototypy pro arabský bayt (často o pěti místnostech – větší flankovaná po dvou stranách menšími), ale možné paralely vidí v sasanovské architektuře (Grabar 1987, 144). Na druhou stranu opatrnost k vlivu Persie na

arabské buyut vyjádřil již Creswell (Creswell 1969, I, 389f.). Je nutné dodat, že formální podobnost buyut s apartmány některých římských vil, které prezentují v případech luxusních staveb kromě velkého triclinia (s menšími většinou servisními místnostmi po jeho dvou delších stranách) také relativně veliké místnosti (s apsidou či bez) jako privátní jídelny lemované na dvou stranách menšími místnostmi sloužícími snad jako cubicula. Tento římský architektonický typ se zdá byl přijat i na venkově v provinčním prostředí - v takových stavbách jen jeden jídelní a zároveň recepční sál s připojenými a s ním spojenými místnostmi na stranách jako v bohatých domech syrského venkova (např. Inkhil – viz paláce Ghassanidovců). Dvě reprezentačně–obytná křídla paláce v Anjaru jsou v tomto ohledu se svými apsidovými sály nejbliže římskému modelu. Vedle toto typu apartmánů, které se v literatuře uvádějí jako typické pro rané islámské paláce, existovaly jistě i prostší modely s jednoduchými pravoúhlými místnostmi v řadách okolo dvora (Ma'an, Humayma; snad i menší qasry komplexu Q. al-Hayr Východ, pokud ale byly opravdu palácovými stavbami a ne např. vojenskými pevnostmi).

9.c.5 Lázně

Privátní lázně na rozdíl od římských a byzantských palácových staveb nejsou doloženy v raně islámských městských rezidencích: Na citadele v Ammanu byly lázně umístěny v těsném sousedství palácového vestibulu a sloužily jak obyvatelům paláce, tak i jeho návštěvníkům; jinde v nových islámských městech byly umístěny spíše blíže městské bráně než paláci a měly veřejnou funkci (Grabar 1987, 146-150). Naproti tomu jsou privátní lázně známy z poměrně velkého množství raně islámských venkovských paláců: Jabal Says, Qusayr Amra, Khirbat Minyah, Qastal, Qasr al-Hayr Východ, Qasr al-Hayr Západ, Khirbat al-Mafjar, al-Hallabat (toponym Hamman al-Sarah), Mafraq/al-Fudayn a Ukhadir. V některých komplexem existují lázně jako značně autonomní a izolované stavby, jako je to např. v Qusayr Amrah a al-Hallabat. V Mšattě lázně nejsou, ale kdyby palác byl býval dokončen, je pravděpodobné, že by je měl; v Ukhadiru nebyly až donedávna lázně zaznamenány – byly ale objeveny blízko mešity při vykopávkách v r. 1965. Islámské lázně typologicky sledují tradici římských lázní nalezených v Syrii; odlišnosti ale také zaznamenány - vývojovou změnou je tendence k eliminaci tepidaria (teplá lázeň) a v Qusayr Amrah zase chybí frigidarium.

Vlastní lázeňské místnosti zabíraly poměrně malou část budovy; největším prostorem byl sál. Výrazným rysem těchto velkých sálů připojených k lázním je, že se ukazují variantní půdorysná řešení: Jednoduchý obdélný trojlodní sál jako můžeme nalézt v Qusayr Amrah,

Qastal (nekompletně odkryt) a Hammam al-Sarah, velký dvůr s portikem a dvěma bazény a fontánami v Qasr al-Hayr Východ, obdélný sál se čtyřmi podpěrami je v lázních v Anjaru (ty ale ne privátní pro palác), kupolově završenou centrálu s mělkým bazénem a propracovanou dekorací v Khirbat al-Mafjar (tento posledně jmenovaný je nejpůsobivější - bohatě zdoben mozaikami, malbami a štukem; pro jeho půdorys a hmotovou skladbu zatím nebyl nalezen přesný předobraz ve starší architektuře).

Jaká byla funkce velkých sálů? Mohly by to být apodyteria, což se ale vzhledem k jejich relativním dimenzím ve vztahu k ostatním prostorům lázní a náročné dekoraci (někdy i architektuře) nejeví jako správná identifikace (navíc v Qasr al-Hayr Východ byla jiná malá místnost vedle vchodu identifikována jako apodyterium a ne velký sál). V některých římských lázních v Syrii, jako v Dura Europos, Brad či Serjilla, jsou také velké sály, pro něž bylo navrženo, že sloužily jako místa setkání (toto byly veřejné lázně, mnohdy v městském kontextu) – nejspíše nahradily palaestry, které mizely v pozdní době s opuštěním sportovních aktivit (snad pod vlivem křesťanství). Jako recepční prostor asi měl sloužit i velký (nikdy nedokončený) sál lázní luxusní římské vily v Sao Cucufate v Portugalsku (2. pol. 4. st. – viz římské vily). Jakou sociální funkci by mohly mít velké sály v arabských venkovských palácích?

V písemných pramenech nalzáme informace, že vedle formálních audienčních sálů (*majlis*) byly pro recepcce užívány také méně oficiální prostory (*majlis al-lahwah*), v nichž přijímání hostů bývalo doprovázeno hostinami - vedle podávání pokrmů se o zábavu hostí starali zpěváci, tanečnice či básníci (velké kruhy v podlaze v Khirbat al-Mafjar, Qastal a snad i v Qusayr Amra označovaly snad místa určená pro básníka, tanečníka či muzikanta). Arabští vládcové si tedy osvojili jak staré blízkovýchodní tradice tak i praxi římských a byzantských aristokratů. Umajovské ceremonie nepřejala byzantská procesí, v nichž se císař objevoval před svými poddanými, kteří ho aklamovali, ale adoptovali si statického vyjevení jejich majestátu během formálních kratochvílí jak to bylo obvyklé v sasanovské Persii. Velké sály připojené k lázním byly tedy nejspíše funkčně *majlis al-lahwah* - tedy prostory určené k takovým méně formálním recepcím (nebylo ale asi předpisem, že takové prostory byly asociované pouze s lázněmi – některé lázně je nemají, mohly pak být jinde v paláci, snad na střeších) (Grabar 1987, 149). Co se týče centrály v Khirbat al-Mafjar dá se předpokládat, že vedle role recepčního sálu mohl plnit i funkci koncertního sálu, jak se domnívá Hamilton (Hamilton 1978, Hamilton 1988).

9.c.6 Mešity

Pro kalify a prince jako šířitele a vyznavače islámů bylo přirozené mít ve svých venkovských rezidencích privátní modlitebnu. Mešita mohla být jak přímo uvnitř paláce tak i vně hlavní rezidenční budovy (Grabar 1987, 138). Mešita uvnitř paláce (zakomponovaná do jednoho z křídel qasru, často napravo od brány) se nacházela na následujících místech: v Khirbat Minyah, Qasr al-Hayr Východ (menší opevnění), Ziza, Mafrāq/al-Fudayn, Qasr Burqu , Mšatta a Ukhadir. Jako samostatná stavba (často jako miniaturizovaná veřejná hypostylová mešita) v Qastal, Qusayr Amrah, Jabal Says, al-Hallabat a v Qasr al-Hayr Západ. Pouze v Khirbat al-Mafjar jsou přítomny oba typy. Výjimečné umístění mešity je v Qudaym, kde se nachází ve středu dvora (v tom podobnost s umístěním kostela ve středu pevnosti v Androně). Některé mešity byly přístupné i z exteriéru paláce pro širší veřejnost.

V městských palácích nebyly zatím privátní mešity, pokud je mi známo, nalezeny – tyto paláce vestavěné do staršího urbanistického celku jako v Damašku či v Jeruzalémě (částečně je to možné aplikovat i na Rusafu, kde rezidence s několika paláci byla za hradbami, ale blízko mešity přistavěné ke kostelu sv. Sergia), ale byly umístěny v blízkosti hlavní městské mešity nebo mešita byla u nich následně zbudována. V nově budovaných umajovských městech (Aqaba, Anjar, Qasr al-Hayr Východ) platila, zdá se, dokonce pro umístění paláce a mešity pevná pravidla (viz Umístění palácových budov v raně islámských městech). V raných příkladech vztahu palác-městská mešita jsou obě stavby umístěny vedle sebe: Kufa, Anjar, Damašek, Wasit - spojení reflektující nejen tradici prorokova domu a mešity v Madině, ale i ryze praktickou stránku snadné komunikace mezi oběma stavbami. V Ammanu se setkáváme s propracovanějším řešením: obě stavby jsou postaveny proti sobě a jsou od sebe jasně prostorově separovány náměstím – palác se pohledově uplatňoval svým monumentálním kupolovým vestibulem zatímco mešita svou vyvýšenou pozicí (pódium o sedmi schodech) (Almagro et al. 2000, 240).

9.d Výzdoba paláců

Vykopávky umajovských paláců podávají bohaté informace o architektonické skulptuře, malbách, šticích i mozaikách a svědčí o otevřenosti nových islámských aristokratů k uměleckému dědictví předchozích epoch a různých kulturních tradic - štuky hlavně pod

vlivem Persie, mozaiky zase středomořskou záležitostí a malby běžné v klasickém umění antiky ale také v Iránu, Iráku a centrální Asii (Grabar 1987, 151).

Sochařství zastoupeno většinou pracemi ve štuku. Štuky nebyly neznámé v Syrii a Palestině v římské a byzantské době, ale daleko méně rozšířené než v 8. st. Ačkoli bohatá štuková výzdoba staveb byla uplatňována na jiných místech Římské říše – např. baptisteria v Ravenně (6. st.), privátní rezidence v Salamině na Kypru (4.-5. st. – viz aristokratické domy) - daleko běžnější byla architektonická štuková dekorace v budoucí umajovské říši geograficky bližším Iránu, Iráku a centrální Asii: ze štuky byly prováděny i velmi vysoké reliéfy (hlavně lidské i zvířecí postavy). Monumentální plastika postupně zmizela ze středomořské oblasti už před příchodem islámu a její objevení se v 8. st. je jejím vědomým revivalem. Nejlepšími příklady jsou v Khirbat al-Mafjar, Qasr al-Hayr Západ a Mšattě.

Prakticky plně plastická socha nepřezila patrně tyto rané islámské stavby a její existence v 9. a 10. st. je známa jen z náhodných zpráv. Zajímavé je také že prakticky všechny tyto příklady architektonického sochařství jsou ze Syrie a Palestiny, zatímco např. qasr Ukhadir v Iráku má velmi málo jednoduché štukové dekorace (ale zase na druhou stranu ukazuje dekorativní užití cihel což bylo pak důležité v pozdějším islámském umění).

V paláci Khirbat al-Mafjar byla nalezena velká socha kalifa stojícího na lvech (Hišam nebo al-Walid II.), také zde bylo mnoho volných soch tančících dívek a lidských postav ve vysokém reliéfu jako dekorace audienčního sálu (www.islamicarchitecture.org/ia/archi/palaces/khirkbatalfjar.html). Podobně bohatou figurální sochařskou výzdobu měl i Qasr al-Hayr Západ ze stejné doby. Na základě těchto nálezů lze předpokládat, že sochy s polychromií byly snad také v městských palácích Umajovců a také Abbasidovců: Písemné zprávy zmiňují volné sochy také např. v pozdním 9. st. v paláci v městě Fustat v Egyptě za Tulunidské dynastie (dřevěné sochy panovníka, jeho konkubín a tanečnic v zahradním pavilónu); historik Ali al-Masudi píše o velké soše hinduistické bohyně přivezené do Bagdádu v r. 896, která zde byla obdivována místním obyvatelstvem; v Bagdádu byly na městských branách umístěny postavy, které se otáčely po směru větru, a na vrcholku střechy kalifova paláce byla socha jezdce. Je tedy vidět, že raně islámští panovníci neměli v zásadě nic proti figurálnímu sochařství.

Přinejmenším stejně významnou roli hrály i další druhy architektonické dekorace – mozaiky a nástěnné malby. Umění mozaiky z barevných tesserae jako prvek luxusní výzdoby budov bylo v Syrii živé a kvetoucí i po pádu byzantské moci, jak to dokazují např. nedávné nálezy na území dnešního Jordánska. Mozaiková výzdoba kostelů v oblasti Madaby (důležitá zastávka karavanních cest spojujících Středomoří s Čínou a Indií) prozrazuje, že kontinuita

byla zachována až do raně abbasidovské doby (poslední z datovaných mozaik pochází z r. 786) (M. Piccirillo, *The Mosaic of Jordan*, Amman 1993; *ibid.*, *Chiese e mosaici di Madaba*, Jerusalem 1989). Je tedy jako zřejmé, že syrští umělci měli na umajovských stavbách značný podíl.

Zjevná je velká různorodost původu stylů výzdoby v raně islámských palácích: V Qusayr Amrah je astronomická výzdoba stropu v kupoli a množství personifikací v sále přímo převzata z byzantského umění; spodobnění prince v apsidě odkazuje také na byzantský model, zatímco polonahé ženské postavy jsou zase iránského původu (pokud ne přímo indického). V Qasr al-Hayr Západ imituje skulptura palmyrský pohřební (!) reliéf, zatímco zobrazení princů jdou zpět k pozdně římským/byzantským i sasanovským modelům (stejně jako podlahové malby jsou jak "klasické" tak i sasanovské). Některé nepublikované fragmenty připomínají démonické tváře z umění centrální Asie a jako pravděpodobné medium pro cestování takových motivů ze vzdálených oblastí do Syrie se jeví textilie (Grabar 1993, 95). V Khirbat al-Mafjar je v klasicky vyhlížející podlahové mozaice panel s jasně orientálním původem. Je to vlastně takové stylové esperanto. Jak podotýká Grabar, buď patroni měli jasný program a pak je obdivuhodné jak byli schopni vnímat jeho poselství komplikované tolika stylovými vyjádřeními, nebo informace byla sekundární a prvotní byla dekorativní složka (výzdoba vstupní haly paláce Khirbat al-Mafjar s bustami v rostlinném motivu interpretována ve starší literatuře jako čistě dekorativní, ale H. Taragan jí připisuje hlubší symbolický význam – viz Khirbat al-Mafjar). Snad starší motivy antické řecko-římské mytologie ztratily svůj původní význam a staly se, a to již dříve v byzantské době, personifikacemi bohatství a luxusního života (sem možná patří také výjevy erotické nebo s astronomickým podtextem). Význam figurálních mozaik v lázních a velkém sálu Khirbat al-Mafjar je dokonce s určitou mírou pravděpodobnosti vykládán na základě dobové arabské poesie (viz katalog II.7 Khirbat al-Mafjar).

Na druhou stranu je jasné, že mnoho dekorativní výzdoby je i pouze čistě ornamentální povahy - taková je exkluzivně např. v Mšattě (do této ornamentální kategorie náleží i dekor geometrický a rostlinný). Také se setkáváme s výjevy, kde není zase pochyb o jasném politickém podtextu: Takovým tématem jsou výjevy z panovnického cyklu – vládce je vyobrazen buď v byzantském či sasanovském oděvu; vedle spodobnění kalifů a princů je to i zachycení jejich kratochvílí, což má iránský původ (to pak dále oblíbené v islámském umění). (Grabar 1987, 151-155)

10. Závěr – koncept paláce v raně islámské době

Umajovské venkovské paláce jsou nejokázalejšími monumenty architektury a umění raně islámské periody, nicméně i ve městech existovaly velké rezidence. O těch z hlavních měst (umajovský Damašek a raně abbasidovský Bagdád) nevíme prakticky nic a jen velmi málo o těch z ostatních měst - pouze v současné době probíhající průzkumy a vykopávky v Rusafě a nedávně v Jeruzalémě a Ammanu mohou přinést jejich konkrétnější znalost. Grabar konstatuje, že důležitým aspektem umajovských městských paláců (pokud lze soudit z dosavadních vykopávek) je jejich menší architektonická dekorace než u těch venkovských – nobilita se asi vyhýbala přílišnému exhibicionismu v umělecké oblasti ve městech, kde byly jejich sídla přístupná velkému množství populace (Grabar 1987, 157). Podle současného stavu poznání dané problematiky lze konstatovat, že obě skupiny palácových staveb (počítaje v to i paláce místodržitelů: Kufa, který byl výrazně později modifikován, Amman a Wasit v jižním Iráku - nevykopán) vykazují značnou rozmanitost v hlavních reprezentačních prostorách (audienční sály), ale jsou ve velké většině vzájemně příbuzné utvářením svého exteriéru: takřka čtvercový půdorys vymezený mohutnými zdmi dávajícími palácům opevněný vzhled, zpravidla opatřenými ve venkovských rezidencích na obvodu okrouhlými věžemi, které ale v městském kontextu chybí. Také základní vnitřního rozvrh rezidencí okolo (portikového) dvora a do určité míry také ztvárnění obytných částí (buyut) spojuje většinu raných paláců (Grabar 1987, 156).

Propracované přijímací sály v Mšattě, Anjaru či Khirbat al-Mafjar a dekorace tamtéž nekorespondují s tradiční image umajovských kalifů a princů jako osob milujících pouze zábavu a kratochvíle, jsoucí ještě polonomády spíše než seriózními panovníky, jak ji vytvořili pionýři vědeckého výzkumu raně islámských paláců Lammens a Creswell. Takový obraz umajovských vládců do značné míry založen hlavně na osobě al-Walida II., který byl ale výjimečným panovníkem – excentrickým a ne zrovna typickým pro muže takového postavení, a navíc tyto zprávy pocházejí až z doby po pádu umajovského kalifátu a nelze je považovat za příliš důvěryhodné (Grabar 1993, 94).

Rané venkovské muslimské paláce svou formou ani bohatostí dekorace už nebyly opakovány později. Jejich obyvateli byli muslimové, ale nenacházíme v nich nic, co by se dalo nazývat specificky muslimským (vyjma mešity, i když její architektura vychází ze starších typů). Tyto luxusní statky jsou privátními sekulárními monumenty pozdní antiky, spíše než krokem k novému islámskému umění a architektuře. Jejich pozoruhodnost tkví v tom, že ukazují, jak

noví vládcové adaptovali pro své potřeby umění a architekturu předcházejících epoch (Grabar 1987, 205).

Většina umajovských paláců, co se týče vlastní architektury, ukazuje, pokud je možné soudit z dochovaného archeologického materiálu, větší vliv římské/byzantské architektury (a snad i následně předislámských Arabů ve službách Byzance, pokud se jim opravdu dají připsat stavby v Khirbat al-Bayda a Dumayr) než Persie. Římský/byzantský základ má především celkový vzhled opevněného pravoúhlého stavebního bloku s věžemi/pilíři a v mnoha případech i půdorys velkých sálů (basilikální trojlodí – Khirbat al-Minyah, trikonch - Mšatta, obdélný sál s apsidou – Anjar, Khirbat al-Mafjar), zatímco orientální vlivy jsou pozorovatelné především spíše v detailech (výzdoba, stavební techniky) než v půdorysných schématech (křížový sál s připojenou halou v Ammanu je jednou z výjimek). Umajovci, zdá se, přejímali některá půdorysná řešení římských/byzantských audienčních prostor spíše jako vyjádření moci, než aby plně pochopili funkci, která se v půdoryse odráží – např. v Mšattě je trikonch, který byl v římské palácové a vilové architektuře užíván pro triclinia, kde se do jednotlivých apsid umísťovaly půlkruhová lehátka a stoly pro hostiny, což ale není známo, že by bylo případem umajovských rezidencí.

Umajovské rezidence jako celek měly i přes svou uměleckou hodnotu a monumentalitu omezenou historickou důležitost při formování islámského umění (snad důsledkem toho ani není o nich valné zmínky v pramenech) (Grabar 1987, 137). Snad až Qasr Mšatta, který vznikl v samém závěru umajovské periody a je ve svém půdorysu značně odlišný od starších islámských paláců, ovlivnil rezidence abbasidovských kalifů, jak dokládají Qasr Ukhadir a palácový komplex v ar-Raqqa/ar-Rafiga (viz níže). Vlastní raně muslimské umění nevzniklo ve všech částech jeho světa současně: prvně se objevuje v oblasti Úrodného půlměsíce a zde je to hlavně Irák, kde vznikají první čistě muslimská města a krystalizuje zde styl jak v architektuře tak i v dekoraci (Grabar 1987, 200).

Právě u snad posledního (nebo jednoho z velmi pozdních) z umajovských qasrů, u Mšatty, a jedním z prvních abbasidovských paláců, Ukhadiru bývají hledány markantnější orientální rysy (vliv sasanovských staveb) a ústup byzantské tradice; což ve skutečnosti může být viděno i jako aspekt originality. K nim se může počítat také guvernérský palác na ammanské citadele. Tyto uvedené rezidence jsou oproti starším umajovským palácům charakterizovány větší sevřeností, důrazem na komplexnost plánu se zvýrazněnou jednou hlavní osou (avšak vnější plášť Mšatty a Ukhadiru je stále opatřen věžemi jako u starších rezidencí). Markantnější vliv sasanovské architektury je spatřován v reprezentativní (audienční) části paláců Ukhadir a v Ammanu (hlavně jejich sály – iwany), ale ještě ne v případě Mšatty

(trikonch, který se uplatňuje v tomto paláci jako část audienčního sálu, je typem pro pozdně antická triclinia na římském území přinejmenším od 3. st.).

Mšatta a Ukhadir bývají interpretovány jako začátek nové tradice islámských paláců abbasidovské éry, reprezentovaných Bagdádem druhé poloviny 8. st. Představu o tom, jak bagdádské paláce mohly vypadat, dává komplex u ar-Raqqa/ar-Rafīqa (konec 8. st.) a Samarra (9.st.). Palácové stavby komplexu u ar-Raqqa/ar-Rafīqa si podržely vzhled umayyadovských paláců jen z vnějšku – obvodová zeď s půlkruhovými věžemi/pilíři - zatímco interiér prezentuje poměrně uniformní sled malých dvorů obehnaných pravoúhlými místnostmi. V půdorysech staveb tohoto palácového komplexu lze nalézt dědictví trojitého dělení jaké je poprvé zaznamenáno v Mšattě a pak užito v Ukhadiru. Samarra (Rogers 1969, 199-156) vznikla jako nové vojenské a administrativní centrum u Tigridu vně přelidněného Bagdádu: např. palác Jawsaq al-Khaqani – obrovský komplex o 342 akrech (z toho 172 zahrady) obklopený zdmi a opatřený pouze jediným vstupem. Uvnitř řada samostatných jednotek, oficiální část paláce byla na ose vstupu a byla tvořena sledem otevřených dvorů spojených branami končícím v křížové stavbě s centrálním kupolovým sálem a otevírající se do iwanů a dvorů. Mezi rameny křížové stavby byly lázně, mešita a asi obytné části. Samarra byla doslova zakázané město uvnitř města. Pozorujeme zde zjevný odklon od vlivu pozdně římské/byzantské architektury patrném v umajovských rezidencích (exteriér staveb s připojenými věžemi mizí a velké množství dvorů s připojenými místnostmi upomíná na starší komplex u ar-Raqqa/ar-Rafīqa), ale je na druhou stranu nemožné s jistotou říci, zda nové paláce v Iráku čerpají ze sassanovských staveb, nebo jestli jejich architektura je obrazem vzniku a vývoje svébytné islámské palácové tradice. Problém vlivu paláců sassanovských králů na raně islámskou architekturu je velmi komplexní a L. Bier svým nedávným příspěvkem vyvrátil mnohá, v tomto ohledu dlouhou zažitá klišé (Bier 1993, 57-66).

Podle Biera není realistická koncepce sassanovských paláců stále dodnes ustavena a to hlavně díky nekritickému přijímání kreseb plánů ve studii Oscara Reuthera (in: Pope 1938): Původní plány byly postupně zjednodušovány až k těm často publikovaným, v nichž není např. jasné, zda v místě ukončení zdí na kresbách je opravdu konec stavby, nebo jen zde nebylo kopáno či se zbytky nedochovaly – důsledkem je zkomolení původních záznamů o vykopávkách, které se pak ale staly základem pro rekonstrukce paláců a studie o funkci jejich částí. Bier ukazuje, že tzv. Imaret-i Khusraw (palác Khosroa II. v Qasr-i Shirin) tak jak se objevuje v často publikované Reutherově rekonstrukce (na níž jsou založeny všechny diskuse) je čirá fantazie. Stavba byla dlouhou dobu ruinou už v 90. letech 19. st., když byl poprvé kreslen plán a Reuther přiznával, že jeho rekonstrukce je založena více na možných architektonických

paralelách, a že kupoli si dodal sám (bez toho, aby pro její existenci byly pádné důkazy). Stejně tak Gertrude Bell (navštívila místo několik let po prvních průzkumech na konci 19. st.) připouštěla, že si vypomáhala při doplnění chybějících míst v rekonstrukci Imaret-i Khusraw paralelami s Ukhadirem (!), a proto i její plán má takový silný abbasidovský nádech. (O. Reuther in: Pope 1938, I, obr. 154; Bell 1914, obr. 53, 54)

Bier z toho vyvozuje, že stávající diskuse o domnělých charakteristických rysech sasanidovské palácové architektury jako sled bran, kupolová stavba s připojeným iwanem či basilikální hala musí být brány s obezřetností a dokonce přehodnoceny (Bier 1993, 59-62). Vztah mezi sasanovskými a raně islámskými paláci je pro nedostatek archeologického materiálu stále nejasný. Dosavadní studie se omezovaly na izolované rysy jako čtyř iwanová kompozice nebo spojení kupové centrály a iwanu. Grabar ukázal, jak umajovští vládci převzali symboly a nádheru dvorského umění, ale zároveň poukázal na to, že v architektuře je kontinuita pochybná – venkovské paláce dle něho spíše založeny na římské a byzantské tradici. Málo raně islámských paláců si zachovalo prostory, které mohou být bezpochyby označeny jako audienční sály. V Mšattě je to trojlodí zakončené trikonchem, v Khirbat al-Mafjar pilířová hala centrálního půdorysu (tj. audienční sál lázní) předcházená bránou (mozaiky, štuky, vyobrazení královských motivů – princové v perských oblecích na bráně dodané sem v pozdější době). V sasanovské architektuře nicméně není znám trikonch ani pilířová hala. Sasanovské audience, zdá se, probíhaly exklusivně v iwanech (s či bez kupolové centrály v zadní části: iwany v tzv. Taq-i Girra, Taq-i Bustan, Qala-i Dukhtar), zatímco ty umajovské byly zasazeny do různě utvářených sálů.

R. Hillenbrand ve své studii na Qasr Mšatta se vyjadřuje ve prospěch vlivu sasanovské palácové architektury na trůní sál – dle něho není funkčně rozdíl mezi iwanem s připojenou kupolovou centrálou a basilikální stavbou zakončenou trikonchem a v klenutí s "pitched bricks" vidí také perskou techniku (Ktesifon) (Hillenbrand 1981, 72). Bier ale poukazuje na to, že takový typ kleneb cihlových byl běžný i v Byzanci (Bier 1993, 60); "pitched bricks" ve valené klenbě je užito už dokonce dříve, a to např. v substrukcích Aisklepiova chrámového komplexu v Pergamu z pol. 2.st. n.l. Jak bylo uvedeno již výše půdorysné řešení recepčního sálu má poměrně jasně římské kořeny. V Mšattě tedy sasanovský vliv asi jen v zapojení perských královských symbolů.

Komplex v severním rohu citadely v Ammanu se zdá být vybudovaný a vyzdobený po sasanovském způsobu: stavebním materiálem je místní kámen, centrem je kupolová centrála křížového půdorysu před níž je iwan otevírající se na vnitřní dvůr; perským motivem je také dekorace mající původ v sasanovských štukách, exteriérová fasáda komplexu (vestibul) má

řady nik rámuje oblouky iwanu ve stylu např. Taq-i Kisra v královském Ktesifonu. tyto rysy poukazují k možnému perskému vzoru(vzorům), ale je dobré upozornit, že stavba podobného půdorysného řešení (i když v mnohem skromnějším měřítku a bohatosti provedení) vznikla v byzantské době v nepříliš vzdáleném nabatejsko-římském městě Um al-Jimjal v Jordánsku: tzv. praetorium se skládá z haly obdélného půdorysu, na jejímž konci je průchod do křížového sálu.

Abbasidovci následovali Umajovce v jejich praxi přejímání sasanovských prvků do svých ceremonií, ale jejich paláce vykazují málo podobností s těmi sasanovskými. Abbasidovské paláce jsou charakteristické svými rozprostřenými půdorysy obsahujícími mnoho jednotek s několika osově umístěnými dvory spojenými branami, okolo nichž jsou uspořádány buyut poměrně uniformního formátu a půdorysu. Sasanovský vliv je zřetelný v křížovém seskupování místností: první variantou jsou čtyři iwany osově vybíhající z kupolové centrály (většina paláců v Samarra, dar al-imara v Merv, snad také v paláci al-Mansura v Bagdadu), druhým typem jsou čtyři iwany otvírají se na centrální dvůr (jeden případ v Samarra).

Co ale raně muslimští stavitelé věděli o sasanovských palácích a konkrétně o jejich architektuře? Bier (Bier 1993, 61-62) konstatuje, že v písemných pramenech je mnoho zmínek o výjimečnosti jejich konstrukcí a nádheře výzdoby, ale neobsahují informace umožňující stavitelům pochopit tyto monumenty v termínech architektury. Některé paláce byly už jen ruinami v raně islámské době (např. Qasr-i Shirin byl zničen Herakliem), paláce v Firuzabad a Bišapuru byly podle pramenů obyvatelné i v raně islámské periodě, ale není známo, do jaké míry byla jejich fyzická integrita oceňována a respektována. Pro možné perské vlivy na islámské stavitele svědčí i další jak archeologické nálezy tak i pramenné zprávy: Ve městě Samarra byl nedávno odkryt sasanovský palác přiléhající k Qasr al-jafari al-Mutawakkila – sasanovská stavba byla renovována, když byl v pol. 9. st. stavěn abbasidovský palác. Některé iránské vládnoucí dynastie raného islámu měly speciální vztah k sasanovské palácové architektuře – např. Buyidovci odvozovali svůj původ od Sasanovců; Abud al-Dawla nechal rekonstruovat sasanovské hlavní město Gur a přejmenoval ho na Firuzabad, objevoval se jako perský vládce na mincích s titulem šah. Tato dynastie prý chtěla i obnovit sasanovskou Persii a navrátit se k zoroastrismu. Nicméně žádné jejich paláce se ale nezachovaly.

Na druhou stranu víme i o tom, že sasanovské stavby nebyly vždy ceněny kalify. Když arabské vojsko v r. 637 vstoupilo do Ktesifonu byly pak páteční modlitby vedeny v trůním sále sasanovského paláce a budova tak získala zvláštní význam pro muslimy. Kalif al-Mansur ale i přes to pak nařídil jeho demolici pro získání cihel. Od tohoto záměru ale pak upustil, a to

z technických důvodů a ne pro naléhání jeho poradců, kteří zdůrazňovali, že palác má pro muslimy historický a náboženský význam.

Bier vyjadřuje názor, že vliv sasanovských paláců na raný islám byl hlavně v oblasti poesie a metafor, a už ne tak v samotné architektuře – v architektuře jsou to jen dílčí komponenty (audienční část – a to ještě jen v několika případech - která defacto symbolizovala pro následníky sasanovského impéria celý palác), ale ne imitace celého konceptu paláce (k čemuž je nutné brát v úvahu, že pravděpodobně ani nebylo mnoho perských paláců, které přetrvaly do příchodu muslimů).

Katalog

V literatuře zabývající se raně islámskými paláci umajovské dynastie byla vytvořena na základě umělecko-historických analýz, archeologického materiálu a písemných pramenů poměrně jednotné řazení známých staveb do vlád jednotlivých kalifů. Katalog je tedy členěn tematicky na městské a venkovské paláce s tím, že jednotlivé stavby jsou řazeny chronologicky uvnitř těchto skupin.

I. Městské a předměstské paláce

I.1 Damašek (od r. 635)

Damašek se stal součástí římského imperia v r. 66. př. n.l. V době pozdní antiky dostala stavební aktivita na poli veřejné architektury impuls v osobě císaře Septima Severa, který se oženil se Syřankou Julii Domnou. Diocletian ve městě pobýval v letech 266 a 269 při vojenském tažení proti Persii. V r. 391 bylo křesťanství prohlášeno Theodosiovým ediktem státním náboženstvím a proslulý chrám Jupitera byl změněn na kostel.

Nová hlavní křesťanská svatyně města byla zasvěcena sv. Janu Křtiteli, jehož relikvie (hlava) zde byla uchovávána. Kostel byl spolu s částí bývalého pohanského chrámového okrsku zbořen kalifem al-Walidem I. v r. 705 a na jeho místě vztyčena proslulá umajovská mešita; na jižní straně temenu chrámu podle interpretace středověkých pramenů se snad nacházel pozdně římský správní palác.

Damašek se islámské armádě vzdal v r. 635 po šestiměsíčním obléhání a vůdce Arabů Halib b. al-Walid zaručil křesťanským obyvatelům, že si mohou ponechat svoji půdu a domy, ale požadoval vysokou peněžní daň za tuto benevolentnost. Islámští dobyvatelé si zřídili první modlitebnu v bývalém komplexu templu, v těsné blízkosti kostela sv. Jana. Toto soužití obou

náboženských komunit se svými modlitebními místy vedle sebe trvalo po 70 let. V době, kdy na trůn nastoupil kalif al-Walid I. (705), byl počet vyznavačů islámů ve městě již pravděpodobně tak velký, že jim nestačila původní modlitebna a tak kalif nechal zbořit kostel Jana Křtitele a na ploše bývalého temenu zřídil novou trojlodní mešitu, jejíž mozaiková výzdoba byla provedena za přispění umělců z Byzantské říše.

Kalif Muawiya, který přenesl sídlo kalifátu do Damašku v r. 661, zřídil snad svoji rezidenci v římském paláci jižně nebo jihovýchodně od chrámového temenu, a to možná ještě v době, kdy byl guvernérem Syrie za kalifa Uthmana (644-656) – palác je v pramenech nazýván Qasr al-Khadra či více specificky jeho kupolový sál Qubbat al-Khadra. J.M. Bloom upozornil, že tradiční interpretace názvu tohoto recepčního sálu jako "zelená kupole" (doslovný překlad spojení "qubbat al-khadra" – oxidovaná měděná krytina kupole?) je pravděpodobně chybná a navrhuje, že na základě správné gramatické konstrukce odkazoval název původně k "nebeské kupoli-báni" (Bloom 1993, 135f.). Jestli se jednalo o starší stavbu zděděnou po byzantském guvernérovi, či o novostavbu Muawiyi, nelze kvůli absenci vykopávek v těchto místech určit. Dnes je v této oblasti, kde snad byl palácový komplex, původní volný prostor mezi kostelem a kolonádou templu plně zastavěn. Zde byla, dnes již neexistující, čtvrť barvířů. D. Sack navrhuje, že tři domy v této oblasti obsahují ve svých základech možná pozůstatky kalifovské rezidence. Jejich provedení a materiál se výrazně odlišuje od raně islámské zástavby na jiných místech Damašku. Jeden z domů obsahuje velký sklepní prostor ve stylu letních místností pro horké dny, jaké mají původ v Iráku – prostor podobných dimenzí a použitého stavebního materiálu nemá v Damašku obdoby. Sack se domnívá, že kvalitní dlažba v tomto suterénu je pozdně římského (byzantského) nebo raně islámského původu a že stavba byla součástí paláce kalifů (obsahujícího vedle obytné rezidence kalifa také dům pro hosty tzv. Dar al-Hail) (Sack 1989, 21).

Bibliografie:

Sack 1989), hl. 20-21; Le Strange 1965, 229, 245; Bloom 1993, 135-141

I.2 Aqaba/Ayla (2. pol. 7. st.)

Předumajovský kalif Uthman (644-56; tzv. třetí spravedlivý kalif) hrál klíčovou roli při vzniku islámského osídlení v Ayla (moderní Aqaba) v jižním Jordánsku, které začalo být systematicky archeology odkrýváno od 80. letech 20. st. Ayla je příkladem, jak se nově příchozí islámské obyvatelstvo usazovalo ve speciálních koloniích doslova u bran starších

měst (zde v blízkosti římské Aily). Jejich sídlo v Ayle udržovalo vojenskou posádku, která dohlížela na byzantské město. Měla ale také symbolický význam v tom, že vytvářela separátní komunitu "pravých věřících" (Donner 2001).

Vykopávky amerického orientálního ústavu začaly v r. 1985 a přinesly objev raně islámské Ayly v centru moderního města. Město bylo obýváno od ca. r. 650 až do příchodu křížáků v r. 1116. Islámské město vykazuje pravoúhelný půdorys a jeho hradba byla opatřena okrouhlými věžemi v pravidelných rozestupech; do města vedly v opevnění čtyři brány – po jedné ve středu každé strany. Ve středu města, na křížení hlavních ulic, byl centrální pavilon. Základy velké budovy s exteriérovými pilastry byly nalezeny severovýchodně od tohoto pavilonu, tedy na místě odpovídajícím podle Whithcomba umístění paláce či administrativního centra. Je snad tedy otázkou dalších výzkumů, zda se podaří získat více informací o architektuře této rezidence. Mešita v Aqabě je sekundární stavbou z rané abbasidovské periody; původní mešita byla ale na jiném místě (pod objevenou mešitou nejsou zbytky žádné starší stavby, která by byla datovatelná do umajovské doby). Lázně, jako další velmi důležitý prvek městského urbanismu raného islámu, nejsou ve městě zachovány, ale byl objeven hypocaust naznačující jejich existenci poblíž hlavní brány města.

Bibliografie:

Whitcomb 1994; The Aqaba Project, annual report by D. Whitcomb www-oi.uchicago.edu/OI/AR/97-98/97-98_Aqaba.html; Donner 2001

I.3 Kufa (zač. v 70. letech 7. st.)

Po převzetí moci v perské Mezopotámii arabskými dobyvateli bylo od r. 636 jejich hlavní sídlo v této oblasti ve starém sassanovském hlavním městě Ktesifonu. Následně po r. 637 zbudovali jižněji od Eufratu nové město Kufa. Palác místodržitele (dar al-imara) byl započat okolo r. 670: Palác byl vybaven dvojitým opevněním. Vnější čtvercové opevnění (délka strany 114 m) přiléhá na severu k vnější zdi mešity a má půlkruhové věže (jeho vnitřní oblast byla vykopána jen zčásti ve 30. letech 20. století). Vnější opevnění a pravděpodobně i to vnitřní se základním dispozičním členěním okolo dvora se datuje už do doby první periody umajovské stavby rezidence, ale palác sám v podstatné části až z abbasidovské doby.

Hlavní sál byl vybudován na způsob trojlodní basiliky s připojenou kupolovou centrálou (půdorys v interiéru do kříže, v rozích pilíře) a pochází z 2. periody (srovnatelný typově s Mšattou či Ukhadirem). Kompozičně je zdůrazněna hlavní osa paláce procházející branou a

basilikálním trojlodím s připojenou centrálou, která se ještě kromě do zmiňovaného trojlodí otevírala svými stranami také do tří dalších prostor – za ní byl pravděpodobně dvůr (Oproti typickým syrským umajovským palácům zde tedy více dvorů různých velikostí. Podobná situace, i když ne nutně determinující vzhled islámských paláců, byla v římských a raně byzantských praetoriích, císařských palácích a bohatých aristokratických domech, v nichž dvory přejímaly důležitou roli v ceremoniích a recepcích a tímto architektonickým prostředkem byla oddělena veřejná a privátní část rezidence). Mešita má čtvercový půdorys (103 m) s obvodovou zdí lemovanou půlkruhovými a třičtvrtěkruhovými věžemi a představuje hypostylový typ. Měla vnitřní dvůr (sahn) se sloupovou halou (sloupy 15,54 m vysoké!) o pěti lodích, okolo tří stran šly sloupové galerie (riwaqs). Jednalo se ale již o druhou kultovní stavbu, vztyčenou na stejném místě ca. 40 let po té první.

Bibliografie:

Kunst des Islam, 140f.; Islam 1986, 10

I.4 Humayma (přelom 7. a 8. st.)

Místo bylo v antice známo jako Hawara (nyní Humayma v Jordánsku), a bylo malým obchodním a karavanním osídlením, založeným Nabatejci v 1. st. př. n.l. Na zač. 2. st. se dostalo pod nadvládu Římanů; ti zde vybudovali pevnost. Místo zůstalo obydleno až do poloviny 8. st. Vykopávky mezi roky 1991-2000, které nadále pokračují, vynesly na světlo římskou pevnost, římské domy, několik byzantských kostelů a především abbasidovský opevněný palácový dům (qasr) a mešitu. Římská pevnost je velmi významným objevem: uvnitř byli archeologové schopni identifikovat a prozkoumat hlavní cesty, praetorium a principia (poblíž byl vicus s lázněmi, obydlími rodin vojáků a snad i nevěstinci). Ukazuje se, že pevnost se svým opevněním zbudovaným na pravoúhlém půdoryse a lemovaným věžemi je velmi ranou formou císařských pevností na blízkém východě (je to nejstarší známá pevnost v Jordánsku).

V pozdním 7. st. se město koupí stalo vlastnictvím rodiny Abbasidovců. Ti zde zbudovali svoji opevněnou rezidenci a rodinnou mešitu. Právě zde se nejspíše rodily plány na svržení umajovské dynastie a převzetí kalifátu (po té, co se Abbasidovci stali novou vládnoucí dynastií a přesídlili do Bagdádu bylo místo postupně opuštěno). Křesťanské obyvatelstvo zprvu zůstávalo, ale do konce 7. st. buď konvertovalo nebo odešlo. Qasr je budovou obdélného půdorysu se stranami o délkách 50m a ca. 60m; vstup se nacházel na delší straně.

Qasr v Humayma svým půdorysným rozvržením ani architektonickým provedením nepatří do rodiny klasických palácových staveb Umajovců, charakterizovaných pevnostním vzhledem exteriéru podpořeným věžemi, ale spíše připomíná velké venkovské opevněné domy v severní Africe či Syrii z římské doby nebo raně islámské khany. Okolo vnitřního dvora byly místnosti různých velikostí pravoúhlých půdorysů ve dvou až třech řadách; v jedné z nich nalezena fresková výzdoba florálními motivy. Mešita Abbasidovců se nalézala v těsném sousedství qasru (jihovýchodně od něho).

Bibliografie:

Oleson et al. 1999, 411-450; web.uvic.ca – vykopávky University of Victoria, British Columbia, Canada

I.5 Jeruzalém (vláda al- Walida I.: 705-715)

Svaté město Jeruzalém bylo Araby dobyto r. 638. Umajovci, jako jeho noví vládcové, se snažili změnit jeho charakter z byzantského křesťanského města na islámské náboženské centrum a učinili z něj sídlo administrativní správy oblasti. Umajovci restaurovali obvodové zdi Chrámové hory (Haram al-Sharif) a zbudovali na ní dvě impozantní svatyně: Skalní dóm a mešitu Al-Aqsa. Při vykopávkách prováděných v 70. letech 20. st. jihozápadně od Chrámové hory byly odhaleny pozůstatky šesti velkých staveb sloužících jako administrativní centrum islámské správy. Stavba paláců si vyžádala rozsáhlé terénní úpravy: oblast mezi dvojitou (východní) branou a východním cardem byla vyrovnána – původně zde byl svah klesající k Wadi al-Wad (údolí Tyropoeon doby druhého chrámu). Palácové budovy byly postaveny na základových zdech tvořících dlouhé podzemní sály podepřené pilíři; některé zdi základů jsou až 15 m vysoké a několik z nich stojí na zbytcích druhého chrámu a římsko-byzantských domech. Uvedené sály byly pak naplněny zeminou, která obsahuje fragmenty keramiky, mince ale i střepy skleněných nádob důležité pro dataci staveb. Výsledkem terénních úprav byla plocha, na níž vyrostly nové budovy oddělené od sebe dlážděnými ulicemi. Do zdí Chrámové hory byly vloženy trubky a ty přiváděly z hlavního akvaduktu vodu do komplexu, zatímco dešťová voda byla sváděna do velkých cisteren pod budovami. Administrativní centrum zahrnovalo paláce a další sekundární stavby, které byly ale jen částečně archeologicky prozkoumány.

Tyto paláce jsou si všechny podobné ve svých půdorysech: ukazují základní rysy typické pro všechny klasické umajovské qasry - čtvercový půdorys, vnitřní dvůr obehnaný místnostmi a

kolonádou. Některé místnosti mají při stěnách pilíře, které pak nesly oblouk klenby. Interiéry paláců jsou jen velmi špatně zachovány – pouze několik architektonických prvků výzdoby dekorovaných geometrickými a florálními motivy bylo nalezeno. Podlahy jsou tvořeny jednoduchou bílou mozaikou. Velice zarážející je, že tyto palácové stavby nejsou zmiňovány nikde v písemných pramenech. Čtyři budovy napojené na systém ulic a kanalizace jsou archeology nazývány paláci, protože se předpokládá, že byly spojeny s umajovskou státní správou. Stratigrafické vykopávky určily, že byly postaveny pravděpodobně za kalifa al-Walida (705-715).

Budova označovaná jako Palác 2, která byla na své severní straně limitována Chrámovou horou a na jihu hradbou města, byla evidentně hlavní budovou komplexu, což je také naznačeno spojením s mešitou Al-Aqsa. Palác byl nejspíše sídlem místodržitele – tzv. dar al-imara- a. asi také sloužil kalifovi, když navštívil Jeruzalém. Půdorys budovy má rozměry 96 x 84 m; palác je obehnan 3 m širokou zdí z velkých kamenných kvádrů. Přístup do něho byl dvěma hlavními branami umístěnými na jedné ose (jedna na východě a druhá na západě). Dlážděný centrální dvůr byl obehnan kolonádou ze sloupů nesoucích střechu portiků (mnoho sloupů je z byzantských staveb). Místnosti byly dlážděny malými kamennými deskami a také mozaikami s geometrickými a florálními motivy; stěny byly pokryty štukem. Ze střechy tohoto paláce vedl mostík na esplanádu Chrámové hory (Haram) s přímým přístupem do mešity Al-Aqsa. Architektura tohoto paláce vykazuje nápadné shody s ostatními umajovskými qasry ve stepní oblasti Syrie a Jordánska, ale na rozdíl od nich nemá tento palác, který leží uvnitř městských hradeb, na obvodu věže (podobně Anjar ale ne Kufa). Předpokládá se, že působivý správní komplex umajovského Jeruzaléma byl pravděpodobně zničen zemětřesením v r. 749.

Bibliografie:

Ben-Dov 1982, 273-321; www.mfa.gov.il – Archaeological Sites in Izrael – Jerusalem: Umayyad Administration Center and Palaces; www.archpark.org.il

I.6 Anjar (vláda al- Walida I.)

Ruiny pozoruhodného raně islámského města Anjar se nacházejí na území Libanonu a nejsou příliš vzdáleny od starověkého Baalbeku. Jeho půdorysné rozměry jsou 370 x 310 m. Brány ve středech jednotlivých stran byly flankovány dvojicemi půlkruhových věží. Jako město se Anjar odlišoval od nových islámských měst zakládaných v Iráku, která měla spíše vojenský

než civilní charakter. Striktní osovost jeho urbanistického rozvržení jde zpět k provinčním římským městům: plán upomíná na římské vojenské tábory a jimi ovlivněná města s kolonádovými, vzájemně se protínajícími ulicemi (*cardo* a *decumanus*). V Anjaru je na místě křížení ulic monumentální tetrapylon a prostor mezi ulicemi byl dělen na jednotlivé *insuly*. Obvykle se v literatuře zdůrazňuje podobnost urbanismu Anjaru s Justiniánem představovanou Sergiopolí (Rusafa), Diocletianovým palácem ve Splitu či např. se severoafrickým městem Timgad. Ulice ukazují arkády se střídáním podpor pilíř-dva sloupy-pilíř (podobně v Damašku), za portiky se nacházely obchody vystavěné podle římského vzoru. *Insula* v jihozápadním sektoru sousedící s kolonádovou ulicí obsahuje dva domy obrácené k sobě zadními obvodovými zdmi. Domy mají vnitřní dvůr a pětimístnostový *bayt* (obytnou část), upomínající na rozvržení místností s obytnou funkcí v Qasr al-Hayr as-sarqi. Podle odkrytého dvojdomu a umístění vedlejších ulic je teoreticky možné usuzovat, že v jihozápadním kvadrantu bylo asi 24 domů (a stejným počet rodin); bereme-li v úvahu nekompletnost vykopávek v Anjaru dá se předpokládat, že ve městě nebylo více než 80 domů. Klasický vzhled Anjaru kontrastuje s obrazem tradičních islámských měst. Jeho pravoúhlé rozvržení a dlouhé kolonádové ulice jsou v příkrém rozporu s typickým islámským *souq*, charakterizovaným křivolakými uličkami a obchody umístěnými tak, že takřka brání plynulé komunikaci ve městě. B. Ward-Perkins podotýká, že i přes četná zeměřesení a perské vpády se několik kolonádových ulic zachovalo v byzantských městech pravděpodobně až do příchodu muslimů: např. v Caesarei (hlavním městě Palaestiny Prima) byla taková ulice vystavěna až dokonce v pol. 6. st. a zdá se, že byla i dále udržována; v Gerase byly umajovské obchody vystavěny tak, že respektovaly linii kolonády jako jejich římské předchůdci. Podle Ward-Perkinse právě v udržování kolonádových ulic v bývalých byzantských městech východu v rané islámské době je možné spatřovat model urbanismu Anjaru.

Chehab říká, že na stavbě tohoto islámského města se podílely přinejmenším tři skupiny dělníků: zajatci z Byzantské říše, nestoriáni ze severního Iráku a Koptové z horního Egypta. Jediný datovatelný islámský nápis se vztahuje k roku 741 a byl nalezen na západní městské hradbě – ta tedy v té době již stála a plán města byl již nejspíše určen. Syrská kronika z 9. st. mluví o založení města al-Walidem I. (Chehab 1993, 44).

Zbytky vodovodu za vně města ukazují, že okolí muselo být schopné zemědělské produkce. Anjar patřil spolu s Qasr al-Hayr as-sarqi (Východ) k islámským osídlením městského typu, s palácem, obytnými čtvrtěmi a snad i vládní budovou a také okolním zemědělským zázemím. Svou podstatou se odlišuje jednak od malých založení (Qusayr Amrah) sloužícím jen

k občasným pobytům a také od větších paláců ve volné krajině (stepi). Možná funkce Anjaru je v odborné literatuře vykládána někdy jako místo koncipované pro zajištění státních návštěv, jindy jako vojenský proviantní tábor (podobně jako tomu někdy bývá u Qasr al-Hayr as-sargi) či jako město s pravidelným trhem pro okolí. Velmi zajímavá je teorie podle níž Anjar byl příkladem (spolu s visigotskou Recopolí ve Španělsku) neúspěšné snahy o založení nového hlavního města v post-římském světě, a to v tomto případě pro kalifa al-Walida I. v 714 (Arce 2000, 57f.).

Vedle privátních domů se v Anjaru nacházely i veřejné stavby – tedy to, co město dělá městem. Poblíž severní brány byly lázně, jejich součástí byla audienční hala - trojlodní sál s pravoúhlou nikou (podlahové mozaiky). Tato budova je typologicky srovnatelná s Qusayr Amrah. Umístění lázní u severní brány je pravděpodobně poukazem na jejich veřejný charakter, spíše než aby byly určeny pro privátní potřeby dvora. Jiným příkladem stavby veřejného charakteru je ta v severozápadním kvadrantu, ležící naproti mešitě přes kolonádovou ulici. Je na třech stranách obehnaná řadami obchodů a má vnitřní dvůr a jeden bayt – mohla by to být správní budova (dar al-imara), a ne palác jak navrhoval Creswell.

V jihovýchodním kvadrantu města, jižně od obvodové zdi mešity je luxusní rezidence, která ukazuje typické umajovské buyut, jako např. palác v Minyah. Palác má půdorysné rozměry ca. 70 x 60 m; hlavní vchod je na středu západní strany portálem z kolonádové ulice a menší vchod je i na východě. Stavba je charakterizována symetrií. Stejně jako městské paláce v Jeruzalémě nemá ani tento v Anjaru věže na obvodové zdi. Dva trakty paláce vykazují trojčlenné dělení a jsou umístěny naproti sobě přes vnitřní dvůr – ve středu traktu je sál s flankujícími místnostmi, střední části jsou po stranách od těch vedlejších oddělena koridory (podobně pak např. v Khirbat al-Mafjar). Dvůr byl snad celý obklopen peristylem. Dva recepční apsidové audienční sály (majlis) jsou umístěny naproti sobě přes vnitřní dvůr. Jeden z nich má interiér dělen sloupy, druhý je halou. Jižní sál má dvě řady sloupů na dvou podlažích - basilikální charakter, jedna z arkád dnes rekonstruována, hlavice sloupů mají typické byzantské náběžníky. Hlavní portál do jižního sálu má nade dveřmi půlkruhový oblouk a je lemovaný řadami půlkruhových oken; nad tím je trojdílné okno, jehož střední partie je širší než ty boční. Předpokládá se, že často byly hlavní prostory sálů v raně umajovských palácích v patře a lze usuzovat, že tomu tak bylo i zde a že okno sloužilo jako ceremoniální místo, odkud vlastník (kalif?) shlížel dolů do dvora na jemu podřízené osoby. Architektonická výzdoba paláce ukazuje hlavně vegetativní motivy, v tympanonu je antikizující jezdecká scéna. Nad sebou umístěné arkády jsou např. i v mešitě v Damašku nebo na fasádě paláce Khirbat al-Mafjar (Kunst des Islam). Mnoho sloupů jsou spolie, nové jsou

provedeny plošně (hra světla a stínů – byzantský vliv). Stavební technika vykazující střídání kamenných kvádrů a cihel v horizontálních řadách připomíná byzantské stavby Syrie vzniklé pod patronací konstantinopolského dvora (např. Qasr ibn-Wardan) vliv – takové strukturální pojetí zdiva v islámské architektuře řídké (pokud se vyskytovalo, tak spíše jako efektní střídání materiálů - pozdním příkladem např. mešita v Cordobě). Bereme-li v úvahu tento byzantinizující typ zdiva paláce společně s jeho apsidovými recepčními sály, jeví se tato rezidence v detailech jako silná reminiscence na předislámskou palácovou architekturu Syrie "oblečená" do klasického umajovského půdorysného rozvržení stavby (čtvercový půdorys, trakty okolo dvora).

Bibliografie:

Islam 1986 , 16f.; Kunst des Islam, 164-167; Chehab 1993, 42-48; Ward-Perkins 1996, 150f.

I.7 Ammanská citadela (okolo r. 720 n.l.)

Citadela

Limit ammanské citadely byl ustavený již v římské době. Citadela, co se týče charakteru jejího osídlení ve vztahu k ostatním částem města, jasně vymezovala za Umajovců místo, kde sídlila nová elita. Na severním konci Jabal al-Qala byl modifikován římský temenos tak, aby nesl islámský qasr (palác) a na ostatních místech byla vztyčena hradba s věžemi.

Západní brána citadely je umajovská, naopak z římské doby pochází brána otevírající se do propylea a dále na ulici vedoucí k římskému temenu (tato ulice se datuje nejpozději do byzantské doby, protože se na ni přímo svým průčelím obrací kostel). Za Umajovců bylo zřízeno ve středu horní terasy náměstí jako hlavní prvek nového urbanismu citadely: okolo něho stály veřejné stavby – palác, suq a mešita jako tři hlavní prvky raně islámského města. Palác byl zbudován na místě starší (byzantské) budovy, o které se spekuluje, že mohla být praetoriem. Mešita byla vystavěna na nově vyvýšené terase v dominantní pozici. Využití části starší stavby při budování paláce a touha po přesné orientaci mešity způsobily nepravidelnosti v plánování náměstí – jeho lichoběžníkový tvar. Suq byl rozložen na dvou stranách náměstí a konstruován jako jednoduchý sled místností s vchody před nimiž běžel portik, evokující tak vzhled obchodů římské doby. Náměstí mezi oběma stavbami mohlo střídavě plnit různé funkce: buď pro veřejné audience amira či pro mešitu, když počet věřících přesáhl její kapacitu, zároveň plnilo i významnou funkci pro suq jako obchodní centrum.

Mešita

Mešita na citadele je velmi špatně zachována. Stojí na nejvyšším místě citadely na umělém podium. Podium bylo přístupné od náměstí po schodišti a jeho část je tvořena staršími římskými/byzantskými stavbami vyplněnými sutí. Kultovní stavba má čtvercový půdorys se stranou 33,6 m a je hypostylového typu; v jejím středu je malý dvůr (tzv. sahn). Ve středu qibla zdi je mihrab uplatňující se na exteriéru jako pravoúhlý rizalit a uvnitř jako půlkruhová apsida.

Architektonická výzdoba mešity je shodná s tou, jaká byla nalezena v paláci (vlys slepých arkád na fasádě, hlavice sloupů, štuky), což ukazuje na to, že obě stavby jsou pravděpodobně současné. Čtvercový půdorys je charakteristický pro mešity v nových islámských městech v Persii (Kufa, Wasit). První příklady mihrabu vystupujícího na exteriéru mešity jsou v Qasr Hallabat a také v Anjaru. Na základě stylové analýzy je ammanská mešita datována do doby mezi r. 709-730.

Palác

Palácový vestibul

Stavba o takřka čtvercovém půdoryse (25 m x 27 m) má ve středu svého interiéru čtvercovou místnost o straně 10 m, z níž vybíhají čtyři ramena kříže. Jižní a severní ramena obsahují vchody z exteriéru. Boční ramena kříže na východě a západě měly vyústění do polokupolí na trompech. Nároží vyplňují tři místnosti a jedno točité schodiště (dvě na jihu jsou přístupné z jižního ramene křížového rozvrhu interiéru, zatímco to severovýchodní pouze samostatným vchodem z exteriéru stejně jako tomu je u točitého schodiště). Jižní strana stavby byla pohledově hlavní fasádou – ve středu vstupní nika a za ní valená lehce lomenná klenba (ve vstupní nise byly lavice), fasáda měla pilastrové členění završené oblouky tvořícími tak slepé arkády. Východní a severní strany bez architektonického členění, zatímco západní strana měla ve středu pilastr a na rozích odstupňované pilíře. Uvnitř byly stěny artikulovány různě velikými nikami v několika úrovních nad sebou, v prostoru ve středu stavby je v nejvyšší úrovni v rozích trojarkáda a nad ní běží vlys z roset.

Detailní průzkum a restaurování vestibulu probíhalo od konce 70. let. V průběhu těchto prací byly nálezy fragmenty okenních otvorů patřících kupoli vestibulu, a tak byla pozitivně rozřešena otázka, zda prostor vestibulu byl zastřešen (a jakým způsobem) nebo zda to byl otevřený dvůr (kupole byla následně v zjednodušené formě zbudována při restaurování budovy) (Almagro et al. 2000, 249f.).

Lázně

Umajovské lázně byly vystavěny v těsném sousedství palácového vestibulu na jeho východní straně; přístup do nich byl z obdélného dvorku, který byl mezi oběma jmenovanými stavbami a do kterého vedl úzký koridor z náměstí. Z lázní do paláce pak vstup průchodem se schodištěm v rohu vestibulu. První místností vlastních lázní bylo apodyterium a pak následovalo frigidarium s bazénem a dále vyhřívané místnosti (ty značně poničeny a jejich rekonstrukce zčásti v analogii s jinými podobnými islámskými lázněmi). K lázním měl určitě vztah velký kruhový reservoár vody, nacházející se na jihovýchod od nich. Lázně jsou umístěny na okraji paláce, vedle jeho monumentálního vchodu, a předpokládá se, že sloužily jak těm, kteří přicházeli v určitých záležitostech do paláce (efekt luxusu lázní působil na návštěvníky před samotnou audiencí v paláci), tak i jeho obyvatelům – přístup jednak z paláce a jednak z exteriéru od náměstí.

Centrální oblast - budova F a ostatní obytné stavby

Centrální oblast paláce je zastavěna devíti samostatnými budovami, které jsou přístupné a propojené řadou prvků, charakterizovaných jako městské interiéry. Budovy A, B a C (označení podle Almagro et al. 2000) byly vykopány již mezi roky 1927-33. Nedávné práce se soustředily na stratigrafické odkrytí budovy F na západní straně dvora, za palácovým vestibulem. Budova F má obdélníkový půdorys o stranách 27 a 36 m, stavebním materiálem je lomový kámen a malta smíchaná se sádkou - zdivo tedy odlišné od staveb v severní více reprezentativní části palácového komplexu a ukazuje na dělníky pocházející z východní části říše (Persie, Mezopotámie). Z uvedeného dvora se do budovy F vstupuje přes vestibul-koridor v šířce křídla budovy. Tento koridor vedl do vnitřního portikového dvora, okolo jehož tří stran jsou rozmístěny místnosti. Jižní křídlo obsahuje dvě obytné jednotky (buyut), z nichž každá má sál (iwan) propojený na svých bocích s flankujícími místnostmi, z nichž dvě mají obě obytné jednotky společné. Iwany se široce otevírají na dvůr přes trojarkádu a portik. Na severozápadní straně budovy je v jedné z místností schodiště vedoucí pravděpodobně na střešní terasu, zásobování vodou je zajištěno třemi cisternami, z nichž jedna se nalézá ve dvoře budovy.

Budova F sloužila podle všeho k obytným účelům, jak lze soudit z přítomnosti charakteristických buyut. Oproti syrským buyut se zde sály (iwany) po perském způsobu otevírají celou svou šířkou na dvůr, ale modifikací oproti takovému východnímu modelu je portik představený před vchod do sálu. Celá centrální část paláce obsahuje ve svých devíti

budovách celkem osmnáct buyut a nabízí se srovnáváno s velkým beduínským táborem vystavěným z trvanlivých materiálů (Almagro et al. 2000, 259). I když v severní části paláce jsou obytné budovy pravděpodobně určené pro obyvatele s vyšším sociálním postavením, jejich architektura se od stavby F nijak neodlišuje. Hierarchicky je tedy v komplexu odlišen jen vestibul a audienční budova s iwanem a křížovým sálem (viz níže). Budovy paláce jsou propojeny a tvoří určitý urbanistický celek: za vestibulem je dvůr (či náměstí), od něho na sever portiková ulice vedoucí k audienčnímu sálu a další, na ni kolmá, vede na západ podél severní strany budovy F a následně se zahýbající na sever k budově I. Podobná situace je také v severní části paláce: i zde jde od dvora před audienčním sálem ulice lomící se tak, aby poskytla spojení mezi obytnými částmi a audienčním prostorem v této oblasti (budova G se zdá být přístupná jak z paláce, tak i z jeho exteriéru těsně vedle brány citadely).

Povaha nálezů ukazuje na náhlé zničení komplexu, snad zemětřesením v r. 749 (nenalezeny bohužel přesně datovatelné předměty jako mince).

Severní oblast paláce

V severní části palácového komplexu byla snad umístěna rezidence amira. Kompozičním prvkem byl i zde dvůr s portiky na třech stranách; čtvrtá (severní) strana byla tvořena fasádou velkého sálu (iwan), do něhož vedl vchod ze dvora. Ve středu severní části palácového komplexu byla tedy reprezentativně obytná část obsahující dvůr, iwan a na něj se v ose napojující sál křížového půdorysu, následovaný ještě dalším menším dvorem. Reprezentativní sály měly po stranách umístěny obytné budovy od nich oddělené koridory; také dvůr (č. 4) za křížovým sálem byl flankován místnostmi – ty ale s velmi omezeným přístupem a to jen přes sál křížového půdorysu a snad dle autorů sloužily přímo amirovi. Menší místnosti po stranách křížového sálu byly servisními prostory komunikujícími jak s audienčním prostorem, tak i s koridory vedoucími do obytných budov v severní části paláce. Severní obytné budovy 1 – 4: nejzachovalejší je budova 4 ukazující půdorys typický pro ostatní obytné stavby v paláci (vnitřní dvůr, místnosti, iwan). Budovy mají ve středu dvora cisternu a jejich umístění a plán ukazují na to, že se jedná o umajovské stavby.

Otázkou je funkce severní oblasti palácového komplexu: Obytné budovy nevykazují ve svém plánu odlišnosti od staveb v centrální části paláce, odlišuje je jen kvalita konstrukce (např. sloupy); severní obytné budovy sloužily pravděpodobně amirovi nebo jiné vládnoucí osobě a jeho blízkým. Křížový sál se nachází na konci iwanu a měl pravděpodobně funkci privátního audienčního prostoru (diwan-i hass). Tento prostor byl kryt kupolí symbolizující moc osoby sídlící v paláci. Obdélný sál (iwan) před křížovým sálem byl naproti tomu spíše místem pro

velké veřejné audience. Úzký průchod spojující oba sály mohl být zakrytý závěsem oddělující ty, kteří byli shromážděni v iwanu od amira v křížovém sálu, kam k němu mohli vstoupit jen vybraní (umajovské ceremonie tak snad refletovaly praktiky sasanovského dvora) (Almagro et al. 2000, 720f.). Místnosti u dvora na sever od křížového audienčního sálu mohly sloužit jako amirův privátní apartmán.

Ammanský palác byl dar al-imarou, kde sídlil guvernér provincie (amir) a jeho zřízení vyvolalo rozsáhlou přestavbu citadely, která nezahrnovala jen výstavbu paláce, ale i mešity a suqu a byla propracovaným urbanistickým zásahem (plánovány byly nejen ulice a velké stavby ale i jednotlivé obytné budovy, které ukazují unifikovaný plán). Domy na citadele svou velikostí ukazují na důležitost místa oproti osídlení v dolním městě pod citadelou. Citadela byla palácovým městem s většinou muslimského obyvatelstva, zatímco v ostatních částech Ammanu šla islamizace pozvolna. Ambiciózní plán v Ammanu upomíná na jiná pravidelně plánovaná islámská města jako Ayla, Anjar či Ramlah, která také byla pravděpodobně obývána islámskou aristokracií spojenou s vládoucí dynastií. Rozdíl mezi Ammanem a výše uvedenými městy spočívá v tom, že zde není nová rezidenční oblast navržena jako reminiscence na pravidelně plánovaná římská, původně vojenská města s ortogonální uliční sítí, ale palác, mešita a suq jsou dominantně položeny na jedné ose – tento model možná více vyhovoval nové společnosti než starší model táborových měst (Almagro et al. 2000, 273).

Palác a mešita v Ammanu nejsou tak těsně fyzicky spjaty jako v jiných (starších) raně muslimských městech jako Kufa, Damašek, Wasit či Qasr al-Hayr Východ, ale jsou odděleny prostorem náměstí. Je nutné podotknout, že citadela v Ammanu nebyla normálním muslimským městem (madina), ale spíše palácovým městem tvořeným fortifikací uvnitř staršího historického městského organismu a snad byla tak předchůdcem podobně strukturovaných rezidencí separovaných od zbytku města jako tomu bylo v Bagdadu a později např. v Alhambře nebo Madinat al-Zahra.

Celkově citadela se svou architekturou ukazuje růst významu Ammanu na úkor starších a v předchozích dobách významnějších měst v této oblasti (Gerasa, Madaba, Pella...). Konec citadely jako výstavního palácového komplexu je archeology spojován s ničivým zemětřesením v r. 749 dle nálezů keramiky datující tuto událost zhruba do pol. 8. st. (poničeny obytné budovy, mešita i vestibul). V písemných pramenech tato ničivá přírodní pohroma nejdříve zaznamenána v Theofanově kronice (mluví se o vládě císaře Konstantina V. a kalifa Marwana II.) a její následky byly pocíťovány po celém regionu (zničení paláců v Jeruzalémě bývá také spojováno s tímto zemětřesením, stejně jako paláce Khirbat al-Mafjar u Jericha). Rok po zemětřesení padla umajovská dynastie a Abbasidovci následně přenesli

sídlo kalifátu do Bagdadu. Budovy na citadele nebyly úplně opuštěny, ale po částečné rekonstrukci sloužily jako obytné stavby pro obyvatelstvo s nižším sociálním statutem (nikdy však nezískaly svůj původní vzhled – klenby nebyly obnoveny, rozdělení původních větších místností na menší a to dokonce i v případě velkého iwanu). Místo už nadále nebylo palácem, vestibul byl přestavěn a snad sloužil jako pevnost pro vojenskou posádku. Osídlení squaterů pokračovalo až do konce středověku (definitivní opuštění citadely pravděpodobně před příchodem osmanských Turků).

Bibliografie:

Almagro 1983; Almagro, Jiménez, Navarro et al. 2000; de Vries 1992, 526-533; Allan 1991, 13f.; Gaube 1977, 54-56; Northedge 1984

I.8 Rusafa/Sergiopolis (doba Hišama; 724-743)

Už jako princ měl budoucí kalif Hišam (724-743) privátní doménu v okolí Rusafy a sem se i uchýlil před epidemií moru, která postihla Syrii i s Damaškem. Zde ho také zastihla zpráva o tom, že se stal kalifem. Vedle klimatických výhod, pro které si místo Hišam vybral, zde bylo i další důvod, jmenovitě hrob sv. Sergia – vojenského svatého – jehož byl Hišam obdivovatelem (a nebyl mezi muslimy jediným, kdo putoval ke světcovu hrobu). I přes technické potíže nechal k Basilice A, která byla místem kultu světce, přistavět mešitu. Po násilném odstavení umajovské dynastie od moci zůstala (dle nálezů mincí) Hišamova rezidence v užívání jen asi jedno desetiletí.

Rezidence kalifa Hišama se skládala z několika palácových komplexů o celkové rozloze ca. 3 km² umístěných jižně a v těsném sousedství od města Rusafa/Sergiopolis (římské město bylo opevněno na konci 5. nebo na zač. 6. st.). Na začátku moderních výzkumů tohoto raně islámského komplexu stojí K. Otto-Dorn, která v 50. letech odkryla poblíž jihovýchodního rohu města palácovou stavbu, kterou přepsala Hishamovi (Otto-Dorn 1957). W. Knapp zkoumal a zhruba zakreslil další palác ležící v jižní oblasti celého areálu. Práce na průzkumu oblasti jsou v současnosti prováděny Německým archeologickým institutem, oddělení Damašek, a v roce 1990 bylo dokončeno odkrývání zahradního pavilonu patřícího do areálu (viz níže).

Ukazuje se, že rezidence jako celek nebyla opevněna. Jednotlivé paláce vychází jako ostatní známé pouštní paláce svou vnější formou z římského castra; doprovodné budovy mají oproti těmto hlavním palácovým stavbám různé půdorysy. Bylo zde šest paláců a několik dalších

hospodářských budov a také zahrady. Tři paláce mají dominantní postavení v krajině – jsou umístěny na vyvýšených místech. Dva z nich se nacházejí v těsném sousedství vedle sebe a dají se identifikovat jako dvojitý palác Hišama zv. Qasrain známý z písemných pramenů, který sloužil pro návštěvy u dvora (3 a 4 na plánu německého průzkumu). K tomuto dvojitému paláci patřila také zahrada (blíže k městu), uprostřed níž T. Ulbert odkryl zahradní pavilon (jeho bohatá dekorace ukazuje na umajovskou dobu; Ulbert 1993). Nejvíce exponovanou polohu měl palác 6, ležící na jih od dvojitého paláce na vyvýšenině – tato budova byla také největší (zde první sondáže již v 50. letech). Tři výše jmenované paláce ležely v jedné řadě na jih od města. Dále na východ se nacházel další palácový komplex (zahrnující také hospodářské stavby), v němž byl jako jediný ze staveb odkrytý tzv. Hišamův palác KKatharinou Otto-Dorn v 50. letech. Také zde jsou rozmístěny v řadě od severu na jih tři paláce (1,2,5), z nichž ten nejjihnější (5) a zároveň nejmenší poskytoval nejlepší výhled na celé údolí a město.

Publikované výsledky geofyzikální prospekce pokračujících německých výzkumů ukázaly, že jižní budova dvojitého paláce měla pravděpodobně dvojitou hradbu s vnějšími půlkruhovými a třičtvrtěkruhovými nárožními věžemi (mezi oběma liniemi opevnění byl koridor). Uvnitř paláce jsou dva za sebou jdoucí dvory s jednotlivými místnostmi (detaily bez vykopávek nemožno určit). Ze sousedního paláce (3) je možné rozpoznat kontury části opevnění. Hospodářská budova na východ od paláce 4 je obehnaná hliněnou zdí, uvnitř které je stavba s místnostmi rozmístěnými okolo dvora.

Bibliografie:

Sack a Becker 1999, 272-282; www.dainst.org (oddělení Damašek); Ulbert 1993, 213-231; Otto-Dorn 1957, 119-132

I.9 Qasr al-Hayr Východ (aš-šargi) (doba Hišama)

Americké vykopávky z 60. a 70. let odkryly komplex obsahující dvě různě veliké opevněné stavby o zhruba čtvercových půdorysech a další sekundární stavby (obě hlavní budovy komplexu jsou od sebe vzdáleny asi 30 m a jejich vchody neleží na jedné ose). Komplex byl nejspíše postaven ve 2. čtvrtině 8. st. (podle pramenů kalif Hišam postavil mnoho budov v oblasti Palmyry a je mu proto i přisuzován); pojmenování je novodobé – snad totožný se středověkým al-Urd a ještě starším z písemných pramenů známým Ariz (Ariza). Bylo to osídlení městského typu – madina (doloženo epigraficky). Umístění staveb bylo na

strategicky zvoleno poblíž průsečíku karavanních cest spojujících Rusafu a ar-Raqqu, asi 110 km severovýchodně od Palmyry. Qasr al-Hayr Východ leží v údolí, v oblasti která je stepí s malým ročním spadem dešťových srážek. Osídlení bylo ještě navíc obeháno hradbou (cihly, kamenné kvádry) nepravidelného půdorysu o délce 15 km – pozemky snad spíše než jako sasanovská obora představovaly zemědělsky využívanou půdu (nalezeny zbytky systému umělého zavlažování). Ve stavebních technikách užitých v komplexu byly rozpoznány vlivy sasanovské Persie: cihly, klenby, dekorativní štuky. Qasr al-Hayr Východ byl obýván i za Abbasidovců a pak pravděpodobně až do 14. st. (nedávno objevena středověká mešita před menším opevněním).

Velké opevnění: Čtvercový půdorys ca. 160 x 160 m, má pravidelně rozmístěné půlkruhové věže a čtyři brány na osách. Asi polovinu plochy uvnitř zabírá dvůr obehnaný sloupovými halami, k nimž se přimykají samostatné jednotky tvořené různě velikými místnostmi; od brány ke dvoru jdou úzké ulice s dlážděním. Novější výzkumy ukázaly v oblasti okolo mešity veřejné lázně, cisternu a místnost s lisem na olej. Západně od mešity se nacházela budova odlišná od ostatních rezidenčních staveb uvnitř opevnění, která snad byla správním centrem (dar al-imara). Ve větším opevnění je nejvíce zachovaná mešita v jihovýchodním rohu (v půdorysu je to redukováná varianta mešity v Damašku), která měla i speciální vchod v hradbě jako nezávislou komunikaci s exteriérem (podobně tomu bylo v Khirbat al-Mafjar). V komplexu byly tedy obsaženy jak veřejné stavby tak i kultovní a hospodářské, ale je zde celkově málo prostoru pro obytnou funkci – snad část obyvatel bydlela mimo opevnění ve stanech. Velké opevnění tedy představuje jakýsi paradox: město takřka bez domů.

Menší opevnění: Půdorysné rozměry mělo ca. 70 x 70 m (podobně jako u Qasr al-Hayr Západ); obsahovalo pouze jeden vchod, opět věže na obvodu v pravidelných rozestupech – v rozích třičtvrtě kruhové jinak půlkruhové (na vrcholech věží asi místnosti završené kupolí). Dvůr byl vydlážděn a obehán kolonádou s dřevěnou střechou (nad ní možná ještě jedno patro dřevěné kolonády). Na dvůr se otevíralo přes kolonádu 28 místností o zhruba stejných šířkách, ale s různým dělením (dají se zde identifikovat typické buyut). Na západě na oba směry od brány byly dvě dlouhé místnosti vykazující půdorysnou podobnost s iránskými karavansarayi (Grabarem tyto místnosti interpretovány jako stáje). U vchodu do opevnění je nika na způsob mihrabu, podobně jako v Qasr al-Hayr Západ. Budova měla dvě podlaží a místnosti na horní úrovni jsou takřka shodné s těmi v přízemí. Zdi opevnění jsou z vápencových kvádrů, v horní části pak pásy cihlového zdiva; uvnitř opevnění jsou zdi staveb z kamene a klenby z cihel. Portál brány ukazuje na před islámskou tradici výzdoby: profilovaná římsa, jejíž průběh nad pravoúhlým vchodem se mění na půlkruh, vchod je

flankován nikami s konzolami (asi zde byly umístěny sochy). Účel stavby není jistý. Původně byla označována jako palác, ale O. Grabar to zpochybnil, protože zde chybí zde bohatá dekorace jinak příznačná pro umajovské paláce a také je markantní absence velkého sálu; dle jeho teorie se jedná o karavansarayi (podobné např. v Qasr al-Hayr Západ či pak středověké v seldžucké Anatolii, ukazující také zdobené portály. V nedávné době se ale opět objevil odůvodněný názor, že se jedná o palác (Northedge 1994, 235f.).

Na sever od obou hlavních opevnění se nalézají lázně, zahrnující kromě vlastní funkční části také basilikální recepční sál. Dvě stavby z cihel, vzdálené ca. 2,6 km od obou uvedených opevnění a nacházející se u východní brány vnější zdi obíhající celé osídlení, byly Grabarem označeny jako hospodářské budovy či karavansaraye. Genequand ale mluví o dvou doplňkových qasrech (palácích). Obě stavby jsou velmi špatně zachovány, nicméně se dá rozpoznat jejich čtvercový půdorys (strana ca. 65,5 m) s půlkruhovými věžemi a vnitřním rozvrhem místností okolo dvora. Stavby hledí svými bránami jedna k druhé, je mezi nimi vzdálenost 63 m a jejich strany jsou stejně orientované. Okolo velkého dvora vždy obíhají řady unifikovaných místností na způsob casemat římských vojenských táborů. Nejsou zde tedy typické umajovské buyut (ty ale nenalezeny ani v nově odkrývaných stavbách např. Umm al-Walid či Ma'an a podobně členěný interiér má také "khan" v Qasr al-Hayr Západ). Nebyl nalezen ani portik okolo dvora; ten ale mohl být dřevěný, což při absenci vykopávek není možné zjistit. Funkce obou budov: Jejich architektura nepoukazuje na to, že by to byly pouze hospodářské budovy. Teorie, že se jedná o karavansaraye není kompletně vyloučena, ale hovoří proti ní to, že zde jsou sice vhodné malé místnosti pro skladování zboží, ale žádná místa pro ustájení zvířat (navíc v této rané době není prokázána existence umajovských karavansaryů). Jedná se možná o obytné budovy osob z okolí kalifa, protože analogicky jsou známy menší paláce v blízkosti významných vladařských rezidencí v Jabal Says, Rusafě a i z pozdějších středověkých paláců (Genequand 2002a, 50).

Bibliografie:

Grabar, Holod, Knudtsad a Trousdale 1978; Kunst des Islam, 167ff.; Genequand 2001, 28f., Genequand 2002a, 43-50; Genequand 2002b; Northedge 1994, 231-265

I.10 Bagdád

Al-Mansur (bratr prvního abbasidovského kalifa) začal stavět město r. 762. Toto centrum vyspělé islámské kultury a v samém závěru antiky nejvýstavnější město

s nejsostikovanějším vladařským dvorem není bohužel do dnešní doby prakticky vůbec známo z archeologických vykopávek; odkázáni jsme tedy hlavně na písemné prameny, i když i ty příliš nepřispívají k objasnění vzhledu pozdně antického Bagdádu. Průměr jeho kruhového opevnění byl okolo 2300 m a čtyři městské brány byly orientovány na čtyři světové strany, tedy zároveň na čtyři strany kalifovy říše. Uprostřed stál palác se zlatou kupolí a jeho brána byla nazývána Zlatá.

Všechny části města byly jednotně koncipovány a podřízeny celku; město mělo symbolizovat naprostou svrchovanost muslimského vládce. Bagdád se stal známý jako "pupek světa": Ve středu města jako v centru universa seděl kalif pod dvojitou kupolí, prstenec obytných čtvrtí měl takový vesmír symbolizovat. Předobraz pro kruhový tvar Bagdádu poskytují starověké syrské vojenské tábory, v oblasti západního Iránu má zase sasanovské předchůdce v Šiza Darabgrid a také místa v Transoxanii v centrální Asii poskytují příklady takových opevnění. Pro ilustraci názorů na urbanistické řešení abbasidovského Bagdádu je dobré zmínit alespoň dva nejznámější hypotetické plány, a to Creswellův a Lassnera (pro jejich kritické srovnání viz Allan 1991, 17-19); Archeologie ani písemné prameny, jak uvedeno výše, nedávají představu jak tento kalifský palác mohl vypadat - podle přítomnosti dominantní kupole se nabízí možná paralela např. s palácem v Ukhadiru či pak s palácovým komplexem u měst ar-Raqqa/ar-Rafīga.

Bibliografie:

Islam 1986, 22; Grabar 1996, 66; Allan 1991, (12-22)

I.11 ar-Raqqa/ar-Rafīga (doba Haruna ar-Rašida, konec 8. st.)

Abbasidovská kalifská rezidence u sesterským měst ar-Raqqa/Nikephorion/Callinicum a ar-Rafīga na Eufratu byla vystavěna v r. 796 jako alternativní sídlo k tehdy již přelidněnému Bagdádu kalifem Harunem ar-Rašidem a nachází se asi jen 60 km od velkého umajovského palácového komplexu Rusafat Hisham. Po smrti kalifa v r. 809 byla opuštěna opět ve prospěch původního hlavního města Bagdádu. Římské město Callinicum (helenistické Nikephorion) bylo muslimy dobyt v r. 639/40, v jeho těsném sousedství bylo al-Mansurem založeno v r. 770/1 město ar-Rafīga, které mělo zhruba půlkruhový půdorys a bylo opatřeno opevněním s věžemi. Harun ar-Rašid zbudoval svou rezidenci na sever od obou měst; měla rozlohu ca. 1 km² a obsahovala dvacet palácových komplexů, které zahrnovaly jak reprezentativní tak i hospodářské a obytné části. V jihovýchodní části areálu jsou tzv. Západní a Východní palác

(jejich trojmístňové reprezentační prostory bývají vykládány jako perský vliv). Na západ od těchto paláců byl hlavní palác ar-Rašida nazývaný Qasr as-Salam, který stál na vyvýšeném místě a přehlížel celou rezidenční palácovou oblast. Paláce byly obehnané vodními kanály; areál zahrnoval také stavby pro armádu a státní aparát. Jednotlivé paláce sledovaly svým rozvržení typ poprvé zaznamenaný v pozdním umajovském paláci Mšatta a pak raném abbasidovském Ukhadiru – ten byl však zde dále propracován. Paláce si ale na exteriéru podržely vzhled „pouštních zámků“ jako autonomních staveb – jinak tomu bylo u pozdější abbasidovské rezidenci v Samarra na Tigridu (zal. R. 836), kde celá rezidence velmi komplikovaného půdorysu se jeví spíše jako opravdové plánované město, než seskupení palácových staveb.

Bibliografie:

Sarre a Herzfeld 1920, 353ff.; Meinecke 1991, 26ff.; Sack a Becker 1999, hl. 274-279

II. Venkovské paláce

II.1 Qasr Kharana (2. pol. 7. st. – 20. léta 8. st.)

Qasr je situován ca. 55 km jihovýchodně od Ammanu, kde je roční spád dešťové vody činí méně než 100 mm. Tato umajovská stavba bývá datována různě: nejranější datace je mezi r. 661-84, jistější jsou až následné stavební úpravy trvající až do 20. let 8. st. Terminus ante quem pro přízemí a horní podlaží západního křídla Qasr Kharana je nápis v západním křídle (v horním podlaží) datovaný do r. 92 po Hidžře (r. 711 n.l.), v té době byl kalifem al-Walid (705-715) (Gaube 1977, 85).

Qasr má čtvercový půdorys o straně 35 m a má dvě podlaží; půlkruhové věže-pilíře jsou rozmístěny pravidelně na exteriéru a vstup se nachází v půlkruhové věži. Místnosti po obvodu vnitřního dvora jsou seskupovány do buyut, izolovaných od sebe navzájem v přízemí, ale propojených v patře.

Rozvrh paláce je symetrický podle osy vstupu a liší se jen v členění místností v jižní třetině v obou podlažích. Za vchodem je vstupní hala, ze které na obě boční strany vedou průchody do dlouhých místností, které jsou děleny na ose pilířovou arkádou s nízkou zdí. Na konce těchto místností se napojují v rozích schodiště vedoucí do horního podlaží. Vnitřní dvůr má rozměry 13 x 13 m a je tvořen pilířovou arkádou. Původní řešení dvora mělo na každé straně arkádu ze tří pilířů. Na severní, východní a západní straně jsou místnosti obklopující dvůr

uspořádány do buyut (velká místnost flankovaná na bocích menšími) – západní a východní skupina má jen vchod do hlavní místnosti ze dvora, zatímco severní skupina má vchody tři (jeden do hlavní místnosti a dva do bočních). Horní podlaží: severně od schodišť jsou skupiny místností seskupovány tak jako v přízemí, na jih od schodišť jsou dvě pětímístnost'ové skupiny nad přízemními místnostmi s pilíři a jedna velká nad vestibulem. Typ zdiva odlišuje Qasr Kharana od ostatních umajovských paláců – zde je to lomový kámen a klenutí je cihlové.

Rozdíly mezi podobně plánovanými islámskými qasry a palácem v Kharana je ve velikosti: Kharana je v délce stran poloviční ve srovnání s Khirbat al-Minyah (70 x 70 m) a Qasr al-Hayr al-Garbi (71 x 71 m). Jasně plánované a takřka ve velikosti shodné skupiny místností seskupených do buyut jsou charakteristickým rysem jak pro Kharana tak i pro Usays a Qasr al-Hayr al-Garbi.

Architektonická dekorace je značně uniformní (zig-zag a vlys akantový na fasádě, štukové římsy, slepé i otevřené arkády a pásy cihlového zdiva na fasádě), jen horní podlaží má bohatší výzdobu – nejbohatěji zdobená je západní skupina místností (jsou zde např. medailony s sasanidovským motivem stromu života), která se odlišuje od zbytku místností stavby i způsobem klenutí.

Chybí permanentní systém pro zásobování vodou a nejsou objeveny žádné další stavby pro provoz paláce, z čehož se společně s mohutným vzhledem jeho exteriéru vyvozuje, stavba měla pevnostní ráz. Na základě toho byla při interpretaci qasru vyloučena funkce ekonomická, administrativní i vojenská a jako reálná se jeví hypotéza, že to bylo jen místo pro občasné pobyty a politická jednání umajovských kalifů s arabskými kmeny. Objevily se také názory, že se jedná o karavansaray.

Creswell Qasr Kharana považoval za pevnost vybudovanou Sasanovci při okupaci byzantského území mezi r. 614-628 z následujících důvodů: Podle něho se jedná o funkčně opravdově opevněnou stavbu na rozdíl od umajovských paláců, které mají opevnění jen formální a dekorativní; zdivo je podobné jako v sasanovském paláci v Damghan; je to jediná stavba syrského okruhu, která má opravdové "squinces" v klenebním systému a má trojitě polosloupky bez hlavic jako další perský rys. Allan upozorňuje na potíže atribuce stavby Peršanům: Jejich okupace oblasti měla charakter exploatace zemědělství krajiny a ne nového osídlování na hraně pouště; úzká okna jsou umístěna nevhodně pro to, aby byla střílnami – byla tedy ornamentálním prvkem či určena pro ventilaci nebo jako kombinace obou účelů; jsou zde typicky syrské islámské buyut - proč by je perští dobyvatelé používali na své stavbě, když v jejich vlastních stavbách v Mezopotámii nejsou známy?

Tento nejstarší umajovský qasr je tedy přímým následníkem pravděpodobně ghassanidovské rezidence Khirbat al-Bayda (Gaube 1979, 204). Palác fungoval pravděpodobně jen do poloviny 8. st., tedy do pádu umajovské dynastie.

Bibliografie:

Gaube 1977, 52-86; Allan 1991, 21; Urice 1987

II.2 Jabal Says /Usays (doba al-Walida I.)

Raně islámský qasr (okolo 705-715) se nachází asi 110 km východně od Damašku, na místě jehož moderní název je Jabal Says. Osídlení je zde zaznamenáno již z předislámské doby – Gahassanovci zde měli za Harit ibn Jabaly vojenský tábor a malý kostel (na místě nalezen např. nápis vztahující se k tomuto ghassanidskému fylarchovi z r. 528). Ruiny byly v r. 1928 identifikovány A. Musilem s toponymem Usays vyskytující se ve středověkých pramenech v souvislosti s rezidencí kalifa al-Walida I. (705-715).

Stavba opevněného paláce byla částečně odkryta v 60. letech 20. st. Od r. 2002 Německý archeologický institut připravuje souhrnné publikování nálezů, zahrnujících okolo padesáti staveb, v jejichž středu je opevněná budova – qasr, typický pro raně islámské palácové stavby. V jeho sousedství byly objeveny lázně, podobné jiným lázním ze syrsko-jordánské oblasti, a několik metrů od paláce také mešita (modlitební místnost je dělena arkádou). Ke komplexu patřily ještě sklady, vodní nádrže další obytné stavby. Otázky okolo významu osídlení v Jabal Says a případné expolitace okolní půdy zůstávají zatím nedořešeny. Palác má čtvercový půdorys (strana 67 m) s okrouhlými věžemi v rozích a v centrech stran. Jedna z věží ve středu stran byla zároveň vchodem (spodní část do výše patra byla z kamene, horní cihlová s omítnutím). Brána vedla do vstupního vestibulu s klenbou a následně do dvora, který byl obehnán dvojpodlažní arkádou – v přízemí sloupy, v patře malé oblouky vybíhající z pilířů s parapetem. Trakty za arkádami dvora měly také dvojpodlažního členění – schodiště byla v západním a východním traktu v úzkých místnostech přiléhajících ke dvoru. Hlavní prostory paláce se nacházely v jižním traktu: ve středu byl sál, který měla apsidu tvořenou interiérem střední půlkruhové věže opevnění. Jižní a severní trakty byly rozvrženy se zrcadlovou symetrií (pouze v severní části byl místo sálu vestibul).

Bibliografie:

Brisch 1963, 141-187; Brisch 1965, 138-177; Kunst des Islam, 154f.; www.dainst.org (oddělení Damašek);

II.3 Khirbat al-Minyah (doba al- Walida I.?)

Palác Khirbat al-Minyah je situován na severozápadní straně Genezaretského jezera, na staré karavanní cestě "via Maris". Rezidenční budova má čtvercový půdorys (strana o ca. 70 m), střed stran je opatřen půlkruhovými věžemi a rohy tříčtvrtěkruhovými. Vstup do paláce byl přes zajímavě utvářený vestibul, který předstupuje před obvodovou zeď, má zaoblená nároží a byl završen kupolí. Za vestibulem následovala vstupní hala ústící do dvora. Pevnostní vzhled stavby byl odvozen od římských fortifikací, ale opevnění paláce mělo spíše symbolicko-dekorativní význam. Tyto rysy exteriérového vzhledu paláce Khirbat al-Minyah se ukazují jako typické pro takřka všechny umajovské qasry. Koruna obvodové zdi paláce je zdobena stupňovitou krenelací - jeto poprvé, kdy byl tento staroorientální motiv použit v islámském umění. Jižní křídlo je skoro dvakrát tak široké než severní a jeví se být reprezentativní částí paláce (čemuž odpovídá i výzdoba mozaikovými podlahami s převážně geometrickými motivy). V jeho středu je basilikální trojlodí (snad audienční sál), do něhož vedou ze dvora tři portály. Členění jižního křídla na tři navzájem propojené hloubkové trakty (sál s řadou sloupů, basilikální trojlodí a typický pěti místnost'ový bayt) je pak vidět i dalších venkovských palácích (Mšatta). V jihozápadním rohu budovy je malá mešita, následně typická pro umajovské rezidence (v Khirbat al-Minyah je její nejranější případ). Mešita má také malou branku v obvodové pevnostní zdi vedoucí do exteriéru paláce, z čehož lze usuzovat, že sloužila nejen jeho obyvatelům. Qasr disponoval důležitým zdrojem vody, umožňujícím zřízení zahrad uvnitř paláce i v jeho okolí (jejich zbytky nalezeny při archeologických průzkumech).

Bibliografie:

Puttrich-Reignard 1939; Kunst des Islam, 155f.

II.4 Qusayr Amrah (doba al- Walida I. a Suleymana?)

Qusayr Amrah a Hammam as-Sarah jsou dvě umajovská sídla, která mají audienční prostory s připojenými lázněmi (obě místa nejsou od sebe příliš vzdálena a leží ca 70 km východně od

Ammanu). V Qusayr Amrah vedle hlavní budovy se sály a lázněmi byl ještě dvůr nepravidelného půdorysu; k této umajovské rezidenci patřil i pramen a malá obytná budova (zničená nedávno těžkou stavební technikou). Oproti ostatním umajovským palácům v neobydlené krajině je ale Qusayr Amrah bez opevnění (!), je také velmi malý a nenabízí možnosti ubytování pro hosty – ti snad byli ubytováni ve stanech. Významným objevem poslední doby je nález mešity v tomto komplexu (Genequand 2001). Ta je vzdálena od malé rezidenční budovy ca. 20 m v jižním směru. Identifikaci této ruiny jako kultovní stavby umožnila přítomnost niky mihrabu. Umístění mešity u obytné budovy, ale v určité vzdálenosti od lázní připomíná situaci v Qasr al-Hallabat či Qastalu. Přesná datace mešity bez stratigrafických výkopů je nemožná, ale stavební činnost v této oblasti stepi byla dominantní záležitostí za Umajovců, takže je pravděpodobné, že mešita je ze stejné doby jako lázně. Komplex byl nedávno připsán Suleymanovi, který ho snad začal budovat ještě jako princ za vlády kalifa al-Walida a po svém nástupu na trůn se o projekt přestal zajímat a proto zůstal nedokončený (Northedge 2000, 53, 58).

Recepční část hlavní budovy se skládá ze tří propojených obdélných prostor zaklenutých valenými klenbami; zatímco střední část měla zakončení přímou zdí, obě boční klenuté prostory byly průchozí do malých místností zakončených apsidami a komunikujících se střední lodí. V půdorysném řešení audienčního prostoru bývá spatřován vliv římských staveb v Syrii (na západě podobně ztvárněna např. východní část S. Maria Antiqua v Římě). Vlastní lázně se na audienční část přimykají na východě: vstupuje se do apodyteria s lavicemi při stěnách, pak do čtvercového tepidaria s křížovou klenbou a hypocaustem a následuje caldarium s kupolí a praefurnium. V jádru jde o římský typ lázní, ale chybí frigidarium (!). Exteriér lázní a audienčního prostoru nehraje estetickou roli, podobně jako u jiných provinčních římských lázní (např. v Lepcis Magna) – je to mohutný stavební blok působící masou celku, hlavní pozornost je věnována výzdobě interiéru (prvně dokumentované českým orientalistou A. Musilem).

Podle O. Grabara je Qusayr Amrah jedním ze tří monumentů sloužících jako příklady symbolické vizualizace přítomnosti islámu na jeho nově dobytých územích: Na boční stěně audienčního sálu byly restaurovány malby zobrazující kratochvíle aristokratického života blízkého Východu. V apsidě je trůnící princ; na jednom panelu je šest stojících postav ve dvou řadách za sebou (provedeny podle byzantské formule pro taková oficiální vyobrazení), ty vpředu poukazují jednou rukou směrem k princovi. Jednotlivé figury identifikovány podle arabských a řeckých nápisů nad jejich hlavami, čtyři jsou jisté: císař (tj. byzantský císař), Roderik (poslední visigótský král Španělska), Kisra (sasanovský král před muslimským

zábořem) a Negus (etiopský král). Je zde tedy nejspíše šest vládců v podřízené hieratické pozici vůči muslimskému panovníkovi. Tři z nich symbolizují osoby buď podrobené muslimy nebo reprezentující poražené politické celky. Nicméně etiopský král nemůže být spojen s muslimskými vítězstvími a ani stojící figury s gestem poukazování nejsou typické pro vyobrazení poražených (jak známy z Říma či Persie) – spíše tito mužové poukazují k někomu velmi důležitému svým gestem podřízení se. Grabar podotýká, že krátce vládnoucí kalif Yazid III. (okolo 740) zahrnoval mezi své předky sasanovského krále (pocházel z matčiny strany ze této dynastie) a také byzantského císaře – jeho imaginární či opravdoví předkové tedy zahrnovali představitele obou hlavních mocností předislámského světa. Vyobrazení v Qusayr Amrah tedy považuje za důležité v tom smyslu, že se nová vládnoucí dynastie pozdně antického světa se přihlásila k rodině tradičních panovníků a jejich kultuře, i když si nad nimi nárokovala svrchovanost.

Bibliografie:

Musil 1907; Almagro et al. 1975; Kunst des Islam, 157f.; Grabar 1996, 43f.; Northedge 2000; Genequand 2001, 5-9

II.5 Qastal (Yazid II. al-Malik /720-24/ a jeho syn al-Walid II. /743-44/)

(Al-)Qastal je dobře známým místem pro svou mešitu a palác (qasr) a nachází se 24 km jihovýchodně od Ammanu, vedle dálnice na letiště, blízko dalšího umajovského paláce Mšatta. Creswell palác nesprávně považoval za stavbu Ghassanidovců, protože Hamza al-Isfahani (10. st.) říká, že komplex byl postaven Jabalou ibn al-Harith. Nicméně blízkost v řešení buyut v Qastal a v Qasr at-Tuba prozrazuje, že Qastal je umajovskou stavbou (Gaube 1977). Mešita i palác se zdají být ze stejné doby, soudě podle jejich stavební techniky a architektonické dekorace, která má paralely v křížové stavbě v Ammanu. Palác je typický pro umajovské venkovské rezidence - čtvercový půdorys (strana 67,8m) s vnitřním peristylovým dvorem s cisternou. Jeho exteriér je opatřen dvanácti půlkruhovými a třičtvrtěkruhovými věžemi-opěrnými pilíři. Brána vede do 16 m hlubokého vestibulu otvírajícího se do vnitřního dvora, okolo něhož je seskupeno šest samostatných obytných jednotek (buyut), obsahujících vždy po pěti místnostech. Po dvou buyut bylo na východní a západní straně a po jednom na severní a jižní. Na východě a západě se k jednotlivým buyut v rozích přimykají malé místnosti, od nich oddělené dlouhými koridory. S jistotou se dá tvrdit, že palác měl dvě podlaží.

Severně od paláce je mešita (která ale není typicky orientována na Mekku) s kruhovou věží na čtvercové základně - pravděpodobně se jedná o minaret, jeden z nejstarších zachovaných v islámském světě. Ve vzdálenosti jednoho kilometru je kamenná přehrada (dlouhá 400 m) pro zachycení dešťové vody. Podle písemných pramenů je jisté, že Qastal byl zavedeným místem pro občasné pobyty kalifů už před r. 723.

Dekoratивní motivy výzdoby paláce a mešity jsou stejného typu a patří do okruhu mešity v Ammanu a zahrnují práce ve štuku, mozaiky, reliéfy ve vápenci, mozaiky ukazují geometrické a florální motivy, ale žádné zobrazení lidí nebo zvířat. O to více překvapující jsou mozaiky v náhodně objevené stavbě v r. 2000, na nichž jsou velkolepě podané výjevy útoku dravé šelmy a v rozích motivy ptáků. Nově vykopaná stavba je situována ca. 400 m severozápadně od paláce a 20 m od západní nádrže, od níž je separována dlážděnou ulicí. Vykopávky v této oblasti vynesly na světlo množství mozaik (jak podlahových, tak i nástěnných) a fragmentů štuku a fresek. Jádrem stavby je tvořeno velkou místností (hlavní sál) dlouhou 8,8 m v severojižním směru (o neznámé délce východ-západ; palác totiž leží částečně pod dlážděnou cestou). V severozápadním rohu této velké místnosti je kruh o průměru 1,5 m, vymezený mělkým kanálem a vepsaný do čtverce – celek byl původně ohraničen asi balustrádou. Funkce místnosti neznámá – pokud ale to byla audienční hala, tak ono místo s balustrádou mohlo sloužit jako prostor vymezený pro zpěváka, tanečníka či hudebníka. Velká místnost je flankována na dvou stranách místnostmi menšími, z nichž v řadě na západní straně má apsidou a nikami (snad na sochy) a je s bočními místnostmi propojená průchody. Stavba zatím jen částečně odkrytá a vykazuje shody v řešení s audienčním sálem lázní v Qusayr Amrah a Hammam al-Sarah. Je možné předpokládat, že i ona byla částí lázní. Díky značné bohatosti dekorace v mozaikách a štuku se nabízí také srovnání s audienční halou s lázněmi v Khirbat al-Mafjar. Blízkost této stavby a paláce s mešitou dává tušit, že i ona byla součástí palácového komplexu, tak jako lázně v Hammam al-Sarah byly vlastnicky propojeny s palácem v Hallabat (oba jmenované komplexy měly paláce s náročnou dekorací, mešitu vně zdí paláce, hydraulický systém pro zavlažování a také lázně). Patronem lázní/audienčního sálu a snad i celého komplexu byl pravděpodobně, na základě písemných pramenů a také datace objevené keramiky, kalif Yazid bin Abd al-Malik (720-24) a pak i jeho syn al-Walid II. (743-44).

Bibliografie:

Carlier a Morin (1987), 221-246;
servus.christusrex.org/www1/ofm/sbf/Books/LA50/431Bisheh_Umayyad.pdf: Gh. Bisheh,

Two Umayyad Mosaic Floors from Qastal; E. Addison in: The ACOR Newsletter, May 2001; Allan 1991, 12; Gaube 1977

II.6 Qasr a-Hayr Západ (al-garbi) (doba Hišama)

Osídlení na místě je doloženo již za Ghassanidovců – jedna věž obdélníkového půdorysu, která byla vkomponována do raně islámského paláce (v jeho severozápadním rohu), patřila původně předislámskému arabskému klášteru. Ke qasru patřila také velká zahrada (hair), malé lázně a karavansaray. Komplex je připisován (stejně jako Qasr al-Hayr Východ) kalifovi Hišamovi. Ke komplexu byla volně přidružena nejspíše i starší římská pevnost Harbaqa. Ta má pravoúhlý půdorys se čtvercovými věžemi vystupujícími do exteriéru ve středech stran, ale vtaženými do půdorysu v rozích. Byla využívána v rané islámské době, jak dokazují nálezy keramiky a také architektonických článků, a sloužila pravděpodobně pro ochranu hydraulického systému zemědělského zázemí Qasr al-Hayr Západ (Harbaqa - Genequand 2002a, 58f.).

Qasr představuje klasický příklad raně islámského pouštního paláce: čtvercový dvůr obehnaný dvojpodlažní arkádou, za níž se nacházely jednotlivé místnostmi; vnější obvodová zeď osazena půlkruhovými věžemi v pravidelných rozestupech; na východní straně je uprostřed brána flankovaná půlkruhovými věžemi. Zdá se, že audienční sál byl v patře nad vestibulem. Přístup k hornímu podlaží je tvořen dvěma schodišti v severovýchodním a jihovýchodním rohu dvora. Výzdoba prostoru schodiště malbami: např. bohyně Gaia v medailonu s šátkem a rozličnými plodinami, bordury z akantů, rozviliny s postavami – ukazuje to kosmologický charakter dekorace ikonograficky patřící k římsko-byzantskému okruhu personifikace Země.

Dvě sdružená okna nad vchodem do exteriéru paláce mohla hrát ceremoniální úlohu – zde se mohl vlastník (kalif či princ) objevovat před osobami shromážděnými dole před vchodem do paláce (podobný ceremoniální architektonický prvek v paláci v Anjaru - okna v patře hleděla z velkého sálu na dvůr). Portál brány paláce byl rekonstruován a v současnosti se nachází v muzeu v Damašku. Portál je ukázkou monumentální architektury skloubené s drobným ornamentem: slavnostní charakter, štuky, cimbuří (podobně jako v mešitě v Damašku) je zdobeno jemným ornamentem. Nápadný je kontrast bohatosti portálu a strohosti ostatních částí exteriéru. Zdrojem pro dekoraci bylo jak římské/byzantské umění tak i sassanovské; vše uskupeno do nového svébytného celku. Aplikace štuky na celé plochy fasády je zde zaznamenáno poprvé v islámském umění – typologicky převzato z Persie (na portálu jezdecký

reliéf – další sassanovský vliv), ale detaily (např. akantové rozviliny) jsou také středomořského antického původu. Slepá galerie nad vchodem se vyskytuje také v římských táborech a vzor složený ze čtverců a kosočtverců je převzat z dekorativních desek římsko-byzantských mramorových obkladů. Rámování vchodu bylo provedeno z římských spolií. Portál je značně odlišný od toho v Qasr al-Hayr Východ a pokud tedy Hišam byl stavitelem obou rezidencí, ukazuje to na pluralitu stylů výzdoby v jeho době. Paradoxně, Qasr al-Hayr Východ je pevněji zakořeněn v syrské tradici, ačkoli je umístěním vzdálenější od římské středomořské oblasti, a naproti tomu Qasr al-Hayr Západ, který stojí blíže helenisticko-římskému Středomoří, vykazuje markantnější vliv Persie. Novější literatura toto někdy spojuje s odklonem Umajovců od svého záměru úplného dobytí Byzance (právě od Hišama dále) a příklonem k orientální tradici (sasanovská Persie).

Bibliografie:

Kunst des Islam, 169-173; Schlumberger 1986

II.7 Khirbat al-Mafjar (Hišam, ve výstavbě pokračováno al-Walidem II.?)

Palác Khirbat al-Mafjar ležel v uměle zavlažované oblasti. Podle klimatických podmínek v okolí Jericha, v jehož blízkosti Khirbat al-Mafjar leží, se dá usuzovat, že se jednalo o zimní rezidenci (v této oblasti trávil zimní období už i Herodes Veliký). Kromě audienční haly-lázně nebyl palác dokončen ale jistě byl využíván v průběhu stavby; zničen byl pravděpodobně zemětřesením v r. 747/8. Palác byl snad započat za vlády kalifa Hišama (723-43) a dokončován jeho následníkem al-Walidem II. – ikonografie v sále lázně by podle některých interpretací spíše ukazovala na toho druhého (bohatost výzdoby ve štuk, malbách i mozaikách; viz Hamilton 1969). Po smrti Al-Walida I. se jednotná vláda rozdělila mezi tři kalify, což ale mělo jen krátké trvání, a islám prožil dobu nepokojů (spadá sem také druhé obléhání Konstantinopole). S nástupem Hišama (724-43) nastalo nové upevnění vlády. Tento panovník byl také velkým stavitelem (palácový komplex před hradbami města Rusafa, palác Qasr al-Hayr al Garbi a přinejmenším východní část Qasr al-Hayr as-sarqi).

Lázně s velkolepým sálem, mešita a palác (qasr) byly (asi následně) spojeny vnějším dvorem (pouze započat) do jednoho celku. Komplex tedy zahrnoval vstupní (exteriérový) dvůr o rozměrech 54 x 135 m na východní straně přiléhající k vlastnímu paláci, palác (qasr), mešitu, velkou audienční síň s lázněmi a také ohrazený prostor sloužící jako zahrada (hair). Vodu pro rezidenci přiváděl akvadukt. V jižní zdi vstupního dvora byl vchod a ve středu dvora byla

fontána komponovaná jako pavilon (čtvercová základna, pilířový oktagon, kupole se zastřešením pravděpodobně dřevěnou čtyřbokou střechou věžovité konstrukce). Vlastní palác je čtvercového půdorysu (strana 76 m), v rozích vnější obvodové zdi jsou tříčtvrtěkruhové věže, ve středu severní a jižní strany jsou věže půlkruhové. Ve středu jižní strany je čtvercová sloužící asi jako minaret pro privátní mešitu, která má niku (mihrab) v obvodové zdi paláce. Brána do qasru se nacházela v pravoúhlém vestibulu vystupujícím před obvodovou zeď paláce. Vestibul byl přístupný z vnějšího dvora a stejně jako galerie dvora v této partii byl dvojpodlažní (v přízemí galerie s pilíři s lomenými oblouky, v patře půlkruhová arkáda na sloupech). Za vstupním portálem byla hala zdobená štukem a sovkami, která vedla do vnitřního dvora paláce. Východní (vstupní) křídlo qasru bylo děleno na řady užších přepříčkovaných místností (jedny byly přístupné pouze z předního dvora, ty druhé zase jen z vnitřního dvora). Jižní trakt – malé místnosti, ve středu je zmíněná privátní oratoř. Severní trakt pilířemi rozdělen na trojlodní halu. V západním traktu střední část tvořil bayt o pěti místnostech (podobně jako v Usays), pod nímž v úrovni sklepa se nacházela chladná vodní lázeň pro horké dny. Arkáda vnitřního dvora byla dvojpodlažní, schodiště v severovýchodním a jihozápadním rohu vedly do horního podlaží paláce.

V severozápadním rohu paláce vedly schody ven z hlavní budovy do malého bočního dvora, přes nějž jako jejich prodloužení pokračoval krytý průchod do rozměrné pilířové centrály s lázněmi. Audienční sál centralizovaného půdorysu s výzdobou štukem a mozaikami na podlaze (v kvalitě nezaostávají za římskými) byl pozoruhodnou stavbou, pro který zatím nebyly nalezeny přímé předobrazy v architektuře předchozích perioda ani v islámské architektuře nemá paralely. Sál vykazuje čtvercový půdorys (strana ca. 30 m), na severní, západní a jižní straně měl trojice apsid zatímco na východní straně dvě apsidy flankovaly vchod. V apsidách byly při stěnách sloupy s akantovými hlavicemi, které podpíraly římsu a polokupoli. Stěny apsid v interiéru byly artikulovány nikami. Prominentní se jeví apsida naproti vchodu, která je největší a její mozaiková podlaha se liší od ostatních apsid. Interiér byl rozdělen šestnácti pilíři na devět kvadratických oddílů. Pilíře nechávaly mezi sebou a obvodovou zdí volný prostor jako ambulatorium, porušené jen na jižní straně velkým bazénem. Čtveřice pilířů ve středu sálu nesla věžovitou nástavbu na čtvercovém půdorysu na níž byl kruhový tambur. V severozápadním rohu sálu naproti bočnímu vstupu ze dvora byly dveře vedoucí z velkého sálu do malé místnosti s apsidou a kupolí (apsida se projevovala jen v interiéru), zdobená mimořádně kvalitní mozaikou na podlaze. Tento prostor bývá interpretován jako malá privátní místnost kalifa (Hamilton 1959, 1969, 1978), v níž se mohly odehrávat i audience v komornějším duchu. D. Behrens-Abouseif dává této malé apsidové

místnosti na základě interpretace mozaiky s lvem, gazelami a ovocným stromem dokonce velmi privátní význam – považuje ji za místo, kam se kalif (a to speciálně al-Walid II.) ve společnosti některé ze svých konkubín odebral, aby s ní strávil intimní chvíle, nerušen hosty v sousedním velkém sále (Behrens-Abouseif 1997). Na východ od této místnosti začínaly vlastní lázně. Ty obsahovaly dvě frigidaria (v Qusayr Amrah naproti tomu frigidarium chybí), spojené průchodem s audienčním sálem, dále (pravděpodobně) kruhovou místnost s osmi apsidami a ještě jednu místnost (obě asi fungovaly jako caldaria). Na západní straně komplexu se přimykala velká zahrada.

V hlavní apsidě audienčního sálu je sedm nik (v ostatních apsidách jen po šesti) a visel zde z polokupole kamenný řetěz, na němž byla z největší pravděpodobností zavěšena koruna. Taková koruna podle písemných zpráv byla i v sassanovském královském paláci v Ktesiphonu v sále Khosroa I. (531-578); ta měla kónický tvar. Koruna stejného typu vzácně vyobrazena i na minci kalifa al-Malika a také je zaznamenáno, že ji nosil i al-Walid II. Zavěšované panovnické koruny nebyly jen specialitou orientu (i když právě zde snad měly svůj původ): byla nalezena ve venkovském paláci postaveném Ostrogóty v Monte Barro v 6. st. (viz oddíl post-římská Itálie) a Benjamin z Tudely nám zanechal zprávu, že zlatá koruna visela nad císařem Manuelem I. Komnenem (11. st.) při audienci v Konstantinopoli. Je dobré připomenout, že papež Konstantin I. (708-715), který zavedl papežskou tiaru, čerpal asi vzor pro její kónický tvar právě z Persie. Tento sál centrální půdorysu nicméně nesloužil, zdá se, jako trůnní sál pro audience, při nichž bylo přítomno velké množství lidí – pilíře dělící interiér by bránily většině shromážděných ve výhledu na kalifa sedícího v hlavní apsidě. Snad se jednalo o sál, ve kterém probíhaly recepce významných hostů či přátel a, jak tvrdí Hamilton, byl dokonce vhodným místem pro recitování básní (al-Walid II. byl podle pramenů sám vynikajícím básníkem) a vystoupení hudebníků (Hamilton 1978, viz také Allen 2005)

Štuky a mozaiky zdobily nejen velkou pilířovou centrálu, ale byly nalezeny i na jiných místech paláce. Původem motivů bohaté dekorace paláce, a to hlavně jeho vstupního sálu, se zabývala Hana Taragan z Tel Avivské university: Sochařskou výzdobu paláce dělí do třech skupin a velkou různorodost původu motivů hledá v různých epochách a kulturách. Na příkladu figurálních motivů vetknutých do rostlinných úponků Taragan ukazuje, že i tento druh výzdoby v sobě pravděpodobně nese ikonografický význam a nejedná se jen o dekoraci. Postavy vpletené do rostlinných úponků jsou známy z předislámského umění jak římsko-byzantského tak i sasanovského a dokonce i čínského. Ve vstupní hale paláce pokrývají celou klenbu. Výzdoba vychází z římského i raně křesťanského umění (Dionysos, Herakles, Dobrý pastýř...) a také z iránského a středně asijského umění (démoni, ptáci a jiná zvířata). Takové

motivů v kombinaci s vinnými úponky měly zpravidla ve všech kulturách, které byly pro štuky paláce zdrojem, spojitost s hojností a také věčným životem. Taragan dekoraci vstupní haly vykládá ne jen jako kompilaci různých motivů bez hlubšího smyslu, ale spíše jako vyjádření Ráje v souladu s původním významem použitých motivů (Naproti tomu r. Hillenbrand tuto výzdobu naopak bral jako poukaz na hedonistické hostiny al-Walida II., kterému palác připisuje Hillenbrand 1987).

Bibliografie:

Hamilton 1959; Hamilton 1969, 61-67; Hamilton 1978, 126-138; Kunst des Islam, 177-179; Islam 1986, 17-19; Hillendbrand 1987, 1-35; www.islamicarchitecture.org; Taragan http://www.tau.ac.il/arts/projects/PUB/assaph-art/assaph3/articles_assaph3/05Taragan.pdf; Allen – www.sonic.net/~tallen/palmtree/lozmaf.htm; Behrens-Abouseif 1997, 11-18

II.8 Qasr al-Tuba (doba al-Walida II.)

Palácový komplex je situován asi 100km jihovýchodně od Ammanu. S jeho výstavbou bylo započato nejspíše za vlády kalifa al-Walida II., nicméně nebyl nikdy dokončen. Qasr byl zbudován na pravoúhlém půdoryse o celkových rozměrech 140 x 72m a skládá se ze dvou přibližně čtvercových budov stejné velikosti. Obě budovy jsou spojeny branou ve středu jejich společné zdi a jejich půdorysné rozvržení na přízemí je totožné. Každá z obou částí paláce je flankována dvěma malými místnostmi čtvercového půdorysu vystupujícími z obrysu hlavního stavebního bloku. Hlavní vstupy jsou ve středech severních stran palácových budov. Celkem čtrnáct opěrných půlkruhových pilířů ve formě věží artikulovalo exteriér paláce (čtyři z nich jsou v rozích a dva na místě styku dvou palácových částí). Ve středu každé z obou palácových budov byl dvůr lemovaný řadami místností tvořícími charakteristické buyut. Na straně obsahující vchody je v každé samostatné palácové jednotce po dvou buyut o pěti místnostech a stejně tak i na straně protější; užší strany komplexu mají naproti sobě přes dvory vždy po dvou stejně velikých takřka čtvercových místnostech. Na úrovni přízemí budovy, které bylo odkryto archeology, není zaznamenán žádný velký audienční sál a je možné že byl v úrovni 1. patra (nad branou s vestibulem?).

Ve výzdobě a materiálu (kamenný exteriér a cihlový interiér, klenby lomené) připomíná Mšattu – předpokládá se tedy, že oba paláce byly stavěny ve stejné době (ani jeden z nich nebyl dokončen). Prospekce v r. 2001 zachytila existenci několika dalších menších staveb a také studně v okolí paláce, které patřily k jeho ekonomickému zázemí (Genequand 2001, 18).

Bibliografie:

Jausсен a Savignac 1922; Creswell 1969, 210f.

II.9 Mšatta (al-Walid II. nebo jeho nástupci)

Mšatta, jeden z nejproslulejších "pouštních" zámků, leží ca. 30 km jižně od Ammanu, v oblasti na hranici mezi permanentně zemědělsky kultivovanou půdou a pouští – v tzv. badiyah. Název místa není původní a značí zimní rezidenci. Palác patří do pozdně umajovské doby: buď pochází od al-Walida II. (743-744) a po jeho smrti nedokončen, nebo od některého z jeho nástupců. Datace stavby do vlády al-Walida II. byla navržena na základě zprávy koptského biskupa z 10. st., který zmiňuje výstavbu "města" kalifem právě v oblasti, kde je Mšatta, a také mluví zastavení prací po jeho smrti v r. 744.

Opevnění paláce je řešeno standardně pro umajovské mimo městské rezidence s třemi čtvrtě kruhovými věžemi na rozích a půlkruhovými na jednotlivých stranách půdorysného čtverce. Půdorys paláce je 148 x 148 m (někdy udáváno ca. 144 m) - větší je jen Anjar, což ale bylo město (ale např. velké opevnění v Qasr al-Hayr Východ, identifikované také jako madina, bylo menší – 90 x 90 m). Vchod je flankován polygonálními věžemi. Uvnitř opevnění je palác rozdělen na tři části (s orientací sever-jih), z nich ta střední je nejširší a osahovala obytné i reprezentativní prostory. Místnosti ve střední části byly umístěny na severní a jižní straně, od sebe separované dvorem. Jižní křídlo střední části: obsahuje vstup do paláce, na nějž navazuje vestibul otevírající se do menšího dvora; nalevo od vestibulu je mešita, jejíž mihrab je tvořen malou nikou v jižní obvodové zdi paláce.

Severní křídlo střední části: bylo snad postaveno jako první a jako jediná část byla dostavěna. Ve středu tohoto křídla se nachází audienční sál, umístěný na ose brány paláce (celkově palác vykazuje přísnou symetrii). Sál je svou vchodovou stranou široce otevřen přes trojitou arkádu na centrální dvůr. Tento hlavní reprezentační prostor rezidence je komponován ze dvou částí: za vstupem se nacházelo trojlodí se sloupy vedoucí do trikonchu zastřešeného kupolí. Ze severní konchy je přístup do bočních prostor severního traktu. Z východní místnosti severního traktu vede průchod k půlkruhové věži obvodové zdi paláce, která není plná na způsob pilíře (jak to často bývá u umajovských qasrů) a sloužila jako latrina. Ke dvoru v tomto severním křídle přiléhají na obou stranách sálu buyut o pěti místnostech (nebyly nikdy dokončeny). Architektura recepčního sálu je velmi netypická pro raně islámské paláce a vykazuje markantní vliv římsko-byzantské architektury: Trikonch jako typ reprezentačního sálu mohli

viděli Arabové např. v Bostře (palác vedle chrámu sv. Sergia, Bakcha a Leontia) a také spojení trojlodní basiliky a trikonchu se vyskytovalo dříve v raně křesťanské architektuře např. v egyptských klášterních kostelech. Jestliže trikonch je římským dědictvím, tak široce se otevírající portál z trojlodí na dvůr snad spíše ukazuje zase na sasanovský vliv (iwan), i když podobné řešení je např. v praetorium v Apollonii v severní Africe (5.-6. st. ?). Ceremonie, soudě podle architektury paláce, hrály na pozdně umajovském dvoře velkou roli: Kromě velkého recepčního sálu zde je reprezentativní vstupní hala, vhodná pro uvítací ceremonie (v místodržitelském paláci v Kufa v Iráku je další příklad podobně hierarchizovaných prostor evidentně sloužících pro ceremoniální účely: vestibul s branou vedoucí do dvora a následně do křížového sálu).

Na fasádě Mšatty dominuje ve výzdobě pás tvořený akantovým zig-zag vlysem - každý trojúhelník má rozetu, ploché pozadí kompozice je plné rozvilinových motivů obsahujících mimo jiné také zvířecí postavy. V paláci se mísí vlivy architektury okolo Středozemního moře (modul 70 m, basilikální sál zakončený trikonchem, půdorys opevnění s věžemi, reliéfní výzdoba) s vlivy Iráku a Iránu (kombinace kamenného a cihlového zdiva, široce otevřený sál na způsob perského iwanu, některé výzdobné motivy). Grabar odůvodněně poukázal na to, jak se v rozvržení Mšatta výrazně liší od ostatních umajovských paláců jako Khirbat al-Mafjar, Khirbat al-Minyah či Qasr al-Hayr Západ: oproti uvedených umajovským qasrům je Mšatta daleko přísněji geometricky komponována (ve starších palácích dynastie takřka nahodilé aditivní seskupování místností okolo dvora), ale zase nevykazuje takové různorodé bohatství dekorace (jen reliéfní pás na fasádě je výrazným prvkem, v němž detaily jsou podřízeny monumentálnímu výrazu celku). Co se týče plánu paláce a jeho strohé výzdoby, nemá Mšatta jasné předchůdce ve známých stavbách umajovské sekulární architektury, což ale nutně neznamená ještě dobu jejího vzniku mimo periodu Umajovců (Grabarova atribuce Mšatty Abbasidovcům byla vyvrácena; Grabar 1987, 244f.; pro umajovskou dataci viz Enderlein a Meinecke 1992): Umístění vstupní brány, dvora a audienční síně na jednu, hlavní osu a odsunutí obytných prostor je neznámé z jiných rezidencí datovaných do umajovské doby, ale na druhou stranu do stranu má paralelu v abbasidovském Ukhadiru a také v městském paláci guvernéra v Kufě (ten, i když z doby Umajovců, tak postaven v Iráku; navíc se zdá, že audienční sál je až z pozdější doby, snad abbasidovské); ve venkovských palácích Umajovců nebyl tak kladen důraz na důležitost audienčního sálu vyjádřený jeho centrálním umístěním tak jako v Mšattě (Khirbat al-Minyah – zde je na straně, jinde není zachován v přízemí a uvažuje se o tom že byl v horním podlaží – Jabal Says, Khirbat al-Mafjar, Qasr al-Hayr Západ,

či chybí úplně – Qasr al-Tuba). Grabar v dekorativním pásu na fasádě vidí spíše předobraz prvního stylu v abbasidovské rezidenci Samarra.

Bibliografie:

Islam 1986, 19-21; Kunst des Islam, 183f.; Grabar 1987, 243-247; Hillenbrand 1981, 63-86; Enderlein a Meinecke 1992; Bisheh 1987, 193-197, obr. 2f.; Creswell 1969, I,2,578-606, obr. 112-136; Enderlein 1987,81-90, Museum für Islamische Kunst, Verlag Philipp von Zabern, Mainz, 2001, 117-125; Trümpelmann 1962

II.10 Qasr al-Hallabat (datace podle stylu mešity mezi r. 725-50)

Místo nazývané Hallabat je situováno v severovýchodním Jordánsku, 60 km severovýchodně od Ammanu. Tato oblast vykazuje velmi malé roční srážky – zemědělství proto bylo podporováno umělým zavlažováním.

Hlavní stavbou je palác-pevnost (půdorys 44 x 44 m) s předstupujícími čtvercovými nárožními věžemi. Vstup je ve středu východní strany a vede do vestibulu, za nimž se nachází vnitřní dvůr na třech stranách obehnaný místnostmi. Severozápadní roh obsahuje vestavbu (16,25 x 16,25 m) s místnostmi flankujícími malý dvůr, která tak narušuje symetričnost centrálního dvora. Na jiných místech komplexu jsou mešita, hospodářské stavby, vodní reservoár a sedm cisteren. Ohrazení nepravidelného tvaru byl pravděpodobně zahradou s umělým zavlažováním z dešťové vody. Historie místa není zcela objasněna, ale následující sekvence stavebních aktivit se jeví jako možná: První menší římská pevnost z 2. st. byla nahrazena větší (latinský nápis zmiňuje stavbu *castellum novum* – dat. mezi r. 213-214), další epigrafické nálezy zahrnují fragmenty ediktů z doby Anastasia I. Oprava a přestavba pevnosti proběhla v r. 529 a zahrnovala asi přidání nárožních věží. Následně se původní pevnost stala umajovskou rezidencí.

Je důvodný předpoklad, že stávající budova byla v základu postavena v římské době, i když nedávné sondáže v jejím interiéru nevydaly žádnou keramiku starší než umajovskou, která by pomohla datovat vznik stavby (podlahy asi byly kompletně odstraněny v umajovské periodě). Fakt, že zde byla budova starší než raně islámská je potvrzeno keramikou objevenou průzkumem v okolí a taky tím, že obvodové zdi budovy a některé dělicí příčky jsou usazeny na vnější hranu starších zdí. Při čištění interiérů byly nalezeny fragmenty architektonické výzdoby a řecké nápisy, z nich většina patří k Anastasiovým ediktům (znovupoužity jako stavební materiál) – asi sem spíše přivezeny z okolních míst jako stavební materiál, než aby

patřily ke starší stavbě na místě (datované nápisy tedy nemohou být brány jako vodítko pro dataci stavebních fází budovy). Jak uvedeno výše, budova byla kompletně přestavěna v umajovské době a vyzdobena štuky, malbami a mozaikami. Umajovská iniciativa tak ukazuje transformaci z pevnosti ve stavbu palácového typu. Al-Hallabat mohl v té době také sloužit jako administrativní centrum pro region Balqa.

Další práce vně rezidence zahrnovaly stavbu mešity a lázní (i když nejsou v bezprostřední blízkosti paláce) a činnost spojenou se zemědělskou výrobou. Malá mešita (10 x 12 m) je na základě stylu datovaná mezi r. 725-30. Zhruba 1 km od nich obou zmiňovaných staveb se nacházejí lázně (místní název Hammam al-Sarah). Ty sestávají z pravoúhlé audienční síně a tří lázeňských místností, z nichž jen ta největší byla klenutá kupolí.

Tato rezidence je menší než proslulé pouštní zámky Umajovců, nicméně i ona ukazuje trend, kdy islámská vládnoucí třída budovala svá sídla často mimo města blíže ke stepi a poušti, které byly jejich původním domovem a které jim stále poskytovaly vojenskou sílu a také podporu jejich dynastii od kmenových náčelníků. Qasr al-Hallabat byl postupně opuštěn po pádu Umajovců s všeobecným úpadkem zemědělství v okrajových oblastech Jordánska.

Bibliografie:

Late Antiquity, 484; Bisheh 1985, 263-265; Bisheh 1993, 49-56; Foss 1997, 256f.

II.11 Ukhadir (doba ibn-Musy)

Ukhadir (název místa je novodobý) představuje nejstarší zachovaný abbasidovský palác a zároveň jedinou známou venkovskou rezidenci této islámské dynastie. Podle Creswella byl qasr postaven jako statek ibn-Musy (nástupce al-Mansura, synovec kalifů as-Safaha a al-Mansura) po r. 764/5 a před 778 a leží 120 km jihozápadně od Bagdádu. Název tohoto nejstaršího dochovaného abbasidovského paláce (Ukhadir) je novodobý.

Vnitřní opevnění, součást původního projektu, má rozměry ca. 112 x 82 m, je vybaveno tři čtvrtě kruhovými věžemi a vedla do něho na severu brána. V průběhu stavby, když bylo dosaženo výšky zhruba 3 m, bylo rozhodnuto vybudovat ještě vnější opevnění (175 x 169 m) se čtyřmi branami. Vstupní část paláce je na severu (uvnitř vnitřního opevnění), skládá se z asymetricky rozložených místností a má tři podlaží (na rozdíl od Mšatty – posledního známého umajovského paláce typologicky příbuzného s Ukhadirem - kde bylo jen přízemí). Za severní branou vnějšího opevnění je dlouhý koridor mezi novým a starým opevněním; ten má kupoli nad vstupním portálem a vede do bočních nádvoří koridoru a také k palácové

mešitě. Za vstupem je hala výšky dvou podlaží s valenou mírně lomenou klenbou (vstupní iwan), která končí opět kupolovou místností. Tato vstupní hala je největším sálem paláce a výška její klenby dosahuje úrovně třetího podlaží. Stěny haly jsou artikulovány pravoúhlými nikami (takové členění např. už v paláci v Hatře z 2. st. nebo se vyskytuje také v byzantském kostele v Ktesiphonu – 6. st.). Pak následoval další koridor, který svými třemi stranami obíhá okolo hlavního dvora před trůnním sálem (koridor fakticky pokračoval za linii dvora a obíhal i za sálem).

Vnitřní dvůr má rozměry 29 x 34 m a jeho stěny jsou artikulovány U-nikami. Velký dvůr je flankován po stranách menšími dvory, na jejichž dvou stranách jsou vždy trojmístnostové buyut. Takřka shodné dvory s místnostmi na dvou svých protilehlých stranách jsou i dále na jihu vedle a za ústředním stavebním blokem obsahujícím trůnní sál. Základem rezidenční jednotky zde byl vždy dvůr a k němu se přimykaly na jižní a severní straně po jednom iwanu na střední ose, flankovaný menšími obytnými místnostmi; buyut na severu měly ještě navíc před iwanem vestibul. Vstupní severní fasáda a boční východní a západní fasády centrálního dvora jsou artikulovány nikami z pilířů završených oblouky. Naproti tomu jižní fasáda dvora rytmizována polosloupky a obsahuje tři vchody. V jejím středu je portál s lomeným obloukem jako vchod do trůnního sálu, nad portálem je pravoúhlý štít - tzv. pištaq (v Ukhadiru nacházíme nejranější užití tohoto architektonického prvku v islámské architektuře. Pak obvyklý v íránské architektuře u iwanů). Trůnní iwan je obklopen vedlejšími místnostmi s ním spojenými. Místnost za iwanem, na jeho ose, byla kupolově zaklenuta a je obklopena na třech stranách koridorem otevřeným na všech stranách trojarkádou z kruhových pilířů. Na jih od iwanu jsou schody vedoucí na střechu střední části paláce.

Palác je tedy jako celek vytvářen multiplikací modulu tvořeného dvorem na jehož dvou protilehlých stranách jsou řady místností. Dělení vnitřního paláce na tři obdélné části upomíná na qasr Mšatta, v němž ale oba krajní trakty nejsou zastavěny (vykládáno jako poukaz na nedokončenost tohoto pozdně umajovského paláce v Jordánsku). Křídla okolo hlavního dvora byly na jižní, východní a západní straně jednopodlažní, ale na severu (vstupní část) byl palác zbudován na třech podlažích, přičemž to horní dosahovalo úrovně vnějšího opevnění. Třetí podlaží je odsazené od roviny fasády dolních podlaží a tvoří tak balkón či terasu. Severní dvorní fasáda se svým členěním oblouky připomíná Taq-i Kisrá v Ktesiphonu ze sasanidovské doby. Materiál: Hlavní část paláce do výšky pilířů dvora je kamenná, nad tím pak cihlové zdivo (dolní části fasád pokryty štukem).

Bibliografie:

Caskel 1964, 29-37; Kunst des Islam, 210-212; Islam 1986, 22f.

III. Sekundární venkovské umajovské rezidence

(abecední řazení)

III.1. Jordánsko

III.1.1 Azraq/Jiyashi

Archeologové zaznamenali v této lokalitě zbytky dvou raně islámských ohradních zdí s na jedné straně zdi půlkruhovými a na druhé trojhrannými opěrnými pilíři. Větší ohrazení (2,8 x 1,7 km) zřejmě vymezovalo zemědělsky využívanou půdu a to menší (300 x 380 m) sloužilo nejspíše jako rezervoár vody. Na leteckých snímcích je poblíž těchto staveb vidět čtvercová budova – snad qasr nebo římská pevnost (možná využívaná Araby).

Bibliografie:

Genequand 2001, 12f.

III.1.2 Qasr Burgu´

Tato malá římská pevnost byla rekonstruována pro al-Walida I. před tím, než nastoupil na trůn (úpravy jsou doloženy k r. 700 nápisem nalezený na místě). Místo, kde se qasr nachází je zcela nevhodné pro zemědělské účely; zásobárna vody byla postačující pouze pro potřeby paláce, který tak mohl být obýván jen občasně. Ve vzdálenost zhruba 300 m od rezidence jsou zbytky kultovní stavby – musalla s qibla zdí.

Bibliografie:

Genequand 2001, 23

III.1.3 Ma´an

Qasr na místě zvaném Ma´an patřil jedné větvi Umajovců a zůstal v jejich vlastnictví dokonce i po pádu dynastie v r. 750 (zpráva arabského historika Ibn Asakira). V lokalitě o rozloze několika kilometrů čtverečních se nacházejí zbytky dvou budov s dvory a dalších menších

staveb včetně akvaduktu a cisterny (70 x 70 m) a ohrazené zahrady. Keramika ukazuje na římské a islámské osídlení. První z těchto budov s vnitřním dvorem je nazývána al-Mutrab (46,50 x 47 m) a byla již dříve prozkoumávána; ta druhá nese místní název Khirbat al-Samra (50,45 x 51 m). Obě nemají uvnitř žádné stopy po portiku obkružujícím dvůr, místnosti jsou pravidelně vystavěny okolo dvora a mají pravoúhlé půdorysy. Parker (Parker 1986, 201) obě budovy datuje do římské/byzantské doby na základě toho, že nemají věže po obvodu. Nicméně podobné stavby se nacházejí v Umm al-Walid a Khan al-Zabib a byl u nich prokázán islámský původ. Genequand poukazuje na jejich příbuznost s palácem Abbasidovců v Humayma, který nemá ani opěrné pilíře. Obvodové zdi jsou příliš slabé na to, aby to byly vojenské stavby (pro což svědčí i absence předstupujících věží). Stavby v Ma'an je možné interpretovat jako velký rezidenčně hospodářský umajovský komplex s obdělávanou a uměle zavlažovanou půdou o rozloze ca. 530 ha.

Bibliografie:

Genequand 2001, 18ff.; Genequand 2002a, 60-65; Parker 1986

III.1.4 Ma'raq/al-Fudayn

Prameny místo spojují s rezidencí příbuzných vládnoucích Umajovců. Jordánští archeologové nedávno odkryly stavbu s vnitřním dvorem obehnaným nepravidelně velikými místnostmi, které neukazují typické umajovské buyut; navíc dvůr nemá portik. V rohu qasru je mešita (17 x 8 m), umístěná poblíž brány. K severní vnější straně stavby je připojena budova lázní s recepčním sálem.

Bibliografie:

Genequand 2001, 16ff.

III.1.5 Qasr Mušaš

Již rané archeologické průzkumy v Qasr Mušaš rozpoznaly existenci malá rezidence o straně 26 m, lázní a několika dalších staveb a cisteren. Prospekce v r. 2001 identifikovala další stavbu čtvercového půdorysu o straně 35 m a místnostmi uspořádanými okolo vnitřního dvora (23 x 23 m). Stopy po věžích/pilířích na obvodu stavby nejsou patrné, ale jejich existenci, jak

podotýká Genequand, nelze vyloučit vzhledem ke značné destrukci stavby. V okolí byly rozpoznány pozůstatky ještě jedné budovy s vnitřním dvorem (strana 20 m).

Bibliografie:

Bisheh 1989, II, 81-103; Genequand 2001, 14-16.

III.1.6 Qasr al-Muwaqqar

Palác je na základě textů a jednoho zachovaného nápisu připisán kalifovi Yazidovi (720-24). Byl postaven na vrcholku kopce a svým dominantním umístěním připomíná situaci paláců v Qastal či Hallabat. Stavby palácového komplexu jsou velmi špatně zachovány; staré fotografie a popisy jsou prakticky jediným vodítkem. Hlavní budova byla organizována okolo dvora a byla na obvodu opatřena půlkruhovými věžemi. V interiéru archeologové našli fragmenty mozaikové výzdoby. Další součástí komplexu je terasa nesoucí hypostylový sál (mešita?). Zemědělská výroba qasru byla podporována umělým zavlažováním.

Bibliografie:

Waheeb 1993, 5-22; Genequand 2001, 9-10.

III.1.7 Ziza

Lokalita se objevuje v byzantských i arabských pramenech: Byla zde objevena jedna z největších cisteren na Blízkém východě, nacházel se zde chrám Dia-Baalfogora, kostel a vojenský tábor Equites Dalmatae Illyricani zmiňovaný v době okolo r. 400 jmenovaný. V 5. st. v Ziza byla poměrně významná vesnice; z raně islámské doby jsou to qasr a mešita. Brünnow a Domaszewski (1905) publikovali fotografie palácového dvora a mešity a jejich popis sochařské výzdoby ostění brány qasru evokuje styl, jakým psali o raně islámské dekoraci považované původně za byzantskou či perskou práci. Nabízí se hypotéza, zda Arabové pro svou rezidenci nevyužili římskou pevnost.

Bibliografie:

Brünnow a Domaszewski 1905, 91-94; Genequand 2001, 11-12

III.2 Syrie

III.2.1 Al-Basiri

Qasr al-Basiri je strategické cestě mezi řadou pohoří oblasti Palmyry. Musil a Poidebard ho považovali za římskou pevnost, zatímco Bauzou v 90. letech 20. st. ho interpretoval na základě jeho architektury (hlavně kruhové věže) jako raně islámskou budovu. Nedávná prospekce na místě ukázala existenci mešity v rohu většího opevnění. Větší opevnění obklopuje menší pevnostní stavbu (vlastní qasr) lehce obdélného půdorysu (větší ze stran c. 50 m délky), která vykazuje přinejmenším dvě stavební fáze: K původní pevnosti se čtyřmi věžemi byly pak na kratších stranách přidány nové zdi běžící vždy mezi vrcholy nárožních věží; jedna z delších stran byla v této fázi také zdvojená a zesílena. Zdá se, že zde byly dvě brány do budovy, a to ve středech kratších stran. Keramika nalezená na místě ukazuje na osídlení v římské/byzantské době. Přestavba qasru je snad současná se stavbou vnějšího opevnění a pravděpodobně vznikla v raně islámské periodě.

Bibliografie:

Genequand 2002a, 52-55; Musil 1928, 129f.

III.2.2 Bakhra

Bakhra se nalézá 22 km jižně od Palmyry a v pramenech je známá jako sídlo (qasr) Nu'mana b. Bašira, v němž byl zavražděn kalif al-Walid II. v r. 744. Rozsáhlý komplex ruin se rozkládá na ploše 40 ha. Bakhra koresponduje s antickou Avathou – sídlem vojenské jednotky Equites promoti indigenae na Strata Diocletiana (zmínka okolo 400 n.l.; latinské nápisy z konce 3. a zač. 4. st.). Osídlení v raně islámské době podle písemných zpráv zahrnovalo vesnici (qariya), qasr a tábor stanový (fustat). Římská pevnost, která je ve středu celého komplexu, má obdélný půdorys 152 x 98,5 m a na obvodě je opatřena podkovovitými věžemi; uvnitř pevnosti jsou zaznamenány přestavby z pozdější doby (spolie jako stavební materiál) a stavby ekonomické povahy (lis na olej). Pevnost byla rozšířena sekundárním opevněním na jedné straně, které má půlkruhové věže a v jeho zdivu se objevují také cihly – tyto rysy podle Genequanda ukazují, že by to mohla být dostavba z raně islámské doby k původnímu římskému táboru. Vnější dodatečné opevnění (není výrazně obranné povahy) by mohlo být stanovým táborem a qasr se mohl nacházet uvnitř bývalé římské pevnosti (hlavice sloupů snad palmyrského původu

teoreticky patřily k dvoru paláce nebo k mešitě). Je zde ale i další možnost: rozšíření opevnění je také možné považovat za římské, podobně jako např. v pevnosti Mons Claudianus v Egyptě, kde obdobná přístavba byla patrně využíván civilisty a ne vojsko. Obecně nicméně využití a přestavba římské pevnosti na palác v umajovské době je dokumentována např. v dobře známém qasru v Hallabat.

Bibliografie:

Genequand 2002a, 33-38; Musil 1928, 141-143, 286f., 290-297

III.2.4 Khirbat al-Rašidiyya/Qunayya

Khirbat al-Rašidiyya se nachází 4 km od vesnice Qunayya, na hranici zemědělsky obdělávané půdy, ca. 40 km jihovýchodně od Emessy (Homs). Byla zde objevena velká cisterna, které byla systémem kanálů a galerií s kanály napojeny na velký pozemek ohrazený zdí (strana více než 1 km dlouhá). Severně od cisterny jsou zbytky zhruba čtvercové stavby se stranou okolo 70 m - stavba je značně narušená a existence věží nemůže být bez vykopávek potvrzena. Datace je problematická – komplex svým typem připomíná umajovská latifundia. Nalezená keramika je umajovská, stejně jako několik mincí (vedle těch římských).

Bibliografie:

Genequand 2002a, 55-57

III.2.1 Qudaym/Birkat Qudaym

Lokalita je vzdálena asi 60 km severně od Palmyry a 10 km od stejnojmenné vesnice (antická Acadama). Komplex obsahuje cisternu s ohrazením zdí s půlkruhovými věžemi a od ní vedoucí kanál k zavlažování a také opevněnou stavbu: půlkruhové věže na obvodu, délka strany okolo 100 m, vnitřní dvůr (viditelné zbytky na starých leteckých fotografiích) v němž byla nedávno objevena mešita. Datace komplexu není jistá – systém zavlažování je typologicky shodný s jinými známými umajovskými rezidencemi; existence mešity ukazuje také na islámskou přítomnost. Zůstává ale nedořešeno, zda opevněná stavba v níž okolo dvora obíhají dvě řady místností je umajovským palácem s mešitou, nebo jen znovu využitá stavba z římské doby s dostavěnou mešitou ve dvoře. Stavebním materiálem qasru jsou cihly, což by

svědčilo pro islámský původ budovy, ale umístění mešity ve středu dvora je dost netypické pro umajovské stavitele.

Bibliografie:

Genequand 2001, 26-27; Genequand 2002a, 50-52; Mouterde a Poidebard 1945, 111-113, 120-125

Závěr

Výše uvedené rozbory a komentované katalogy ukazují, že palácová architektura římské a post-římské doby ve středomoří a západní Evropě je nesmírně pestrá a plně odráží změny, kterými antický svět prošel mezi 3. až 8. stoletím.

První oddíl práce začíná 3. stoletím, kdy římské impérium zažilo vnitřní krizi, ze které se na konci století s nástupem Diocletiana začalo zotavovat, aby ve století následujícím dosáhlo nového rozkvětu v mnoha oblastech, včetně architektury. Nesporným přínosem této periody v oblasti luxusních rezidencí je zejména pronikání imperiálního stylu, rozvíjeného už v raném císařství a charakterizovaného zálibou v křivkách a užívání prvků městské architektury (vítězné oblouky, zahrady ve tvaru hippodromu apod.), do soukromých paláců. Toto je snad možné přičíst multiplikaci císařských paláců od tetrarchie, které tak jako žádoucí vzory byly k dispozici na mnoha místech říše, a už ne jen v samotném Římě. Vedle takové adaptace starších tendencí lze vysledovat i řadu inovací v rezidenční architektuře pozdní antiky v římské a raně byzantské době, z nichž některé měly jednoznačně vliv i po pádu impéria na západě.

Mezi novinky lze počítat typ paláce s půlkruhovým portikem. V pozdější římské architektuře se sigma portik stává hlavním kompozičním elementem - palác je pak organizován okolo portiku s tím, že na jeho ose byl hlavní sál a další menší místnosti byly rozmístěny podél zadní strany zakřiveného portiku a z něho zároveň přístupné (např. prvním plně vyvinutým zástupcem typu je Maximianův palác v Cordobě z přelomu 3. a 4. st.). V předchozích dobách byl půlkruhový portik také znám, nicméně hrál jen roli zajímavě akcentovaného vstupu do prostor za ním nebo spojoval dvě křídla domu, jako např. ve vile v Tetingen z konce 3. st. Nyní se ale stal hlavním organizačním elementem pro kompozici stavby. Mezi dalšími novinkami je třeba jmenovat vytvoření multiapsidálních hodovních sálů (extrémem bylo triclinium v císařském paláci v Konstantinopoli s devatenácti apsidami a tedy devatenácti půlkruhovými lehátky) a užívání peristylů rozmanitých půdorysů namísto obvyklých pravoúhlých: hexagonální, oktogonální či kruhové.

Tyto nové prvky palácové architektury nicméně nepřežily pád impéria a nenašly uplatnění v post-římských stavbách. Zato následující inovace 4.-5. st. měly ohlas i později: vytvoření dvojpodlažního recepčního (někdy apsidového) sálu s hlavním prostorem na horní úrovni (vily Sao Cucufate, S. Giovanni di Ruoti) jako funkčního předobrazu pro rezidence známé

z doby ostrogótské vlády v Itálii (Monte Barro), karolinské pfalze a následně užívaný ve středověku. Také eliminace tradičních peristylů a portiků z některých staveb (vila El Val, S. Giovanni di Ruoti) předznamenalo změnu v typologii v post-římské době.

Nová etnika usazující se na území římské říše a vytvářející tam svá království reagovala na rozvinutou římskou rezidenční architekturu, a kulturu obecně, různě. Ostrogóti a Visigóti byli usazeni na území Římské říše s jejím souhlasem (dohody s císaři) a navázali ve správě svého území daleko více na římskou praxi (řada vzdělaných či vysoko postavených Římanů vstupovala do jejich služeb, města stále představovala centra pro své okolní teritorium a to včetně fiskálních otázek) než další barbarské národy, které tvořily svá království na troskách Říma. Mezi ně patřili jak dobyvatelé římského území typu Vandalů či Langobardů nebo pak druhá vlna usazujících se kmenů, jako byli Frankové, kteří se již nesetkali přímo s fungující římskou státní správou. U této druhé kategorie byla interakce s římskou kulturou otázkou delšího časového vývoje. Odraz toho se dá pozorovat i v rezidenční architektuře: zatímco Góti záhy převzali mnohé z římského stylu aristokratického bydlení (Theoderic je v tomto ohledu naprosto výjimečnou postavou, ale i visigótské králové budovali v římské tradici – např. palác v Toulouse), Frankům a Langobardům trvalo několik generací, než je začala oslovovat římská architektura a standardy bydlení (u Franků je to markantní od doby Karla Velikého; u Langobardů již dříve, v 8.st.). Na východě, kde vznikl islámský kalifát nebyl zlom v úrovni luxusního bydlení tak náhlý jako v Evropě – umajovské paláce, v základním půdorysném rozvržení snad předznamenané již ghassanidovskými sídly, jsou vysoce sofistikovanými výtvoři jak po stránce architektury, tak i výzdoby.